

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

О. О. Рафальський, Я. С. Калакура,
В. П. Коцур, М. Ф. Юрій

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОД УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Книга 2

Київ
2020

УДК 316.422+342.4; 340.12 (045)
ББК 28.71я73. П57 (4УКР)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 8 від 24.12.2019 р.).

Керівник авторського колективу О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рецензенти:

В. Г. КРЕМЕНЬ – доктор філософських наук, професор, академік НАН України, президент НАПН України;

В. К. БОРИСЕНКО – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України;

В. П. КАПЕЛЮШНИЙ – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Ю. Ж. ШАЙГОРОДСЬКИЙ – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

*Для оформлення обкладинки використано гравюру В. І. Віхтинського «Бандурист»
з люб'язного дозволу правовласника А. Г. Уманського.*

Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 2. – 536 с.

ISBN 978-966-02-9281-9 (загальний)

ISBN 978-966-02-9283-3 (Кн. 2.)

З'ясовуються історичні, теоретичні та методологічні засади наукового пізнання антропологічного коду української культури і цивілізації, їх самобутності і загадковості, в епіцентрі яких перебуває Людина як унікальна і найвища цінність. Розкривається його сутність як сукупність образів, засобів біологічного і соціокультурного характеру, пов'язаних з певним комплексом стереотипів свідомості окремої людини або групи людей, які виражаються в архетипах, менталітеті, інтелектуальному, моральному і матеріальному житті, в політичній і соціальній організації суспільства, його культурі та цивілізації, транзитному характері і здатності успадковуватися. Аналізується зміст і функції антропологічного коду культури та цивілізації на різних етапах історії України – від найдавніших часів до сучасності як системи значень і типів мислення людини, її психології і менталітету, способів сприйняття нею цінностей, інтелектуального і емоційного розуміння світу, певної культури та цивілізації. Стрижнем антропологічного коду культури виступає людина, а антропологічного коду цивілізації – суспільство.

Спростовуються різного роду теорії втрати ціннісно-сміслової форми буття людини в умовах глобалізації сучасного світу, парадигма «руського міра», коду так званої «общеруской» культури, канонічної території, цивілізації, спільного коріння, генетичного і культурного розвитку українського і російського народів. Видання розраховане на науковців і викладачів історії, філософії, культурології, політології, етнології, учителів, аспірантів і студентів, широке коло осіб, які цікавляться антропологічним осмисленням української культури і цивілізації.

УДК 316.422+342.4; 340.12 (045)

ISBN 978-966-02-9281-9 (загальний)
ISBN 978-966-02-9283-3 (Кн. 2.)

© Колектив авторів під керівництвом О. О. Рафальського, 2020.
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Людина в координатах зародження, злету і кризи модерну: український контекст	9
1.1. Модерністський проєкт Людини і культури.....	10
1.2. Антропологія українського націєтворення.....	23
1.3. Малоросійство та москвофільство: українська людина пограниччя.....	42
1.4. Життя і творчість Тараса Шевченка як ключ до антропологічного коду українців.....	61
1.5. Людина в умовах політизації українського руху та національної ідеї на Наддніпрянщині та Галичині.....	79
1.6. Модерн в українській освіті, літературі та мистецтві.....	95
Розділ 2. Антропологія української культури на переломі: від модерну до модернізму	110
2.1. Антропологія модернізму: сутність та ідеологія.....	111
2.2. Революційний тероризм та анархізм як антропокультурні чинники нової епохи.....	121
2.3. Людина в координатах націоналізму.....	149
2.4. Дискурс модернізму в українській літературі та мистецтві.....	162
Розділ 3. Антропологічно-політологічний погляд на Україну доби воєн і революцій	180
3.1. Перша світова війна як культурна і ментальна травма української людини.....	181
3.2. Людина в Українській революції як головний соціокультурний і політичний фактор відродження національної державності.....	204
3.3. Людинознавче осмислення Акту Соборності України.....	235
3.4. На шляху до цивілізаційної ідентифікації українців Сходу і Заходу.....	254
3.5. Літературно-мистецький образ людини на тлі «війни та революції».....	274

Розділ 4. Політична та культурна експансія більшовицького тоталітаризму в Україну як чинник антропологічної кризи.....	288
4.1. Український контекст насадження антропології советського імперіалізму у форматі російськовладної традиції.....	289
4.2. Антропологія сталінських репресій і голодоморів в Україні.	307
4.3. Тоталітарна культура і українська людина в ній.	319
4.4. Повсякдення української людини в роки Другої світової війни і повоєнних лихоліть.	343
4.5. Людський вимір хрущовської «відлиги» і горбачовської «перебудови».	362
4.6. Антропологічні наслідки денаціоналізації українського суспільства.	381
Розділ 5. Антропологічний поворот в умовах утвердження незалежності України, сучасних інтеграційних та глобалізаційних процесів	393
5.1. Людський фактор відновлення державної незалежності України. ...	394
5.2. Цивілізаційні зміни на пострадянському просторі і декомунізація суспільства.	412
5.3. Українська особистість і постсовковий синдром.	425
5.4. Антропологія влади і соціокультурного простору.	442
5.5. Людина в інтер'єрі постмодерну та соціокультурної кризи.	460
5.6. Антропологічні контури Революції Гідності та її уроки	473
5.7. Вибори шостого Президента України та нового парламенту як дзеркало постмодерну.	485
5.8. «Віднесені вітром»: українська людина на чужині.	502
Підсумкові висновки.....	522
Summary	533

ВСТУП

*Ти знаєш: що ти Людина.
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя єдина,
Очі твої одні.
Більше тебе не буде.
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди –
Добрі, ласкаві й злі.
Василь Симоненко*

З'ясувавши у першій книзі сутність і теоретико-методологічні та історіографічні засади антропологічного коду, його зародження та становлення у контексті етногенезу українського народу, розвитку культури і цивілізації в давнину і Середньовіччя, автори зосереджуються у другій книзі на аналізі ролі людського чинника в Новій і Новітній історії України в контексті впливу на антропологічні процеси модерну та постмодерну. Антропологія української культури і цивілізації цієї епохи охоплює три великі періоди: а) імперський (перебування України у складі Російської та Австро-Угорської імперій); тоталітарний (насадження сталінського та гітлерівського окупаційних режимів на теренах України); в) відновлення державної незалежності України, декомунізація та демократизація суспільства, його євроінтеграційні орієнтири. Якою була українська людина в координатах кожного з цих періодів, як змінювалися її повсякдення, світогляд, цінності, ментальність? Як позначилися на долі людей війни і революції, репресії і Голодомор-Геноцид? Які внутрішні та зовнішні чинники гальмують реформування українського суспільства, стримують утвердження національної ідентичності? Пошуку відповідей на ці та інші питання присвячені наступні п'ять розділів монографії. Всі вони, як і розділи першої книги, пронизані історіософією

антропологічного повороту, цивілізаційного трактування історичного процесу, його генераційного розуміння, зрештою, вони спрямовані на те, щоб пересвідчитись в істині: Людина – найбільша цінність, наділена категоріями розуму, мислення, дії, моралі та духовності.

Однією з особливостей антропогенезу української культури і цивілізації було те, що землі України у посткозацьку добу тривалий час залишалися у складі Речі Посполитої, Османської, Російської та Австро-Угорської імперій, а український народ втратив свою державність, унаслідок чого штучно стримувався природний процес етнічної ідентифікації і формування модерної української нації. Українці зазнали масштабних втрат, суттєвих етноментальних та психологічних травм, частина з них успадкувала низку негативних рис унаслідок проведення політики денаціоналізації, насильницької асиміляції, обмеження прав і свобод, переслідування інакодумців, насадження безбожництва. Появилися такі явища, як «маргінальність», «малоросійство», «австрофільство», «меншовартість», що стали продуктом пограниччя і тривалої відсутності власної держави.

Логіка дискурсу вимагала надати пріоритет і зосередитися на еволюції людини епохи модерну, впливу його класичного і посткласичного етапів на розвиток освіти, науки, культури і мистецтва на тлі модернізаційних процесів у рамках формування аграрно-індустріального, індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства. Філософія розуміння історії людства базувалася на парадигмі лінійного розвитку, виробничого, наукового, соціального, морального прогресу з урахуванням підстав швидких змін, темп яких неухильно прискорювався. За умов модерну всі сфери духовного життя зазнали секуляризації, радіус дії релігії суттєво зменшився, натомість поширилися метанаративні оповіді як спосіб легітимації соціальних зв'язків у форматі наукових студій.

Під впливом Просвітництва і національного пробудження українська людина виходила зі «стану неповноліття», поступово усвідомлювала себе, свої можливості, спираючись на власний досвід, розум, критичне мислення і здобуті знання. Однак унаслідок конкретно-історичних обставин розвиток особистості, формування нового ідеалу людини, як і процес українського націотворення виявилися суперечливими, оскільки «винаходи» індивідуума і нації відбувалися у неприродних умовах чужих держав, а його осмислення перебувало в руках панівних націй, мало кон'юнктурний, упереджений, а часом і міфотворчий характер. Ось чому колосальну роль у з'ясуванні самобутності української людини, окремішності українського етносу відіграла історіософія творчості Тараса Шевченка як найпалкішого виразника української національної ідеї і каталізатора націотворчих процесів.

На зламі XIX – XX ст. модернізм спровокував революційний тероризм та анархізм як антропокультурні чинники нової епохи, що негативно

позначилися на розумінні покликання людини, її самоцінності і взаємодії з політикою, призвели до кризи ідентичності, яка, як відомо, значною мірою формується як рефлексивний проект, який інтерпретує особисте теперішнє у минуле. Кожен крок ідентифікації здійснюється з певних суспільних і світоглядних позицій, відбиває адекватну мету, вписується у відповідну життєву траєкторію конкретної людини. Руйнація та переструктурування простору ідентифікаційних виборів болісно переживається суспільством, призводить до небезпечного розриву минулого і майбутнього, спадкоємності поколінь. Отже, порушення цілісності образу світу, втрата генеалогічної біографії та історичної пам'яті виступають фактором руйнації перспективних життєвих планів і, зрештою, сприяють кризі ідентичності.

Культурна антропологія України доби воєн і революцій – важлива, драматична і затьмарена великими втратами сторінка історії її людності. Йдеться про жахіття Першої світової війни як культурної та психологічної травми, про місце людини в Українській революції як соціокультурний фактор становлення державності та Соборності України, нові цивілізаційні орієнтири українців Сходу і Заходу, висвітлення образу людини в літературі, мистецтві і науці на тлі війни і революції. Категорія «добро» стала поступатися місцем категорії «зла», людина стала пристосовуватися до убивств і насилля, моральним вважалось фізичне знищення буржуазії, куркулів, церковнослужителів, так званих «ворогів народу».

В українських реаліях досі відчутні наслідки антропологічної кризи, породженої тоталітарними режимами, зокрема, російським імперіалізмом та більшовизмом. Вони виходять як за межі України, так і за хронологічні рамки советського періоду вітчизняної історії. Інерція їх живучості настільки масштабна, що диктує необхідність час від часу занурюватись у ключові події 1920 – 1980 рр. з тим, щоб осягнути природу і сутність насадження антропології тоталітаризму, його особливості та прояви у підсоветській Україні, насамперед у сфері політики, культури та духовності. Комуністичний тоталітаризм поділив людей на тих, хто «з нами», і тих, хто «проти нас», для нього були характерні тотальне приниження людини, ігнорування її прав і гідності як особистості, відчуження від власності, політичної влади та інших людей, монополія однієї партії та ідеології, всеосяжний контроль компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Знеособлення людини через призму комуністичного світобачення супроводжувалося перетворенням її в політичний «гвинтик», умонтований у механізм партійно-державного управління суспільством. З погляду антропології найбільшим злочином проти людства були масові сталінські депортації, репресії та голодомори. Їх наслідком стали не просто жертви мільйонів українців, але й знецінення людини як такої, її приниження, насадження насилля, жорстокості та безбожництва.

Великим випробуванням для української людини виявилися роки Другої світової війни і повоєнних лихоліть, включення західноукраїнських земель до складу Советського Союзу, гітлерівська окупація України, які корінним чином змінили її традиційне повсякдення, перекроїли життя, змусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитися від ілюзій минулого і навчитися жити за новими правилами.

Унікальний потенціал антропологічного коду української культури і цивілізації найповніше розкривається на поворотних етапах історії, знаковим з яких стало проголошення суверенітету і відновлення державної незалежності України. Відповідний Акт Верховної Ради, а відтак Всеукраїнський референдум започаткували новий період нашої історії і дали старт тривалим, суперечливим і дуже складним трансформаційним процесам побудови правової, демократичної, соціальної і національної держави. Конкретно-історичні події на тлі реформування суспільства, Майдану, Революції Гідності, Угоди про асоціацію з ЄС, співпраці з НАТО, путінської війни проти України, надання Томоса на автокефалію Православної церкви України переконливо показали, як народжується, формується і мужніє нове покоління українців – не покірних рабів, а гідних і гордих будівничих власної національної держави, її захисників.

Революція Гідності та євроінтеграційні процеси засвідчують не тільки появу нового антропологічного простору та соціокультурного ландшафту постіндустріальної доби, але й його динамічне розширення за рахунок комунікацій, міграції і формування потужних діаспор світового українства. Ці події загострили увагу людей на необхідність формування нової національної еліти, зміцнення демократичних і правових підвалин держави, утвердження справедливості і гуманістичних цінностей, оновлення усіх сфер суспільства, його очищення від всевладдя олігархату, корупції, злочинності, аморальності, подолання наркоманії, антидуховності і психології майнового збагачення, тобто тих явищ, які загрожують деградацією особистості. Не оминули автори й людиноненависницький вимір ідеологеми «руського міра», окупації АР Крим, російсько-української війни на Донбасі, спроб її adeptів дезінтегрувати і деморалізувати суспільство. Розглянуто й антропологію виборів шостого Президента України як суспільно-політичного і соціокультурного явища постмодернізму, в якому зіткнулися образи президентів – реального і очікуваного.

Книга пронизана здоровим оптимізмом і вірою у невичерпні сили, ресурси та інтелектуальний потенціал і талант української людини, як людини високої культури і моралі, в її спроможність прискорити модернізаційні реформи, утвердити організоване суспільство і такий спосіб життя людей, який називають цивілізованим, у гуманістичну силу національної культури, літератури і мистецтва з тим, щоб досягнути рівня розвинених країн Європи і світу.

РОЗДІЛ 1

ЛЮДИНА В КООРДИНАТАХ ЗАРОДЖЕННЯ, ЗЛЕТУ І КРИЗИ МОДЕРНУ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Модерн цікавий насамперед своїм ставленням до Людини та її соціокультурного простору. В українській і зарубіжній гуманітаристиці існує широкий спектр трактування модерну. За Оксфордським словником (1989 р.) термін «модерний» означає «притаманний теперішньому чи недавньому часові на протигагу тому, що було властиве віддаленій минувшині»¹. Отже, модерн – це сучасний, зокрема, стиль творчості, поведінки тощо. Будучи феноменом культури, модерн має значно ширше змістовне поле, включає весь спектр цивілізаційного розвитку суспільства в контексті модернізаційних процесів. Вони зумовлені переходом від традиційного аграрного суспільства до світського, міського й індустріального, а в часовому вимірі беруть свій початок з кінця XVI – XVII ст. (ранній модерн).

В українському контексті йдеться про період з пізньої Гетьманщини до 60-х рр. XIX ст. У широкому розумінні він накладається на нову історію, охоплюючи епохи класичного Ренесансу, Просвітництва, романтизму, позитивізму. Його надбання невіддільні від соціальних, культурних та цивілізаційних трансформацій на всіх українських землях – Наддніпрянщині, Слобожанщині, Півдні та Заході України. У світовій літературі, мистецтві, архітектурі ці трансформації започаткували різноманітні течії, зокрема, експресіонізм, сюрреалізм, «нову об'єктивність», імпресіонізм тощо. Епоха модерну надала перевагу багатомірності людини, створила новий інтелектуальний простір для осмислення її природи, сутності і ролі як найбільшої цінності, сприяла обожненню людського розуму, розвитку інтелектуальних ресурсів, індивідуальної свободи і щастя.

Особливість формування модерну в Україні полягала в тому, що її етнічні землі з кінця XVIII ст. опинилися у різному цивілізаційному просторі – Російської та Австро-Угорської імперій. На ньому відбилися як вплив

¹ Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; [перекл. з англ. Т. Цимбала]. Київ: Ніка-центр, 2008. С.158.

західної філософії, літератури і мистецтва, так і народна культура, ідеали козацтва, «філософія серця» Григорія Сковороди, прихильники якої ще тісніше пов'язали її з філософією життя. Змістовне наповнення українського модерну не можна уявити без творчості Тараса Шевченка, його антропоцентризму і розуміння сенсу людського життя. З модерном пов'язані такі процеси і явища, як українське націєтворення, українське пробудження і відродження середини та другої половини XIX ст., а також поява малоросійства та москвофільства тощо.

1.1. Модерністський проєкт Людини і культури

Етимологія поняття «модерн» започатковується від англійського «Modernity», що означає «сучасність» і вказує в першу чергу на певну дистанцію, що існує між сучасністю і тим, що їй передувало. Стосовно того, що вважати сучасністю і в чому, відповідно, її відмінні ознаки, існує кілька точок зору. Перший тренд у визначенні модерну оголошує синонімом сучасності в досить широкому тлумаченні – як християнський етап у розвитку людства. Друга тенденція виключає із загального поняття модерну епоху Середньовіччя і асоціює початок сучасності з Новим часом. Третій тренд характеризується тенденцією розглядати модерн як особливу світоглядну установку, що утвердилася у Європі завдяки поширенню ідеалів Просвітництва на противагу попереднім «непросвітленим» епохам². Для Ю. Габермаса модерн – це установка «самопізнання і самоусвідомлення європейського Нового часу»³, що повністю змінилося з часів Середньовіччя. На зміну традиційному суспільству приходить суспільство індустріальне. Нова епоха звільняється від пануючих традицій заради самобудівництва, згідно з власними канонами розвитку. Утверджується прагнення раціонально пояснити будь-які, включаючи й ірраціональні прояви соціального життя.

Виходячи із дослідження Ю. Габермаса і враховуючи наступні тенденції висвітлення проблеми модерну, виділимо основні характеристики цієї епохи: логіка дискурсу про модерн корелює з виділенням класичного, некласичного і посткласичного етапів розвитку науки і філософії. Причому сам модерн у цьому ракурсі співвідноситься з переходом від раціоналізму класичного до посткласичного; економічною основою епохи модерну став розвиток капіталізму, соціальною основою – індустріальне суспільство з притаманними йому особливостями розвитку соціуму, культури, мистецтва, філософії;

² Культурні цінності Європи /за ред. Ганса Йоаса і Клауса Вігандта; [пер. з нім.] Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 552 с.

³ Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне. Москва: Весь мир, 2003. С. 389

розуміння людської історії орієнтується на парадигму лінійного розвитку, прогресу (виробничого, наукового, соціального, морального) на підставі швидких змін, темп яких тільки прискорюється; всі сфери релігійного життя піддаються секуляризації, радіус дії релігії суттєво зменшується, її місце займають метанаративні оповіді як спосіб легітимації соціальних зв'язків.

Жан-Франсуа Ліотар виділяв дві «великі нарації»: наратив про життя Вільного Духу (що обумовлює високий статус Знання, Науки і Розуму) і наратив про Звільнення людини (інструментом якого має стати Знання), детерміністське розуміння законів розвитку⁴. Вищою цінністю людини стає Свобода, а також гуманізм, прагнення до загального розквіту і щастя. Установка універсальної прагматики викликає до життя соціальний конструктивізм, прагнення до формулювання і реалізації утопій, інституціональних перетворень на підставі універсалістських уявлень про закони історії. Вочевидь, що вік модерну мав привести до зміни розуміння людини в умовах, що склалися.

У некласичній парадигмі науки і філософії людина стає не тільки об'єктом філософської рефлексії, але й своєрідною «точкою відліку» для формування найбільш загальних концепцій світу і людини. Виникає потреба у філософській антропології. Крім того, антропологічне знання структурується в окремих галузях природничих наук. Кожна людина стає учасником втілення певного конструктивного проекту, актором грандіозної космоутворюючої дії. Змінюється людська ідентичність, і досить часто це процес не є природним. Нереалізована (за Е. Еріксоном) ідентичність приводить до надзвичайної невротизації як окремих індивідів, так і соціуму в цілому. Людина прагне звільнитися від будь-яких типів залежності, вищою цінністю стає Свобода. Свобода також є зворотною стороною прагнення влади над усіма сторонами людського життя, включно до подолання людини в якісно іншому стані – надлюдині, Боголюдині.

Інструментом усіх трансформацій людини виступає індивідуальна самосвідомість, розвинута, рефлексована і раціональна. Ідея контролю Розуму над усіма іншими сферами життя призводить до того, що людина дискредитує традиційні способи зняття соціального напруження (релігія і культура), а техніка, незважаючи на свій динамічний розвиток, не може скласти адекватну їм заміну. Людині доводиться брати на себе персональну відповідальність за збереження цінностей. К. Рітер зазначав: «Суб'єктивність взяла на себе завдання в релігійному аспекті захищати релігійне знання про Бога, в естетичному – прекрасне; взялася оберігати моральність, але в соціальному конкретизованому світі все це стає просто суб'єктивним»⁵.

⁴ Богуславська К. Ліотар Жан-Франсуа // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 407 с.

⁵ Цит. за: Хабермас Ю. Філософський дискурс о модерне. С. 38.

Людина відчуває потребу емоційно зафарбувати жорсткі змістові конструкції Розуму, що, з одного боку, веде до штучного поширення ілюзій, які рефлексуються як такі, а з іншого – фіксує розрив між ілюзією і реальністю в творах культури і мистецтва. У суспільстві накопичується втома, сформульована в кінці XIX ст. як *fin de siècle*. Таким чином, духовна криза стала загальним результатом епохи модерну, яка особливо характерна для другої половини XIX ст. Антропологізм модерну поєднувався з концепцією «кінця історії», що приводило до того, що людина залишалася наодинці, без посередництва релігії, зі своїм майбутнім, з яким, тим не менш, пов'язувалися великі сподівання. Чим більше зміцнювалася віра у майбутнє, тим сильніше заперечувалося минуле, а теперішнє ставало заручником дивної ситуації: ще не визначившись до кінця з проектом будівлі, будівельники почали зводити стіни, одночасно підриваючи фундамент.

Основною передумовою раціональності модерну є уявлення про те, що за невизначеністю повсякденності можна віднайти твердий «каркас» логічних законів, «онтологічний хребет» реальності, який в принципі може бути досягнутий Розумом. І в основі концепції Розуму, віри в його всемогутність лежить допуск раціональної сутності буття і можливості за допомогою Розуму зробити світ «прозорим», який є апіорним. Відповідно, зосереджуючись на принципах наукового підходу, необхідно визнати, що методологічні принципи аналізу, які виникли у класичній науці, є лише формою «наукової віри». «Достатньо правильно вважати, щоб правильно мислити, і достатньо правильних роздумів, щоб і діяти найкращим чином, набути всіх чеснот і разом з ними всіх доступних благ»⁶, – зазначав Р. Декарт. Отже, основними засобами побудови нового суспільства і досягнення світлого майбутнього було оголошено освіту і виховання. Вирішальна роль при цьому відводилася Розуму і його прогресу, безумовній здатності людини до безкінечного самовдосконалення. Розум проголошувався вищим суддею всього існуючого і ще не створеного. Своїй програмі побудови нового суспільства просвітники надавали всесвітнього значення. Вони вважали, що декларовані ними принципи, ідеали і цінності, завдяки прогресу Розуму й освіти, охоплять все людство, оскільки всі люди мають одну і ту саму природу і один і той самий розум.

Наступною складовою засновники концепції модерну визначили демократизацію державного укладу. Задум, що лежав у підставі демократичного проекту модерну, полягав у тому, щоби звести до мінімуму роль спадкових, стартових умов, які фатально визначають долю людини в традиційному становому суспільстві. В ході історичного розвитку намітився варіант

⁶ Декарт Р. Рассуждение о методе. Сочинения. В. 2 т. Т.1. Москва: Мысль, 1989. С. 266.

реалізації проекту модерну, в підставі якого лежало кілька тісно взаємопов'язаних між собою міфів:

1. **Міф про однолінійний розвиток світу**, який означає, що людство прямує єдиним шляхом, переходячи через одні і ті самі етапи і форми соціального, культурного розвитку. Відповідальність білої людини полягала в тому, щоб допомогти культурно відсталим народам засвоїти передову європейську культуру, відмовившись від своєї традиційної.

2. **Міф про світле майбутнє**, суть якого полягала в тому, що в міру просування народу шляхом прогресу він наближається до ідеального суспільства, в якому будуть ліквідовані всі проблеми масового недовживання і відкриті всі можливості для щастя. Цей міф мав серйозні наслідки для повсякденного життя людей. На ньому будувалися мораль самообмеження і обмеження сьогодні заради щастя в майбутньому.

3. **Міф про прогрес**, за яким людство в цілому і кожна країна окремо йдуть від етапу до етапу вгору щаблями прогресу. Старе, що віджило, відмирає, витісняється новим, більш прогресивним. Звідси віра в те, що нове завжди краще старого, звідси зневажливе ставлення до старого на всіх рівнях у всіх формах.

4. **Міф про єдність світу**, з якого витікало розуміння національної різноманітності як прояв відсталості, нерозвиненості, які будуть долатися шляхом просування слідом за еталонними культурами. Розвиток розглядався як шлях до одноманітності. Звідси витікала віра в те, що є єдині для всіх людей, вікових і соціальних груп, народів, епох еталони краси, справедливості, добра, зла тощо.

5. **Міф про пізнання світу** розглядав природу і суспільство як об'єкти, відкриті для наукового пізнання. Вважалося, що наука в змозі дати відповіді на всі таємниці природи, дати рецепти подолання всіх виразок суспільства і хвороб.

6. **Міф про керованість світом** впливав із постулату про повну пізнаність природи і суспільства. Пізнання відкривало шляхи, давало право керувати відповідно до відкритих наукових закономірностей. Зміна основних парадигм передбачає зміну всього спектра основних концепцій. Раціоналізм відкинув богослів'я, матеріалізм – ідеалізм, наука – філософію як пранауку. Традиційній філософії, як метафізиці, тобто апіорному знанню, були протиставлені позитивне знання і позитивна наука. Процес заміни старої інтелектуальної підстави на нову вимагав ученого авангардиста і створення особливої сфери, стерильної щодо попереднього світогляду. Модерн ставив завдання розвитку принципово нової філософії – позитивної платформи як сукупного результату соціальних наук. Такий авангардист знайшовся, ним став учень К.-А. Сен-Сімона Огюст Конт. Його шеститомна праця – «Курс

позитивної філософії» – була опублікована між 1838 і 1842 рр. В ній розроблені принципи класифікації наук, позитивної філософії і соціології⁷.

Уявлення про суспільство як про машину або мурашник народжувалися разом з модерну, в світлі світогляду якого виникла так звана позитивістська методологія в науках про суспільство. Саме тоді з'явилося пристрасне бажання зробити науки про суспільство такими самими точними і доказовими, як природничі. Методи емпіричних досліджень у соціології і політології почали розділяти на кількісні і якісні⁸. Поняття соціального модерну співвідноситься з традицією оновлення, з процесом розвитку економічної і соціальної організації в контексті капіталістичного виробництва, що розвивалося. Соціальний модерн – це, по суті, буржуазна ідея модерну, що характеризується доктриною прогресу, вірою у можливість науки і технології, реіфікації (оречевлення) часом, культом Розуму, ідеалом Свободи, що визначається в контексті абстрактного гуманізму, а також орієнтацією на прагматизм і культ дії успіху⁹. Відповідно до такої інтерпретації розвиток історії пов'язується з прогресом науки і техніки, раціональним поділом праці у сфері виробництва, яке вводить у соціальне життя постійні зміни, руйнування звичаїв і традиційної культури. Модерн у такому розумінні – це прогресивна диференціація і раціоналізація соціального світу через процес економічного зростання й адміністративної раціоналізації. Іншою характеристикою соціального модерну можна вважати епістемологічний статус. У цьому тлумаченні модерн стає синонімом самої цивілізації, при цьому Розуму приписується універсальний характер у когнітивному й інструментальному сенсах як підставі моделі індустріального, культурного і соціального прогресу. В центрі такого погляду на модерн лежить ідея індивідуальної і колективної ідентичності, в якій історична пам'ять становить лінійний процес. При цьому індивідуальний суб'єкт розглядається як основне джерело сенсу і дії, а поняття географічної і культурної територіальності конструюється як ієрархія домінування і підпорядкування з центром і периферією. Легітимація такої ієрархії здійснюється через знання /владу, а привілейованої євроцентричної культури¹⁰.

Щодо іншої традиції модерну – політичної, то в центрі її уваги знаходилося не питання пізнання або культури, а розвиток ідеалів Просвітництва, заснованих на розмежуванні політичного й економічного лібералізму. Якщо у другому випадку свобода пов'язується з динамікою

⁷ Конт О. Дух позитивной философии: Слово о положительном мышлении. Изд. 2-е. Москва: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 80 с.

⁸ Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: Підручник. Київ: АБУ, 2002. 480 с.

⁹ Giroux H. A. Crossing the Boundaries of Educational Discourse: Modernism, Postmodernism and Feminism // Education: Culture, Economy, Society / Ed. by: A. H. Halsey et al. Oxford / N. Y., 1999. P. 115.

¹⁰ Aronowitz S. Postmodernism and Politics // Social Text. 1987/8. №18. P. 98.

капіталістичного ринку, то в сенсі політичного лібералізму вона асоціюється з принципами і правами, втіленими в демократичній революції, що протікає на Заході впродовж останніх трьох століть. Ідеали, що витікають з цієї революції, включають положення про те, що люди мають, засновуючись на Розумі, самі визначати свої дії, будувати майбутнє, вступати у взаємні угоди і відповідати за свої вчинки і самих себе. Інакше кажучи, політичний проект модерну виходить зі здатності індивідів сприймати людські страждання і прагнути викоренити їх причини, усвідомлювати зміст принципів рівності, свободи, справедливості, розвивати соціальні форми, що дозволяють долати ідеології і матеріальні форми легітимації відносин гноблення¹¹.

Третя традиція – це категорія естетичного і культурного модерну. Переслідуючи реалізацію «проекту модерну», Новий час сформував специфічну модель ментальності, сенс якої пояснюється запереченням настільки значущої для античної і середньовічної людини ідеї долі. Втілюється особливе сприйняття простору і часу. Якщо нове сприйняття простору в мистецтві постає у формі лінійної перспективи, то нове сприйняття історичної діяльності виражене так званою ідеєю прогресу (про що ми вже згадували), тобто принципом лінійного розгортання часу, що привело до утвердження принципу історизму і виникнення історичної науки. Культивування принципу лінійності всі альтернативні уявлення про історію зробило маргінальними. Власне, в цьому контексті виникає і конститується історія мистецтва як мистецтвознавча дисципліна. В міру наближення до фіналу Нового часу мистецтво все більше відчуває жорсткість тиску культури. Воно функціонує як сума безликих текстів і інтертекстів, що витісняють індивідуальність автора на периферію, що в комунікації митця і публіки дозволяє бачити щось на зразок мови. З часом ця обставина приведе до розвитку лінгвістичних і семіотичних методів вивчення мистецтва, а пізніше дозволить зайняти дистанцію щодо мови нівелюючої культури, що і проявиться в постструктуралізмі¹². Ціла епоха Нового часу виявилася можливою на підставі того, що у філософії історії називають «культурним синтезом», сенс якого означає творчість системи цінностей, в якій традиції попередніх століть постають у новій ієрархії. Так, упродовж всього Нового часу мав місце культ античного мистецтва, про що свідчить не тільки Ренесанс, але й класицизм. Щоправда, античність у Новий час трактують відповідно до рекламованої ним системи цінностей, розуміючи під нею стадію в розвитку історії напередодні утвердження епохи модерну. Лише наступна епоха побачить античність з іншої точки зору, тобто як унікальну і замкнену на собі культуру, сенс якої не зводиться до того,

¹¹ Giroux H. A. *Crossing the Boundaries of Educational Discourse: Modernism, Postmodernism and Feminism*. P. 116.

¹² Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. Москва: Издательская группа «Прогресс», 2000. 536 с.

що вона випереджає Захід. Психологічне тлумачення цього відрізка історії дозволяє стверджувати, що це епоха актуалізації картини світу психологічного типу особистості, якого можна було назвати «міщанином-підприємцем».

Активізація останнього виявилася для західного пасіонарія досить несприятливою. Власне, це епоха поширення на Заході того, що М. Вебер назвав «протестантською етикою»¹³, яка співвідносить віру зі стихією накопичення капіталу. Наслідки інституалізації картини світу міщанина-підприємця для культури не можна недооцінювати. Типу особистості, що визначає Новий час, ми зобов'язані вторгненням у художню стихію ринку, досить значущого у процесі інституціоналізації мистецтва Нового часу, коли, крім митця і публіки, активну роль починають відігравати численні посередники: видавці, критики, антрепренери та ін. Актуалізація картини світу міщанина-підприємця, що визначила економічний бік цієї цивілізації, не може розглядатися без контексту, а саме – інтенсивного процесу урбанізації і формування в містах іншого способу життя і становлення того, що називають «чуттєвою культурою». У контексті цієї останньої розгортається процес деміфологізації і десакралізації мистецтва. Без урахування інтенсивних процесів урбанізації багато художніх процесів Нового часу не можуть бути зрозумілими. Саме в цьому середовищі відбувається розрив між фольклором і професійним мистецтвом, і розвиток останнього в тих формах, які характерні для сучасної культури. Інакше кажучи, відомий по XX ст. статус митця виникає і утверджує себе лише в міській культурі Нового часу і без характеристики цієї останньої незрозумілий. Незважаючи на утвердження в цю епоху «модерної» свідомості, саме в цей час вершини своєї проявленості досягає те, що можна було б назвати ментальністю «фаустівської» людини.

Саме ментальність дозволяє точніше представити логіку художньої еволюції, яка демонструє не стільки лінійний принцип, скільки спіралеподібний рух, коли прогрес постійно супроводжується регресом. Наприклад, ця логіка ілюструється за допомогою бароко, що відроджувала мотиви готики. Фіксація ментальності дозволить також точніше витлумачити стиль романтизму – значного явища не тільки мистецтва, але й усїєї західної культури. Якщо все створене в Новий час дозволяє вивчити глибинні прошарки західної ментальності, то, власне, і остання багато в чому визначила ауру Нового часу в цілому як однієї з яскравих сторінок в історії західної культури. Співвіднесена з ментальність «фаустівської» людини логіка розвитку мистецтва в Новий час дозволяє цю епоху інтерпретувати в душі циклічної парадигми у філософії історії. Згідно з цією парадигмою, Новий час – це довгий цикл розвитку культури, що змінює, якщо використовувати

¹³ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 267 с.

термінологію П. Сорокіна, «ідеаціональний», або середньовічний, її тип¹⁴. Останній поступається місцем «чуттєвій» культурі, що приходить на зміну циклу розвитку, так званій «інтегральній» культурі, що виникає на підставі нового культурного синтезу. Становлення останньої відбувається у ХХ ст.

Новий час не може бути зрозумілий без співвіднесеності Заходу зі світовою історією. Шпенглерівська ідея «морфології» історії, що виникла в епоху згасання Нового часу, не могла б з'явитися, оскільки її сенс полягав в ототожненні ціннісних орієнтацій західної людини з усім світом, точніше, з проекцією «фаустівської» ментальності на весь світ. Тиражування цінностей європеїзму у світовій історії дозволяє стверджувати, що в європейській історії Нового часу виникає щось подібне до ясперівського «висьового» часу. Таке європоцентристське розуміння історії демонструє варіант культурного синтезу Нового часу, ядром якого є європеїзм. Останній є причиною того, чому унікальність інших культур не береться до уваги. Хоча відрадний той факт, що філософія історії в її вітчизняному варіанті, що робить честь українській думці і відкриває проблему діалогу культур, була, нехай частково, але втягнута у цей європеїзм. Природно, що універсалізація картини світу «фаустівської» людини, що і стало в Новий час фактом всесвітньої історії, зобов'язана пасіонарному вибуху Заходу, колосальному енергетизму західного пасіонарія, що, відповідно, вже в епоху Ренесансу зачепило і мистецтво. Однак цей великий злет Заходу пов'язаний з його органічним монологізмом, тобто ототожненням себе з усією світовою історією. Поширення Заходу в просторі світової історії і його контакти з іншими культурами в Новий час ще не приводять до відкриття самотності цих культур. Виняток становить лише античність, відкрита в епоху Ренесансу як певна цілісна і завершена культура. Це відкриття відбудеться лише в епоху згасання ціннісних орієнтацій Нового часу, що і породить цікавість до діалогу, який трактується як діалог між культурами. Для Нового часу буде також характерне зростання раціоналізму, який супроводжувався сходженням вгору шаблями середнього стану, що в мистецьких сферах отримує відбиток у згасанні активності міфологічної свідомості, зокрема і в формах мистецтва. Цей процес відповідає утвердженню принципу лінійності в організації часу і відмови від циклічної логіки в розгортанні історії або того, що інколи називають «вічним поверненням». Без цієї опозиції Нового часу щодо принципу «вічного повернення» неможливо зрозуміти вибух на рубежі ХІХ – ХХ століть міфологічної свідомості, про що свідчить філософія історії в шпенглерівському варіанті як репрезентативні явища щодо процесів становлення вже нового циклу. «Проект модерну», без

¹⁴ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Издательство политической литературы, 1992. 543 с.

якого неможливо представити Новий час, наслідком мав поділ соціуму на авангард, або еліту як визначальну силу історії, з одного боку, і масу, здатну лише йти за елітою, – з іншого. Фольклорне світосприйняття долалося впродовж кількох століть. Однак ближче до завершення Нового часу вияснилося, що вихід маси за межі традиційної або фольклорної культури, що почалось у епоху Ренесансу, асиміляцію нею елітарної культури ще не передбачає. Ставало очевидним, що проміжною верствою між цими прошарками художньої культури виявляється масова культура, поширення якої супроводжувало розпад культури модерну. Ескалація масової культури має також психологічне тлумачення, а саме – її активізація пов'язана зі згасанням базового для західної культури психологічного типу, якого О. Шпенглер називає «фаустівською» людиною або, що одне і те саме, пасіонарієм.

Нарешті, останнє, що приховано в Новому часі з погляду антропології – це не тільки його творча, але й руйнівна щодо культури практика, яка вже в XIX ст. породжує маргінальні теорії, автори яких предметом уваги роблять культуру як таку. На рубежі XIX – XX століть ці маргінальні теорії набувають нового статусу, стаючи підставою для культурологічної системи уявлень, яка все більше активізується, впливаючи на теорію мистецтва.

Порушуючи питання «проекту модерну», не можна обійти романтизм, який став поворотним пунктом в історії європейської художньої культури й людинознавчої думки. Поняття романтизму пов'язане першочергово з художнім напрямом, що виник у Німеччині в останнє десятиліття XVIII ст., але оскільки цей напрям відповідав настроям і способу думок найбільш активних представників європейського суспільства тієї пори, то дух романтизму був дуже швидко засвоєний в найрізноманітніших сферах культурного і соціального життя: від природничих наук до політичних учень і рухів, від рівня виробництва духовних цінностей до рівня суспільного умонастрою.

Принагідно нагадаємо, що романтизм набув поширення і в українській культурі, літературі, мистецтві, у суспільній свідомості, окресливши такі риси, як захоплення минувиною, туга за історичною славою народу, зацікавлення народною творчістю, фольклором, демонологією. Українські романтики полюбили переносити місце дії героїв своїх творів у екзотичні країни та місця, часто застосовували фантастичний елемент у творів, зокрема у баладах, ліро-епічних поемах. Найбільш вагомим їх досягненням було остаточне утвердження української мови як єдиної можливої мови створення літературних творів на рідних землях.

Історично романтизм прийшов на зміну Просвітництву, а в умовах України він наклався на його надбання. Ось чому не можна протиставляти культуру Просвітництва та романтизму. Конкретно-історичні дослідження свідчать, що найважливіші надбання і особливості Романтизму були підго-

товлені епохою Просвітництва. Хвиля передромантичних рухів прокотилася європейськими літературами в 60 – 70-х роках XIX ст. В середині просвітницького світорозуміння з характерною для нього розсудливістю з'являються нові віяння – цікавість до життя серця, почуттів (Ж-Ж. Руссо, Й-Г. Гердер, Й-В. Гете, Й-Ф. Шиллер) і водночас виникають елементи, що виходять за межі просвітницької ідеології, пов'язані з фантастичним, ірраціональним, містичним сприйняттям світу (Ж. Казот, Р. Уолпол, І. Бекфор).

Світоглядом Просвітництва не охоплюється цілком і творчість великих композиторів Й. Гайдна, В-А. Моцарта і Л. ван Бетховена, які підготували базу романтизму в музиці. Кращому розумінню відношення романтизму до попереднього часу сприяє уявлення про єдність культурної епохи, що охопила Німеччину останню третину XVIII ст. і першу третину XIX ст. Ця перехідна епоха включає так зване високе Просвітництво з передромантизмом і класикою, зародження і розквіт романтизму. Видатний німецький поет і публіцист Генріх Гейне (1797 – 1856) назвав це часом «гетевського естетичного періоду»¹⁵.

Отже, романтизм органічно пов'язаний у своїй генезі з високим Просвітництвом. Розглянемо його відмінні риси як особливої, цілісної і своєрідної епохи в контексті антропологізму. Передусім у добу романтизму досягає кульмінації процес розвитку буржуазної свідомості в напрямі до індивідуалізму, суб'єктивізму. Це був своєрідний підсумок гуманістичного перевороту, що почався в епоху Відродження, який поставив у центр Всесвіту людину замість божественної сутності, тому суб'єктивізм романтиків мав подвійний зміст: індивідуалістичний і гуманістичний. У ньому виразилися незадоволене прагнення до свободи і конфлікт зі соціальним середовищем на цьому ґрунті, що проявилось в революційних і консервативно-реакційних політичних тенденціях. Свідомість багатьох романтиків коливалася між тими й іншими, а в деяких вони тісно переплелися. Саме суб'єктивізм привів романтиків до їх найважливішого художнього відкриття – ***незалежної самостійної людської особистості з її неповторним внутрішнім світом.*** Водночас романтизм не міг бути соціально просякнутий наскрізь рухом до об'єктивності. І оскільки цією об'єктивністю не міг бути соціальний світ, романтики шукали єднання з природою. Деякі дослідники навіть вважають загострене відчуття природи, що доходило до екзальтації і містицизму, головною ознакою романтичного світогляду. Найважливіша особливість світогляду романтиків – діалектичність мислення. Цією властивістю вони були зобов'язані і німецькій класичній філософії, особливо суб'єктивно-ідеалістичній концепції Й. Г. Фіхте, і діалектичному методу Г. Гегеля.

¹⁵ Пронин В. Генрих Гейне // История зарубежной литературы XIX века. Ч. 2. Москва: Наука, 1991. С. 115 – 126.

Історичний досвід нової епохи, наповненої революціями і війнами, заперечував попередні уявлення людей про те, що «темне» і «світле» несумісні. Життя виявилось складнішим. Все існуюче, тобто й історія, і народ, і окрема людина з її мріями, фантазіями, надіями і страхами, втягнуто в процес змін, становлення. Свіже і прогниле, світле і темне становлять нероз'єднану анальгаму. Раніше ніхто з митців ніби не заперчував моральний принцип, який вказував, що злі люди злі, а добрі – добрі, тобто одних необхідно відстоювати, а інших не сприймати. Щоправда, інколи виникали в малярстві образи «злої» краси, і деяке, несвідоме, захоплення заздальгедь забороненим, морально сумнівним, як у деяких портретах малярів-ман'єристів або галантно-міфологічних і еротичних сценах ракельного малярства в його цинічному варіанті. Однак навіть така гра з недозволенним зовсім не заперечує той факт, що добро і зло непеєднувані. Мистецтво підпорядковувалось, отже, моральному імперативу, що вимагав розділення двох початків і вибору одного з них – початку доброго і світлого. Віднині мистецтво починає прагнути до іншого – до істини, якою б вона не була, як вищої цінності. Істина може бути будь-якою: вона і радує, вона і викриває людину. Вона буває жорстокою і образливою. В її дзеркалі людина знаходить, що і добро обертається інколи злом, а зло може нести в собі щось позитивне. Правдиве зображення абсолютно нероз'єднаної суміші прекрасного й огидного, людського й тваринного, високого і низького стає магістральною лінією художнього мислення. Красномовним свідченням сказаного є назва поетичної збірки англійського романтика У. Блейка: «Шлюб Неба і Пекла» (1790)¹⁶. «Революція штовхає нас пізнавати правду у всьому, без жалю і забобонів», – пише видатний французький композитор Андре Ернест Модест Гретрі (1741 – 18130) в листі директору брусельської опери¹⁷.

Під впливом величезних успіхів у сфері науково-технологічного підкорення природи у свідомості людини як носія модерн-культури виникає переконання, що її влада над світом поступово стане безмежною і знаряддям цієї влади є не віра, не традиція, а науково-технічний розум. Гасло «Знання – сила» означає в цьому контексті також «Знання – влада». Люди епохи модерну переконана, що має існувати у світі як Володар Всесвіту. Вона може ним стати завдяки науково-технічному прогресу, який варто прискорити будь-якою ціною.

Романтизм також знайшов для себе сприятливий ґрунт і в Україні. Тут, як зазначає Н. Кривда, еліта русифікована або полонізована, а найменше денационалізованим залишається народ і його творчість, які формують

¹⁶ Блейк У. Поэзия безумия и философия зла. URL: e-notabene. ru/fil/article_34. html

¹⁷ Левашева О. Оперная эстетика Гретри // Классическое искусство за рубежом. Москва: Искусство, 1966. С. 145.

світоглядну основу української культури¹⁸. Саме до неї звертається молода українська інтелігенція. Теоретичний пафос романтизму як культурної течії полягав у дослідженні рідної мови, народної творчості, фольклору, міфології, в яких приховувалася «народна душа». Ідеалізація минулого, пошуки «Сенсу народної душі» активно впливали на формування національної свідомості і формували виразний дискурс дослідження національної культури. До кола романтиків М. Грушевський зараховував І. Максимовича, М. Гоголя, гурток харківських письменників, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітку-Основ'яненка, М. Костомарова. Навколо Харківського університету (1805) формується спільнота інтелігентів, йде активна робота зі збору старожитностей, вивчення фольклору, мовознавства, видаються журнали «Харківський Демокрит» (1816), «Український вісник». Проблемами естетики займалися І. Рижський, А. Гевлич. Поет-класицист, професор красномовства І. Срезневський видає багатотомні збірники «Запорожская старина» і «Українська онтологія», в 1834 р. друкує «Погляд на пам'ятки української народної словесності», де доводить, що українська мова – не діалект, а повноцінна і самобутня мова. Появу української професійної фольклористики підтвердила праця М. Цертелєва «Досвід зібрання старовинних малоросійських пісень» (1819), професійне мовознавство – з «Граматики малоруської мови» (1818) О. Павловського і Словника української мови (1823) І. Войцеховича.

У Галичині українське романтичне крило було представлене «Руською трійцею» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), її ходінням у народ, вивченням фольклористики, створенням панегіриків Б. Хмельницькому, С. Наливайку та ін. Збірник «Русалка Дністрова» (1836) декларував ідеї єдності українського народу, прославляючи героїв за національне звільнення, пропагував ідеї державності і незалежності. І. Могильницький засновує просвітницьке товариство в Перемишлі, видає «Дослідження про руську мову» (1829), в якому відстоювалася самобутність української мови. Теоретичний і практичний спадок українофільної інтелігенції Галичини змістовно і тематично вміщується в логіку розвитку історико-культурної науки¹⁹.

Таким чином, можна стверджувати, що епоха модерну сформувала важливі людинознавчі ідеї, котрі й для сьогодення залишаються багато в чому визначальними та принциповими. Насамперед, ідеться про ідею автономності та індивідуальної свободи людини. Але, разом із тим, запропоновані модерном ідеї щодо суспільного та політичного устрою були зазвичай скоріше

¹⁸ Кривда Н. К проблеме генезиса историко-культурного дискурса в Украине: от Барокко до XX столетия. URL: <http://jurnal.org/articles/2013/filos23.html>

¹⁹ Грицак Я. Галичина: історичний контекст і (гео)політичний вимір. URL: https://zaxid.net/anonsi_tag50821/

певними теоретичними міфологемами. Моральні, світоглядні, а подекуди суспільно-політичні спроби поєднати вказані вище ідеї, інколи несумісні за своєю суттю, великою мірою і визначали формування того образу людини, котрий ми називаємо модерним.

Важливим для формування людських уявлень та цінностей є панування в культурі модерну сцієнтизму, тобто уявлень про науку як констатуючу картину світу. Моральні засади суспільства це визначало не останньою чергою. Адже саме в епоху Просвітництва сформувався уявлення про знання як спосіб досягнення щастя. Для модерну характерні спроби перенесення принципів наукового пізнання на тлумачення людської поведінки, поглядів, цінностей і т. ін.

Отже, детерміністично-аналітичні методи, сповідувані модерною наукою, визначали універсальний образ дійсності, зокрема, уявлення про природу людини, її особистісне та суспільне буття. Панування каузально-детерміністичних моделей світобачення визначило уявлення про історію як лінійний, цілеспрямований процес і, відповідно, уявлення про місце людини в історичному процесі. Людина не лише в контексті суспільних взаємин, але й подекуди в просторі власних самооцінок розглядалася як засіб реалізації цілей та завдань історичного прогресу.

Попри всі ідейні та світоглядні суперечності, саме породженням епохи модерну були ідеї індивідуальної свободи та автономії особистості, ідеї емансипації, прав людини та громадянських свобод. Звичайно, можна стверджувати, що у своєму баченні людської сутності модерн сповідує або індивідуальну абсолютну волю, або ж цілковите панування суспільного закону, що в суспільній практиці є однаково небезпечним, породжуючи анархізм або політичний тоталітаризм. Але саме ідеям автономності та індивідуальної свободи завдячує своїм існуванням культура сьогодення. Щодо особливостей модерну як суспільної системи та уявлень про сутність людського, то можна стверджувати, що він у своєму тлумаченні свободи був націлений на безмежне кількісне розширення сфер економічної, наукової та політичної діяльності людини. Саме межі, поставлені природою та соціокультурною реальністю сьогодення, були причиною кризи світоглядних уявлень епохи модерну. Окрім того, технократизм та функціоналізм епохи модерну, з притаманними для них прагненнями до абсолютизації та уніфікації, суперечили ідеальним уявленням щодо абсолютності людської волі, ідеям автономності та самодостатності людського «Я». Це, власне, можна розцінювати як внутрішні суперечності культури модерну.

1.2. Антропологія українського націєтворення

Український контекст модерну збігся у часі з процесом націєтворення, головним мотором якого, його серцевиною виступає людина. Цю думку послідовно відстоює Володимир Гонський у праці «Людина і нація»²⁰. Концепція нації як уявної спільноти, запропонована Бенедиктом Андерсоном, мала значне визнання і її нині приймає досить широкий загальний націєзнавців та дослідників націоналізму. Одним із важливих положень цієї концепції є думка про те, що між часом, коли нація «уявна», тобто коли її образ, який умовно називатимемо ідеологічним або ідеальним, виникає у представників еліти, і часом, коли відповідна йому національна ідентичність утверджується серед більшості членів такої уявної спільноти та набуває політичного оформлення, минає значний відрізок часу²¹.

Однією зі складових ідеології націєтворення є теза про «природність націй», за якою нація – це мало не вічний компонент Божого промислу і продукт тривалого, вимірюваного багатьма століттями історичного розвитку, в процесі якого формувалися національні особливості. Деякі ідеологи націєтворення вважали, що чим давніша нація, тим краще, тому кожна «нація, яка поважає себе», намагалась якнайшвидше надбати історію, що тягнулася б у глибину віків (румуні сприймали себе як спадкоємці даків, поляки асоціювали себе із сарматами, чимало українців також ведуть свій початок від трипільців, скіфів і скловинів).

Лише в останні десятиліття ХХ століття зусиллями Е. Гобсбаума, Е. Геллнера, Б. Андерсона та інших представників націології, які розробляли так звану «конструктивістську парадигму», стало зрозуміло, що сучасні нації сформувалися («винайдені») порівняно недавно, упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Некоректно було б стверджувати, ніби нації «склалися», «визрівали» впродовж століть і «прокинулися» лише в ХІХ столітті; це суттєво викривляло б історичну перспективу. Ні, нації – продукт епохи модерну, що змінив релігійні, локальні, племінні ідентичності попередніх епох. Нація починається не з народної ірраціональної стихії, а з групи інтелектуалів, які розробляють концепцію нації і поширюють її через систему освіти, газети та популярну літературу. Процес формування націй зовсім не був стихійним і випадковим, він потребував свідомих організаційних зусиль і затрат.

Зрозуміло, одним із головних аргументів у процесі націєтворення була ідея «природності нації» і її багатостолітньої історії. Цей аргумент виявився настільки сильним, що й чимало інтелектуалів не змогли тут розгледіти

²⁰ Гонський В. Людина і нація. Київ : Основи, 2009. 144 с.

²¹ Див.: Миллер А. Формирование наций у восточных славян в ХІХ в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста URL: rudocs.exdat.com/docs/index144522.html

модерний конструктивізм і далі бачили в нації певний артефакт стихійних племінних інстинктів²². Водночас те, що нації сконструйовані, всупереч думці багатьох, аж ніяк не означає, що їх взагалі «не існує». Навпаки, нації існують саме тому, що вони були «видумані». І багатьом досить «природним реальностям» залишається тільки мріяти про ту ефективність, з якою функціонують сконструйовані нації, починаючи з XIX століття і до сьогодні.

Як не дивно, але саме конструктивістська концепція нації набуває дедалі більшого поширення. Руйнуються старі суперечності між вільним вибором індивіда і колективною спільнотою, що мимоволі склалася (постулат націоналізму), до якої він має належати. Націю конструюють не історія, природа і безособові сили, а конкретні (найчастіше високоосвічені) індивідууми за допомогою раціональних методик і практик. Нація – підсумок індивідуальної творчості, і вона буде такою, якою її визначають і характеризують конкретні люди (тривала історія, спільна територія, мова, подібні риси тощо).

Винаходи нації та індивідуума як її носія відбулися в рамках єдиного проекту модерну. І саме тому самовизначення індивідуума можна поставити в один ряд зі самовизначенням нації, але не із самовизначенням релігійної общини, наприклад, яка веде свій відлік зовсім не з модерну. Індивідууми з'явилися разом з націями. Індивідуума створила індустріалізація, вириваючи людей зі структури традиційного аграрного соціуму, в якому суб'єктивністю володіли сім'я, церковна громада, село, а не окрема людина. Нова, національна ідентичність була покликана зв'язати розрізнених індивідів у нове ціле, об'єднане вже не стільки структурою, скільки загальною ідеологією і культурою. Нація, котра формувалася, поповнювалась індивідуумами, які виникали, і водночас стимулювала їх появу, прискорюючи процес руйнації традиційних суспільств через культурну уніфікацію. «Повсюдний наступ сучасності залежав від руйнації множинності слабо пов'язаних локальних структур та їх заміщення культурою, основою на мобільності, анонімності, освіченості, індивідуалізованості. Це стало умовою, що зробило націоналізм визначальним і всепроникаючим»²³.

Паралелізм розвитку нації та індивідуума є загальноприйнятим. Нації сприймалися як збирачі індивідів, які володіють характерними особливостями і спільними інтересами. Вимоги свободи самовизначення нації та індивіда в літературі XIX ст. трактувались як єдине ціле. Одне було немислиме без іншого. «Права особистості могли підкріплюватись аналогічним концептом національних прав, що вимагали нації як «колективні індивідууми»²⁴. Водночас, розглядаючи процес формування націй на підставі модернізаційних

²² Див.: Храмов А. Национализм и модернизация URL: <http://rodoslav.wordpress.com/>

²³ Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford, 1983. P. 86.

²⁴ Janowski M. Wavering Friendship: liberal and national ideas in nineteenth century East-Central Europe / Ab Imperio. 2000. № 3 – 4. P. 69 – 90.

процесів, не можна заперечувати етнокультурний підхід, за яким, як відомо, нація визначається через об'єктивні характеристики, що виражають етнокультурну ідентичність – історичну територію, спільність мови, загальні міфи й історичну пам'ять, масову, публічну культуру.

На певному етапі і конструктивістський, і етнокультурний підходи перетинаються. Так, згідно з етнокультурним концептом, нація має особливий аутентичний статус, і націоналізм тут означає пробудження нації та її членів до їх справжнього колективного «Я»; тож нація та її індивіди чинять так, як їм підказує внутрішній голос цієї спільноти. Представники етнокультуризму розглядають процес національного пробудження як виділення національних інтересів, наявних до і поза націоналізмом, а роль націоналістичних сил у цьому контексті полягає в пробудженні нації та її членів до усвідомлення їх справжньої колективної окремішності, базованої на історичному минулому.

Новітні тенденції розвитку європейської націології знаходять дедалі ширше відображення в сучасній українській історіографії формування української нації. З погляду антропологічного розуміння нації заслуговують на увагу праці М. Горелова, Я. Грицака, С. Єкельчика, Л. Залізняка, Г. Касьянова, А. Колодія, О. Майбороди, О. Моці, М. Обушного, О. Рафальського та ін.²⁵, в яких висвітлені такі проблеми, як генеза націй і націоналізму; культурні, соціальні, політичні й ідеологічні передумови виникнення націй і націоналізму; формування української ідентичності та політичної нації; міжнаціональні відносини тощо. Доцільно також згадати, що питаннями українського націєтворення займалися Я. Дашкевич²⁶, Я. Ісаєвич²⁷, А. Пономарьов²⁸, І. Лисяк-Рудницький²⁹, а також О. Бочковський, В. Липинський, В. Євтух, О. Картунов, Ю. Левенець, Л. Нагорна, М. Панчук, С. Плохій та інші.

²⁵ Колодій А. Нація та проблеми політики. Львів: «Кальварія», 1997. 55с.; Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. Київ: Генеза, 2000. 360 с.; Залізняк Л. Л. Від Склавинів до української нації. Київ: Б. в., 2004. 256 с.; Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. Київ: Український центр духовної культури, 2006. 204 с.; Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. Киев: «К.И.С.», 2010. 400 с.; Горелов М., Моця О., Рафальський О. Українська етнічна нація / гол. ред. І. С. Чабан. Київ: Еко-продакшн, 2012. 192 с.; Шпоть О. С. Про витоки української нації. Львів–Київ: Благодійний фонд «Україна-Русь»; ПП «Коронатор», 2012. 170 с.; Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. Вид. 2-ге, випр. і допов. / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2017. 448 с. та ін.

²⁶ Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації: матеріали «круглого столу» істориків України. Львів, 1995. С. 8 – 15.

²⁷ Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації: матеріали «круглого столу» істориків України. Львів, 1995. С. 16 – 22.

²⁸ Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. Київ, 1996. 270 с.

²⁹ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги) // Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. 554 с.

Модерністську версію націогенези українського народу запропонував американський учений Р. Шпорлюк³⁰. Він вважає, що в основу аналітичної схеми, необхідної для розгляду процесу творення «модерної української нації», можна покласти, по-перше, ідею Б. Андерсона про «уявні спільноти», а по-друге, думку Л. Грінфелд про те, що творення чи формування майже всіх сучасних націй відбувалося в умовах певного протистояння іншим націям. Процес становлення української нації Р. Шпорлюк розглядає у контексті світової історії: поширення націоналізму, нерівномірний розвиток різних країн, виникнення конкуренції між «передовими» та «відсталими» націями.

Серед новітніх вітчизняних досліджень становлення української нації заслуговує на увагу праця В. Смолія та О. Гуржія³¹, автори якої використали традиційний понятійний апарат, який сприймає більшість учених країни. Вони вважають, що народність є продуктом феодального способу виробництва і характеризують такі її ознаки, як спільність мови, території, господарства й культури, а також наявність певних рис характеру, господарських зв'язків, етнічна самосвідомість. У процесі переходу складання капіталістичних відносин ці ознаки кристалізуються і стають більш визначеними, наповнюються ширшим якісним змістом, тобто народність переростає у вищу етносоціальну спільність, якою є нація³².

У цьому контексті не можна не згадати дослідження львівського історика Я. Грицака³³, який намагався «реформулювати» новітню «модерну» історію України в руслі західних концепцій націогенези. Він вважає, що можна говорити про існування двох різних типів націй – «домодерних» і «модерних». Відповідно, коли йдеться про нормування «модерної» української нації, варто аналізувати процеси, що розгорталися в XIX – XX ст., коли ж йдеться про «домодерну» чи «ранньомодерну» націю – мова має бути про XVI–XVII ст.

Звичайно, тут згадана тільки невелика частина досліджень з проблем українського націєтворення. Справа в тому, що упродовж тривалого часу чимало дослідників творення української нації перебували під впливом російських інтерпретацій, зокрема праць О. Міллера³⁴ й О. Неменського³⁵.

³⁰ Szporluk R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // *Daedalus*, 1997. Vol. 126. № 3. S. 89 – 92.

³¹ Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. Київ: Наукова думка, 1998. 112 с.

³² Цит. за: Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: нарис. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

³³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століть. Київ: Генеза, 1998. 249 с.

³⁴ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей в русском общественном мнении (вторая половина XIX века). Москва: Алетей, 2000. 265 с.

³⁵ Неменский О. Б. «Чтобы быть Руси без Руси». Украинство как национальный проект // *Вопросы национализма*. 2011. № 1. Вып. 5.

Вони намагалися подивитися на цю проблему ніби збоку, але цей «бік», відповідно, російський, і, намагаючись бути неупередженими щодо прагнень українського народу, незалежними не тільки у соціокультурному і політичному аспекті, а й суто у національному, дослідникам не вдалося цього зробити. Російська історіографія не може погодитися з тим, що українці є самодостатнім народом, предки якого безпосередньо стояли біля витоків Київської держави.

Тенденційне і упереджене ставлення до України далеко не випадкове. Воно має глибоке коріння, а з моменту розпаду СРСР у російській свідомості живе психологічна травма, пов'язана з Україною. За всієї казенної риторики про непорушну дружбу советських народів масова етнічна російська людина усвідомлювала, що у СРСР жили «свої» та «чужі». І перше, і друге залишалося до певної міри умовним. Узбеки й азербайджанці не були зовсім чужими. Тією мірою, якою вони усвідомлювали себе советськими людьми, приймали советську культуру, асимілювалися, розмовляли російською – вони належали до «наших». Але це були «наші», можна сказати, другого порядку. Разом з ними в СРСР проживали й інші «наші» – українці, білоруси, литовці, латиші, естонці. Антропологічна близькість, життя українців і білорусів поруч упродовж століть, взаємопроникність культур, близькість мови і релігії, стійка політика русифікація в другому поколінні щодо тих, хто жив у російському/советському середовищі, робили їх «нашими» першого порядку. Але, як виявилось, що коли українець та білорус асимілювався в цьому середовищі, то вони ставали мало не «молодшими братами». Однак більшість з них не припиняла зберігати національну особливість, а це росіян не влаштовувало, видавалося поганим, дивним і безглуздим. Можна зберегти борщ і вареники, але навіщо розмовляти «смішною і безглуздою» українською/білоруською мовою, спотворюючи нормальну російську мову. Цього росіянин як свідомий або стихійний носій імперської ідеї просто не розумів. Відповідно, ця обставина фіксувалась, і в російській свідомості виникала тривога від стикання з чимось (або кимось) іншим. Після розпаду СРСР ситуація в багатьох аспектах помітно загострилася. Прийняти крах советської імперії як історично закономірну подію більшість по-імперськи орієнтованих росіян не спроможні. Тим більше, з найвищих російських трибун й нині звучать слова про те, що розвал СРСР – найбільша геополітична катастрофа минулого століття.

Звідси виходило, що винуваті передусім – українці. На відміну від білорусів, які хоча б на рівні декларацій говорять про союз з Росією, українці спрямувала вектор свого розвитку на Захід, реалізуючи стратегічний курс на незалежність і євроінтеграцію. На думку росіян, відмовившись від статусу «наших», українці зрадили спільну справу. Якщо є «незалежна Україна», то немає і не може бути повноцінної імперії. Якщо є українська нація, то немає

імперського російського народу, що охоплював великою мірою і білорусів. Українці, з погляду пересічних росіян, зраджують великий принцип інакшості Росії стосовно Європи, важливу справу протистояння, страху і ненависті до Заходу. Іншими словами, існування України як справжньої незалежної держави створює гостру проблему і для традиційно орієнтованої російської свідомості, і для владних та наукових кіл Росії.

Варто нагадати, що українці і росіяни формувалися на базі різних племен і в рамках різних державних утворень, що представляли якісно відмінні політичні та цивілізаційні спільноти. Як довів один із авторитетних дослідників руських літописів, зокрема «Повісті минулих літ», академік Олександр Шахматов в «Енциклопедії слов'янської філології» (1915 р.), прямими нащадками полян, деревлян, сіверян є людність Київщини, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, які дотепер зберегли свою мову і звичаї. Київська і Галицько-Волинська держави, а ще більшою мірою Велике князівство Литовське та Річ Посполита, до складу яких входили українські землі в XIV – XVI ст., були тісно пов'язані із західноєвропейською культурною традицією. Натомість Московія стала периферійним породженням Золотої Орди – частини Монгольської імперії, котра мала прямий стосунок до китайської і середньоазійської культурної традиції, що й була перенесена на ментальність московитів. У процесі етнокультурного синтезу українці й росіяни увібрали далеко не однакові культурні установки, які суттєво відрізнялися між собою і позначилися на соціокультурній ментальності. Чимало західноєвропейських антропологів схиляються до думки, що росіяни досить відносно «східні слов'яни», вони більшою мірою «фіні-угри-татари».

На рубежі епох, що розділяли Середньовіччя і Новий час, українці й росіяни, які мислили релігійно хоч і майже однаково, центрувалися на спільній вірі, але жили в різних державних утвореннях. Правда, Новий час приніс із собою уявне об'єднання українців і росіян у складі Московського царства. Так виник складний, а нерідко й трагічний досвід сумісного життя, внаслідок чого обидві сторони усвідомили не так спільність, як різницю між собою. В традиційному імперському суспільстві існує один універсальний рецепт зняття відмінностей – асиміляція. Асиміляція українців – чисельно великого і самобутнього народу тривала кілька століть, однак із другої половини XIX ст. прискорився процес становлення української нації. Він був заданий логікою розпаду традиційних суспільств і зафіксував тенденцію до занепаду традиційних поліетнічних імперій. Ті самі процеси переживали й західні українці разом з поляками, чехами, словаками та іншими народами. З іншого боку, формування нації можна розглядати як відповідь українського народу на історичний виклик, заданий асиміляцією. За таких умов етнос або доростає до нації, або щезає. Українці як

ціле виявили здатність запобігти переходу в історичне небуття, і ця колізія проходить через усю історію нашого народу³⁶.

Принагідно нагадаємо досить тенденційну думку вже згаданого російського історика О. Міллера. «Досі, – зазначив він, – було відомо два способи розповідати історію російсько-українських відносин у ХІХ ст. В одному випадку – це історія про те, як у своєму прагненні до самовизначення нація, подібно до трави, що пробивається крізь асфальт, обов'язково долає всі перешкоди, створювані антиукраїнською політикою імперії. В іншому випадку йдеться про те, як завдяки вкрай невігідному збігу обставин польська й австрійська інтрига, використовуючи як свідоме та несвідоме знаряддя нечисленну і чужу народним інтересам групу українських націоналістів, розкололи єдине тіло великої російської нації, відтворене після об'єднання в складі Російської імперії основної частини земель колишньої Київської Русі. Не можна сказати, що прибічники цих підходів до теми діляться чітко за національною ознакою, але зрозуміло, що перший характерний для української історіографії, а другий був особливо популярним у російській дореволюційній націоналістичній літературі»³⁷.

Природно, виникає питання: чому теза про використання українських націоналістів польською й австрійською стороною проти Російської імперії стала характерною для російських націоналістів тільки в ХІХ ст.? Чи змінилося щось у цьому підході російських дослідників, зокрема О. Міллера, в ХХ ст.? Дозволимо собі ще одну цитату з названого автора. «Уявімо, що не сталося б поділів Речі Посполитої, – пише О. Міллер. – Це досить правомірне припущення. Тоді ми були б свідками принципово іншого шляху формування національної ідентичності на лівому березі Дніпра і на правому. Вірогідно, ті, хто жив на лівому березі, стали б частиною російської нації, а в Речі Посполитій сформувалася б якась інша східнослов'янська нація, можливо, спільна для предків тих, кого ми називаємо сьогодні українцями та білорусами»³⁸.

По-перше, доречно нагадати авторові цих рядків, що в історії немає умовного способу; по-друге, Російська імперія не могла не поділити Річ Посполиту разом з Австро-Угорщиною і Пруссією, тому що загарбання чужих земель – це принцип існування імперій, а тим більше одвічно агресивної –

³⁶ Див.: Яковенко И. Г. Украина и Россия: сюжеты соотнесенности // Вестник Европы. 2005. № 16.

³⁷ Міллер А. Формирование наций у восточных славян в ХІХ в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста. URL: www.timeandspace.lviv.ua/miller45507

³⁸ Міллер А. Методологические проблемы изучения процессов формирования наций у восточных славян в поздний имперский период // Белоруссия и Украина. История и культура: ежегодник. Москва: Наука, 2003. С. 69.

Російської; і, по-третє, О. Міллер в опосередкованій формі спекулює на ідеї своїх попередників з XIX ст. про те, що коли відбувся поділ Речі Посполитої, австрійська і польська сторони «використали групу українських націоналістів для розколу єдиного тіла великої російської нації»³⁹.

Найбільше, що турбувало і турбує російську сторону, – це те, що ані царизму, ані більшовицькому режиму не вдалося довершити асиміляцію українського народу (тоді б і не виникало питання України й українців). Тут необхідно сказати, що в традиційному суспільстві негативне ставлення до представника іншого народу – нормальний інструмент асиміляції. Воно не обов'язково має набирати крайніх, насильницьких форм, але наявне постійно, підштовхуючи мігранта до прийняття культури середовища проживання. Тиск на «іншого» – втілення інтегративної інтенції традиційної культури. Так було скрізь і завжди. В імперії ж ці процеси гублять симетрію. Асиміляція в народ-імперобудівник стає санкцією держави й утверджується у свідомості цього народу як природний і єдино можливий сценарій. Процес асиміляції в народ-імперобудівник проходить через усю історію традиційних імперій. Уповільнення або злам такого процесу – свідчення близького кінця імперії.

Із усього цього стає зрозумілим, що росіянин, який мислить традиційно (і не тільки мислить), робив висновок, що з часом усі зросійщаться. Українська ідентичність сприймалась як пережиток, як таке, що рано чи пізно має відійти, шезнути. Вважали ж більшовики, що церква і нація відімууть разом з перемогою комунізму. В ідеологічних документах прямо про зросійщення хоч і не говорилося, але була запущена формула «розквіту і зближення соціалістичних націй» на ґрунті інтернаціоналізму. Але реальна національна політика радянської держави залишалася в руслі традиційної імперської логіки, що цілком схвально сприймало російське населення метрополії.

Зрештою, все було закономірним й очікуваним. Починаючи з часів Івана Грозного, Московське царство існувало як імперія. Спочатку імперська ідея надихала еліту Московії, яка створювала «державу». Далі, впродовж чотирьох століть, усе суспільство, включаючи й неросіян, створювало імперію, проживало в ній, отримувало певні блага і несло тягар імперського існування. Імперська свідомість увійшла в плоть суспільства, пронизала собою всі рівні культури, відбилася в масовій психології. Як уже зазначалося, імперія – це особливий спосіб політичної інтеграції величезних просторів, що відповідає певній стадії історичного розвитку. Але ця констатація – сухе аналітичне судження. Для людей традиційних поглядів, сформованих у рамках імперського буття, імперія – своєрідний космос, спосіб життя, система

³⁹ Міллер А. Методологические проблемы изучения процессов формирования наций у восточных славян в поздний имперский период // Белоруссия и Украина. История и культура: ежегодник. Москва: Наука, 2003. С. 70.

світобачення та світовідчуття. Саме цей космос став обмеженим, а такого вони не знають і не приймають. Традиційна людина схильна сприймати стійке як вічне і незмінне. Тим більше, що про вічність і непорушність СРСР їй постійно твердила державна ідеологія. З цих позицій розпад імперії – випадковість, протиприродний збіг обставин, результат змови ворожих сил, які знайшли собі підмогу всередині «нашого» суспільства. І цією «підмогою» були зазвичай українці. А ось якби вони були асимільовані?

А тепер повернемося до сутності асиміляції і проведемо певну паралель з подіями, що відбувалися в Австро-Угорщині навколо єврейського питання, торкнемося долі галичан, буковинців і закарпатців і окремо розглянемо політику Російської імперії щодо українців. Після епохи Просвітництва, відзначеної «Едиктом терпимості щодо віденських євреїв» від 2 січня 1782 р., правове становище євреїв невпинно погіршувалося. В 1840-ві роки Австрія – «перша серед рівних» державоутворюючих «націй» імперій – взяла курс на онімечення населення та зміцнення централізму. Однак цей курс був неприйнятним для «другої серед рівних» – Угорщини. У відповідь на те, що Відень замінив латину як офіційну мову німецькою, Королівство Угорщини оголосило державною угорську. В імперії почалася «битва мов», під знаком якої минули друга половина XIX – початок XX ст. і в яку були втягнуті всі народи, котрі населяли її.

Хоча у Конституції 21 грудня 1867 р. в параграфі 19 було зазначено: «Всі народи нашої держави рівноправні, і кожен народ володіє невід'ємним правом на збереження своєї нації і мови», – на євреїв цей закон не поширювався, оскільки в Австро-Угорщині їх самостійною нацією не визнавали. В законі взагалі не згадані «євреї», а тільки «іудейське віросповідання», й ідиш не мав статусу національної мови⁴⁰. Лише в кінці XIX ст. було визнано, що євреї утворюють народ: сьомий том офіційної енциклопедії «Народи Австро-Угорщини», що вийшов 1883 року, цілком присвячений євреям. Однак питання про те, чи мають право євреї Австро-Угорської імперії вважати себе нацією поряд з іншими, залишалося предметом гарячих суперечок і впродовж наступних років.

У читача може виникнути запитання: а до чого тут євреї? Справа в тому, що саме вони заради виживання змушені були погоджуватися на асиміляцію, незважаючи на те, що при цьому відігравали важливу роль як у соціально-економічній, так і в культурній сферах Австро-Угорської імперії, їм було відмовлено у статусі нації й власної мови. Доля євреїв тією чи іншою мірою подібна до життя українців, чехів, словаки та ін., адже Австро-Угорщина, як відомо, була багатоетнічною імперією. Напруження не спадало навіть після того, як у грудні 1867 р. австрійський парламент прийняв нову

⁴⁰ Миллер А. Методологические проблемы изучения процессов формирования наций у восточных славян в поздний имперский период. С. 369.

конституцію, що залишалася чинною в державі, зокрема в Галичині, до розпаду Австро-Угорської імперії. Її декларативність була очевидною. Так, попри проголошені рівність громадян перед законом і доступність державних посад однаково для всіх, львівський намісник не ввів у свій уряд жодного українця. Всі вищі посади в державі теж були недоступними для більшості українців. Ухваливши на папері рівноправність усіх народів, конституція насправді запровадила поділ націй на панівні й поневолені. До останніх належали чехи, українці та словенці; панівними стали німці, поляки й італійці. Невдовзі після прийняття конституції поляки почали домагатися втілення своєї національної програми територіального федералізму. З цією метою у 1871 р. для Галичини створили окреме міністерство, яке очолив поляк І. Горохольський. Ішлося про відокремлення Галичини і надання їй зовні характеру суто польської провінції Австрійської держави. Цьому, безумовно, значною мірою сприяла так звана Галицька резолюція, котру Відень прийняв у 1867 р.; за нею поляки в Галичині набували особливого статусу.

Відтоді не лише політичні, а й культурні права українського населення, здобуті в революції 1848 р., влада намагалася нівелювати. До того ж між українським народом та урядом стояла польська шляхта, а згодом польське громадянство, яке й виступало проти політичних прав і свобод українства. Уряд відігравав роль своєрідного третейського судді, який то захищав права гнобителів, то лякав їх за допомогою гноблених. Проблему ускладнювала слабкістю ідеї незалежної української держави у системі політичних цінностей галицьких українців, яка фактично була оприлюднена лише в останнє десятиріччя XIX ст. Відтоді правову платформу українського визвольного руху становили: національно-культурницька програма; ідея соборності українського народу; концепція незалежної держави.

Не слід забувати, що обмеження політичних прав західних українців поєднувалося з національним приниженням. Хоча Галичину, передусім Східну, заселяли переважно українці, «політична, економічна і культурна перевага цілком належала полякам. Австро-угорський уряд спирався в Галичині на польську аристократію, в руках якої перебували всі місцеві адміністративні посади, суд і поліційне управління. З цього приводу один із польських авторів відверто заявляв, що «Галичину лише формально вважали австрійською провінцією, з австрійською конституцією, австрійськими законами, австрійським правосуддям і адміністрацією, насправді ж усе управління краєм, здійснення правосуддя та представництво краю перейшли до рук шляхтичів, які, обійшовши конституційні закони, впровадили у Галичині порядки терору, хабарництва й прямого насильства»⁴¹.

⁴¹ Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навчальний посібник. Київ: Знання-Прес, 2001. С. 343.

З особливою рішучістю антиукраїнська політика здійснювалась у галузі освіти. У Львівському університеті, інших вищих та професійно-технічних закладах Галичини навчали польською мовою. Полонізації зазнали також середні школи, або гімназії. У 1914 р. в провінції налічувалося 96 польських і лише 6 українських гімназій, тобто по одній на кожних 42 тис. поляків і 520 тис. українців. У початкових школах польських класів було втричі більше, ніж українських⁴².

Українці зазнавали дискримінації на всіх рівнях. Так, у 1907 р. польські культурні заклади отримали вдсятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські⁴³. Інвестиції скеровували, звичайно, у західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці натикалися не лише на байдужість, а й на активний опір уряду. Корінне населення регіону не мирилося зі своїм важким становищем, уперто борючись за кожну установу, кожну посаду, кожне призначення, по суті, за кожне українське слово. На кривду і визиск воно відповідало дедалі активнішим спротивом. Істотну роль у численних акціях протесту стали відігравати українські політичні партії, різноманітні організації, в тому числі молодіжні, громадські діячі.

Під могутнім натиском народних мас, у тому числі західних українців, правлячі кола імперії Габсбургів були змушені прискорити реформу виборчої системи до парламенту (рейхсрату). Відповідно до закону від 28 січня 1907 р. було впроваджене загальне виборче право, щоправда, недосконале. Ліквідувавши в 1907 р. куріальну систему, уряд Австро-Угорщини зберіг низку цензів, що обмежували права простих громадян. Новий виборчий закон не скасував старої системи дискримінації українського населення. Так, німці обирали одного депутата від 40 тис. осіб, а українці – від 102 тис.⁴⁴. У рейхсраті та в місцевих сеймах і далі домінували австрійські, угорські, польські, румунські великі землевласники і підприємці, урядовці. Тому трударі Галичини протягом 1907 – 1914 рр. не припиняли боротьби за загальне виборче право до крайового сейму та органів місцевого самоврядування.

Яскравим виявом радикалізації національної боротьби українців стала справа польського графа Анджея Потоцького, натхненника та організатора антиукраїнської політики. Як намісник Галичини, він мав широкі права, котрі давали йому змогу бути не стільки конституційним австрійським намісником, скільки самодержавцем краю. Зробивши Галичину своєю вотчиною, А. Потоцький привселюдно заявив, що тепер влаштує для українців друге Берестечко. Слово у графа не розходилося з діями. Під час виборів до

⁴² Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навчальний посібник. С. 346.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. С. 348.

Галицького сейму 1908 р. у селі Коропець (нині Монастириського району Тернопільської області), від якого балотувався граф Казимир Бадені, було вбито селянина Марка Каганця. Перед тим він звинуватив претендента на депутатський мандат у виборчих махінаціях, зокрема, у викраденні бюлетенів. На очах у всього села до М. Каганця підійшло троє австро-угорських жандармів і багнетами закололи його. «Це була остання крапля, – написав у ті дні Гнат Хоткевич, – котра переповнила чашу народного терпіння»⁴⁵. Одним із виразників глибокого обурення широких верств українства нестерпною сваволею галицької адміністрації став 23-річний студент Львівського університету Мирослав Січинський. Він 12 квітня 1908 р. трьома пострілами смертельно поранив мучителя українського народу А. Потоцького. Ця подія дала сильний поштовх антиукраїнським настроям. У Львові за абсолютного невтручання поліції відбулися погроми українців. Шалену антиукраїнську пропаганду розгорнула польська преса.

Можна констатувати, що на початку ХХ ст. польсько-український конфлікт із боротьби між двома національними елітами, за словами Ореста Субтельного, виріс у конфронтацію між двома народами, що набирала загрозливих масштабів⁴⁶. Радикалізація національного руху – як українського, так і польського – неминуче актуалізувала питання: хто стане господарем у Східній Галичині? Доки питання влади не було остаточно вирішене – поляки робили все, щоб там утриматися. З цією метою вони навіть поро-зумілися з росіянами. Польська адміністрація в Галичині мала підтримувати місцевих москвофілів, щоб знищити український національний табір⁴⁷, діючи за принципом: «Пусьціць Русіна на Русіна»⁴⁸. Така ситуація змушувала українців зміцнюватись ідейно й організаційно, щоб належно протистояти польським зазіханням. Отже, можна стверджувати, що ще до Першої світової війни галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній і культурній діяльності перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої було самостійне політичне життя⁴⁹. І ця спільнота була набагато викристалізованіша з погляду відчуття національного, порівняно з аморфністю значної частини українців, котра перебувала в Російській імперії.

По-іншому складалася доля українців на теренах Російської імперії. «Українцям, які офіційно вважалися росіянами, – зазначив Андреас Каппелер, –

⁴⁵ Лановик Б., Лазарович М. Історія України: навчальний посібник.

⁴⁶ Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. С. 290.

⁴⁷ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. С. 44 – 45.

⁴⁸ Гей, там на горі «Січ» іде... Пропам'ятна книга «Січей». Вінніпег, 1985. С. 65.

⁴⁹ Див.: Лазарович М. Національно-політична думка західних українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. URL: <http://exlibris.org.ua/lazarovyc1/r01.html>

в принципі була відкрита будь-яка кар'єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і в дітей від змішаних шлюбів росіян та українців. Українці не виділялися і не принижувалися й за конфесійними ознаками»⁵⁰. Щоправда, з приводу останнього він забув додати суттєве уточнення – якщо українці сповідували православ'я. Варто зазначити, що культурна та історична специфіка підросійської України, так само, як і рівень національної свідомості та патріотизму українців, були до певної міри прийнятні в очах прибічників концепції великої російської нації доти, доки не суперечили цій концепції. Більше того, в першій половині XIX ст. українська специфіка викликала живий інтерес у Петербурзі та Москві як романтичний, яскравіший варіант російськості⁵¹. Літературні твори на «малоросійському діалекті», що відображають специфіку місцевого життя, зацікавили читачів у Петербурзі й Москві. Але вони вважали ці публікації частиною російської літератури, а спроби трактувати цей «діалект» як окрему від російської, самостійну українську мову були для прибічників концепції великої російської нації неприйнятними.

Український націоналізм заперечував малоросійську ідентичність, яка могла мирно співіснувати із так званою загальноросійською, і створював свій образ ідеальної Вітчизни, провокуючи конфлікт і з польським, і з російським націоналізмами. Українська ідея «забирала» у російської не просто частину національної території, а «Київ – матір міст руських», місце православної віри і державності, крім того, позбавляла ідеологічної підстави в конфлікті з польським рухом. Виклик з боку інших націоналізмів імперський уряд і російська суспільна думка сприймали як втручання «ззовні», а загроза українського націоналізму для прибічників «загальноросійської» спільноти розглядалася як диверсія зсередини «національного» тіла. Протягом тривалого періоду, враховуючи роки царювання Олександра III, відомого як завчасно приреченого на провал спробою здійснення русифікаторської асиміляторської політики в масштабі всієї імперії, русифікація на окраїнах була обмеженою. Це могла бути, якщо скористатися терміном Е. Тадена, адміністративна русифікація в дусі політики Йосифа II в Австро-Угорській імперії, спрямована на забезпечення сприятливіших умов функціонування централізованого урядового апарату. За таких умов русифікація сприймалася як репресивний захід і своєрідне покарання за нелояльність, як це трапилось у Царстві Польському після повстань 1830 – 1831 і 1863 – 1864 рр. Унаслідок цього, репресії проти

⁵⁰ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Миллер А. И. (ред.). Россия–Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997. С. 134 – 135.

⁵¹ Див.: John W. Slocum. Who and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of «Aliens» in Imperial Russia // The Russian Review, April 1998. P. 173 – 190.

польської культури в Царстві Польському, тобто на території з переважанням етнічно польського населення, ставали предметом торгу, на відміну від таких самих і жорсткіших заходів у Південно-Західному і частині Західного країв, тобто на «одвічно руських землях». Адже тут вони стали засобом зросійщення, адже російська влада дивилася на Правобережжя як на відновлення його «російської природи», викривленої полонізацією⁵².

Розгортання репресій щодо українського народу можна простежити на «мовному» прикладі. Нагадаємо їх календар: у 1720 р. Петро I заборонив друкування церковних книг українською мовою, а через півстоліття ті, що населення зберігало, були насильно вилучені, в 1862 р. були закриті українські недільні школи і влада однозначно утвердилася в думці, що все населення має навчатися грамотності «загальноросійською» літературною мовою. І це не все. В 1876 р. Олександр II заборонив друкування нот українських пісень, а в 1884 р. була заборонена діяльність українських театрів. Цими заходами українська культура була поставлена поза законом, а українська мова мала залишитися на становищі діалектів як мова для «домашнього вжитку»⁵³. Спроби поляків використати латиницю для української сприймалися як їх прагнення перетягти українців на свій бік. Тих українців, хто вже мислив націоналістичними категоріями, вбачали виразниками бажання «розколоти» загальноросійську спільноту. Без сумніву, в політиці щодо української мови поєднувалося прагнення нейтралізувати спроби поляків, і за допомогою алфавіту також, провести на цьому просторі цивілізаційну межу по кордоні Речі Посполитої 1772 року й здійснити асиміляторський план об'єднання східних слов'ян імперії у межах Російської імперії⁵⁴.

Після повстання 1863 року і прийняття Валуєвського циркуляра та Емських інструкцій 1876 року, що різко обмежили дозволена сферу застосування української мови, влада продовжила спроби регулювання українського мовного простору. Вона прагнула регулювати питання орфографії там, де українська була дозволена, і цензура інструктувала видавців, що за зразок правопису необхідно прийняти етимологічну орфографію «Зібрання творів на малоросійському діалекті» І. Котляревського⁵⁵, маючи на меті не дати збільшити дистанцію між російською та українською нормами. Емські інструкції

⁵² Миллер А. Формирование наций у восточных славян в XIX в. – проблема альтернативности и сравнительно-исторического контекста. URL: www.timeandspace.lviv.ua/miller45507

⁵³ Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. Львів: Ін-т. народознавства НАН України, 1995. 415 с.

⁵⁴ Див.: Миллер А. Империя Романовых и национализм. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. С. 90.

⁵⁵ Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 776, оп.11, д. 61 а. – Л. 41 об.

заборонили так звану кулішівку, тобто фонетичну орфографію, що розробив П. Куліш. Вона з погляду влади становила не що інше, як збільшення розриву між «загальноросійською мовою» і «малоросійським діалектом» за допомогою формальних графічних засобів.

Ставлення влади імперії і великоросів до українців передбачало інтеграцію, ґрунтовану на принципі рівності індивідів з одночасною відмовою в інституалізації цієї групи як національної меншини, тоді як стосовно неслов'ян, а також західних слов'ян (поляків) принцип індивідуальної рівності можновладці заперечували, але в їхньому статусі національної меншості не сумнівалися. У той час, коли українець не приймав «загальноросійську ідентичність», він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав у очах прибічників концепції великої російської нації відступником. У межах цієї концепції правильною була формула «одним українцем більше – отже, одним росіянином менше». «Обурливий і безглуздий софізм, ніби можливі дві російські народності (натяк на відому статтю М. Костомарова “Дві російські народності”, де йшлося про малоросіян і великоросіян як про дві російські народності) та дві російські мови», – так визначив сутність своїх тривог з приводу українофільства головний гонитель М. Костомарова М. Катков⁵⁶. Отже, сприйняття українського національного руху абсолютно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в імперії.

Повертаючись до слів Андреаса Каппелера про так звану рівність українців і росіян, важливо розвіяти ці ілюзії відомого вченого і показати реальну ситуацію. А. Каппелер не сказав, що українцям було відмовлено у праві бути нацією. Але, незважаючи на жодні перешкоди, нація українського народу формувалась, і це в деталях описали українські історики, які спиралися в дослідженнях на відому книгу Мирослава Гроха, де йдеться про особливості становлення націй у Європі.

Та були дві обставини, що заважали до кінця сформуватись українській нації на території, належній Російській імперії. Перша – це репресії імперської влади щодо українського національного руху і друга – недостатнє усвідомлення «Іншого» щодо російської сторони з боку українського народу, того ж національного руху. Перша обставина загальновідома й описана в дослідженнях. А ось щодо другої, то на ній варто зупинитися детальніше. Підтвердженням правильності такого висновку можуть бути петиції на адресу царя, уряду, звернення і накази виборців депутатам Державної думи від України. У переважній більшості петицій і наказів їх дописувачі, можливо з тактичних міркувань, часто ідентифікували себе з «руськими людьми» та «людьми руського

⁵⁶ Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу, помещавшихся в «Московских ведомостях», «Русском Вестнике» и «Современной летописи». Вып. 1. Москва, 1887. С. 276.

походження». Звичайно, тут можемо послатися на гру термінології і на те, що українські автори у зверненнях, петиціях мали на увазі під наведеними термінами свою українськість. Але такий факт розмитості відчуття «Іншого» щодо російської сторони простежувався і в релігійному аспекті. Як відомо, у 1589 р. був встановлений Московський патріархат. Ще після Переяславської ради 1654 р. російський цар Олексій Михайлович і Московський патріархат висунули претензії на Київську митрополію. 1685 – 1686 рр. Московський патріархат, порушуючи церковні канони, включив її до свого складу, гарантувавши їй при цьому широку автономію. Однак уже через кілька років гарантії були грубо порушені, і в другій половині XVIII ст. Київська митрополія внаслідок імперської русифікаційної політики була перетворена на рядову єпархію Московського патріархату, різко зменшено її права і привілеї тощо. Таким чином, етнічний момент з релігійної політики повністю видалявся, релігійна ідентичність гасила в очах московської влади ідентичність етнічну. Залишившись без особливої церковної традиції і канонічної автономії, Україна і з етнічного погляду стає для імперської влади частиною Росії⁵⁷.

Наведені сюжети дають привід повернутися до проблеми «Іншого». Теза передбачає антитезу. Для самовизначення і самоідентифікації особистості необхідний «Інший», порівняно з яким вони ніби вираховують контури свого образу. Відомий принцип: я зможу встановити свою особистісну ідентичність, визначивши ті складові, які виділяють мене зі середовища інших людей. Тут, як зазначив Е. Гуссерль, «Я» конституюється за контрастом з «Ти». Водночас мені необхідно, щоб інші також сприймали мене як «Іншого» стосовно них.

Подібним чином образи націй, народів, держав формуються на перехресті взаємних мотивацій до само- і взаємопізнання одне одного. З питання «хто я?», яке людина задає собі й іншим, впливає інше питання: «на кого я подібна?». Відповідно, на питання: «хто ми?», яке той чи інший народ ставить собі, впливають питання: «на кого ми подібні?» і чим відрізняємося від «них», тобто «інших?» Інакше кажучи, ідентифікації досягаються зіставленням, порівнянням з іншими людьми, котрі належать до якоїсь іншої, сторонньої спільноти. В цьому розумінні ідентичність охоплює певний образ з кордону, межі, що відокремлює себе від інших, своїх і чужих, друзів та ворогів тощо. На цьому перетині виникають симпатії, антипатії, неприйнятне або товариське ставлення, ненависть, образ ворогів і/або товаришів тощо. Тут «Інший» відіграє роль своєрідного референтного тла для самоствердження.

Інакше кажучи, сенс і призначення ідентичності проявляються за допомогою образу або образів ворогів. Як і будь-яка конструкція, ця,

⁵⁷ Юрій М. Соціокультурний світ України: монографія. Вид. 2-е. Київ: Кондор, 2004. С. 541 – 550.

природно, містить уявлення про антипод. У такому розумінні поняття «ворог» просякнуте ідеологічним, політичним, публічним началом, воно тісно пов'язане з поняттями «суперечність», «конкуренція», «конфлікти», «агресія», «боротьба», «війна», що їх трактують як зіткнення протилежних сил, організованих політично. Не випадково грецьке слово «polemios», що означає «ворог», походить від однокорінного слова «polemos», тобто війна в її прямому розумінні. Очевидно, відчуття опозиційності, конфліктності, певної антипатії або й «ворожості» – це такі самі природні форми вияву стосунків між людьми, як і взаємна симпатія, солідарність тощо. Інстинкт самозбереження та інстинкт боротьби становлять дві сторони однієї медалі.

За законом суперечностей і за аналогією з протиставленням «Ми–Вони», «Свої–Чужі», «Товариш–Ворог» ідентичність обов'язково має бути підкріплена образом супротивника, зовнішнього ворога, який є могутнім стимулятором досягнення консолідації та ефективності людських спільнот. Як встановлено історичними, антропологічними й етнографічними дослідженнями, практика використання людськими спільнотами сторонніх, чужих, образу «Іншого», «Не-Ми» як інструменту самоідентифікації або «офірних цапів» стара, як світ. Вона сягає корінням у родоплеменне минуле людства. Спільний ворог, реальний або уявний, нерідко ставав началом, що забезпечувало єдність і згуртованість племені або народу. Якщо не було реального ворога, який би справді загрожував цій єдності та згуртованості, то його, відповідно, придумували, конструювали. Щезнення ворога з певної причини, як правило, створює у племені, народу, країні відчуття порожнечі. За відсутності реального ворога його роль часто виконує уявний ворог. Не випадково, конструювання образу ворога є однією з усталених традицій російської історіографії і пропаганди⁵⁸.

Отже, присутність зовнішнього ворога, «Чужого», необхідна для стійкого існування найпростіших спільнот. Тому в будь-яких конфліктах взагалі та війнах зокрема неправильно бачити певну аберацію, певне відхилення від норми, тим більше, певний атавізм, результат неподоланих реліктів неандерталізму в людині тощо. Вони становлять цілком природні прояви людської природи і тому зберігаються як крайні засоби розв'язання проблем, що виникають між людьми, поки існують люди і людські спільноти.

Принцип пошуків і конструювання ворога був у всі часи та в усіх народів. Коли в сім'ї, колективі, країні справи погані, часто виникає спокуса знайти винуватців усіх бід ззовні. «Офірними цапами» стають, як правило, різноманітні релігійні, національні та інші меншини, а на міжнародному рівні – якась іноземна

⁵⁸ Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди // Україна–Європа–Світ. – Вип.16. – Тернопіль, 2016. – С. 179–188.

держава, котра плануватиме завоювання або пригнічення країни. Головна функція контрміжду полягає в ідентифікації ворога, від якого виходить загроза. «Чужий» – завчасне джерело небезпеки, страху. Пари «Ми–Вони», «Свої–Чужі», «Свій–Інший» відіграють роль регуляторів відносин між групами, колективами, спільнотами людей та, відповідно, у питаннях національної ідентифікації⁵⁹.

Якщо «Інший» розмитий, нечіткий, то власна ідентифікація також буде розмитою, як це трапилося з формуванням української національності тієї частини українського народу, що належала до Російської імперії. Звичайно, впливали й інші чинники, але основним був образ «Іншого» і, як побачимо, цілком інша ситуація склалася для тих українців, котрі належали до Австро-Угорщини.

Безпрецедентна швидкість, з якою національна ідея оволоділа народами і завдяки якій вона на початку ХХ ст. стала безумовною нормою, була б неможлива без фундаментальних змін у народній свідомості в Новий час⁶⁰. Спеціалісти в галузі національних відносин майже одностайні у розумінні природи цих змін. В умовах, коли у людей похитнулася віра в те, що «Святе Письмо відкриває [...] шлях до істини» і що ієрархія в суспільстві визначена наперед Богом, вони, будучи вирваними модернізацією зі соціально-рольових осередків до індустріального станового суспільства, стикалися в новому для них світі з ідеєю нації, яка «хай буде вічно»⁶¹.

Цій ідеї судилося стати для нового соціально дифузного, анонімного, атомізованого світу секулярною релігією. «Нація», яка за природою своєю є, як показав Б. Андерсон, «уявною спільнотою», вкорінюючись у масовій свідомості завдяки діяльності інтелектуалів, перетворювалася потім у фундамент соціокультурного зв'язку і з групової інтеграції в реальну підставу продукування численних образів «Іншого» – етносів, культур, конфесій. Це і дозволило одному з «батьків-засновників» світової науки про нації Е. Геллнеру запропонувати формулу співвідношення між нацією і націоналізмом, вразивши багатьох спеціалістів, згідно з якою не нації породжують націоналізм, а націоналізм породжує нації⁶².

Вивчення європейською і світовою наукою процесів, що відбувалися в Новий час у масовій суспільній свідомості, дозволяє сформулювати такий висновок: масова освіта народу, в поєднанні з урбанізацією, індустріалізацією, розвитком національних систем комунікації, загальною військовою повинністю – призвела до небаченого до того часу розширення і ущільнення

⁵⁹ Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди // Україна-Європа-Світ. – Вип.16. – Тернопіль, 2016. – С. 179–188.

⁶⁰ Бройи Дж. Подходи к исследованию национализма / Нации и национализм. Москва, 2002. С. 231.

⁶¹ Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. Москва: Наука, 2000. С. 51.

⁶² Геллнер Е. Нації і націоналізм. Москва: Наука, 1991. С. 127.

соціального простору. Пізнання «Себе через Іншого» перестає бути справою лише освіченої меншості і стає постійною соціальною практикою все ширших верств населення. Останнє вкрай афористично сформульовано у 1882 р. Е. Ренаном: «Існування нації представляє собою щоденний плесбцизм»⁶³.

Результати використання ресурсів модернізації в державах різних часових зон національного будівництва відрізнялися досить суттєво. Так, у країнах першої і другої часової зони, куди належали Великобританія, Франція, Німеччина й Італія, помітно зменшилися не тільки субетнічні, але й міжетнічні культурно-ментальні дистанції. Щодо Австро-Угорщини, яка входила в третю часову зону, ситуація була інакшою. Тут простимульована модернізаційними процесами масовизація практики пізнання «Себе» через «Іншого» використовувалася основним чином саме для примноження ідентичностей. Для цієї етнічно надзвичайно строкатої, слабо інтегрованої імперії принцип, що прийшов з заходу континенту, «Кожній нації – держава» став, як ні для будь-якої іншої європейської країни, справжнім троянським конем, що підготував і падіння монархії, і розпад зміцнюваної нею «клаптикової» держави.

Якою мірою відповідні явища набули поширення в Російській імперії? Кінець XIX – початок XX ст. були для Росії часом розгортання процесів модернізаційного типу – індустріалізації, урбанізації, динамічного розвитку всіх видів освіти. Разом з тим, враховуючи низькі стартові характеристики, ці процеси навряд чи можна назвати модернізацією. Це швидше була передмодернізація. Порівняно невисокими залишалися темпи урбанізації: напередодні 1913 р. частка міського населення становила лише 15%. Суперечливо проходила і культурна модернізація. Після першого загального перепису населення 1897 р., який засвідчив, що 72,3% жителів залишаються неграмотними, держава почала нарощувати зусилля з розвитку народної освіти. Однак ресурсів для введення загальної початкової освіти так і не знайшлося включно до краху імперської Росії. Через дефіцит модернізації іншими можливостями володів і націоналізм. Тут беззаперечний такий факт: націоналізм не буде мати успіхів, якщо в його розпорядженні не буде ресурсів у вигляді модернізаційних процесів. А в Російській імперії ці ресурси були набагато меншими, ніж у подібній до неї за поліетнічністю Австро-Угорщині. Відсутність «перспективних» етносів, що проживали в Російській імперії, власної харизматичної еліти, свого міського середнього класу, їх переважаюча «селянськість» і низький рівень урбанізованості стали причиною запізнення «націоналізації» етнічних народів, зокрема українців, порівняно з Австро-Угорщиною.

⁶³ Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? Paris. 1882. P. 55.

Однак революція, що вибухнула в 1905 р., на короткий час дещо змінила становище. Національні активісти, включаючи українських, зуміли «перезавантажити» домінуючу соціальну енергетику революції на роботу щодо «націоналізації». Як наслідок, локалізовані до того «національні ідеї», починаючи з весни – літа 1905 р., стали перетворюватися на феномен масової суспільної свідомості. Яскраве підтвердження тому – масове прийняття в 1905 – 1907 рр. українськими сільськими громадами і волостями петицій, що містили широкий набір національно-культурних вимог. Інакше кажучи, революція забезпечила перехід національного руху, якщо користуватися типологією М. Гроха, з фази «В» (патріотична агітація) у фазу «С» (масовий політичний рух)⁶⁴. Масовизація українського національного руху, своєю чергою, супроводжувалася їх політичною радикалізацією. Однак надії на українське національно-культурне відродження перекреслила столипінська реакція. Вже в 1908 р. царський уряд визнав усю культурну і освітню діяльність українства шкідливою для імперії.

Таким чином, український народ, відстоюючи ті самі права, що й інші європейські народи, завдяки модернізаційним процесам, у протистоянні з владою Російської й Австро-Угорської імперій як з «Іншими» крок за кроком створював себе уже не «уявною», а «реальною спільнотою» і почав називатися на рубежі XIX – XX ст. українською нацією.

1.3. Малоросійство та москвофільство: українська людина пограниччя

На тлі модерну в українських реаліях заявили про себе такі явища, як «малоросійство» та «москвофільство», що стали продуктом українсько-російського пограниччя і трьохсотрічного перебування більшої частини українських земель у складі Російської імперії. Вивчення і осмислення пограниччя за останні десятиліття посіло одне з ключових місць у світовій соціальній і гуманітарній думці. Найбільш очевидним і відчутним є «географічне» пограниччя, як реальна зона контакту двох або більше різних цивілізацій і культур, що існувало і далі існує як поділ на природні і штучні кордони, пов'язані з державами, релігіями, політичними режимами, «уявно-географічними», за термінологією Е. Саїда, полями,⁶⁵ наприклад, природно-штучний кордон (а тепер уже стіна Д. Трампа) між Мексикою і Південним Заходом США.

⁶⁴ Грох М. Формирование наций и национальное движение малых народов. Москва: Наука, 1994. С. 125.

⁶⁵ Said E. Orientalism. NY: Pantheon, 1978. P. 54 – 55.

Нині вже сформувався міждисциплінарний науковий дискурс пограничних досліджень, а самі вони вийшли за межі цієї локальної історії в інші простори. Як зазначає О. Кривицька, феномен порубіжжя полягає в тому, що в просторі його взаємодії виникають нові форми солідарності соціальних спільнот, формуються, так би мовити, транскордонні соціальні. У прикордонних територіях відбуваються процеси «нашарування» різних соціокультурних маркерів, що впливає на їх «привілейований» статус, забезпечує можливість різноманітних комунікацій. Пограниччя з елементу просторової організації перетворюється на чинник впливу, забезпечуючи нову якість розвитку пограничного соціокультурного простору⁶⁶.

На пограничність, як особливий маркер розвитку української людини, її культури та суспільства загалом звертали увагу ще П. Куліш, М. Грушевський, В. Липинський, С. Рудницький та ін. Варто зазначити, що українське пограниччя має декілька вимірів: білоруський, молдовський, польський, російський, румунський, кримськотатарський, угорський, та ін. З відновленням незалежності України появились перші прикордонні дослідження, серед яких праці В. Боєчка, В. Борисенко, О. Ганжі, Я. Дашкевича, Б. Захарчука, О. Ковальнової, С. Макарчука, В. Сергійчука та ін. Етнічні процеси в українському пограниччі досліджують О. Болдецька, І. Буркут, О. Гомотюк, В. Джаман, О. Дуліченко, О. Калакура, І. Кононов, І. Костащук, А. Круглашов, Т. Рудницька, К. Шестакова та ін. Розуміння пограниччя як соціокультурного явища окреслюється такими особливостями: «Пограниччя є територіально прив'язаним, специфічним регіоном та має власну динаміку розвитку»⁶⁷.

Ярослава Верменич вважає, що досліджувати пограниччя варто з таких ракурсів: просторовий (зважаючи на регіональні та місцеві відмінності), темпоральний (що надає можливості простежити еволюцію образів регіону в часі), політико-культурний (використання етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічний (розгляд цих стереотипів як на раціональному, так і неусвідомленому рівнях). Кожен з цих напрямів має людський вимір. Підсвідомий рівень сприйняття пограниччя особливо важливий, оскільки по різні боки кордону утворюються емоційні стереотипи, котрі впливають на появу агресорів та жертв⁶⁸.

⁶⁶ Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти // Наукові записки. ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 4 (78). С. 173 – 174.

⁶⁷ Кочан В. Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі // автореф. дис. канд. філос. наук. Сімферополь, 2008. С. 18.

⁶⁸ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. // Регіональна історія України: зб. наук. ст. 2012. Вип. 6. С. 67 – 90.

Вивчення пограниччя як соціокультурного феномену започатковане ще в антропогеографії XIX ст. Ф. Ратцелем, Р. Блашаром, а Ф. Дж. Тернером – в історичній науці⁶⁹. На відміну від кордону, абсолютно іншу роль в історії відіграє такий культурно-цивілізаційний феномен, як фронтир. Етимологічно він також означає кордон (анг. «frontier» – буквально «рубіж», «кордон»), але американський історик Ф. Тернер назвав його – місцем «зустрічі дикості і цивілізації». У процесі просування колоністу доводилося адаптовуватися до незвичного довкілля і культурного середовища⁷⁰. Внаслідок взаємодії різних культур формується нова. Європейський колоніст перетворюється з англійця на американця. Еволюція змісту терміна «фронтир» у XIX ст. дозволила увести його в науковий дискурс як одну із змістоутворюючих ідей осягнення генералізуючої проблеми співвідношення універсалізму і партикуляризму.

Діалог, взаємопроникнення виступає не тільки способом взаємодії цивілізацій і культур, але й природною умовою їх розвитку. Особливо цінним, на думку Ю. Лотмана, в діалозі культур є не сфера їх семантико-змістовного збігу, а сфера культур, що не перетинається за змістом і спричиняє діалог між культурами, який будується на перекладі змістів і значень символів іншої культури на мову своєї⁷¹. Справді, без таких необхідних елементів, як відмінності, неповторність, своєрідність, культурний діалог був би безглуздим, але за абсолютної відмінності він став би неможливим.

Хоча Ф. Тернер і називає такі ознаки фронтиру, як «... окраїнність заселеної території, протистояння дикості і цивілізації, спротив владі, свобода, демократизм, лібералізм, поліетнічність і поліконфесійність, релігійна свобода, індивідуалізм, заперечення старого, нове поле можливостей тощо»⁷², водночас з погляду антропології важливо, посилаючись на І. Баслаєву, більш точно систематизувати фронтирні характеристики, оскільки саме поняття «фронтир» недостатньо концептуалізоване і слабо ув'язане з людиною. Отже, можна виділити такі критерії: 1) етнокультурна неоднорідність груп людей і територій; 2) домінуюча чисельність людей у фронтуючих групах; 3) амбівалентно-конфліктна взаємодія представників фронтуючих груп; 4) соціокультурна й етнічна асиміляція фронтуючих груп; 5) маргінальне (окраїнне) геополітичне розташування фронтірної території; 6) відсутність чітких кордонів (державних, внутрішніх); 7) квазіграничність (наявність природних прикордонних рубежів, що зонують простір фронтиру); 8) центрування

⁶⁹ Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти. С. 178.

⁷⁰ Тернер Ф. Дж. Фронтир в американской истории. Москва: Весь мир, 2009. 304 с.

⁷¹ Лотман Ю. Статьи по семантике культуры и искусства. Санкт-Петербург: Академический проект, 2002. С. 183.

⁷² Баслаева И. П. Критерии фронтаира: к постановке проблемы // Теория и практика общественного развития. 2012. №2. С. 46 – 49.

фронтирної зони осередками міського життя (локальних епіцентрів імперського впливу); 9) де-факто колоніальний статус території; 10) відсутність теоретично усвідомленої цілеспрямованої регіональної політики; 11) номінальний характер державної влади; 12) відмінність системи управління від такої в метрополії, крихкість адміністративно-управлінської структури; 13) компрадорська за своєю суттю місцева еліта – нерезидент; 14) адміністративне безправ'я і свавілля; 15) вища, ніж в антропології, ступінь горизонтальної і вертикальної мобільності.

Крім цих критеріїв, можна виділити низку видів фронтиру: цивілізаційний (в класичному варіанті – територія рухливого кордону між «цивілізацією» і «дикістю»; міжкультурний фронтір (як пограниччя між культурами); конфесійний (сфера проникнення тієї чи іншої релігійної системи на нові для неї території, що витікають звідси, домінуванням однієї релігійної системи над іншою); етнічний (антропологічний, сфера взаємодії двох або більше етносів); мовний (лінгвістичний, сфера проникнення нової мови); ментальний (теоретичний, парадигмальний кордон між різними духовними традиціями); технологічний (сфера переходу від одного технологічного укладу до іншого); інформаційний (сфера проникнення нової інформації).

Вказані види фронтирів не проявляються поодинокі, не на практиці конкретних людей, а трапляються в сукупності, накладаючись один на одного. Це чітко проявилось в історії України і в часи її входження до складу Речі Посполитої, і в часи Австро-Угорської, Російської та советської імперій. Взагалі, виходячи з критеріїв фронтиру і його видів, можна говорити, що вони є чинниками, на підставі яких формується соціокультурний антропологічний фронтірний тип особистості, або, кажучи інакше, формується фронтірна людина. З погляду феномену пограниччя і його ментальності важливо зазначити, що українська людина, як і наша культура, внаслідок історичних обставин має відбиток пограничності, оскільки вона формувалася на рубежах різних культур та цивілізацій і завдяки контактам і впливам включила в себе в різних комбінаціях й чужі елементи. Культурне пограниччя, культурний фронтір, забезпечуючи діалогічність культурного простору, передбачає наявність «Іншого Я», наявність кордонів між «Своїм» світом і світом «Чужого». На кордонах, як найнапруженіших, потенційно конфліктних, змістоутворюючих ділянках культурного простору, що визначають відносини «Свій – Чужий», відбувається вибір подальшої життєвої стратегії людини. Для пограничних культур і ментальностей притаманне не тільки зіткнення різних культурних традицій, але й прояви їх симбіозу. Пограниччя – це зона амбівалентностей, де поняття «Своє» і «Чуже» парадоксально перетинаються. Саме тут відбувається і певна «напруга кордонів»⁷³.

⁷³ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Т. I. Київ: Основи, 1995. С. 447.

У сучасній науковій літературі простежується тенденція виокремлення чотирьох можливих альтернатив для людини в умовах пограниччя. Так, перша альтернатива – повна ідентифікація з домінуючою культурою і втрата власної. Другою є «ізоляція» – активний чи пасивний опір асиміляції, переважно демонстративне несприйняття «чужої» культури за допомогою еміграції чи сепаратизму. Третьою альтернативою для людини пограниччя є маргіналізація, коли вона мириться з «проміжним» станом, відчуваючи себе органічною складовою обох культурних традицій. І четверту стратегію позначає поняття інтеграція. «Це в міру гармонійна “подвійна” ідентифікація як зі старою, так і з новою культурними матрицями. Завдання, інтереси й потреби індивіда та соціальних груп узгоджуються без втрати ними традиційної ідентичності»⁷⁴.

Пограниччя виступає як канал міжкультурної трансляції, як територія активного діалогу і співробітництва між носіями різних культурних традицій. Але не тільки. Воно стає і зоною культурного ризику, в якій реалізується як міжкультурний діалог, так і своєрідне суперництво за контроль над культурним і соціальним простором. По суті, пограниччя становить таку антропологічну стратегію, яка спрямована до актуального онтологічного трансцедування, перетворення людини в інший горизонт буття – інобуття, яке несе початки змін фундаментальних предикатів наявного буття. Сукупність цих змін і породжує так званий *антропологічний кордон*. Необхідно зазначити, що до антропологічного кордону належать, перш за все, всі ті прояви людини, в яких реалізується її ставлення до чогось, що за тими чи іншими підставами не можна вважати таким, що лежить у горизонті людського існування, і це «щось», відношення з чим визначають людину, і формують її кордон, тобто в «Інше».

Яскравим прикладом явища пограниччя культур була так звана Малоросія і, відповідно, малоросійська особистість. Якщо на Заході важливим чинником національного будівництва, за словами Марка Блока, було ототожнення еліти з певною територією, а людей – з єдиною назвою⁷⁵, то для України визначення такої назви було особливо складним завданням, бо, як вказував М. Костомаров, протягом своєї історії українці вживали величезну кількість назв для самоозначення⁷⁶. Назви Мала і Велика Русь виникли задовго до того, як на землях сучасної Росії сформувалася держава, вони мають грецьке походження і церковне забарвлення, хоча до них причетні й галицько-

⁷⁴ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. С. 67 – 90.

⁷⁵ Blok M. Feudal Society. Vol. 2. P. 432 – 437.

⁷⁶ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. 1861. №3 (март). С. 40; Див. збірку есеїв: Болеслав-Юрий II. Князь всей Малой Руси. Санкт-Петербург, 1907. 370 с.

волинські князі, які ініціювали створення власної митрополії в межах колишньої загальноруської (близько 1303 р.). Цей феномен був осмислений візантійськими ієрархами як виділення зі складу «Великої Русі», що охоплювала 19 єпархій, «Малої Русі», в складі галицької, холмської, перемишльської, володимиро-волинської, луцької та туровської єпископій (тобто Галичини, Волині й Турово-Пінщини). Попри всю ефемерність цього новотвору запроваджена греками термінологія прижилася на місцевому ґрунті, потрапивши й до світської титулатури: останній галицько-волинський володар Юрій-Болеслав II у 30-х рр. XIV ст. іменував себе «князем усієї Малої Русі»; «королем Ляхії та Малої Русі» називали польського короля Казимира, котрий поширив свій політичний контроль на значну частку володінь Юрія-Болеслава.

Назва Мала Русь до XVI ст. майже не згадувалася. І тільки наприкінці його на теренах Речі Посполитої вона відродилася. Її нову появу М. Грушевський пов'язав із наявністю в титулатурі московських митрополитів (з 1589 р. – патріархів) визначення «всієї Русі»: «коли київським митрополитам прийшлося зав'язати зносини з московським правительством, головню задля грошових і всяких інших підмог з московського скарбу», їм «незручно було писатись в листах до московського правительства тим титулом, який вони уживали у себе вдома – “митрополита київського, галицького і всієї Русі”». Уживаючи далі в усіх інших випадках сього титулу й титуловані так своїм правительством, вони в листах до московського правительства починають себе наново титулувати митрополитами “Малої Росії”»⁷⁷. З XVII ст. цей термін дістав поширення не тільки в церковних, а й у політичних колах. Після Переяславської ради 1654 року цар московський змінив титул на Всея Великія і Маляя Русі. Відтоді назва Мала Росія (Мала Русь) почала поширюватися в українському урядовому листуванні, хроніках і літературі. На географічних мапах України XVIII ст., виданих Російською Академією наук 1736 – 1738, і в Російському атласі 1754 р. назва Мала Росія не траплялася. Утворена з Малої Русі назва Малоросія почала вживатися з XVIII ст., але стосувалася тільки Лівобережжя України (Гетьманщини). Створені після ліквідації козацько-гетьманської держави 1781 р. три намісництва (губернії) – Чернігівське, Новгород-Сіверське і Київське, 1796 р. були об'єднані під назвою Малоросійська губернія (без Києва), що її 1802 р. поділено знову на дві губернії: Полтавську і Чернігівську.

Козацька старшина розглядала Малу Русь як свою батьківщину – особливий край, який кожен повинен був любити та захищати. Згодом розвиток особливої малоросійської свідомості підтримувався ідеєю

⁷⁷ Грушевський М. С. Щоденник (1888 – 1894). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. 261 с.

«малоросійських прав і вольностей». Тогочасні джерела часто повторювали, що, будучи «вольним народом», малоросіяни вступили у добровільні угоди з польським королем, а пізніше – з московським царем, зберігаючи при цьому «права і вольності». За своєю природою ці права мали суперечливий характер, що було відображенням різнорідності їхнього походження і двозначності Березневих статей та їх подальших ревізій.

Ще в Переяславі гетьман виступав як козацький ватажок, лідер країни, представник основних соціальних груп, а також як захисник православної віри. Відтак Військо Запорозьке, малоросійські землі, основні соціальні групи населення, церква перейшли під протекторат царя. Таким чином, «малоросійські права і вольності» становили суміш суперечливих соціально-економічних, політичних і релігійних переваг. Українське населення очікувало від царя не тільки захисту Малої Русі від іноземних загарбників, але й збереження тих самих «прав і вольностей»⁷⁸. Отже, у той час, коли значна маса української людності вважала, що з царем її пов'язує обопільна угода, царські власті цілковито ігнорували такий погляд. На думку правителів Москви, «малоросійські права і вольності» були дарунком царя, а тому він може його відібрати, коли лише забажає. Мало того, цар розглядав володіння Малоросією не як результат Березневих статей, а радше як володіння землями, успадкованими від Київської Русі. Поширенню цього погляду сприяла «теорія» про перенесення князівського престолу, висунена одним з українських ченців у трактаті про історію Східної Європи – «Синописі»⁷⁹.

Практика стосунків між автократичним царем та малоросійським суспільством різко змінилася за царювання Петра I, коли появилася концепція, хоча ще не досить чітка, про державу як інститут, що існує відокремлено від особи царя. Врешті-решт, такий погляд концептуалізував молоду Російську імперію як самодостатню одиницю, для ефективного функціонування якої Петро I створив розвинений і міцний державний механізм. Конфлікт між концепцією держави, регульованої з центру імперії, та ідеєю «малоросійських прав і вольностей» був неминучим. Малоросійське суспільство не мало вірнопідданських настроїв щодо Російської держави, але частина його вважала царя своїм захисником. Реформи Петра I разом із тенденцією до централізації викликали незадоволення козацької еліти, і, зрештою, у 1708 р. гетьман Іван Мазепа вирішив покласти край царській владі над Малоросією. Однак Петро I побачив у цьому вчинкові зраду не йому особисто, а Російській державі і московському православ'ю. Було зрозуміло,

⁷⁸ Когут З. Коріння ідентичності. Київ: Критика, 2004. С. 88.

⁷⁹ Див.: Jaroslaw Pelensky. The Origins of the Official Muscovite Claims to the Kievan Inheritance // HUS. 1977. Vol. 1. №1. P. 29 – 52.

що цар вважав Гетьманщину ще не до кінця інтегрованою, але все-таки складовою частиною Росії⁸⁰.

Власне, ця нова концепція Російської держави, підсилена внутрішніми подіями в Гетьманщині, дала поштовх кристалізації малоросійської самосвідомості, соціальною базою якої стала нова еліта, що з'явилася у другій чверті XVIII ст. По суті, незначний прошарок козацької старшини виокремився у провідну верству і почав прирівнювати себе до вищого стану польських часів – шляхти. І справді, багато хто з козацької старшини «выводив» свій рід від шляхти до 1648 року. Таким чином, нащадки повстанців проти шляхетської Речі Посполитої, ставши знаттю, звернулися до політичних і економічних традицій козацької старшини і шляхти як до моделі устрою Гетьманщини. Такі погляди дістали правове визнання у зібранні законів, виданих у 1740-х роках як «Закони, за якими судиться малоросійський народ», а також у відновленні шляхетських судів у 1763 та 1764 роках. І все ж, найважливіше те, що такі шляхетські тенденції спричинилися до виникнення нових політичних поглядів самої знаті. За конституційною теорією Речі Посполитої лише шляхта уособлювала політичну націю, і тому тільки вона відповідала за державне законодавство, привілеї і поточні проблеми (оголошувані на з'їздах Сейму). У Гетьманщині новосформована шляхта також почала брати на себе роль захисника Малоросії, її інституційного устрою і соціальної структури – словом, наслідувати теорію шляхти як політичної нації⁸¹.

Цей малоросійський патріотизм посилювався зростанням історичної свідомості, що базувалася на порівняно новому літературного жанрі – козацьких хронік, а відтак літописів. У той час, коли література поставала переважно у колі духівництва, козацькі літописи створювали писарі та урядники української цивільної адміністрації. У 1718 р. писар Лубенського полку Стефан Савицький нарікав, що жоден із його співвітчизників, «а надто духовні особи, серед яких, з часу звільнення від Польщі, не було ані браку людей здатних до того, ані нестачі типографічних засобів», не написав і слова про історію Гетьманщини⁸². Писарі та урядники Гетьманщини прийняли виклик С. Савицького й видали цілу низку хронік та оповідань, започаткувавши малоросійську історичну міфологію.

⁸⁰ Див.: Orest Subtelny. 1) Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // HUS. 1978. Vol. II. № 2 (January). P. 158 – 183; 2) Russia and Ukraine: The Difference that Peter Made // Russia Review. 1980. Vol. 39. № 1 (January). P. 1 – 17.

⁸¹ Когут З. Коріння ідентичності. С. 46 – 79.

⁸² Hrushevskyi M. Some Reflections on Ukrainian Historiography of the XVIII Century // The Eyewitness Chronicle. Munich, 1972. P. 12. (Harvard Series in Ukrainian Studies. Vol. 7. Pt. 1).

Поширення історичних знань, висловлення політичної лояльності до Малої Русі та її конституційних і державних привілеїв, а також ототожнення народу і території його проживання із назвою «Мала Русь» – все це свідчило про те, що до середини XVIII ст. в середовищі козацької старшини відбулися суттєві зміни, характерні для домодерного національного будівництва. Нехай малоросійська нація ще була не цілком розвинена, однак еліта дедалі більше виявляла стійку малоросійську самосвідомість, а це могло стати ядром, навколо якого постала б модерна «малоросійська нація». Була ще інша частина. Зі створенням напівнезалежної Козацької держави на пізніших етапах революції Богдана Хмельницького козацька старшина і залишки шляхти мали укомплектувати військовий та адміністративний апарат нового політичного утворення. На 1680-ті роки нащадки цих посадовців вже настільки відрізнялися від рядового козацтва, що сформували окрему соціальну верству, з якої походили майже всі службовці Гетьманщини і з якої черпав управлінські кадри російський царизм.

Ця нова еліта дістала офіційне визнання як Знатне (Значне) військоове товариство. Щоб залучити його до обов'язкової служби, всіх значних військових товаришів було внесено до офіційного реєстру. Коли один із представників цієї верстви обіймав військову або адміністративну посаду, його викреслювали з реєстру, оскільки він уже не міг виконувати обов'язки свого стану. За винятком старих і немічних, кожен значний військовий товариш був військовозобов'язаним у воєнний час і мав виконувати різні додаткові обов'язки мирного часу: нести кур'єрську службу, бути суддею або судовим слідчим тощо.

На 1720-ті роки Значне військоове товариство остаточно перетворилося на трирівневу ієрархічну структуру. Еліта найвищого рангу, що походила з найзаможніших і найвпливовіших родин, дістала назву «бунчукові товариші». Вони підкорялися безпосередньо гетьману, і отже, не підлягали місцевій адміністрації Гетьманщини. Майже всі найвищі службовці – генеральна старшина, полковники і полкова старшина – походили з лав бунчукових товаришів. На середньому щаблі перебували численні військові товариші, які підлягали юрисдикції центрального керівного органу Гетьманщини – Генеральної військової канцелярії. Сотників і старших канцелярських чиновників зазвичай набирали серед них. Найнижчий, найчисленніший щабель становили значкові товариші, котрі підлягали владі полковника. Вони обіймали посади нижчої полкової старшини і канцеляристів.

У 1760-х рр. українська еліта нараховувала від 2100 до 2300 дорослих чоловіків. За реєстром 1763 р. на той час був 221 бунчуковий товариш, 329 військових товаришів і 722 значкових товариші. Сюди треба додати українських військових та адміністративних посадовців, оскільки під час

служби їх було викреслено з реєстру Значного військового товариства. Генеральна старшина, полковники та полкова старшина нараховували близько 800 осіб. Сотники та старші канцеляристи – близько 180 осіб. Оскільки деякі канцеляристи Генеральної, полкових і сотенних канцелярій також походили зі значкових товаришів (але ці посади могли обіймати також рядові козаки або сини священників), важко підрахувати, скільки з майже 300 канцеляристів різних рангів були значковими товаришами. У 1760-х роках зі всього населення, що перевищувало один мільйон дорослих чоловіків, приблизно 300 осіб належали до найвищої аристократії і мали доступ до посад вищого і середнього рівня в українській адміністрації, тоді як ще 500 чоловіків могли обіймати деякі посади середнього рівня і більшість посад нижчого рівня. Нарешті, 1300 – 1500 осіб становили дрібне шляхетство з доступом лише до найнижчих посад у Гетьманщині⁸³.

Будь-які спроби української еліти зберегти свою автономію за умов російського централізму не дали позитивного результату, а тому в подальшому вона намагалася влитися в російське дворянство, надіючись стати йому рівнозначним. Це сталося 1775 р., коли були скасовані українські інституції і запроваджений губернський регламент. Оскільки місцева знать мала відігравати в новій провінційній адміністрації провідну роль, царська влада змушена була визнати українську еліту, яка швидко влилася в імперське дворянство⁸⁴. Критерії імперського уряду щодо визнання українських чинів були нечіткі, і є докази, що реєстрацію українських дворян супроводжували різні зловживання: хабарі, фальшування родоводів і підробка документів. У польській частині України існували «фабрики документів», які створювали і продавали документи про родоводи, грамоти кандидатам на дворянство⁸⁵. Це призвело до того, що кількість нових дворян швидко зростала, наприкінці 1790-х сягнувши 23000 – 25000 осіб⁸⁶.

Повна інкорпорація української шляхти в російське дворянство відбулася після того, як Єкатерина II в 1785 р. видала «Грамоту дворянству». Саме з того часу, стаючи частиною російського дворянства, українська шляхта могла здобути більшу частину тих привілеїв, на які вона претендувала понад сто років. І не дивно, що значна частина цієї шляхти не просто влилася в нову владу, а й певною мірою асимілювалася, вважаючи, що дотримання традицій автономізму – анохранізм, оскільки майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язане з долею імперії в цілому. Вони почали розглядати Російську імперію як свою країну – імперію,

⁸³ Когут З. Коріння ідентичності. Київ: Критика, 2004. С. 47 – 50.

⁸⁴ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. Санкт-Петербург., 1905. Т.1. С. 186.

⁸⁵ Когут З. Коріння ідентичності. 2004. С. 47 – 50.

⁸⁶ Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен, 1959. С. 155.

яку так багато українців, починаючи з Феофана Прокоповича, допомагали розбудувати. Серед прихильників цієї позиції були найвизначніші постаті Гетьманщини й Російської імперії: Олександр Безбородько, Петро Завадовський, граф Іван Гудович, Дмитро Трошинський, граф (пізніше князь) Віктор Кочубей, Григорій Милорадович, а також численні менш видатні особи⁸⁷.

Частина з цієї нової знаті, як, наприклад, князь Віктор Кочубей, навіть висловлювала зневагу до своїх етнічних коренів. Він, як канцлер державної ради, у 1830-х р. перешкоджав відновленню козацьких військових утворень. В. Кочубей так пояснював свою позицію в листі до генерал-губернатора князя М. Г. Репніна: «Хоч я з народження і хохол, але я більше росіянин, ніж хто інший... Моє звання і посада, яку я обіймаю, ставлять мене вище всіляких дрібних міркувань. Я дивлюся на справи Ваших губерній з погляду загальних інтересів нашої країни. Мікроскопічні види – не моя справа»⁸⁸.

Разом з тим, серед цієї частини української еліти, яка хоч і влилася в російську владу, було не мало людей, які намагалися демонструвати любов до своєї вітчизни, перебуваючи в опозиції до імперських порядків. Близько 950 представників української знаті, які належали до Законодавчої комісії Єкатерини II, підписали петиції за збереження автономії Гетьманщини (1767 р.). Григорій Полетика та інші політичні теоретики висунули кілька проектів реформ, за допомогою яких сподівалися задобрити імперські власті й зберегти «малоросійські права і вольності». Проте їхні зусилля не дали результату. Занепад гетьманських інституцій продовжувався і набув своєї завершеності в 30-х рр. XIX ст., з остаточною кооптацією української шляхти у дворянство й закріпленням за козаками статусу спеціальних державних селян, з паралельною русифікацією українського кліру та лівобережних міст (включно з Києвом, де ще в середині XVIII ст. ані євреї, ані росіяни не мали права на постійне оселення – українські купці й ремісники захищали таким, типово середньовічним, чином свої корпоративні інтереси), лише з ліквідацією магдебурзького права й залишків інших «малоросійських вольностей та привілеїв» українське суспільство уподібнилося до загальноімперської станової структури.

Подальша асиміляція української шляхти відбувалася на шляху кооптації її представників в імперські структури, надання верхівці дворянського статусу, державних посад і певних кар'єрних можливостей у масштабах імперії. Мовна, культурна та, особливо, релігійна спорідненість обох народів теж сприяла асиміляції. Найфатальнішою, однак, виявилась офіційна концепція двох гілок одного «руського» народу, «розділеного підступними польськими впливами і возз'єднаного тепер скіпетром мудрого самодержця».

⁸⁷ Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX вв. // КС. 1897. №11. С. 145.

⁸⁸ Когут З. Коріння ідентичності. 2004. С. 65 – 67.

По суті, все відбувалося відповідно до настанов імператриці, викладених у листі до князя О. В'яземського – майбутньому генеральному прокурору: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которыя правятся подтвержденными им привилегиями, нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однакож и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью. Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали б глядеть как волки к лесу... Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была призведена в оное достоинство»⁸⁹.

Чому автори так докладно зупиняються на концепції Малоросії, особливостях її статусу в Російській імперії? Це зумовлено тим, що без цього не можна осмислити появу такого вкрай негативного явища, як малоросійство та його ментального навантаження. Про феномен малоросійства першим заговорив ще Т. Шевченко. Він чи не вперше вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (у 70 – 80 рр. XIX століття його писали з великої букви: «Малоросіяне»), саме як слово ганьби й погорди. «А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія» – писав він в одному з листів. Так Т. Шевченко діагностував і сформулював те, що згодом Іван Франко концептуально пояснив у вірші «На ріках вавилонських»: *«І хоч душу манить часом волі приваб, Але кров моя – раб! Але мозок мій – раб»*.

За словами Є. Маланюка, малоросійство є «національне каліцтво». Як помітила О. Забужко, «Шевченкова відверта, упродовж цілої творчості “громадянська війна» з цією культурою <...> – війна, сказати б, “України з Малоросією” – стала, по суті, своєрідним українським літературним аналогом Французької революції, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомости на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії вартостей...

Дошевченківська-бо “малоросійська” культура вже встигла в цьому питанні виробити, за інерцією суто класицистичного світобачення, власний, автономний (дуже радо заакцептований метрополією!) естетичний канон: “провінція” (Малоросія) протиставлялася чи, радше, самопротиставлялася «Центрові» (Петербургу) як “низьке” (комічне) – “високому” (піднесеному), сама себе мислила, у стосунку до нього, комічною (тому “малорос” М. Гоголь і зміг з місця потрапити, на свій пізніший жах і сором, у “комические писатели” – коштом самої «малоросійської тематики») ... Т. Шевченко зламав цю “доксу”. Здійснена ним символічна “детронізація” “государя” і відповідне “розжалування” всієї імперії, від системи соціальних інститутів аж до фізичного образу Головного Міста включно, до “комедії” дантівського зразка, перевернуло

⁸⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Київ: Основи, 1996. С. 220.

“малоросійський” космос із голови на ноги, забезпечивши йому власне підґрунтя. З цих “руїн імперії” Малоросія вийшла – Україною, а “брати незрящі, гречкосії” – такими ж, як і “богупротивне панство”, “лицарськими синами”: новий спільнотний титул, який в устах Т. Шевченка зазвучав із тим самим пафосом, що свого часу у французьких республіканців *citoyen* – громадянин»⁹⁰.

Тут доречно звернутися до думки З. Когути про те, що піднесення історичної самосвідомості засвідчувало не подальший розвиток малоросійської ідентичності, а радше переконаність у її неминучому занепаді. «Скасування гетьманських інституцій переконало багатьох малоросійських патріотів у тому, що вони – епігони країни та нації, яких уже не існує... Замість перерости у модерну малоросійську національну свідомість, малоросійська ідентичність пішла шляхом дивного *Landespatriotismus*, який оплакував занепад малоросійської “нації”»⁹¹.

Малоросійство розвивалося, опонуючи політичному українству, але водночас виступало складовою українського буття і спиралося на українську традиційну і навіть професійну культуру. Воно стало результатом тривалого перебування Наддніпрянської України у полі дії державної машини Російської імперії, наслідком відсутності політичних, культурних, громадських прав і свобод, поєднаних із цілеспрямованим прагненням влади зробити з усіх підданих імперії «справжніх росіян» – шляхом періодичного нищення еліти, «випалювання» історичної пам'яті, постійного приниження мови, культури, звичаїв «малокультурного народу», а у випадках, коли щось вартісне знищити чи замовчати неможливо – переведення його до рангу «спільних надбань». Це, зрештою, і наслідок бюрократичного самодурства, сваволі чиновництва, присланого з «центру» на «периферію» і не обмежуваного жодними правовими традиціями. Результатом виступає параліч самостійної волі і думки, нездатність раціонально оцінювати ситуацію і діяти, невміння зосереджуватися на певному предметі і досягати мети. Відтак Є. Маланюк ставив діагноз: «Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм»⁹². Причини такої капітуляції (зокрема, загальнокультурної) О. Кульчицький, перегукуючись із Є. Маланюком, шукав в історії: «Домінанта поразки й даремних зусиль, що впливає з деяких наших історичних починань, могла, безперечно, із часом надавати українській національній психіці забарвлення фатального песимізму...»⁹³.

⁹⁰ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. 3-тє вид. Київ: Факт, 2006. С. 79 – 82.

⁹¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. С. 187.

⁹² Панченко В. «Я – кривавих шляхів апостол»: Євген Маланюк у ролі «українського Фрейда» // Український тиждень 2012. №6 (9 лютого).

⁹³ Там само.

Може видатися, що малоросійство – це дистанціювання від етнографічної та професійної української культури. Ні, його ознаки мають культурно-антропологічний вимір, вони пов'язані з перебуванням українця у світі не просто чужої, а й ворожій культурній домінації. Така ситуація породжує феномен, який, за схожістю з описаним О. Лосевим «універсальним оборотництвом» міфологічно-магічної доби,⁹⁴ можна назвати «українським оборотництвом» чи «протеїзмом українця»⁹⁵. Отже, малоросійськість означає внутрішню налаштованість людини до постійної втечі від власного «Я»: малоросіяни демонструють ситуативно або більшу політичну і культурну «російськість», ніж етнічно визначені представники народу, або (насамперед у періоди піднесення власне української культури) демонстративну, показну, «героїчно-страденницьку» українськість.

Малорос, за Є. Маланюком, «тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово», ... то «німець, хвороба, каліцтво внутрішньо-національне. Це – національне поразенство. Це, кажучи московською урядовою мовою XVII століття, – шатость черкасская, а кажучи мовою такого експерта, як цариця Катерина Друга, це – самоотверженность малоросійская. Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність»⁹⁶.

«Малоросійство, – як писав Є. Маланюк, – одночасно плекається також систематичним впорскуванням комплексу меншовартости (“ніколи не мали держави”, “темне селянство”, “глупий хохол” і т. п.), насмішкуватого відношення до національних вартостей і святощів. Це – систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставляться систематичні, плянові й терором підперті перешкоди. А коли пісню чи танець висміяти не вдається, тоді їх вульгаризується й примітивізується так, щоб гопак непомітно переходив в камарінській, а бандура – через різні “капелі” – в балалайку чи гармонь. Коли ж в області науки чи мистецтва постає твір українського національного духу вартости бездискусійної і самопереконливої, тоді приходить просто реквізиція чи “соціалізація” і твір проголошується «нашим» (“русскім”))»⁹⁷.

Зупинившись на малоросійстві як антропокультурній особливості українського суспільства, яке сформувало фронтірний тип особистості, характерної передусім для Лівобережжя України, що перебувало в складі Російської імперії і яке належало, за багатьма ознаками, до пограниччя, варто

⁹⁴ Лосев А. Диалектика мифа. Москва: Правда, 1990. С. 151.

⁹⁵ Українська діаспора: літературні постаті, твори, бібліографічні відомості / упоряд. В. А. Прославої. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 516 с.

⁹⁶ Див.: Альберда Т. Малоросійство в Україні. URL: <http://h.ua/story/364649>

⁹⁷ Маланюк Є. Гомін України. Торонто, 1966. Т.2. С. 131.

детальніше проаналізувати його соціокультурний, свідомісний і психічний стан. Саме ці ознаки формували феномен маргінальної людини, яка, за теорією Р. Парка, постає як така, що проживає в двох світах. Вихідною умовою виникнення маргіналів є конфлікт культур, що викликає дезорганізацію індивідуальної структури досвіду, нестабільність і руйнацію цілісності особистості людини, яка належить одночасно до конфліктуючих культур⁹⁸.

У концепції Е. Стоунквіста, маргінальною людиною стає індивід, що знаходиться на краю кількох культур і не належить жодній з них, це «особистість, яка опиняється на периферії кожної з культур і не є членом ні однієї, ні іншої»⁹⁹. Середовищем, у якому формується маргінальна людина, виявляється культурний простір, де дві культури переплітаються, комбінуються і об'єднують особливості обох. Маргінальна людина знаходиться в центрі цього переплетіння. Маргінальність – це ситуація дезадаптації, непристосованості індивіда, що діє на межі двох культур і менталітетів. Вона демонструє наявність кризи ідентичності або її елементів.

Іншою стратегією в ситуації міжкультурної і ментальної взаємодії в просторі пограниччя виступає інтеграція, у процесі якої поєднання елементів різних менталітетів представляє лише вихідний баланс, на підставі якого створюється новий комплекс соціокультурних і ментальних рис. У цьому розумінні інтеграція – процес, протилежний маргіналізації. Якщо маргінал не належить по-справжньому ні до жодної з культур, то результатом інтеграції є органічне поєднання, адаптація елементів взаємодіючих культур до умов, що склалися, вироблення нової ідентичності. В умовах пограниччя інтеграція постає процесом формування нового соціокультурного середовища на підставі міжкультурної взаємодії, а в перспективі може привести до появи нової культури. Це процес трансформації як наявних соціокультурних інститутів, ціннісно-нормативних комплексів, так і запозичених. Таким чином, інтеграція і маргіналізація – це процеси певного заперечення культури пограниччя. Маргінал не бажає вписуватися в ситуацію міжкультурної взаємодії. Людина, що вибрала (усвідомлено чи неусвідомлено) стратегію інтеграції різних культур, поступово долає пограничність і формує нове соціокультурне середовище та ментальне обличчя. Оскільки і маргіналізація, і інтеграція є протилежними процесами формування людини пограниччя, процес проміжного типу має йти дещо інакше.

⁹⁸Парк Р. Человеческая миграция и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Ср. 11. Социология. Москва: ИНИОН, 1998. 250 с.

⁹⁹ Стоунквист Э. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта // Современная зарубежная этнопсихология. Реферативный сборник. Москва: ИНИОН, 1979. С. 90 – 112.

В. Кочан пропонує модель культурної андрогонізації, як процес формування людини пограниччя. Як відомо, в давньогрецькій міфології і філософії (Платон) андрогін – це метафорична істота, в якій чоловічий і жіночий початки утримуються в свідомій рівновазі. В образі андрогона, на відміну від нероздільного і нерозчленованого гермафродита, принципи чоловічого і жіночого поєднуються без злиття їх характерних особливостей¹⁰⁰. Модель культурної андрогонізації посідає проміжне становище між маргіналізацією та інтеграцією. Соціокультурний антропотип, що сформувався внаслідок реалізації цієї моделі міжкультурної взаємодії в межах культури пограниччя – це не маргінал, який не належить ні до жодної із взаємодіючих культур, і не представник соціокультурної спільноти, що сформувався на підставі інтеграційних культурних процесів.

До сказаного необхідно додати, що вказані процеси формування людини пограниччя – це ідеальні типи, чисті випадки, фіксовані точки в континуальному просторі соціокультурних феноменів, що належать до процесів міжкультурної взаємодії. В реальній соціокультурній ситуації можливе поєднання цих типів. Оскільки соціальні і культурні, а разом з ними і ментальні взаємодії надзвичайно багатогранні й охоплюють сфери політики, економіки, права, мистецтва, повсякденності, то в кожному з цих аспектів можлива паралельна реалізація різних соціокультурних процесів формування людини пограниччя¹⁰¹.

Розглянуті теоретичні положення щодо формування андрогонізованої особистості пограниччя вписуються в українську ситуацію включення Лівобережжя, а відтак і Правобережжя України до складу Російської імперії та насадження вже згадуваної малоросійської свідомості. Початки ідеології цієї своєрідної свідомості, як це не парадоксально, заклав уже згадуваний архієпископ Феофан Прокопович. Саме під його впливом серед українців (малоросів) відбувалося поступове переключення української ідентичності на імперську Росію, тоді як Малоросія сприймалася як локальна батьківщина, що утворює імперію на рівних початках як колишня Київська Русь¹⁰². Поряд з загальноімперським, найбільш стійко малоросійська свідомість закріпилася в 1720-ті – 1760-ті роки, коли запорозька еліта Гетьманщини, про що йшлося в попередньому розділі, шукала шляхи легітимації свого соціального становища в ієрархії Російської імперії, щоб користуватися ширшими

¹⁰⁰ Андрогін // Психологическая энциклопедия URL: http://mirslivarej.com/content_psy/ANDROGIN-2764.html

¹⁰¹ Див.: Кочан В. М. Формирование человека пограничья: маргинализация, интеграция, андрогинизация. С. 169 – 175.

¹⁰² Кононенко В. Еліта Війська Запорізького – Гетьманщини між проектами Малоросії та Російської імперії (кінець 20-х – початок 60-х рр. XVIII ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2010. Вип. 13. С. 127 – 134.

кар'єрними можливостями¹⁰³. Л. Панасюк справедливо зазначає, що російське самодержавство підтримувало малоросійство як заставу культурного і політичного провінціалізму, прибираючи залишки національної пам'яті і сентиментів¹⁰⁴. Водночас носії малоросійської ідентичності не вважали, що приносять інтереси малоросів у жертву великоросам і що малороси мають відмовитися від своєї ідентичності на користь великоросійської.

Зупинимось на цих аспектах детальніше. Як відомо, основним завданням реформ 1764 – 1785 рр., проведених малоросійським генерал-губернатором П. Румянцевим з ініціативи Єкатерини II, була інтеграція України в імперський простір. Перетворення змінили як адміністративно-правову, так і соціальну організацію малоросійського життя (ліквідація Гетьманщини, прикріплення козацтва на правах селян до землі, виділення і офіційне утвердження статусу дворянства тощо). На початок XIX ст. більшість населення України було вже міцно вбудоване в стану ієрархію імперії, хоча на цьому шляху виникали проблеми, наприклад, з підтвердженням дворянського статусу для колишньої козацької старшини, які зберігалися включно до 1830 р.¹⁰⁵ Відповіддю на перетворення часто ставав вибух автономістських рухів, які актуалізували відданість давнім традиціям. Останній з них стався на рубежі 1780 – початку 1790 рр. (реакція на селянську і військову реформи). Рубежем тут виступили поділи Речі Посполитої, які призвели до включення Правобережжя до складу імперії і перетворення колишньої Гетьманщини з окраїни на внутрішню територію, що зняло питання про можливість її самостійного державного існування.

Разом з тим, інтеграційні процеси відкривали кар'єрні можливості для гетьманської еліти, зокрема щодо здобуття освіти, ширшого проникнення українців у вищі культурно-політичні й управлінські сфери імперії. Навіть якщо говорити тільки про письменників і журналістів, то їх перелік досить великий: В. Капніст, І. Котляревський, О. Паліцин, М. Гнідич, М. Каченовський, В. Наріжний, І. Кованько, Є. Болховитінов, В. Туманський, М. Цертелєв та інші¹⁰⁶. Показовим зразком верстви нащадків козацької старшини виступає постать В. Капніста, представника старшого покоління маргінально інтегрованих українців. Це була «освічена і політично ангажована людина, вкорінена, з одного боку, в просвітницькому і близькому до двору петербурзькому товаристві, з іншого – в опозиційному українському дворянстві,

¹⁰³ Когут З. Коріння ідентичності. С. 46 – 79.

¹⁰⁴ Панасюк Л. Ідентичність та білінгвізм в Україні // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 46. С. 523 – 528.

¹⁰⁵ Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1993. С. 220 – 221.

¹⁰⁶ Лосиевский И. Я. Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX века. Харьков: ОКО, 1993. 270 с.

шанований особисто і Єкатериною II, і Павлом I, та який, тим не менш, бажав усіма засобами, включаючи конспіративні, відновити попередній статус своєї української батьківщини»¹⁰⁷. Син полковника В. Капніста, представник козацької аристократії і володар великого маєтку, В. Капніст з молодих років був включений в столичне культурне середовище і завдяки підтримці гуртка М. Львова – Г. Державіна мав можливість зробити блискучу імперську кар'єру, але скористався цим лише частково, оскільки рано вийшов у відставку і присвятив себе діяльності на виборних посадах – предводителя дворянства Миргородського повіту (з 1782 р.), дворянського маршала Київської губернії (з 1785 р.), товариша предводителя дворянства (з 1802 р.) і предводителя дворянства (1817 – 1822 рр.) Полтавської губернії. В цій ролі він часто виступав з патріотичними проектами про відновлення козацьких військ, про розширення прав і свобод українського дворянства тощо. Тим не менш його лояльність до імперії навряд чи можна поставити під сумнів, доказом чого є оди на честь російської цариці Єкатерины II і листи, в яких В. Капніст з гордістю повідомляв про близькість до двору («Вона» (Єкатерина II) сказала, що знайшла в Малоросії тільки одну людину: мене»)¹⁰⁸.

Подібну долю і світоглядні (андрогонні) орієнтації демонструють біографічні свідчення багатьох українців того покоління – О. Чепи (народився в Полтаві), секретаря генерал-губернатора П. Румянцева, а на початку XIX ст. пошт-директора, ревного збирача документів української старовини; В. Полетики¹⁰⁹, енциклопедиста і поліглота, нащадка автономістських ідеалів батька Г. Полетики, офіцера імперського чиновника; М. Берлинського, який довгі роки учителював у київській гімназії і працював одночасно над українською («Історичний опис Малоросії і міста Києва») і російською історією («Історія Російська для вжитку юнацтву»)¹¹⁰. Для наступного покоління, що прийшло в культурну і суспільну діяльність в роки олександрійського царювання, гострота протиріч між малоросійським і імперським рівнем ідентичності була вже не настільки характерна, як, наприклад, для М. Гнідича, письменника, члена-кореспондента Імператорської Академії Наук, статського радника і власника маєтку в Україні¹¹¹.

¹⁰⁷ Шарф К. Горацианская сельская жизнь и европейский дух в Обуховке: дворянский интеллигент Василий Капнист в малороссийской провинции // *Дворянство, власть и общество в провинциальной России XVIII века*. Москва: Новое лит. обозрение, 2012. С. 01.

¹⁰⁸ Капнист В. В. *Собрание починений*: в 2 т. Москва: Политкнига, 1960. Т.2. С. 317.

¹⁰⁹ Литвинова Т. *Общественная мысль Украины второй половины XVIII – XIX веков*: Григорий и Василий Полетики. дис. ... канд. истор. наук. Днепропетровск, 1993. 180 с.

¹¹⁰ Брайчевський М. Ю. Максим Берлинський та його «Історія міста Києва» // Берлинський М. Ф. *Історія міста Києва*. Київ: Наукова думка, 1991. 320 с.

¹¹¹ Усенко Г. Г. Гнідич Микола Іванович // *Енциклопедія історії України*: Т.2: Г–Д. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с.

Наведені персоналістичні характеристики представників українсько-малоросійської еліти проливають світло на обличчя цієї верстви, яка вбачала свою сутність у двох вимірах: любові до своєї вітчизни – Малоросії і служіння Російській імперії. Маємо тут всі ознаки подвійної лояльності в особливій формі фронтально-андроґенного типу. Загальновідомі слова О. Безбородька, який говорив, що безмірно любить свою матінку Малоросію, але не може уявити, щоб не віддавати свою душу на благо служіння Російській імперії.

Чи не найбільш об'ємно андроґонна малоросійська свідомість прослідковується у листі М. Гоголя до О. Смірної від 24 грудня 1844 р.: «Яка у мене душа, – писав він, – малоросійська чи російська? Знаю тільки те, що ніяк би не дав перевагу ні малоросіянину перед росіянином, ні росіянину перед малоросіянином. Обидві природи досить щедро обдаровані Богом і ніби спеціально кожна з них нарізно містить те, чого немає в іншій, – наявна ознака, що вони мають доповнити одна іншу. Для цього самі історії їхнього минулого буття, дані їм, не подібні одна на одну, щоби окремо виховалися різні сили їх характеру, щоби потім, злившись воедино, скласти собою щось найдосконаліше в людстві»¹¹². І в іншому місці: «Нам, малоросіянам і росіянам, потрібна одна поезія – спокійна і сильна, нев'януча поезія правди, добра і краси. Росіянин і малоросіянин – це душі близнюків, що доповнюють одна одну, рідні й однаково сильні. Надавати перевагу одній на шкоду іншій – неможливо»¹¹³.

Можна виділити кілька напрямів, за якими трансформувався образ України в російській імперській свідомості, особливо починаючи з олександрівських часів. У міру включення України в імперську адміністративно-політичну, соціальну і культурну систему поступово послаблювались акценти на відмінність, на зміну їм приходила увага до подібності (одкровення М. Гоголя), що ставало ґрунтом для регіоналізму, для мислення категоріями місцевої своєрідності. Регіоналізм активно проявився і на рівні соціокультурної самоідентифікації вихідців з Малоросії, що відчувається, наприклад, в публіцистичному й епістолярному дискурсах, і на рівні історичного нарративу, що прагнув, на відміну від українських літописів XVIII ст., до єдиного розгляду місцевої і імперської історії, і на рівні літератури і журналістики, де майже суцільно вживається російська мова і йде процес вибудовування в загальний літературний процес.

Ці явища хоч і з гіркотою, але тверезо підмітив у 1811 р. О. Мартос, автор невиданої «Історії Малоросії» і палкий український патріот: «...ім'я

¹¹² Гоголь Н. Полное собрание сочинений. Т.12. Москва: Советский писатель, 1952. С. 418 – 419.

¹¹³ Данилевский Г. П. Знакомство с Н. Гоголем (из литературных воспоминаний) // Сочинения. Изд 9-е. Санкт-Петербург: Киреевы и К°, 1902. С. 92 – 100.

Малоросії і її хоробрих козаків згладилося зі списку народів, хоча не великих числом, але відомих своїм існуванням і конституцією. Тепер багата Малоросія становить поряд з іншими дві чи три губернії, але це загальна участь держав і республік: варто тільки переглянути політичну історію націй»¹¹⁴. Ця констатація підбивала своєрідний підсумок пошукам ідеологічних формул для визначення української державності, який так напружено відбувався у другій половині XVIII ст. Зауваження О. Мартоса з приводу долі Малоросії вкладається в одну з теорій пограниччя, автором якої був індійський філософ і фізик Хомі Баба. Центральним поняттям у його концепції виступає відчуття відсутності власної домівки («бездомність»). Він підкреслює відчуття «пійманості» між культурами, усвідомлення себе в своєрідному ступорі, який виникає внаслідок травми культурної дислокації¹¹⁵. Саме це відчуття висловив О. Мартос в «Історії Малоросії».

Таким чином, етнографічне пограниччя України, включеної до складу Російської імперії, опинилося під пресом ідеології «общего отечества и единой народности», внаслідок чого сформувалося малоросійство зі своєрідною етнокультурною свідомістю національного пораженства. Ця свідомість стала інтертекстуально обумовленою дискурсивною практикою, а не утвердженням автономності суб'єкта, що мислить. Звідси і формулювання В. Міньоло: «Я там, звідки я мислю»¹¹⁶. Фронтирна особистість, якою стало українство у складі Російської імперії, – це безперервне миготіння, включення і виключення замішаних на невирішеній суперечливості і постійній неготовності. Однак, як засвідчила історія, це була поразка в часовому вимірі, яка завдяки збереженню питомих рис культури і менталітету, успадкованих з княжих і козацько-гетьманських часів, акумулювала колосальний потенціал енергії для нового етапу національно-визвольного руху.

1.4. Життя і творчість Тараса Шевченка як ключ до антропологічного коду українців

У цивілізаційній історії України середина і друга половина XIX століття позначилися приходом у культурологічну і ментальну дійсність геніального мислителя світового рівня – Тараса Шевченка, який приніс свою особливу модель антропологічного коду української культури і цивілізації,

¹¹⁴ Мартос А. И. Записки инженерного офицера Мартоса о турецкой войне в царствование Александра Павловича 1806 – 1812 // Русский архив. 1893. Т.7. С. 345.

¹¹⁵ Bhabha H. K. The Location of Culture. L.N.Y., 1994. P. 9.

¹¹⁶ Mignolo W. D. «I am where I Think: remapping Order of Knowing» // Lionnet F., Shih Shu-mei, eds. The Creolization of Theory. Durham and London: Duke University Press, 2011. P. 159 – 192.

ставши найпотужнішим його виразником і носієм. Усім життям і творчістю він заклав принципово новий формат людиноцентризму і людинолюбства. Переглядаючи спогади про поета, впадають у вічі слова його батька, сказані перед смертю: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба, він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе»¹¹⁷. Татові навіть у дивному сні не могло приснитися, що ім'я сина стане відомим усьому світові, що ним будуть названі вулиці, театри, навчальні заклади, населені пункти, а його твори видаватимуться мільйонними накладами майже 200 мовами світу. Справді, інтелектуал з низів народу досяг неймовірного творчого злету і визнання як геній і символ нації, став виразником її духовності і носієм кращих рис модерної української ментальності¹¹⁸.

З творчістю Т. Шевченка пов'язана ціла галузь української філософської гуманітаристики – людинознавство, котре завдяки йому набуло нового дихання в історії нашої духовної культури другої половини XIX ст. на межі історіософії, етнопсихології, етнографії, історії філософії. Воно невіддільне від ідейної програми Кирило-Мефодіївського товариства, погляди якого поділяв Т. Шевченко, а також від громадівського руху за національне відродження. За слушним спостереженням Д. Чижевського, ця програма, доповнена творчістю поета, синтезувала *ідеї християнства, персоналізму і романтичного націоналізму*, ставлячи ідеали людини й України в центр «буття цілого світу – як природи і історії, так і усіх сфер культури»¹¹⁹.

Дослідники, а сучасна Шевченкіана має величезний пласт наукових знань, сходяться на тому, що в епіцентрі Шевченкової історіософії стояла не абстрактна, а конкретна в усіх вимірах *українська людина* з її долею і сенсом життя, втілюючи собою національні та загальнолюдські цінності. За словами Івана Франка, всіх людей, що живуть у творчості поета, «однаково спочувати мусить чи то поляк, чи німець, чи француз, вони українці, думають і чують по-українськи»¹²⁰. Думати по-українськи для Т. Шевченка – це чесно і самовіддано любити людей, свій народ, Україну загалом і служити їм. Антропологічний поворот у гуманітаристиці торкнувся і шевченкознавства. З праць Ю. Барабаша, Г. Грабовича, І. Дзюби, М. Жулинського, О. Забужко, Г. Клочека, О. Сліпушко, Л. Ушкалова та ін.¹²¹ перед нами постав новий,

¹¹⁷ Спогади про Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 1982. С. 22 – 23.

¹¹⁸ Калакура Я.С., Рафальський О. О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. С.310 – 312.

¹¹⁹ Чижевський Д. Нарис історії філософії на Україні. Київ: Орії, 1992. С.167 – 168.

¹²⁰ Франко Іван. Тарас Шевченко і його «Заповіт» // Зібрання творів у 50-ти томах. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 34. С. 387 – 388.

¹²¹ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. Київ, 2004. 181 с.; Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-е. Київ:

очищений від радянського спотворення і «бронзування», образ Т. Шевченка як винятково обдарованої, високоосвіченої і всебічно розвиненої людини, багатогранної особистості. Настирлива самоосвіта, навчання в Академії художеств, читання творів Лібелля, звертання до думок Платона, Сократа, Плутарха, Геродота, Горація, Тіта Лівія, Юстина Філософа, Вольтера, до творів Данте Аліг'єрі, Джорджа Байрона, Уільяма Шекспіра, «Фауста» Гете вказують на досить широкі знання Т. Шевченка з історії філософії. Завдяки цьому, а також спілкуванню в середовищі інтелектуалів він був обізнаний з тогочасними філософськими течіями, зокрема, з «філософією серця» Григорія Сковороди, яка набувала популярності. У вірші «А. О. Козачковському» читаємо: *«І зроблю Маленьку книжечку. Хрестами І візерунками з квітками Кругом листочки обведу Та й списую Сковороду...»*¹²². Близькими йому були роздуми Г. С. Сковороди про пізнання Божих істин, про моральний вибір людини. Оцей інтерес до феномену «філософії серця» пронизує твори поета, зокрема «Перебендю», «Чого мені тяжко, чого мені нудно...», «Чигрине, Чигрине...», «Заворожи мені, волхве», «Минають дні, минають ночі...», поеми «Катерина», «Сліпий» та ін. Для Т. Шевченка образ «серця» це не тільки людина, але й Україна, позаяк лише *«там знайдете щире серце і слово ласкаве»*¹²³. Акцент на «серце» як двигуна внутрішнього життя людини, носія її найглибших почуттів і чеснот є головною рисою антропоцентризму поета. Ідеалом для митця була високоморальна, порядна людина, людина праці з добрим серцем, а серце для нього – це ще й неодмінний спосіб мислення, самоусвідомлення, переживань, пошуку правди, дар «співати» віршами. Він відкидав будь-які прояви зла і «моральної гидоти», до котрої зараховував і нищість людських пристрастей, і прояви рабської покірності лицарських нащадків славних козаків у ярмі, лакейство і безбожництво матеріалістичних «напівлюдей».

Доречно зазначити, що, захоплюючись «мандрівним філософом» Г. Сковородою, Т. Шевченко не ідеалізував його, не сприймав мовного дуалізму, вказував на деякі слабкі сторони, порівняно з творчістю шотландця Роберта Бернса як поета «народного й великого». «І наш Сковорода, – зазначав Тарас, – таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина»¹²⁴.

ВД «КМА», 2008. 718 с.; Забужко О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. 4-е вид. Київ: Факт, 2009. 148 с.; Клочек Г. Д. Поетика візуальності Тараса Шевченка. Київ: Академвидав, 2013. 256 с.; Сліпушко О. М. Духовна держава Тараса Шевченка. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. 127 с.; Ушкалов Л. В. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. Харків – Едмонтон – Торонто: Майдан, 2014. 602 с. та ін.

¹²² Шевченко Т. Г. А. О. Козачковському // Кобзар. Київ: Дніпро, 1987. С. 369.

¹²³ Шевченко Т. Г. Думи мої // Кобзар. Київ: Дніпро, 1987. С. 244.

¹²⁴ Шевченко Т. Передмова до нездійсненого видання «Кобзаря» // зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 5. С. 207.

Архетипи Т. Шевченка і героїв його творів заглиблені в українські реалії, в їх минувшину, в походження і родовід, в козацько-чумацьке коріння, вони найповніше відбилися в національній, соціальній і духовній загостреності світобачення поета. На це звертав увагу Є. Маланюк, зазначаючи, що він походив із закріпаченого селянства, де було чимало колишньої шляхти, в якій відбувався повільний процес регенерації, тобто національного відродження і відновлення питомої самобутності. І ці відчуття, закладені в дитинстві, збереглися на все життя Тараса. Опинившись у Петербурзі зі своїм «селянським» здоров'ям, поет зумів ще глибше осмислити власну національну сутність, визначити життєві орієнтири, акумулювати національний дух, передати його не лише сучасному, але й майбутнім поколінням¹²⁵.

Не можна оминати й думку Г. Грабовича щодо особливостей формування антропологічного світогляду Т. Шевченка, в центрі якого стоїть передовсім людина, відчуття самого себе, власної долі й болю, свого «Я», чітко структурованих через інтенсивний автобіографізм митця. Він став великим поетом, генієм, пророком тому, що духовні колізії свого часу зробив драмою власного життя, а патріотизм – мірою справжньої любові до людини¹²⁶. Сам поет залишився духовно і ментально близьким до цінностей козацької України, до Гетьманщини. За спогадами сучасників Т. Шевченка, навіть його антропологічний образ і зовнішність асоціювалися із характерним образом «типового» українця-козака, в якому органічно поєднувалися риси карпатоукраїнця за материнською лінією і наддніпрянця за батьківською¹²⁷.

Отже, можна говорити про гармонію внутрішнього світу і зовнішньої статури Т. Шевченка, його філософсько-гуманістичних та антропологічних зацікавлень, які спиралися на народну творчість, на українську і світову гуманістичну традицію. В його літературних та малярських творах закодований **національний пароль для розуміння особистості поета, а через неї – й долі всього українського народу.**

Т. Шевченко щиро шанував і любив своїх героїв, додавав їм надії, любові, віри в добро, щастя, свободу, гостро реагуючи при цьому на соціальну і національну несправедливість та гнівно висміюючи їх винуватців: *«Он глянь, – у тім раї, що ти покидаєш, Латану свитину з каліки знімають, З шкурою знімають, – бо нічим обути Княжат недорослих; а он розпинають Вдову за подушне, а сина кують... ..А онде під тинном Опухла дитина – голоднеє мре, А мати пшеницю на панщині жне...»*¹²⁸. Найзаповітнішими у

¹²⁵ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Київ: Обереги, 1992. С.36 – 37.

¹²⁶ Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо. Київ: Критика, 2000. С. 194 – 195.

¹²⁷ Сегеда С. Візуальний образ Тараса Шевченка: нотатки антрополога // Народна творчість та етнографія, 2006. №2. С.4 – 9.

¹²⁸ Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ: Дніпро, 1980. С. 203.

Т. Шевченка були мрія і віра в те, що український народ позбудеться панівного ярма. У низці творів, зокрема: «Сон», «Кавказ», «Як умру, то поховайте», «Я не нездужаю, нівроку...» та інших поет виступає в образі Велетня сили та духу, який готовий все своє життя віддати за свободу свого народу. Поетові близька і дорога кожна людина, він бажає їй змін на краще, вірить, що тільки праця принесе добробут, щастя, світле майбутнє: *«Роботящим умам, Роботящим рукам Перелого орать, Думать, сіять, не ждять / Посіяне жать Роботящим рукам!..»*¹²⁹. Шевченко не просто засуджує імперію, він переконаний у неминучості її кінця: *«Умруть / Ще не зачатие царята»*. Разом з тим поет твердо вірить у моральну відбудову України і світу загалом: *«І на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі»*¹³⁰.

Одне з ключових місць у людиноцентризмі Т. Шевченка посідає концепт *«правда»* – як визначальний код його творчості, як основоположна ідея, як засіб відстоювання істини і справедливості. Його девізом слугували слова, взяті з Євангелія від Іоанна: *«І пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить»*. І пізнаючи її, поет усвідомлював, що у світі неправди панує право сильного, лицемірство і брехня, від чого людство деградує. За підрахунками Н. Єщенко¹³¹, у поетичних творах Т. Шевченка зустрічається щонайменше 93 випадки слововживання лексеми *«правда»*, а також десятки разів похідних від неї – *«правдонька»*, *правдивий*, *праведний*, *праведничий*, *правдиво*, *праведно*, *справедливо*, тричі фігурує слово істина: *«І на Україні святилось Те слово, Божеє кадило, Кадило істини»*¹³². Можна говорити про цілий Кодекс Шевченкової правди з епітетами: *святая*, *свята*, *пресвятая*, *Божа*, *жива*, – які акцентують на значенні правди як *«божественної справедливості»*. У творі *«Юродивий»* читаємо: *«Не вам, в мережаній лівреї, Донощики і фарисеї, За правду пресвятую статъ»*¹³³. Поет часто вдається до метафоричних словосполучень, епітетів: *сонце правди*, *світ правди*, *світоч правди*, *зоря правди*, *Євангеліє правди* та ін. Антиподами правди виступають: *неправда*, *брехня*, *несправедливість*. Осмислюючи не легку історію України, Т. Шевченко з болем і протестом говорить про історичні кривди та несправедливість щодо українського народу. Він не сприймає суспільство, в якому нехтується правда, а відтак вивищується зло над добром: *«Розбойники, людоді! Правду побороти, Осміяли твою славу,*

¹²⁹ Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ: Дніпро, 1980. С. 203. Там само. С. 546.

¹³⁰ Там само. С. 553.

¹³¹ Єщенко Н. Концепт Правда у поетичній творчості Тараса Шевченка // Шевченкознавчі студії. Вип. 16. Київ: КНК ім. Т. Шевченка, 2013. С. 225 – 233.

¹³² Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / редкол.: Є. П. Кирилюк та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 2. С. 219.

¹³³ Там само. С. 230.

І силу, і волю»¹³⁴. І далі: «Кайданами міняються, Правдою торгують. І Господа зневажають, Людей запрягають В тяжкі ярма»¹³⁵.

У тісному зв'язку із Кодексом правди Т. Шевченко утверджував *«антропоцентричну релігійність»¹³⁶*, яка за своєю суттю та ідеалами близька до «філософії серця». Про неї дуже виразно говорить вже у ранньому творі «Перебендя»: *«Щоб люди не чули, – бо то Боже слово, То серце по волі з Богом розмовля. То серце шебече Господню славу, А думка край світа на хмарі гуля, – Орлом сизокрилим літає, ширяє Аж небо блакитне широкими б'є; Спочине на сонці, його запитає. Де воно ночує, як воно встає? // Послухає моря, що воно говорить, чорну гору: чому ти німа?»* Серце поета шукає правди й справедливості на землі: *«Нехай же серце плаче, просить Святої правди на землі! Усюди Божа благодать: І в серці, і в хаті»¹³⁷.*

Свідченням широкого зацікавлення християнським антропоцентризмом може слугувати лист Т. Шевченка до княжної Варвари Репніної (1 січня 1850 р.): *«Яка жахлива безнадійність! Така жахлива, що одна тільки християнська філософія може боротися з нею. Я Вас прошу, коли зможете роздобути в Одесі, бо тут я не найшов, і надіслати мені Тому Кемпійського – “Про наслідування Христа”. Єдина розрада моя тепер це Євангелія. Я читаю її, без вивчення, щодня й щогодини»¹³⁸.*

На переконання поета, важливо – не лукавити серцем і словом, оскільки в їх основі Слово Боже (тобто вище розуміння). Це *Слово* було і залишається й сьогодні святим охоронцем українства, його рідної мови. За умов царських переслідувань і заборон української мови Т. Шевченко вірив у надприродну і магічну силу Слова: *«Воскресну нині! Ради їх, Людей закованих моїх, Убогих, нищих... Возвеличу, Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово!»¹³⁹.* Відбуваючи заслання в Оренбурзі, поет записав: *«Ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється – ожива, Як їх почую... Знать, од Бога І голос той, і ті слова Ідуть меж люди!»¹⁴⁰.*

¹³⁴ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / редкол.: Є. П. Кирилюк та ін. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 2. С. 201.

¹³⁵ Там само. С. 250.

¹³⁶ Щербяк Ю. Релігійний світогляд Тараса Шевченка: соціокультурний вимір // Психологія і суспільство. 2014. № 1. С. 39 – 43.

¹³⁷ Шевченко Тарас. Зібрання творів : у 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. С. 112.

¹³⁸ Бучинський Д. Християнсько-філософська думка Тараса Григоровича Шевченка // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. Київ, 2000. № 39 – 40. – С. 557.

¹³⁹ Шевченко Т. Повне зібрання творів. У 6 т. Київ: Наукова думка, 1963 – 1964. Том 2. С. 281.

¹⁴⁰ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 94.

Мав рацію В. Слюзар, зазначаючи, що віра митця не була фанатичною, вона «йшла в парі із рівнем його свободи і свободою його народу. Всі герої у творах Т. Шевченка були борцями за правду і волю своєї нації – і віруючими християнами... Шевченко служив до кінця свого життя і вмер на службі нації й Богові!»¹⁴¹. А віра митця ґрунтувалася на Правді, Правді Святій, Правді Божій, а тому він не міг змиритися, чому «на сім світі» кати панують. Творчість Т. Шевченка – це його постійний діалог з Богом, який почався, коли тринадцятий минало...: «А я собі у бур'яні Молюся Богу... І не знаю, Чого маленькому мені Тоді так приязно молилось»¹⁴². Листи друзів поета засвідчують його побожність: щоденні молитви, відвідування богослужінь, говіння, сповіді тощо. У «Варнаці» Тарас пише: «Свята велика справа релігія для людини, тим більше для такої, як я, грішника»¹⁴³. Навіть у своїй останній поезії (березень 1861 р.) «Чи не покинуть нам, небого ...», перед далекою дорогою він пише: «*Нескверними устами помолимось Богу*»¹⁴⁴.

Примітною рисою молитов Т. Шевченка також є їх україно- і людиноцентричність. Україна і Людина – їх домінантна тема. Вірою в щасливе майбутнє свого народу, в Господнє заступництво за нього, пафосом любові до ближнього пронизані поетичні молитви Пророка. Як заповіт кожному поколінню українців звучить його заклик до злагоди і порозуміння: «*Любіться, брати мої, Україну любіте І за неї, безталанну, Господа моліте*»¹⁴⁵.

Можна солідаризуватися з думкою Івана Огієнка, котрий на основі аналізу творчості Кобзаря дійшов висновку про наявність «шевченківського релігійного стилю» думання і писання. Навіть українська мова у нього зветься *хрещеною* (полонені «довго не чули хрещеної мови») ¹⁴⁶. Доречним буде згадати, принаймні, такі слова поета: «*І возвеличимо на диво І розум наш, і наш язик...*»¹⁴⁷. Ставлення Т. Шевченка до рідної мови надихнуло буковинського письменника Сидора Воробкевича на думку, яка стала хрестоматійним афоризмом: «*Мова рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, тільки камінь має*»¹⁴⁸.

¹⁴¹ Слюзар В. Тарас Шевченко переміг з вірою // Голос України. 1999. 22 травня.

¹⁴² Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 36 – 37.

¹⁴³ Шевченко Т. Варнак // Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. С. 149.

¹⁴⁴ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 372–373.

¹⁴⁵ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 11.

¹⁴⁶ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. Київ: Наша культура і наука, 2002. С. 292.

¹⁴⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів. В 6-ти томах. С. 281.

¹⁴⁸ Воробкевич С. Рідна мова // Наша мова – солов'їна. Київ, 1990. С. 7.

У творчості Т. Шевченка синтезована єдність людської душі та тіла, високої духовності України, завдяки чому людина постає в нього як образ Божий, як цілісність, багата внутрішнім змістом, налаштована на добрі справи. Через символізм свого автобіографізму в нього формувалася модель чіткого вододілу добра і зла, безкомпромісне ставлення до останнього. Ще в дитинстві від батька і, особливо, від столітнього дідуся він дізнавався про життя святих та їх спротив злу, що походило від нечистої сили. Ці відомості поет почув із Мінеї, яку читав батько. «Бувало, в неділю, закривши Мінею, батько діда просить, щоб той казав про Коліївщину...»¹⁴⁹. Розповіді дідуся і читання батька формувало дух майбутнього поета і виробляло чуттєве ставлення до добра і зла: *«Давно те минуло, як мала дитина, Сирота в ряднині, я колись блукав, Без свити, без хліба, по тій Україні... Отими шляхами... малими ногами Ходив я та плакав, та людей шукав, Щоб добру навчили...»*¹⁵⁰.

Отже, побожність Т. Шевченка органічно поєднувалася з його переконанням у тому, що людина народжується для добрих справ і живе по-справжньому лише тоді, коли вона осяяна Божою благодаттю. Відходячи від добра, вона губить те, без чого її життя втрачає сенс. Водночас поет усвідомлював величезну відстань між людиною та Богом, що породжує відчуття сумніву та страху. І лише звертання до Бога, його благодать може допомогти подолати цю прірву. Саме вона є істинним рушієм внутрішньої діалектики віри: постійного хитання між сумнівом та переконанням. Але устремління до Бога не тотожне для поета покорі та смиренню, яке виправдовує підкорення однієї людини іншою. Він пристрасно критикував прояви міщанства в середовищі православного духовенства, рабської покірності прихожан, застерігаючи: *«ми не раби Його, ми люде»*¹⁵¹. Поет звертається безпосередньо до Господа з пристрасним проханням: *«Не дай спати ходячому, Серцем замирати І гнилою колодою По світу валятись. А дай жити, серцем жити І людей любити»*¹⁵².

З антропологічним кодом української культури перегукуються **персоналістські мотиви** творчості Т. Шевченка, на що цілком справедливо звертають увагу дослідники його спадщини¹⁵³. Нагадаємо, принагідно, що

¹⁴⁹ Білецький Л. Віруючий Шевченко // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. Київ, 2000. № 39 – 40. С.545.

¹⁵⁰ Шевченко Т. Гайдамаки // Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. С. 450.

¹⁵¹ Шевченко Т. Ликері// Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 351.

¹⁵² Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. С. 367.

¹⁵³ Дроздова Т. О. Персоналістські мотиви творчості Шевченка. Актуальні проблеми духовності: збірник наукових праць. Вип. 9. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2008. С. 255 – 263.

сучасна наука трактує *персоналізм* (від латин. *persona* – особа) як напрям філософії, що визнає особу первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю, а весь світ проявом творчої активності всевишньої особи – Бога. Його американські прихильники в 1920-х рр. об'єдналися довкола журналу «Personalist» (Б.-П. Боун, В. Е. Хокінг, Е.-Пі. Брайтмен), а французькі на початку 1930-х рр. заснували журнал «Еспрі» («Esprit» (Е. Муньє, Ж. Лакруа, П. Рікер та ін.), перетворивши цей напрям у другій половині ХХ ст. в один із ключових у сучасній філософії. Варто зазначити, що українській філософії не довелося ані сприймати, ані запозичувати ці ідеї, позаяк персоналізм, як і індивідуалізм, характерний для традиційної української ментальності. На думку О. Кульчицького, він невіддільний від світоглядних настанов Г. Сковороди та Т. Шевченка. Український тип характеру з його поняттям «серця» належить до кордоцентричного персоналізму, що сповідує ідеї самопізнання, себетворення, самовдосконалення і «проходить процесом приєднання вартостей до себе, процесом інтроцепції»¹⁵⁴. Цей вияв архетипу української культури і філософії (Г. Сковорода, П. Юркевич, І. Франко та ін.) цілком правомірно можна застосувати для аналізу творчості Т. Шевченка, оскільки в його світогляді пріоритетне місце посідає людина та її доля. На цю особливість філософських поглядів поета звернув увагу І. Фізер, визначивши їх як такі, що виступають у «сув'язі з іншими» (любовними, побутовими, історичними, політичними, релігійними) темами та виконують функцію «або семантичного акомпаньямента, або ідейної рами тексту»¹⁵⁵. Особливість Шевченкової Людини в тому, що вона відкрита не лише Україні, але й світові, вболіває за світ, спасає світ (мати Алкіда у «Неофітах», Марія, Юродивий в однойменних поемах).

Хоча Т. Шевченко й не використовував концепт «персоналізм», але, як уже зазначалося, вся його творчість, зрештою, *антропоперсоналістична*. Звичайно, персоналізм не є синонімом ані антропологізму, ані антропоцентризму, але він тісно пов'язаний з ними. До того ж, семантика поняття «персоналізм» надзвичайно широка: це й певна філософія, й форма висловлювань про статус особистості, людські справи, сенс життя, цінності вибору і межі свободи, але все це пов'язане з людиною. Для поета немає нічого важливішого, дорожчого за людину, і вона в нього максимально конкретна особа, особистість, з її безмежними можливостями, з властивою їй специфікою і самобутністю, сильними і слабкими сторонами, діалектикою добра і зла. Він першим в українській культурі розкриває не тільки світлі

¹⁵⁴ Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська етнопсихологічна синтеза. Мюнхен – Париж: УВУ, 1985. С. 5 – 14.

¹⁵⁵ Фізер І. Філософія чи філософія Тараса Шевченка // Світи Тараса Шевченка: збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк, 1991. С. 52 – 55.

сторони своїх героїв, але й не оминає темний бік – егоїзм, аморальність, приховані в глибинах її душі («Варнак», «Титарівна», «Гайдамаки»). Персоналізм Т. Шевченка *етичний*, тобто він не просто описує боротьбу добра і зла в людині, а шукає її внутрішню ціннісну пружину. Як зазначав Д. Козій, для поета сенс існування людини – в її етичному житті. Шевченкова людина багатогранна і різнохарактерна, має чимало спільного в духовній структурі, вирізняється наснагою високих почуттів, «здатністю до подвигу і вольовою спрямованістю на здійснення етичних цінностей». Вона демонструє властивий для персоналістського світобачення приклад героїчного життєствердження, яке виявляється у здатності переборювати зло, морально відроджуватися від падіння, вірити у людину, її потенційні можливості та стверджувати вищий принцип Буття¹⁵⁶. Згадаймо, наприклад, самовідданість і самозречення Наймички, яке постає не через пасивну підкореність невблаганній долі, не через почуття провини перед своїм родом і Богом, а від «повноти любові, яка освячує матір». Безкомпромісно розкриває поет роздвоєність духу людини як істоти етичної, котра завжди стоїть перед вибором добра чи зла. Оця діалектика добра та зла пронизує більшість творів поета і виступає складовою його християнського персоналізму, який передбачає звернення людини до Бога. Так, герой поеми та повісті «Варнак» тільки тимчасово піддається ненависті як наслідку кривди від панів для всіх простих людей. Поступово Варнак усвідомлює ту безвихідь, у яку загнало його зло у відповідь. Відбувається моральний злам і переоцінка вартостей життя, причому розбиту душу Варнака рятує саме звернення до Бога, момент духовного відродження злодія детермінується Божим осяянням від споглядання «Святого Києва».

Персоналізм Т. Шевченка, на думку О. Сліпушко, проявляється і в тому, що минуле і сучасне у баченні митця постає передусім через образи конкретних людей. Історія українського народу для нього – це галерея постатей, яскравих особистостей, які творили цю історію¹⁵⁷. Виняткову персоналістичну цінність мають твори Т. Шевченка, присвячені козацько-гетьманській добі, Запорозькій Січі, Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Поет дав блискучий зразок ставлення до історичних постатей, зокрема до провідників козацько-селянських повстань, гетьманів Української козацької держави. За його баченням, Максим Залізняк, Іван Гонта «святі месники», Тарас Трясило, Северин Наливайко, Яків Остриця – символи незламного духу, втілення патріотичних ідей; гетьмани Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Павло Полуботок,

¹⁵⁶ Козій Д. Шевченківська людина // Сучасність. 1974. №3. С. 3 – 15; його ж. Шевченківське життєствердження // Сучасність. 1975. № 3. С. 37 – 51.

¹⁵⁷ Сліпушко О. Антропоцентрична і кордоцентрична парадигма світогляду Т. Шевченка // Шевченкознавчі студії. 2012. Вип.15. С. 37 – 43.

Іван Мазепа – державні мужі. Водночас він уникає категоричності своїх оцінок, далекий від ідеалізації цих постатей, гостро висміює прояви низько-поклонства вельмож, які забули рідну мову і цвенькають» по-москальськи, їх вислужування і плазування перед царем.

Поет не безпідставно дорікає деяким українським гетьманам і козацькій старшині: *«Раби, подножки, грязь Москви, Варшавське сміття – ваші пани, Ясновельможній гетьмани. Чого ж ви чванитесь?... А чванитесь, що ми Польщу завалили... Правда ваша: Польща впала, Та й вас роздавила»*¹⁵⁸. Не проминув поет близорукості Богдана Хмельницького у його згоді на союз з московським царем Олексієм Михайловичем: *«Олексійв друже», «Ой Богдане! Нерозумний сину!»* («Розрита могила», «Великий льох» та ін.) У вірші «Стоїть в селі Суботові» бачимо пряме звинувачення Богдану Хмельницькому: «Занапастив еси вбогу сироту Україну», але водночас читаємо: «великий муже», «козацький розумний батько». У поемі «Великий льох» міститься авторська оцінка наслідків Переяславської угоди. Помилка Богдана Хмельницького, його недалекоглядність стала фатальною для долі України, її державності, народу, який усі надії покладав на свого гетьмана, а тому автор дорікає гетьману за укладення угоди. Символічним у поемі є народження двох близнят – двох Іванів, один з яких був втіленням руйнації, а інший – Божим посланцем (ймовірно І. Виговський чи І. Мазепа), який мав виправити помилки Богдана Хмельницького й звільнити Україну. Власне такий дуалізм був характерний для тогочасної української нації: комплекс меншовартості і малоросійства та боротьба за національне відродження.

Що ж стосується постатей відкритих кривдників української нації, ущемлювачів її вольностей, лицемірів та удаваних «друзів» українців, то ставлення Т. Шевченка до них було абсолютно безкомпромісним і однозначним (Петро I у нього – «лютий кат України», а Катерина II – «лютий ворог України», «голодна вовчиця», «люди закріпостила»).

З персоналізмом Т. Шевченка тісно пов'язане трактування ним категорії свободи, яка виявляється у ставленні до інших, у вже згаданому розумінні прірви між добром і злом. Ті персони творів поета, котрі чинять зло, страждають через те, що задавили у собі відчуття добра (тобто Бога), залишилися наодинці зі собою. В. Ящун, досліджуючи проблему свободи та відношення «Я» і «Ми» у персоналістських та індивідуалістських конструкціях творчості Т. Шевченка, дійшов висновку, що саме його розуміння цього феномену наближене до персоналістського¹⁵⁹. Подібної думки дотримується

¹⁵⁸ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. С. 349 – 351.

¹⁵⁹ Ящун В. Тарас Шевченко в світлі індивідуалізму та персоналізму // Визвольний шлях. 1987. Хs 4. С. 413 – 418.

й Л. Плющ. Аналізуючи діалогічність творчості поета і використовуючи термінологію М. Бубера, він характеризує відношення «Я – Ти» як діалог між людьми, в якому Боже слово знімає тотальний абсурд, тотальну самотність людини. На думку дослідника, Т. Шевченко свідомо творив образи людей тогочасної культури, «людей, які виростили з колективної нерозчленованої підсвідомості в морально відповідальні особистості»¹⁶⁰.

Особливість *людинолюбства Т. Шевченка полягає в тому, що воно органічно поєднується із україноцентризмом*. Уся його творчість просякнута любов'ю до України, до українців, засвідчує національну і патріотичну свідомість поета. Ще у передмові до «Кобзаря» (1847) він наголосив на етноментальній окремішності українців, визначив культурну програму нації: не зважати «на москалів», їх кпини й глузування та спокійно писати по-своєму. Адже не тільки у них є народ і слово, а і в українців теж. У такий спосіб поет виступив з критикою тих письменників-малоросів, котрі вважали себе «сынами отчизны общей» – Російської імперії, наголосивши при цьому: «сонний мозок ваш зводить на вас і весь козацький народ горе й веде до згуби. Самі підставляєте москалеві ноги, щоб надівав вам важкі пута, залізні кайдани, й гнете шиї, щоб запрягав вас у віковичную цугу. Ось подождіть трошки, тільки дайтеся москалеві запрягти вас в шори та в вбори, а тоді вже, поки світа сонця, він буде вашим погоничем, а ви – поводитарі чужого тягла»¹⁶¹. Для поета лише небо вище України, вона для нього понад усе: «Свою Україну любіть. Любіть її... Вовремя люте. В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть»¹⁶².

Розглядаючи антропологічний код творчості Т. Шевченка, не можна обійти особливо дорогу для нього тему – тему жінки і матері. Для нього: «...Нічого кращого немає, Як тая мати молодая З своїм дитяточком малим». І далі: «Слово **Мамо**. Великеє, Найкращеє слово!»¹⁶³.

У ставленні до жінки, до матері найтісніше втілюється моральність, духовність і релігійність поета.

Доля матері, її шлях до Бога найповніше віддзеркалює поема Т. Шевченка – «Марія». Перед читачем постає постать жінки, яка уособлює найбільш досконалий тип матері, вияв самопожертви й високої духовності. Життя Марії та її доля є прообразом історичної долі Матері Божої. Богородиця у нього – це проста жінка, земна, стражденна, але водночас свята. У поемі трансформується біблійна історія непорочного зачаття і народження Ісуса

¹⁶⁰ Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці». Київ: Факт, 2001. С. 137.

¹⁶¹ Цит. за: Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ: Мистецтво, 1994. С.274.

¹⁶² Шевченко Т. Зібрання творів у 6 томах. Київ: Наукова думка, 2003. Том 2: Поезія 1847 – 1861. С. 20.

¹⁶³ Там само.

Христа. Як зазначає О. Пошибайло, поет раціоналізує історію Марії і переповідає її як легенду жінки-покритки. Він згадує, як Марія довірилася чоловіку та без шлюбу народила дитину, як вона згрішила, піддавшись злу; як Марія прийняла тягар материнства, як Йосиф, щоб врятувати від смерті, взяв її собі за дружину. Вона стала ідеальною матір'ю, прийнявши свої страждання та довіряючи себе Богу, який її рятує для добра людства. «Ісус – син Марії і захожого галілейського пророка, а Йосиф, покриваючи гріх Марії, дає їй захист від людського поговору – праведний багатий душею старець, подібний до тих добрих людей, яких Шевченко любив виводити у своїх повістях. Вона народила і виплекала Ісуса, відпустила Його на хресну смерть заради людей – грішних, темних і озлоблених, але ж людей. Поет описує Марію як учительку добра й любові до людей, для свого сина, вказуючи людям взірець Бога»¹⁶⁴. Марія збрала учнів та «їх униніє, і страх розвіяла, мов ту полову»¹⁶⁵. Тут антропоморфізуються події та герої з євангельської історії з тим, щоб підкреслити реалізм людського життя і на прикладі простої жінки Марії вказати на важку дорогу повернення до ідеалу людини. Таких подвижниць, як Марія, Т. Шевченко бачить у реальному житті і пророкує їм майбутність: «А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі»¹⁶⁶. Пречисту Матір поет підносить у багатьох драматичних і знедолених образах Катерин, Марин, Оксан, Ганн і завершує цей ряд Святою Марією, звертаючись до неї словами: «Моя заступнице святая».

Приятель Т. Шевченка А. Козачківський, у котрого поет проживав у Переяславі, розповідав, що, читаючи Біблію, він відзначав ті місця, «які вражали особливою величчю думки». Він не розлучався з Біблією до останніх днів життя. Вона була для нього незмінною і невичерпною скарбницею мудрості, втіленням високого духу загальнолюдської культури. Бог для Тараса Шевченка – то велика і найцінніша духовна сила, колосальна енергетика життя і творення. Такими думками пронизані «Давидові псалми: *«Боже, спаси, суди мене Ти по своїй волі. Молюсь, Господи, внуши їм Уст моїх глаголи, Бо на душу мою встали Сильнії чужії, Не зрятъ Бога над собою, Не знають, що діють»*¹⁶⁷.

У центрі уваги генія – не просто людина, а борець за високий сенс життя, що характеризується намаганням досягнути в загальному особисте, вписати людські переживання в картину світу, створеного з великої любові Божої: *«Боже милий! Як хочеться жити, І любити Твою правду, І весь світ*

¹⁶⁴ Християнське серце Тараса Шевченка: бібліографічний покажчик / укл. О. В. Пошибайло. Полтава, 2013. С.5 – 6.

¹⁶⁵ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 328.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. С. 362.

*обняти!»*¹⁶⁸. Питання людини та її життя розглядав наш поет-мислитель упродовж цілого свого життя. Антропоцентричними мотивами позначена практично уся творчість Т. Шевченка: лірична, історична й героїчна. Поет романтизував різні соціальні ролі людини, підіймаючи їх значення до високого морального ідеалу – матері, батька, сина, брата, сестри, коханої дівчини, княжної, козака, друга тощо. Самі назви деяких творів відображають соціальний статус людей, до яких вони належать: «Наймичка», «Юродивий», «Слепая» та інші. Сюжети, які представлені поетом у цих творах, свідчать про глибоке співпереживання автора за своїх героїв. Людина у Т. Шевченка здатна до самовдосконалення, яке є вираженням акту свободи, що, на думку поета, свідчить про однакову схильність людей як до добра, так і до зла. Внаслідок отримання «свобідної волі» у серці людини вирує постійна боротьба між добром і злом, і добро, на думку поета, людина обирає лише у разі реалізації особистісного потенціалу для створення належних умов розвитку свого народу, нації, держави. До речі, проблема індивідуального в людині – одна з тих тем, яка викликає дискусії і спори серед шевченкознавців. Проте незаперечним є органічний зв'язок проблеми людської індивідуальності у Шевченка з проблемою національної культурної парадигми, оскільки індивідуальність окремої особи виступає стрижнем окремішності нації, самобутності українського етнокультурного і ментального типу. Щоб бути собою, людина, перш за все, повинна зберігати свою національну ідентичність і гідність. Ставлення поета до співвідношення індивідуального і соціокультурного в людині виявлено у неодноразовому зіставленні теми індивідуального щастя і теми служіння суспільству (поеми «Гайдамаки», «Невольник»), причому з аналізу текстів постає висновок, що здійснення одного за рахунок іншого для поета є неприйнятним.

Розглядаючи антропоцентризм Т. Шевченка, необхідно звернути увагу ще на один аспект: його ставлення до *природи*. Світ природи видається йому, з одного боку, ніби нейтральним, незалежним від людини, а з другого, людина сприймається як частина цього світу, природа виступає поведирем людини¹⁶⁹. Для Т. Шевченка вона є дзеркалом людських переживань, вдивляючись і вслухаючись в яке, людина чує і бачить себе саму. В уяві поета природа, навіть сонце і місяць відгукуються на життя людського серця, говорять з людиною, озиваються до неї, підслуховують її, сумують, хвалять Бога, плачуть, сміються тощо. Пізнаючи себе, свій родовід, націю, митець проникає в глиб рідної природи, гордо промовляючи: «Гори мої високії» (Княжа і Чернеча).

¹⁶⁸ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наук.думка, 2003. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 207.

¹⁶⁹ Привалова С., Мова О. Людина і природа у творчості Т. Шевченка-поета і Т. Шевченка-художника // Українська література в загальноосвітній школі, 2014. № 9. С.12 – 15.

Гармонійна і мальовнича природа рідного краю виступає у поета контрастом життя поневоленого народу: он гай зелений похилився, а з-за гаю виглядає ставок, неначе полотно... А далі гостре питання: що там твориться у тім раї? («Як би ви знали, паничі»).

Почуттям людяності наділена природа у творчості Т.Шевченка. Особливо близькою, дорогою і трепетною для нього була унікальна краса Середнього Подніпров'я, зокрема Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, рідної йому Черкащини, яку він сховає ще «малими босими ногами». Вона залишила глибокий слід у світосприйнятті на все його життя. Природа для нього все одно що «ненька», а село – «неначе писанка». Діброву він змальовує як вродливу дівчину, одягнену то в зелене вбрання, то в золоті шати, то в білосніжну шаль. Неповторним змістом наповнені образи вишні, тополі, верби, калини, дуба, явора, ясеня тощо. А от соловейко асоціюється зі співучістю українців, з їх побожністю, з весною, він пробуджує почуття закоханості, наповнює душу найпрекраснішим відчуттям. Хіба можна без хвилювання і насолоди читати такі слова: *«І місяць з зорями сіяв, І соловейко на калині То затихав, то щебетав, Святого Бога вихваляв; І все то, все то в Україні! Молюся! Господи, молюсь! Тебе хвалить не перестану!»*¹⁷⁰.

Поет дав блискучий приклад особливих форм алегорії, пройнятих антропологізмом: Дніпро-Славутич – то сердитий, грізний, ревучий, то милий і лагідний, то реве, то стогне. Для поета «Нема на світі України, немає другого Дніпра», бо він «великий отець», «батько», «дід», «брат». Розкриваючи специфіку «персоналістського антропоцентризму» Т. Шевченка, Д. Чижевський наголошував, що сконструйована ним людина черпає натхнення для реалізації власного потенціалу у природи – своєрідного резонатора самої себе.

Як уже говорилося, антропологізм Т. Шевченка наповнений **автобіографізмом** і має **всеохоплюючий** характер. Він притаманний як для поетичної, так і малярської творчості. З біографії Тараса відомо, що ще у дитинстві він мріяв навчитися малювати. Ніщо: ні зла мачуха, ні кріпацьке становище – не вбили в ньому цього прагнення. Не зайвим буде згадати й те, що ще за життя Т. Шевченка здобув звання академіка гравюри і визнання професійного художника. Талант художника допомагав йому самореалізуватись і знаходити вихід у найскрутніші хвилини життя. Ще в юності Тарас задумав створити серію офортів «Живописна Україна», маючи намір змалювати минуле й сучасне українського народу, а виданням серії хотів зібрати кошти на викуп із кріпацтва своїх рідних. Малярською творчістю митець возвеличував людину, її найвищі чесноти, засуджував світ насильства і несправедливості, розкривав суперечності тогочасної дійсності, виступав з її

¹⁷⁰ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 2: Поезія 1847 – 1861. С. 11.

критикою. Як людина, котра понад усе любила українську землю та милувалася неповторною красою українського ландшафту, Т. Шевченко обоожнював його унікальність. Це особливо видно з численних пейзажів, виконаних олівцем, аквареллю, сепією, в техніці офорта, які становлять майже половину доробку митця. Художник змальовував реальні краєвиди, які бачив перед собою: сільські ландшафти, на яких зафіксовано й не мало історичних, культурних та архітектурних пам'яток. Мандруючи Україною, він змальовував урочища і яри, зарослі кущами, дерева і козацькі могили. Антропологізм самотніх пейзажів полягав у тому, що вони доповнювалися постатями людей або жанровими сценами. Його малюнки здебільшого розповідають про вбоге життя як родини, так і всього покріпаченого українського селянства («Хата батьків Т. Г. Шевченка в селі Кирилівці» (1843), «Селянське подвір'я» (1845), «Хата над водою» (1845). Особливо дорогими для митця були мальовничі околиці та куточки сіл, містечок, береги тихих степових річок, ставки, урочища. На думку фахівців, одне з чільних місць у творчому доробку Шевченка-художника належить картині «Катерина»¹⁷¹. Мало не вперше героїнею живописного полотна стала людина з народу – дівчина-кріпачка, жертва панської розпусти, принижена й ображена. Живописна Катерина дещо ідеалізована, велична красуня-селянка у святковому дівочому вбранні гідна подиву і захоплення. Вагітну жінку художник зобразив з великим тактом і делікатністю, миловидною і привабливою, і в цьому відчувається тепле ставлення автора до героїні. Проміння сонця відбивається від землі, освітлює вбиту горем Катерину, одягнену в біленьку сорочку, барвисту плахту, червоний фартух і червоні стрічки, що виділяє її постать на прохолодному тлі пейзажу. Тарас Шевченко першим у вітчизняному мистецтві висловив протест проти безправного становища жінки в царській Росії, протиставивши бруду панської розпусти чистоту народних звичаїв і помислів. Сама героїня – багатостраждальний український народ; офіцер на здібленому коні – російська монархія; постать селянина, чимось подібного до козака Мамая, – символ вільного минулого. Офіцер-москаль, зображений на задньому плані, контрастує з гордою постаттю Катерини, є ніби темною плямою і має вигляд як мізерної істоти. Таке зображення зумовлене не так вимогами перспективи, як бажанням художника передати реальні образи¹⁷².

Персоналізм характерний і для інших мистецьких творів Т. Шевченка-художника. Особливий інтерес становить ескіз картини «Вмираючий Мазепа», біля ліжка якого стоїть засмучений Карл XII. Відбиваючи

¹⁷¹ Ткач А. «Український Рембрандт» // Дивослово. 2011. № 3. – С. 17 – 24.

¹⁷² Привалова С., Мова О. Людина і природа у творчості Т. Шевченка-поета і Т. Шевченка-художника. С.14.

особливості художнього стилю епохи, віддзеркалюючи специфіку мистецької школи, до якої належав митець, художні твори акумулюють у собі індивідуальність його творчого методу, неповторність способу осмислення історичного минулого. Картина «Смерть Богдана Хмельницького» відображає передачу гетьманом булави своєму синові Юрію. Красу і велич Києва відтворює картина «У Києві», на передньому плані видно крутий берег Дніпра, що густо поріс розкішними вербами, а внизу – Славутич, на якому димить невеличкий пароплав. На тлі природи – люди: жінки одягаються після купання, діти граються на березі, а старенький дідусь, опершись на ціпок, радіє, що може погрітися на сонці.

Художні полотна Т. Шевченка-маляра засвідчують не тільки великий інтерес автора до життя українського народу і його побуту, до природи й минулого України, а й до життя інших народів. У його мистецькому доробку є картини й малюнки про уральських козаків, на казахську і киргизьку теми. Розмаїтості і соціальної гостроти казахська тема набула в малюнках «Казах на коні», «Казахи в юрті» та ін. Наприклад, малюнок «Щасливий ловець» (1856–1857) передає радість казахського хлопчика, який спіймав кілька рибин і тут же задрімав. Він утомлений, для нього ловля риби і захоплення, і розвага, і життєва потреба.

Антропологічну цінність мають й автопортрети Т. Шевченка, де він зобразив себе у різні періоди свого життя у масляній техніці, олівцем, у вигляді гравюри тощо.

Завершуючи розгляд ролі і внеску Т. Шевченка в розвиток антропоцентричного розуміння української культури і цивілізації, видається доцільним сформулювати декілька підсумкових положень. *По-перше*, новітнє шевченкознавство, спираючись на праці С. Возняка, Д. Донцова, Д. Чижевського, І. Франка, О. Кульчицького, Є. Маланюка, І. Огієнка, Є. Сверстюка, М. Шлемкевича, В. Щурата та ін., помітно збагатило знання про місце поета і митця в гуманістичному та філософському просторі України і світу, про особливості його персоналістського світогляду, який ґрунтувався на традиційному архетипі українського народу, на «філософії серця». Т. Шевченко – геній українського народу, людина, котра осягнула глибокі знання з різних галузей науки: історії, філософії, естетики, літературознавства та мистецтвознавства і створила власну модель антропологізму на основі християнських цінностей. Він – національний код і символ України, взірець чесності, правди і безстрашності, духовний батько української нації. Щоб розгадати цей код українства, треба заглибитися в його історію, пам'ятаючи заповіт поета: *«Та читайте Од слова до слова... Все розберіть... Та й спитайте Тойді себе: що ми? Чий сини? Яких батьків?»*¹⁷³.

¹⁷³ Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. С. 350.

По-друге, антропологізм творчості Т. Шевченка проникнутий парадигмою україноцентризму і християнських цінностей. Він намагався витворити по-справжньому український світ, позбавлений російсько-імперських впливів. За словами М. Костомарова, Т. Шевченко сприймався як небесний світильник, він був праведний і одержимий пророчим духом, силою християнської любові, і все це світилося з його розмов і з його поезій євангельським сяйвом. На думку О. Забужко, Т. Шевченко увійшов в історію людства щонайменше у трьох іпостасях: поет-кобзар – поет-пророк – поет-апостол, з характерними для кожної з них моральними цінностями та етичними ідеалами¹⁷⁴. Він – Людина Божа, створена за образом Божим, котра відчувала Бога не «над» собою, а «в», собі. І хоч «у всякого своя доля...» і мета її життя різна, але для Бога кожна людина дорога, для котрої він прокладає життєвий шлях до досягнення досконалості, до здатності вибрати добро і відмовитися від зла.

По-третє, вся творчість Т. Шевченка присвячена людям, боротьбі за їх визволення і щасливе життя. Через призму людини він сприймав долю України, її унікальну природу, гори, ріки, дерева, спів птахів. Люблячи своїх героїв-одноплемінників, поет з не меншою повагою і прихильністю ставився до поляків, чехів, словаків, фінів, молдован, казахів, киргизів і закликав спільними силами відстоювати свою волю: *«Борітеся – поборете, Вам Бог помагає! За вас правда, за вас слава І воля святая!»*¹⁷⁵.

Осмилюючи постать і творчу спадщину Тараса Шевченка з погляду антропологізму і сучасності, дуже важливо ще раз акцентувати на всеосяжності та універсальності його філософської доктрини Людини. Вона освічувала весь шлях національно-визвольних змагань за волю, державність і незалежність України. Не можна назвати жодну подію, навіть у недавній і новітній нашій історії, осмислення якої не було б у полі цієї доктрини або не потребувало б звертання до неї: чи то мовиться про Українську революцію 1917 – 1921 рр., чи про насадження більшовицького режиму, чи про Голодомор-геноцид і масові репресії 1930-х рр., чи про трагедії Другої світової війни тощо. Духовна сила поета надихала рух за відновлення незалежності України на рубежі 1980 – 1990 рр., вона була присутня й на Майдані, в Революції Гідності, вела на смертельний бій героїв Небесної Сотні, які полягли за найвищі цінності людства – Свободу і Гідність. Ця сила додає впевненості українцям у боротьбі з неоімперською політикою путінської Росії, її агресією в Криму, на Донбасі.

¹⁷⁴ Забужко О. С. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. Київ: Факт, 2006. С.101 – 102.

¹⁷⁵ Шевченко Т. Зібрання творів: У шести томах. С.344.

1.5. Людина в умовах політизації українського руху та національної ідеї на Наддніпрянщині та Галичині

Кожна нація, кожен народ, у тому числі й український, має свою, лише йому притаманну національну ідею, носієм якої виступає конкретна людина, виробляючи своє розуміння місії і покликання нації, своє бачення навколишнього світу і себе в ньому. Національна ідея, в якій втілені помисли, цінності й ідеали – це своєрідний проект нації на її майбутнє. Ці цінності та ідеали, які передаються від покоління до покоління через національні символи, історичну пам'ять, спосіб мислення, свідомість, традиції, невіддільні від антропологічного коду нації. В епіцентрі національної ідеї перебуває національний символ – універсальний феномен, який у чуттєво сприйнятій і усвідомленій формі виражає, зберігає і транслює уявлення про духовні і матеріальні цінності, які є основоположними для її розвитку і функціонування. Цей символ, діалектично поєднуючи в собі ідеальне й матеріальне, одичне і загальне, раціональне й ірраціональне, становить універсальну форму вираження соціокультурного існування нації. В національному символі є три основні аспекти: онтологічний, аксіологічний і прагматичний. Останній полягає в спроможності символів мотивувати членів нації до інтеграції, консолідації та ідентифікації своєї єдності. Аксіологічний аспект – в приписуванні ціннісного значення, змістам як корелятам спілкування, розкриваючи їх семантичний і прагматичний аспекти. Онтологічний аспект – в об'єктивності змісту національних символів, тобто відповідно до ідеалів, цінностей і завдань, що об'єктивно існують. Ці три аспекти національного символу обумовлюють стійкість, відтворюваність і динаміку нації як інтегральної спільноти, що дозволяє говорити про їх визначальний вплив на самозбереження останньої, особливо під час тих чи інших історичних катаклізмів¹⁷⁶.

Всередині національної ідеї символ виконує три основні функції: презентативну, репрезентативну і змістовну. Від дієвості цих функцій залежить динаміка, мобільність національної ідеї, що виражається в її розвитку від усвідомлення національно значущих історичних подій, дій, явищ і рис народу, через їх заміщення ціннісно-цільовими ідеями (уявленнями), до ще найповнішого розкриття останніх через асоціювання їх з найбільшою кількістю подій, дій, явищ і рис, що в цілому відповідає трьом стадіям розвитку національної ідеї: латентної, актуальної і критичної. Функціонування знаків і символів у національній ідеї як системі уявлень нації про себе дуже тісно пов'язане з кодом, носієм якого є національна

¹⁷⁶ Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. С. 137.

мова¹⁷⁷. Він має в першу чергу культурну (або навіть духовну), а не логіко-семантичну природу, й обумовлений етнічним походженням знаків, що є конкретним механізмом збереження культурної традиції. Отже, національна ідея, що транслюється індивіду неявно, виступає як апіорна підстава його національного самовизначення і як критерій побудови його суспільних відносин у межах нації без необхідності їх соціальної рефлексії. При цьому національну ідею неможливо звести до системи ідентичностей, вираженої з допомогою лише мови в символічних значеннях. Вона завдяки емоційному забарвленню індивідами символів, які самі по собі не завжди виражаються з допомогою мови (наприклад, пам'ятники або складові етнічної культури), фіксує не тільки і не стільки зміст тих чи інших ідей, але закріплює очікувані переживання, оперуючи національними символами.

Емоційне забарвлення національної ідеї дозволяє їй мотивувати людей до національної мобілізації та згуртування, мобілізації, без чого не може бути подолана криза. Емоційне напруження і культурна вписаність національних символів сприяють не тільки мотивуванню, але й розширенню їх асоціативного ряду, багато в чому визначаючи його¹⁷⁸. Національна ідея – це ideale уявлення народу про себе, що полягає в усвідомленні його коріння, свого сьогодення і майбутнього. В ній, як у формі самосвідомості суспільства, є гостра потреба народу для вибудовування розуміння історичної і соціальної цілісності. Тому національна ідея постійно звертається до національної культури й особливостей етнічного менталітету. І щоб зрозуміти підставу національної ідеї, необхідно осмислити її вкоріненість у національній культурі та менталітеті. До певної міри можна говорити про те, що національна культура, з одного боку, зобов'язана своїм існуванням багатовіковій історії розвитку народу, з іншого боку, національною вона стає завдяки змінам, що відбувалися в суспільстві в процесі формування нації, тобто під час переходу від досучасності до сучасності. Культура стає національною не тільки в лінійному процесі її уніфікації, але й тоді, коли, втрачаючи деякі риси етнічності (головним чином ділення на «своє» й «чуже»), набуває соціонормативної структури. А оскільки нація охоплює суспільство, а суспільство має стратифікацію і соціальну структуру, то поняття національної культури охоплює субкультури всіх великих соціальних груп, включаючи етнічні. Етнічні культури входять до складу національної культури¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Избранные статьи позднего периода творчества. Москва: Высшая школа, 1991. С. 57.

¹⁷⁸ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Факт, 2006. С. 25 – 32.

¹⁷⁹ Кафарський В. Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність. Івано-Франківськ: Плай, 1999. С. 57 – 60.

Соціонормативний образ національної культури, висуваючи патріотизм як одну з підстав соціальної єдності, регулює тим самим соціальну структуру суспільства. Патріотизм, націоналізм і любов до вітчизни – однопорядкові соціальні феномени, що становить основу нормативних відносин у суспільстві в різних його формах і історичних проявах. Зазначимо, що ціннісно-нормативний зміст національної культури продукує національні символи як основний засіб свого вираження, емоційна значущість яких стає можливою внаслідок звернення до свого етнічного й історичного підґрунтя.

Використовуючи національний символ як основний засіб трансляції свого змісту, суспільство, не маючи достатнього потенціалу, насамперед державницького, для продукування національного забарвлення ініціює формування національних символів у своїй культурі¹⁸⁰. Вони, в свою чергу, консервують, перш за все, ті цінності і норми свідомості культури, які пов'язані з обґрунтуванням національної єдності суспільства через його політизацію. Сама політизація означає зростання цікавості до участі в політиці окремих соціальних груп і індивідів, а також зміни в свідомості і поведінці індивідів і груп, які відбуваються внаслідок домінуючого впливу політики на всі сфери життєдіяльності. Все це знайшло підтвердження в соціокультурному процесі другої половини XIX ст¹⁸¹.

Початок політизації українського соціуму, його різних верств спостерігався, починаючи з середини XIX ст. як в умовах Австро-Угорщини, так і Російської імперії¹⁸². Але неоднаковий розвиток цієї політизації, пов'язаний з об'єктивними чинниками, впливав на формування української національної ідеї та свідомості людей як в одній, так і в іншій імперіях. Варто нагадати, що друга половина XIX ст. в Європі стала, по суті, вирішальним часом для всієї наступної європейської історії, оскільки проявилися ті сюжети, які відомий британський історик Ерік Гобсбаум називав «політичними наслідками індустріального розвитку»¹⁸³. Революція 1848 року, сколихнувши до цього недостатньо сильні національні вимоги деяких народів, передала естафету деяким локальним європейським військовим конфліктам, зумовивши формування блоку протиріч і майбутніх політичних і стратегічних союзів європейських держав. Усе це, разом з індустріальним і культурним розвитком, висунуло на перший план головних діючих осіб нової епохи – політичні нації та їх політичні об'єднання.

¹⁸⁰ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. С. 237 – 239.

¹⁸¹ Політизація українського національного руху кінця XIX – початку XX ст.: до новітньої історіографії проблеми // Гілея, 2009. Вип.23. С. 148 – 155.

¹⁸² Денисюк С. Г. Ментальна природа сучасної політичної комунікації // Політологічний вісник. Вип. 56. Київ: ІНТАС, 2011. С. 352 – 359.

¹⁸³ Хобсбаум Э. Век капитала. 1848 – 1875. Ростов-на-Дону: Новое издательство, 1999. С. 60.

Революція 1789 р. у Франції і наступний революційний терор викликали в Австрії і Росії певну антипатію до всього революційного. Наполеонівські війни, які наступили за революцією, зумовили виникнення ліберального націоналізму І. Фіхте і В. Гумбольдта в німецьких землях, які піддавалися найбільшому французькому впливу і стали причиною реакції в Росії. Незважаючи на подібну в цілому оцінку революційних подій двома цими країнами, кожна з них мала власні особливі оцінки і сприйняття подій, що відбувалися. Німецькі землі, починаючи з часів середньовічного партикуляризму, мріяли про державність, ілюзію якої для них становила Священна Римська імперія. Для них революційні події у Франції стали, по суті, поштовхом до утворення національної держави. Росія, сприйнявши культурний дискурс французького Просвітництва, однак, всмоктала його принципи не в автентичному вигляді, а підмінила власними, які були близькі до російської ментальності. Так, наприклад, демократична Декларація прав людини і громадянина виразилася в егалітарній ролі православ'я як конституючої основи нації.

Як уже говорилося, до середини XIX ст. в Європі утвердилися два тренди націоналізму, орієнтації, на які судилося справляти значний, мало не вирішальний вплив на політичний розвиток більшості європейських націй. Ці тренди, відштовхуючись від багатовікових, зумовлених історичними, психологічними і правовими факторами традицій різних народів, у підсумку стали виразниками двох протилежних шляхів, як висловився б американський політолог Габріель Алмонд, «суб'єктивної орієнтації в політиці всередині нації»¹⁸⁴ – спільноти за культурною і спільноти за етнічною ознакою. Саме ця «суб'єктивна орієнтація», разом з політичною традицією, дала життя російській імперській формулі «православ'я – самодержавство – народність» і відкрила друге дихання у німецького ліберального націоналізму. Інституціональна відмінність тут полягала в тому, що Росія була централізованою державою, а німецькі землі залишалися роздробленими.

Водночас і австрійці, до яких німці ставилися досить зверхньо, дотримувалися, тим не менш, того самого метанаративу, що й німці. Націоналізм австрійців, щоправда, мав менші масштаби. Як писав австрійський політик Віктор фон Андріан-Вербург, такої національності, як «австрієць», не існувало, національно-історичний розвиток Австрії мав розглядатися швидше з точки зору розвитку окремих регіонів, а не єдиної держави, а «дріб'язковий патріотизм австрійця охоплював не більше ніж село, максимум провінцію». В цьому відношенні висунення на авансцену європейської політики О. Бісмарка стало виграшною картою німців, оскільки він зробив ставку на німецьку

¹⁸⁴ Алмонд Г. Сравнительная политология. Теоретическая структура. Москва: Наука, 1999. С. 63.

доброчинність, що складалася століттями, додавши до неї ідею держави, в якій індивідуум і нація виступали як єдине ціле. Внаслідок цього німці, які ще в середині XIX ст. розглядалися сусідами як непрактичні мрійники, що живуть у своєму мікрокосмі, здійснили стрімкий ривок до національної держави і включилися згодом у боротьбу за своє місце під сонцем. Таким чином, національна держава, яка довгий час була метою, стала концепцією правлячих еліт Німеччини, в руслі якої і витікала подальша її політика у Європі і світі. Австрія, яка спочатку опиралася такому повороту подій, швидко здала свої позиції внаслідок трьох невдалих війн і вже з 1870-х рр. покійно йшла у фарватері об'єднаної Німеччини.

Крім двох державоутворюючих, свої прагнення до національного самовизначення почали виявляти і народи, які через обставини втратили свою державність. Наприклад, в Австрії помітним явищем став чеський національний рух. В умовах чіткої (на відміну від Росії) німецької прив'язки до етнічного походження чехи, які від самого початку представляли, що нація конститується не тільки етнічністю, але й мовою, культурою і релігією, у підсумку вибрали подібну позицію щодо всіх, хто не був чехами з народження. Історико-політична індивідуальність чеських земель була багато в чому озумовлена їх непростими відносинами з центральною австрійською владою, перш за все в національному плані. До того ж «для чехів, територія поселення яких повністю належала ядру австрійської держави, здійснення вимоги автономії відбулося б набагато складніше, ніж, наприклад, у австрійських поляків»¹⁸⁵. Незважаючи на те, що, як зазначає чеський історик В. Доубек, чеська позиція взагалі характеризувалася розколотістю між західним впливом і східнослов'янською традицією¹⁸⁶, перебуваючи у німецькій орбіті. Богемія дедалі чіткіше переймала особливості німецької традиції націоналізму, намагаючись довести, що чеський націоналізм походить від класичних постулатів націоналізму німецького, таких як єднання на підставі етнічності, поняття «ідеальної вітчизни», в якій не місце іншим народам. Імпульсу чеському націоналізму, як свого часу і німецькому, надав бурхливий економічний розвиток богемських земель у 1860-х рр. і виникнення власної чеської буржуазії¹⁸⁷. Подібні тенденції визрівали і в середовищі українців Галичини, Буковини і Закарпаття, які дедалі частіше стали демонструвати свою етнокультурну самобутність.

¹⁸⁵ Scharf Ch. Ausgleichspolitik und Pressekampf in der Ära Hohen wart: die Fundamentalartikel von 1871 und der deutsch-tschechische Konflikt in Böhmen. München, 1996. S. 28.

¹⁸⁶ Доубек В. Между Венной и Москвой. Славянская концепция и образ России в чешском обществе XX в. // Родина. 2001. №1. С. 106.

¹⁸⁷ Див.: Бевзюк Є.В. Ідеологія чеських будителів напередодні революції 1848 р. // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр. Миколаїв, 2012. Вип. 9. С. 16 – 23.

Однак більш виразного характеру набув український національний рух у Російській імперії, який зародився на ґрунті історичної пам'яті та пробудження культурно-мовної самодостатності і по мірі розгортання дедалі більше політизувався. Ситуація перегукувалася зі згаданими націєтворчими процесами, які відбувалися у Європі. І все ж національне відродження розрізненого українства в Російській і Австро-Угорській імперіях відбувалося не однаково. По суті, почали формуватися два різні, хоча і схожі, типи національного руху, ефективність яких стала зрозумілою в умовах радикальної зміни суспільно-політичних порядків у Центральній і Східній Європі, що почалася на завершальному етапі Першої світової війни. Нинішня територія Лівобережжя України була закріплена за Російською імперією після Вічного миру 1686 р. з Річчю Посполитою, а Правобережжя залишалося в її складі до кінця XVIII ст., коли українські землі були поділені між Австрією і Росією. Роздробленість українства негативно відбилася на українській ідеї. Якщо раніше її утримувало козацтво, то з часом воно втратило свій статус, особливо після ліквідації гетьманської автономії внаслідок уніфікації управління в імперії, а щодо старшини, то її більшість інкорпоровалася в російське дворянство¹⁸⁸. Крім того (і в нашому контексті це досить важливо), внаслідок приєднання Правобережжя України до складу Росії влилася значна маса полонізованої шляхти, яка через деякий час опосередковано спровокувала політичну активність українського соціуму.

Водночас, якщо українське населення Російської імперії з самого початку піддавалося інкорпорації і асиміляції, то ситуація в Австро-Угорській імперії була помітно іншою. Українці тут мали більше прав, але і далі відчували етнічну й релігійну дискримінацію з боку поляків. У процесі національного піднесення українців у 1840 – 1850 рр. як на Лівобережжі, так і в австрійській Галичині обидва регіони України висували вимоги здебільшого культурно-мовного і соціального характеру, незважаючи на те, що мова українців, які перебували у складі Росії, суттєво відрізнялася від розмовної мови галичан, буковинців і закарпатців, оскільки більше нагадувала церковно-слов'янську в російському варіанті. Однак незабаром вимоги українців, особливо в Галичині, поступово почали набувати політичного забарвлення, а сам рух зосереджувався в культурно-політичній площині, що зумовлювалося кількома факторами.

По-перше, це стало одним з основних наслідків революції 1848 р. – молоді народи Європи (першочергово слов'янські) потрапили під загальний етноутворюючий тренд європейського Модерну і пішли шляхом конструювання власного минулого з похідною його романтизацією. Але якщо

¹⁸⁸ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: навчальний посібник. Київ: Генеза, 1996. 360 с.

чехи могли спиратися і спиралися як на власний досвід середньовічної державності¹⁸⁹, так і загальноавстрійський досвід «весни народів», то українська інтелігенція, що народжувалася в умовах структурного характеру чужого домінування могла звернутися тільки до Київської Русі і Галицько-Волинського князівства¹⁹⁰.

Цікавість до власного минулого вилілася, крім іншого, і в пошуку підґрунтя для історичного нарративу в народній творчості і народній традиції. Це звернення до народних витоків, яке поляки назвали хлопоманією, зробило певний внесок у формування образу ідеальної вітчизни, екстраполюючи романтичні уявлення на запорозьке козацтво і часи Гетьманщини. Свою роль тут відіграв і вплив польської інтелігенції, яка не припиняла розглядати українські землі як частину Речі Посполитої і намагалася ментально протиставити їх Росії¹⁹¹.

По-друге, варто зазначити, що національний рух (такий, що зароджується або вже сформований) має потужні каталізатори, серед яких, як зазначав М. Грох, може бути криза старого порядку, який характеризується новими політичними горизонтами або конфліктами, виникнення суперечностей між різними групами населення, падіння традиційних моральних підвалин¹⁹². Нація, що формується, потребує, крім іншого, окремої території, причому вимога цієї території обґрунтовується на зверненні до протилежних за змістом реалій: з одного боку, до принципу території, яка характеризується етнічною однорідністю свого населення як спільноти з однією мовою і культурою, з іншого боку, до поняття історичної області з її традиційними кордонами, в яких часто поширені й інші етнічні групи в статусі меншості. В XIX ст. друга реалія набула особливої важливості для так званих «історичних націй». Представники чеського руху, наприклад, неодноразово порушували питання про те, що чеські землі жодним чином не належать до німецького ядра, оскільки мали досвід державної і політичної організації. Прибічники української ідеї користувалися у своїй риторичі такою тезою тільки стосовно росіян і поляків, представляючи українців самостійною і самодостатньою нацією, позбавленою державності і поділеною на частини. Ця територія виникла в півавстрійській Галичині, українське населення якої найбільш тісно контактувало з польським і, з одного боку, перебувало під постійним адміністративно-культурним пресингом, а з іншого, всмоктувало ідеї

¹⁸⁹Rieger F. L. *Čechy, země i národ*. Praha, 1863. P. 286.

¹⁹⁰ Антонович М. *Історія України*. Прага, 1941. С. 5 – 15.

¹⁹¹ Миллер А. *Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. С. 54.

¹⁹² Грох М. *От национальных движений к полностью сформированной нации: процесс строительства наций в Европе / Нации и национализм*. Москва: Наука. С. 129.

польського руху як реакції на поділ Польщі на частини між Пруссією, Австрією і Росією¹⁹³.

По-третє, не можна забувати і про походження тих націєтворчих тенденцій, які визначили зовнішньополітичний курс українського руху на найближчі сімдесят років. Як вважає американський історик українського походження Пол Магочі, є два види націоналізму: натхненний інтелігенцією і декларований державою. Українці були народом без держави, тому в них викристалізувався перший вид. На думку автора, розвиток націоналістичної доктрини відбувався в три етапи: 1780 – 1840 рр. – власне конструювання минулого; 1840 – 1900 рр. – організаційна частина; 1900 – 1917 рр. – побудова політичного дискурсу¹⁹⁴. Саме під час другого етапу українці, на відміну від лідерів чеського руху, які вдавалися до політичного маневрування і використовували міждержавні суперечності для утвердження своїх вимог, у більшості випадків діяли відкрито і змушені були формувати власний політичний дискурс, залежний від внутрішніх і зовнішніх обставин, методом проб і помилок тощо.

Зі середини XIX ст. на території України, що входила до складу Російської імперії, спостерігалася друга хвиля національного руху і національного відродження. Осередками українського суспільно-політичного і культурного життя, окрім Києва, Харкова, Чернігова, Полтави та ін. міст, стає і Петербург, формувалася потужна українська громада, де після заслань зосередилися колишні учасники Кирило-Мефодіївського братства. У 1861 – 1862 рр. тут виходить перший в Російській імперії український журнальний часопис «Основа», починає діяти науково-просвітницька організація «Громада». Громадівці Києва, Чернігова, Харкова, Полтави, Одеси та інших міст виступали на захист української мови, літератури, за право народу на здобуття освіти рідною мовою, займалися видавництвом навчальної і науково-популярної літератури. В суспільстві громадівський рух дістав назву українофільство. На цей період припадає діяльність так званих хлопоманів на чолі з В. Антоновичем, які представляли частину української шляхти, що зберегла пам'ять про славетне минуле України, розмовляла тільки українською мовою, вдягалася в національний одяг, дотримувалася народних звичаїв і обрядів. Але навіть ця помірна і здебільшого культурна робота українофілів викликала невдоволення російського уряду, наслідком чого став згадуваний Валуєвський циркуляр 1863 р., а також посилення переслідувань учасників громадівського руху. Це призвело до його згорання і набуття інших форм.

¹⁹³ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. 360 с.

¹⁹⁴ Magocsi P. R. The roots of Ukrainian nationalism: Galicia as Ukraine's Piedmont. Toronto, 2002. P. 56.

Новий спалах національного руху припадає на початок 1870-х років, що проявилось в діяльності насамперед молодіжних організацій. Це викликало тривогу і реакцію урядових кіл, що вилилося у видання Емського указу в травні 1876 р., який не тільки заборонив українську мову в літературі і театрі, але й увіз із закордону книг українською мовою на територію Російської імперії. У Валуєвському циркулярі зазначалося, що «української мови не було, немає і не може бути»¹⁹⁵. Цим лейтмотивом був пронизаний і Емський указ. Тут варто вказати на те, що йшлося не тільки про заборону вживання української мови, але й розгортання масштабної асиміляції українського народу.

Загальновідомо, що більшість у російському освіченому суспільстві і в урядових колах поділяла концепцію триєдиної російської нації, яка б включала у себе велико-, мало- і білорусів. З точки зору реалізації цієї концепції, починаючи з XVIII ст. розгорнулася, якщо скористатися сучасною термінологією, велика й успішна робота. Адміністративна автономія Гетьманщини була знищена, полково-сотенний устрій ліквідований, традиційна українська еліта в переважній більшості інкорпоровалася в російський пануючий стан і асимільована, а більш українська культура піддавалася провінціалізації. У такий спосіб були створені першопочаткові передумови для вирішення значно важчого завдання – русифікації маси українського населення¹⁹⁶.

Водночас, незважаючи на певні успіхи, асиміляторські процеси в Україні не досягли очікувань влади. Невдача пояснюється комплексом причин. Частину з них стосовно Росії умовно можна визначити як «зовнішні», частина пов'язана з особливостями українського етносу і розвитком українського національного духу та самосвідомості. Але були і внутрішні причини, що обмежували російський асиміляторський потенціал. Зовнішні фактори, які ускладнювали вирішення цього завдання, в загальному вигляді можна визначити так: у своїй взаємодії росіяни й українці ніколи не були самі. Після включення Правобережжя України до складу імперії з погляду майнового стану домінуючою верствою залишалися тут польські землевласники. Включено до повстання 1863 р. Петербург у своїй політиці в Україні дотримувався переважно імперсько-станової логіки, вбачаючи у польських поміщиках перш за все опору для контролю над українським селянством і підтримки кріпосницького порядку. Тільки після 1863 р. уряд значною мірою, хоча і не повністю, перейшов від традиційно імперських, надетнічних до націоналістичних

¹⁹⁵ Климчук М. Валуєвський циркуляр // Енциклопедія історії України: у 10 т. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. Т.1: А – В. С. 429.

¹⁹⁶ Див.: Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>

принципів політичного формування політики в цьому питанні. Однак навіть на початку ХХ ст. після всіх конфіскацій та інших дій уряду, спрямованих на послаблення польського землеволодіння в Україні, половина земельних угідь залишалася тут у руках поляків¹⁹⁷.

До того ж і російська культура ніколи не мала тут монопольного становища, оскільки польська як більш просунута виступала конкурентом і альтернативним зразком для наслідування. Значна частина текстів раннього, романтичного періоду розвитку українського націоналізму мали за зразок твори польських романтиків. До зовнішніх факторів можна віднести свідомі зусилля поляків, а дещо пізніше й австрійської влади, те, що в Росії ХІХ ст. називалося польською і австрійською інтригою. Польські політики, переважно зі середовища еміграції після повстання 1830 – 1831 рр. перш за все самих українців, сформулювали різні версії української ідентичності. Один з найвідоміших українських діаспорних істориків І. Лисяк-Рудницький присвятив біографічні нариси трьом ідеологам польського українофільства: Іполиту (Володимиру) Терлецькому, Михайлу Чайковському і Франтишеку Духиньському¹⁹⁸. Висновок І. Лисяка-Рудницького однозначний: «Поляки-українофіли і українці польського походження зробили суттєвий внесок у створення нової України. Їх вплив допоміг українському відродженню подолати рівень аполітичного культурного регіоналізму і посилює його антиросійську бойовитість»¹⁹⁹.

Уже та обставина, що не вся територія проживання українського етносу перебувала в складі Російської імперії, створювала серйозні труднощі для політики тотального російщення українців. Помітно більш ліберальний режим Габсбургів відкривав заборонені в Росії можливості освітньої і публікаторської діяльності українською мовою. У другій половині ХІХ ст. Галичину не випадково називали П'ємонт. Саме тут перехід української політичної думки до ідеї незалежності відбувся на рубежі століть, тобто на два десятиліття раніше, ніж у підросійській частині України²⁰⁰.

Серед особливостей, що перешкождали асиміляції українського етносу, варто назвати людський фактор у його демографічному та соціальному вимірах. Перший з них детально проаналізував Д. Саундерс, який вказав на велику кількість українського етносу і його більш високу народжуваність порівняно з росіянами²⁰¹. Тривалість життя в Україні також була протягом двох останніх століть більша, ніж у Росії. Безумовно, перешкождали

¹⁹⁷ Beauvois D. Walka o ziemie. 1863 – 1914. «Pogranicze», Sejny, 1996. S. 19 – 73.

¹⁹⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х т. Т.1. Київ: Основи. С. 221 – 227.

¹⁹⁹ Там само. С. 276.

²⁰⁰ Rudnytski I. Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P. 197.

²⁰¹ Saunders D. Russia's Ukrainian Dolicy (1847 – 1905): A Demographic Approach // European History Quarterly. Vol. 25 (1995). Nr.2.

русифікації етнічні відмінності, історична пам'ять про автономію і національний рух. Щодо російської сторони, асиміляція українців ніколи не тільки не заперечувалася на офіційному і побутовому рівні, а всіяко заохочувалася.

З погляду антропології, така увага до цих питань зумовлена щонайменше двома причинами. По-перше, будь-які намагання асиміляції українського суспільства з боку російської влади зазнали фіаско, оскільки самоідентифікація українців у цей період була вже достатньо сформована. Разом з тим, не можна й недооцінювати цей процес, оскільки в окремих регіонах він мав місце. Все це не могло не вплинути, нехай опосередковано, на розвиток національної ідеї. До цього варто додати, що були й інші причини²⁰², які заважали до кінця сформуватися українській нації на території, захопленій Російською імперією. Перша – це репресії імперської влади щодо учасників українського національного руху; друга – це наступ на українську мову, культуру, освіту; третя – наявність єдиної Православної церкви Московського патріархату, до якої було залучене мало не все українське населення, яке проживало в межах Російської імперії. Це надзвичайно важливий чинник, оскільки саме він розмивав українську ментальність. З цими фактами пов'язана й четверта причина – притуплене відчуття «Іншого» стосовно російської сторони з боку частини українського народу, що відбивалося на гостроті протестно-національного руху і на деформації менталітету.

Разом з тим, незважаючи на всі об'єктивні чинники і перешкоди, життя невблаганно брало своє і в кінці XIX – на початку XX ст. серед українства, що перебувало в складі Російської імперії, поступово набирав обертів суспільний рух. Влітку 1891 р. на могилі Т. Шевченка в Каневі група національно свідомих студентів утворила таємне товариство – «Братство тарасівців», ідеологами якого були Іван Липа, Борис Грінченко та Михайло Коцюбинський. Члени товариства вимагали широкої автономії України, захисту соціальних та культурних прав її народу, критикували старше покоління українофілів за аполітичність і культурну обмеженість. У 1900 р. в Харкові заснувалася перша політична партія в Наддніпров'ї – Революційна українська партія (РУП). Згодом появилася низка партій, частина з яких утворилася з груп, які вийшли з РУП. Це Українська народна партія (1902 р.) на чолі з М. Міхновським, Українська соціал-демократична спілка (1905 р.) на чолі з Меленевським. У тому ж 1905 р. основна частина РУП на чолі з М. Поршем, В. Винниченком, С. Петлюрою перетворилася на Українську соціал-демократичну робітничу партію. Вона мала вплив переважно в інтелігентських колах і серед робітників

²⁰² Див.: Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПІЕНД, 2015. С. 305.

дрібних підприємств Правобережжя. У 1904 р. виникли партії демократично-ліберального спрямування, зокрема, Українська демократична партія на чолі з Є. Чикаленком. Восени того ж року окремі члени УДП, які вийшли з неї, поклали початок новій – Українській радикальній партії (УРП), лідерами якої стали Б. Грінченко і С. Єфремов. Восени 1905 р. обидві партії об'єдналися в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). У 1907 р. появились групи українських соціал-революціонерів (есерів)²⁰³.

Боротьба проти царського самодержавства, що посилювалася на початку ХХ ст., спричинила певні позитивні зміни в українському національному житті. Так, було скасовано Емський указ 1876 р., відкрито нові кафедри українознавства в Одеському і Харківському університетах. В українських містах та містечках розгорнулася мережа філій товариства «Просвіта». У 1905 р. вийшла перша в Росії україномовна газета «Хлібороб», а з 1906 р. почала виходити щоденна газета «Рада». У 1907 р. в Києві утворилося Українське наукове товариство. У 1908 р. частина активних діячів українських політичних партій об'єдналася в Товариство українських поступовців (ТУП), яке мало широку мережу місцевих громад, що займалися переважно культурно-освітньою діяльністю. Політичною платформою ТУП була вимога української автономії та конституційного парламентаризму в Російській імперії. Необхідно зауважити, що, на відміну від українських партій у Галичині, більшість українських партій підросійської України, за винятком УНП на чолі з М. Міхновським, стояли не на самостійницьких, а на автономістських позиціях з умовою перетворення Російської імперії на федерацію вільних народів²⁰⁴.

Інша ситуація спостерігалася в Австро-Угорській імперії, куди входили Галичина, Закарпаття і Буковина. Якщо розглянути загальні засади першої австрійської конституції, проголошеної 25 квітня 1848 року цісарем Фердинандом I у вигляді Конституційної грамоти австрійського цісарства, то можна дійти висновку, що конституційні порядки, основні демократичні права і свободи громадян давали певні можливості як для розвитку особи, так і розвитку окремих народів і народностей Австрії. Щоправда, внаслідок умов, що склалися у державі, конституція невдовзі припинила свою дію. Не вдаючись у деталі конституційного процесу, зазначимо, що в березні 1849 р. Франц-Йосиф I «дарував» імперії нову конституцію, в якій зазначалося, що всі 14 коронних країв отримують свої крайові конституції. Для Галичини крайову конституцію було надано цісарським патентом у вересні 1850 р. Особливо важливою для українських галичан стала конституційна норма (§4),

²⁰³ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ: Вид-во «Іван Федоров», 1999. 248 с.

²⁰⁴ Субтельний О. Україна. Історія. Вид. 3-тє. Київ: Либідь, 1993. С. 357 – 373.

яка проголошувала, що поляки і руські (тобто українці), а також інші народності, що проживають у коронному краї, є рівними в управлінні, і кожен народ має непорушне право до збереження і розвитку своєї народності і своєї мови. В грудні 1867 р. австрійський рейхсрат (парламент) прийняв нову конституцію, яка діяла в Австрії, в тому числі і в Галичині, до жовтня 1918 р. Її стаття 2 проголошувала, що «всі громадяни рівні перед законом», а стаття 3 – що «державні посади однаково доступні для всіх громадян» у разі набуття ними прав австрійського громадянства. Виняткове значення мала стаття 19 цього закону, що встановлювала: всі народи держави, які належать до різних рас, рівні у правах; кожна раса має невід’ємне право підтримувати і культивувати свою національність і свою мову; держава визнає за всіма мовами, вживаними в областях монархії, рівне право на вживання у школах і для здійснення функцій і різноманітних актів державного життя; в областях, населення яких належить до різних рас, установи народної освіти повинні бути організовані таким чином, щоб кожна, не маючи потреби вивчати іншу мову, мала можливість отримувати своєю мовою необхідні елементи своєї освіти.

Важливим кроком у бік демократизації суспільного життя Галичини стало створення крайового Сейму, компетенцію і порядок роботи якого нормували «Крайовий статут і сеймова виборча ординація для королівства Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським» та «Тимчасовий регламент» 1865 р., які діяли з певними змінами до 1918 р. Крайовий сейм став для українців Галичини сферою реалізації прав, які підпадали під контроль демократичної спільної волі, яка на перших порах належала польському елементу, але потенційно відкривала можливість українському народові здійснювати і свою національну волю в цьому органі влади²⁰⁵.

Саме після конституційних реформ тут набуває великого розмаху національно-політичний рух, що виявлявся в таких течіях, як москвофільство (русофільство) і народовство. Галицьке москвофільство (русофільство) обстоювало право українців Галичини на культурну та політичну традицію, яка в тогочасному світі фактично асоціювалася з Росією, але завершеного панрусизму концепція москвофілів так і не досягла, оскільки вони одночасно підкреслювали, що «руський» народ не є синонімом російського, оскільки він включає поряд з «великоруським» – «білоруський» і «малоруський» масиви. Залишаючись складовою частиною українського руху та маючи глибокі корені в галицькому суспільстві, москвофільство репрезентувало ідею національно-культурної автономії українського народу в складі Російської імперії. Такий підхід, попри негативні моменти, об’єктивно сприяв

²⁰⁵ Див.: Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. С. 305.

укоріненню у свідомості широких мас ідеї соборності українського народу та об'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною.

Народовство як культурницький, а згодом ліберально-політичний національний рух з самого початку пропагувало ідею єдності всіх українців, що проживали у двох імперіях, обстоювало необхідність розвитку української культури та мови. В основу ідеології народовської течії було покладено гасло визнання національної окремішності розділеного між двома державами українського народу, віра в те, що руський народ, як і російський і польський народи, є самостійним слов'янським народом. Народовці основою своєї політики проголошували національно-культурні інтереси українців Галичини, вважаючи ідею національної єдності найважливішою умовою успішного відстоювання політичних прав українського народу. Головним завданням вони вбачали розвиток національної української культури, що мало сприяти наближенню національного визволення і утворення Української держави. У грудні 1892 р. політична організація народовців – Народна Рада проголосила у своїй програмі кінцевою метою об'єднання українців Галичини і Наддніпрянщини в самостійну Українську державу²⁰⁶. У цих процесах посилену роль відіграла Українська греко-католицька церква, сприяючи формуванню національної свідомості українців краю.

Загалом, варто зазначити, що у 90-х роках XIX ст. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. Саме там, значно раніше ніж у підросійській Україні, на ґрунті діючих суспільно-політичних течій почалася політизація українського національного руху, створення перших політичних партій, формування їхніх програм, ідеї самостійної України. Національна ідея виходила за межі інтелігентського середовища і проникала в широкі маси. Це створювало умови для формування масового політичного руху зі сильним національним забарвленням. Першою такою партією стала заснована 1890 р. в Галичині Русько-українська радикальна партія (РУРП) на чолі з І. Франком та М. Павликом. У своїй діяльності радикали прагнули поєднати соціалізм з українськими національними проблемами, захистом інтересів селян та національних інтересів українців Галичини. Уперше в історії українського руху вони висунули й аргументували постулат політичної самостійності України. Згодом було створено нові партії: Українську національно-демократичну партію – УНДП (1899 р.) – наймогутнішу і найвпливовішу в краї, Українську соціал-демократичну партію – УСДП (1899 р.) і Католицький русько-народний союз (1896 р.), перетворений у 1911 р. на Християнсько-суспільну партію.

²⁰⁶ Субтельний О. Україна. Історія. С. 393 – 400.

Діяльність цих партій сприяла поживленню суспільно-політичного життя галицьких українців, впливала на подальший розвиток національного руху. Національно свідомі народні маси поступово ставали реальною основою руху. Москвофільство втрачало, зрештою, свої колишні позиції. Остаточно ставало на шлях національного руху греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким (1865 – 1944).

Початок ХХ ст. розпочався для галицьких і буковинських українців, одностайних у своїх національних змаганнях, посиленням боротьби за політичну незалежність. У 1900 р. в Галичині й на Буковині відбулися багатолюдні віча з вимогою об'єднання Східної (української) Галичини з Буковиною і створення із цих земель єдиного українського краю. Активну участь у вічах взяла студентська молодь, яка підтримала необхідність державної самостійності українського народу. Тема української незалежності стала предметом дискусії на сторінках галицької і буковинської преси. Значні здобутки національного руху й зростання незалежницьких настроїв у Галичині й Буковині стали притягальною силою для політичного підпілля й політичної еміграції з Наддніпрянщини. Пристановище і простір для політичної боротьби там знайшли політемігранти Д. Антонович, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлюра, М. Русов та інші²⁰⁷.

Порівнюючи політизацію суспільного життя у Великій Україні і Галичині, необхідно підкреслити, що у першій формування громадянського суспільства, як це здійснювалося в Галичині, недооцінювалося. Наприклад, М. Грушевський надавав перевагу всім іншим видам ідейно-політичної діяльності. І після того, як розійшовся із деякими галицькими однодумцями, дорікав їм у тому що вони, взявши в свої руки головні органи друку, економічні і фінансові інститути, більше звертали увагу на те, щоби утримати суспільство у послуху і залежності, ніж розвивати в ньому політичну свідомість²⁰⁸. З другого боку, українські активісти в Росії не надавали великого значення практичній роботі з масами.

Лідери українства зазвичай намагалися проводити роботу з активізації національного руху, але, подібно до більшості опозиціонерів у Росії, вони схилилися почати її з державної перебудови, і потім, при новому ладі, зайнятися розширенням своєї масової бази і національним вихованням українців. М. Грушевський в кінці ХІХ ст. проголосив ідеалом, тобто стратегічною метою руху, «незалежну Русь-Україну, в якій би всі частини нації з'єдналися в одну сучасну культурну державу»²⁰⁹.

²⁰⁷ Іванченко Р. Історія без міфів. Київ: МАУП, 2006. С. 249 – 273.

²⁰⁸ Гирич І. Б. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 352 – 353.

²⁰⁹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання, 1991. 240 с.

Порівняльна характеристика соціокультурного становища українців у Російській і Австро-Угорській імперіях свідчить, як воно відбивалося на формуванні етнічної і національної ідентичності в одній і іншій імперіях і, відповідно, національної ідеї в одному й іншому випадку. Багатовікове перебування в рамках (хоч і на периферії) європейської цивілізації, зауважує Л. Нагорна, сприяло утвердженню на галицькому ґрунті індивідуалістичної, раціоналістичної психології²¹⁰. Тривале суперництво з поляками, які розглядали західні землі України як «свої», зумовило постійний присмак оборонності у регіональній українській самосвідомості, що інколи межував з мегаломанією. Як залишок впливу «польськості» слід розглядати і високий ступінь релігійності галицького суспільства, а також підвищене почуття власної гідності. Ядром етноорієнтованої національної ідеї виступало місіонерство з національним забарвленням; при цьому етнічна належність сприймалася як фундамент самоорганізації. Наявні у політичній культурі краю виразні патріархально-провінційні риси непогано вживалися з психологічним активізмом, зі сильним відчуттям колективізму. Тут активніше, ніж на Наддніпрянщині, відбувався процес оформлення політичних доктрин, формування політичних партій, молодіжних організацій. Крім того, перехід на іншу мову чи прийняття чужого віросповідання однозначно сприймалося тут як зрада. Цим, не в останню чергу, підтримувалася стабільність трищаблевої етномовно-станово-класово-конфесійної структури, притаманної західно-українським землям. Національне походження здебільшого заздалегідь визначало траєкторію життєвого шляху особи²¹¹.

Щодо підросійської України, то ситуація тут підтверджувала логіку С. Роккана стосовно того, що націю створює поширення спільного власного досвіду, який структурований лідером, державою, церквою, армією або всіма разом²¹². Цього якраз тут і не вистачало. Ліквідація Гетьманщини позбавила ще несформовану українську модерну націю такого центру структурування, а традиційно архаїчні форми буття деспотичної Росії справляли на світовідчуття й ціннісні настанови козацької старшинської еліти дедалі більший деморалізуючий вплив. В елітарній політичній культурі цієї частини України переважали настрої пристосуванства, пасивності, схиляння перед силою, комплекси меншовартості й малоросійства, не кажучи вже про вплив на неї асиміляційної політики імперій.

²¹⁰ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 156.

²¹¹ Там само. С. 156 – 157.

²¹² Роккан С. Измерения процессов формирования государства и создания нации: возможная парадигма для исследований в пределах Европы // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 3. Харьков: Константа, 2005. С. 182 – 217.

Отже, процеси поступової української самоідентифікації помітно починали утверджуватися зі середини і другої половини XIX ст. Т. Шевченко, Кирило-Мефодіївське товариство, громадівський рух, поява політичних партій, діяльність НТШ, університетських істориків, відроджувана ними історична пам'ять – це ті чинники, які помітно впливали на формування національної ідентичності та національної ідеї. Проте, незважаючи на певні зрушення, діяльність українофілів аж до кінця XIX ст. не мала чітко вираженого політичного характеру. Не викорінено було й малоросійство та москвофільство, що становило форму самоусвідомлення тієї частини української еліти, яка намагалася поєднати місцевий патріотизм із лояльністю до Російської монархії²¹³. І все ж поява «Братства тарасівців», створення перших українських політичних партій, гасло М. Міхновського «Самостійна Україна» вносили помітні зміни в політичне життя українства.

Розглядаючи сказане в контексті ролі людини в політичному житті на Наддніпрянщині і Галичині, необхідно вказати, що на її дієвість по-різному впливали такі ознаки особистості, як рівень усвідомлення автономності та незалежності. В Галичині міра свободи, певним чином, визначалася самим членом суспільства, в Російській імперії – суспільство визначало для тих, хто входив в неї, зокрема й українців, ступінь дозволеного і забороненого. Внаслідок саме такого зіткнення варіюючих індивідуального інтересу і публічного інтересу в української людини виникало притуплене прагнення до боротьби за національну незалежність, як це було на Наддніпрянщині, або з'являлася мотивація до збільшення міри свободи аж до утворення незалежної держави, що характерно для українців Галичини. Як образно зазначив відомий радянський дисидент А. Авторханов: «Революцію роблять не голодні люди, а ситі, яких не нагодували один день»²¹⁴. Таким чином, саме антропологічна субстанція – автономність особистості, виступала як суб'єктивний фактор суспільно-політичного та українського національного руху.

1.6. Модерн в українській освіті, літературі та мистецтві

Нова модель людини тією чи іншою мірою притаманна українській освіті, літературі і мистецтву доби модерну. Як європейське і світове явище, модерн разом з філософськими течіями натуралізму, позитивізму і реалізму не оминув соціокультурний простір України, але наштовхнувся на консерватизм імперських сил, які чинили шалений спротив розвитку національної

²¹³ Див.: Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. С. 158 – 160.

²¹⁴ Авторханов А. Мемуары. Frankfurt am Main: Посев, 1983. С. 117.

культури²¹⁵. Тим не менше, XIX ст., незважаючи на імперську політику Австро-Угорщини та Росії, до складу яких були інкорпоровані землі України, пройшло під знаком наростання руху за українське культурне відродження, утвердження української нації, захисту окремішності та самобутньої національної культури. Проводячи русифікаторську політику, царський уряд інтегрував Україну, її навчальні заклади до загальноімперської великодержавної освітньої системи. Заходами Міністерства народної освіти на території України створювалися Харківська й Київська шкільні округи, а Волинь відійшла до Віденської округи. У 1804 р. в школах заборонено вивчення української мови, викорінювалася самосвідомість українців, зазнало утисків культурно-просвітницька діяльність, мережа шкіл скорочувалася. Шкільна освіта в Україні набула такої самої структури, як і в Росії: училища – парафіяльні (школа) й повітові; гімназія, університети. Загальна освіта для простого люду обмежувалася релігійним вихованням (на неї держава не виділяла коштів), а середня й вища були доступні лише для представників заможних верств дворянства, поміщиків та чиновників.

Нагадаємо, що на теренах України до початку XIX ст. був лише один університет – Львівський, заснований у 1661 р. указом короля Яна II Казимира. В повному обсязі його діяльність була відновлена в 1817 р. як Університету Франца І. Серед заснованих у першій половині XIX ст. на підросійській Україні вищих, привілейованих чоловічих і станових жіночих навчальних закладів, були: Харківський (1805) і Київський (1834) університети; інститути шляхетних дівчат у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1828), Керчі (1833), Києві (1838); ліцеї в Одесі (1817) та Ніжині (1820), а також 19 гімназій і 3 кадетські корпуси. У 50-х роках XIX ст. в українських землях загалом існувало лише 1300 початкових шкіл, у них навчалася 67 тис. учнів. У Східній Галичині початкову освіту здобуло тільки 14% дітей шкільного віку²¹⁶.

Вважаємо доцільним окремо виділити роль головних центрів наукової та культурно-освітньої роботи на західноукраїнських землях Львівського університету, а на Слобожанщині та Наддніпрянщині – Харківського і Київського університетів. Останні до середини XIX ст. підготували понад 4, 5 тис. фахівців з різних галузей знань. У Харківському університеті склалася славнозвісна математична школа на чолі з відомими вченими, професорами Т. Осиповським і М. Остроградським. Перший з них був автором тритомного

²¹⁵ Актуальні проблеми вивчення течій раннього модернізму в західноєвропейській літературі кінця XIX – початку XX ст.: навч. посіб. для студ. ДНУ / Л. П. Привалова; Дніпропетровський нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2011. 100 с.

²¹⁶ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД, 2015. С. 295.

«Курсу математики» – одного з найкращих на той час посібників для студентів у цій галузі, а М. Остроградський зробив вагомий внесок у розробку проблем математичного аналізу. Перший ректор цього університету І. Рижський плідно працював у галузі української культури і філософської думки. Професор політекономії, статистики і слов'язознавства І. Срезневський, один із засновників харківського гуртка поетів-романтиків, давав у своїх працях гідну відсіч реакційним твердженням з історії Київської Русі натхненника «москвофілів» М. Погодіна, який, зокрема, намагався довести, що українського народу не існує.

Значний внесок у розвиток української історичної думки й народознавства зробили вчені Київського університету св. Володимира. Перший його ректор М. Максимович написав понад 100 праць з української археології, етнографії, ботаніки, історії та філософії. У 1834 р. з його ініціативи була створена Тимчасова археологічна комісія для розгляду давніх актів. На основі зібраних нею документів у 1852 р. постав Київський центральний архів давніх актів, що став скарбницею джерел для вивчення української історії. У формуванні політичної й національної свідомості українського народу важливе місце належало працям М. Костомарова, П. Куліша та М. Маркевича. В «Історії Малоросії» (т. 1 – 5, 1842 – 1843 рр.) М. Маркевич уперше висвітлив історію українського народу як окремої, самобутньої етнічної й політичної спільноти, показав негативні наслідки його входження до Росії, обстоював право України на окремішний розвиток. Історик, етнограф і письменник М. Костомаров виступав на захист української мови й культури, проти шовіністичної польсько-шляхетської та великодержавної російсько-монархічної історіографії. Не завжди послідовні, часом суперечливі суспільно-політичні й історичні погляди цього вченого не применшують його вагомий внесок до скарбниці української історичної науки. Ідею українського культурно-національного відродження проводив у своїх численних історичних працях і художніх творах П. Куліш, його літературно-наукові збірки «Записки о Южной Руси» (1856 – 1857) та історичний роман «Чорна рада» – хроніка 1663 року (укр. і рос. мовами, 1845 – 1847) є важливим джерелом для вивчення історії України²¹⁷.

Узагалі варто наголосити, що XIX ст. належить особлива роль у багатотомовій історії та культурі України. Попри всі інші духовні й культурні здобутки, якими збагатилася українська нація, це період, упродовж якого відбувалося певне перебезування усього духовного й культурного життя нації на живу, потенційно потужну й багату рідну мову, що доти як розмовна

²¹⁷ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. С. 298.

функціонувала здебільшого в народному середовищі. Мова простолюду, котрий її беріг – у пісні, в думі, в казці й легенді, в усній оповіді, взагалі в людській розмові протягом століть своєї драматичної історії, – ця мова в XIX ст. поступово, але неухильно стала мовою, по суті, всіх освічених верств українського народу (принаймні всі ті, хто відчував свій зв'язок із народом, убачали в ній одну з найвиразніших ознак національної ідентичності), набула статусу мови літературної.

Саме література, зокрема художня, високо піднесла значення народного слова, розкрила в ньому незвідані ще глибини та смисли. Услід за сферою художньої літератури українське слово ставало інструментом висловлення думки в літературній критиці, публіцистиці, в популярній, а далі й фаховій науці, у філософії та історії. Художній літературі належала пріоритетна роль в осмисленні історичного буття української нації власним виразним, новаторським і самобутнім словом.

XIX ст. – це й класична проза, і класична драматургія, позначені багатством створених тем, типів і образів, характерів, ситуацій, сюжетних ходів, живих, неповторних діалогів, це класика у справжньому розумінні цього слова – художньо виважена й точна, мудра й людинолюбна, до якої й сьогодні припадає читач і яка склала надійну базу наступного літературного руху, надавши до вибору митцям, що прийшли потому, й для успадкування, і для заперечення велике розмаїття виразніше чи лиш пунктирно прокреслених стильових, жанрових, образобудівних орієнтирів, напрямних віх і алгоритмів²¹⁸.

Українська література майже від початку свого становлення ставала самостійним предметом літературно-критичного осмислення, а далі й історико-літературної думки, як власне української. Одним з осередків формування нової суспільної, історичної та художньої думки на початку XIX ст. став Харківський університет (заснований 1805 р.). Діяльність його, зокрема, сприяла заснуванню в Україні періодичної преси: журналів «Харківський Демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816 – 1819), серед видавців якого був Г. Квітка-Основ'яненко, «Украинский журнал» (1824 – 1825), діяльну участь у якому брав П. Гулак-Артемівський. «Харківський Демокрит» друкував твори місцевих літераторів – Г. Квітки-Основ'яненка (вірші), порушував соціальні питання, показував конфлікти між поміщиками й кріпаками. На сторінках «Украинского вестника» та «Украинского журнала», крім окремих творів українських авторів, друкувалися статті, в яких обговорювалися питання економічного й культурного розвитку, висувалася ідея рівності людей незалежно від їхнього соціального становища.

²¹⁸ Гасв Т. Українська література XIX ст. (розгорнені конспекти лекцій). Белград, 2008. С. 3.

У багатьох статтях, написаних здебільшого викладачами Харківського університету, зазначалося, що державне законодавство має відповідати «духові народу» й забезпечувати його добробут, ішлося про необхідність ліквідації кріпосного права та встановлення конституційного правління. У статтях, присвячених стану й завданням розвитку словесності, автори виступали проти наслідування іноземним зразкам, акцентували увагу на необхідності пізнання свого національного життя та історії, вивчення й розвитку рідної мови. Висували вимогу створення самобутньої національної літератури, яка б виражала ідею народності, пов'язувала з розумінням історичних особливостей життя різних народів. Пробудження любові до рідної мови й літератури було одним із програмових в «Українском журнале» й орієнтувало молоду українську літературу на художнє дослідження народного життя, спонукало на те, щоб література цікавилася не тільки історією народу, а й тогочасними його потребами.

Нова українська література перших десятиріч XIX ст. формувалася не тільки на Лівобережжі та Слобідській Україні, а й у Петербурзі, де в 1830 – 1840 роках починали літературно-культурну діяльність Т. Шевченко, Є. Гребінка, а також багато інших вихідців із України, які писали російською мовою на теми української історії та приватного життя.

Перша половина XIX ст. характеризується певним «входженням» українських письменників у російську літературу (П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, М. Костомаров та ін.), творенням й російською, й українською мовами. Це явище виникло не тільки внаслідок певної невизначеності шляхів розвитку нової української літератури та невизнання реакційними колами права української мови на розвиток, а й як форма звернення українських письменників до загальноросійського читача, прагнення розповісти світові про історію, життя та звичаї українського народу. Становленню тематики нової української літератури великою мірою сприяло своєрідне вторгнення російських письменників у проблематику з життя українського народу²¹⁹.

У середині XIX ст. в українській літературі значно розширювалася система головних літературних жанрів. Особливо різноманітністю жанрових форм позначалася поезія – від ліричного вірша до різнотипних (соціально-побутової, історичної, суспільно-політичної) епічних форм, від елегійної поезії до гумористичних «співомовок», байок, сатиричних віршів.

Як ніколи гостро, в період 1840 – 1850 років в українській поезії постала проблема людини – людини з атрибутами її новочасного філософського й художнього розуміння, якого в належному обсязі ще не знало

²¹⁹ Історія української літератури XIX ст. У 3-х книгах. Книга перша. Перші десятиріччя XIX ст. / за редакцією М. Т. Яценка. Київ: Либідь, 1995. 368 с.

українське XVIII століття. Проблема людини поряд з новою українською поезією з'явила про себе у найсуттєвішому, націокультурному зрізі: як (і чи взагалі) можлива людина в стихії українського художнього слова. Йшлося, звичайно, про складну людську проблематику, саму можливість образу особистості як суб'єкта глибоких, структурованих ліричними жанрами, переживань, масштабного героя повісткування, як це було уже засвідчено в іонаціональних літературах доби Просвітництва та романтизму (зразками, відомими для українського літературного процесу цього часу, була, наприклад, творчість І. Красіцького, Й. Гете, Ф. Шиллера, Й.-Г. Гердера, Г. А. Бюргера, німецьких романтиків, а також Дж. Байрона, В. Скотта, Ф. Л. Челаковського, А. Міцкевича, деяких інших представників слов'янського романтизму).

Одним із основних предметів поезії 1840 – 1850 років було досить інтертне, дещо сковане українське суспільство; проекцією на нього й позначено загальний образ людини. Поезія цього часу, взята на зрізі явищ цікавих, проте ще не вершинних, активно освоювала насамперед зовнішні, субстанціональні характеристики національного життя – його історію, звичаєвий побут, фольклор, етнографічні ознаки – в доволі усталених формах, без гостроти й парадоксальності можливих (поданих, приміром, у творчості Т. Шевченка) узагальнень. Основний масив поезії 1840 – 1850-х років подає розлоге епікопоетичне зображення традиційно-звичаєвого, малоконфліктного народного життя («Наталя, або Дві долі разом», «Гарасько, або Талан і в неволі» М. Макаровського, «Вечорниці» П. Короницького, «Вовкулака» С. Александрова, «Стецько» П. Писаревського, «Змій» К. Думитрашка, «Скит Манявський» А. Могильницького, «Казки» Є. Рудиковського, байки Л. Боровиковського, Л. Данкевича, Л. Глібова). Перипетії, що становлять сюжети цих та інших творів, мають назагал незначне відхилення від усталеної, повсякдень повторюваної в житті «норми»; деякі з них, чималі за обсягом, особливо примітні відсутністю скільки-небудь виразного конфлікту (поєми «Олеся» О. Шишацького-Іллїча, «Наталя, або Дві долі разом» М. Макаровського²²⁰).

У цілому масиві тогочасних творів української поезії (В. Забіла, Т. Думитрашко, С. Карпенко, П. Огієвський-Охоцький, О. Афанасьєв-Чужбинський, почасти С. Руданський) людина розглядається не в диференційованій залежності від обставин (насамперед соціальних, що притаманне пізнішому реалізму), а в нерозривності з конкретними обставинами саме свого буття. Вона фактично ототожнюється зі своїм народженням, належністю до певної соціальної верстви, наявністю й заможністю родини, складанням типового плину життя, який не знає великої кількості варіантів. Найбільше, на

²²⁰ Історія української літератури XIX ст.: у 2-х книгах. Книга перша / за редакцією М. Г. Жулинського. Київ: Либідь, 2005. 656 с.

що спроможна людина у своєму протистоянні цій силі, – висловити свою оцінку їй. Таке уявлення має архаїчні народні корені з центральним образом Доля – міфічної істоти, дбайливої або ж байдужої до людини. Доля в українській художній свідомості засвідчує свій родовід із давніх міфологій, зокрема давньогрецької. Однак в українській поезії в уявленнях про Долю переважає не сліпий фатум, глуха безособовість та індетермінізм (хоча й це подекуди має місце – можна назвати фаталістичні напередвизначеності пригод Давида в «Лірникових думках» С. Руданського; мотив рівності всіх перед лицем смерті, широко розроблюваний у поезії XVII – XVIII ст.) – гору бере індивідне бачення Доля: Доля як незбагненне вражання життєвих сил окремого індивіда. Значно тісніше, ніж у давньому світі, це – язичницьке за своїм корінням – поняття в українській художній свідомості XIX ст. вступає в синтез із християнсько-релігійними уявленнями.

Як уже зазначалося, в утвердженні української національної ідеї особлива роль належала Т. Шевченку. Своєю творчістю поет поклав край суперечкам про можливість чи неможливість вживання української мови як мови самостійної літератури. Поет утвердив саму ідею України, яка в його творчості існує як практично невичерпний об'єкт художнього зображення й національно-духовний чинник суб'єктивного бачення дійсності.

Образ України Шевченко-поет простежує в усіх часових вимірах, в її історичному минулому, в теперішньому та майбутньому, розробляючи і в ранній творчості, й, поглиблено, в ліриці періоду заслання, розкриває широку парадигму інтимно-суб'єктивного, особистісного ставлення до змісту цього образу. Ті інтерпретації української історії, що містяться у творах «Кобзаря» 1840 р. («На вічну пам'ять Котляревському», «Тарасова ніч», «Думи мої, думи мої», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Н. Маркевичу»), прислужилися для прокреслення перших, найзагальніших ліній новостворюваного міфу про Україну. Їх відзначає незвичайна емоційна напруга, гострота й конфліктність ліричного сюжету, інтенсивність суб'єктивного переживання, афористичність. Цей художній підхід розгортається в подальшому, зокрема, у творах на історичну тематику. Т. Шевченко мав відвагу чи не першим прямо подивитися в обличчя українській історії, побачити її й у криваво-чорних барвах, і в минулій славі та волі. У створенні образу України Шевченків художній талант сильний не так конкретно-історичними оцінками, розробленням історичних сюжетів, скільки висвітленням, передусім, психологічної правди особистості, що ґрунтується на художньому відтворенні внутрішньої суб'єктивної ліричної емоції у кожному, зокрема й історичному чи сучасному, мотиві²²¹.

²²¹ Кирилюк Є. Тарас Шевченко: Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1979. 284 с; Історія української літератури XIX ст.: у 2-х кн. Кн. 1. / за ред. М. Г. Жулинського. С. 483 – 486.

Друга половина XIX ст. – період подальшого поступу української культури, літератури, розвитку плідних традицій попередніх етапів та визрівання нових художніх ознак. За умов постійних урядових обмежень сфер функціонування українського друкованого слова література вимушено брала на себе додаткові функції філософських наук, права, а її безпосередній зв'язок із суспільним життям і визвольною боротьбою потребував й особливого типу письменника, для якого виступ у різних сферах культури був формою громадської діяльності.

Самі історичні обставини зумовили небувалий раніше в українській літературі приплив талантів, появу цілої плеяди яскравих творчих індивідуальностей – І. Франка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Лесі Українки та ін., яким виявилися до снаги високі мистецькі завдання не тільки в розширенні змістово-тематичних обріїв, а й в оновленні всієї образно-стильової системи літератури. Багатство та різнобічність тематичних, стильових, художньо-зображальних пошуків є однією з найприкметніших особливостей української літератури другої половини XIX ст. Уперше в своїй історії українська література почала розвиватися як цілісний художній комплекс, де представлено всі головні види й жанри зрілої літератури – від поезії, прози й драматургії до літературно-художньої критики, естетики й публіцистики. Цей процес ставав характерним для всіх українських земель.

У процесі органічного розвитку літератури того періоду провідним художнім напрямом став реалізм. У його межах можна було б виокремити такі тематично-стильові течії, як соціально-побутова (Л. Глібов, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, М. Кропивницький) зі специфічним різновидом народної теми (О. Кониський, Б. Грінченко, Олена Пчілка та ін.); соціально-психологічна, започаткована творчістю Марка Вовчка, А. Свидницького (Панас Мирний, І. Франко та ін.); соціально-філософська, представлена І. Франком, М. Павликом, В. Самійленком, П. Грабовським.

В умовах постійного розширення сфер духовної обсервації соціально-пізнавальні, морально-виховні й естетичні функції літератури реалізуються залежно від індивідуальних особливостей письменників. Однією з характерних ознак реалістичного напрямку стала його стильова поліваріантність, що й зумовило подальше виокремлення індивідуальних стилів і в українському письменстві. В українській літературі другої половини XIX ст. постають нові теми й нова проблематика, які відбивали суттєві зміни в суспільному й духовному житті народу, – зображення пореформеного «лиха сьогочасного», соціального розшарування на селі, зубожіння й пролетаризації селянства, наростання нових хвиль соціального протесту, для якого, на відміну від раніших стихійних селянських бунтів, характерна диференціація соціальних типів – від безземельного селянина до сільського глитаю, від пролетаря до

заводчика-фабриканта. Серед новаторських творів на робітничу тематику на особливу увагу заслуговує етапний роман І. Франка «Борислав сміється», де вперше в світовій літературі картини свідомої боротьби пролетарів проти жорстокого визиску зображені у світлі нових суспільних ідеалів²²².

Новий крок в освоєнні традиційної для української літератури теми села становили твори І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка, почасти О. Кониського та інших, позначені соціально й художньо глибоким відтворенням як загальних процесів, так і поведінки окремих людських громад і їх членів; не колекціонуванням фактів народної темноти, духовного понівечення людини, не зображенням ідіотизму життя забитого селянина, а осудженням рабської психології й поведінки, породжених гнобленням, прагненням розбудити й виховати людську гідність, волю до боротьби за зміну несправедливих відносин, за соціальне оновлення життя.

Потреби українського національно-визвольного руху в другій половині XIX ст. вимагали тісного поєднання гуманізму й демократизму, демократичного й національного первнів. Національно гнаними були не лише українські соціальні низи, а й нечисленна національно свідома «еліта», серед неї й письменники, чого не знали, наприклад, письменники російські чи польські.

Реальне зображення рядової людини з її повсякденним життям та інтересами, індивідуальним внутрішнім світом, соціально й психологічно зумовленість характерів – основні відкриття української реалістичної літератури XIX ст.

Демократизація й гуманізація літератури дістали свій вияв у відображенні соціальних і духовних конфліктів, у новій концепції людини, стосунків особистості й суспільства. Художньо глибше й усебічніше досліджувано вплив зовнішніх обставин на людину, її залежність від суспільства. Водночас показано й активний опір особистості обставинам, розкрито її духовні сили, здатність змінювати ці обставини в своїх інтересах. Найвиразніше й найпереконливіше процес духовного розкріпачення людини, народження духу протесту проти будь-якого насильства, утвердження права особистості на свободу й щастя показали Панас Мирний та І. Франко. Пафос реалістичного мистецтва полягав у прагненні просвітити людину щодо її суспільних прав та можливостей, розбудити її енергію, загартувати волю до завоювання можливостей вільної творчості, щастя. Цей пафос протистояв споглядално пасивному вболіванню над народним горем, проповіді покірності й нездатності простої людини на високу духовність та історичну дію²²³.

²²² Гаєв Т. Українська література XIX ст. Белград, 2008. URL: <http://www.ukrajnistika.edu.rs/preuzimanje/pdf/predavanja/Ukrajinska%20njizvenost%20III%20%20predavanja.pdf>.

²²³ Там само.

В умовах цензурних заборон, штучно обмеженого функціонування українського друкованого слова принципового значення набувала українська драматургія з широкою соціальною проблематикою, новими героями й досконалою художньою формою. Основоположна роль у створенні національної школи театрального мистецтва, формуванні оригінального вітчизняного репертуару належить М. Кропивницькому та родині Тобілевичів – М. Садовському, П. Саксаганському, І. Карпенку-Карому, М. Садовській-Барілотті.

У 1881 р. М. Кропивницький заснував у Кременчуці першу українську акторську професійну трупу, яка увійшла в історію вітчизняної культури під назвою «театр корифеїв». Такі трупи в подальшому були організовані М. Старицьким, І. Карпенком-Карим, М. Садовським, П. Саксаганським. Видатними акторами того часу були, зокрема, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, А. Максимович, М. Садовська-Барілотті, Д. Мова, Л. Манько, Л. Ліницька.

У цей час було створено «золотий фонд» української драматургії: «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Дві сім'ї», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук», «По ревізії» М. Кропивницького, «Бурлака», «Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Бондарівна», «Хазяїн», «Сава Чалий» Карпенка-Карого, «Не судилося», «Богдан Хмельницький», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка», «За двома зайцями» М. Старицького та ін. Завдяки цим п'єсам сформувався і утвердився характерний для українського театру тип драматичного спектаклю, насиченого музичними і танцювальними номерами. Так, трупа М. Кропивницького в Москві, Мінську, Вільнюсі та Києві виконувала оперу «Катерина» М. Аркаса, що свідчить про універсальну підготовку акторів²²⁴. Здійснюючи численні гастрольні поїздки по Росії, Білорусі, Польщі, Грузії, театральні трупи широко популяризували українське мистецтво за межами України.

У Галичині український професійний театр був заснований у другій половині XIX ст. На театральній ниві Львова, Коломиї, Перемишля працювали І. Вітошинський, Й. Левицький, М. Полянський, С. Петрушевич та ін. У 1864 р. у Львові було створено перший постійний український театр з постійною трупою «Руська бесіда» на чолі з О. Бачинським. Згодом було створено трупи Т. Романовича, І. Біберовича та І. Гриневецького. Їх репертуар ґрунтувався переважно на п'єсах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та ін.

Слід відзначити, що український театр того часу був музично-драматичним (зі співами, танцями), міцно пов'язаним з народною творчістю. Основу п'єс становили побутові оповіді про народне життя. Тільки на початку XX ст. в

²²⁴ Дещинський Л., Терський С., Зінкевич Р., Денисов Я. Історія української та зарубіжної культури. Львів: Бескид Біт. 2008. С. 191 – 205.

Україні з'явилися нові театральні явища – «театр настрою» Лесі Українки, соціально-психологічний театр В. Винниченка та символічний театр О. Олесея.

На початку XIX ст. українська музика розвивалася в руслі романтизму. Він пов'язаний, з одного боку, з широким використанням фольклору, а з другого – з орієнтацією на доробок західноєвропейської музики. Так, вітчизняна музика XIX ст. поповнилася жанрами ноктюрна, балади, етюд, полонезу, прелюдії. У перших зразках вітчизняної романтичної опери композитори зверталися до героїчних сторінок минулого свого народу, народних казок і легенд, прагнучи водночас відтворити ліричну тематику – внутрішні переживання і почуття, драматичні конфлікти, образи рідної природи та народні фантастичні образи. Романтично-фольклорне начало виявило себе, зокрема, в операх «Утоплена», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Купало» А. Вахнянина. У романтичному ключі розкривалася композиторами й історико-героїчна тематика. Першою такою спробою була опера П. Сокольського «Мазепа». Вершиною розвитку лірико-героїчного начала у творчості українських композиторів XIX ст. стала опера «Тарас Бульба» М. Лисенка, у якій історична тематика тісно пов'язана з морально-етичними проблемами, ідеєю патріотизму, вірності батьківщині.

Зберегли свою значущість типові для українського музичного мистецтва вокальні і хорові жанри – пісня-романс, кантата, хорова поема, хорова обробка народної пісні, а також духовна музика. XIX ст. ознаменувалося появою вітчизняної лірико-комічної опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, формуванням української фортепіанної музики у творчості О. Лизогуба, І. Вітвицького, здобутками композиторів П. Ніщинського, М. Заремби, П. Сокольського.

На західних землях значний внесок у розвиток музики зробили М. Вербицький та І. Лаврівський – автори театральної та хорової музики. Саме М. Вербицький написав музику до поезії П. Чубинського «Ще не вмерла України...». На Буковині у другій половині XIX ст. помітне місце у розвитку української музики належить творчості поета і композитора С. Воробкевича.

У XIX ст. в Україні склалася професійна композиторська школа, фундатором якої був М. Лисенко. Завдяки ґрунтовній фаховій освіті, яку він здобув в Європі та Росії, було закладено основи професійної музичної освіти в Україні, засновано «Музично-драматичну школу». М. Лисенко розширив жанрову сферу українського музичного мистецтва, звертаючись до романтичних жанрів (ноктюрн, етюд, балада, елегія тощо), Великий внесок композитор зробив у хорову музику – створив хорову поему «Іван Гус», кантати «Б'ють пороги», «Радуйся, ниво», «На вічну пам'ять Котляревському». У творчості А. Лисенка синтезувалися романтичні і реалістичні стильові риси.

У піднесенні музичної культури України важливу роль відігравала опера. В 1809 р. в Одесі було відкрито перший постійний оперний театр. Згодом такі театри з'явилися в Києві та Харкові. Талановиті співаки України С. Гулак-Артемівський, Й. Петров, О. Мишуга, М. Меншинський, С. Крушельницька, І. Алчевський, виступаючи на сценах оперних театрів, утверджували високі традиції вокального мистецтва та активно пропагувала твори українських композиторів і українські народні пісні²²⁵.

Якщо в літературі, театрі вже сама мова визначала їх національний образ, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, вироблення національних форм було проблематичнішим. Так, на східноукраїнських землях можна говорити про певні українські впливи на російське образотворче мистецтво і навпаки. Річ у тому, що протягом майже всього XIX століття в Російській імперії головним центром освіти була Академія мистецтв у Петербурзі. Найбільші можливості для виставок, замовлень також були в столиці імперії. Можна привести безліч прикладів переплетення творчості, долі українських і російських художників. В Академії мистецтв училася більшість українських митців. Учнями К. Брюллова і П. Чистякова були І. Сошенко, Т. Шевченко, А. Мокрицький та ін. Помітний слід в історії української культури залишила творчість видатного російського художника, колишнього кріпака В. Тропініна. Майже двадцять років він прожив в Україні на Поділлі і створив чудову галерею портретів селян («Дівчина з Поділля», «Хлопчик із сокирою», «Українець», «Портрет подільського селянина»), краєвидів, жанрових сцен.

Реалістичну спрямованість мала творчість випускника Академії мистецтв Капітона Павлова. Саме він першим серед українських митців створив реалістичні образи людей праці («Тесляр»). Визначними постатями в пейзажному живописі були І. Сошенко, М. Сажин, В. Штернберг. Картини Івана Сошенка відзначаються правдивістю передачі пейзажних мотивів. Він був хорошим колористом, яскравим доказом є картина «Біля переправи через Дніпро», у якій художник вирішує складне завдання – передачу нічного пейзажу. На Україні працював і талановитий пейзажист Василь Штернберг. Для його пейзажів, написаних під час подорожей Україною, – «Вітряки в степу», «Вид Подолу в Києві» – характерна поетизація природи. Михайло Сажин виконав аквареллю і серією низку краєвидів і архітектурних споруд Києва. Кращі твори: «Руїни Золотих Воріт у Києві», «Краєвид з Подолу», «Видубицький монастир», «Андріївський собор у Києві».

Новий етап у розвитку українського образотворчого мистецтва пов'язаний із творчістю Тараса Шевченка. Шевченко-художник обрав шлях

²²⁵ Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. Київ: МАУП, 2002. С. 110–142; Кисіль О. Український театр. Київ: Мистецтво, 1968. 256 с.

реалістичного відображення життя. Він приділяв увагу темам, узятим з життя та історії українського народу («Катерина», «Циганка-ворожка», «Селянська родина»). Особливе місце в мистецькій спадщині Т. Шевченка посідає портретний жанр (портрети Мавєвської, Горленка, Лизогуба та ін.). Вишуканість і романтичність притаманні його жіночим портретам (Г. Закревської, Є. Кейкуатової та ін.). У роки заслання Т. Шевченко показує себе справжнім майстром пейзажного жанру. Вплив Т. Шевченка позначився на творчості Л. Жемчужникова, І. Соколова, К. Трутовського.

Одна з тенденцій розвитку образотворчого мистецтва другої половини XIX ст. – це його рух до реалізму, свідченням чого стала творчість членів «Товариства пересувних художніх виставок». Найзнаменитіший живописний портрет Т. Шевченка написаний ініціатором створення та ідейним керівником товариства передвижників І. Крамським. Ідея правдивого відображення життя людей з народу, критика несправедливості була співзвучна українському мистецтву. Багато художників-передвижників були родом з України: М. Ге, О. Литовченко, М. Ярошенко. Щорічні виставки передвижників у великих містах стимулювали розвиток українського мистецтва.

Українська тематика знайшла втілення у творчості російського художника І. Рєпіна, вихідця з України. Його твори «Українська хата», «Козак у степу», «Запорожці пишуть листа турецькому султану» відомі далеко за межами країни. Поетичну красу України оспівували у своїх пейзажах І. Айвазовський («Чумацький обоз», «Весілля на Україні», «Український пейзаж»), М. Ге («Місячна ніч. Хутір Іванівський», «Ранок. Хутір Іванівський»), А. Куїнджі («Місячна ніч на Дніпрі», «Вечір на Україні»), І. Крамської («Місячна ніч», «Русалки»).

Наприкінці XIX ст. кращі традиції живопису передвижників знайшли своє втілення у творчості К. Костанді, П. Мартиновича. Чудову галерею реалістичних портретів гуцулів створив художник із Заходу України Т. Копистинський. У цей час сформувалася українська національна школа пейзажного живопису. Розвиток цього жанру в образотворчому мистецтві пов'язаний із творчістю С. Васильківського, П. Левченка, В. Орлевського, С. Світославського, яких об'єднувала палка любов до рідної землі, краса рідної природи²²⁶.

Крім малярства, нові теми й суспільні мотиви знайшли відбиття в графіці. Академічних висот у художній графіці досяг Т. Шевченко. Подорож Україною надихнула художника створити серію офортів під назвою «Живописна Україна», у якій він прагнув показати історичне минуле, побут і звичаї рідного народу, природу України. За серію офортів «Живописна Україна»

²²⁶ Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. С. 453 – 457.

Т. Шевченкові було присуджено звання академіка гравюри Петербурзької Академії художеств. Його офорти «У Києві», «Старости», «Казка», «Судня рада» відзначаються блискучою технікою, типовістю образів селян, життєвою й історичною правдивістю. У портретах Ф. Толстого, П. Клодта, Ф. Бруні (офорти), акторів М. Щепкіна й Айри Олдріджа (рисунки) художник подає глибоко психологічні характеристики образів.

Великих успіхів у техніці гравюри досяг К. Жемчужников. Він вважав цей вид мистецтва доступним широкому загалу. Серед гравюр художника кращими є офорти «Покинута», «Українська дівчина», «За штатом». Згодом техніки гравюри у нього вчилися І. Крамської, І. Шишкін, К. Трутовський.

Неоціненний внесок у мистецтво графіки зробив К. Трутовський. Ним створені ілюстрації до творів М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Лермонтова. Графічні твори П. Мартиновича відзначаються яскравою самобутністю і становлять цікаву сторінку в історії українського образотворчого мистецтва. Чудовий майстер рисунка першим створив малюнки до «Енеїди» І. Котляревського і українських народних дум. А відомий майстер літографії М. Мурашко першим виконав літографічним способом портрет Т. Шевченка для видання «Кобзаря».

Творчість цих та інших видатних постатей українського образотворчого мистецтва XIX ст. визначала провідні тенденції модерну і знаменувала появу нового реалістичного національного мистецтва, близького й зрозумілого народові²²⁷. В архітектурі XIX століття на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення – головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення). Перехід від бароко до класицизму відбився і на плануванні міст. Обов'язково виділявся адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту мали відкритий характер.

У цей час прискорилося забудова нових міст і містечок на Півдні України та в Криму – Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса. В Одесі за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона в 1809 було споруджено оперний театр. Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я.

²²⁷ Лабановський Б., Говдя П. Українське мистецтво другої половини XIX – початку XX століття. Київ: Мистецтво, 1989. 206 с.

Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором А. Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, який постраждав від пожежі 1812 року. У 1837 – 1843 роках за проектом Олександра Беретті було споруджено будівлю Університету св. Володимира в Києві. Упорядковувалися такі міста, як Харків, Полтава.

У другій половині XIX століття стильова єдність класицизму зазнала руйнування. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складався напрям, який дістав назву «еклектика» (змішування). У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і ренесанс, і романський стиль, багато будівель в «цегельному стилі» (головна прикраса – нештукатурена цегельна кладка). Пошук усе більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони чітко простежуються у будові найбільшого у Києві кафедрального Володимирського собору, який споруджувався понад 20 років (1862 – 1886) за проектами І. Штрома, П. Спарро, О. Беретті. Участь у розписах собору В. Васнецова, М. Врубеля зробило собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві²²⁸.

На західноукраїнських землях центром розвитку архітектури залишався Львів. Протягом першої половини XIX ст. нову величну триповерхову споруду, збудовану за проектом архітектора Ф. Штадлера, отримав найстаріший в Україні Львівський університет. У стилі класицизму було збудовано приміщення інституту Осолінських, ратуші на площі Ринок, міський театр. Споруди в цьому стилі були зведені також у Дрогобичі, Ужгороді, Чернівцях²²⁹. Низку оригінальних архітектурних проектів було реалізовано в Станіславі, Чернівцях, Коломиї та інших містах.

Отже, нова фаза національно-культурного відродження України XIX ст. збіглася із зародженням модерну. Вона помітно проявилася на тлі піднесення історичної та національної свідомості українства під колосальним впливом творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Максимовича, І. Франка, М. Лисенка та інших світочів української науки і культури. Цій шляхетній меті слугувала діяльність просвітницьких та наукових осередків, зокрема, «Руської трійці», Київської та інших громад, товариств «Просвіти», Наукового товариства ім. Т. Шевченка та ін. Червоною ниткою в діяльності освітніх закладів, літературної і мистецької творчості в Україні була українська людина з її болями, приниженням, але незламною долею.

²²⁸ Коптева Г. Конспект лекцій з курсу «Історія мистецтв, архітектури та містобудування»: середини XIX – початку XX ст. Харків: ХНАМГ, 2012. 157 с.

²²⁹ Бесіди про українську архітектуру /за ред. А. О. Пучкова. Київ: Фенікс, 2013. 224 с.

РОЗДІЛ 2

АНТРОПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПЕРЕЛОМІ: ВІД МОДЕРНУ ДО МОДЕРНІЗМУ

В історії світової культури і людських цивілізацій є такі явища, які важко хронологічно відокремити одне від одного. Це, зокрема, стосується епох модерну та модернізму. Їх межі дуже умовні, вони ніби накладаються одна на одну. Модернізм орієнтований не просто на нове, а на постійне оновлення. Якщо модерн у контексті української історії охоплює період з рубежу XVI – XVII до другої половини XIX ст., то модернізм, на зміну якому приходить постмодернізм, – з 80 – 90-х років до середини XX ст. Хоча поняття «модернізм» і «модерн» мають спільний корінь, часто вживаються як синоніми, однак вони не тотожні. Одна з відмінностей між ними виявляється у ставленні до традиції. Модерн як новий стиль епохи, культури і мистецтва пов'язується з ідеєю нового, нетрадиційного, відмінного від попереднього і складається як Високий стиль і напрям у різних видах і жанрах творчості. Модернізм – це більшою мірою форма світогляду, яка формується як протест проти застарілих поглядів та традицій, він відбиває прагнення його представників створити нову, ідеальну модель пізнання і відмовитися від класичних моделей минулого, знаходить відображення у символізмі, неоромантизмі, екзистенціалізмі, низці авангардистських напрямів (футуризм, кубізм, абстракціонізм, конструктивізм, сюрреалізм, дадаїзм тощо). Заперечуючи реалізм, демократизм, гуманізм, модерністи схилилися до новітніх філософських учень про ірраціоналістичний волюнтаризм. Якщо в попередню епоху джерелом та еталоном моральних норм була перш за все Біблія, то з рубежу XIX – XX ст. людині пропонувалося самостійно визначати для себе критерій морального та духовного.

Для доби українського варіанта модернізму характерні, з одного боку, національне пробудження, активізація культурного життя, новий спалах національно-визвольного руху, поява перших українських політичних партій і новий етап національно-визвольного руху в перші роки XX ст. З епохою модернізму пов'язана творчість Івана Франка, Лесі Українки, Михайла

Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Миколи Лисенка, братів Василя і Федора Кричевських та ін. З другого боку, на тлі модернізму прискорилося наростання кризових явищ, поширення насилля, революційного тероризму, націоналізму та анархізму. Ця доба супроводжувалася війнами і революціями, але, зрештою, привела до відновлення української державності, яку знищили російські більшовики, насадивши тоталітарний режим і практику масових репресій, голодоморів тощо.

З погляду антропологізму, модернізм, який приніс зі собою нову концепцію людини, сенсу життя, нову ідеологію, нове бачення світу, був спрямований не на описування і пояснення світу, а на те, щоб людина сама змінювала цей світ.

2.1. Антропологія модернізму: сутність та ідеологія

Власне, поняття «модерн» широко використовується сучасними дослідниками (філософами і соціологами) як базове для поняття «постмодерн». При цьому обидва терміни не передбачають категоричної хронологічної розмежованості позначуваних ними періодів історії. Сучасний світ першопочатково характеризувався як модерний з моменту формування християнської філософії історії, підкреслюючи відмінність нового монотеїстичного світу від язичницьких цивілізацій античного Середземномор'я. Крім того, це поняття мало культурологічний вимір: виникнувши як інструмент протиставлення суспільних систем, що постали з різних духовних орієнтацій (християнство і язичництво), модерн використовувався для опису нових явищ у мистецтві (епоха італійського Відродження); лише у XVIII – XIX ст. в англійському і французькому просвітництві, а також у німецькому романтизмі акцент був уперше зроблений на філософському і політичному вимірі модерну. З того часу проблема модерності існує як відповідь на ідею безкінечності, невичерпності і необхідності прогресу. Свого апогею досягає ототожнення прогресу культури, знання з прогресом економіки, господарських зв'язків і відносин, що призводить до їх фактичної ідентифікації. Концептуальним стрижнем ідеї сучасності стають універсалістське уявлення про закони історії (єдиних для усіх країн і народів), детерміністське бачення законів розвитку (як механізмів досягнення цілі й ідеалу, що втілюються в промисловій цивілізації західного типу)²³⁰.

Інакше кажучи, епоху модерну породив не один, а безліч проектів майбутнього: це Реформація, Контрреформація, бароко, Просвітництво, ідея

²³⁰Хабермас Ю. Філософський дискурс о модерне. URL: http://krotovinfo/lib_sec/22_h/had/haber_5.htm

емансипації в німецькій філософській класиці й марксизмі. Проте сьогодні філософи (традиція бере початок від Франкфуртської школи) дедалі частіше прирівнюють проект модерну до ідеалу, втілення в дійсність досягнень наукового знання про природу, історію, людину – до ідеалу *ratio* епохи Просвітництва. Починаючи з XVIII ст. в європейській інтелектуальній культурі панує логоцентристське переконання, що значущість предмета визначається не його самобутністю, а лише відношенням до розуму, з точки зору «розумності» його існування. Таке трактування ролі Просвітництва в європейській культурі характерне і для багатьох мислителів, які не використовують термінологію модернізму. Е. Гуссерль, визначаючи унікальність західної цивілізації в духовному її вимірі, вбачав цю унікальність у тому, що Захід узяв на себе «нескінченне завдання» здійснення «вільної рефлексії – теоретичної і універсальної» щодо людства в цілому. М. Вебер розглядав західне суспільство під кутом зору двох типів раціональності, що склалися тут (цілепокладаючої, інструментальної за своїм характером і ціннісної, підпорядкованої моралі). Такі думки присутні в «Діалектиці Просвітництва» (1947 р.) Т. Адорно і М. Хоркхаймера, в «Історії безумства» (1960 р.) М. Фуко. У цьому разі немає значення, чи розглядається розум і ідентифікована з ним західна цивілізація як знаряддя визволення людства або як інструмент технократичного і тоталітарного панування.

У науковій літературі існують різні версії модернізму – «технологічний модернізм» і «модернізм свободи». Прибічники «технологічного модернізму» – сучасні соціологи і філософи – розглядають модерність «як суспільство, в якому остаточно втілені ідеали епохи Просвітництва, усвідомлені взаємодія між світом людини і світом природи, яка регулює інші сторони соціального буття»²³¹. Модерність не тільки породила Європу, а й сама стала породженням Європи як динамічної соціальної системи, розквіт якої засвідчило XIX ст. як епоху, коли явно домінували ідеали європейської культури. Такий підхід розширює історичні кордони часу, модерність протиставляється не античності, але всім традиційним суспільствам. Модерність ототожнюється зі суспільством, де панує індивідуалізм і уніфіковані соціальні зв'язки. Модерн постає як посттрадиційне суспільство; поняття теорії модерності наближаються до понять індустріалізму і капіталізму. Сьогодні прибічники концепції модерну обмежують власне модерність періодом європейської історії з XVII до кінця 60-х рр. XIX ст., а останню третину XIX і початок XX століття характеризують як модернізм, підкреслюючи зростання впливу інтелектуально-культурної сфери на соціальну динаміку цих літ²³².

²³¹ Callinicos A. *Against Postmodernism*. Cambridge, 1994. P. 32.

²³² Хабермас Ю. Філософський дискурс о модерне. URL: http://krotovinfo/lib_sec/22_h/had/haber_5.htm

Варто зазначити, що вивчення модернізму досі не належить до актуальних тем історії духовного життя. Донині не утвердилося розуміння його як цілісної і відносно самостійної епохи, яку пережила Європа за чотири десятиліття до Першої світової війни і генетично з нею пов'язаної. Цей короткий і надзвичайно інтенсивний період за своїм значенням переважає епоху романтизму, що остаточно не визнано. І все ж таки, якщо не за своєю протяжністю, то за шириною охоплення всіх сфер і сторін життя, за інтенсивністю духовних процесів, масштабом і кількістю вироблених ним цінностей модернізм, без сумніву, дуже важлива культурна епоха, яка, зрештою, охоплює й сучасну історію. Найважливіші події ХХ ст., як і специфічний устрій його укладу, залишаються недоступними правильному розумінню без визнання вирішального значення для них духовного перевороту, здійсненого модернізмом.

Найбільш глибокими виявилися дослідження модернізму у сфері мистецтва і художньої культури, внаслідок чого він, зазвичай, розглядається як мистецьке або літературне явище. Інші сфери культури і суспільства, особливо соціальна, політична, матеріальне виробництво, структура індивідуального і суспільного життя тривалий час залишалися поза полем дослідження з погляду впливу на них установок модернізму. У зв'язку з цим виявилось неможливим сприйняття його як цілісного феномену, хоча насправді модерн – явище соціокультурне. Здійснивши принципові зміни в характері мислення європейської людини, створивши особливий тип свідомості, модернізм поступово став активно впливати і на устрій життя, що підпорядковувалося певним цінностям.

Модернізм хоч і не виробив цілісної світоглядної системи в традиційному розумінні, подібної до ідеології Просвітництва чи позитивістсько-матеріалістичного світогляду ХІХ століття, на підставі синтезу тих елементів і тенденцій європейської культури, які визнавалися маргінальними, але він породив складний комплекс особливого світорозуміння і світовідношення, зовнішньо відзначений несистематизованістю, нетривалістю, рухливістю і принциповою логічною непроробленістю своїх складових частин. Ці ознаки необхідно сприймати як сутнісні властивості модерністського мислення, яке відмовилося від попередніх форм раціональної культури. Вони в жодному разі не повинні співвідноситися з еkleктикою. Модернізм частково відмовився від мови науки у визначенні своїх установок, претензій і програми, замінивши дефініторні формули метафорикою, символами, натяками, описами, що відволікають, надаючи перевагу художній мові і нетрадиційній метафізиці.

Модерн набагато змінив погляди на історію, акцентуючи на ідеї «прогресу» як рушія історичного процесу²³³.

Категоріальна структура цієї метафізики була, передусім, більш орієнтована на інші сфери людського досвіду, ніж ті, які були канонізовані наукою і суспільною свідомістю XIX століття. Саме сприйняття людини і світу, запропоноване модернізмом, вступало в суперечність з усім устроєм попереднього мислення і філософії. Для модернізму характерною є виняткова увага до тих *духовних і життєвих практик людини*, які до того не піддавалися різним заборонам, витісненням і дискредитації. У соціальній метафізиці базовими категоріями, на яких почали будуватися розуміння сутності людини і її становища в світі, стали поняття раси, народу, землі, крові, життя тощо. Традиційна соціальна філософія зіткнулася зі суперницею в особі філософії культури і почала витіснятися останньою, що була раніше специфічною належністю романтичної філософії навіть тоді, коли зберігалися такі звичні поняття, як держава, суспільство тощо. Вони мали абсолютно інший зміст і їм надавалося інше тлумачення, переважно в дусі романтизму та органіцизму (А. Мюллер) і специфічних цілісностей, наділених особливою життєвою енергією (О. Шпанн). Поряд з філософією культури дістали визнання філософія життя, філософія змісту, філософія людини, витісняючи відповідні їм відділи соціальної філософії і соціології. Різниця між науками, що тільки-но виникли, тематично і методологічно майже непомітна і всі вони суттєво збіглися з філософією культури. Внаслідок цього зсуву маргінальні раніше типи метафізики та філософії природи, зокрема, гетеанського стилю, набули культурної й інтелектуальної легітимності.

Не менш радикально змінився й історичний компонент філософської картини світу. Традиційний історизм, що культивував позитивні ідеали поступового покращення, організаційного вдосконалення суспільства й усіх сфер життєдіяльності людини, котра сповідує культ системності, впорядкованості, передбачуваності результатів, жорстку методичність усіх процедур мислення і діяльності, історизм, що надавав безумовну перевагу скромному реальному на противагу ризикованому соціальному проекту, якими б манливими не були його передбачення, був відсунутий на другий план. Історизм модернізму виражався у змістовних експлікаціях категорій катастрофи, метаморфози, поклику до життя, волі, влади тощо. Ці експлікації фіксувалися в теоріях боротьби, революції, жертвності, творчого вибуху, що стали підставою нової філософії дії, наділеної досить вагомою сугестивною установкою.

²³³ Модерн // Історія філософії: Словник/ за загальн.ред. В. І. Ярошовця. Київ: Знання України, 2006. С.828.

Продуктивній систематичній діяльності, етиці скромної праці і пов'язаних з ними добродійностей, філософії малих справ була протиставлена філософія бунту, руйнування рутинних соціальних підстав людського життя для надання простору вираження героїзму, енергії творення, пориву в невідомі сфери творчого життя індивіда, не обмеженого умовностями зобов'язань, відповідальності і порядку. Теоріям організованого суспільства був програмно протиставлений соціальний анархізм, що проріс у сферу моральності й інтелектуалізму. Водночас крок за кроком пробивала собі шлях аналітична філософія з її методами логічного та лінгвістичного аналізу²³⁴.

«Переоцінка цінностей» з декларацій абстрактної моральної філософії поступово перетворювалася в основу соціальних програм діяльності політичних партій, угруповань і окремих особистостей. Звичною стала критика «буржуазної моралі»; боротьба з умовностями «буржуазного побуту» набула статусу необхідного елементу нових суспільних рухів і стала змістом нових – літератури і мистецтва, що виникали.

Не було випадковістю, що «безпобутовість» стала характерною ознакою життя культурних і громадських діячів епохи модернізму. Традиційні форми життя замінило спілкування в клубах, салонах, численних кав'ярнях, редакціях, готелях тощо. Наприклад, осілість, сім'я, турбота про дітей почали відносити до чинників, що заважають прояву творчих прагнень особистості. Аморалізм з декларацій входив у структуру життя людей. Його реалізаторами була творча інтелігенція і близько з нею пов'язані кола революційної молоді та професійні революціонери. Нова мораль, новий побут, про які невпинно заявляли представники мистецтва і літератури, залишалися, навпаки, розмитими цінностями, що інтенсивно експлуатували міражні змісти понять свободи, творчості, незалежності.

Особливу увагу слід звернути на оціночні зрушення у сприйнятті і ставленні до таких фундаментальних категорій людського існування, *як життя і смерть*. Перша утверджується як цінність, тільки якщо вона насичена творчістю, боротьбою, жертвністю, якщо вона присвячена здійсненню деяких трансцендентних ідеалів, які тільки і наповнюють її змістом. Ця героїзація життя з невідворотністю призводила до дискредитації інших форм людського існування, формувала презирливе ставлення до буденності і в цілому створювала умови, за яких неадекватне сприйняття життя соціальними й інтелектуальними маргіналами перетворювалося на певну норму перетвореного існування людини. Межі між фіктивним, вигаданим життям і можливістю його реалізації стиралися. Революція уявлялася як природний засіб зняття останніх перешкод утілення утопії.

²³⁴ Див.: Історія філософії / за ред. В. І. Ярошовця. Київ: ВПЦ: «Київський університет», 2010. С. 602 – 603.

Особливого значення набуває категорія смерті. Ніколи раніше вона не мала такого естетизованого змісту, як у модернізмі. Можна сказати, що він увесь був просякнутий і дихав запахом смерті як у її безпосередніх, так і витончених формах вираження. Відбиток кінця, зломи прояву танатоса, крихкість форм, що підкреслюють нестійкість життя, яке закінчується смертю, пахощі тління тощо. Всі ці сюжети, теми і контексти наповнили філософію, мистецтво і літературу періоду модернізму. В цьому пункті він ввійшов у специфічну конфронтацію з релігійною позицією і установками церкви, зазіхнувши на узурпацію фундаментального принципу існування, що раніше абсолютно належав до санкції Бога. Добровільна смерть дістала не тільки виправдання, але й проголошувалася бажаним кінцем життя (Ф. Майнлендер), який потребував відповідного естетичного оформлення. У контексті подібного розуміння співвідношення життя і смерті отримала неочікуване позитивне вираження філософія війни. Їй приписали значення модусу прояву космічного життєвого початку, вищої форми вияву волі тощо. Входження нової культури в епоху воєнних катаклізмів таким чином мало суттєве філософсько-естетичне приготування (Е. Юнгер).

Нарешті, варто звернути увагу на ще один бік моральної філософії модернізму – на вчення про «нову людину». У ньому ми знаходимо підстави подальших соціальних педагогік усіх тоталітарних порядків ХХ ст., націлених на створення особливого типу індивідуума, спроможного здійснювати виняткове покликання – утверджувати новий устрій життя, нове суспільство, нову культуру. Хоча витoki вчення про «нову людину» слід шукати в соціальній філософії XVIII – початку ХІХ ст., проте у своєму справжньому масштабі воно розгорнулося в ХХ ст. Моделі і вихідні підстави цього вчення були досить різними. В них були сконденсовані і протест проти безбарвної, позбавленої індивідуальної могутності духу буржуазної особистості, і несприйняття всієї структури масового життя, пануючої цивілізації, заснованої на розрахунку, вигоді і практицизмі, що придушують природні почуття та підпорядковують людину безособовим стандартам.

Тема *героїчної особистості*, провидця нових цінностей і сенсів життя, безкорисливого героя, підпорядкованого запалу шляхетного ризику і подвигу, що зневажає натопт і безпечно буття нікчемності, стала пронизувати мало не всю моральність епохи. Вона штовхала людину у ризиковані ситуації, наділяла рисами нелюдяності, формувала презирство до нормального життя і знімала з неї тягар соціальної і особистої відповідальності. Сторіччя, що відходило, повною мірою змогло витиснути плоди цієї теорії в її фашистській і комуністичній версіях з їх безкінечними відтінками в терористичних версіях²³⁵.

²³⁵ Історія філософії. С. 151 – 152.

На підставі цих роздумів можна констатувати, що модернізм як загальнокультурна течія (ідеологія) останніх десятиріч XIX – початку XX ст., завжди орієнтований на сучасність, тобто такий, який визнає *пріоритет сучасного над традиційним*. За великим рахунком, модернізм і є «проектом сучасності», за характеристикою Ю. Габермаса. З одного боку, маємо справу ніби з цілком новим принципом проектування, який досі не був популярним у новоєвропейській філософії, а з іншого боку, цей проект завчасно виявився неспроможним для виконання, оскільки орієнтувався на постійно мінливу сучасність і, відповідно, приречений завжди залишатися незавершеним. У цьому сенсі, модернізм орієнтований не просто на нове, а на постійне оновлення.

Таким чином, проект модернізму – це *проект вічного оновлення*, своєрідна гонитва за актуальністю, модою. М. Берман писав: «Бути сучасним – це знаходитися в оточенні, що обіцяє пригоди, владу, гру, зміну самого себе і світу. І водночас – це загроза знищення всього, що ми маємо, що ми знаємо, всього, чим ми є»²³⁶. Отже, модерніст приречений знаходитися у постійному сумніві, відчувати власну окрайність, відсутність ґрунту під ногами. Його стан ідеологічної невагомості беззаперечно обертається для нього ностальгією за класичною стабільністю, повернення до якої він, тим не менше, вважає неприйнятним. Як наслідок, можна спостерігати культ нового, зосередження на сучасності. Нове в цьому випадку є продуктом прогресу і розвитку технічних сил людини і її розуму. Однак модернізм орієнтується не просто на розум як субстанцію, але й на особливі форми розуму: психоаналітичного розуму у З. Фрейда, інтуїтивного розуму у У. Джеймса, економічного розуму у К. Маркса, релігійного розуму у С. Франка, вольового розуму у Ф. Ніцше тощо.

З погляду методології пізнання модерну не важко помітити певну тенденцію до пошуку окрайного становища, в цьому випадку, щодо класичного європейського раціоналізму. Пошук кордонів, меж розуму так чи інакше переважає в усіх системах вищезгаданих філософів: пошук кінцевих меж та відносин ідеології і науки у К. Маркса²³⁷, пошук кордонів свідомого і несвідомого у З. Фрейда²³⁸, віри-довіри і віри-знання у С. Франка²³⁹, інтелектуального і чуттєвого в У. Джеймса²⁴⁰, раціонального і геніального, сексуального у В. Розанова²⁴¹. Простежується загальна тенденція втечі від

²³⁶ Bermann M. All that is solid meets into air. NY., 1982. P. 15

²³⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 3. Москва: Политиздат, 1974. С. 37.

²³⁸ Stafford-Clark D. What Freud really said? New York: Schocken Books, 1996. P. 133.

²³⁹ Франк С. Л. С нами Бог. Три размышления // Франк С. Л. Духовные основы общества. Москва, 1992. С. 224.

²⁴⁰ James W. The Varieties of Religious Experience. London and Glasgow: Collins Clear-Type Press, 1960. P. 414.

²⁴¹ Розанов В. В. Уединенное. Т. 2. Москва 1992. С. 250.

раціоналізму, який стверджував центральність поняття «розум», прагнення до переосмислення (з позицій економіки, політики, психоаналізу, містики, релігійної ідеології, волюнтаризму тощо і, як наслідок, – вихід на тероризм, революційність, націоналізм, анархізм) центрального положення розуму, тобто своєрідної реконструкції центральності. Отже, модернізм як методологія та ідеологія оновлення завжди прагне до пошуку прикордонних галузей знання, які не були ще досліджені. З іншого боку, модернізм прагне до переосмислення попередніх традицій, що також призводить до ідеологічних зміщень у прикордонні галузі знання²⁴².

Новий стиль народжувався не тільки вольовими зусиллями творців, що його створювали. Виникнення модернізму найтісніше пов'язаний з різними факторами: загостренням суспільних протиріч, технічним і промисловим прогресом, розвитком суспільної думки, філософії, науки, літератури. Його народжувала сама дійсність, життя того часу, нова філософія, ідея життєтворення, що набула поширення.

Взаємовідносини модернізму з промисловим і технічним прогресом не можна тлумачити однозначно. В модернізмі спостерігалось як неприйняття наростаючої індустріалізації, яка змінювала життя в бік нівелювання способу життя, так і захист цих процесів, що збагачували мистецтво шляхом включення у його сферу того, що трактується тепер під поняттям «прикладні мистецтва» і «промисловий дизайн». Це пояснюється тим, що для модернізму це питання не було принципово важливим і стиль міг давати на нього різні відповіді. Лінії промисловості і мистецтва не злилися в межах стилю, а тільки інколи перетиналися. Одні представники модернізму заперечували відношення промисловості до мистецтва, інші, навпаки, йшли їй назустріч. Безпосередній вплив на становлення і розвиток модернізму мали нові філософські системи і концепції другої половини XIX – початку XX ст. До цього часу виснажилися можливості позитивізму, який був своєрідною рушійною силою, світоглядною підставою багатьох напрямів художньої творчості впродовж до середини XIX ст. На зміну позитивізму прийшли різні філософські концепції – найчастіше – це різні варіанти так званої «філософії життя» (бергсоніанство, ніцшеанство), концепція Е. Кассіра, в пізніший час – фрейдизм і О. Шпенглер з його есхатологічними ідеями «сутінку Європи». Жодну з філософських концепцій на межі століть не можна вважати безпосереднім збудником стилю модернізм. Тим більше, що деякі з них з'являються і утверджуються в європейській філософії вже тоді, коли модернізм як стиль склався і функціонував. Але виникає можливість зіставлення цієї філософії з новим стилем.

²⁴² Ольшанский Д. А. Основы идеологии модернизма. URL: <http://anthropology.ru/texts/olshansky/modern.html>

«Філософія життя» перенесла акцент філософської думки з проблем гносеології на проблеми самого світу, самого життя, які осягаються в їх основах інтуїтивним шляхом, а не шляхом логічно-раціональних побудов. Життя для філософів цього кола перетворюється у всезагальну категорію – початкову і кінцеву. Це категорія космічна, всепоглинаюча. Для Ф. Ніцше світ – це вічна гра стихії життя. Сутність цієї гри полягає у примноженні сили, спразі самовідтворення, самовідновлення. Людина має підкоритися стихії життя, поєднатися з нею, злитися в екстатичному русі, ідучи назустріч фатому, назустріч своїй долі²⁴³. В. Дільтей трактував зовнішній світ як об'єктивну реалізацію життя. Саме життя при цьому залишається до кінця непізнаним. Лише інтуїція здатна наблизитися до його пізнання. В процесі цього пізнання щезає різниця між суб'єктом і об'єктом, між тим, хто пізнає, і пізнаваним²⁴⁴.

А. Бергсон висунув поняття «тривалість», «змінність», «творча еволюція», які допомагали йому розгорнути картину безперервної зміни, становлення, нерозривності. Всі ці ознаки виявляються ознаками життєвої діяльності, життєвого руху, самого життя, а не матерії. Слідом за В. Дільтеєм А. Бергсон стверджував, що розум не може охопити сутність і справжню природу життя, воно підвладне лише інтуїції, а остання відкриває саме перед мистецтвом ворота для осягнення життєвих основ. Наука, прагматично пристосовуючись до реальності, може лише відповісти на питання «як», але не на питання «що»²⁴⁵.

На завершення видається доцільним акцентувати увагу ще на одному аспекті проблеми. Саме поняття модернізм, так як і терміни, якими позначаються заключні в ньому сенси, характеризуються певною розпливчатістю та невизначеністю, що не тільки породжує цілу низку непорозумінь, але й провокує перманентні дискусії. Останні далеко не завжди приводять до конкретних результатів у вигляді встановлення загальноприйнятних визначень або термінологічних домовленостей, як це прийнято у світі точних наук, де розроблена практика введення термінологічної однорідності, але зате вирішували інші завдання, нерідко науково значущі, як, наприклад, встановлення структури й особливостей якого-небудь культурно-художнього явища, або сучасні ідеологічні.

²⁴³ Ніцше Ф. Так сказав Заратустра. Жадання влади. Київ: Дніпро; Київ: Основи, 1993. 415 с.

²⁴⁴ Галушко К. Дільтей Вільгельм // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Інститут історії НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. Т.2. С. 401.

²⁴⁵ Осадчук Р. Анрі Бергсон і література // Анрі Бергсон. Творча еволюція. Київ: Видавництво Жупанського, 2010. С. 295 – 302.

Не вдаючись у деталі цих дискусій, все ж наголосимо, що поняття «модернізм» відбивало, хоча в не дуже чітко сформульованих змістовних структурах, деякі досить важливі інтуїції, якими були просякнуті і художнє мислення тієї епохи, і її інтелектуальне життя. В них рельєфно позначилися і порівняння старої системи життєвих, естетичних і наукових цінностей, стилістичної культури, художньої практики попередньої епохи, зрушення акцентів і тональності у сприйнятті, і оцінки значення певних форм людської і вже утвердженої суспільної практики. Можна навести кілька опозицій, за якими прослідковувалося це протистояння: віра в життєстверджуючу силу майбутнього – зневіра і безперспективність буття; оптимізм і надія – песимізм і невизначена туга; життя, що утверджує себе, і тілесно-моральне здоров'я – постійне відчуття смерті; минущість життя, хворобливість – зламана примха безглузлого тимчасового існування; вірогідність знання і практичної суспільної цінності науки – загадковість буття, хисткість існування. За таких умов життя набуває нечітких і швидко змінюваних обрисів і непередбачуваних форм. Усе це відзначено печаткою таємниці, відчуттям доторку до чарівно-страхотливих, але непроникних глибин життя.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що поява модернізму зумовлена як соціально-політичними, так і суто художніми (і навіть особистісними) причинами. Філософсько-світоглядними підставами модернізму були ідеї Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, Анрі Бергсона, Зігмунда Фрейда, Карла Густава Юнга та ін. Їх роздуми про трагедію і крах традиційного гуманізму, історичний глухий кут, в якому опинилося людство, складний і суперечливий характер спілкування людини з оточуючим світом змусили людство багато в чому переглянути свої погляди на світ і місце людини в цьому світі.

Ідеї модернізму із західної та центральної Європи поширювалися на схід, і в цьому транзиті важливе місце посідали інтелектуали, діячі літератури і мистецтва українських земель, передусім тих, що входили до Австро-Угорщини. Цей маршрут проходив насамперед через університетські та мистецькі осередки великих міст: Рим – Париж – Лондон – Берлін – Відень – Прага – Будапешт – Краків – Львів – Чернівці, а далі – Київ – Харків – Одеса – Полтава – Чернігів і т. д. Зрозуміло, що цей рух не був прямолінійним, а поступально-просторовим, багатоканальним, нерівномірним. Поступово закладалися антропологічне і соціокультурне підґрунтя для формування єдиного культурного простору України, в координатах якого розвивалася модерна українська література, мистецтво, архітектура. Одним із каналів долучення українства до модерністських процесів в Європі та Америці стала трудова, а відтак політична еміграція, формування українських діаспор за межами материкової України. Зміна культурних епох супроводжувалася глибинними змінами умов життя людини, формуванням нового типу особистості, її духовним розкріпаченням.

2.2. Революційний тероризм та анархізм як антропокультурні чинники нової епохи

Розглянувши у попередньому підрозділі характеристику модернізму і його бачення людини, можна перейти до осмислення подальших соціокультурних, ідеологічних та політичних змін з погляду історичної та соціокультурної антропології і дати відповідь на питання, що відбувалося в Європі і, відповідно, в Україні в останніх десятиріччях XIX – на початку XX ст. Почнемо з Центральної Європи та імперії Габсбургів, в якій в цей період проживало близько 4 млн українців. На відміну від успішної політичної уніфікації під час утворення національних держав в Італії і Німеччині, в Австро-Угорщині домінувала масивна гетерогенність – не тільки соціальна, але особливо етнічна, культурна, релігійна і мовна множинність: німці, угорці, чехи, словаки, поляки, італійці, українці, румуни, хорвати, серби, словенці, боснійці, євреї – і це лише найбільші групи національностей. Багато з цих народів розглядалися як іммігранти і сприймалися як інородні елементи, небезпечні для ідентичності і взагалі існування імперії. Якщо в 1900 р. кількість «чужих», тобто не народжених у країні, в Парижі становила 6,3% усього населення, то у Відні їх було більше 60%. У Відень прийшли групи населення прибули не тільки з Богемії і Моравії, з Угорщини, Галіції і Буковини, але й з інших регіонів імперії – здебільшого зі східних і південно-східних²⁴⁶. Посилене виявлення і сприйняття «вертикальних» (соціальних) і «горизонтальних» (національних) відмінностей в монархії на Дунаї призвели згодом до складних політико-національних і етнокультурних напружень та конфліктів. Поширювалося вороже ставлення до чужих, особливо антисемітські настрої. Габсбурзька столиця і все середньоевропейське оточення виявилися дещо дивним утворенням. Можна говорити про «гібридні культури», в межах яких вже близько 1900 р. відбувалися процеси, які набули сьогодні, в другому десятилітті XXI століття, глобального характеру.

В австрійській літературі і культурології часто стверджують, що мультинаціональність, мультилінгвістичність, мультикультурність підняли естетичну креативність габсбурзького модернізму. При цьому не можна не помітити наявність тут німецько-австрійської та угорської гегемонії. У цій мультиетнічній державі більш розвинені і прогресивні культури намагались

²⁴⁶ Csáky M. Ambivalenz des kulturellen Erbes: Zentraleuropa Moderne und/oder postmoderne Befindlichkeit. In: Ambivalenz des kulturellen Erbes. Vielfachcodierung des historischen Gedächtnisses. Paradigma: Österreich / Hg. von M. C. und Klaus Zeyringer. Innsbruck [u. A.] 2000.

оголосити свою цивілізацію гомогенною ідентичністю через заперечення інших, слаборозвинених і дискримінованих²⁴⁷. При цьому особливу увагу варто звернути на те, що виділені народні групи і території розташовувалися на східній та південно-східній периферії або ще далі. Єврейський письменник, який виріс на Буковині, Карл-Еміль Француз, родом з Галичини, назвав ці прикордонні території популярним тоді, однак суперечливим терміном «Напівазія» – суперечливим тому, що там, у містах Львів, Чернівці й Краків (де ще з 1364 р. діяв другий, найстаріший у слов'ян університет) були досить вагомі досягнення в галузі культури і науки. Через це виникали проблеми, напруження і конфлікти, що проявилось у внутрішніх і зовнішніх політичних конфліктах з такими гострими поняттями, як «передова культура», «асиміляція», «акультурація» або «інтеграція»²⁴⁸.

Сюди варто занести й антисемітизм, який в Австро-Угорщині набув великого розмаху після 1880-х років. Для з'ясування його причин слід повернутися до епохи Просвітництва. Якщо «діалектика Просвітництва» пояснює проблеми, з якими зіткнулися дві великі емансипаційні програми модерну – звільнення жінок і звільнення євреїв, – то психоаналітичний підхід дозволяє прослідкувати ще один суттєвий аспект цієї еволюції, який, подібно до того як антифемінізм свідчить про глибоку кризу ідентичності чоловічого індивіда, так і антисемітизм – це симптом кризи ідентичності окремих індивідів і цілих суспільних верств, що постраждали від модернізації. Можна сказати, що антисемітизм виражав своєрідний протест суспільства проти лібералізму, з яким це суспільство себе ідентифікувало, перш ніж від нього відмовитись. Як відомо, золотий період австрійського лібералізму тривав не більше двох десятиліть: з 1859-го до кінця 1870-х років. Уже після біржового краху 1873 р. він став непопулярним, а в 1879 р. зібрав навколо себе всі сили, які традиційно ставилися до євреїв з недовірою. Розширення виборчого права у 1882 р. призвело до падіння в Австрії останніх бастионів лібералізму²⁴⁹.

Інтелектуалом-антисемітом часто ставав той, хто в недалекому минулому був лібералом: він проектував на єврея свою антиліберальну «ненависть до себе». Характерним антисемітом – ренегатом лібералізму – був Ріхард Вагнер, який у трактаті «Єврейство у музиці» пояснював: «...Під час цієї боротьби (за єврейську емансипацію) ми незмінно залишалися бійцями за

²⁴⁷ Müller-Fank W. Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur // Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie / Hg. von W. M-F., Peter Plener und Clemens Ruthner. Tübingen, Basel, 2002.

²⁴⁸ Див.: Гольдшнич Д. Блеск и нищета Каннских плюральностей. / Д. Гольдшнич // Вопросы философии. 2012. № 2. С. 137 – 138.

²⁴⁹ Див.: Ридер Ж. Л. Венский модерн и кризис идентичности. Санкт-Петербург: Издательский дом «Галина Скрипсит», 2009. С. 366.

відволікаючий принцип, за ідею, а не за конкретний випадок єврейського звільнення. Це відбулося тому, що весь наш лібералізм виявився тільки грою недалекого розуму, оскільки ми взялися за звільнення народу, не знаючи його і, природно, цураючись будь-якого зближення з ним. Так само і наша спроба у захисті єврейської рівноправності впливала тільки із загального ідеалістичного підйому, але далеко не з відчуття симпатії до євреїв. Скільки б не говорилося гарних слів про справедливу необхідність єврейської рівноправності, під час реального зіткнення з євреями ми не переставали відчувати стосовно них щирю антипатію»²⁵⁰.

Отже, вже на початку 1880-х рр. антисемітизм, наскрізь просякнувши і невпізнанно змінивши пангерманістську ідеологію культурного відновлення народу, змусив євреїв так чи інакше переглянути ставлення до власної єврейської ідентичності. Як наслідок – одні з них повернулися до революційного соціал-демократичного руху, інші – до єврейського націоналізму (який незабаром привів до сіонізму); треті не захотіли визнати крах асиміляції і практикували своєрідний «ультраасиміляціонізм», часто дуже близький до того, що прийнято називати «єврейською ненавистю» до себе; четверті намагалися розв'язати проблему відновлення порушеного світового порядку шляхом індивідуалістичної втечі в себе, суб'єктивного пошуку нової особистої рівноваги, декадансу. Те, що часто називають «віденським модерном», означало, перш за все, переживання кризи суб'єктивності, першочергово єврейської, а вже потім – реакція на нього²⁵¹.

Німецька дослідниця Лу Андреас-Саломе відреагувала на ситуацію, що склалася, такими словами: «Тільки-но ми були усім, неподільним, від нас не було відділене жодне буття, і ось нас виштовхали в народження, ми стали маленькою частинкою цілого»²⁵². «У кінці процесу індивідуалізації, прийшовши до повного усвідомлення самих себе, ми не тільки виростили, збагатилися, але й втратили щось дуже значне», – стверджувала вона у «Відкритому листі Фройдю» (1931 р.)²⁵³. Представники «віденського модерну» переживали кризу індивідуалізму у формі втрати і подальшої реконструкції, часто досить ненадійної, ідентичності суб'єкта. Сучасний стан людини – condition modern – вбачався більшості з них як результат руйнування і забуття традицій, як перемога сил дезорганізації і розпаду, перед якими індивід втрачає орієнтацію, відчуває себе невпевнено, опиняється в ситуації, проблему якої йому важко розв'язати.

²⁵⁰ Ридер Ж. Л. Венский модерн и кризис идентичности. Санкт-Петербург: Издательский дом «Галина Скрипит», 2009. С. 349.

²⁵¹ Див.: Шорске К. Э. Вена на рубеже веков. Санкт-Петербург: Ариэль, 2001. С. 256.

²⁵² Bahr H. Die Moderne/Wunberg G. unter Mitarbeit von Braackenburg J. J. (Hg.) // Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910. Stuttgart, 1981. S. 189.

²⁵³ Ле Ридер Ж. Венский модерн и кризис идентичности. С. 120.

Виникає запитання: який стосунок має так званий «віденський модерн» і всі процеси, з ним пов'язані, зокрема проблема єврейства в Австро-Угорській імперії, до суспільних процесів, які переживав український народ у кінці XIX – на початку XX ст.? Відповідь однозначна – безпосередній. Адже «віденський модерн» спровокував не тільки кризу єврейської ідентичності, а практично кризу ідентичностей усіх народів, що населяли Австро-Угорщину, включаючи й українців. Поштовхом щодо цього процесу стали події, пов'язані зі згортанням австрійського лібералізму. В українському соціокультурному просторі Галичини, Буковини, Закарпаття постають такі суспільні явища, як народовство, австрофільство, москвофільство та ін. Народовський рух зародився на ґрунті ідей національного пробудження, започаткованих «Руською Трійцею» та Кирило-Мефодіївським братством. Великий вплив на його формування справила творчість Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, а відтак і Івана Франка. Скориставшись ліберальними законами австро-угорського уряду, народовці створили низку культурно-освітніх товариств, зокрема, «Руську Бесіду» (1861) з українським театром (1864), «Просвіту» (1868) та ін. За їх участю відкривалися читальні, бібліотеки, видавалися твори українських письменників, шкільні підручники, влаштовувалися театральні вистави та щорічні Шевченкові вечори-концерти. У 1873 у Львові, за фінансової і моральної підтримки меценатів з Наддніпрянщини було засноване Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке в 1892 трансформувалося в Наукове товариство ім. Т. Шевченка. В 1885 р. народовці створили політичну організацію Народну Раду, як представницький орган у Галицькому сеймі.

Опонентами народовців виступали русофіли, підтримувані москвофілами²⁵⁴. Українські русофіли представляли той сегмент українського руху, який зневірився у можливості своїми силами досягти культурних та політичних прав, а тому намагалися заручитися підтримкою Росії, наголошували на подібності українців і росіян, близькості їхньої мови і культури. Хоч вони друкувалися малозрозумілою церковнослов'янською мовою, проте мали певний вплив на українські видання, їм належала найбільша газета «Слово», низка українських закладів. У 1870 р. русофіли заснували політичну організацію – Руську Раду, намагаючись перетворити її в єдиного представника всіх українців у Галичині. Їх діяльність активно підтримували і спонсорували Петербург та Москва, Російська православна церква, розглядаючи її як опору на теренах Австро-Угорщини. З гострою критикою москвофілів за їх

²⁵⁴ Сухий О. Москвофільство в Галичині: історія проблеми // Москвофільство: документи і матеріали. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 3 – 66; Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848 – 1915; перекл. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2015. 688 с.

відступництво та промосковську позицію виступав Іван Франко, переконливо спростовуючи ідеї «общерускої» та «всеслов'янської» єдності і називаючи їх «сміттям», доморошеними ренегатами, запроданцями та зрадниками.

Окрему течію суспільного руху західного українства представляло австрорусинство, прихильники якого схилилися до можливості розв'язання українського питання в межах Австрійської держави. Їх діяльність свідчила, що в суспільній свідомості частини населення все ще жила віра у доброго цісаря, справедливість австрійської влади та її законів. Відсутність єдності в українському русі негативно впливала на ідентифікаційні процеси, завдавала шкоди формуванню національно-державницької свідомості.

Дещо схожі процеси, що проходили в Австро-Угорщині, відбувалися також і в інших європейських країнах, не виключаючи Російській імперії (ідеться про процеси, пов'язані з модернізмом, в основі якого знаходилися економічні і соціокультурні проблеми). Початок 80-х рр. XIX ст. став порубіжним у історії євреїв у Російській імперії. У 1881 – 1882 рр. західними окраїнами імперії прокотилася хвиля погромів. Фактично це були перші поширені вияви масового насильства щодо євреїв у Росії. З. Бауман справедливо зауважує, що в модерному світі насильство породжувалося відчуттям, що сьогодні справи не є такими, як учора, а в модерністському – страхом перед тим, що буде завтра. У погромах 1881 – 1882 рр., наскільки це відомо, працювали обидва механізми. Однак страх перед майбутнім як підстава модернізаційного антисемітизму проявився з усією повнотою саме на початку 80-х рр. XIX ст. Тому можна стверджувати, що не так погроми, як їх збіг у часі з усвідомленням небезпек капіталістичного розвитку зробили початок 80-х поворотним моментом в історії «єврейського питання» у Російській імперії²⁵⁵.

Справді, капіталізація суспільства породжувала кризу особистості. Перший удар з боку чорносотенних сил відчули на собі євреї як успішні підприємці. Однак питання слід розглядати ширше. Це вплив так званих «великих реформ» Олександра II на руйнування господарсько-культурного балансу, які водночас провокували створення елементів нових соціокультурних умов, органічне зростання яких могло б трансформувати багатуокладну економіку. У цьому контексті слід розглядати і реакцію на ці реформи, а саме – контрреформи 1880 – 1890 років, що призупинили модернізаційні процеси і тим самим по-своєму спровокували вторгнення марксизму в Росію.

Чи не знаходимо ми паралелі у Російській та Австро-Угорській імперіях, зокрема, в українському питанні, долі наших одноплемінників, які проживали на землях, що входили до їх складу? Хтось з головою поринув у

²⁵⁵ Миллер А. Империя Романовых и национализм. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. С. 136.

революційну боротьбу, інші – в націоналізм, треті – вибрали втечу в себе, що характерне для модернізму і чітко проявилось в такій літературній течії, як декаданс, тощо. Зі сказаного логічно випливає положення про те, що епоха модернізму, яка прийшла на зміну модерну, принесла з собою кризу ідентичності. У свідомості будь-якого індивіда присутнє уявлення про структуру соціуму, що є необхідним компонентом для самоідентифікації, для формування концепції свого «соціального “Я”». Всі соціальні перетворення пореформеної епохи як в Австро-Угорській, так і Російській імперіях не просто викликали інтенсивну вертикальну мобільність і статусно-рольову переструктуризацію суспільства, а й дали життя новому нормативному порядку, різні частини якого раніше або не існували, або не мали легітимного статусу.

Невизначеність підстав соціальної категоризації та ускладнення соціального простору вели до невизначеності правил і норм взаємодії з різними категоріями людей, до розпливчатості колишніх критеріїв у визначенні «Своїх» і «Чужих». Життя примушувало не тільки розуміти, «з ким ми» і «проти кого ми», але й до якої категорії віднести величезну кількість «Інших», хто «не і товариш, і не ворог», а просто інший. Поява нових соціальних спільнот ставить перед людьми завдання визначення правил взаємодії з ними, визначення їх ролі у світі власної повсякденності і, природно, уточнення уявлень про ті групи, які людина звикла вважати «Своїми», про які говорять «це – ми»²⁵⁶.

Крім того, кожна людина починає усвідомлювати (або життя примушує її це робити) необхідність корегування уявлень про саму себе. Така ситуація небезпечна виникненням як конфліктів ідентичностей (зіткненням несумісних особистісних концептів), так і появою кризи соціальних самоідентифікацій на масовому рівні. У разі різких змін у соціальній структурі та появі конфліктуючих ціннісних систем процеси ідентифікації починають виконувати роль «системної “відповіді” людей на “виклик історії”, що виявляє себе в примусовій зміні цінностей, нормативного порядку і всієї системи патернів соціальної взаємодії»²⁵⁷. При цьому посилюється болісне переживання людьми як власної структурної маргіальності, так і ідентичних невідповідностей, наприклад, того «Мене», який виник унаслідок усієї попередньої соціалізації, і іншого «Мене», який змушений пристосовуватися до нових умов життя. (Не важко помітити, що всі ці явища спостерігалися на межі XIX – XX ст.). Отже, криза ідентичності, до того ж, не тільки соціальних

²⁵⁶ Див.: Климова С. Г. Стереотипы повседневности в определении «своих» и «чужих» // Социологические исследования. 2000. № 12. С. 27.

²⁵⁷ Наумова Н. Ф. Рецидивирующая модернизация в России: вина, беда или ресурс человечества? Москва: Эдиториал УРСС, 1999. С. 117.

ідентифікацій особистості, а й «Я»-образу (особистісних самоідентифікацій) виявилася обов'язковим супутником масштабних соціальних перетворень і суттєвим фактором, що впливав на процеси солідаризації і конфронтації в суспільстві, на соціальну локалізацію і номінацію таких абстрактних концептів, як «Ми», «Свої», «Чужі», «Вони»²⁵⁸. Спробуємо з'ясувати, які аномалії в процесах ідентифікації можуть призводити до розвитку кризи ідентичності і якою мірою вони стосувалися українства.

Сучасні теорії соціального становлення описують процес соціальних трансформацій, який потенційно і принципово несе з собою різні соціальні і культурні травми, що безпосередньо впливають на характер «колективного агентства»²⁵⁹. З цієї точки зору зміна, злам або втрата значущості колись сформованих культурних моделей невідворотно викликає кризу соціальних самоідентифікацій. Криза ідентичності (таке поняття увів Е. Еріксон) відбувається з рольової плутанини, коли індивіду не вдається суміщати уявлення про те, ким він є насправді і ким хотів би бути²⁶⁰. Отже, зміна соціокультурних умов повсякденного існування людини змушує її долати ідентичні невідповідності.

Змістовне наповнення «звичайної теорії» будь-якого індивіда є уявлення про самого себе. Тому, згідно з концепцією Дж. Келлі, структура соціальної ідентичності може бути описана як похідна від «імплицитної теорії особистості»: «твердий стрижень» – незаперечні уявлення індивіда про себе і своє місце в оточуючому світі, «захисний пояс» – уявлення, які час від часу пере-глядають попередні думки, гіпотези, співвідносять їх зміст з реальністю, і «правила дослідження» – звичні прийоми розв'язання особистісних проблем, боротьби з парадоксами й аномаліями у системі уявлень²⁶¹. Соціальні ідентичності в складі «твердого стрижня» імплицитної теорії «Я» надають психологічну стабільність особистості й орієнтують її в соціальних ситуаціях, що змінюються. У такому разі, коли «правила дослідження» під час роботи з аномаліями в уявленнях і самовідчутті індивіда перестають виконувати свої завдання, коли довгострокових проблем народжується більше, ніж розв'язується (для коротких проміжків часу), відбувається криза самореферентності. Це один з ключових параметрів, здатних призвести до кризи ідентичності.

Самореферентність – це тотожність зі своєю особистістю, відтворювана індивідом; умовивід, заснований на подібності суттєвих рис власного

²⁵⁸ Климов И. А. Психосоциальные механизмы возникновения кризиса идентичности // ecsosman.hse.ru/data/.../003.KLIMOV.pdf

²⁵⁹ Штомпка П. Социальное изменение как травма / Социологические исследования. 2001. № 1. С. 1.

²⁶⁰ Ericson E. *Childhood and Society*. New York: Norton, 1963. P. 107.

²⁶¹ Kelly G. *The Psychology of Personal Constructs*. New York: Norton, 1955. P. 134.

«Я» і порівнюваних явищ, наприклад, учинків інших стосовно мене і власних дій. Це тотожність ідеальних уявлень людини про саму себе, про свою сутність, а також оцінки свого реального статусу, позиції, дій, які насичують її потребу у позитивних оцінках самої себе²⁶². У певний, проблемний момент свого життя людина починає відчувати і розуміти, що змушена розлучитися зі своїм «соціальним “Я”», з тим образом самого себе, який склався внаслідок попереднього досвіду взаємодії з іншими людьми.

Наступним моментом, що провокує кризу ідентичності, є те, що вона значною мірою формується як рефлексивний проект, що суб'єктивно інтерпретує особисте теперішнє і минуле. Кожен акт ідентифікації здійснюється з певної позиції і слугує певній меті, вписаний у певну життєву траєкторію людини. Руйнація і переструктурування простору ідентифікаційних виборів (або ідентифікаційних альтернатив) проявляється в болісному переживанні розриву минулого і майбутнього. Отже, ще одним фактором, який сприяє кризі ідентичності, є порушення цілісності образу світу, втрата біографії (втрата досягнень) і руйнація перспективних життєвих планів. Розглядаючи проблему формування ідентичності у різних суспільствах, Е. Гідденс показує, що знання про світ, типізація світу піддаються постійній ревізії. Майбутнє гарантує дві речі: по-перше, соціальне буття так само буде вимагати рефлексивності і постійного вибору з численних можливостей у визначенні свого життєвого стилю; по-друге, майбутнє стає все менш передбачуваним у своїх наслідках і буде постійно вимагати від індивіда самовизначення між прийняттям тих чи інших авторитетів (тобто символічних систем) і невизначеністю, дистанційованістю від них²⁶³. «Модернізаційний шок», отриманий людьми в Австро-Угорській і Російській імперіях у другій половині XIX ст., призвів до того, що соціальні зміни значною мірою почали сприйматися ними в певному контексті – як щось непередбачуване, шокуєче і позбавлене позитивних перспектив як у цілому, так і стосовно власної долі²⁶⁴.

Про кризу ідентичності і можливості зміни ідентифікаційних переваг свідчить порушення взаємодоповнюючої симетрії між нормами соціального контролю і самоконтролю. Н. Еліас, порівнюючи середньовічні суспільства і епоху Відродження, зауважував, що відбувся перехід від орієнтації і розрахунку на зовнішні правила і покарання, обов'язки і санкції, що існували для контролю людської поведінки, до ситуації, коли встановилися більш абстрактні правила, які сприймалися людиною як самоконтроль²⁶⁵. Модерні

²⁶² Джеймс У. Психологія. Москва: Педагогіка, 1991. С. 71.

²⁶³ Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press, 1984. P. 71.

²⁶⁴ Див.: Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социологические исследования. 2001. №1. С. 8.

²⁶⁵ Elias N. What is Sociology? London: Hutchinson, 1987. P. 91.

суспільства характеризуються тим, що розвивається здатність людини контролювати свої дії, а не бути тільки лише контрольованою ззовні. Аналізуючи властивості суспільств модерну і модернізму, З. Бауман зазначав, що проблема ідентичності в епоху модерну полягала в тому, як побудувати ідентичність і зберегти її цілісність, а проблема ідентичності в епоху модернізму – в тому, як уникнути фіксації і зберегти свободу вибору²⁶⁶. У загальному вигляді – це проблема ухилення від обов'язків перед будь-якими спільнотами²⁶⁷.

Прискорення темпу соціальних змін невідворотно призводить до появи уявлень про «старе» – стабільне суспільство і про «нове» – динамічне (або ж хаотичне). Люди починають розуміти, що новий спосіб дій, який сформувався спонтанно, ситуаційно, входить у конфлікт з традиційною культурою, і в таких ситуаціях загострюється проблема зміни або підтримки раніше закріплених зв'язків між нормами соціального контролю і самоконтролю. Якщо не відбувається адаптації соціокультурних паттернів, набутих людиною у межах попередньої культурної і соціальної ситуації, то втрата ними легітимності призводить до зникнення практики, орієнтованої на них. Доки новий спосіб життя не закріплений в нових культурних кодах і правилах і не буде санкціонований новими паттернами взаємодії, доти норми соціального контролю і самоконтролю будуть конфліктувати між собою настільки, наскільки конфліктують нормативні приписи культури і ситуативна практика²⁶⁸.

Отже, травматичні події, пов'язані зі значними соціальними трансформаціями, викликають порушення звичного, налагодженого способу життя. Зміна життєвого світу людей, моделей поведінки, прийняття рішень і взагалі – характеру мислення і рефлексії щодо світу і себе в ньому – все це є небезпечним через виникнення кризи ідентичності, оскільки підриває одне з базових прагнень людини – прагнення до екзистенціональної безпеки²⁶⁹. До зазначеного слід додати, що соціально-економічна криза в суспільстві сприяє кризі ідентичності першочергово на ментальному рівні, активізуючи процеси маргінальної і девіантної поведінки, а також соціальної аномії. «Кризовий» менталітет відрізняється «мозаїчністю, ситуативністю, внутрішньою суперечливістю»²⁷⁰, що призводить до таких можливих наслідків, як деструктивна поведінка індивіда і навіть саморуйнування соціуму тощо.

²⁶⁶ Бауман З. От паломника к туристу // Социологический журнал. 1995. № 2. С. 38.

²⁶⁷ Климов И. А. Психосоциальные механизмы возникновения кризиса идентичности. URL: ecsocman.hse.ru/data/.../003.KLIMOV.pdf

²⁶⁸ Климов И. А. Психосоциальные механизмы возникновения кризиса идентичности.

²⁶⁹ Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социологические исследования. 2001. № 1. С. 9.

²⁷⁰ Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений. Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В. А., 1999. С. 144.

Усе сказане з приводу кризи ідентичності, яка проявилася, починаючи з 70-х років XIX ст. і продовжувалася у XX ст., свідчить про формування того напрямку, який називається модернізмом. І якщо ми звернемо увагу на риси модернізму, його наслідків для української спільноти, то не важко помітити, що вони й стали наслідком соціокультурних і економічних суперечностей, які відбувалися в Австро-Угорській і Російській імперіях в останній третині XIX ст. і на початку XX ст. Коли говоримо, наприклад, що «переоцінка цінностей» із декларацій абстрактної моральної філософії поступово перетворювалася в основу соціальних програм діяльності партій, угруповань і окремих особистостей, то цей процес можна простежити на реальних прикладах зародження і діяльності громадських рухів, товариств тощо.

Австро-Угорська імперія	Російська імперія
<p>Початок 1860-х рр.) – Студентська громада (м. Львів, лідери: Ю. Романчук, О. Барвінський, К. Левицький);</p> <p>1868 р. – культурно-освітнє товариство «Просвіта» (м. Львів);</p> <p>1873 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка (м. Львів);</p> <p>1890 р. – перша в Галичині Русько-українська радикальна партія (РУРП);</p> <p>1896 р. – Русько-український християнський союз;</p> <p>1899 р. – Українська національно-демократична партія (УНДП);</p> <p>1899 р. – Українська соціал-демократична партія.</p>	<p>1846 р. – Кирило-Мефодіївське товариство (м. Київ, організатори – В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, О. Маркевич та інші. Т. Шевченко брав активну участь);</p> <p>1873–1874 рр. – Київська комуна – народницький гурток. Існували народницькі організації в Одесі, Харкові, Житомирі, Полтаві та ін.;</p> <p>1896 р. – Союз визволення робітничого класу (Одеса, Київ, Катеринослав);</p> <p>1897 р. – Всеукраїнська загальна організація (м. Київ);</p> <p>1900 р. – Революційна українська партія (РУП) (м. Харків, лідери: Д. Антонович, В. Камінський, М. Русов та ін.).</p>

З цієї схеми видно певну хронологічну синхронність українського громадського руху в обох імперіях, який так чи інакше засвідчував процеси ідентифікації українства.

Зазначимо, що продуктивній систематичній діяльності, етиці скромної праці і пов'язаних з нею добродійностей, філософії малих справ була протиставлена філософія бунту, руйнація соціальних підстав людського життя для надання простору вираження героїзму, енергії творення, руху в нерозвідані сфери творчого життя індивіда, не закутого умовностями зобов'язань, відповідальності й порядку. При цьому теоріям організованого суспільства був програмно протиставлений соціальний анархізм, який проник у сферу

моралі й інтелектуалізму. Розуміється, що неадекватне сприйняття життя соціальними й інтелектуальними маргіналами перетворювалося на певну норму існування людини, як і те, що вся епоха модернізму була просякнута і дихала ароматом смерті в її безпосередніх та витончених формах, як і те, що модернізм, як і ідеологія поновлення, завжди прагне до пошуку прикордонних сфер знання, які ще не були досліджені. Проте ці знання були не тільки теоретичні (фрейдизм, марксизм чи ніцшеанство), це і практична реалізація знань, яка знаходилася на окраїні: революція, тероризм, анархізм, носіями яких завжди є межові суб'єкти-маргінали.

Маргінальність – це соціально-психологічний стан груп і окремих людей, пов'язаний з різкою зміною зовнішніх умов життя і складністю адаптації до них. Вона виникає тоді, коли особистість позбавляється попередніх життєвих орієнтирів, набуваючи нового соціального середовища, але не встигає пристосуватися до нього, не має внутрішньої мотивації, що відповідала б цьому середовищу, світогляду і світосприйняттю. На відміну від люмпенізації і пауперизму, маргінальність не обов'язково пов'язана зі знедоленням, соціальною деградацією особистості, випадінням із соціальної структури суспільства. Маргінальною психологією можуть володіти і представники досить успішних суспільних груп, які внутрішньо не пристосувалися до свого становища та, відповідно, обтяжені ним. Маргінальність визначається як «межовість», «прикордонність» становища людей стосовно великих соціальних груп, що накладає відбиток на їхню психологію і поведінку. Якраз ці проміжні соціальні групи нерідко виступають базою антисуспільних і антидержавних об'єднань та рухів.

Осмилюючи маргінальний статус особистості, Тамоцу Шибутані, американський психолог, вперше звернув увагу на необхідність розрізняти статус людини у соціальній структурі і набір психологічних рис, які можуть розвиватися в індивідуумі, що займає такий статус. Центральним аспектом в його розумінні маргінальності є домінування соціальних змін і трансформації соціальної структури, що призводять до тимчасового руйнування згоди, внаслідок чого людина стикається з декількома еталонними групами із різними, часто протилежними вимогами, які одночасно задовольнити неможливо. У цьому відмінність від ситуації у стабільному суспільстві, коли еталонні групи в житті особистості підкріплюють одна одну. Це і є джерелом маргінальності²⁷¹.

Маргінальність – це не тільки характеристика соціальних груп, а й феномен соціальних процесів, викликаний масштабною маргінальною ситуацією. У міру декласування маргінальні групи змінюють систему цінностей, яка склалася в них раніше. Для нової набутої системи характерні нетерпимість щодо існуючих соціальних інститутів, крайні форми прояву асоціальної

²⁷¹ Шивелев В. Российское общество: модернизация, традиционность, маргинальность. URL: <http://evrazia.org/print.phpid=2104>

поведінки, індивідуалізм, моральний релятивізм. Поглиблення маргіналізації призводить до того, що притаманна маргіналам система цінностей виходить за межі групової і поширюється на інші соціальні верстви, проникаючи, таким чином, у традиційні світоглядні структури. Відчуження і відторгнення різних верств та груп на периферію соціальної структури суспільства призводять до появи маргінальних субкультур, які можуть оформлятися в альтернативні рухи різних напрямів. Постійне зростання і відтворення маргінальних груп впливає на суттєві зрушення у розстановці соціальних і політичних сил, які, зрештою, стають джерелом соціальних конфліктів.

Маргіналізація суспільства є однією з причин, яка стимулювала кризу традиційних цінностей. Розглядаючи зв'язок між маргіналізацією як соціальним феноменом і кризою традиційних цінностей, варто, однак, мати на увазі, що різні види й форми маргінального існування в різних конкретних умовах можуть породжувати неподібні, а інколи і протилежні типи буденної та ідеологізованої свідомості. Історичний досвід свідчить: якщо маргінальна маса не стає об'єктом соціальної політики, то вона перетворюється на своєрідного суб'єкта політики. Маргіналам, через їх потребу бути кимось, легко нав'язати будь-які політичні погляди. Політологи зазначають, що крім гострої потреби бути кимось, певної втрати соціального статусу, ця соціальна верства відрізняється ще однією рисою: сприйняття будь-якого зовнішнього впливу, що обіцяє їй чіткий соціальний статус.

Посилення маргіналізації призводить до того, що притаманна маргіналам система цінностей – крайні форми соціального нетерпіння, схильність до спрощених максималістських рішень, заперечення або вороже ставлення до наявних суспільних інститутів – поширюється на суспільні кола. Оскільки йдеться про значну частину населення, такий розвиток може призвести до серйозних політичних наслідків. Про небажаний їх характер можна судити хоча б з того, що особливу активність стосовно таких груп проявляють крайні радикальні політичні сили й екстремістські об'єднання.

Отже, маргінальність, що виражається у запереченні порядків, які склалися в суспільстві, у пошуках альтернативних стилів життя, – це результат різнобічної соціально-психологічної ущемленості і фрустрації. Це може бути етнічна ущемленість, ціннісний конфлікт, пошук сенсу життя, соціальна невдоволеність, прагнення до отримання очікуваного статусу, рольове напруження, бажання самоствердитися через альтернативну статусну систему²⁷².

Розглянуте явище маргінальності, яке, у нашому випадку, у світлі розглядуваної проблеми є похідним модернізму, дає змогу зрозуміти причини

²⁷² Шивелев В. Российское общество: модернизация, традиционность, маргинальность.

революційного терору і виникнення анархізму на теренах України. Тероризм, який справив глибокий вплив на політичний розвиток, на психологію українців, що перебували у складі Російської імперії, донедавна залишався майже не дослідженим як специфічне явище. Пояснюється це переважно позанауковими причинами. На тему тероризму було накладено табу для советських істориків. У тогочасній літературі можна було знайти десятки досліджень, присвячених тероризму на Заході, однак включно до останнього часу не було праць, спеціально присвячених тероризму в Російській імперії й Україні. Тільки з відновленням незалежності ця тема актуалізована. В 1995 р. побачила світ монографія С. Світленка «Народництво в Україні 60 – 80-х рр. XIX століття»²⁷³, в якій викладені нові підходи до самої концепції історії революційного народництва в Україні, в тому числі тієї його течії, яка схилилася до застосування терору в боротьбі зі самодержавством. Генезу народництва як історичного явища автор розглядає крізь призму історико-генетичних витоків, а також через конкретну структуру власної ідеологічної основи, що формувалася на ґрунті російської та європейської дійсності. При цьому дослідник виділив національний, морально-психологічний, соціально-класовий чинники, певні загальні революційні традиції, динаміку створення емігрантських і великоросійських центрів, які сприяли поширенню російського народництва на етнічні українські землі.

Важливим етапом у науковому осмисленні політичного тероризму можна вважати появу в 2002 р. узагальнюючої колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.: історичні нариси» за редакцією В. Смолія. Її можна вважати першим підсумком великої дослідницької роботи, здійснюваної українськими істориками впродовж останніх років, з пошуку нових архівних матеріалів, що проливають світло на проблему терору і тероризму в Україні, та їх сучасного осмислення²⁷⁴. Продовження наукових студій з означеної проблеми належить відомим історикам В. Волковинському та І. Ніконовій, які в 2006 р. оприлюднили монографію «Революційний тероризм в Російській імперії і Україна»²⁷⁵. Автори аналізують розгортання революційного тероризму в Російській імперії в період другої половини XIX – початку XX ст. Вони приділили особливу увагу найвідомішим терористам та терористичним акціям на території України. Йдеться, зокрема, про вбивство народовольцями-українцями царя-реформатора Олександра II 1 березня 1881 р. (на цю подію звертав увагу видатний історик М. Грушевський). Чільне

²⁷³ Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX століття. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1995. 237 с.

²⁷⁴ Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст.: історичні нариси // НАН України; Ін-т історії України / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.

²⁷⁵ Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX століття). Київ: Старий світ, 2006. 416 с.

місце займає у книзі масовий есерівський терористичний рух початку ХХ ст. на теренах південноукраїнських губерній. Найгучнішим терактом у Російській імперії став замах російського революціонера Д. Богрова на прем'єр-міністра П. Столипіна під час перебування у Києві імператора Миколи II і його почту.

Проблема тероризму розглядається також і в працях інших українських істориків та філософів, зокрема Т. Бевз, О. Бойка, С. Кульчицького, В. Литвина, О. Моці, В. Петровського, М. Поповича, О. Рафальського, Л. Радченко, О. Реєнта, В. Смоля, В. Солдатенка та ін. У деяких з них бачимо судження з приводу терору, недостатньо аргументовані, наприклад: «терор народників від самого початку був приречений на поразку» (О. Бойко), «зусилля та жертви, на які йшли народовольці, були невиправдані» (В. Литвин). Так звану «революційну доцільність» дослідники визначають як «згубну силу для морального здоров'я суспільства» (Л. Ляшенко), заради якої «руйнувалися сім'ї, гинули десятки безневинних людей, виправдовувалося вживання наркотиків» (В. Петровський, Л. Радченко)²⁷⁶.

Щодо визначення самого поняття «тероризм», то одним з перших його дав американський історик Дж. Хардман у статті «Тероризм», опублікованій у чотирнадцятому томі «Енциклопедії соціальних наук» у 1934 р.: «Тероризм, – зазначав він, – це термін, використовуваний для описання методу або теорії, що обґрунтовує метод, завдяки якому організована група або партія прагне досягти проголошених нею завдань переважно через систематичне використання насильства. Терористичні акти спрямовуються проти людей, які як особистості, агенти або представники влади заважають досягненню цілей такої групи»²⁷⁷. Суттєвим і досить важливим доповненням до нього стало положення про те, що «тероризм як метод завжди характеризується не тільки тим фактом, що він прагне вивести з рівноваги законний уряд чи націю, але також продемонструвати масам, що законна (традиційна) влада більше не перебуває у небезпеці і без виклику. Публічність терористичного акту є кардинальним моментом у стратегії тероризму»²⁷⁸.

Основною метою будь-якого теракту є, як відомо, не сам факт здійснення того чи іншого злочинного діяння (вбивства, руйнування, захоплення заручників) та його матеріальні збитки, а насамперед психологічний вплив на якомога ширшу аудиторію (залякування, привертання уваги громадськості, провокування до певних дій чи бездіяльності). Таким чином, тероризм – засіб психологічного впливу. Головний об'єкт тероризму – не ті, хто став жертвою,

²⁷⁶ Гусев А. Революція через террор. URL: <http://www.personal-plus.net/305/4333.html>

²⁷⁷ Hardman J. B. S. Terrorism: A Summing Up in the 1903s // The Terrorism Reader. P. 223.

²⁷⁸ Ibid. P. 229.

а ті, хто залишився живим. Його мета – не стільки вбивство, скільки залякування і деморалізація живих. Жертва – інструмент, вбивство – метод.

На підтвердження зазначеного можна навести уривок з листа уродженця Чернігівської губернії, російського революціонера М. Кибальчича до Олександра III від 2 квітня 1881 р., за день до страти, в якому він пояснював перехід від пропаганди до терору: «Я глибоко переконаний, що якщо б з самого початку революційного руху, тобто з 1873 року, була б пропагандистам надана повна свобода слова, то від цього виграли б усі суспільні елементи нашої країни: і соціально-революційна партія, і суспільство, і навіть уряд [...] Тих жахливих терористичних актів, які здійснила революційна партія, мабуть, не було б, якщо б, по-перше, не було прийнято проти партії низки безперервних переслідувань, а по-друге, не було б поставлено низки перешкод для діяльності партії в народі»²⁷⁹. Про чітке розуміння своїх дій та усвідомлення наслідків свідчить уривок з листа М. Кибальчича до К. Брешковської, написаний перед виходом із в'язниці у 1878 р. «Даю слово, – писав він, – весь свій час, всі мої сили я докладу на служіння революції через терор»²⁸⁰.

Отже, народовольці, до яких входив М. Кибальчич, на перше місце серед шляхів досягнення мети ставили революційний терор; інші подібні шляхи теж передбачали, врешті-решт, вибух революції. Програма Виконавчого комітету «Народної волі» наочно демонструвала їхнє прагнення знищити уряд Російської імперії та затягнути країну у хаос революційного терору. Сам М. Кибальчич, перейнявшись цими ідеями, на допиті 20 березня 1881 р. так визначав головне завдання «Народної волі» – «...здійснити, за будь-яку ціну, вдалий замах на життя імператора»²⁸¹. М. Кибальчич вів революційну пропаганду і боротьбу на Київщині та Чернігівщині. Він був високоосвіченою людиною. Навчався в Інституті інженерів шляхів і Медико-хірургічній академії. Йому належить проект першого у світі літального апарата з реактивним двигуном. Хоч народовольцям і вдалося вбити Олександра II., однак бажаних змін не сталося. Одного царя змінив інший, при якому народові стало жити ще гірше. Самих же учасників замаху (А. Желябова, С. Перовську, М. Кибальчича та ін.) за вироком царського суду було страчено.

Серед причин, що зумовили перехід революціонерів до методів терору, історики виділяють незавершеність реформ царського уряду, несприйняття масами революційних ідей, пасивність суспільства щодо революційного руху,

²⁷⁹ Цит. за: Гусев А. Революція через терор // Персонал-Плюс. 2009. № 3 (305). 22 – 28 січня.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Там само.

помста владі за репресії²⁸², у тому числі стосовно терористів²⁸³, надмірну персоніфікацію влади революціонерами. Терор розглядався, з одного боку, як спосіб дезорганізувати уряд і спонукати його до реформ, з іншого – як метод підштовхнути народ до повстання, прискорити хід історії²⁸⁴. Як пише Г. Гейфман, терористи своїми акціями хотіли спровокувати жорстку репресивну політику з боку влади, щоб посилити невдоволення у суспільстві і викликати повстання²⁸⁵.

Виходячи з досліджень вітчизняних істориків, можна стверджувати про певну роль у революційному терористичному русі українців. Це стосується як керівного складу політичних організацій, які діяли в Російській імперії у кінці XIX – на початку XX століття, так і рядових членів. Найвідомішою серед народників стала створена в 1876 р. у Петербурзі таємна організація, що згодом дістала назву «Земля і воля».

В Україні діяло кілька народницьких гуртків усіх трьох напрямів, а центром їх пропаганди став Київ, де працював гурток М. Чайковського (філія), що виник і базувався в Петербурзі. У 1873 р. у Києві народники-бунтарі організували гурток «Київська комуна» у складі 30 осіб. До нього входили студенти, інтелігенція – Володимир Дебагорій-Мокрієвич, Віра Засулич, Яків Стефанович. Велику роль серед народників в Україні відігравали брати Жебуньови, гурток яких працював на Чернігівщині. Народницькі гуртки існували також в Одесі, Харкові, Херсоні, Полтаві, на Поділлі. На Київщині подібною діяльністю відзначилися такі відомі народники, як Я. Стефанович і Л. Дейч, які стали організаторами так званої «Чигиринської змови» (1876–1877). Переконавшись під час «ходіння у народ», що селяни ще сповнені царистських ілюзій, надій на те, що «добрий цар» дасть їм землю, народники вирішили готувати селянське повстання від імені самого царя. Яків Стефанович установив зв'язок з селянами Чигиринського повіту на Київщині й у 1875 р. поселив там свою групу народників та розпочав підготовку повстання, читаючи селянам «Кобзаря» і розповідаючи про вільні козацькі часи гетьманської України. Видаючи себе за селянина, Я. Стефанович домігся, щоб селяни послали його ходаком до царя. Через певний час він повернувся з вигаданою «царською грамотою», нібито одержаною від імператора. У ній лунав заклик до створення повстанської армії та підготовки збройного виступу. Селяни, повіривши у «царську

²⁸² Гейфман А. Революционный террор в России. 1894 – 1917. Москва: Крон-Пресс, 1997. С. 71, 73.

²⁸³ Там само.

²⁸⁴ Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.). М: РОССПЭН, 2000. С. 9, 13.

²⁸⁵ Гейфман А. Революционный террор в России. С. 28.

грамоту», почали записуватися до організації під назвою «Таємна дружина», збиралися на таємні зустрічі, обговорювали плани повстання. У 1877 р. «Таємну дружину» було викрито, а учасників заарештували. Селянських ватажків (Кузьму Прудкого, Михайла Гудзя, Лазаря Тененка) було засуджено до 12 років каторги. Організаторам змови – Я. Стефановичу, Л. Дейчу та іншим – загрозувала страта, але їм вдалося втекти з в'язниці, а незабаром й емігрувати за кордон. Ця невдача остаточно переконала народників у неможливості підняти велике повстання селян, у слабості всього руху.

Продовжуючи агітаційно-пропагандистські традиції, чорнопередільці, які діяли і на теренах України, у 1880-х рр. організували в Києві нову групу «Південноросійський робітничий союз». До його діяльності долучилося близько тисячі робітників «Арсеналу» та інших підприємств. «Союз» проводив за містом масові сходи, на яких ішлося про шляхи політичної боротьби, про розправу із жорстокими підприємцями й їхніми чиновниками. «Союз» придбав нелегальну друкарню й публікував листівки, але проіснував він менше року, а після арешту керівників розпався.

Народовольці організували замахы не лише на царя Олександра II, але й на київського генерал-губернатора М. Черткова, капітана жандармів О. Судейкіна та інших царських чиновників. Активним учасником «Народної волі», окрім Миколи Кибальчича, був А. Желябов, який народився у Криму в сім'ї кріпака. Навчаючись в Одесі в університеті, брав участь у роботі гуртка народників, які ідеалом суспільного устрою обрали порядки Запорозької Січі. Згодом вступив до організації «Земля і воля», а після її розпаду – до «Народної волі». Ним було організовано кілька терористичних актів, у тому числі й замахы на царя в Олександрівську та Одесі.

Боротьба народників проти глухої стіни московського самодержавства була героїчною і самовідданою. Вони зробили певний внесок у розвиток революційного руху. Останньою важливою акцією ще не репресованих народників став скликаний у 1885 р. у Катеринославі підпільний загально-російський з'їзд з метою відновити після багатьох арештів діяльність керівного центру руху. Проте задум не був здійснений через численні арешти й переслідування його учасників. У розрізних таємних організаціях ще неприпиняла брати участь передова молодь, зокрема, український поет, революціонер Павло Грабовський та письменник Михайло Коцюбинський²⁸⁶.

Розвиток революційного тероризму провокували контрреформи Олександра III, а на початку царювання Миколи II відбулася консолідація революційних сил різних орієнтацій. У кінці 1901 р. створюється Бойова організація партії есерів (розпалася на початку 1907 р.). Перше політичне

²⁸⁶ Народництво в Україні. URL: <http://histua.com/knigi/istoriya-ukraini-zarubavaskovskij/narodnictvo-v-ukraini>

вбивство скоїв виключений з університету студент Петро Карпович 4 лютого 1901 р., убивши консервативного міністра освіти М. Боголепова. У квітні 1902 р. був убитий міністр внутрішніх справ Д. Сипягін. У липні 1904 р. – його наступник В. Плеве. У лютому 1905 р. – московський генерал-губернатор великий князь Сергій Олександрович. Крім есерів, тактику тероризму використовували інші політичні організації: анархісти і соціал-демократи. Проте найбільшу ставку на терористичну тактику робили все-таки есери.

Своєрідним сплеском тероризму послужила перша революція в Росії (1905 – 1907 рр.), в ході якої було вбито й отримали каліцтва різного ступеня 4500 державних чиновників, убито 2180 і поранено 2530 приватних осіб. У 1907 р. було зафіксовано приблизно 18 щоденних жертв. 3 січня 1908 р. по травень 1910 р. зафіксовано 19957 терактів і грабежів. Треба зазначити, що «під шумок» революції, прикриваючись нею, багато терактів проводилося з метою особистої наживи. Зупинити це свавілля частково змогла практика військово-польових судів, введена прем'єр-міністром П. Столипіним. У відповідь на це (1906 р.) есери-максималісти підірвали його дачу, внаслідок чого загинуло 27 осіб, постраждали діти прем'єр-міністра. Ситуація більш-менш стабілізувалася лише 1910 року. Останньою великою справою в історії дореволюційного тероризму стало вже згадане вбивство прем'єр-міністра П. Століпіна на очах царя і 92 агентів охорони.

Як це не дивно, але чимало організаторів есерівських терористичних актів були вихідцями з України (не завжди українці), на що вказали В. Волковинський та І. Ніконова²⁸⁷. Можна згадати, наприклад, що колишній студент Київського університету Г. Гершуні стояв біля витоків Всеросійської партії соціалістів-революціонерів і створення терористичної есерівської організації. На початку ХХ ст. Г. Гершуні об'їздив низку міст Росії і передусім України, де вербував людей для відповідних дій. В Києві йому вдалося залучити декілька виключених з університету за революційну діяльність студентів – С. Балмашова, О. Покотилова, М. Блінова, а також поручика Є. Григор'єва та його коханку Ю. Юрковську. У Харкові завербували міщанина М. Мельникова, у Катеринославі – доньку місцевого купця Л. Рем'янікову і житомирського єврея А. Вейценфельда, який, будучи членом катеринославського комітету есерів, залучив до терору робітника Х. Качуру. Не можна оминати й Б. Савінкова, уродженця м. Харкова, мати якого була українкою, а батько росіянин. Бойова організація у перші роки ХХ ст. нараховувала 10 – 15 осіб, дотримувалася суворої конспірації та беззаперечно виконувала всі накази Г. Гершуні, якого терористи нарекли «диктатором»²⁸⁸.

²⁸⁷ Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). С. 73 – 97.

²⁸⁸ Волковинський В. М. Україна в орбіті есерівського тероризму на початку ХХ ст. URL: history.org.ua/JournALL/xix/8/3.pdf

Активно діяли на теренах України і так звані летючі місцеві есерівські бойові загони, які продовжили традиції народників-бойовиків, використовуючи форми та методи їхньої діяльності. Хоча техніка, яку застосовували есери-бойовики, не дуже вдосконалилася порівняно з часами народовольців, кадрове забезпечення терористичних акцій, підготовка їх виконавців залишалася майже такою самою, як і в другій половині XIX ст. Щоправда, керівники ПСР не брали, як члени «Народної волі», безпосередньої участі в терактах. Виконували їх спеціально підготовлені, насамперед морально, есери, які хотіли передусім заявити про себе, стати жертвами заради кращого майбутнього народу.

На тлі народовольчого й есерівського тероризму виділявся анархістський тероризм, що теж набув помітного поширення на теренах України. І справді, голосний «індивідуальний» терор загальноросійських есерівських груп заслонив своєю розробленою міфологією «масовий» терор анархістів. І не дивно. Коли есери мітили в міністрів, великих князів, імператора, анархісти вбивали «безпосередніх визискувачів»: власників крамниць, директорів фабрик, друкарень і рядових поліцейських. Есерівські терористичні акти були розраховані на «голосніший» політичний ефект. Вони були пов'язані з політичними інтелектуальними «столичними» колами, на відміну від «провінційного» терору анархістів.

Усі політичні партії Російської імперії були орієнтовані на столиці, як центри влади. Анархісти ж заперечували боротьбу за владу, державу, партійність, політику. Тому столиці не стали головними об'єктами дій анархістів. Ще дорадянські дослідники анархізму виділяли так званий «південний» анархізм – терористичний, агресивний, масовий анархізм на Півдні України, відрізняючи його від «північного» анархізму – анархізму столиць імперії і Центральної Росії – поміркованого, кабінетного, пропагандистського.

Практика терору анархістів на теренах України вражала масштабами. Вже в 1903 р. вони зробили ставку на терор як спосіб «заякування визискувачів і влади», на економічний терор – «на допомогу робочому рухові». Анархістська «пропаганда дією» мала підштовхнути маси до рішучих дій, до масової «кривавої розправи», до фізичного знищення десятків тисяч «гнобителів». Через ворожість до будь-якої влади і культ насилля анархісти вважали, що безпосередній об'єкт терору може вибирати «окрема революційна анархічна особистість», іноді навіть без «рекомендації» і допомоги анархістської організації. «Особиста ініціатива» у терорі – «винахід» анархістів, «вищий прояв», на думку анархістів-«ідеологів», «свободи особи».²⁸⁹

²⁸⁹ Савченко В. Жертвопринесення революції. Маргінальні терористи «південного» анархізму. «П'ятирічка терору» (1905 – 1909 pp.) в Україні. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/savchenko.htm>

Культурна фігура анархізму, німецький робітник Йоган Мост, проповідував: «Хай живе ненависть!.. У боротьбі проти порядку злодіїв законні всі засоби. Чим вища ціль, на яку спрямований постріл, тим більший його пропагандистський ефект!»²⁹⁰. Анархісти Росії уявляли себе своєрідними «месниками» – «шляхетними розбійниками», «запорожцями», набираючи потенційних прихильників у середовищі босяків, безробітних, кримінальників. Саме з них було «запропоновано» створювати «заколотні зграї». Незважаючи на декларований атеїзм і заперечення моральних та етичних норм, анархісти намагалися постійно оперувати до понять добра і зла у наближеному до маніхейства варіанті, розглядаючи всю сучасну цивілізацію як «суспільство зла», а владолюбство – як головний порок, владу і державу – як головних «глобальних» ворогів. Реальна – «матеріальна» Росія вбачалася ними як пекло. Брудні вулиці околиць великих міст, убогість духовного життя – такі реалії «не влаштовували» двадцятирічних анархістів як єдина перспектива життя. Вони вірили у відірваний від реальності ідеал – анархію, розглядаючи «підпільну Росію» і терор як «чистилище». Неприйняття страти, експлуатації та війни поєднувалося з обоженням «кривавого терору», що призводило до подвійного морального стандарту.

У «південному» анархізмі домінував культ волі, сили і насильства. За допомогою бомби анархісти мріяли зробити людей щасливими, розв'язати всі проблеми. Цей анархізм будувався на презирстві до життя – як до чужого, так і до свого (маніхейське сприйняття матеріального світу) і на поклонінні перед сміливим і вольовим «героем» – «надлюдиною», – що володіє життям і смертю, долею і самою історією. На підросійській Україні були представлені майже всі напрями анархізму того часу: «махасвці», «хлібовольці» – анархісти – комуністи, «чорнознаменці», «безначальці», «безмотивники», «комунари», «індивідуалісти», «синдикалісти». «Південний» анархізм будувався на основі кривавої «практики» масового терору і зв'язку «кров'ю» членів груп – зграй анархістів. Усі анархістські групи розглядали терор як «революційну необхідність», відрізняючись тільки за спрямованістю терору (масового, економічного, «адресного» чи «безмотивного»). Дивно, але «столицями» анархістського руху в Російській імперії стають найбільші промислові центри «на південних окраїнах»: Одеса і Катеринослав (Дніпро). Основна маса «південних» анархістів була «породженням» міських слобідок Донецько-Криворізького промислового району чи патріархальних єврейських «гетто» центральних регіонів. Незначний відсоток інтелігенції в цих, на перший погляд, цілком різних «середовищах проживання», деяка відірваність від

²⁹⁰ Общественное движение в России в начале XX столетия. Т. 3., кн. 5. Санкт-Петербург, 1914. С. 142 – 151.

магістральних культурних процесів і від «імперської величі» формували досить примітивний, спрощений світогляд, який міг би «брати на віру» гасла анархістів.

«Анархічна», індивідуалістська ментальність на Півдні України часто-густо ігнорувала «державність» і міфологізувала «козака Мамаю», такого собі гульвісу, бездержавника, «авантюриста-індивідуаліста». Український ідеал – «козацька воля» – був підмінений волонтаризмом, непокорю, виправданням насильства. При цьому українці й євреї вбачали у державі тільки «гвалтівника». Значною мірою ці події згодом вплинули на породження у 1919 р. феномену махновського руху, який затягнув у свою орбіту сотні тисяч мешканців Півдня України. Недарма Нестор Махно зумів сформувати анархістську армію у 80 тис. осіб (подібного не було ніде у світі), а Україна стала тереном небаченого експерименту – «будівництва анархії»²⁹¹.

У Києві анархісти не зуміли створити потужні «бойові» організації, тільки у грудні 1905 р. тут з'явилася перша нечисельна група, заснована ідеологами терору – «чернознаменцями» І. Гроссманом, О. Таратуєю, А. Бароном. У 1907 р. «спокійний» Київ перетворився у «місто терору» (замахи: на генерала В. Сухомлінова, начальника охорони в'язниці, ректора Київського університету, анархістські експропріації). Місто стало центром транспортного «вузла», що постачав зброю і вибухівку у центральну Росію. Тут у 1907–1908 рр. діяли чотири групи терористів: «безначальці», «індивідуалісти», «анархісти-комуністи», «чернознаменці». Київські «індивідуалісти» брутально вбили православного священика і пристава, здійснили напад на цукровий завод. Зі середовища студентської групи «чернознаменців» вийшов уже згадуваний майбутній убивця прем'єра Петра Столипіна – Дмитро Богров. Криза «південного» анархізму, що почалася на початку 1908 р., поступово зумовила затухання анархо-терору. Від середини 1909 р. поліцейні рапорти фіксували «на Півдні» тільки окремі акції анархістів²⁹².

Виникає питання, яка ж причина участі українців у революційному терорі поруч з росіянами, євреями та представниками інших етнічних спільнот? Що їх об'єднувало в цих акціях? Адаже питання було не тільки в соціальних аспектах, що достатньо повно висвітлені в дослідженнях українських істориків, які досліджують цю проблему. Очевидно, були й інші причини. Як уже зазначалося, модернізм породив маргінальність, а модернізація завжди супроводжується суттєвими змінами в житті суспільства і людини. Маргінальна верства населення, яка збільшується в кризовій для

²⁹¹ Савченко В. Жертвопринесення революції. Маргінальні терористи «південного» анархізму. «П'ятирічка терору» (1905 – 1909 рр.) в Україні. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n25texts/savchenko.htm>

²⁹² Там само.

суспільства ситуації, може відіграти роль його детонатора. Маргіналізація традиційних суспільств, де відбуваються націєтворчі процеси, будучи панівною тенденцією у кризових суспільних системах, протікає у вигляді процесу формування субкультури транзитності, зі специфічними інтересами і цінностями, моделями поведінки в різних сферах життєдіяльності. Індикатором маргінальності є наявність тіньової поведінки, яка не вписується у традиційні уявлення про стандартну поведінку етнофорів того чи іншого народу. Звичаї та етнічні традиції для маргіналів уже не є регулятором їхньої поведінки. При цьому руйнуються традиційні етнічні цінності, з'являються нові поведінкові коди, непритаманні етнічній етиці традиційних народів, у зв'язку з чим серед маргіналів починають поширюватися негативні стандарти поведінки.

Звичайно, соціальні аспекти, за якими стояв інший якісний рівень життя людей, відіграли свою роль, але саме революційність, «замішана» на маргінальності, штовхала учасників цього процесу на терористичні дії проти імперської влади та її представників. Посилення маргіналізації призводить до того, що притаманна маргіналам система цінностей – крайні форми соціальної нетерпимості, схильність до спрощених максималістських рішень, заперечення або вороже ставлення до існуючих суспільних інститутів – поширюється на широкі суспільні кола. Подібний розвиток може призвести до серйозних політичних наслідків, що підтвердив Жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді. Досить велику кількість анархістів і терористичних актів на теренах підросійської України можна пояснити тим, що в політичній культурі населення було відсутнє відчуття державності, яке посилювалося маргінальністю.

Розглядаючи проблему революційного тероризму в контексті антропології, варто зупинитися на його психології та етиці. У ХХ ст. проблеми деструктивної поведінки, деструктивної особистості були одними з центральних у психоаналізі. З. Фройд, А. Адлер, Е. Еріксон, Е. Берн шукали причини деструктивізму в умовах соціалізації, намагалися визначити, які саме фактори, переважно з дитинства та юності, призводять до невротичних девіацій, у тому числі й до одержимості ненавистю, що є психологічним стрижнем терору. К. Юнг, К. Хорні, Е. Фромм висловилися за ширший підхід і звернулися за відповіддю до суспільних відносин. Свої пояснення механізмів формування і поведінки терористичних спільнот пропонують соціальні психологи, що досліджують закономірності групової взаємодії. Коли ж ідеться про ідейних наставників, організаторів і провідні фігури терористичних братств, тим більше про терористів-одинаків, то видається незаперечним запропоноване класиками психоаналізу розуміння особистісних рис людини. Однак застосовувана до фігур такого рівня психоаналітична парадигма, що виводить деструктивізм із властивостей невротичних людей, у мотивах яких домінує тиск несвідомої сфери психіки, є недостатньою. Ще важче звести до впливу

індивідуального «несвідомого» пояснення поведінки численних рядових членів терористичних організацій. Звичайно, комплекс неповноцінності, що міститься у несвідомому багатьох індивідів і вимагає компенсації, відіграє свою роль. Проте основний імпульс йде від спрощеного логічного початку, абсолютизації ідеї, яка придушує, витісняє зі свідомості все, що суперечить цій ідеї або не вкладається в її прокрустове ложе²⁹³.

Не тільки з несвідомої сфери психіки, а й з обмеженої свідомості, яка сприймає світ тільки у чорних і білих фарбах, виникають руйнівні прагнення, що оволодівають масами. Схильність бачити складний і суперечливий світ через спрощену призму однієї тільки-но засвоєної ідеї і вважати, що все, що не відповідає цій ідеї, належить знищенню, притаманне здебільшого підлітковій свідомості. Однак у період кризи соціальної системи такі ідеї, набуваючи форми міфу, закріплюються, не дозволяють свідомості ставати дорослою. Отже, міфологізація призводить до витіснення з першопочаткової ідеї і того позитивного, що в ній містилося, виключаючи можливість сприйняття будь-якої критики. Нарцизм і некрофілія тепер йдуть не з індивідуального несвідомого, а розміщені в самому міфі. Звідси і витікає можливість їх масового характеру. Прикладом може бути уява про общинний соціалізм народовольців та їх ходіння в народ. Наївною і незаперечною здобиччю міфологізації свідомості стає насамперед маргінальна молодь, що не зуміла вчасно завершити рольову ідентифікацію і, як зазначалося, виявилася неспроможною критично, релятивістськи оцінювати нові явища, що поставали.

Поняття рольової ідентифікації, введене Е. Еріксоном, важливе для пояснення проблем юності, процесу її соціалізації. Підлітки, які успішно ідентифікують себе з ролями, що хочуть зіграти у світі дорослих, упевнені у правильності свого вибору і в доступному для них розумінні цих ролей знаходять сенс життя, усвідомлюють завдання і впевнено крокують до них. Але в тих випадках, коли така ідентифікація не досягається – відповідна соціальна роль не знайдена або є недосяжною, а норми очікування, що відповідають цим ролям, не приймаються, – результат соціалізації виявляється невтішним: суспільство й індивід взаємно заперечують одне іншого і, як наслідок, – утягування невдах у маргінальні групи, асоціальні й антисоціальні види активності²⁹⁴.

Такий невтішний варіант, названий Е. Еріксоном рольовою дифузєю, набув особливого поширення у суспільстві, яке переживало перехідну кризу. Виник конфлікт між рольовими нормами й ідеологією, в якій покоління, що соціалізувалося, шукало сенс життя, моральне виправдання своїх дій. Цей конфлікт гостро переживала частина молодих вихідців з еліти, які потрапили

²⁹³ Див.: Левин А. Психология террора. URL: <http://psyfactor.org/lib/terror.htm>

²⁹⁴ Там само.

під вплив ідей модернізації. З іншого боку, ролі, пропоновані новими соціальними структурами молодим вихідцям з низів, які здобули освіту, опинилися в протиріччі з наслідуваними ними традиційними уявленнями і не відповідали їх завищеним очікуванням. Відчуття неповноцінності робило цю групу особливо сприйнятною до ідеологічних міфів, що компенсують труднощі самоідентифікації. Ці явища спостерігаються на прикладі учасників революційного тероризму в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст.

Дослідники ефекту індоктринації (промивання мізків) у терористичних спільнотах зазначали як початковий відправний момент маніпуляційної технології – придушення особистості шляхом усіляких принижень. У цьому випадку використовується інший шлях – надкомпенсації неповноцінності через залучення до числа вибраних, покликаних до «виправлення» світу. Масовий міф перетворюється для захоплених ним індивідів у надцінну особистісну ідею. Ними оволодіває месіанське сприйняття своїх вождів і оцінки власних дій. Вони вбачають себе вищими за інших, такими, що здійснюють особливе призначення, і горді з цього. Тому вбивство не тільки супротивників, але й людей, яких не було підстав вважати своїми ворогами, загибель своїх прибічників і власна самопожертва їх не бентежила і не зупиняла. Поєднання в мотивації месіанства несвідомого та свідомого початків психіки виключає будь-які сумніви і коливання, робить індивіда абсолютно несприйнятним до критики²⁹⁵.

Є ще один аспект проблеми – так звана етика тероризму. Боротьба за політичну свободу і соціальну справедливість через політичні вбивства вимагала певного етичного обґрунтування або морального виправдання. Тероризм як політична дія повинен був ґрунтуватися на ідеологічній та етичній системах. Питання про моральне виправдання політичних убивств було поставлене уже в першій програмній статті головного ідеолога есерів В. Чернова про тероризм. «Характер терористичної боротьби, – писав він, – пов'язаний перш за все з пролиттям крові, він такий, що всі ми раді вхопитися за будь-який аргумент, який позбавив би нас від проклятого обов'язку змінювати зброю живого слова на смертельну зброю битв. Але ми завжди вільні у виборі засобів»²⁹⁶. Описавши жахливе становище людей у «країні рабства», В. Чернов заявляв: «У цій країні, відповідно до нашої моральності, ми не тільки маємо моральне право – ні, більше того, ми морально зобов'язані покласти на одну чашу терезів – все це море людського страждання, а на іншу – спокій, безпеку, саме життя, його винуватців»²⁹⁷.

²⁹⁵ Левин А. Психология террора. URL: <http://psyfactor.org/lib/terror.htm>

²⁹⁶ Чернов В. М. Террористический элемент в нашей программе // По вопросам программы и тактики: сб. статей из «Революционной России». Женева, 1903. С. 71.

²⁹⁷ Там само. С. 72 – 73.

Не випадково німецький історик М. Гілдермеєр зауважував, що в есерівських деклараціях терористичні акти отримували додаткове виправдання з допомогою моральних і етичних документів. «Це демонструвало примітний ірраціоналізм і майже псевдорелігійне поклоніння перед “героями-месниками” [...] Вбивства пояснювали не політичними причинами, а “ненавистю”, “духом самопожертви” і “відчуттям честі”. Використання бомб проголошувалося “святою справою”. На терористів поширювалася особлива аура, що ставила їх вище звичайних членів партії, – як їх вдало називає М. Гілдермеєр, – “громадянських членів партії”»²⁹⁸. Адже терористи повинні бути готові віддати життя за справу революції.

За словами народовольця М. Кибальчича, – одного з убивць Олександра II – «для нас, молодих кантіанців, що визначали людину самоціллю і суспільне служіння, обумовлене самоцінністю людської особистості, питання про терор було найстрашнішим, трагічним, мученицьким. Як виправдати вбивство і чи можна взагалі його виправдати? Убивство за всіх умов залишається убивством. Ми йдемо на нього, тому що уряд не дає ніякої можливості проводити мирно нашу політичну програму, яка має на меті благо країни і народу. Але хіба цим можна його виправдати? Єдине, що може до певної міри якщо не виправдати, то суб’єктивно відпокутувати, – це принесення при цьому в жертву свого власного життя. З морально-філософського погляду, акт убивства повинен бути одночасно й актом самопожертви»²⁹⁹.

Пафосом морального виправдання тероризму просякнута промова есера І. Каляєва, вбивці великого князя Сергія Олександровича, на суді. «Чи не правда, – звертався він до суддів, – благочестиві сановники, ви нікого не вбили і спираєтеся не тільки на багнети і закон, але й на аргументи моральності... ви готові визнати, що існують дві моральності. Одна для звичайних смертних, яка проголошує: «не вбий», «не вкради», а інша моральність для правителів, яка їм все дозволяє. І ви справді впевнені, що вам все дозволено і немає суду над вами». У промові І. Каляєва чітко прослідковуються євангельські мотиви. Більше того, він ототожнював себе з Ісусом Христом. Як інакше можна інтерпретувати його слова: «Але де той Пілат, який, не вмивши ще рук своїх від крові народної, послав вас сюди будувати шибеницю»³⁰⁰.

Аналіз мотивів самопожертви учасників терористичних актів привів американських істориків Емі Найт і Ганну Гейфман до висновку, що,

²⁹⁸ Hildermeier Manfred. The Terrorist Strategies of Socialist-Revolutionary Party in Russia, 1900 – 1914 // Social Protest, Violence and Terror in Nineteenth-and Twentieth-century Europe. N.Y. Lnd., 1979. P. 81.

²⁹⁹ Цит. за: Зензинов В. М. Пережитое. Нью-Йорк, 1953. С. 115.

³⁰⁰ Речь И. П. Каляева // Революционная Россия. 1905. № 66. 5.05. С. 1 – 2.

можливо, багато з них мали психічні відхилення, а їх участь у терористичній боротьбі пояснювалася потягом до смерті. Не наважуючись покінчити самогубством, яке пов'язано з тим, що християнство розцінює самогубство як гріх, вони знайшли для себе такий нестандартний спосіб поквитатися з життям, при цьому ще «грюкнувши дверима»³⁰¹. Емі Найт, яка присвятила спеціальну статтю есерівським жінкам-терористкам, вказувала, що «схильність до суїциду була частиною терористичної ментальності, терористичний акт був часто актом самогубства»³⁰².

На нашу думку, підхід Е. Найт, Г. Гейфман та інших істориків, які пов'язують суїцид безпосередньо тільки з терором, видається дещо спрощеним. Без сумніву, терористи – особистості екзальтовані, невротичні, які не цінували не тільки життя інших, а й своє. Але тут варто розглядати проблему дещо ширше. Пригадаємо, що ідеологія модернізму містить ідею особливої значущості категорії смерті. Він увесь був просякнутий і дихав ароматом смерті як у її безпосередніх, так і у витончених формах вираження. Відхід з життя з доброї волі отримав не тільки виправдання, але й проголошувався бажаним кінцем життя. Ця добровільна смерть самих терористів може розглядатися як виконання ними модернізаційної програми. Звичайно, найбільше суїцидних випадків спостерігалось серед жінок-терористок, що й зрозуміло, оскільки у них більш тонка нервова конституція.

Отже, право на політичне вбивство набувало філософського обґрунтування і виходячи з наведених моральних оцінок. Можна було стверджувати, як це робив М. Кибальчич, що терористи, «які бралися за страшну зброю вбивства – ніж, револьвер, динаміт, – були в революції не тільки чистої води романтиками й ідеалістами, але й людьми найбільшої моральної чутливості»³⁰³.

Якщо виокремити загальні риси, притаманні раціональному обґрунтуванню ідеологами тероризму, то вони зводяться до таких положень: тероризм мав сприяти дезорганізації уряду; водночас був своєрідною формою «діалогу» з ним – загрози нових замахів мали на меті змусити владу змінити політику; тероризм розглядався як засіб «збудження» народу, з тим, щоб, можливо, підштовхнути його до повстання або хоча б привернути увагу до діяльності революціонерів; зрештою, підірвати «чарівність» імперської влади.

У переході народників від пропаганди до терору в кінці 1870-х рр. вирішальну роль, на наш погляд, відіграли фактори не так логічного, як,

³⁰¹ Див.: Будницький О. В. Тероризм глазами историка. Идеология терроризма // Вопросы философии. 2004. № 5. С. 14.

³⁰² Knight Amy. Female Terrorists in the Russian. Socialist Revolutionary Party // Russian Review. 1979. April. № 2. P. 150.

³⁰³ Ibid. P. 271.

найімовірніше, психологічного порядку. Настрій революціонерів, які втратили надію викликати будь-який рух у народу, штовхав їх до більш рішучих дій; місце одного міфу – про готовність народу до рішучого виступу за крашу долю, посів інший – про те, що реалізації народних устремлінь, виявленню його справжньої волі заважають перш за все зовнішні умови. Народовольці, зізнавшись у безрезультатності пропаганди серед селян, оголосили терор одним із пунктів своєї програми³⁰⁴.

Царевбивство 1 березня 1881 р., як ключовий момент в історії тероризму в Російській імперії, було і певним успіхом, і невдачею терористів. Адже успіх дався їм досить дорогою ціною, оскільки майже всі лідери були заарештовані або змушені втікати за кордон. Не відбулось якихось народних хвилювань; влада, недовго роздумуючи, відмовилася йти на поступки суспільству, тим більше виконувати вимоги терористів. Успіх народовольців, що обернувся загибеллю партії, також мав інші, непрямі наслідки. Вбити «помазаника Божого» в центрі столиці, оголосивши йому завчасно вирок! І вся могутність великої імперії виявилася безсилою перед злою волею цих людей. У цьому була чимала спокуса. Повідомлення газет про «розтрошені ноги божества» зробили для підриву «чарівності» урядової сили більше, ніж тисячі пропагандистських листівок разом узятих. Мабуть, найважливіший підсумок цієї події – це десакралізація влади³⁰⁵.

Терористична ідея надовго стала панівною серед революціонерів у Російській імперії, її підтримували й чимало українців. Народовольча «ідеальна модель» терористичної організації зберігала свою популярність щонайменше двадцять років. У 1905–1906 рр. «народився новий тип революціонера», – констатував П. Б. Струве, відбулося «звільнення революційної психіки від будь-яких моральних стримувань»³⁰⁶. До цього були причетні партійні ідеологи, і не тільки максималістські чи анархістські, які з самого початку вважали допустимою «пропаганду дією» і боротьбу проти безпосередніх експлуататорів. Це нерідко призводило до безглузвих вбивств відвідувачів «буржуазних» кав'ярень або пограбувань власників дрібних крамниць.

Соціал-демократи, не заперечуючи терор у принципі як елемент збройної боротьби в період повстання, але зрідка критикуючи терористичну боротьбу, відновлену есерами на початку століття, також закликали «разом бити» (Г. Плеханов), вести «партизанську боротьбу» і практикуватися на вбивствах тих, хто причетний до влади (В. Ленін). Живучість тероризму в

³⁰⁴ Будницький О. В. Тероризм глазами историка. Идеология терроризма. // Вопросы философии. 2004. № 5. С. 15 – 16.

³⁰⁵ Будницький О. В. Там само. С. 16.

³⁰⁶ Струве П. Б. Преступление и жертва // Русская мысль. 1911. Кн. 10. Цит. по: История терроризма в России / сост. О. В. Будницький. Ростов-на-Дону, 1996. С. 516.

Російській імперії пояснювалася, на нашу думку, не тільки тим, що він виявлявся часто єдиною можливим засобом боротьби революційної інтелігенції за здійснення своїх завдань. Терор став мало чи не найбільш ефективним засобом боротьби за обмеженості сил революціонерів. Тероризм, за визначенням директора департаменту поліції, а згодом міністра внутрішніх справ П. Дурнова, «це дуже отруйна ідея, дуже страшна, яка створила силу з безсилля»³⁰⁷.

Більшовицький переворот 1917 р. продемонстрував, що ракові клітини насильства, причаївшись у суспільному організмі, здатні до дуже швидкого розмноження за сприятливих умов. Політичні вбивства стали мало не основним аргументом у боротьбі проти ідейних супротивників. Державний терор ленінсько-сталінського режиму, який знищив мільйони людських життів, має генетичний зв'язок з терором дореволюційним – як з ліво- і правоекстремістським, так і урядовим. Звернення до ідейних витоків політичного екстремізму в Російській імперії дозволяє краще зрозуміти, яким чином політичні вбивства державою своїх громадян стали нормою десятиліть³⁰⁸.

Альберт Камю, який осмислював метафізичний сенс революційного насильства, вважав, що, «підриваючи бомби», революціонери-терористи Російської імперії, «зрозуміло, перш за все прагнули розхитати і повалити самодержавство. Але їх загибель була заставою відтворення суспільства любові і справедливості, продовженням місії, з якою не впоралася церква. По суті, вони хотіли заснувати церкву, з лона якої з'явився би новий Бог». Водночас він вказував, що «на зміну цим людям прийдуть інші, захоплені тією самою всепоглинаючою ідеєю, вони... вважатимуть методи своїх попередників сентиментальними і відмовляться визнавати, що життя однієї людини рівне життю іншої... Порівняно з майбутнім втіленням ідеї, життя людське може бути всім або нічим. Чим сильніше майбутні «математики» будуть вірити у це втілення, тим меншою буде вартість людського життя. А в крайньому разі – ні копійки»³⁰⁹.

Осмислюючи підсумки сказаного, можна дійти висновку, що зміни, які сталися в світі, і в першу чергу в Європі в останні десятиріччя XIX – початку XX ст., пов'язані з модернізмом, який приніс із собою нову ідеологію, нове світобачення. Він був спрямований не на описування світу, а на те, щоб людина сама змінювала цей світ. Як тут не згадати слова К. Маркса: «Філософи лише різним чином пояснювали світ, але справа полягає в тім, щоб змінити його». Отже, якщо німецька класична філософія в особі І. Канта і Г. Гегеля вважала існування деякого автономного початку, незалежного від самої

³⁰⁷ Воспоминания Льва Тихомирова. Москва; Ленинград, 1927. С. 104 – 105.

³⁰⁸ Будницкий О. В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма. С. 15 – 16.

³⁰⁹ Камю Альберт. Бунтующий человек. Москва: Прогресс, 1990. С. 246, 249.

людини, але який визначав її життя і якому людина так чи інакше мала підкорятися, то для модерністів саме внутрішні (приховані) сили самої людини: воля (у Ф. Ніцше), несвідоме (у З. Фрейда), класова ідеологія і революція (у К. Маркса) – постають як світоутворююча, так і рушійна сили історії.

Для модернізму характерна також тотальність, яка стала початком нової ідеології. Тотальність завжди орієнтується на масову свідомість, прагне зробити свої цінності загальними, а не тільки цінностями інтелектуальної меншості. Цінності, своєю чергою, прагнуть до універсальності, намагаються стати загальними (масовими). Отже, у прагненні до універсалізації реалізується експансивна влада тотальності. Тотальність у такому випадку – це певного роду дискурс влади певних цінностей і, відповідно, принцип відтворення нових цінностей та способів їх поширення. І це можна відстежити на тих соціокультурних змінах, що відбувалися на межі століть в Австро-Угорській та Російській імперіях.

2.3. Людина в координатах націоналізму

Як зазначалося в попередньому підрозділі, з епохою модернізму пов'язані радикалізація національних рухів і формування ідеології націоналізму. Націоналізм став одним зі способів мислення і світосприйняття. За образним висловлюванням Бенедикта Андерсона, націоналізм – це «окуляри», через які ми дивимося на світ, і «повітря», яким ми дихаємо³¹⁰. Прийнято вважати, що термін «націоналізм» (*nationalismus*) належить німецькому філософу і фольклористу, одному з визначних діячів Просвітництва Йоганну Готфрїду Гердеру (кінець 1770-х рр.). Власне, з XVIII ст. у країнах Західної Європи й поширюється націоналізм як політичний рух, спрямований на обмеження повноважень урядів і розширення прав і свобод громадян. З погляду антропологізму, націоналізм – **це рух та світогляд людей**, які усвідомлюють свою належність до певної етнонаціональної спільноти, тобто ідентифікують себе з нею. Поняття «нація» виступає для них символом, основою особистої ідентичності, орієнтує на те, щоб усі дії людини були спрямовані на досягнення вищої мети – служінню нації. Ось чому націоналізм – це особливий погляд на світ і становище людини в ньому, погляд з точки зору інтересів нації.

Саме конкретні люди виступають як сила, що об'єднує національний організм у цілісність, а вона, в свою чергу, формує почуття етнічної та національної ідентичності. Іншими словами, кожен індивід об'єктивно

³¹⁰ Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. Нации и национализм; перевод с англ. и немец. . Москва: Праксис, 2002. С.116.

національний, а суб'єктивно визнає себе частиною тієї чи іншої спільноти, культури, без чого останні не можуть бути визнані суб'єктом історичного процесу. Згідно з відомою тезою Е. Геллнера, не «нації породжують націоналізм, а націоналізм – нації». Е. Сміт виділяв три основні лейтмотиви націоналістичного руху: вимоги національної автономії, національної єдності і національної ідентичності, причому кожна з них може відігравати пріоритетну роль в тих чи інших конкретних умовах³¹¹. У літературі фігурують декілька різновидів націоналізму, зокрема, політичний, ліберальний, культурницький, соціальний, інтегральний та ін. Наприклад, в Україні у XIX ст. націоналізм мав культурницький характер.

Розглянемо докладніше становлення українського націоналізму, зародження якого відбувалося на межі XVIII – XIX ст. як вияв самобутніх соціокультурних особливостей козацько-шляхетської еліти та культурницьких інтересів молодішої генерації інтелігенції. Саме поняття «націоналізм» в українській лексиці появилось в 1880 – 1890 рр. і ототожнювалося, головним чином, з культурним самовизначенням представників української інтелігенції або як альтернатива російському і польському «шовінізму»³¹². Як зазначає Г. Касьянов: «Донедавна словосполучення “український націоналізм” в Україні вживалося лише в лайливому контексті, здебільшого з додатком “буржуазний”». Згідно з офіційним теологічним догматом поняття “український буржуазний націоналізм” включало будь-які прояви національної свідомості, культури, ідеологічні чи політичні спрямування, які не збігалися з державною ідеологією в галузі національного питання і могли (чи вважалося, що могли) загрожувати її пануванню або стати основою для сепаратистських тенденцій. Як наслідок, уся більш як 70-річна історія існування радянської України супроводжувалася невтомною війною радянської держави з химерою “українського буржуазного націоналізму” чи “українського націоналізму”³¹³. З точки зору історико-антропологічного підходу, та безпрецедентна швидкість, з якою національна ідея оволодівала народами і завдяки якій вона стала на початок XX ст. безумовною нормою, була б неможлива без фундаментальних змін у свідомості людей³¹⁴.

³¹¹ Сміт Э. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма. Москва: Практис, 2004. С. 19.

³¹² Лісовий В. Націоналізм український // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. Київ: Абрис, 2002. С. 412; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідеї. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. С. 17 – 21.

³¹³ Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 39.

³¹⁴ Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма // Нации и национализм. Москва, 2002. С. 206; Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Нации и национализм. Москва, 2002. С. 173.

Фахівці в галузі національних відносин майже однакові в розумінні природи цих змін. В умовах, коли в людей похитнулася віра в доброго правителя, виник сумнів, «що Святе Письмо відкриває... доступ до істини» і що ієрархія в суспільстві визначена Богом, вони, будучи вирваними модернізацією з соціально-рольових осередків доіндустріального станового суспільства, стикаються в новому для них світі з ідеєю нації, яка «хай буде вічно»³¹⁵.

Цій ідеї судилося стати для нового – соціально дифузного, анонімного, атомізуючого світу – секулярною релігією. Одному з «батьків-засновників» світової науки про нації Е. Гелнеру вдалося запропонувати формулу, що вразила багатьох спеціалістів, співвідношення між нацією і націоналізмом, згідно з якою не нації породжують націоналізм, а націоналізм породжує нації³¹⁶. Цілком очевидно, що ця формула могла бути названа «парадоксом Е. Гелнера».

Вивчення процесів, які відбувалися у масовій суспільній свідомості, дозволило вже на початку ХХ ст. сформулювати такий висновок: масова освіта народу, в поєднанні з урбанізацією, індустріалізацією, розвитком національних систем комунікації, загальним військовим обов'язком зумовила небачене до тієї пори розширення і ущільнення соціального простору. «Пізнай Себе через Іншого» перестає бути долею лише меншості й стає постійною соціальною практикою для більш широких верств населення. З точки зору модернізму, етнічна належність відіграє роль у походженні націоналізму, а культура – на фінальній стадії формування нації. Але справжнє коріння цього явища не в культурі, а в політиці й економіці. Прихильники модернізму стверджують, що нації і націоналізм – це історичне явище, яке виникло на зорі індустріальної ери і пов'язане з посиленням держав та розвитком капіталізму. Згідно з цією теорією внаслідок посилення прямого правління держави над жителями оборона, культура і повсякденне життя почали дедалі більше залежати від країни проживання. Держави запровадили національні мови, освітні системи, військову повинність, почали інвестувати в економічну інфраструктуру, контролювати пересування людей і товарів через свої кордони. При цьому освоєння технологій друку сприяло розвитку комунікаційного середовища, в якому між людьми, що ніколи не спілкувалися прямо, почали виникати суспільні зв'язки. Аналогічним ефектом володів розвиток економічного ринку. Внаслідок цього в межах кожної країни життя почало ставати дедалі однорідним, а між країнами почали наростати контрасти. Колишні (релігійні, племінні тощо) шляхи самоідентифікації виявилися порушені, але оскільки люди і далі відчували в ній функціональну потребу, вони почали ототожнювати себе з нацією.

³¹⁵ Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. Москва, 2000. С. 51.

³¹⁶ Гелнер Е. Нації та націоналізм; перекл. з англ. . Київ: Таксон, 2003. С. 179.

Прибічники модернізму стверджують, що необхідність появи націоналізму зумовлена тим, що: 1) індустріальне суспільство політично централизоване; 2) воно мобільне в плані зайнятості в масштабах часу від кількох поколінь до кількох днів; 3) існує зростаюча потреба в ефективних засобах комунікації для передачі різномірної і складної інформації; 4) значна частка професій вимагає довгого навчання; 5) в основі будь-якого навчання лежить певний загальний набір базових знань і навичок, здобуття яких можливе тільки в рамках культурної інфраструктури великої політичної одиниці і неможливе в рамках ізольованої сім'ї і села.

З погляду модернізму, зв'язок націоналізму з етнічною належністю є збігом. Національна належність визначається сучасною державою, що здійснює єдиний контроль над чітко окресленою територією, а існуючі етнічні відносини наближаються до того, щоб вони збіглися з кордонами держави або, навпаки, щоб у боротьбі за владу стали підставою для формування нових держав. Спроби зберегти етнічну автономію всередині національної держави були реакційними і перешкоджали модернізації суспільства. Модернізм не пояснює, чому питання про національну самоідентифікацію викликає сильні емоції, і приділяє недостатню увагу етнічним утворенням, які не збігаються з кордонами держави.

Символи національної ідентичності слугують інтересам еліт, які їх використовують у політичній або економічній боротьбі, оскільки вони зацікавлені в тому, щоб встановити контроль над державою та її ресурсами. Етнічна група трактується як спільнота, об'єднана інтересами, а етнічність – як засіб для досягнення групових інтересів, мобілізації в політичній боротьбі. Ця загальна і вихідна теза у кожного теоретика наповнюється особливим змістом, який конкретизується і розвивається³¹⁷.

Автори цього дослідження дотримуються думки про те, що націоналізм – це одна з форм самореалізації нації, політико-ідеологічне застосування символу нації з допомогою дискурсу і політичної діяльності, в якій велику роль відіграють психологія і почуття людей. Націоналізм – це заклик до людей, який об'єднує щось природне, глибоке, історичне, культурне, перш за все традиційне, здатне викликати прилив почуттів і емоцій, дійти до несвідомих глибин душі кожного; заклик націоналізму не просто об'єднує людей, а й протиставляє їх іншим людям, з якими вони пов'язані. «В сучасних видах націоналізму найважливішими речами, – пише К. Вердери, – є визначення культури, традицій і особливої історії»³¹⁸.

³¹⁷ Гузь А. Н. Модернізм в теоріях націоналізму. URL: <http://www.journalio.com/index.php/view>

³¹⁸ Вердери К. Куда идут «нации» и «национализм»? // Нации и национализм. Москва: Канон-пресс-Ц, 2002. С. 298.

Повертаючись до проблем становлення націоналізму в Україні, варто висловити деякі загальні міркування. Результати використання ресурсів модернізації в державах різних часових зон національного будівництва відрізнялися досить суттєво. Так, у країнах першої часової зони помітно зменшилися не тільки субетнічні, а й міжетнічні культурно-ментальні дистанції. Навіть у масовій суспільній свідомості Великобританії, з пам'яті якої не щезли історичні факти гострих внутрішніх конфліктів, спостерігалось чітке скорочення дистанції між традиційно «колючими» стосовно один одного образами «англійця», з одного боку, і «шотландця» та «валлійця» – з іншого. У Франції ж, з її унітарною територіально-адміністративною системою, такі процеси відбувалися набагато швидше. Внаслідок просування через масову освіту патріотичних версій історії, появи у менталітеті народу відчуття загальнонаціональної солідарності й уявлення про «спільну рідну землю» – «середньофранцузька» свідомість включила у спільноту «французів» також іноетнічних ельзасців, корсиканців і басків.

Значно скромніших успіхів зуміли досягти в цьому розумінні держави другої часової зони, створені лише в другій половині ХХ ст., – Німеччина та Італія. Там субетнічні дистанції залишалися значно більшими, ніж, скажімо, у Франції і навіть Британії. Як наслідок, для масової свідомості питання про те, наскільки сицилійці є італійцями, а баварці – німцями, залишалися не до кінця з'ясованими не тільки у другій половині ХІХ ст., а й у ХХ ст.

А ось вектор аналогічних процесів у Австро-Угорській імперії, що входила до третьої часової зони, був узагалі іншим. Тут масовизація практик пізнання «Себе» через «Іншого» була використана, основним чином, для примноження ідентичностей, що і підготувало падіння цієї монархії³¹⁹.

Якою мірою відповідні явища набули поширення в Російській імперії? Кінець ХІХ – початок ХХ століть були для неї часом швидкого розгортання процесів модернізаційного типу – індустріалізації, урбанізації, динамічного розвитку всіх видів освіти. Водночас, враховуючи низькі стартові характеристики, ці процеси навряд чи можна назвати модернізацією в повному розумінні слова. Це, швидше, була передмодернізація. Адже, незважаючи на потужну динаміку індустріального розвитку, в 1913 р. промисловість забезпечувала лише 27% національного доходу. Порівняно невисокими залишалися темпи урбанізації: до 1913 р. частка міського населення становила лише 15%. Суперечливо проходила і культурна модернізація. Після першого загального перепису населення 1897 р., який показав, що 72,3% жителів залишалися неграмотними, держава почала нарощувати зусилля з розвитку народної

³¹⁹ Див.: Буховец О. Г. Парадоксы национализма и национальные проблемы. URL: <http://www.lawinrussia.ru/node/32657>

освіти. Однак ресурсів для введення загальної початкової освіти так і не знайшлося включно до краху імперії³²⁰.

Через дефіцит модернізації дещо інші можливості демонстрував націоналізм. Щоправда, роль останнього як «незапланованого супутника» модернізації видається спеціалістам суперечливою. Одні вважають, що він сприяв модернізації, інші – навпаки, що він нерідко використовувався і проти неї³²¹. Беззаперечно, однак, інше: націоналізм не матиме успіхів, якщо в його розпорядженні не буде ресурсів у вигляді модернізаційних процесів. А в Російській імперії ці ресурси були набагато меншими, ніж у подібній з нею за поліетнічністю Австро-Угорщині.

Абсолютно необхідною умовою «націоналізації» є освіта. В справі набуття населенням елементарної грамотності Російська імперія значно поступалася навіть Австро-Угорщині, не кажучи вже про інші європейські країни. У 1914 р. в Росії припадало на тисячу жителів 59 учнів. Тоді як в Австро-Угорщині – 143, Великобританії – 152, Німеччині – 175³²². Та обставина, що на порозі ХХ ст. більше 58% поляків в імператорській Росії віком старше десяти років залишалися неграмотними³²³, суттєво стримувала масовизацію польської національно-державної ідеї. Але саме поляки, маючи власну «аристократичну верству», літературну мову і високу культуру, власне, і становили найбільш «перспективний» щодо «націоналізації» етнос Російської імперії.

Факторами, що, безумовно, гальмували «націоналізацію», були також слабка урбанізованість різних етносів і заперечення станового ладу. Однак революція 1905 – 1907 рр. різко змінила становище. Національні активісти зуміли «перезавантажити» спочатку домінуючу соціальну енергетику революції на «роботу» з «націоналізації». Як наслідок, локалізовані до того в середовищі інтелігенції «національні ідеї», починаючи з весни – літа 1905 р., перетворилися на феномен масової суспільної свідомості. Інакше кажучи, революція забезпечила перехід національного руху, якщо користуватися типологією М. Гроха, з фази В (патріотична агітація) у фазу С (масовий політичний рух)³²⁴.

³²⁰ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX веков). Т. 2. Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 1999. С. 284 – 305.

³²¹ Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма. – С. 213.

³²² Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX веков). С. 387.

³²³ Kappeler A. Russland als vielvölkerreich. Entstehung-Geschichte Zerfall. München, 1992. S. 331.

³²⁴ Грох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм. Москва: Праксис, 2002. С. 125.

Повертаючись до українського націоналізму, варто нагадати, що на початок епохи «національного відродження», яка охоплює період з кінця XVIII до 20-х років XX ст., специфічно українська ідентичність лише формувалася як цілісне явище. Будителям «сплячої нації» довелося не стільки відроджувати, скільки заново конструювати її, починаючи з головного – формування уявлення нації про себе. Можливо, звичний термін «національне відродження» видається дещо ідеологічно кон'юнктурним і слід було б говорити не про «відродження», а про «народження», тобто про початковий етап формування модерної нації. У загальних рисах цей процес відомий фахівцям, отже, не варто вдаватися в його деталізацію і повторення загально-відомих фактів. Зауважимо лише, що він відбувався за спільним для більшості східноєвропейських націй сценарієм, основні моменти якого відображені у періодизаціях М. Гроха, П. Магочія та ін.³²⁵

Саме процес формування «уявлення про себе» (можемо також назвати його процесом творення нації як «уявленої спільноти») спричинив виникнення українського націоналізму. Протягом XIX ст. український націоналізм пройшов у своєму саморозвиткові три фази: зародившись на соціально-психологічному рівні як суміш станових амбіцій нащадків козацько-шляхетської еліти та культурницьких інтересів нової, «різночинської» інтелігенції, під впливом дії зовнішніх факторів набув нової форми – етнічної, а згодом національної ідентичності інтелектуальної еліти українського суспільства. Через кілька десятиліть він став елементом світогляду певної її частини (національна свідомість), а наприкінці XIX ст. почалося оформлення його в ідеологію і політичний рух, завдання якого було «класичним» для східноєвропейських націоналізмів – «покликати» до політичного буття маси, перетворити їх на націю. Ідеологічне і політичне оформлення українського націоналізму на межі XIX–XX ст. було прискорене і соціальними факторами.

У руслі вже згадуваної «модернізаційної» теорії можна висунути таку гіпотезу: перехід Російської та Австро-Угорської імперій до індустріальної модернізації і виникнення у пануючих націй відповідних типів націоналізму (як доктрини модернізації) спричинили кризу архаїчно-аграрного українського суспільства. Фактично відбувався процес зміни типу суспільства в імперіях, до складу яких належали українські землі. Для українців ці зрушення були зумовлені не так внутрішніми факторами органічного розвитку (зокрема, соціально-економічними), як зовнішніми – потребою центру-метрополії в модернізації. Індустріальна модернізація (перехід від традиційно-аграрного суспільства до індустріально-модерного) призводила до розбалансування традиційної соціальної структури, притаманної українцям, породжувала

³²⁵ Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Український історичний журнал. 1998. №2. С. 48.

серйозні соціальні проблеми і змушувала політично активну частину українського суспільства шукати адекватну відповідь.

Оскільки на цей час національна ідентичність української інтелектуальної (вона ж і політична) еліти вже існувала, ця відповідь формулювалася у термінах націоналістичної або ж значно популярнішої соціалістичної ідеології (про взаємодію націоналізму і комунізму йтиметься далі). Звідси можна зробити таке припущення: український націоналізм як ідеологія і форма політичного руху був опосередкованою реакцією на модернізаційні процеси, а не її наслідком. Модернізація, яка здійснювалася під егідою панівних щодо українців націй, посилювала асиміляційні процеси, відчуження сільської культури від міської, доводила до кризового стану традиційні цінності, зосереджені для більшості української інтелігенції в ареалі традиційної аграрної культури. Захист цих цінностей на ідеологічному рівні сприяв визріванню культурницького, а з ним і політичного націоналізму, які охоронці імперської неподільності в Росії безпомилково охарактеризували як «сучасний етап південноросійського сепаратизму»³²⁶.

Термін «український націоналізм» на перших порах не мав відповідного ідеологічного забарвлення і ототожнювався з боротьбою нації за свої культурні, соціальні й політичні права. Але вже на межі XIX – XX століть, коли активізувався український національний рух і одна за іншою виникали українські політичні партії різної ідеологічної спрямованості, ситуація змінилася. Внаслідок поділу українського національного руху на окремі конкуруючі течії і боротьби між ними відбулася ідеологізація поняття «націоналізм». Спочатку українські соціал-демократи ввели поняття «український буржуазний націоналізм», поклавши тим самим початок ідеологізації терміна. Цікаво, що чи не найбільш критично ставився тоді до «буржуазного націоналізму» публіцист Д. Донцов, який писав під псевдонімом «Дм. Закопанець» (у майбутньому автор відомого маніфесту радикального українського націоналізму). До речі, Д. Донцову належать основоположні праці, присвячені теорії і практиці українського націоналізму, його рушійним силам і покликанню, – «Дух нашої старовини», «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», «Націоналізм» та ін. Розвиваючи ідеї Макіавеллі, він вважав, що прояви політичної волі – самолюбство, ненависть до ворогів, любов до Батьківщини, прагнення до свободи – є рушійною силою в житті людини і народу в боротьбі за національне визволення і побудову самостійної держави. Ідеї Д. Донцова мали великий вплив на молодь у міжвоєнний час і значною мірою стали ідеологічним підґрунтям діяльності Організації українських націоналістів (ОУН).

³²⁶ Касьянов Г. В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення. С. 49.

Не зайвим нагадати, що великий вплив на формування поглядів Д. Донцова мав В'ячеслав Липинський і його творчість. Його думки щодо націоналізму, викладені у знаменитих «Листах до братів-хліборобів», настільки важливі, що видається доцільним навести деякі з них: «Нації творяться перемогами або нещастями, психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу», або: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути»³²⁷. Дещо пізніше у листі до Богдана Шемета вчений ніби застерігав, що націоналізм буває двоякий: державотворчий і державоруйнівний – такий, що сприяє державному життю нації, і такий, що це життя роз'їдає.

Українські ліберально-демократичні діячі, яких соціал-демократи називали «буржуазними націоналістами», в свою чергу, відокремилися від «націоналізму», ідентифікуючи його з радикально-націоналістичною ідеологією Української народної партії (УНП), що виникла в 1902 році. Оскільки лідер УНП М. Міхновський свідомо використав термін «націоналізм» щодо своїх ідеологічних побудов, фактично з цього часу в політичній свідомості української інтелігенції зафіксувалося розуміння «українського націоналізму» як радикальної ідеологічної течії і політичного руху з вираженими елементами національної винятковості³²⁸.

М. Міхновський був, по суті, першим серед українських політичних діячів, хто намагався перенести націоналістичну ідеологію на практичну основу політичної боротьби. Ще будучи членом Революційної української партії (РУП), створеної у січні 1900 р., він усередині цього ж року видав брошуру «Самостійна Україна», яка впродовж деякого часу визнавалася як програмний документ партії. В брошурі на принципах радикалізму були чітко сформульовані ідеали українського самостійництва, накреслені шляхи, якими Україна могла перетворитися в незалежну соборну державу. Програмні установки М. Міхновський виклав відверто і категорично, відображаючи погляди і прагнення передусім національно-революційного крила РУП³²⁹. Він зазначав, що з кінця ХІХ ст. починається доба визволення народів. Державна самостійність, на його думку, є головною умовою існування нації, державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин. Визначаючи роль української інтелігенції у державотворчому процесі, М. Міхновський наголошував, що вона повинна «розплющити очі у рабів», «бо хіба можливі для нашої нації поступ і освіта доти, доки темрява єсть спосіб держати нашу націю у неволі?». За його словами, минув час, коли «в

³²⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ, Філадельфія, 1995. С.129 – 141.

³²⁸ Там само. – С. 42.

³²⁹ Денисенко Н. Н. Националистические идеи в общественной жизни Украины на рубеже ХІХ – ХХ веков. URL: sevntu.com.ua/.../politioq.52.2003.3 – 12 р.

історії української нації інтелігенція раз у раз грала ганебну й соромницьку роль», і «український народ здобув у собі досить сили, щоби навіть посеред найгірших обставин... витворити собі нову третю інтелігенцію». Перша, за його словами, пішла до Польщі, друга – «прийняла російську національність». «Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної». Відозва РУП закінчується словами: «Усяк, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя»³³⁰.

Ця брошура викликала великий резонанс у тогочасної переважно автономістсько-федералістично налаштованої політичної еліти. Навіть Іван Франко критично поставився до цієї праці, не кажучи про М. Грушевського. Ось чому, переконавшись у тому, що й деякі друзі по РУПу не сприймали ідей самостійності України, у 1902 р. М. Міхновський заснував у Харкові Українську народну партію (УНП), яка стала першою українською організацією з виразною націоналістичною ідеологією. Політичне кредо партії сформульоване М. Міхновським у «Десятьох заповідях УНП». Тоді ж УНП видавала у Львові часопис «Самостійна Україна» з проектом української конституції, складеної М. Міхновським.

У 1904 році М. Міхновський створив при УНП бойову структуру за назвою «Оборона України», яка здійснила низку радикальних політичних акцій. Проте такі дії УНП були насамперед спрямовані на те, щоб привернути увагу громадськості до великодержавної політики царату та пригнобленого становища, в якому перебувала українська нація. У 1905 р. він підготував конституційний проект «Основний закон Самостійної України», надрукований в часописі УНП «Самостійна Україна». В ньому викладено принцип побудови вільної непідлеглої самостійної держави України як спілки дев'яти самоправних земель. Це – Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна, або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся, або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна. Українська держава мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом у складі ради представників (депутатів) і сенату; члени обох палат мали представляти увесь український народ, а не тільки ту землю, яка їх обрала. Виконавчу владу обіймав президент, що обирався народом через плебісцит; він призначав би міністрів, був головнокомандувачем війська і флоту. Судова влада мала належати судам і суддям. Кожна земля мала отримати свою земельну раду, а кожна громада – громадську раду.

³³⁰ Див.: Бірчак В. Микола Міхновський – ідеолог українського націоналізму. URL: <http://obereg.at.ua/publ/2-1-0-2>

Українська мова оголошувалася офіційною, але зазначалося, що в Україні вільно уживаються всі мови. Конституційний проект передбачав націоналізацію землі, за винятком ділянок під будівлями.

У 1906 р. було опубліковано «Програму» УНП, що передбачала створення «однієї, єдиної, неподільної, самостійної, вільної, демократичної України – республіки робочих людей» від «гір Карпатських аж по Кавказькі». Ідеологію українського націоналізму та ідею самостійництва М. Міхновський популяризував у різних, здебільшого (за браком коштів) короткотривалих друкованих органах: «Самостійна Україна» (Львів, 1905), «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Слобожанщина» (Харків, 1906), «Сніп» (Харків, 1912 – 1913). Брав участь у виборчих кампаніях до Державної думи. Протягом 1909 – 1914 рр. він керував роботою національно-патріотичної організації «Трете товариство взаємного кредиту», був членом Товариства імені Квітки-Основ'яненка у Харкові. Своєю діяльністю і особистим прикладом привернув до українського націоналізму чимало патріотично налаштованих людей, насамперед молоді³³¹.

Варто додати, що надзвичайним важливим стимулом для подальшого формування української нації і націоналізму стала Перша світова війна як модернізаційний каталізатор. Західний дослідник Марк фон Гаген переконаний, що війна піднесла українське питання до безпрецедентного рівня і привела до сильного піднесення національного руху. Творення сучасних націй було результатом модернізаційних процесів, які торкнулися і селян. Наприкінці XIX ст. українські селяни могли вибирати між тим, чи йти працювати на сусідні шахти, фабрики та заводи, а чи й надалі займатися сільським господарством, переселяючись у Сибір, Казахстан чи на Далекий Схід. Однак навіть міграція не вплинула на традиційний стиль життя, що ледве чи був позначений модернізаційними ознаками. А от масова мобілізація українських селян в армію позбавляла їх вибору між традиційним і модерним світом. Вони були змушені йти на війну. Позитивним результатом було те, що вони навчилися поводитися з воєнною технікою (на ті часи наймодернішою), пройшли сувору школу муштри, яка давала їм уявлення про переваги організації і дисципліни.

А ще Перша світова війна прискорила процес трансформації «із селян у націю» іншим способом. Більшість мобілізованих на фронт селян чітко не уявляли собі, що ж є тією батьківщиною, за яку вони мали покласти своє життя. Найчастіше вони ідентифікували себе не з певною нацією, а з тим регіоном, в якому жили до війни. Їх мобілізували в імперські армії, які були поліетнічними за своїм складом. Щоденні зустрічі в окопах і в тилловому

³³¹ Бірчак В. Микола Міхновський – ідеолог українського націоналізму.

побуті з представниками інших етносів допомагали їм усвідомити свою однаковість і самотність по відношенню до інших.

До того ж, саме під час війни вперше за тривалий час з'явилися українські мілітарні національні частини. Спершу в складі австрійського війська (згадані вже січові стрільці), потім – з літа 1917 р. – й у російській армії. Австро-Угорщина та Німеччина використовували фінських, польських, українських та інших військовополонених для формування національних легіонів, які мали боротися за національне визволення своїх народів від Російської імперії. З іншого боку, Антанта проголосила, що, серед іншого, вона веде війну за реалізацію права націй на самовизначення. Українці, зрозуміло, не могли скористатися з цього принципу через специфічно негативне ставлення Петрограда до українського руху. Але формування, скажімо, польських і чеських легіонів у складі російської армії створило прецеденти, з яких 1917 р. скористалася Центральна Рада, вимагаючи дозволу на створення українських національних військових формувань як гаранта національної автономії та національних прав.

На території Австро-Угорщини були сформовані перші представницькі структури: Головна Українська Рада на чолі з Костем Левицьким, створена лідерами західноукраїнської політичної еліти, із депутатів різних рівнів включно, та Союз визволення України, заснований групою політемігрантів зі Сходу України – Володимиром Дорошенком, Дмитром Донцовим, Андрієм Жуком, Миколою Залізником та іншими. У травні 1915 р. на базі цих двох структур у Відні виникла Загальна Українська Рада, яка оголосила себе єдиним представницьким органом усього українського народу в Австро-Угорщині. Майбутнє України уявлялося членами Загальної Української Ради у вигляді незалежної держави, союзної Австрії та Німеччині; у межах цієї держави повинні бути об'єднані всі етнічні українські землі, а політичним ладом мала стати конституційна монархія з парламентським правлінням. Та ці ідеї не знайшли підтримки ані з боку австрійських, ані німецьких, ані польських кіл – що, до речі, зайвий раз засвідчує абсурдність і фальшивість тези ряду російських авторів минулого і сучасності про Україну як «німецьку вигадку».

Кілька сотень тисяч вояків-східняків потрапило до австрійського та німецького полону, а кілька тисяч галичан – до полону російського; чимало цивільного галицького люду було депортовано углиб імперії Романових. Це теж сприяло усвідомленню загальноукраїнської єдності, а, крім того, ставило просте і логічне запитання: якою є власна мета українців у цій війні? За що вони гинуть і страждають? Задля того, щоб Романови приєднали до своєї імперії Константинополь чи щоб Габсбурги мали володіння в Африці³³²?

³³² Грабовський С. Нація і зброя: український вимір Першої світової війни // День. 2010. № 172 – 173. 24 вересня.

Одним словом, піднесення українського національного руху, його політизація та радикалізація стали одним з головних чинників демонтажу імперій, повалення династії Романових у Петрограді, а згодом і Габсбургів. Як зауважив пізніше знаний науковець Дмитро Чижевський, Україна «проходила прискорений курс розвитку». В цьому були й свої «мінуси», – адже новонабута українська ідентичність не могла стати стійкою відразу для всіх десятків мільйонів неофітів, у тому числі для мільйона українських вояків, які проголосили підтримку УНР; національні інтереси неспроможні були швидко відсунути на другий план нав'язуване соціалістами гасло єдності «з братами по класу» чи «православним людом». Але за всіх обставин на українське самовизначення великого загалу селянства, козацтва, міщанства, робітництва та різночинної інтелігенції Наддніпрянщини, Слобожанщини, Таврії, Волині, Галичини, Буковини й Закарпаття віднині довелося зважати всім тим, хто не помічав існування України або вважав, що її можна «прикупити» задешево. І проголошена під час війни незалежність України теж стала фактом Великої історії, які б трансформації з цією незалежністю надалі не відбувалися³³³. Докладніше ці питання розглядаються у розділі 3 частини другої цієї книги.

Повертаючись до проблеми «людина і націоналізм» і аналізуючи глибинні процеси, які на зламі століть відбувалися в українському соціумі, можна говорити про появу в ньому двох типів людей – «націоналістів»: а) українофіль-культурників, «націоналізм» яких характеризувався відданістю національній формі української культури, захисту української мови, вболіванням за розвиток українського шкільництва, національної літератури і мистецтва; б) власне націоналістів, які вибудовували відповідну політичну платформу своєї діяльності і націоналістичну ідеологію. В період першої революції в Росії, а ще більше в роки Першої світової війни «українське питання» стало одним із ідейних трендів, яке йшло врозріз із політикою офіційної влади і впливало на авансцену політичного життя, вийшло на шпальти газет, залунало на мітингах, демонстраціях з вимогами національного рівноправ'я та освіти рідною мовою. Світ побачив уперше надрукований український переклад Святого Письма, появилися перші томи фундаментальної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, в 1907 р. розпочалася публікація словника української мови Б. Грінченка, в Чернівцях був опублікований перший українсько-латинський словник, а на Американському континенті – українсько-англійські словники. Герої «Кайдашевої сім'ї» Івана Нечуя-Левицького, творів Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської та ін. заговорили українською мовою.

Висловлені положення про зародження українського націоналізму як соціокультурного та громадсько-політичного руху і як певної політичної

³³³ Грабовський С. Нація і зброя: український вимір Першої світової війни.

ідеології, роздуми щодо його антропологічного виміру дозволяють дійти висновку про те, що з того часу, як він почав формуватися ідейно на Сході і Заході, його метою стала боротьба за виживання і розвиток української нації, її незалежність, за збереження культури, мови, літератури, мистецтва, національних традицій. Опорою і провідниками націоналізму були самодостатні представники нового покоління української інтелігенції, студентської молоді, а також передова верства селянства, яка мала землю, сумлінно працювала, могла частину зароблених коштів віддавати на підтримку української справи, на навчання дітей, з яких виростали оті освічені люди, котрі усвідомлювали необхідність продовжити боротьбу за свободу і волю, за національне самосвідомлення і збереження національної самобутності, за власну державу. Життя показувало, що національно ідентифікована особистість може з більшим правом претендувати на свободу і самовираження. Це стверджувало важливість морального імперативу ідеї «укорінення», яка дає людині відчуття господаря, спадкоємності поколінь і традицій, національного менталітету і відчуття перспективи і, врешті-решт, свободи, оскільки ані людина, ані світ не можуть бути вільними, якщо не є вільною нація.

2.4. Дискурс модернізму в українській літературі та мистецтві

Духовна спадщина модернізму магнетично привертає до себе дедалі більшу увагу, і це не дивно. «Новий стиль», виголосивши на межі XIX – XX ст. програму тотального оновлення та естетизації предметно-просторового середовища, залишився не тільки яскравим і самобутнім, неповторно своєрідним етапом у розвитку новітньої культури, але й передбачив подальшу долю мистецтва XX – XXI ст. На тлі модернізму формувався новий образ людини в літературі та мистецтві.

Модернізм – один із варіантів назв того стилю, який у різних країнах називався по-різному: Art Nouveau, Jugend Still, Sezessionstill, Stil Liberty, і місцезнаходження якого в історії мистецтв охоплює період між 80-ми роками XIX ст. і 20-ми роками XX ст., а в хронології стилів – «між імпресіонізмом та експресіонізмом»³³⁴. Добу «нового стилю» інколи називають «епохою 1900-го», і застосування такого багатозначного поняття, як «епоха», видається виправданим: незважаючи на свою недовготривалість, модернізм зумів не просто втілитися в побуті, у мистецтві, у свідомості цілого покоління, а й надати їм особливого, лише йому властивого колориту. Саме тому «модернізм» як науковий термін нерідко ставлять поряд не із суто стильовими категоріями, а з таким історикокультурним поняттям, як «бідермаєр»

³³⁴ Сарабьянов Д. Стиль модерн: Истоки. История. Проблемы. Москва: Искусство, 1989. С. 185.

(міщанський романтизм). В обох випадках ці терміни визначають не так стиль мистецтва, як стиль самого життя. Як наслідок, суспільно-естетичні та утилітарні функції мистецтва просякнуті світосприйняттям окремої людини і відображають її життєві амбіції, спосіб існування в навколишньому світі³³⁵.

Естетичні засади українського модернізму багато в чому базуються на ідеях, сформульованих у західноєвропейській філософії та мистецтві. Формування нової концепції людини та способів відтворення людських переживань у літературі і мистецтві відбувалося під впливом інтуїтивізму Анрі Бергсона, психоаналізу Зигмунда Фрейда та ідеї надлюдини Фрідріха Ніцше. Французький філософ А. Бергсон розвинув вчення про інтуїтивне пізнання сутності предмета, злиття того, хто пізнає, із цією сутністю. Для нього пізнання передбачало безпосереднє споглядання унікальності індивідуального, ця ідея стала основою інтуїтивізму – філософської течії, яка протиставила понятійно-раціональне пізнання світу його прямому осягненню за допомогою інтуїції³³⁶.

З погляду антропологізму заслуговує на увагу внесок австрійського вченого З. Фрейда в теорію психоаналізу, зокрема, вчення про несвідомі психологічні реакції, мотиви і процеси у свідомості людини. Із вузько спеціалізованого вчення теорія З. Фрейда згодом перетворилася на широко застосовуваний підхід до аналізу й тлумачення будь-яких явищ дійсності. Фрейдистська інтерпретація передбачала аналіз ролі несвідомих, придушених або витіснених свідомістю конфліктів та бажань, дослідження сновидінь, які вважалися трансформацією справжніх подій та устремлінь особистості³³⁷. Для художньої літератури і мистецтва ідеї З. Фрейда стали цінними тому, що акцентували на психологічному контексті твору – і автора, і персонажів, – отже, вказували не тільки на безпосередній зміст, але й на роль образів, символів, метафор, а сам персонаж поставав як сукупність психологічних, суспільних і соціальних ознак та обставин.

Буття як стихійне явище, як суперечність між діонісійським та аполлонівським началом існування, нестримне прагнення людини до самоствердження – ці тези лягли в основу ірраціональної теорії німецького філософа Ф. Ніцше. «Бог помер, – проголосив він. – Залишилася сама людина»³³⁸. Життя як нестримний потік, особистість як надлюдина, яка діє відповідно до власних устремлінь, смерть усіх раціональних теорій справили значний вплив на європейський літературний процес.

³³⁵ Каралюс М. Стильові домінанти модерну в українському мистецтві // Студії мистецтвознавчі. 2010. №3. С. 64.

³³⁶ Осадчук Р. Анрі Бергсон і література // Анрі Бергсон: Творча еволюція. Київ: Вид-во Жупанського, 2010. С. 292 – 294.

³³⁷ Фрейд З. Психология бессознательного. Москва: Просвещение, 1989. 448 с.

³³⁸ Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Київ: Дніпро; Київ: Основи, 1993. 415 с.

Нові принципи художнього мислення поширювалися й в українській літературі. Кінець XIX – початок XX століття – це період значних естетичних зрушень: жанрово-стильового оновлення красного письменства, активного розширення тематичних горизонтів, пошук новітніх форм реалізації художніх ідей. Окрім світоглядно-філософських зрушень, на формування модерністського світосприйняття вплинули соціальні зміни та катаклізми. Насамперед ідеї незалежності українського народу, дискусія про формування політичної нації, прагнення «зробити з мужиків народ» (В. Стефаник). Діяльність М. Грушевського, В. Липинського, В. Винниченка, М. Міхновського стала духовною основою для формування організованого національного руху. Із 1914 й до 1920 рр. Україна опинилася у вирі революції – хвиля новітніх ідей змивала старий світ та його засади, натомість життя набувало виразних трагічних ознак: війна, революції, боротьба людини із людиною, ідеологічні суперечки, миттєвості драматичного двобою старого та нового мислення.

Нова генерація українських письменників, за висловом І. Франка, «прагнула цілком модерним європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу»³³⁹. Дискусія про шляхи української літератури виявила кризу народницького світосприйняття, тобто збереження романтико-народницького світосприйняття, етнографічних ознак творчості, дидактичного спрямування, тяжіння до реалістичних, традиційних літературних форм. Антитезою народництву у літературі став модернізм як система із відмінними естетичними координатами та стильовими орієнтирами. Отже, модернізм – сукупність стильових течій у мистецтві та літературі кінця XIX – початку XX століття, які об'єднує ідея заперечення традиційного мистецтва.

Які ознаки модерністського світосприйняття людини і світу? Це, насамперед, поглиблений самоаналіз, відображення образу світу в окремії особистості; модерністів приваблюють межові стани особистості, її абсурдні вияви, причому із твору зникає поняття про характер особистості, натомість з'являється «людина без властивостей» – істота, позбавлена соціальних зв'язків, зосереджена на власних мінливих відчуттях і переживаннях; ідеї абсурдності та неусталеності світу, фрагментарність замінює колишні принципи художньої єдності; експериментальність у царині жанрів, формі стилів, а відтак – стильовий синкретизм; роль митця-деміурга, який самочинно управляє художніми світами, утвердження унікальності творчої індивідуальності, її внутрішнього самовираження, митець перестає сприйматися як речник соціальних, національних або класових, партійних ідей; міфологізм, який повертає героя або художню дійсність до первісних архетипічних станів і вимагає символічного тлумачення дійсності та вчинків персонажа; інтелектуалізація творчості;

³³⁹ Цит. за: Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття: навчально-методичний посібник / за ред. Г. Семенюка. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2013. С. 11.

сюжетно-композиційні трансформації – ліризація прози, нова роль психологізму (моделювання напруженого емоційного переживання), ускладнена асоціативність, іронічність письма, домінування монологічного типу письма, а не об'єктивно-авторського, звернення до художніх засобів суміжних мистецтв – музики, живопису, а відтак скорочення обсягу описових елементів, урізноманітнення поетичних образів, ритмічних структур та ін.³⁴⁰

Водночас у модерністичній критиці знаходить нове осмислення роль людини в контексті громадянського та національно-культурного життя, формується думка про домінантне значення культури для духовного відродження в Україні. Йшлося не так про масовість культурних заходів (поширення преси, діяльність осередків «Просвіти» і т. п.), як висунення культури в авангард художнього прогресу (в окремих інтерпретаціях – художньо-культурний месіанізм України). За таких умов український літературно-художній процес дістав шанс орієнтуватися на творчість найбільш просунутих літераторів та художників тогочасного світу.

Модерністичні спроби, як і взаємопов'язані з ними процеси, що розвивалися у русі українського реалізму та неоромантизму, були спрямовані на поглиблене розкриття внутрішнього світу людини. Посиленням суб'єктивного начала модернізму близький до неоромантизму, однак загалом ігнорує притаманну останньому шкалу життєвих цінностей, йому чужа романтична піднесеність. У творчості модерністського характеру основним стає дослідження внутрішньої індивідуальної свободи суб'єкта на поглибленому ступені його внутрішньої ізоляції, що могло здійснюватися переважно через нову поетику, іноді прокреслювалося самим фактом формального новаторства (Михайль Семенко – основоположник і теоретик українського футуризму).

Модернізм в українській літературі *характеризується* трагічним розривом між духовністю та існуванням («Камінний господар», «Лісова пісня» Лесі Українки); наголошенням на біологічній сутності людини, глибинних природних інстинктах (Г. Хоткевич, В. Винниченко); психологічним самозаглибленням та ослабленням зв'язків героя з оточенням (М. Коцюбинський, О. Кобилянська); розкриттям стихійності масового, колективного життя (М. Коцюбинський, М. Яцків).

Дослідники літературного процесу виділяють такі риси модерної поетики: ущільнення викладу через експресивний образ, промовисту деталь, що розкриває внутрішній стан персонажа (В. Стефаник, К. Сроковський та інші); розкуте асоціативне сприйняття предметності (М. Коцюбинський, Г. Хоткевич); введення багатих смислом символічних постатей і образів (М. Яцків, П. Савченко); увиразнення стійкої архетипічної основи в сюжеті твору («Fata morgana», «Тіні забутих предків»); посилення фонічних інтонаційних тем ліричного образу, загальна ліризація образу.

³⁴⁰ Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття.

Таким чином, в українській літературі, незважаючи на несприятливі умови розвитку, модернізм набував специфічних рис, тому для сприйняття його некоректно шукати прямих аналогій між «Молодою Бельгією» чи «Чеською модерною», що розвивалися за інших, сприятливих для творчості обставин, «підтягувати» його до першовзріців європейського мистецтва. М. Вороний від імені ровесників зважився досить несміливо заявити свої права на мистецтво, на творчість: «хоч трошки філософії, де хоч клаптик неба яснів би, того далекого недосяжного неба, що від віків манить нас своєю недосяжною красою»³⁴¹. На підставі звернення поета до тогочасної літературної громадськості з'явився альманах «З-над хмар і з долин» (1903), котрий був спробою наближення «до новіших течій і напрямів у сучасних літературах європейських». Подібною метою переймалися М. Коцюбинський та М. Чернявський, видаючи аналогічний альманах «З потоку життя» (1905), і представники «Молодої Музи» (П. Карманський, В. Пачовський, С. Твердохліб, О. Луцький та ін.), «Української хати» (М. Євшан, М. Сріблянський, А. Товкачевський, Г. Чупринка, О. Олесь, М. Вороний, М. Жук та ін. Прихильники модернізму трактували його як єдино можливий у ті роки перехід українського письменства у нову якість. Особливого загострення в літературі зазнав естетичний імператив, що відновлював нехтувані позитивістами (передовсім народниками) «кордоцентричні» основи національної ментальності, обстоював право людини не просто на прекрасне, а на вищий, «надземний» ступінь краси.

Український модернізм постав не тільки під впливом мистецьких віянь Заходу, а й на основі відновлюваної вітчизняної традиції, зокрема, «філософії серця», що виявила чимало спільних ознак з «філософією життя». Вперше за свою історію українське письменство зважилося поставити естетичний критерій на центральне місце у мистецтві. Водночас воно не забувало свою роль у загальнонаціональному контексті. Національний чинник мав велике значення у формуванні українського модернізму, тому його слід пов'язувати не так з «кризовими» моментами початку ХХ ст., як із хвилиною нового, національно-визвольного піднесення. Сферою діяльності нашого модернізму виявилася нація, але не тільки в онтологічній та морально-етичній площинах, як у народників, а й у філософській та естетичній. Типовий приклад – лірика Олександра Олеся, В. Пачовського. Таких прикладів безліч у доробку «хайн», «молодомузівців», «музагетівців» чи «митусівців»³⁴².

Разом з тим, модернізм породив у цей період один з основних конфліктів новітнього типу світовідчуття, а саме – суперечність між

³⁴¹ Цит. за: Гасв Т. Українська література ХІХ ст. (розгорнені конспекти лекцій). Белград, 2008. С. 4 – 5.

³⁴² Павельчук І. Гастроскопія модернізму // Образотворче мистецтво. 2009. №4. С. 30 – 33.

безмежністю духовно-природного колообігу матерії, всесвіту і обмеженістю конкретного людського життя, індивідуальної свідомості. Цей конфлікт, охоплений «ліричною драмою» І. Франка «Зів'яле листя», відбивав еволюцію позитивістського світогляду і вів до витворення принципово нового – модерного – комплексу ідей і настроїв. Формувалося певне проблемне коло, на основі якого розвивалась ідеологія українського модернізму, що на перших порах, як і в інших літературах, зближувалася навіть із декадентством. Так, уже в творчості Б. Грінченка, Г. Хоткевича й особливо А. Кримського еволюція народницького позитивізму вела до посилення натуралістичних елементів, до наголошення на фізіологічному боці психологічних процесів, зображення знервованих, патологічних типів (людини-жертви і людини-машини), загострених явищ самосвідомості. Ці і подібні умонастрої демонстрували викривлену суть відстоювання людською особистістю своєї самоцінності за умов «антипозитивістського перелому»³⁴³.

Водночас у творчості Ольги Кобилянської, Лесі Українки почала формуватися неоромантична гуманістична концепція, яка здатна була зорієнтувати цей ідеологічний комплекс на новий естетичний зміст. Неоромантична ідеальна структура характеру, що ґрунтувалася на духовному, «визвольному» пориві, прагненні до повноти виявлення родового, власне людського потенціалу буття, ідеалу «повної людини», «цілого чоловіка» тощо, була спроможна бодай компенсувати розлад матерії і духу, реальності й ідеалу, людини і світу.

Але саме творчість О. Кобилянської стала першою ланкою становлення естетичної самосвідомості українського модернізму. У маніфесті «Молодої Музи» О. Луцький підтвердив, що в низці таких європейський предтеч модернізму, як Ф. Ніцше, Г. Ібсен, М. Метерлінк, Ш. Бодлер, стоїть в Україні ім'я О. Кобилянської, яка показала «живе биття сучасного, надміру може вразливого людського серця», і «всі його приюти там, де – хоч би в облаках нового містичного неба – могло воно найти своє тепло і спокій серед бурхливих днів»³⁴⁴. На різних етапах розвитку українського модернізму неоромантична концепція О. Кобилянської переосмислювалася то в плані неоромантичного ілюзіонізму – М. Вороний, то в плані символізму («нове містичне небо») – «Молода Муза», то в плані культурології (естетичний ідеал «великого чоловіка» як «елемент культуральний») – у діяльності критиків «Української хати».

Отже, естетична самосвідомість українського модернізму, по суті, не виходила за межі неоромантичної естетично-образної концепції. Одним з проміжних етапів її розвитку, а по суті вододілом двох типів неоромантизму

³⁴³ Дорошкевич О. До історії модернізму на Україні // Життя й революція. 1925. №10. С. 74.

³⁴⁴ Луцький О. Молода Муза // Діло. 1907. Ч. 249. С.1.

(духовного, спіритуалістичного і культуротворчого чи культурального), і став вихід альманаха «За красою», присвяченого пам'яті О. Кобилянської. В альманасі розгортався цілий спектр різних естетичних виражень неоромантичної концепції світовідчуття. В передмові до видання О. Луцький відзначав особливу роль О. Кобилянської в справі естетичної консолідації українського модернізму. Відкритий письменницею ідеальний світ людської гармонії і краси, «повноти» життєвої і творчої реалізації людини як частинки природної субстанції вказував на нову естетику в її, так би мовити, спіритуалістичному вираженні. «Відхиляється звільна широка заслона, з незнаних далей долітає якась дивна пісня, – в задуманих душах людських родиться віра, що там далеко, “за дев'ятою горою, за дев'ятим морем синім” – кінчиться не життя і світ, – лиш межа; за нею інший, кращий світ», – писав О. Луцький³⁴⁵. Художній онтологізм, ілюзіонізм, а за ним прозріння безмежних світів, відкриття ідеального начала як діяльного чинника, соціотвірного фактора, – всі ці неоромантичні ідеї будуть активно продукуватися в українському модернізмі³⁴⁶.

Разом з вказаними ідеями активно втілюються антропоцентричні, кордоцентричні ідеї в творчості українських письменників кінця XIX – початку XX ст. У тогочасній творчості чітко простежуються уявлення про людину як основу, від якої починається все, що пов'язане з історією, наукою, культурою і естетичним ідеалом зокрема. Висловлюючи свої міркування щодо людини та її співвідношення з природою, І. Франко стверджував, що тут «...мова йде не про якісь окремі світи, які не мають ні з чим зв'язку, але що то є тільки різні вияви однієї сили»³⁴⁷. А. Пашук зазначав, що в І. Франка «...сформувався антропоцентризм не в розумінні перетворення людини в щось верховне у природі чи над природою, а як творця свого знання шляхом вивчення природи, суспільства й самої себе і як творця на основі цього знання свого нового світу»³⁴⁸. С. Возняк, досліджуючи внесок І. Франка в українську філософію, зауважив, що у мислителя **«людське завжди розглядалось в контексті національного, а національне – в руслі людського»**³⁴⁹. Означена позиція має місце як у працях філософського характеру, так і в поетичних і прозових творах письменника. Саме національне – «народне» – в мистецтві набуває

³⁴⁵ Луцький О. Молода Муза // Діло. 1907. Ч. 249. С.1.

³⁴⁶ Гундорова Т. Ранній український модернізм: до проблеми естетичної свідомості // Радянське літературознавство. 1989. №12. С. 5 – 6.

³⁴⁷ Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Я. Збір. творів: у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976 – 1986. Т. 45. С. 24 – 40.

³⁴⁸ Пашук А. Антропоцентризм як принцип філософської концепції Івана Франка // ЗНТШ. Львів, 2005. Т. 250. С. 187 – 208.

³⁴⁹ Возняк С. Антропоцентризм філософської думки України: ретроспективний погляд. URL: <http://www.mesoeurasia.org/archives/5882>

найбільшого значення. В той час як І. Нечуй-Левицький акцентував на тому, що закони мистецтва постійні, І. Франко був переконаний у їхній минущості. Філософ вважав, що твори мистецтва повинні нести в собі риси особливого – того, що притаманне конкретному народові. Згідно з його точкою зору, література повинна поставати у вигляді живого відбитка сучасного життя народу. Такий підхід є характерним і для його сучасників – Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського, П. Мирного, В. Стефаника та ін.

І. Франко в однойменній статті, присвяченій аналізу творчості Лесі Українки, відзначав важливість ідейності творів: «Многі з новочасних поетів, котрі силкуються бути безідейними, щоби, мовляв, служити для самої штуки, красоти для красоти, без відома попадають у тенденційність»³⁵⁰ і в результаті можуть запропонувати публіці безцільну гру слів і форм. Саме у беззмістовності він і відмовляє мислительці, стверджуючи, що «найкращі писання Лесі Українки ідейні, але зовсім не тенденційні»³⁵¹.

Що ж належить до ідейності в творах поетеси? Перш за все, це ідеал вільної людини. Вільної передусім у своїх помислах та прагненнях. Вільна людина – це особистість, яка не стоїть осторонь; це той, хто знаходиться в епіцентрі подій, оскільки відстоює свої переконання і сам торує собі дорогу (ідея прометеїзму). Вільна людина гартується якраз у полум'ї запеклої боротьби за ідеал суспільний, а отже, не лише політичний, а й моральний та естетичний³⁵². Окрім того, Леся Українка значну увагу приділяла проблемі людини, яка в своїх світоглядних переконаннях поєднує в собі два начала: загальнолюдське та національно особливе. Ці дві риси вона простежує як у мистецтві, так і в рефлексіях щодо етичних цінностей. Згідно з позицією поетеси, загальнолюдське та національно особливе повинні перебувати у гармонії. У. Михайляк, аналізуючи творчість письменниці, звертає увагу на те, що «Свобода і детермінізм у творчості мислительки поєднують національне і загальнолюдське, елітарне і масове, зміст і форму. Усе це розмаїття сформувало неповторний та індивідуальний стиль, манеру написання, естетику та філософію Лесі Українки»³⁵³.

Гуманістичний підхід і антропоцентричні ідеї прослідковуються у багатьох творах М. Коцюбинського. Доречним прикладом служить образ ката

³⁵⁰ Франко І. Леся Українка // Іван Франко. Твори: у 50 т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 31. С. 273.

³⁵¹ Там само. С. 272.

³⁵² Яремек А.І. Антропоцентричні основи взаємозв'язку естетичного та морального ідеалів у світоглядних орієнтаціях українських мислителів останньої чверті XIX – початку XX ст. // Науковий вісник. 2013. №5(72). С. 698 – 699.

³⁵³ Михайляк У. Естетичні аспекти філософії Лесі Українки. URL: http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Philosophia/19478.doc.htm

у «Persona Grata», де акцентується увага на вірі в людину, яким би занедбаним не був її внутрішній світ: «Все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить... Щось ворухнулося у Лазаря в серці. Радість чи жаль? До неї? До себе?.. Зв'язаний Лазар лежав серед руїни... а всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу убивати»³⁵⁴. Красу людини автор розкриває крізь призму її моральних цінностей, які він уважно аналізує у кожному творі. Подібне переконання у силу духу присутнє і у творі «Fata Morgana»: «Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали»³⁵⁵, де «народ» можна розуміти і як громаду, і як окремо кожного її представника. Особливе місце посідає новела «Intermezzo», яка в естетичних образах не лише передає естетичні цінності, а й сповнена роздумів про проблеми антропоцентричного характеру, які розгортаються на тлі образів природи: «А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього... Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста...»³⁵⁶. «Тіні забутих предків» репрезентують етичні пошуки зразка моральної досконалості, роздуми над добром та злом, ненавистю та любов'ю, прекрасним та потворним у людських стосунках. Про красу також ідеться у новелі «Сон». В якій розкривається вища її мета – врятувати людину від повсякденності: «Липка і темна муть все осідала на серце, але з-під неї уперто, як се часто траплялось, щось добувалось і проростало. Молоде щось, свіже і не затоптане ще, жадоба нового, якоїсь краси»³⁵⁷. Таким чином в єдиній меті переплітаються гуманізм, антропоцентризм і естетичний ідеал, який, відповідно до традицій цього періоду, М. Коцюбинський бачив національним за своєю суттю³⁵⁸.

Вплив модернізму з його надзвичайним поширенням в українській культурі кінця XIX – початку XX ст. досить яскраво та оригінально позначився і на музиці цього періоду. Його стильовими ознаками та особливостями були охоплені майже всі жанри української музики. Творчість Н. Нижанківського, Б. Яновського, деякі твори М. Лисенка, Л. Ревуцького, В. Косенка,

³⁵⁴ Коцюбинський М. *Persona Grata* // Коцюбинський Михайло. Твори в 3 т. Київ: Дніпро, 1979. Т.2. 288 с.

³⁵⁵ Коцюбинський М. *Fata Morgana* // Коцюбинський Михайло. Твори в 3 т. Київ: Дніпро, 1979. Т. 3. 375 с.

³⁵⁶ Коцюбинський М. *Intermezzo* // Коцюбинський Михайло. Твори в 3 т. Київ: Дніпро, 1979. Т.2. 288 с.

³⁵⁷ Коцюбинський М. *Сон* // Коцюбинський Михайло. Твори в 3 т. Київ: Дніпро, 1979. Т.3. 375 с.

³⁵⁸ Яремак А. І. Антропоцентричні основи взаємозв'язку естетичного та морального ідеалів у світоглядних орієнтаціях українських мислителів останньої чверті XIX – початку XX ст. С. 696 – 701.

В. Барвінського, Я. Степового та інших відчутно позначено стильовими рисами сецесії. Виразовий арсенал сецесійної (модерної) музики виділяється колоритністю гармонії, багатим «декором» фактури за рахунок її активної поліфонізації, плинністю, безперервністю форми поряд із тенденцією до мініатюри, до «мозаїчного» типу формотворення, любов'ю до мотивів-символів. Музичний «сюжет», тематика, образність часто не виходять за межі любовної лірики, але «спектр» її втілень надзвичайно широкий і сміливий – від елегійної споглядальності до любовного, еротичного екстазу.

Одним з вершинних зразків модернізму в українській музиці є камерно-вокальна творчість Н. Нижанківського, нечисленна за своїм об'ємом, але надзвичайно симптоматична в руслі модернових ідей. Звертає на себе увагу, передусім, вишуканий естетизм авторських поетичних уподобань. Серед поетів, до віршів яких звертається композитор, імена І. Франка, О. Олеся, Б. Лепкого, М. Семенка, Р. Купчинського та ін. Авторське висловлювання композитора завжди чітко простежується в максимальній щільності образного змісту. Композитор «витворює» свій світ з максимальною ширістю, без узагальнень, без відсторонення. Мотиви ностальгії («Не співай по весні»), мотиви сну («Снишся мені»), патетизм, драматичність висловлювання («Чому я пробудивсь?», «Засумуй, трембіто») притаманні яскраво-суб'єктивному, максимально емоційному стилю авторського висловлювання.

Впливи стилю модерн на українську музику кінця XIX – початку XX ст. постають досить переконливо і різноманітно. Залежно від жанру стиль примхливо змінює свій образ. Так, на перший погляд, є дивним сусідство в межах стилю опери «Ноктюрн» М. Лисенка і, скажімо, Сонати В. Барвінського, але їх еднають загальні тенденції стилю, який і сам по-різному виступає, наприклад, в архітектурі В. Городецького, у монументальних розписах М. Сосенка чи на полотнах Ф. Кричевського або О. Новаківського. В українській музичній сецесії увагу до себе привертає насамперед особливість тематики творів. Тут і характерна для культури модернізму увага до загостреної психологізації, і захоплення декоративною зображальністю.

Показово, що найбільш радикальне новаторство здійснювалося переважно в камерних жанрах. Романс (або цикл романсів), інструментальна мініатюра (зокрема, фортепіанна прелюдія) чи цикл мініатюр – таким було жанрове поле випробувань нового в композиторській техніці. Безперечним є при цьому переважання в більшості експериментальних за духом творів ліричної образності, що набувала значення смислового поля пошуків нових сенсів та відтінків³⁵⁹.

³⁵⁹ Каралюс М. Стильові домінанти модерну в українському мистецтві. Студії мистецтвознавства. 2010. № 3. С. 67 – 68.

На зламі століть, у 1900 р. у Львові відкрився оперний театр, а в 1903 р. – Вищий музичний інститут, якому в 1907 р. присвоєне ім'я М. Лисенка. Засновником і директором цього інституту, а також музично-хорових товариств «Горбан» (1870 р.) та «Боян» (1891 р.) був А. Вахнянин – автор першої галицької опери «Купало». Діяльність інституту сприяла вихованню цілої плеяди обдарованих музикантів і композиторів, серед яких виділявся Станіслав Людкевич, що музичну освіту закінчував у Відні та у Лейпцигу під проводом К. Греденера та Л. Замлинського. С. Людкевич теж віддавав спочатку перевагу вокальній музиці, але згодом перейшов до вокально-інструментальних творів, в яких полягає його головна сила. Автор виступав як майстер великих форм, із-поміж яких визначаються його симфонічна поема в чотирьох частинах – «Кавказ» – для хору та оркестру й чимало інших вокально-інструментальних творів. С. Людкевич, власне, першим поклав край тому дилетантизму, що панував у музиці півдавстрійської України, і, як талановитий художник, умів провести оригінальні теми тонко, по-художньому, переплітаючи «гармонійні фарби» з «контрапунктичними візерунками мелодії». Але С. Людкевич виступав і як чистий інструменталіст (головним чином із т. зв. «програмовою» музикою) в таких творах, як варіації на фортепіано з оркестром, фортепіанне тріо тощо.

Молодша генерація композиторів колишньої півдавстрійської України слідом за С. Людкевичем свідомо спрямовувала свою творчість у бік інструментальної музики. Особливо між сучасними композиторами Західної України визначаються композитори, що здобули свою музичну освіту в Празі, в чеській консерваторії у проф. Вітезслава Новака. Також до празької школи належить Нестор Нижанківський – син Остапа Нижанківського, автор фортепіанних творів: прелюд і фуга, варіації, мала сюїта, паскалія тощо, фортепіанне тріо, полонез та симфонічна оркестровка. Музичними модерністами є Зиновій Лисько та Микола Колесса, нарешті, наймолодші – Роман Сімович та Стефанія Туркевич-Лісовська. Це вже учні празької школи, головним чином В. Новака, і всі вони стали майстрами-інструменталістами, озброєними професійною освітою; вони без старого галицького дилетантизму спільно спрямовували свої зусилля на створення модерної інструментальної музики. У тому ж напрямі працював й Астон Рудницький – учень берлінської школи. Це – головні творчі сили в Західній Україні в часи її недовгої належності до колишньої Речі Посполитої. До найвищого рівня світового вокального мистецтва піднялись талановиті співаки С. Крушельницька, О. Мишуга, М. Менцинський, які працювали здебільшого в ушлявлених європейських театрах, пропагуючи там українську музику³⁶⁰.

³⁶⁰ Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. Вид. 2-ге. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. 392 с.

Розглядаючи живопис доби модернізму, необхідно звернути увагу на те, що початок ХХ ст. для нього був тісно пов'язаний з процесами минулої епохи, адже слід розуміти, що будь-які історичні та мистецькі періоди не починаються календарно заново. Для українського мистецтва того часу характерним було домінування **пізнього академізму та модерну**. Всередині ідеї академізму лежить дотримання суворих форм, поєднання течій класицизму й романтизму. У своїй «пізній» формі, яка домінувала наприкінці ХІХ сторіччя, український академізм запозичив багато з передвижницького руху.

Власне «передвижниками» художників назвали через пересувні виставки, які вони влаштовували на території тодішньої царської імперії, намагаючись через близьку до «народництва» тему популяризувати академічне мистецтво. Одним з українських художників тієї доби та представником передвижницького руху був **Микола Пимоненко (1862 – 1912)**. Його живопис, як і роботи інших передвижників, романтизували сільську тематику, ідеалізували тему народництва та відображали соціально-критичні переконання авторів. Теми просвітництва та робочої естетики «простого люду» склали значний ідеологічний бекграунд для художників, але на початку ХХ ст. все більше ставали анахронізмом.

Творчість М. Пимоненка – це досить романтизований погляд на тогочасну Україну, але від цього не менш важливий для подальшого мистецького розвитку. Він був одним із засновників національної реалістичної школи: його творчість справила сильне враження на наступні покоління українських художників, які перейняли елементи колориту та настрою. Художник став знаним і за межами України – його полотна свого часу придбав Лувр та одна з Мюнхенських галерей.

Одночасно з передвижниками існували цілком протилежні до соціально-критичної лінії настрої. Такою символічною протилежністю було мистецтво модернізму. Одним з художників цього покоління був **Олександр Мурашко (1875 – 1919)**. Він сформувався між Києвом, Парижем, Мюнхеном і привів в Україну неймовірну енергетику **імпресіонізму та модернізму**. Картина «Карусель» принесла автору світове визнання: представлена на Мюнхенській міжнародній виставці, вона здобула золоту медаль. Після цього художник отримував безліч запрошень з європейських міст – Берліна, Відня, Парижа, Амстердама, Мюнхена, Венеції. Але, на жаль, у 1919 році Олександр Мурашко трагічно загинув за незрозумілих обставин – його знайшли недалеко від власного дому на Лук'янівці, застреленим у потилицю. Найбільш вірогідною є версія вбивства радянською міліцією, але у тодішній пресі іронічно говорилося «був пограбований і забитий бандитами».

Кінець сторіччя – це завжди час тривоги, невизначеності. Мистецтво починає «нервувати» перед умовною, але все ж таки важливою датою. Наприкінці ХІХ та на початку ХХ століття екзистенційні мистецькі тривоги вилилися в **декаданс**. В Україні його уособлював Всеволод Максимович (1894 –

1914), роботи якого створені у певному діалозі із творами М. Врубеля, який, як відомо, багато часу провів у Києві під час роботи над ескізами до оформлення Володимирського собору. А от картина «Поцілунок» відсилає до однойменної роботи Г. Клімта. Роботи В. Максимовича стали одними з найяскравіших у стилі сецесії, але шлях до визнання за часи життя обірвав сам автор. У 20 років Всеволод Максимович покінчив життя самогубством, чи то після тривалої депресії, чи то від нещасливого кохання, чи з інших причин. За своє коротке життя він встиг знятись у футуристичному фільмі «Драма в кабаре футуристів» та залишити багато робіт, частина з яких знаходиться в колекції НХМУ. У 2007 році в Нью-Йорку відбулася виставка «Перехрестя. Модернізм в Україні, 1910 – 1930», яка й відкрила для широкого мистецького світу роботи В. Максимовича, й автор, нарешті, отримав заслужену оцінку публіки та критиків³⁶¹.

У наступне десятиріччя – добу, яку називають епохою розпаду імпресіонізму в Європі, а разом з нею і в Україні, вибухає безліч нових мистецьких течій та напрямів, абсолютно різних за стилями, течіями та експериментами. Це й період авангарду, час маніфестів, які декларують нові стилі та напрями. Художники припиняють працювати за умовною формулою «я так бачу». Натомість постає «я так хочу». Саме в цей період Марсель Дюшан створює свій знаменитий пісуар, з якого починається «сучасне мистецтво». Художник використовує звичайні предмети, які нас оточують, і експонує їх як арт-вигвір. Чому це важливо і чому ми говоримо про нього в контексті українського мистецтва? М. Дюшан разом зі своїми реди-мейдами доводить до абсурду тезу попередніх століть про те, що «мистецтво має копіювати реальність». Він руйнує межі мистецтва та дійсності.

У ті самі роки руйнує предметність у мистецтві Казимир Малевич, який став одним з найвідоміших художників світу. Його «Чорний квадрат» – це робота, яка викликає дискусії до сьогодні. Але в контексті українського мистецтва його творчість ставить перед нами два принципові питання. Одне з них більш «земного» характеру: якої національності художник Казимир Малевич? Він – умовно український митець, який народився в Києві, був етнічним поляком та сформувався в Російській імперії. Сам Казимир Малевич унікав розмов про національну ідентичність, але про це точаться дискусії і дотепер. Відомо, що в Україні знаходяться лише два оригінальні полотна художника: в музеї **села Пархомівка на Харківщині**, де Казимир жив у дитинстві деякий час, та в колекції **Мистецького Арсеналу**. Більшість картин свого часу з України вивезли до колекцій Ермітажу та Третьяковської галереї. Через це на міжнародних виставках К. Малевича нерідко сприймають як

³⁶¹ Семенік О. Український живопис на межі XIX та XX ст. URL: <https://nachasi.com/2018/03/27/ur-art-in-centuries/>

митця північного сусіда³⁶². Між тим, за спогадами наймолодшої сестри Вікторії, Казимир Малевич «писався в анкетах українцем, радив те саме робити і нам з братом, добре знав українську мову». Хоча, перебуваючи в Польщі й шукаючи порятунку від цькування комуністичної влади, назвав себе в офіційному формулярі поляком³⁶³.

Попри певну аполітичність навіть ранні періоди творчості К. Малевича – особливо селянський, – у радянські часи політизувалися. Селянським періодом художника умовно називають серії робіт з 1910 по 1913 роки, на яких художник зображав селян за роботою. «Я наслідував усе життя селян. Село займалося мистецтвом (такого слова я не знав тоді). Точніше кажучи, вироблялися такі речі, які мені були до вподоби. У цих речах і чаїлася вся таїна моїх симпатій до селян», – писав К. Малевич в автобіографії³⁶⁴. В своїх ранніх роботах митець поєднує **футуризм, експресіонізм та кубізм**. Основний цикл творів К. Малевич створив саме у період проживання у Києві чи невдовзі після того. За версією, яку висуває мистецтвознавець Дмитро Горбачов, саме естетика українського народного мистецтва, де поєднуються відкриті кольори і потужна життєва енергія, надихнули К. Малевича до створення цих робіт³⁶⁵.

Другим питанням щодо Казимира Малевича є природа, зміст і призначення його «Чорного квадрату». Йдеться про твір, який досі поділяє людей на фанатів сучасного мистецтва, і людей, які декларують, що вони не розуміють сучасне мистецтво. Якщо про реді-мейд М. Дюшана знають не всі, то, іронізуюючи над сучасним мистецтвом, хтось неодмінно згадає цю картину. Дійсно, 99,99% людей можуть «намалювати так само» – питання лише в тому, «навіщо». Насправді «Чорний квадрат» є частиною дуже великої, філософської практики К. Малевича – еволюції, яка від фігуративного через абстрактне мистецтво різних періодів прийшла знову до фігуративного мистецтва на абсолютно іншому рівні. Ця картина стала символом цього пошуку трансцендентного у світі, що змінювався, пошуку якоїсь нової ікони. «Чорний квадрат» уперше експонувався на виставці «0,10» у 1915 році в так званому червоному куті виставки, де зазвичай у традиційних селянських хатах розташовувались ікони. «Малевич декларує, що чорний квадрат – це ікона ХХ сторіччя. Ікона, яка говорить про безодню. Для когось вона говорить про безнадію, для когось – про космос і чорні діри»³⁶⁶.

³⁶² Горбачов Д. Малевич Мужичський // Хроніка 2000. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтва, 1993. Вип. 3 – 4. С.210 – 231.

³⁶³ Цит. за: Семенік О. Від Малевича й надалі – що на часі знати про українське мистецтво 1910-х. URL: <https://nachasi.com/2018/04/16/vid-malevycha-i-dali/>

³⁶⁴ Там само.

³⁶⁵ Горбачов Д. Малевич Мужичський. С. 210 – 231.

³⁶⁶ Там само.

К. Малевич намалював пізніше ще декілька версій «Чорного квадрата». Усього їх існує чотири. Але лише той один, перший, написаний понад 100 років тому, не дає спокою мистецтвознавцям та дослідникам і до сьогодні. Нещодавно з шедевром стався скандал. Фахівці виявили, що на першій версії був підпис, який відсилає «Чорний квадрат» до напівжартівливого твору французького художника XIX сторіччя Альфонса Алле «Бійка негрів в печері пізно вночі». Це дало привід недоброзичливцям звинуватити художника в тому, що це всього лише карикатура. «Сам Малевич скромно заявляв, що на «Чорному квадраті» мистецтво закінчується, його картина і є вершина і кінець»³⁶⁷.

Саме в цей час українські художники, використовуючи в своїх роботах окремі прийоми авангардизму, створили так званий «кубофутуризм». Спочатку його прихильниками виступали члени групи «Гілея» – Д. і В. Бурлюки, О. Екстер, О. Кручених та ін. Д. Бурлюка навіть називали та й сам він себе називав «батьком російського футуризму»³⁶⁸. Щоправда, до Росії футуризм прийшов через Україну, адже саме тут творили палкі його прихильники О. Архипенко, О. Екстер, В. Іздебський і Д. Бурлюк. Вони свого часу сприйняли новітні тенденції під час перебування в Парижі та Мюнхені. У спогадах про батька М. Бурлюк зазначає: «Так само, як батькові сюжети, його стилі теж були незчисленні. Деякі твори, зокрема, раннього періоду, були досить академічними, однак часто роботи належали до футуризму, кубофутуризму, постімпресіонізму, сюрреалізму... Найчастіше на одному полотні можна було побачити поєднання, злиття різних стилів»³⁶⁹. Д. Бурлюк ретельно стежив за всіма новими проявами в мистецтві й швидко на них реагував, асимілюючи з неймовірною швидкістю нові європейські напрями.

У розвитку новітніх течій в українському мистецтві першої третини XX ст. можна простежити два шляхи. Перший полягав у запозиченні провідних ідей із Західної Європи майже без змін (як-от футуристи), другий – у творенні нових художніх напрямів на основі власних традицій (до прикладу, школа М. Бойчука). М. Бойчук і його учні сформували своєрідну школу «неовізантизму», яка була покликана відроджувати давні традиції іконопису та мистецтва Київської Русі. Виникла ця група митців-одномумців ще під час їхнього перебування в Парижі 1907 р. Своїми творами, виставленими в Салоні незалежних 1910 р., бойчукісти викликали неабияке зацікавлення французької публіки й критики, що позначилося в численних публікаціях. «Вони не мають наївності звертатися до примітивів. Мудро і дійсно людяним почуттям

³⁶⁷ Горбачов Д. Малевич Мужичський. С. 210 – 231..

³⁶⁸ Горбачов Д. Наївність – цинізм цнотливості... Давид Бурлюк-Писарчук у ролі великої дитини // Хроніка 2000. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтва, 1994. Вип. 3 – 4. С. 223 – 236.

³⁶⁹ Бурлюк М. Спогади про мого батька, Давида Давидовича Бурлюка... // Хроніка 2000. 1994. Вип. 3 – 4. С. 246 – 255.

реальності, вони знаменито продовжують напрямок старих іконописців; тільки їх твори є сучасні...»³⁷⁰.

Саме походження Михайла Львовича Бойчука (а народився він у бідній селянській родині) зумовило його інтерес до народної творчості та глибинне знання фольклору, народного декоративно-ужиткового мистецтва, а також поєднання народних витоків і джерел зі світовим рівнем розвитку образотворчого мистецтва в його художній манері. Школа Бойчука – це широка система мистецьких поглядів, ідейних принципів й методики роботи. Вона існувала скрізь, де був Бойчук – у Парижі, у Львові, Києві, Одесі, Харкові. Ще у 1908 р. в паризькій майстерні Бойчука збиралися і працювали разом художники М. Касперович, С. Сегно, С. Налепинська, С. Бодуен де Куртене. А вже в травні 1910 р. на виставці в «Салоні незалежних» з'явилися 18 колективних робіт «школи Бойчука» під загальною назвою «Відродження візантійського мистецтва». Відтоді митців – сподвижників Бойчука і почали називати «неовізантисти» (тобто нові візантисти). У цих невеличких, написаних на дерев'яній основі темперою по золоченому тлі (традиція ікон українського бароко) портретах і композиціях українська старожитність проглядала через вишуканий візантійський живопис. Сам М. Бойчук наполягав на тому, щоб українське мистецтво не тільки на початку формування розвивалося під впливом візантійського, але й було дуже близьким до нього. Митець особисто знав Дерена, Пікассо, Брака, але не поспішав перенести їхні принципи у свій живопис. Він вважав, що є невичерпні, суто українські джерела зразків у іконах, мозаїках, архітектурі, різьбленні, скульптурі.

«Наївне мистецтво» чи «мистецтво примітиву» також знайшло місце в розмаїтті художніх напрямів українського модернізму. Цей різновид творчості перебуває на межі між професійним і народним мистецтвом. Мається на увазі не діяльність майстрів декоративно-ужиткового мистецтва, а творчість професійних живописців, які свідомо «спрощували» свої образи, малярську техніку, наближаючи їх до народних. Серед українських модерністів – прихильників примітиву варто згадати М. Синякову, М. Бойчука, О. Шевченка, М. Ларіонова, Н. Гончарову³⁷¹.

Не можна не сказати ще про одного з найвідоміших українців у світі, національність якого, на відміну від Казимира Малевича, ні в кого не викликала сумніву, – це Олександр Архипенко – український та американський скульптор, один із основоположників кубізму в скульптурі. Три роки О. Архипенко провчився в Київському художньому училищі, а вже згодом він опинився в колі паризьких кубістів. Цікаво, що там він отримав прізвище «Невгамовний». Одним із

³⁷⁰ Маркаде В. Український внесок до авангардного мистецтва початку ХХ ст. // Сучасність. 1980. Вип. 7 – 8. С. 202 – 221.

³⁷¹ Бабунич Ю. Модернізм і пошуки нових принципів формотворення в українському живописі кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. // Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2015. Вип. 26. С. 138 – 140.

новаторств, які подарував О. Архипенко світові, стало використання кольору в скульптурі. Митець писав, що «скульптури-картини – це синтез його ідей як художника та скульптура». О. Архипенко також використовував можливості «нульової», наскрізної форми – такою є порожнеча між піднятою рукою в скульптурі «Жінка, що вкладає волосся», 1915 року. До речі, митець не раз наголошував, що на створення своїх відомих жіночих фігур його надихали скіфські і половецькі статуетки-«баби». Але поки скульптор відкривав власні художні школи у Ніщі, Берліні та Нью-Йорку, а його роботи експонувалися в Центрі Помпиду, МоМА, галереях Соломона Гугенхайма, на батьківщині ім'я Олександра Архипенка усе ще замовчували³⁷².

Серед інших скульпторів варто назвати Михайла Паращука, котрий разом з Антоном Попелем створив пам'ятник Адаму Міцкевичу у Львові. М. Паращуку також належать скульптурні портрети І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка і С. Людкевича. Серед архітектурних пам'яток XIX – початку XX ст. значну цінність має оперний театр в Києві, побудований у 1897 – 1901 рр. за проектом Віктора Шретера. До кращих споруд Києва початку XX ст. належить будинок Педагогічного музею (1909 – 1912 рр.) архітектора Павла Альошина. Музей діяв до березня 1917 р., відтак тут працювала Українська Центральна Рада. Тепер там знаходиться Будинок учителя. За проектом українського архітектора Генріха Гая у Києві збудовано перший в Україні критий (Бессарабський) ринок (1910 – 1912 рр.). Дуже швидко забудовувалася Одеса. Вона в кінці XIX ст. за кількістю населення вийшла на третє місце в Росії і стала найбільшим містом України. У 1884 – 1887 рр. за проектом австрійських архітекторів Германа Гельмера і Фердинанда Фельнера у формах ренесансу з елементами бароко збудовано в Одесі міський театр (нині – Театр опери та балету).

Відродженню української культури та піднесенню її на новий, більш високий щабель сприяла діяльність Василя Кричевського – архітектора, графіка, ілюстратора, майстра книги, живописця. Найбільші досягнення були у нього в оформленні книги, зокрема, обкладинки, та в архітектурі. Серед його робіт – фасад і внутрішнє оформлення Полтавського губернського земства (1903 – 1908 рр., тепер – Краєзавчий музей), будинок Лохвицького народного дому, комплекс гончарної майстерні в Опішні³⁷³.

Підводячи підсумки, необхідно підкреслити, що історично українські модерністи виступили у другій половині XIX ст. паралельно з реалістами. Це було коло молодих людей, які зважилися проводити свої творчі пошуки в руслі нових мистецьких тенденцій, зокрема, імпресіонізму, символізму, експресіонізму, декадентства. Вони зробили спробу адаптувати на своєму

³⁷² Семенік О. Український живопис на межі XIX та XX ст. URL: <https://nachasi.com/2018/03/27/ur-art-in-centuries/>

³⁷³ Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. 392 с.

грунті найвищі мистецькі здобутки того часу, і їхня творчість із часом вилася в цілісно новий літературний рух у національній культурі. Проте більшість з митців, усе ж таки, доволі обережно підходили до новітніх естетичних віянь. Часто їхня творчість розвивалася як полеміка з прихильниками народницької естетики, а ще частіше, у своїх «модерних» творах вони самі послуговувалися народницькою естетикою, риторикою та термінологією. Можна погодитися з думкою С. Павличко, що українські «модерністи часто боялися своєї модерності, тим часом народницька традиція постійно модернізувалася в межах своїх головних принципів. Народницька культура як традиційна, корінна, центральна, як символ самого українства впливала на мову теоретизування модерністів. І це легко доводиться на рівні текстуральності: деякі тексти модерністів виявляються майже колажем з народницької мови й народницьких ідей»³⁷⁴.

Українські модерністи (у значенні – прихильники нової естетики) намагалися поєднати естетичні принципи із націотворчою ідеєю. На відміну від народників, вони не абсолютизували національну ідею, а обрали власний шлях у своїй пронаціональній орієнтації. Такий шлях був нетиповим для західноєвропейських літератур, але відповідав їхньому світоглядові. Для України нові тенденції були необхідні передусім для оновлення й модернізації тогочасного літературного та культурного контексту. На думку багатьох провідних письменників та критиків, модернізм виявився саме тим засобом, за допомогою якого можна було поставити в один ряд національну та європейські літератури. Покажемо у цьому плані лист Лесі Українки до її дядька Михайла Драгоманова від 17 березня 1891 р., у якому поетеса замислювалася над тим, як прищепити українській інтелігенції високу європейську освіченість. Адже, на її думку, тільки освічена інтелігенція здатна вивести національну культуру на якісно новий рівень.

Отже, своєрідність українського варіанта модернізму полягала в тому, що він з естетичного феномену перетворився на культурно-історичне явище, став спробою подолання провінційності, другорядності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічно-побутової самоідентифікації, тобто вирізнення себе з-поміж інших, до національного самоусвідомлення – визначення свого місця і ролі в сучасному світі. Разом з тим, культура модернізму відкрила нові художні обрії, долала народницький позитивізм і нормативність, перенесла акценти з об'єктивних реалій навколишнього середовища на внутрішній ідеально-духовний світ буття людини, що виявилось в освоєнні нових європейських стилістичних напрямів та течій – неоромантизму, експресіонізму, символізму, кубофутуризму, конструктивізму.

³⁷⁴ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ: Либідь, 1999. 447 с.

РОЗДІЛ 3

АНТРОПОЛОГІЧНО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД НА УКРАЇНУ ДОБИ ВОЄН І РЕВОЛЮЦІЙ

У науковому осмисленні загадковості та особливостей антропологічного коду української цивілізації і культури важливе місце посідає перша чверть ХХ століття, сповнена потрясіннями воєн і революцій. Людство вперше у своїй історії зіткнулося з війною світового масштабу, нечуваною досі за жорстокістю і насиллям, яку сучасна історична наука схильна оцінювати як «точку неповернення» західної цивілізації, як культурно-цивілізаційну катастрофу і кризу політичного мислення. Вступ у війну 36 держав з населенням до 2 млрд людей різних національностей і віросповідань призвів до протистояння їх культур і ментальностей, до небачених матеріальних, інтелектуальних і духовних втрат, найголовнішою з яких стало вбивство 9,3 млн солдат і 6,8 млн мирних жителів.

У епіцентрі світової війни опинились українські землі, ставши театром бойових дій. Не маючи власної держави, українці були втягнуті у воєнний конфлікт і стали інструментом Австро-Угорщини, Німеччини і Росії в досягненні їхніх геополітичних планів. За далеко неповними підрахунками, у війні загинуло майже півмільйона українців, з яких 400 тис. у складі російської армії і близько 100 тис. в австро-угорській, не рахуючи мирних мешканців.

Війна дала поштовх мілітаризації країн, стала каталізатором прискорення науково-технічних і політичних процесів. Вона показала людині, що технічна модернізація може сприяти не лише прогресу, але й породжувати індустріалізовану війну – війну авіації, артилерії, танків, кулеметів, газових атак. Для основної маси солдат, яких готували до рукопашного бою, такий формат війни став неочікуваним. Вона призвела до прискорення соціальної і культурної мобільності людей, модифікації суспільної свідомості, а водночас і до зіткнення ціннісних орієнтирів та способів життя, до маргіналізації суспільства та інших явищ, які не оминули долю українців. У горнилі війни постали українські військові формування – Січове стрілецтво, відбулося братання східних і західних українців, розгорнулася Українська національно-визвольна революція, відродилася Українська соборна державність, зблизився цивілізаційний вибір українців Сходу і Заходу, їх західні орієнтири.

Ця доба світової та української історії підтвердила, що, з погляду антропології, людина виступає в ролі пріоритетного і головного суб'єкта і об'єкта воєн і революцій, але вони, зазвичай, не приносять блага людям, скоріше, навпаки, постають серйозним випробуванням для них, супроводжуються жертвами, моральними травмами, стражданнями і потрясіннями. Разом з тим, війни і революції сповнені численними екстремальними ситуаціями, в яких людина розкривається як особистість, демонструє героїзм, свою хоробрість і кмітливість, або, навпаки, – зраду, страх і розгубленість. І все ж, людина народжується не для воєн і революцій, не для смерті, нищення і руйнувань, а для життя і творення. Але війни і революції змінюють її, вони спроможні сприяти волевиявленню народу, його консолідації, згуртуванню, політичному, емоційному, культурному і духовному об'єднанню проти ворога. Крім того, війни і революції дають величезний матеріал для наукового і літературно-художнього осмислення і створення наукових праць, творів літератури і мистецтва, для виховання з метою винесення повчальних уроків і пошуку відповідей на питання, в чиїх інтересах вони розгортаються, як запобігти насиллю та агресії.

3.1. Перша світова війна як культурна і ментальна травма української людини

Не вдаючись до висвітлення перебігу Першої світової війни, до аналізу її причин і наслідків, які, зрештою, досить повно з'ясовані в новітній історіографії³⁷⁵, зосередимо увагу на її людинознавчому вимірі та антропологокультурологічному підході до неї, який передбачає дослідити роль людського фактору у війні і вплив війни на нього. На необхідність такого повороту звернули увагу учасники дискусії навколо доповіді німецького історика Гвідо Гаусмана «У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни»³⁷⁶ (Пропозиції до дискусії). Традиційна історіографія зводила причини війни до загострення міжімперіалістичних суперечностей, замовчуючи людський чинник, зокрема, амбіції тогочасних правителів імперій: Австро-Угорської Франца Йосифа 1, а відтак Карла 1, Німецької – Вільгельма II і

³⁷⁵ Реснт О. П. Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.: зб. наук. пр. Вип.4. Київ, 2002. С. 3 – 15; Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920). Київ: Альтернативи, 2003. 488 с.; Реснт О. П., Янишин Б. М. Велика війна 1914 – 1918 рр. у сучасній українській історіографії // Український історичний журн., 2014. № 3. С.4 – 22; Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Кліо, 2013. 784 с.; Кн. 2, 2015. 800 с.; Велика війна 1914 – 1918: витоки, характер, наслідки / наук. ред. С. Трояна. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с. та ін.

³⁷⁶ Україна модерна: Перша світова: українська перспектива. 2016. №23. С. 5 – 112.

Російської – Миколи II та інших країн, які намагалися відвернути увагу народних мас від внутрішніх проблем, послабити наростання національно-визвольних рухів і соціальних протестів. Та й безпосереднім приводом війни теж став людський фактор – убивство в Сараєві спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда. Рецедив імперської політики, спрямованої на «соборание» земель колишньої імперії, наглядно підтверджує пугінська Росія, анексувавши Крим і окупувавши частину українського Донбасу. Це зайвий раз підтверджує думку згаданого німецького історика Г. Гаусмана про те, що цивілізаційна криза, започаткована Першою світовою війною, продовжується³⁷⁷.

Проблемами війни цікавилася немало мислителів, починаючи з часів античності. Філософський аналіз сутності війни та її соціальних наслідків належить німецьким вченим І. Канту, Г. Гегелю, І.Фіхте. За словами І. Канта, війна – це зло, яке здатне знищити варварськими спустошеннями усі досягнуті успіхи культури, лягає важким тягарем на плечі народу і призводить до розорення³⁷⁸. Ось чому для антропологічного осмислення Першої світової війни, як трагедії всього людства, важливо поставити її в ряд воєн, які були до неї і після неї. За підрахунками швейцарського вченого Ж.-Ж. Бабеля, з 3500 р. до н. е. людство прожило без війни лише 292 роки. За цей період виникло близько 14 550 великих і малих війн, у ході яких загинули, померли від голоду, епідемій та інших причин понад 3,66 млрд людей³⁷⁹. Дві світові і сотні регіональних воєн торкнулися України. Починаючи з XII ст. перманентні війни проти України веде Московія, включаючи й нинішню війну на Донбасі³⁸⁰.

Перша світова війна, яку прийнято називати Великою в сучасній історіографії за її тривалість і масштаби, висунула українське питання у число пріоритетних геополітичних протистоянь у Центральній і Східній Європі. Можна припустити, що воно навіть поглибило ці протистояння, оскільки Україна посідала важливе місце у планах воюючих блоків, кожен з яких намагався взяти під контроль її територію, людські і матеріальні ресурси. Війна дала імпульс для розуміння частиною української спільноти в Австро-Угорській і Російській імперіях наявності загального ворога і спільного національного інтересу, пов'язаного з визволенням з-під імперського гніту, об'єднанням зусиль для відновлення власної державності. Поступово українці Сходу і Заходу стали усвідомлювати, що Росія вступила у війну не тільки

³⁷⁷ Україна модерна: Перша світова: українська перспектива. С.8.

³⁷⁸ Кант И. К вечному миру. Сочинения: в 6-ти т. [под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.] Москва: Мысль, 1996. Т. 6. С. 10.

³⁷⁹ Требін М. Війни в історії людства та їхні наслідки; уроки для України// Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2015. Випуск 6. С. 89 – 90.

³⁸⁰ «Братня навала»: Війни Росії проти України XII – XXI ст. Київ: ІУАїД НАН України ім. М. С. Грушевського, 2016. 247 с.

заради встановлення контролю за Чорноморськими протоками, але й завоювання Галичини, Буковини, Закарпаття та Поділля. При цьому царизм всіляко маніпулював свідомістю українства, намагаючись створити собі образ «захисника поневолених слов'янських народів Габсбурзької імперії, у т.ч. «руських» з Підкарпатської Русі. Окупацію цих земель Петербург розглядав як «завершення справи збирання «руської спадщини», започатковану в часи нащадка Юрія Долгорукого та внука Батия князя Івана Калити. Паралельно ставилася не менш важлива мета – придушити «гнізда сепаратизму» і «мазепинства» на західноукраїнських землях і не допустити поширення ідеї самостійництва на Наддніпрянщину.

Хоч ще задовго до війни, у грудні 1912 р., українські партії Галичини – УНДП, УСДП та УРП – виробили свої ставлення, заявивши, що в разі виникнення війни Австрії і Росії українство має стати на бік Австрії, оскільки найголовнішим ворогом в українському питанні є Російська імперія, її початок викликав настороження з боку українського проводу через агресивні плани Австро-Угорщина та її союзників, які намагалися зміцнити свої позиції в Галичині, Буковині і Закарпатті, приєднати Поділля і Волинь, використати ресурси Сходу і Півдня України у боротьбі проти Російської імперії. Тобто маємо підстави стверджувати, що Україна з її великим людським і природним потенціалом стала одним з найбільш привабливих об'єктів для обох воєнних угруповань – Троїстого союзу та Антанти. До сказаного додамо слова відомого історика Т. Гунчака про те, що українське населення «...мордували росіяни, намагаючись вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани»..., над ним «знущалися мадяри й австрійці, звинувачуючи у русофільстві»³⁸¹.

Уже з літа 1914 р. українські землі стали мало не основним театром воєнних дій на східному фронті, де й зіткнулися два ключові супротивники – Австро-Угорщина й Німеччина, з одного боку, та Росія, з іншого. Формально Україна не була воюючою стороною, оскільки не мала державної суб'єктності, але, будучи розділеною між двома імперіями, фактично перетворилася в її неофіційного учасника. Трагедія українців полягала в тому, що одна частина з них була змушена воювати на боці Російської імперії, а друга – Австро-Угорської. За підрахунками історика Андрія Рукаса, понад 4,5 млн українців, так чи інакше мобілізованих російською і австро-угорською владою, були задіяні в бойових діях.

Одна з особливостей Першої світової війни полягала в тому, що поряд із застосуванням принципово нової зброї, використання авіації, танків,

³⁸¹ Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. С.69.

кулеметів, ручних гранат, а також засобів хімічного отруєння людський чинник залишився серед пріоритетів як на полі бою, так і в тилу. За роки війни у складі російської армії перебувало понад 4 млн українців, у австро-угорській – близько 500 тис. Лише в селах українських губерній з 1914 по 1917 рр. було призвано майже 2,8 млн осіб. У складі австро-угорської армії зі 102 полків дев'ять були сформовані з українців. Загалом 8,7% особового складу австро-угорської армії становили українці. Українські кадрові полки в австро-угорській армії воювали практично на Сербському та Італійському фронтах. За своєю чисельністю українці були другою (після росіян) національною групою у російській та п'ятою (після німців, угорців, поляків та чехів) в австро-угорській арміях. Це означало, що війна для українців, які стояли по різних боках бойових дій, мала братовбивче забарвлення. Характеризуючи душевний стан українців, Д. Дорошенко дуже влучно зазначив, що «вони мушили битися за своїх мучителів, одні в рядах російської, другі в рядах австрійської армій. Рідні брати мушили стріляти одні в других³⁸²».

В архівах відклалися тисячі документів (військові накази, свідчення про виконання військової повинності, нагородні листи, рапорти, послужні списки, листи, фотографії тощо), які містять відомості про конкретних людей, вихідців з України і задіяних у війні, про їх долі. Наприклад, про штабс-капітана С. Самборського – уродженця Подільської губернії, випускника Київського військового училища, посмертно нагородженого орденом Св. Рівноапостольного кн. Володимира; про козака з Полтавщини М. Глушка, відзначеного георгієвською медаллю 4-го ст.; про вихідця з Волинської губернії поручика Г. Зажирея, вихованця Київської школи прапорщиків, нагородженого орденом Св. Анни та ін³⁸³.

Якщо погодитися з думкою західних істориків про те, що війна стала культурною катастрофою, породила цивілізаційну кризу, то в українському контексті ця катастрофа посилювалася тим, що культурний простір на українських етнічних землях на початку ХХ був суттєво обмежений і її національний сегмент трансформувався в меншість. На Наддніпрянщині, Слобожанщині, на Сході і Півдні України домінуючою культурою виступала російська, в Галичині – польська, на Буковині – румунська, на Закарпатті – угорська. Інтелектуальний потенціал української нації був поставлений на службу імперій, їх мілітарним інтересам. Наведемо лише кілька фактів. Чимало українців – вихованців Львівського, Краківського, Чернівцького,

³⁸² Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. У 2 т. Т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород: Свобода, 1932. С.6.

³⁸³ М'ягкий І. М. Участь українців у Першій світовій війні 1914 – 1918 рр. (за документами ЦДАВО України) // С.51 – 58.

Віденського та інших університетів – були вмонтовані у військові структури Австро-Угорщини, долучилися до створення нових видів озброєнь. На службу війни були поставлені надбання математиків М. Зарицького, В. Левицького, фізика І. Пулюя, біохіміка І. Горбачевського, хіміків Б. Радзішевського, Е. Ліннемана та ін. Подібна картина характерна й для підросійських земель, де працювали десятки вчених зі світовим іменем: основоположник ядерної фізики М. Пильчиков, математики Д. Граве, О. Шмідт, вчені-хіміки М. Бекетов, М. Гамалія, С. Реформатський, біолог І. Мечников, хірург М. Скліфосовський, фізіолог В. Правдич-Немінський та ін. Видатний український авіаконструктор Ігор Сікорський створив гелікоптер (1910), важкі лати «Ілля Муромець» та «Руський витязь» (1913 – 1914), брати Євген та Андрій Касьяненки збудували у Черкасах і Києві малопотужний літак (1911 – 1913), який успішно випробував Петро Нестеров.

Разом з тим, поряд зі спільними та подібними ознаками східних і західних українців давали про себе знати і відмінні ментальні риси, які знайшли відбиток, насамперед, у позиції політичних провідників, їх ставлення до війни. Якщо українці західних земель орієнтувалися на поразку імперіалістичної Росії, на її розпад, що відкривало б шанс для утворення самостійної Української держави, то частина лідерів українського руху Наддніпрянщини, Слобожанщини, Донбасу і Півдня України, особливо на початку воєнних дій, схилилася до думки, що лояльне ставлення до царського режиму дозволить досягнути автономного статусу України, а приєднання Галичини, Буковини, Закарпаття і Поділля до Російської імперії, мовляв, відповідатиме українським інтересам у перспективі. В обох таборах поширювалися як українофільські, так і русофільські настрої. Наприклад, частина наддніпрянців, відвідуючи храми Московського патріархату, підспівували росіянам «Боже, царя храни!», долучалися до антинімецьких акцій, водночас чимало галичан, закарпатців і буковинців молилися за цісаря. Однак уже після перших поразок російських військ 1915 – 1916 рр. посилювалися розгубленість і песимістичні настрої у бік підтримки гасла «Штик у землю!», масового характеру набуло ухилення від служби і дезертирство, в більшості українських сіл мобілізація сприймалася як велике зло³⁸⁴.

З погляду антропології культури, війна мала суперечливий характер, на що, чи не першим, звернув увагу Іван Франко, філософію якої він сприймав як катастрофу і катарсис, як руйнування і очищення, як масову смертність і самозцілення, як нищення і оновлення. Руйнівну силу війни мислитель прирівняв до природних стихій – бурі і повені:

³⁸⁴ Калакура Я.С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації / Київ: Генеза, 2017. С. 334 – 335.

*«Велика світова війна
Так прошуміла надо мною,
Як буря прошумить грізна
Понад гнучкою тростиною»³⁸⁵.*

Отже, війна, з одного боку, обернулася небаченою трагедією, величезними втратами, вкрай негативно позначилася на світогляді, моралі, духовності українців, особливо селян Сходу і Заходу, руйнуючи їх патріархальні устої, призвела до глибоких змін у настроях, в їх духовності та психіці. А з другого, нагадала про старі кривди, завдані представниками російського, австро-угорського та польського шовінізму, сприяла зростанню національної свідомості. В багатьох українців пробудилася пам'ять про звитягу предків княжих і козацьких часів, навіть робилися спроби відновити козацькі полки, активізувалася діяльність таких патріотичних товариств на західноукраїнських землях, як «Січ», «Сокіл», «Пласт» та ін.

Людський вимір мала й діяльність політичних об'єднань на Заході і Сході України. Вже 1 серпня 1914 р. лідери трьох галицько-українських партій – національно-демократичної Ю. Романчук, радикальної М. Лагодинський і соціал-демократичної – В. Темницький утворили Головну Українську Раду, яку очолив К. Левицький. Через два дні вона видала Маніфест до українського народу в Галичині, закликаючи його боротися на боці Австро-Угорщини за визволення України. «Нехай на руїнах царської імперії, – говорилося в Маніфесті, – зійде сонце визволеної України». Однією із перших справ, якою зайнялася Головна Українська Рада, була підтримка діяльності осередків українського військового товариства «Січові стрільці», створених весною 1913 р. під керівництвом Володимира Старосольського – лідера «Молодої України», а також Івана Чмоли, Дмитра Катамая, Кирила Трильовського, Романа Дашкевича, Олени Степанів, Петра Франка та ін. Вони, як і осередки «Соколу» та «Пласту», поширилися по всій Галичині, сягнули Буковини і Закарпаття. Як зазначав С. Ріпецький, Січовий рух розгортався «під ідейним прапором гетьмана Івана Мазепи, в дусі помсти за Полтаву і за зруйнування Січі»³⁸⁶. Умови війни дозволили легалізувати діяльність січей і утворити на їх основі окреме українське військово-формування під керівництвом «Української Бойової Управи». Поява Січового стрілецтва спочатку в структурі австрійського війська, а з літа 1917 р. і на підросійській Україні у форматі Галицько-Буковинського куреня армії стало знаковою подією в історії зародження українських збройних сил.

³⁸⁵ Франко І. Я. З великої війни // Зібрання творів: у 50 т. Т. 52. Київ: Наук. думка, 1986. С. 212.

³⁸⁶ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво: Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. С.9.

Беручи до уваги, що історія Січового стрілецтва дістала досить широке висвітлення в історіографії, зокрема у працях М. Лазаровича³⁸⁷ та Т. Кузьменка³⁸⁸, вважаємо доцільним докладніше зупинитися на її людинознавчому вимірі. Відомо, що австрійське командування, давши згоду на офіційне формування українського легіону за назвою «Українські січові стрільці» (УСС), вимагало, щоб його вояки давали клятву імперії Габсбургів. Однак січовики, розглядаючи свій рух спадкоємцем козацьких традицій Запорозжя («Гей, там на горі Січ іде...»), не мали наміру воювати за чужі інтереси і клялися на вірність українському народу: «Я, Український Січовий Стрелець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові!»³⁸⁹. До речі, у фонді «Уряд УНР в екзилі» ЦДАВО України зберігаються «Поіменний список бойових відділів 1-го полку Січових стрільців», «Лист втрат легіону», «Список старшин (офіцерів), що проходили службу в легіоні УСС» та інші документи, які дозволяють значною мірою персоніфікувати історію українського стрілецтва. Першим командиром легіону УСС був директор приватної української гімназії Михайло Галушинський, а з-поміж найбільш видатних старшин виділялися постаті М. Барана, Г. Коссака, Т. Рожанківського та ін.

Символічним стало вживання Січовим стрілецтвом козацької термінології, поширення поряд зі синьо-жовтим малинового стягу, запровадження військових посад, створення соборного українського герба із зображенням київського Михаїла Архистратига і галицького лева як спільного символу майбутньої української національної держави тощо. Кращі національні риси українці проявили вже на початку формування легіону, який створювався за національною ознакою, виключно добровільно, за покликом душі. У Зверненні Головної Української Ради з цього приводу говорилося, що зі зброєю в руках слід постояти за права, свободу і волю народу: «У завзятій важкій боротьбі / Ми поляжем, щоб славу і волю, і честь / Рідний Край здобути Тобі!»

Про масовість добровільного руху «січовиків» («усусів») свідчило й те, що за короткий час до їх лав записалося майже 30 тис. чол., що викликало певне побоювання австрійського уряду, адже це могла стати самостійна збройна потуга. Ось чому зброю й уніформу було видано 2,5 тис. юнакам.

³⁸⁷ Лазарович М. Українські січові стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. Тернопіль: Економічна думка, 2000. 180 с.; його ж. Легіон українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль: Джура, 2016. 628 с.

³⁸⁸ Кузьменко Т. Г. Духовна культура українських січових стрільців в контексті національно-культурного руху: автореф. дис. канд. культурології. Київ.: КНУКіМ, 2009. 19 с.

³⁸⁹ «За Україну, за її волю, за честь і славу, за народ!» (Матеріали до навчально-виховних занять). Івано-Франківськ: ІФОІППО, 2014. С.5.

Однак навіть у такій кількості «усуси» виявилися однією із найдисциплінованіших частин австрійської армії. Мужня поведінка УСС на фронтівій лінії контрастувала з деморалізованими військово регулярними частинами Австро-Угорщини. «Усуси» проявили зразковий героїзм у битвах з російськими частинами на горі Маківці у Карпатах та в ході австрійського контрнаступу в Галичині весною і восени 1915 р., літом і ранньою осінню 1916 р. – під час так званого Брусилівського прориву і боїв за Лисоню під Бережанами³⁹⁰. Визнаючи «усусів» реальною військовою силою цісарської армії, генерал Г. Фляйшман у виданому наказі наголосив: «Українці! З великою гордістю можете дивитися на ваші геройські вчинки. Кожний мусить бути гордий за приналежність до вашого корпусу, який має право назвати себе вибраною частиною...»³⁹¹.

У контексті соціокультурної антропології видається важливим зазначити, що Січове стрілецтво зробило вагомий внесок у формування українських військових одностроїв (мазепинки), термінології, оркестрової музики, маршових пісень, надзвичайно багатого фольклору, зокрема, пісень кобзарів і лірників, а також у створення самобутньої періодики («Вісник Червоної Калини», «Літопис Червоної Калини», «Шляхи» та ін.). Не зайвим буде нагадати, що на появу «січовиків» відгукнувся й Іван Франко віршем «Гей, Січ іде, красен мак цвіте» (мак – оберіг для вояків, символ людської краси, незнищенності), який ліг в основу січової маршової пісні. У січових піснях, а їх сотні, втілена ментальність стрілецтва, вони проникнуті ідеєю консолідації українців, служіння своєму народу, його визволенню, сприяли вихованню почуття нескореності, патріотизму, гордості, любові до рідного краю³⁹². У «Січовому співанику» 1921 р. знаходимо популярні і патріотичні слова І.Франка:

*«Не пора, не пора, не пора
Москалеви й ляхови служить:
Довершилась Україні кривда стара,
Нам пора для України жить».*

Особливо популярною була пісня Степана Чарнецького «Ой у лузі червона калина...», яка сприймалася як неофіційний гімн українців і духовний символ УСС, а також поетичні тексти пісень, написані Л. Лепким («Ой видно село, широке село під горою»), Василем Вишиваним (Вільгельмом Лотрінгемом) («Надія»), Р. Купчинським («Засумуй, трембіто»), у яких проглядається ідея Великої (Соборної) України. До речі, оспівана

³⁹⁰ Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. Львів: Просвіта, 1996. 360 с.

³⁹¹ Історія українського війська. У 3 част. Ч. 3. Львів: вид-во І. Тиктора, 1936. С.320.

³⁹² Гей там на горі «Січ іде!... Пропам'ятна книга «Січей» / зібрав і упорядкував К.Трильовський. Вінніпег: Комітет пропам'ятної книги «Січей», 1965. 432 с.

«січовиками» гуцульська трембіта стала втіленням образу-символу української душі, яка сумує за загиблими стрільцями по всій Україні³⁹³. У стрілецьких мелодіях оспівані реальні постаті української історії. В «Оді до пісні» Роман Купчинський писав:

*«Велична рідна пісне !
В тобі є все: і древня наша слава,
Володимира хист, і мудрість Ярослава...
І Богдана розвага, і Богуна відвага,
І Дорошенка ум, і хитрощі Мазепи...»*

Побіжно зазначимо, що пісенна і музична творчість, присвячена «січовикам», як великий скарб української нації, набула нового дихання в умовах незалежності України, у багатьох селах, містечках і містах створені музеї Січового стрілецтва, реставровані понищені в радянські часи пам'ятники, побудовані меморіали УСС, у т.ч. на горах Маківка, Лисоня та ін.

Паралельно із Головною Українською Радою у співпраці з галицькими діячами культури розгорнулася діяльність Союзу визволення України (СВУ), створена групою східноукраїнських емігрантів (Володимиром Дорошенком, Дмитром Донцовим, Миколою Залізняком, Андрієм Жуком, О. Скоропис-Йолтуховським, Михайлом Возняком та ін.), як організації підросійських українців для пропаганди ідеї політичної самостійності України³⁹⁴. Його лідерам вдалося виробити узгоджену програму «Наша платформа», ключовою ідеєю якої була теза: «Об'єктивна історична конечність вимагає, щоб між Західною Європою і Московщиною постала самостійна українська держава» «від Карпат аж по Кавказ». Союз ставив завдання захисту українців, насамперед військовополонених, проведення національно-просвітницької роботи, підготовку до формування українських збройних сил. У травні 1915 р. СВУ разом з членами Головної Української Ради утворили у Відні Загальну Українську Раду – координаційний орган українських політичних партій і як єдиний і найвищий представницький орган українського населення Австро-Угорщини з перспективою на загальноукраїнське визнання. Її провід очолив видатний політичний діяч Кость Левицький. Членам Загальної Української Ради уявлялося майбутнє України у вигляді незалежної держави, союзниці Австрії та Німеччини; у межах цієї держави повинні були об'єднатися всі етнічні українські землі, а політичним ладом мала стати конституційна монархія з парламентським правлінням. На жаль, ці ідеї не знаходили підтримки ані з боку австрійських, ані німецьких, ані польських кіл – що, до

³⁹³ Дем'ян Г. Самостійницькі мотиви в повстанських піснях // Літопис Червоної калини. 1995. №4 – 6. С.22 – 25.

³⁹⁴ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Патер: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2000. 344 с.

речі, зайвий раз засвідчує абсурдність і фальшивість тези ряду російських авторів минулого і сучасності про Україну як «іноземний проект», як «австро-німецьку інтригу та вигадку».

Досить насторожено або й негативно до прозахідної орієнтації СБУ поставилися лідери деяких політичних партій Наддніпрянщини. До того ж, у листопаді 1916 р. як проавстрійська, так і проросійська орієнтації обох українських груп були ошелешені несподіваним рішенням австро-угорського і німецького урядів про утворення самостійного Польського королівства, складеного із земель Російської імперії, заселених поляками та українцями. Правда, Галичина отримала певну автономію без поділу її на східну і західну частину, чого так довго добивалися українські політики. З іншого боку, антиукраїнські репресії в самій Російській імперії та в окупованій Галичині показали марність сподівань українських політиків на зміну політичної лінії Петрограда. У грудні 1916 р. Товариство українських поступовців проголосило нейтралітет українського руху до обох воюючих сторін, оскільки жодна з них реально не виявляла зацікавленості у розв'язанні українського питання. Українські соціал-демократи проводили агітацію під лозунгами «Геть війну! Хай живе автономія України!», що знаходило певний відгук серед частини національно свідомих і революційно настроєних українських солдат, селян і робітників.

Російські війська, відступаючи із західноукраїнських земель, руйнували і знищували все, що траплялося на їх шляху. Навіть, за словами московського автора М. Яковлева, «кайзерівські генерали не жаліли сталі (*озбросння* – авт.), російські – людей»³⁹⁵. Це залишило глибоку травму в свідомості місцевих жителів, сформувало вороже ставлення до окупаційних військ, у складі яких були й українці. З-поміж російської армії в полоні опинилося 2,4 млн чол. (16 %), з австро-угорської – 1,8 млн (20 %)³⁹⁶. Частина галичан, що були в австро-угорському війську, утримувались у Києві (Печерська фортеця), а також у Дарницькому таборі військовополонених³⁹⁷. Росія і країни Троїстого союзу грубо порушували положення Гаазької конвенції щодо військовополонених (1907).

Суперечливий характер мала політика й австрійського уряду та місцевих органів влади щодо населення Галичини й Буковини. Поразки австрійської армії в Галичині у перші тижні війни породили атмосферу «руської

³⁹⁵ Яковлев Н. Н. 1 августа 1914. Москва: Молодая гвардия, 1974. С.61.

³⁹⁶ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. Москва: Вече, 2006. С.171.

³⁹⁷ Саєвич Й. Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: автореф. дис... канд. іст. наук: 22.02.22. Ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2007. 19 с.; Нахтігаль Рейнгард. Дарницький табір військовополонених // УІЖ, 2010 № 2 103 – 116.

зради». Тисячі галичан стали об'єктом переслідувань за підозрою у нелояльності або й ворожості. С. Попик звернув увагу, зокрема, на масові прояви недовіри до українців, на факти «превентивних арештів політично підозрілих москвофілів» і масового терору проти українців, чимало з яких було засуджено та відправлено в концентраційні табори в Австрії³⁹⁸. В одному з таких таборів – Талергофі у Штирії – від тяжких умов ув'язнення та епідемій загинуло близька 1,7 тис. в'язнів, у т.ч. чимало українців, звинувачених у москвофільстві. Свого часу знаний історик Я. Ісаєвич скопіював так звані «талергофські співанки», які проливають світло на важкі умови перебування в концтаборі, на образ війни в уяві частини західних українців, на їх ментальність. Звичайно, тут не можна замовчувати й негативну роль москвофілів у встановленні російської влади в Галичині та їх підтримку окупаційної місцевої адміністрації.

Що ж стосується позиції українських політичних сил у Російській імперії, то вона була менш визначеною, та й досліджена вона доволі схематично або фрагментарно. Часом трапляються непереконливі оцінки політичної позиції провідних громадсько-політичних рухів, особливо на початку війни. Деякі автори трактують статтю С. Петлюри «Війна й українці» як декларацію «проросійської позиції» Товариства українських поступовців (ТУП), хоч насправді воно займало нейтральну позицію та досить критично поставилося до цієї публікації у газеті «Украинская жизнь». Поразка російської армії та її відступ з Галичини змінили психологічний клімат на Надніпрянщині, і в грудні 1916 р. ТУП оприлюднило декларацію «Наша позиція», в якій по-новому проголошувалася мета українського руху: боротьба за самобутнє існування і автономію.

На долі людей, на настроях населення та його орієнтирах позначалися попеременні перемоги і поразки обох воюючих сторін. Саме за таких умов появились такі ганебні явища, як депортації і біженство. У процесі контрнаступу російської армії австро-угорське командування припинило бойові дії і почало виводити свої війська за р. Сян, унаслідок чого в 1915 р. Галичину і Буковину покинули майже 100 тис. чол. У першій половині 1916 р. становище частково змінилося на користь російської сторони, чії війська до кінця літа окупували Буковину і східну частину Галичини включно з Тернополем та Західну Волинь разом з Луцьком, але спроби захопити Львів закінчилися провалом. Невдачі і поразки викликали лють у завойовників, яка спрямовувалася на місцевих жителів у вигляді насильства, арештів, розстрілів. Лише через київські в'язниці пройшло 12 тис. галичан, депортованих углиб Росії³⁹⁹.

³⁹⁸ Попик С. Українці в Австрії 1914 – 1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Першої світової війни. Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999. С.78 – 85.

³⁹⁹ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Укр. іст. журн. 2004. № 4. С. 44.

Літом 1917 р. уже новий, Тимчасовий уряд Росії зробив чергову спробу наступу, який завершився крахом, натомість німецька й австрійська армії до кінця 1917 р. просунулися на схід по українській території, часом навіть трохи далше, ніж вони були наприкінці 1915 р. В архівних фондах, зокрема Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного зберігається до 700 документів, у тому числі більше 10 фотоальбомів, переданих із фондів Празького українського архіву Українських січових стільців у війні, про життя полонених та інтернованих вояків. Принагідно зазначимо, що у фондах архіву зберігається особистий фотоальбом генерала Ф. А. Келлера «Війна 1914 – 15 – 16 рр.» Цей різновид зображальних джерел має важливе інформаційне значення для антропологічного осмислення історії війни, але багато зображених постатей на цих світлинах залишилися невідомими.

З початком воєнних дій населення України, насамперед селянство, розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. Масова мобілізація українських селян до армії та участь у війні істотно змінили їх, вплинули на ієрархію цінностей, на традиційні чесноти, на ставлення до односельчан, до своєї землі, зрештою і до влади⁴⁰⁰.

З погляду генераційного підходу цікавими є зміни в системі імперативів суспільної свідомості різних поколінь українців, вихід на передові позиції війни молоді. Можна погодитись із думкою Ю. Присяжнюка про те, що якраз психологія «досвіду» старшого виступала одним із ключових чинників, які зумовлювали передачу традиційної ієрархії покоління другої половини XIX новій генерації, яка заявила про себе в першому десятиріччі XX століття⁴⁰¹. Ось чому в ході війни авторитет старшого покоління похитнувся, на арену виходили хоробрий солдат і радикально налаштована молодь, представники якої звинувачували у всіх гріхах «стариків», зокрема у розв'язанні війни і причинах поразок. Позитивним результатом було те, що мобілізована молодь чи не вперше зіткнулася з новітніми досягненнями людської цивілізації, які були представлені військовою технікою та зброєю. Оволодіння ними значно розширювало світогляд патріархального, нерідко, малоосвіченого або й зовсім неосвіченого селянина. Військова муштра, участь у добре організованих операціях доводили йому переваги організованості й дисципліни, злагоджених дій. Ті, хто мав певну освіту, здобув навички військового командування, став офіцером і командиром. Не стало випадковістю, що саме солдати, «люди з рушницями» після війни користувалися найбільшою повагою в українському селі, очолюючи

⁴⁰⁰ Заброварний Б. Й., Михайлюк О. Г. Українське село в роки Першої світової війни». Луцьк: Надстиря, 2002. 148 с.

⁴⁰¹ Присяжнюк Ю. «Праця» як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи // Україна молода. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. Ч.6. С.54.

політичний провід селянських рухів, наближаючи революційні процеси. З іншого боку, люди на фронті і в тилу бачили відступи й поразки, які здебільшого були наслідком помилок і безвідповідальності командування, породжували хаос, призводили до великих втрат.

Має рацію Я. Грицак, вказуючи, що війна стала прискорювачем трансформації українського етносу східних і західних земель у націю. Безпосередні контакти між українцями обох сторін фронту зближували їх, сприяли кристалізації національної ідеї⁴⁰². Документальні та мемуарні джерела засвідчують, що на першому етапі більшість мобілізованих на фронт селян не мали чіткого уявлення про те, що ж є тим «Отечеством», за яке вони мали покласти свої голови. Найчастіше вони ідентифікували себе не стільки з певною нацією, скільки з тим регіоном, у якому жили до війни. Тут проявилася ота традиційна прив'язаність українства до рідного села, місцевості. Повсякденні зустрічі в окопах, спілкування в тилу з представниками інших етносів допомагали їм усвідомити свою «інакшість», самотність, особливо коли вони ставали жертвою насмішок, кепкування, зверхності чи й ворожості на національному ґрунті (а такі випадки були поширені як у російській, так і австрійській арміях). З іншого боку, армії обох імперій та їхніх союзників окупували чужі території з населенням, яке розмовляло тією самою мовою, співало ті самі пісні, мало такі самі традиції й звичаї, що й вони самі (як це було, наприклад, у ході окупації Галичини російською армією, в якій служило багато українців-наддніпрянців. Подібна ситуація склалася після вступу австрійського війська на підросійську Волинь, в якому було немало галичан. Такі безпосередні контакти між українцями з обох боків фронту прискорювали утвердження національної ідентичності. Це можна простежити на рівні окремих особистостей. Скажімо, драматург Микола Куліш (до війни – агроном, а відтак військовий артилерист) пізніше зазначав, що вперше усвідомив себе українцем у Галичині, перебуваючи там із російським військом. Або інший приклад: Січові стрільці після того, як увійшли на східні землі, відкривали там українські школи та відновлювали у селах осередки «Просвіти», заборонені царським урядом.

На динамізм свідомісних змін українства справедливо вказував знаний філософ Д. Чижевський, зазначаючи, що Україна в ті часи «проходила прискорений курс розвитку», у якому були свої плюси і мінуси, оскільки новонабута українська ідентичність не могла стати стійкою одразу у всіх десятків мільйонів неофітів, у тому числі й у мільйона українських вояків, що згодом підтримали УНР; національні інтереси поступово відсували на другий план почуття єдності з «братами по класу» чи «православним людом»

⁴⁰² Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації XIX – XX ст. Київ: Генеза, 1996. С. 259.

колишньої Російської імперії. Подібної думки дотримується американський дослідник Марк фон Гаген, стверджуючи, що війна піднесла українське питання до безпрецедентного рівня і привела до сильного прискорення національного руху. Якщо творення сучасних націй було результатом модернізаційних процесів, то ця війна для українців була найбільшим вторгненням модерного світу у їх традиційне життя, насамперед селянства. За цих обставин інтенсивно відбувалося українське самовизначення великих мас селянства, козацтва, міщанства, робітництва й різночинної інтелігенції Наддніпрянщини, Слобожанщини, Таврії, Волині, Галичини, Буковини й Закарпаття, а це означало, що слід рахуватися з наявністю України як суб'єкта політики, який виразно заявляв свої національні інтереси.

Війна продиктувала нові явища в національно-культурній і освітній роботі політичних партій та інших громадських об'єднань, їх лідерів. Як це не дивно, але саме у воєнний час на території підросійської України появились перші українські школи. Їх організували у 1916 – 1917 рр. на Волині галичани, що потрапили сюди як солдати й офіцери австрійської армії. З іншого боку, місцева українська інтелігенція, що опікувалася жертвами війни, організувала в околицях Києва «захорони» (навчально-виховні заклади) для дітей галицьких біженців. Найчастіше така діяльність відбувалася всупереч воєнній політиці обох воюючих сторін.

Суперечливим був вплив полону на долю українців, їх свідомість і ментальність, адже сотні тисяч вояків-східняків потрапили до австрійського та німецького полону, а кілька тисяч галичан – до полону російського. Чимало цивільного населення Галичини, Буковини і Закарпаття було депортовано углиб імперії Романових. Військові та цивільні галичани, вивезені у російський тил, стали об'єктом певної опіки неурядових добродійних організацій, що ставили собі за мету допомогу жертвам війни. Одна з найбільших таких організацій – Комітет південно-західного фронту всеросійського союзу міст після того, як її головою став активний український діяч барон Федір Штейнгель, практично повністю опинилася в українських руках. Це теж сприяло усвідомленню загальноукраїнської єдності. В українців обох сторін постійно виникало просте і логічне запитання: якою є їх власна мета у цій війні? За що вони гинуть і страждають? Задля того, щоб Романови приєднали до своєї імперії Константинополь чи щоб Габсбурги отримали володіння в Африці?

Далеко не однаково сприймали і трактували українські політики заяву представників Антанти про те, що вона веде війну за реалізацію принципу права націй на самовизначення. Українці, зрозуміло, не могли належним чином скористатися цим принципом через відверто негативне ставлення Росії до українського руху, який став однією із головних мішеней воєнних репресій

з боку царизму. Царська окупаційна адміністрація не тільки не припинила, а ще більше посилила боротьбу з прогресивним українством. Ще 30 серпня 1914 р. було видано наказ про арешт видатного українського історика М. Грушевського, якого війна застала у Галичині. Хоча вченому й вдалося перебраться до Києва, але вже у грудні 1914 р. його було заарештовано ніби за допомогу в організації легіону Січових стрільців у Галичині, які воювали на боці Австро-Угорщини, а також за звинуваченням у шпигунстві на користь імперії Габсбургів⁴⁰³. Українські газети були заборонені навіть раніше, ніж німецькі. Були закриті українські організації, зокрема, єдина катеринославська «Просвіта», яка зуміла вижити після репресій попередніх років. Було депортовано й інших активних українських діячів, зокрема, редактора «Української хати» Павла Богацького. Нечуваним виявом жорстокості була й поведінка російської адміністрації на окупованій території Галичини. Російська влада вчинила справжній погром українських громадських установ. Примусово було вивезено сотні священників Греко-католицької церкви, у тому числі митрополита Андрея Шептицького (спочатку до Києва, а потім у Росію). Коли українські діячі з Петербурга спробували виступити на захист українського руху в Галичині, то одержали таку відповідь російського міністра закордонних справ Сазонова: «Що ж Ви хочете, якраз тепер прийшов найвідповідніший час, щоб раз і назавжди покінчити з Вашим українством». Насильницький характер мала програма графа В. Бобринського щодо переведення греко-католиків на православ'я. Єпископи надавали православним ієреям дозволи на ті парафії, де ще служили уніатські священники, що викликало спротив місцевого населення. За словами Д. Дорошенка, в Галичину направлялося «найгірше попівство: сутяги, хабарники, п'янчуги, розпусники, авантюристи»⁴⁰⁴. До того ж, релігійна ситуація в краї набувала політичного характеру і посилювалася тим, що політика російських властей на окупованих українських землях у 1914 – 1915 рр. спрямовувалася на російщення людей, примусове впровадження російської мови в освітню, адміністративну, судову та інші сфери, заборону і знищення всього українського, перетворення західноукраїнських земель на одну із внутрішніх губерній «єдиної і неделимої» імперії і таким чином назавжди покінчити з ненависним для неї «українським питанням».

Війна ставала способом життя людей, вона позначилася на моральному і духовному стані різних верств українців, адже у воєнних діях брали участь не тільки призвані селяни, робітники, службовці, але й кадрові військові, спадкоємці військового стану, а також професіонали – рекрути та найманці.

⁴⁰³ Верба І. Арешт Михайла Грушевського у 1914 р. // Історія України, 2002. № 40. С. 15.

⁴⁰⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. В 2 т. Т. 1. Київ, 2002. С.30.

Тому багато з них не задумувалися над питанням «навіщо і за що воюємо?» Зважаючи на це можна говорити про факти атрофії гуманності, отримання задоволення від вбивств і радості від смерті ворога. Відбувалася переоцінка системи цінностей і поведінки, в якій особистість, гідність, гуманізм відходили на другий план. Появилися такі явища, як апатія, розчарування, занепадництво, здача в полон, шпигуноманія, самогубство, алкоголізм. Не випадково, що невдовзі поширився термін «втрачене покоління» (вислів американської письменниці Гертруди Стайн), яким називають тих, хто був вибитий із мирного життя, пройшов через горнило війни, зазнав психічних травм, втратив своїх рідних, близьких друзів, власне здоров'я. Депресивний стан, душевне сум'яття, пригніченість, брак впевненості багатьох учасників війни позначилися і на тому, що після війни вони ще довго не могли адаптуватися до умов мирного життя. Проблема війни і смерті дістала відображення у світовій художній класиці, насамперед у романах Е. М. Ремарка «На Західному фронті все без змін», Е. Хемінгуея «Прощай, зброя» та ін. Досліджуючи психіку вояків Першої світової війни, З. Фрейд констатував поширення «військового неврозу» внаслідок тривалого подразнення їх психіки, що проявлялося у надмірному роздратуванні, ворожості до оточуючих, агресивності. Осип Турянський (псевдонім – Іван Думка), учасник бойових дій на сербсько-австрійському фронті, полонений та інтернований до Італії, написав психологічний роман «Поza межами болю» (1917), в якому роздумує над проблемою «війна versus культура» в руслі експресіонізму. Змалювавши страхіття війни і поневір'яння військовополонених, автор зазначає: «Прокляте те життя, в котрому слабкий мусить згинуть, щоб дужчий між жити». Його бентежить ключове питання: навіщо потрібна культура, якщо вона не спроможна відвернути війну. При цьому він не втрачає віру у збереження духовних і моральних цінностей, у торжество найгуманнішої ідеї: у найскладнішій ситуації людина має залишатися людиною. Проблематику війни не оминули Іван Франко, Ольга Кобилянська, Осип Маковей, Марко Черемшина, згодом до неї звернувся Улас Самчук у триології «Волинь» (1932 – 1937).

Антропологічний підхід і застосування методів соціальної історії в дослідженні війни дає змогу реконструювати найбільш характерні риси побуту і повсякдення пересічного мешканця Наддніпрянщини, Слобожанщини, Поділля, Галичини, Буковини й Закарпаття – міщанина, селянина, урядовця, – їх буденні турботи, звичаї, світ переживань і уявлень⁴⁰⁵. У цьому зв'язку важливим джерелом пізнання долі і поведінки українців на фронті, в тилу, а також біженців, депортованих і полонених, переселенців можуть слугувати спогади, листи, щоденника, матеріали тогочасної преси. Йдеться,

⁴⁰⁵ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // Укр. іст. журн. 2004. № 4. С. 56 – 70.

зокрема, про спогади Д. Дорошенка, в яких він торкнувся і такого питання, як допомога східних українців біженцям та депортованим царською владою галичанам⁴⁰⁶. Автор звернув увагу на те, що після 1915 р. приводом арештів українців у Галичині виступало не стільки «мазепинство», скільки «шпигуноманія». Спомини, щоденники і листи особливо важливі для дослідження військової антропології, «культури війни», національно-просвітницької роботи серед військовополонених. У листах, усних розповідях учасники подій ділилися враженнями про бої, перемоги і поразки, про свої настрої, почуття і переживання. У багатьох з них війна – це стрес, жах, страхіття, «криваве пекло», жорстокість. Крім того, у всіх воюючих країнах посилювався хаос на макрорівні (соціальні потрясіння, заколоти, хвороблива за своїми наслідками соціальна мобільність, що супроводжувалася новим перерозподілом благ та привілеїв, розшаруванням суспільства) і т.д. Одним із показників воєнного синдрому суспільства стало зростання правопорушень, що охопили як військовиків, так і демобілізованих. Йдеться, зокрема, про моральний розклад у російській армії, про масове дезертирство. Злочинність нерідко сприймалася як природний різновид адаптації людей до нової ситуації, продиктованої війною. Війна рельєфно загострила старі і виявила слабкі місця суспільного життя. На тлі кризи, соціального зубожіння основної маси населення розквітли різного роду зловживання, правопорушення та злочинність, формувалися їх нові структури. Почастішали факти зловживання службовим становищем, підробка документів, спекуляції, укривання прибутків, ошуканства, а також різко зросла кількість крадіжок, грабунків та зґвалтування. На цьому фоні різко поглиблювався світоглядний конфлікт між політикою імперської влади і поведінкою основної частини українського населення.

У контексті людинознавчого підходу до війни варто окремо розглянути таку драматичну проблему, як біженство. Вона торкнулася сотень тисяч українців Сходу і Заходу. Більшість дослідників, зокрема Л. Жванко, С. Попик, О. Сердюк, досить комплексно підійшли до вивчення цієї соціальної групи, намагалися визначити її чисельність та динаміку, географічне розміщення, показали особливості національного й соціального складу біженців⁴⁰⁷. За їх підрахунками, тільки на українських землях у складі

⁴⁰⁶Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). Київ: Темпора, 2007. С. 52 – 59.

⁴⁰⁷Попик С. Українці в Австрії 1914 – 1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Першої світової війни. Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999. 236 с.; Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Вип. 4. Київ, 2002. С.111 – 132; Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918). Харків: ХНАМГ, 2009. 310 с.; її ж. Беженцы Первой мировой войны: украинская реальность (1914 – 1918 гг.) Харьков: Апостроф, 2012. 568 с.

Російської імперії знайшли притулок від 42 тис. біженців у 1915 р., до 914 тис. у 1918 р. Біженство засвідчило зростання знедолених людей і не могло не позначитися на їх психіці, душевному стані. Біженство, на думку науковців, було не тільки виявом страху, паніки, розгубленості, спробою втекти від жахів війни, але й наслідком репресій і примусових депортацій. Воно супроводжувалося виселенням людей, вивезенням або знищенням продовольчих запасів, матеріальних і духовних цінностей. Тих, хто підпав під подібні заходи, називали «вигнанцями», або «виселенцями», і умовно виокремлювали у спеціальну групу біженців. Значна частка виселенців була і серед біженців із Галичини, а також прифронтових українських губерній Російської імперії.

Біженство, за визначенням Л. Жванко, стало каталізатором для української громади, випробуванням її ментальності, яка довела здатність надавати допомогу, притулок, зігріти добрим словом сотні тисяч вигнанців без різниці віку, статі, етнічної та конфесійної належності⁴⁰⁸. Поява масового біженства пробудила в українців таку благородну рису, як добродіяльність, яке виявилось в наданні тимчасового притулку або й житла, матеріальної і медичної допомоги, в організації харчування, в працевлаштуванні⁴⁰⁹. Для осмислення внутрішнього стану біженців, їх тяжкої долі, нелюдських умов побуту, зрештою, для реконструкції їх «образу» велике значення має *біженський* епістолярій та фольклор.

З біженством пов'язане і не менш жахливе явище, як вигнанство. Тут варта уваги думка О. Реєнта з приводу появи самого терміна «вигнанець». Він наголосив, «...що засоби масової інформації з міркувань можливих цензурних утисків використовували слово «вигнанці», яке застосовувалося до депортованих з прикордонних територій імперії». Польські історики, зокрема Маріуш Коженевський, визначаючи статус поляків, евакуйованих углиб Російської імперії, наголошує, що російська влада в офіційній кореспонденції використовувала термін «біженець» – «uciekinię» («утікач»). Поняття ж «wygnaniec» («вигнанець»), «uchodica» («біженець»), «tuiasz» («блукач»), можна бачити у тогочасних архівних документах.

Унаслідок наближення фронту та під впливом страху перед російською окупацією частина цивільного населення Галичини та Буковини

⁴⁰⁸ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918). С.9.

⁴⁰⁹ Загребельна Н. І. Провідні гуманітарні громадські організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Зб. наук. пр. Вип. 6. Київ, 2003. С. 256 – 367; Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IX. Київ, 2005. С. 61 – 86; Загребельна Н. І., Сушко О. О. Вивчення благодійництва як типового феномену української ментальності (період Першої світової війни) // Наук. часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Київ. 2007. Вип.4. С.182 – 188.

покидала обжиті місця й перебиралася у центральні та західні регіони Габсбурзької монархії. Австрійський уряд створював спеціальні табори для українських біженців, у яких вони забезпечувалися всім необхідним для більш-менш нормального життя. Слід також зауважити, що табори служили місцями концентрації робочої сили, яку використовували на різних роботах.

Війна прямо або опосередковано зачепила всі верстви населення, призвела до появи таких категорій людей, як військовополонені, біженці, безхатченки, інваліди, сироти тощо. За час війни 4 млн офіцерів і солдат російської армії стали військовополоненими, серед яких не менше половини становили українці. Більшість з них перебувала в австрійському і німецькому полоні, менша частина – у таборах Туреччини й Болгарії. Водночас російська сторона захопила у полон близько 2 млн військовослужбовців країн Троїстого союзу.

Наслідки біженства, вигнання, полону і війни загалом викликали протестну реакцію суспільства, значне зростання політичної та громадської активності в усіх країнах – учасниках конфлікту. Уже від початку бойових дій стало зрозумілим, що самим урядам не впоратися зі складним комплексом соціальних проблем. Відтак постали організації з допомоги біженцям, пораненим воякам, сім'ям фронтовиків і т. д. Водночас, як слушно зауважив О. Сердюк стосовно Російської імперії, ставлення органів влади до організації допомоги біженцям було суперечливим і здебільшого негативним. З одного боку, діяльність благодійних організацій заохочувалась, оскільки цим демонструвалося своєрідне єднання тилу й армії, солідарність влади з народом, а з іншого, «правляча бюрократія з підозрою ставилася до посилення впливу громадськості навіть в організаціях, які займалися добродійністю. В усякій справі, а тим більше в такій, що мала етнічні відтінки, влада намагалась утримувати ініціативу та контроль у своїх руках. Очевидно, таке твердження правомірне не лише щодо Росії, але й стосовно урядів Австро-Угорщини, Німеччини та інших країн. Окремо варто згадати різні форми вияву добродійності, як фундаментальної риси ментальності українців, з боку прихожан усіх конфесій та духовенства. Йдеться і про діяльність парафіяльних опікунських рад та церковних братств в Україні, які надавали суттєву допомогу жертвам війни.

Антропологічний код українства періоду війни найбільш повно простежується на мікрорівні, що може бути досягнутий шляхом осмислення життя різних соціальних груп: сім'ї, жінок, селян, робітників, студентів, службовців, різноманітних етнічних спільнот і т. д. Якщо заглибитись у зміст і мелодії українських народних пісень, співанок-хронік, а також поезії і творів образотворчого мистецтва воєнних часів, то стає зрозумілішою нелегка доля сотень тисяч українських жінок, вдів та матерів-одиначок, появилася велика кількість сімей неповної структури, в яких діти були позбавлені батьківського

виховання, досвіду та ласки. Як уже зазначалося, війна породила цілий комплекс негативних явищ, зокрема пияцтво. За таких умов влада вдалася до заборони торгівлі горілкою та пивом, що породило чорний ринок продажу алкоголю. Серед бідних верств населення, яке не могло собі дозволити купівлю горілки за спекулятивними цінами, збільшувалася кількість випадків отруєнь палітурою, денатуратом, спиртовим лаком та ін.. Іншим наслідком антиалкогольної кампанії стало збільшення кількості курців тютюну, а також споживачів кокаїну, що особливо набуло поширення серед молоді та в аристократичному середовищі. Кокаїн розповсюджувався за лаштунками театрів, у ресторанах, чайних будиночках.

У руслі соціокультурної антропології важливе значення посідає дослідження солдатського повсякдення, осмислення фронткових буднів, мотивації поведінки вояків, «культури війни» загалом⁴¹⁰. Останнє поняття охоплює широкий спектр різноманітних аспектів не тільки суто воєнних дій, але й соціокультурного та духовного життя – освіти, виховання, сімейних відносин. На думку одного із провідних європейських фахівців у цій царині Ж.-Ж. Бекера, вивчення «культури війни» можливе на основі широких міжнародних зіставлень⁴¹¹, що дозволить заглибитись у сутність збройних конфліктів з погляду соціальної психології.

Сучасна антропологія виявляє дедалі більший інтерес до поведінки людей так званого оперативного, тобто фронткового тилу, а в ті роки це була велика територія: по один бік фронту – вглиб до Києва, і до Кракова й Братислави – по інший. Тут проживали десятки мільйонів мирних мешканців, зосереджувалися численні війська, а належних умов для нормального життя не було, оскільки населення потерпало від реквізицій, розгулів офіцерів-відпускників, від захворювань на тиф та холеру, туберкульоз. Не набагато кращим було життя мешканців позафронткового тилу. Не вистачало кваліфікованих робітників (тільки за перші дні війни було мобілізовано понад 30% робітників Донбасу), тому в українські губернії масово завозили некваліфікованих працівників з російської глибинки. На початок 1917 року в Україні залишилося 40% довоєнної кількості працездатних чоловіків у сільському господарстві; для потреб війська було конфісковано майже 3 мільйони коней, що істотно підірвало дрібні й середні селянські господарства⁴¹². Скажімо, знаний історик Арнольд Дж. Тойнбі ще у 1915 році зазначав: «Малоросійський елемент становить майже третину всієї раси, і якщо він буде відірваний

⁴¹⁰ Реєнт О., Ковальчук Т. Перша світова війна 1914–1918 рр.: український контекст // Красзнавство, 2014. № 3,4. С. 91 – 94.

⁴¹¹ Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война. Москва: Астрель, 2006. С. 6.

⁴¹² Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кін. XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. Київ, 2003. С.104

від основної маси і створить власну орбіту тяжіння, це критичною мірою послабить усю систему», що матиме наслідком розпад чи, щонайменше, параліч Російської імперії.

Ситуація на окупованих територіях Галичини ускладнювалась упередженим ставленням окупаційних російських властей до місцевого населення, основний загал якого був греко-католиками. Тимчасовий правитель Г. Бобринський вважав, що уніати – «зрадники православ'я, ренегати і еретики, їх силою треба вернути на праведний шлях...»⁴¹³. Російські окупанти намагалися використовувати російське православ'я і москвофільство для повного підкорення українського населення Галичини російському царизмові, в тому числі й духовного. Примусова депортація національно-свідомих представників західноукраїнського населення досягла нечуваних розмірів⁴¹⁴. Відомий історик і діяч українського національного руху Д. Дорошенко, будучи уповноваженим громадської організації воєнного періоду «Союз міст», після відвідання теренів окупованої російськими військами Галичини і Буковини зафіксував свої враження таким словами: «Тепер, коли до нас дійшли точні відомості про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські участки й тюрми переповнились вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священики, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерті, що везуть їх до Томської, Іркутської, Архангельської і Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю і на який час, от тоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке уявляє собою «освободительная» війна і яку долю готують нашому народові її подібні наслідки»⁴¹⁵.

Як відомо, після поразки так званого Брусиловського прориву Росія була змушена припинити наступальні дії військ Південно-Західного фронту, а для захисту своїх південних кордонів у грудні 1916 р. відкрила Румунський фронт, до складу якого увійшли три російські армії – 6-та і 4-та зі складу Західного та 9-та з Південно-Західного фронтів, що викликало додаткові політичні, економічні і соціокультурні труднощі. Посилилися й досягли рівня критичної маси ті тенденції, які, зрештою, й призвели до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, зумовленої масовим невдоволенням і недовір'ям народу до влади. В Україні посилювався селянський рух, який підігрівався листами земляків, мобілізованих у діючу армію. Страшні картини

⁴¹³ Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Укр. істор. журн. 2004. № 4. С. 41 – 42.

⁴¹⁴ Нелипович С. Г. Депортации в России 1914 – 1918 гг. // Военно-исторический журнал. 1997. № 1. С. 53. 42

⁴¹⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). Мюнхен, 1969. С.40.

навколишньої дійсності воєнних років сприяли пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості. Поширення анти-воєнних настроїв у військах привело до нової форми протестів проти війни – братання: вояки-українці ворогуючих сторін, як гості, відвідували один одного. Багато хто відмовлявся йти на фронт, заявляючи, що не стрілятиме у своїх братів. На фронтах відчувалася взаємопідтримка солдат-українців, що воювали в рядах російської та австрійської армій. Так, батько композитора А. Кос-Анатольського, лікар за фахом, який був мобілізований до австрійської армії, передав листа до своєї родини через солдата, який пізніше потрапив у полон. Обшукуючи полоненого, офіцер російської армії, українець на прізвище Нечаєвський, який розмовляв «чудовою наддніпрянською мовою», виявив листа і сам відніс його за адресою⁴¹⁶.

Війна, невдачі і поразки сприяли політизації суспільства, викликали масові протести з політичними гаслами. Російська влада була змушена піти на певні поступки українству, зокрема, щодо представництва в земствах. У тилу Південно-Західного фронту практично всі земські організації в 1917-му були явочним порядком українізовані. Наприклад, Симон Петлюра працював заступником уповноваженого Всеросійського союзу земств, що дозволяло йому бувати у військових частинах і проводити політичну роботу серед українців.

Таким чином, Перша світова війна в антропологічному вимірі виявилася великою трагедією людства, стала важким випробуванням і для українського народу. Вона принесла з собою багато змін у суспільстві (здебільшого негативного, деструктивного характеру): гинули люди, нищилися результати їх праці, занепадала культура і мораль. Але, разом із тим, змінювалося життя, відносини між людьми, їх психологія. Війна висвітлила чимало позитивних і негативних рис українців, а з другого, помітно позначилася на їх свідомості та менталітеті. Особливого драматизму перебігу війни на території України надавала та обставина, що в арміях противників – Росії, з одного боку, та Австро-Угорщини, з другого – воювали українці. Отже, для України війна набула братовбивчого характеру. У складі імперських армій українці з Наддніпрянщини завойовували території, населення яких говорило тією самою мовою, мало схожі традиції. Відомості про національне життя в Західній Україні швидко поширювалися на Наддніпрянщину. Чимало наддніпрянців, що потрапили у Галичину, в процесі спілкування із західними українцями змінювали свої уявлення про своїх одноплемінників, які жили на теренах Австро-Угорщини. Євген Чикаленко згадував про солдата, який перейшов із російської на українську мову після зустрічей з галицьким населенням. Він

⁴¹⁶ Барановська Н. М. Вплив Першої світової війни на зростання української національної свідомості та революційні процеси в Україні (1917 – 1918 рр.) // Військовий науковий вісник, 2014. Вип. 22. С.79 – 93.

також стверджував, що після окупації Галичини й Буковини в 1914 році продаж українських книжок у підросійській Україні зріс до нечуваних раніше масштабів. Ці книги надходили на Наддніпрянщину з окупованої Галичини й Буковини. Їх продавали або передавали з рук у руки українські військовики. В перші дні окупації Львова один із його мешканців спостерігав картину, коли біля книжкового магазину Наукового товариства ім. Тараса Шевченка утворилася черга кіннотників російської армії, українців за походженням. Особливий інтерес солдати виявляли до Шевченкового «Кобзаря». У ході війни в українців з обох боків фронту поступово зникали ілюзії про те, що тільки ціною допомоги одній з воюючих сторін можна буде домогтися поліпшення свого політичного, соціально-економічного та національно-культурного становища. Утверджувалось усвідомлення того, що розраховувати необхідно лише на власні сили. Іншими словами, події війни помітно змінювали спосіб життя українського населення Сходу і Заходу, частково стирали ментальні відмінності, закладали підґрунтя для посилення ідентифікаційного процесу. Українська людина повному осягала такі явища і почуття, як батьківщина і родина, ми і вони, перемога і поразка, життя і смерть, добро і зло, радість і печаль, зустріч і розлука, відвага і боягузтво, любов і ненависть, віра і безвір'я.

З часу закінчення Першої світової війни минуло більше ста років. Створена науковцями різних країн багатюща її історіографія засвідчує, що кожне нове покоління людей по-своєму сприймає її характер, причини і наслідки, по-своєму оцінює перемоги і поразки. Підвищена зацікавленість до проблеми з боку наших сучасників зумовлюється усвідомленням небезпеки і можливих катастрофічних наслідків нової світової війни, на цей раз термоядерної. Тим більше Україна ось уже шість років поспіль перебуває у стані війни, розв'язаної путінською Росією. Природно виникає питання: чи не є спалах войовничої агресії та українофобії в сучасній Росії черговою спробою її політиків взяти реванш за поразку в Першій світовій, за нівелювання так званої російської перемоги у Другій світовій війні і за розпад СРСР. Недавно Путін назвав причиною невдач Росії національне зрадництво тодішніх керівників країни. Тобто, нинішнє керівництво так і не усвідомило непотрібності і шкідливості війни, адже саме вона ще більше дегуманізувала суспільство, а умови миру «по-версальськи» відкрили шляхи для проростання насилля, ідеології фашизму, націонал-соціалізму, комунізму і тоталітаризму. Минуть роки і видатний філософ А. Швейцер, автор фундаментальної праці «Культура і етика», напише: «На святі перемоги державний муж має зайняти те місце, яке відповідає похоронам. Вбивство багатьох людей належить оплакувати слізьми співчуття. Тому переможець на війні має вести себе як на похоронах»⁴¹⁷.

⁴¹⁷ Швейцер А. Письма из Ламбарене. Ленинград: Наука, 1979. С.259.

Підбиваючи підсумки антропологічного погляду на Першу світову війну, не можна оминати її вплив на подальшу долю України, її людності. Вона призвела до наростання невдоволення самодержавними імперськими режимами в Росії та Австро-Угорщині, до політизації українського суспільства, поставила обидві імперії на поріг глибинних революційних потрясінь, породила гасла «Геть війну!», «Геть самодержавство!», «Геть цесаря!». Війна стала своєрідним випробуванням рівня ідентичності східних і західних українців, створила об'єктивні передумови для зростання почуття національного солідаризму та національної свідомості, скристалізувала національні гасла та сприяла визріванню Національно-визвольної революції, яка пов'язувалась із національним визволенням і створенням власної самостійної і соборної держави.

3.2. Людина в Українській революції як головний соціокультурний і політичний фактор відродження національної державності

Антропологічний погляд на Українську революцію 1917 – 1921 рр., генераційний підхід до аналізу участі в ній представників щонайменше трьох поколінь українців Сходу і Заходу, осмислення її впливу на долю наступних генерацій виводить дослідників як на застосування концепту «антропологія революції», так й на певну відмову від марксистського трактування терміна «революція», трафаретних штампів «революційні маси», «революційні класи», «авангард революції» тощо. Основна увага зосереджується на пошуку відповідей на питання, якою мірою революції потрібні людям, яка їх участь у революціях і доля в постреволюційну добу. Звичайно, революцію роблять не окремі особистості, нехай і видатні, а порівняно великі групи людей, які представляють різні соціальні і вікові верстви суспільства часом з неоднаковими інтересами. І все ж, головною діючою особою в революції є Людина.

Під поняттям «*антропологія революції*» розуміють: а) революцію в самій людині, її свідомості, соціокультурній позиції, психології, характері, ментальності, поведінці тощо; б) вплив людини на зміни оточуючого середовища, зростання або зменшення кількості учасників руху; в) зміни у поведінці людей, задіяних у владних структурах, породжених революцією. Отже, з революцією тісно пов'язані передусім зміни самої людини, її свідомості, ментальності, а відтак і суспільства в цілому.

Перед тим, як розглянути місце і роль людського чинника в Українській революції, видається доцільним звернути увагу на декілька її загальних характеристик з погляду політичної антропології. *По-перше*, слово

«революція», добре відоме з часів Великої французької революції, на рубежі XIX – XX ст. стає досить популярним у середовищі різних верств населення України, насамперед серед інтелектуалів. З революцією 1917 – 1921 рр. мешканці Сходу і Заходу України пов'язували очікування на вихід із імперій, на національне визволення і відновлення власної державності, досягнення її соборності, на утвердження демократичних цінностей. *По-друге*, революція заклала підґрунтя для звільнення людей від рабської свідомості, для відродження свободи та власної гідності. Свобода не дарується людині, а вона з нею народжується і виборює її. У Загальній декларації прав людини зазначається, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи. *По-третє*, революція торкнулася представників усіх верств українського населення, його соціальних, вікових та етнічних груп, включаючи інтелігенцію, селянство, робітництво, військовиків, студентську і учнівську молодь, що й надавало їй народного і демократичного характеру. *По-четверте*, революція і відновлення державності України супроводжувалися, хоч і суперечливо, переходом людей від умов війни до напівмирного життя, що стало імпульсом для істотного прискорення темпів суспільного розвитку і вплинуло на політичну активність людей, на сприйняття ними дійсності.

Сама Українська революція була підготовлена всім попереднім розвитком суспільства і породжена людьми, змінами у їхніх свідомості, відчуттям погіршення соціального і національного становища, зумовленого умовами війни, загальною світовою кризою, що й призвело до революційного вибуху. З самого початку вона набула антиімперського, національно-визвольного, демократичного характеру і помітно порушила баланс між усталеними стереотипами індивідуального мислення і поведінки, з одного боку, і динамічними змінами колективної свідомості, з іншого. На таку тенденцію революцій свого часу звертав увагу французький історик М. Вовель у праці «Революційна ментальність», підкреслюючи, що на тлі революції відбувається певний «розрив» у свідомості, який відкриває шлях для ідеологічної експансії, коли «ідеологія захоплює ментальність, пронизує і руйнує її»⁴¹⁸. Поведінка представників різних верств населення в цій ситуації значною мірою детермінувалася ідеологічними лозунгами тодішніх політичних партій, які намагалися заручитися дедалі більшою підтримкою людей.

Як зазначалося в попередніх розділах, на поворотних етапах суспільного розвитку різко зростає роль творчого начала людини, посилюється взаємодія культури, свідомості та ідеології. В контексті тогочасних революційних подій ця взаємодія набувала особливої динаміки і призвела до

⁴¹⁸ Vovelle M. La mentalite revolutionnaire. Paris: Editions sociales, 1985. 290 p.

помітних змін у свідомості людей, сприяла їх політизації, ідеологізації та національному пробудженню. Усвідомлення цієї тенденції дозволяє подолати стереотипи радянської історіографії, яка, зазвичай, замовчувала традиційний спосіб мислення українства, зумовленого його ментальністю, віддавала пріоритет пропагандистській та агітаційній роботі політичних партій в умовах революції, применшувала або й заперечувала зростання його національної свідомості, трактувала поведінку різних верств населення переважно як стихійну, особливо селянства. Між тим, історична правда полягає в тому, що новий спалах політизації українського руху слід шукати на рубежі XIX – XX ст., в революційних подіях 1905 – 1907 рр., а відтак у Першій світовій війні, яка загострила усі протиріччя і призвела до поглиблення змін у суспільній свідомості не тільки української інтелігенції, але й селянства, робітництва, чиновництва, особливо тієї частини, яка перебувала на військовій службі. На основі підвищення національної свідомості активізувався ідентифікаційний процес наддніпрянців і галичан, стала проявлятися їх готовність разом боротися за визволення і побудову соборної національної держави. Саме цей чинник за сприятливих умов мав відіграти ключову роль у революційних і державотворчих процесах 1917 – 1921 рр. і забезпечити їм успіх. Однак він наштовхнувся на спротив проімперських та українофобських сил, які зосереджувалися здебільшого у містах, а якраз саме у них розгортались основні революційні події. Київ, Харків, Катеринослав, Кривий Ріг, Одеса, Чернігів, Луганськ та інші великі міста за багатьма ознаками не були українськими, оскільки внаслідок політики деукраїнізації, яку послідовно проводив царизм, у них неухильно зростала питома вага неукраїнського населення, становлячи близько двох третіх усіх мешканців. Тут дислокувалися гарнізони царської армії, а в Києві – штаб Південно-Західного фронту. І все ж міста й містечка Наддніпрянщини, Слобожанщини та й Галичини мали набагато тісніші зв'язки зі сільською місцевістю, хуторами, які живили їх українськість, ніж, скажімо, міста Сходу і Півдня України, які інтенсивно поповнювалися неукраїнським населенням. Тут криються причини суттєвої різниці ментальності та свідомості мешканців міст і сіл, різних регіонів, а відтак рівня їх активності в революційних подіях.

Ціла низка сюжетів, пов'язаних із аналізом людського чинника в революційному процесі 1917 – 1921 рр., уже знайшли відображення у документальних збірниках, у спогадах його учасників, в узагальнюючих працях, насамперед у двотомному нарисі історії Української революції⁴¹⁹, у студіях Т. Бевз Т. Верстюка, В. Капелюшного, М. Литвина, О. Любовець,

⁴¹⁹ Нариси історії української революції 1917 – 1921 років / В. А. Смолій та ін. У 2 кн. Київ: Наукова думка. 2011 – 2012. Кн. 1. 390 с.; Кн. 2. 464 с.

Р. Пирога, О. Реєнта, В. Солдатенка та ін.⁴²⁰. Через ці та інші публікації червоною ниткою пролягає думка про те, що революційний процес мав загальноукраїнський характер і проходив під знаком паралельних дій українців Російської та Австро-Угорської імперій у боротьбі за політичне, національне і соціальне визволення всього українського народу, за побудову самостійної соборної держави. Утворення і діяльність Української Центральної Ради, проголошення нею Української Народної Республіки, заснування Української Держави в часи гетьмана П. Скоропадського, становлення Західно-Української Народної Республіки, відновлення УНР в добу Директорії, укладання Акту Злуки обох українських держав супроводжувалися глибинними змінами у суспільній свідомості людей, формуванням у них нового мислення. Цьому сприяло залучення значної частини населення, політичних партій і громадських об'єднань до державотворчих процесів, до вироблення і реалізації нової державної політики у сфері економіки, освіти, науки, літератури і мистецтва⁴²¹.

Перейдемо до докладнішого розгляду ролі людського фактору в Українській революції та державотворчих процесах на різних її етапах. Одразу підкреслимо, що вона не була привнесена в Україну і не стала сегментом Лютневої революції в Росії, як стверджують деякі автори. Революція на українських теренах мала потужні внутрішні рушії, а тому зі самого початку набула самодостатнього, національно-визвольного і загальноукраїнського характеру, хоча вплив подій у Росії, як і в Австро-Угорщині, зокрема, розпад імперій, незаперечний. Ключове значення тут мало ширше залучення людей до діяльності різних політичних, громадських, культурних організацій і участь через них у демонтажі імперських режимів. Незаперечною є роль української громади Петрограда та укомплектованих здебільшого українцями Волинського та Ізмаїльського полків столичного гарнізону у поваленні царизму.

Як відомо, 17 березня 1917 р. в Києві постала **Українська Центральна Рада** (УЦР), яку очолив видатний учений, авторитетний історик і політик

⁴²⁰ Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада. Київ: Заповіт, 1997. 340 с.; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів: Опір, 1995. 362 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ: Либідь, 1999. 976 с.; Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). Київ, 2003. 495 с.; Любовець О. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917 – 1920 рр. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2005. 311 с.; Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 312 с.; Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Київ: ІУ НАН України, 2011. 336 с. та ін.

⁴²¹ Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917 – 1921 рр.). У 2-х т. Київ, 2012. Т. 1. 440 с.; Т. 2. 368 с.

Михайло Грушевський, лідер Товариства українських поступовців (ТУП), невдовзі перейменованого на Союз українських автономістів-федералістів, а відтак на Українську партію соціалістів-федералістів⁴²². Заради справедливості треба зазначити, що одним із перших ідею створення Української Центральної Ради висунув лідер Української народної партії Микола Міхновський, активний провідник самостійницької ідеї, який з урахування нової ситуації і з тактичних міркувань наблизився до платформи автономістів-федералістів. До УЦР увійшли представники інших українських політичних партій, зокрема Соціал-демократичної робітничої партії, партії Соціалістів-революціонерів, а її платформа була підтримана й іншими партіями.

На УЦР випала особлива місія: очолити революційний рух, консолідувати українське суспільство, забезпечити єдність українських політичних сил, стати колективним органом революції і державотворення, представником і захисником політичних і національних інтересів українців. Її появі передували дуже важливі події, зокрема, збори представників українських організацій (3 березня) в Києві, оприлюднення (9 березня) декларації петроградської секції ТУПу (лідер П. Стебницький) з вимогами гарантування умов для вільної діяльності українських громадських організацій, свободи вживання української мови у культурному, громадському і політичному житті, в тому числі для військовиків-українців тощо. Українська громада у Петрограді ініціювала проведення 12 березня панахиди пам'яті Т. Шевченка в російській столиці, відтак багатотисячної української маніфестації, а 19 березня тут також постала Українська Національна Рада.

Події весни і літа 1917 р. засвідчили, що провідники УЦР зуміли очолити рух, мету якого чітко визначив її лідер М. Грушевський: «Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в російській державі»⁴²³. Йшлося про найбільш пекучі проблеми, які турбували більшість людей: національне визволення, народоправство, воля, свобода, право самим розпоряджатися своєю долею, забезпечення реальної рівності. Це був рух за «українізацію» суспільно-політичного і культурного життя українців під гаслом національно-культурної автономії України. Автономістський курс Центральної Ради був схвалений більшістю учасників Всеукраїнського національного конгресу, з'їздів українських селян, робітників і військовиків, а також профспілками, земствами та ін. У такий спосіб вона здобула підтримку і визнання на більшій частині Наддніпрянської України, що давало їй можливість приступити до державотворення.

⁴²² Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. Київ: Знання України, 2001. 112 с.

⁴²³ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ, 1992. С 69.

Розроблена М. Грушевським і його прихильниками платформа Української революції відбивала настрої більшості людей, хоча й викликала гострі дискусії. Річ у тому, що у складі Ради були представники різних сил, з неоднаковим рівним національної і державницької свідомості: одні підтримували курс на автономію України у рамках демократичної Росії, інші відстоювали самостійницьку ідею українського державницького руху і вимагали проголошення незалежності України. Це знайшло відображення в тому, що, з одного боку, УЦР декларувала розбудову окремішнього національного життя в Україні, національне самоствердження українців, а з другого, зберігала лояльність до Тимчасового уряду. Має рацію В. Верстюк, зазначаючи, що поміркованість представників ТУПу не вписувалась у ритм революційного життя⁴²⁴, який задавали представники інших політичних партій, зокрема, самостійницького характеру. Певну нерішучість, а часом і надмірну поступливість демонстрував його лідер, голова УЦР М. Грушевський, маневруючи між різними політичними силами і шукаючи способів їх примирення і порозуміння. Забігаючи наперед, зазначимо, що його фатальною помилкою була недооцінка українофобських настроїв у самій Росії, небезпеки з боку потужної п'ятої колони в Україні, недостатнє усвідомлення необхідності створення повноцінних українських збройних сил, спроможних захистити завоювання революції.

Набагато радикальнішу позицію займали розбуджені революцією інші сили, що були поза ЦР, вимагаючи від київських політиків негайно створити незалежну державу і розв'язувати найпекучіші питання національного життя і земельних відносин. Національний конгрес, військовий і селянський з'їзди закликали Центральну Раду не очікувати поступок з боку Тимчасового уряду Росії, а розбудовувати автономію України на шляхах до її усамостійнення. Знаковою подією на цьому шляху став II Всеукраїнський військовий з'їзд (5 червня), який висловився за офіційне визнання Українського Генерального військового комітету, обов'язковість його рішень для українських військових формувань, українізацію армії, підтримку створення загонів «Вільного козацтва», запропонував УЦР припинити будь-які переговори з Тимчасовим урядом і приступити до розбудови автономного ладу в Україні⁴²⁵. Під тиском військовиків та представників інших верств населення 10 червня 1917 р. УЦР й видала відомий Перший Універсал, у якому проголосила: «Одині самі будемо творити наше життя» на засадах національно-територіальної автономії. Як і наступні універсали, його створювали конкретні люди зі своїми

⁴²⁴ Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: період становлення // Український історичний журнал, 2007. № 2. С. 42.

⁴²⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917 – 1918. Прага, 1921. Т. I. С. 63 – 64.

поглядами, що відбилося і на змісті документа. Тим не менше, невдовзі було сформовано Генеральний секретаріат як орган виконавчої влади Центральної Ради на чолі з українським соціал-демократом В. Винниченком. Однак навіть такий, досить поміркований курс на проголошення автономії України призвів до загострення російсько-українського протистояння, оскільки російський політикум розцінив Перший Універсал як зраду, як удар у спину російській революції⁴²⁶. Хоч подібна ситуація складалася у відносинах Тимчасового уряду з Фінляндією і Польщею, але автономістська позиція України видавалася для Росії особливо небезпечною. Визнаючи на словах легітимність Центральної Ради та Генерального секретаріату, погоджуючись на створення окремих українських військових частин, Тимчасовий уряд наполягав на тому, щоб все це відбувалося у співпраці з російською владою, тобто під її контролем. Незважаючи на те, що положення Другого Універсалу Центральної Ради декларували своєрідний компроміс із Тимчасовим урядом, вони викликали, з одного боку, урядову кризу в Петрограді, а з другого – незадоволення представників українського радикального табору, які оцінили його як угодницький і вимагали проголошення державної самостійності. У ніч на 17 липня Український полк ім. Полуботка, не визнаний Центральною Радою, зробив спробу взяти контроль над Києвом, укласти сепаратний мир з Центральними державами і проголосити самостійність України, однак його виступ був придушений за тісного взаєморозуміння з місцевими російськими комітетами за згодою В. Винниченка. Для свідомості останнього характерними були соціалістичний ідеал, екзистенціально-кордоцентричний тип мислення, філософія рівноваги тілесного і духовного, соціального та індивідуального, особистісного і колективного за певної недооцінки національного⁴²⁷, що, відповідно, відбивалося на практичній діяльності політика.

Сама ж Центральна Рада, склад якої розширився за рахунок представників національних меншостей, що проживали в Україні, і далі зволікала з проголошенням національно-територіальної автономії. Тим часом суспільні настрої і ситуація в Україні стали динамічно змінюватися після Жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді, які поставили мету взяти під контроль розвиток подій за допомогою військ, котрі перейшли на бік контрольованих ними Советов робітничих і солдатських депутатів .

⁴²⁶ Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ: Україна, 1992. С.32 – 33.

⁴²⁷ Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). Київ: ІПіЕНД, 2006. С. 38 – 41.

Принагідно зауважимо, що в Україні діяли «ради» (переважно в Центрі) і «совети» (здебільшого на Сході та Півдні). Перші підтримували Центральну Раду, а другі, як правило, солідаризувалися з Жовтневим переворотом у Петрограді і виступали за поширення влади «советов» на Україну. Ось чому історики української діаспори

За таких умов Центральна Рада мала заручитися підтримкою українського селянства, яке дедалі активніше долучалося до революційних перемін, поступово трансформуючись «із селян у націю». Воно вимагало проведення земельної реформи і створення національної держави з широкою автономією і демократичним ладом. Відповіддю на ці події став Третій Універсал, який проголосив утворення Української Народної Республіки (УНР) з одночасним застереженням про те, що вона не відмовляється від ідеї автономії у складі Росії за умови її федералізації та демократизації. Однак навіть такий шлях не вписувався у більшовицьку модель збереження імперії у форматі Російської Соціалістичної Советської Федерації, а тому вони взяли курс на знищення УНР, її окупацію та советізацію. Першим кроком до цього була спроба більшовиків здійснити переворот у Києві. А коли вона закінчилася невдачею, вони зуміли зібрати у Харкові так званий «с'езд советов» і проголосили советську владу в Україні, утворивши тут окупаційний уряд, який, спираючись на військову допомогу більшовицької Росії, розпочав війну проти УНР. Оскільки людський чинник більшовицько-російської експансії і війни проти України, антропология російського більшовизму загалом розглядаються у наступному розділі, обмежимось лише нагадуванням того, що за умовами Берестейського миру чотири держави-переможці визнали незалежність УНР у кордонах, які більш-менш збігалися з межами української етнічної території. Вони зобов'язувалися надати Центральній Раді військову допомогу для очищення території УНР від більшовицьких окупантів. За наполяганням української делегації і за підтримки з боку Німеччини Австро-Угорщина погодилася не лише віддати УНР Холмщину і Підляшшя, але й поділити Галичину на дві окремі частини – українську і польську. Визнання України як самостійної держави і небезпека більшовицько-російської агресії підштовхнули Центральну Раду до проголошення Четвертим Універсалом державної незалежності УНР. Однак навіть після цього частина її проводу тішила себе ілюзією про можливість демократичних перемін у Росії, ігноруючи той факт, що встановлений там більшовицький режим ніяких планів щодо усамостійнення України не мав.

Зміна позиції УЦР та еволюція українського руху від ідеї автономії і федералізму до самостійництва стала результатом глибоких зрушень у суспільній свідомості українства, впливу людського фактора на нові орієнтири революції і подальші державотворчі процеси. Події в Україні, на перший погляд, нагадували загальну схему національних рухів окраїн Росії: слідом за Фінляндією самостійність проголосили у грудні 1917 р. Литва, в

послугуються терміном «советська», а не «радянська» влада. Такий підхід знаходить дедалі бішу підтримку в новітній українській історіографії.

лютому 1918 р. – Естонія і Латвія, у березні – Білорусія, у травні – Вірменія і Грузія. Однак більш глибокий аналіз ситуації в УНР засвідчує наявність тут певної специфіки, зумовленої архаїкою ментальності українців та їх провідників. Для більшості лідерів Центральної Ради необхідність відмежуватися від більшовицького режиму на Півночі була зрозумілою, однак вони, висловлюючись образно, довго тримали згорнутим прапор самостійності, а деякі з них наївно вірили у можливість дійти порозуміння з російськими політиками, включаючи й більшовиків, щодо задоволення національних прав України. До проголошення самостійності підштовхували зміни в українсько-російських стосунках, зумовлені агресивною політикою більшовиків, коли компроміс ставав уже неможливим. Це усвідомив і М. Грушевського, заявивши про те, що у спричинених бомбардуванням більшовиками пожежах у Києві згоріла «орієнтація на Московщину і Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць...»⁴²⁸. Тут варто зазначити, що герої Крут, попри їхній героїзм і нескореність, не зуміли та й реально не могли зупинити більшовицько-російську орду під командуванням Муравйова, яка, вдершись у лютому 1918 р. в Київ, розгорнула «червоний» терор, знищивши упродовж 10 днів близько тис. чол. Страчувався кожен, у кого під час арешту знаходили посвідчення українського громадянина, хто спілкувався українською мовою або був одягнутий у вишиванку, зривалися зі стін і затоптувалися портрети Т. Шевченка. Молодий Володимир Сосюра, який був свідком кривавих подій, писав, що розстрілювали за буржуйський вигляд, за українське слово або й просто так. Серед убитих були й члени і активісти УЦР – О. Зарудний, Л. Бочковський, М. Орловський, І. Пугач та ін., а також митрополит київський Володимир. Необхідно зважити і на роздвоєність позиції селян: ті, хто був на боці УЦР, стали жертвами більшовицьких репресій, а інші – обмануті більшовицькими гаслами «Смерть буржуям!», «Землю селянам!» разом з інфікованими комуністичною ідеологією робітниками опинилися у середовищі учасників мародерства, погромів, грабежів і вбивств як у Києві, так і на його околицях. Звірства були настільки жахливі і безжалісні, що навіть ВНК була змушена видати ордер на арешт Муравйова, а її голова Ф. Держинський офіційно визнав, що своїми кошмарними розправами, розстрілами, самодурством, грабежами він викликав незадоволення населення політикою більшовиків⁴²⁹.

Ці та інші події, на жаль, не стали уроком для більшості Центральної Ради та її уряду. Влада не скористалася введенням за умовами Берестейського

⁴²⁸ Грушевський М. Кінець московської орієнтації // Твори у 50 т. Т. 4. Кн. 1. Львів: Світоч. 2007. С. 231.

⁴²⁹ Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Слідча справа головнокомандувача радянських військ в Україні М. А. Муравйова: Документована історія. Київ: ІУ. 2001 С. 86 – 97.

договору австро-німецьких військ для розбудови і зміцнення державності та створення регулярної і боєздатної армії. Більше того, невизначеність і кволість дій влади викликали розчарування командування, частина якого взяла орієнтир на Павла Скоропадського, за яким, поряд з частиною українського козацтва, стояли консервативні сили, включаючи великих землевласників, заможне селянство, поміщиків, для яких ідеї соціалізації землі були або неприйнятними, або не зрозумілими. Виразником цих та подібних поглядів виступала створена ще весною 1917 р. Українська демократично-хліборобська партія. І ось 29 квітня, коли Центральна Рада розглядала проект Основного закону (Конституції) УНР, Хліборобський конгрес обрав гетьманом усієї України колишнього російського офіцера українського походження полковника Павла Скоропадського. У ніч на 30 квітня гетьманці фактично без очікуваного спротиву взяли під свій контроль усі найважливіші державні установи, а Центральна Рада та її уряд були змушені припинити свою діяльність. Для її членів почалася драматична сторінка: частина емігрувала за кордон, інша з часом опинилася в застінках більшовицьких спецслужб.

Таким є антропологічно-політологічне бачення першого етапу Української революції, який відіграв знакову роль у новітній історії України. Його історичне значення полягало в тому, що завдяки їй по-новому розкрився потенціал пересічної української людини, вона усвідомила себе особистістю, здатною впливати на суспільно-політичні процеси. Зусиллями людей була відновлена національна державність у форматі Української Народної Республіки, у чому величезна заслуга як тих, хто був представлений у Центральній Раді, її урядах, так і тих, хто підтримав її національно-визвольний і державотворчий курс. Вона увійшла в історію Української революції як орган добрих намірів, великих задумів, але непослідовних дій. Хоч їй і вдалося добитися низки важливих результатів, насамперед проголошення Української Народної Республіки, однак її діячі не зуміли належним чином відповісти на виклики і динаміку революційного процесу, не змогли зберегти і захистити державу, по суті, без спротиву випустили з рук важелі державного управління, внаслідок чого ініціативу державотворення підхопили інші, консервативні сили і реальна влада опинилася в гетьмана Павла Скоропадського.

З іменем гетьмана пов'язаний *новий етап в історії Української революції* (не контрреволюції, а продовження революційного процесу іншими силами і під іншими гаслами) – період Гетьманату⁴³⁰. У його приході до влади хоча й світився німецький слід, але це стало можливим унаслідком суспільного незадоволення різних верств непослідовною діяльністю Центральної

⁴³⁰ Калакура Я. С. Нові підходи до висвітлення Гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії // Архіви України, 2011. № 2 – 3. С. 262 – 274.

Ради. Як зазначає Р. Пиріг, проти «соціалізаторських експериментів» Центральної Ради сконсолідувалася аграрна і промислова буржуазія⁴³¹, підтримана вільним козацтвом. Назва – Українська Народна Республіка – була скасована і замінена новою – Українська Держава, яка декларувала самостійність, незалежність і європейськість України.

Для оцінки Гетьманату, сформованого, за словами Ю. Терещенка, внаслідок консервативної революції, дуже важливо з'ясувати, що являли собою його політичні сили і сам П. Скоропадський, якими були орієнтири нової влади. Насамперед варто відзначити, що гетьман дистанціювався від прихильників лівої соціал-демократії і рішуче виступив проти більшовиків. В одному зі своїх перших інтерв'ю він твердо заявив, що «моя Батьківщина не повинна стати ґрунтом для соціалістичних експериментів». Права приватної власності проголошувалися недоторканими, як фундамент культури і цивілізації. Гетьман, на відміну від Центральної Ради, віддавав пріоритет розбудові збройних сил, налагодженню державного управління, проводив активні переговори про входження на правах автономії Криму та Кубанської народної республіки до складу Української Держави, добивався її міжнародного визнання і встановив дипломатичні відносини з 23 державами.

Історики, які досліджують Гетьманат і особистість П. Скоропадського, характеризують його як людину з українсько-козацьким корінням, малоросійською ментальністю і подвійною лояльністю. Він зростав, виховувався в аристократичній сім'ї, формувався на російській культурі, сприймав український світ із висоти свого соціального статусу і відповідної ієрархії. Як наслідок, з одного боку, любив Україну, а з другого, почувався підданим Російської імперії, людиною, котра пошановувала царя і усвідомлювала свій офіцерський обов'язок. За таких обставин етнічно-культурне коріння і певна пов'язаність з «малою батьківщиною», з її героїчною козацькою минувиною відтіснялися на другий план. При цьому не можна заперечувати своєрідну «українськість» гетьмана, яка виявлялася в небайдужості до української науки, освіти і культури. Очевидно, не випадково А. Денікін називав П. Скоропадського «самостійником» і «українським шовіністом». Сказане дозволяє зрозуміти, чому в кінцевому рахунку гетьман значною мірою був маргінальним політиком, людиною на межі двох культур і двох ментальностей. На його думку, в Україні могли б співіснувати дві паралельні культури – українська і російська. Він розходився з представниками українства і в ставленні до державної мови: «Я особисто вважав, – говориться у «Спогадах», – що державною мовою на Україні повинна бути українська, але нічого не мав

⁴³¹ Пиріг Р. Я. Украинский гетьманат 1918 года: российский фактор. URL: hist.msu.ru/Labs/UkrBel/pirod.doc.

проти того, щоб з часом обидві мови, тобто російська і українська, були рівноправними»⁴³². Для поглибленого розуміння позиції гетьмана і його оточення важливе значення мають його «Спогади» і спогади про нього. До речі, останні далеко не відзначаються толерантністю, на відміну від спогадів самого П. Скоропадського. Починаючи з першої сторінки він намагався пояснити мотиви приходу до влади, свої наміри, а також причини невдач, знайти відповідь на питання, чому частина української інтелігенції відвернулася від нього. Одну з них він вбачав у тому, що вони, «люблячи Україну, ненавиділи Росію».

Що являв собою антропологічний образ гетьманських урядів. Незважаючи на те, що їх керівники і склад декілька разів змінювалися, політичне обличчя залишалось більш-менш однаковим, окрім останнього. В них домінували так звані малороси («індивідууми української крові, але з московською душею»). Щонайменше 10 із 15 міністрів дотримувалися російської орієнтації. Водночас, в урядах були й відомі постаті прихильників української справи, зокрема міністри освіти і мистецтв М. Василенко, В. Науменко, П. Стебницький, закордонних справ Д. Дорошенко, ісповідань О. Лотоцький, праці М. Славинський та ін.⁴³³. Гетьманські суди та інші державні установи, сформовані під українськими вивісками та посиланням на козацькі традиції, на практиці зберігали російські стандарти у своїй діяльності. Доцільно зауважити, що в середовищі державних службовців Гетьманату зіткнулися представники української, проросійської та великоросійської ментальностей. Залучені до державної, служби російські офіцери, чиновники та інтелектуали керувалися здебільшого великодержавними міркуваннями, розглядаючи гетьманський режим як фарс і «чепуху». Багато з них прагнули використати потенціал гетьманської України як тимчасову базу для боротьби з більшовицькою владою на Півночі і скористатися нею для відновлення імперії. Порівняно спокійне життя в Україні приваблювало тисячі біженців з Росії. З Петрограда і Москви до Києва прибули лідери кількох російських політичних партій, фінансисти, підприємці, тут розмістилися редакції російських газет та трупи театрів, здійснюючи відповідний тиск на гетьмана і спонукаючи його до підтримки російської ідеї. Це надавало «матері міст руських» російського забарвлення. Воно, за образним висловлюванням одного із журналістів, було переповнене ресторанами, домами розпусти, а відтак повіями, спекулянтами і бродягами.

⁴³² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. С.258.

⁴³³ Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ: ІУ НАН України, 2016. 518 с.

Роздвоєні орієнтири і суперечлива поведінка гетьмана, його маргінальність відбилися на характері державної системи Української Держави. Можна погодитися з думкою неупереджених дослідників, які характеризують її як таку, що була зорієнтована на утвердження конституційної монархії, але відмінної від самодержавної системи в Росії. Має рацію В. Верстюк, говорячи про те, що П. Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу, радше її можна назвати малоросійською⁴³⁴. Між тим, тиражована «нова» концепція української нації відкривала шлях до співпраці з гетьманським режимом зрусифікованим лівобережним дворянам та декільком тисячам чиновників-«малоросів», вихованих на засадах територіального патріотизму. Ніби символізуючи свій розрив з національною політикою Центральної Ради, 9 липня 1918 р. гетьман скасував і закон про національно-персональну автономію.

Однією з проблем було й те, що домінуючі в інтелектуальному середовищі на той час концепції української нації мали більше ворогів, аніж союзників. Для російських націоналістів клятва на вірність Українській Державі була рівноцінна зраді і ренегатству. А українські соціалісти взагалі відмовляли Гетьманату в правомірності називатися Українською Державою. «В їх очах, – писав Дмитро Дорошенко, – кожен, хто не знав або не вживав літературної української мови, не належав до українських національних партій і не був членом «Просвіти» – не був і українцем; українство в поняттях цих людей кінчалося поза межами партій ес-ефів, ес-ерів, ес-деків і обмежувалося кількома сотнями або тисячами інтелігентів, згуртованих у цих партіях»⁴³⁵.

Тогочасна ситуація вимагала від гетьмана певної гнучкості, вміння лавірувати між різними політичними групами, час від часу змінюючи курс внутрішньої політики. Ось цьому певною мірою і сприяла успадкована ним розмита малоросійська ментальність і подвійна лояльність. Якщо говорити про чинники політичної стабільності гетьманського режиму, то до них можна віднести присутність німецьких й австрійських військ. Однак, на думку американського історика Дžoфа Ілі, німецька окупація руйнувала зародки громадянського суспільства, посіяні революцією, відкривала простір для діяльності ліво-радикальних сил⁴³⁶. Гетьман вдавався до заборони політичних партій національно-демократичного, соціалістичного і комуністичного спрямування, до придушення страйків і масових протестів, до запровадження цензури. Великої

⁴³⁴ Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик, 1999. №2 – 4. С.26.

⁴³⁵ Дорошенко Д. І. Історія України. 1917 – 1923. У 2 т. Т.2. Київ: Темпора, 2002. С.212.

⁴³⁶ Eley G. Op. cit., Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914 – 1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by H. Aster and P. Potichnyj. Edmonton, 1988. P.207

головним чином до обструкції, критики і компрометації гетьмана, замість тиску на нього та підтримки тих кроків, які були в інтересах української нації, зокрема, у сфері освіти, науки і культури. Адже, саме в цій царині за короткий час гетьманський уряд зробив можливо більше, ніж усі інші уряди разом узяті до нього. В Києві та Кам'янці-Подільському було відкрито українські університети, засновувалися національні архів, бібліотека, галерея мистецтв, театр, налагоджувалося видання шкільних підручників українською мовою і т. д. З літа розпочалася робота щодо створення Української Академії Наук (27 листопада 1918 р. гетьман своїм окремим наказом призначив особовий склад академії, а її головою – всесвітньовідомого вченого Володимира Вернадського).

Непослідовність державницької діяльності гетьмана стала однією з причин його трагедії як політика, особливо його листопадова заява про те, що Україна, мовляв, відрікається від державної самостійності і вступає у федеративний союз з майбутньою небільшовицькою Росією. Дехто вважає, що цим рішенням П. Скоропадський намагався здобути прихильність з боку Антанти після того, як поразка Німеччини й Австрії стала вже dokonаним фактом. Однак вибух революції в Німеччині і розпад Австро-Угорщини позбавили гетьманський режим мілітарної підтримки. У цій ситуації можливою опорою гетьмана могли стати держави Антанти, а вони були зацікавлені у реставрації свого союзника – «єдиної і неподільної» Росії. Вони й вимагали від гетьмана союзу з Росією. Заради справедливості треба зазначити, що в «Спогадах» П. Скоропадський визнав Грамоту про федерування з Росією помилкою.

Однак цей крок режиму П. Скоропадського виявився фатальним для нього. Опозиція розцінила його як зраду національних інтересів України. В ніч на 14 листопада Національний Союз сформував повстанський орган – Директорію – у складі В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андрієвського та А. Макаренка. Через три дні революційні сили Директорії завдали поразки військовим частинами П. Скоропадського під залізничною станцією Мотовилівка, відкривши шлях до взяття Києва, де все ще перебували німецькі війська. За таких умов Директорія уклала угоду з німцями про їхній відхід з української столиці, а гетьман зрікся влади і, одягнувшись у мундир німецького офіцера, разом зі своєю дружиною, переодягнутою в одяг медсестри, виїхав до Берліна.

Підбиваючи підсумки консервативного етапу Української революції, пов'язаного з проголошенням гетьманом П. Скоропадським Української Держави, вважаємо доцільним зазначити, що триваючі в українській історіографії дискусії навколо цієї непересічної постаті цілком виправдані. Вони зумовлені успадкуванням суперечливих оцінок, які були продуковані ще в процесі становлення Гетьманату, його діяльності, кризи і краху. У працях істориків – прихильників державницького напрямку (Д. Дорошенка, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко) Гетьманат асоціюється із «правовою» Українською Державою, витвореною місцевими консервативними силами, землевласниками і

нащадками козацької старшини. Для авторів уенерівської школи гетьманський уряд був маріонетковим режимом, який не мав опори в українському суспільстві і підтримувався німецькими військами. І все ж постать П. Скоропадського не чужа українській історії, вона драматична і суперечлива, але наша. З одного боку, він нащадок славетного козацького роду, поставлений революцією і обставинами на чолі Української Держави, а з другого – російський дворянин, офіцер російської армії, який чотири роки воював з німцями, а в останній рік війни був змушений спертися на їхню допомогу, залишаючись переконаним у перемозі Антанти. Гетьман не безпідставно критикував модель держави, запропоновану Центральною Радою, вказував на некомпетентність її уряду і його соціалістичну платформу. Але при цьому сам він, не будучи демократом і сповідуючи консервативні погляди, прагнув залучити до будівництва стабільної Української Держави здебільшого заможні верстви, насамперед великих землевласників, незалежно від їхнього національного походження. Однак логіка державного будівництва змушувала його захищати українські інтереси навіть за умов опори на німецькі війська чи проросійські сили. Біда полягала в тому, що більша частина міністрів Гетьманату не тільки розмовляла російською, але й думала і діяла не в інтересах України, що стало однією з причин його падіння. Однак це аж ніяк не перекреслює історичне значення функціонування Української Держави П. Скоропадського. Було продовжено і багато в чому збагачено національну традицію державотворення, закладено підґрунтя модерної української армії і флоту, розширено дипломатичні відносини з іншими державами, налагоджено вертикаль державного управління, вдалося відтягнути більшовицьку окупацію України і запобігти розгортанню широкомасштабної громадянської війни.

Як уже зазначалося, однією з особливостей Української революції була певна синхронність подій на Сході та Заході України. Восени 1918 р., коли в Києві і Білій Церкві розгорталася підготовка до повалення влади П. Скоропадського, на західноукраїнських землях назрівали події, яким судилося стати **частиною і новим етапом національно-визвольних змагань та державотворення**, своєрідним детонатором демонтажу Австро-Угорської імперії. Водночас ці події мають не тільки регіональний, але й загальноукраїнський характер, хоча й мають своє специфічне антропологічне обличчя, зумовлене історичними й цивілізаційними особливостями розвитку. Тут зіткнулися два погляди на долю Східної Галичини, Буковини та Закарпаття: українці розглядали їх спадкоємцями традицій Київської і Галицько-Волинської держав, а поляки, румуни та угорці – як свої землі. Зокрема, відновлювана Польща дивилася на Галичину як на «всходні креси» давньої Речі Посполитої⁴³⁸.

⁴³⁸ Голик Р. ЗУНР чи MALOPOLSKA: образ Галичини 1918 року в ментальності українців та поляків // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2009. Вип.18. С.62 – 75.

Галицький політикум українців вважав, що на місці австрійської «займанщини» має постати українська державність, адже за таємним додатком до Берестейського мирного договору між Україною та Центральними державами простежувалася ідея утворення українського коронного краю в Австрії із Східної Галичини та Північної Буковини. Саме це викликало найбільше незадоволення польського політикуму на тлі його претензій на територію Галичини. Ось чому кожна сторона діяла з позицій свого бачення історичної належності краю та його перспектив, демонструючи при цьому своє психоментальне обличчя і національні стереотипи. Не слід забувати, що патріотизм, гонор, зверхність і завищена самооцінка поляків ґрунтувалися на успадкованому міфі безперервної величі «історичної Польщі», «вибраності» польської нації з давньою державницькою традицією і вірою в історичну належність Галичини до Польського королівства. Натомість галичани думали з точністю до навпаки – Галичина і Волинь – історично українські землі з часів Київської та Галицько-Волинської держав⁴³⁹. Подібної думки дотримувалася і більшість українського населення Буковини та Закарпаття.

На тлі загального революційного піднесення знаковими стали збори українських послів Австрійського парламенту, депутатів Галицького і Буковинського сеймів та представники українських політичних партій, які відбулися у Львові 18 жовтня 1918 р., на яких за ініціативи їхніх лідерів було утворено Українську Національну Раду, яка мала виробити програму розв'язання українського питання. В її складі постало три делегації: виконавча (тимчасовий уряд) під головуванням Є. Петрушевича, делегація для вирішення справ Галичини і Закарпаття (голова – Кость Левицький) і буковинська в Чернівцях (голова – О. Попович). З-поміж дискусійних питань найбільше суперечок викликало ставлення до взаємовідносин української влади в Галичині, Буковині і Закарпатті з Українською Державою на Сході України. Молодші і найбільш радикально настроєні депутати виступали за негайне проголошення об'єднання українських земель Австро-Угорщини з Великою Україною. Натомість керівництво Національної Ради насторожено поставилося до цього, зважаючи, що уряд гетьмана П. Скоропадського перебуває в глибокій кризі, змінив орієнтири на підтримку з боку Росії, нехай і білої. Окрім того, висловлювалося побоювання, що об'єднання із Українською Державою могло б трактуватися як розрив з Австрією, а частина галицьких політиків все ще вірила, що доля західноукраїнської держави вирішуватиметься парламентським шляхом у Відні.

Мали місце і суттєві розбіжності в поглядах представників старшої і молодшої генерації політиків на шляхи національного визволення і державотворення на західноукраїнських землях. Більш радикальну позицію

⁴³⁹ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків: Акта, 2011. 472 с.

зайняла група молодих політиків та Січових стрільців, які були відвертими прихильниками рішучих дій. Вони створили у Львові Український військовий генеральний комісаріат, а відтак Українську генеральну команду у складі Д. Вітовського, С. Горук, Б. Гнатевича та ін., яка мала стати органом революційної боротьби за державність. Саме тоді, коли у Відні австрійський уряд дебатував щодо перспектив Східної Галичини, цей орган видав розпорядження про взяття влади у Львові збройною силою. Операцію очолив молодий сотник «січовиків» Дмитро Вітовський, який повернувся до Львова з Чернівців, де дислокувалися Січові стрільці, і повідомив членів Національної Ради про початок збройного повстання і вступ українських частин «січовиків» до Львова.

Аналізуючи людський вимір організації повстання, необхідно віддати належне збройним формуванням галицької молоді, яка ідентифікувала себе з героїкою козацьких часів, пройшла певний вишкіл і набула стрілецького досвіду в умовах Першої світової війни. Завдяки цьому операція із захоплення державних установ, військових казарм та інших об'єктів Львова була проведена блискавично і без пролиття крові. Жителі міста, які в ніч 31 жовтня ще лягали спати підданими Австрійської імперії, вранці 1 листопада прокинулися громадянами Західно-Української держави (з 9 листопада офіційна назва – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)). Над міською ратушею вже майорів синьо-жовтий прапор. Ці події, які дістали назву «Листопадовий зрив», викликали розгубленість поляків. До того ж на час проголошення Західно-Української Народної Республіки польської держави ще не існувало, але її фундатори вже обдумували шляхи відновлення, причому в історичних кордонах кінця XVIII ст., тобто до поділів Польщі. Один з лідерів польської національної демократії Роман Дмовський вважав, що білоруський, литовський, український національні рухи на «східних польських кресах» не мають достатніх державотворчих потенцій, а тому головне – це встановити польсько-російський кордон, який би перетинав білоруські, литовські і українські землі й був би розташований майже на однаковій відстані як від Варшави, так і від Москви.

Дещо іншу позицію демонстрував один із лідерів польських соціалістів Юзеф Пілсудський. Він схилився до плану розвалу і ослаблення імперської Росії шляхом створення федерації самостійних білоруської, литовської, польської й української держав. І все ж, найслабшим місцем цієї концепції було те, що вона не виходила за межі федералістської ідеї, яка не мала підтримки серед більшості поляків і поступалася традиційному гаслу – відновлення Другої Речі Посполитої⁴⁴⁰.

⁴⁴⁰ Макарчук С. Українсько-польські взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст // Збірн. праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. Львів, 1998 С.147 – 159.

Розглядаючи антропологічний вимір збройних сутичок поляків і українців у Львові, а відтак і в інших містах, треба мати на увазі, що вони мали історичне підґрунтя і засвідчували різне бачення перспектив визвольної боротьби обох сусідніх народів. Частина поляків сприймала українське збройне повстання як пряме продовження «варварських бунтів», «гайдамацької різні» XVII – XVIII ст. Українське військо було для них лише «бандою розбійників», а тому з ним, мовляв, треба безпощадно боротися. Цим і пояснюється те, що невдовзі сутички переросли у повномасштабні воєнні дії. Патріотично налаштовані українські вояки, більшість яких були вихідцями зі села, відчували брак належного командування, не мали досвіду вуличних боїв, часом виявляли розгубленість у місті, де поляки становили більшість населення. До того ж військове керівництво припустилося низки помилок і прорахунків, не продемонструвало належної рішучості і злагодженості, щоб нейтралізувати польський опір у зародку. Тактичні прорахунки командування стали причиною того, що після трьохтижневих боїв українські війська були змушені покинути Львів. Бої за Перемишльську фортецю і за встановлення контролю над Бориславсько-Дрогобицьким нафтовим басейном за загальної рівноваги сил набрали характеру затяжної польсько-української війни⁴⁴¹. (Оскільки воєнні дії розпочали поляки, то війну коректно називати «польсько-українською»). Як іронія видавалося те, що ця війна розгоралася саме в той час, коли західний світ уже святкував закінчення війни і встановлення миру.

Загострення військових дій і непоступливість сторін знову ж таки значною мірою зумовлювалися їхніми ментально-психологічними відмінностями. Для українців це була боротьба за власну свободу проти національного поневолення, при цьому вони з розумінням і повагою ставилися до визвольних змагань поляків, але лише за умови, що ці змагання не будуть вестися на українській етнічній території.

Абсолютно протилежною була польська позиція. Поляки відчували себе державною нацією, якій, мовляв, належить історичне право на Галичину. Крім того, маючи підтримку з боку Франції, вони пов'язували себе з перемогою Антанти, тоді як українцям Галичини дорікали у співпраці з австрійцями. Оці ментально-світоглядні і свідомісні відмінності додавали війні безкомпромісного і відчайдушного характеру. Ситуація ускладнювалася й тим, що від ЗУНР відпали території Буковини, яку окупували румунські війська, та Закарпаття, взяте під контроль Чехословаччиною. Таким чином, уесь тягар польсько-української війни впав на плечі галицьких українців. Ані гетьман П. Скоропадський, ані Директорія Української Народної Республіки

⁴⁴¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. Львів: ІУ НАН України, 1998. 488 с.

не могли належним чином допомогти західним українцям, оскільки російсько-більшовицькі війська вели війну на Наддніпрянщині. За умов наступу поляків західноукраїнський уряд, військово командуванням були змушені змінювати дислокацію і перебраться до Тернополя, а наприкінці грудня – до Станіслава. При цьому робота щодо реорганізації регулярної Української галицької армії (УГА), створеної на основі легіону УСС, не припинялася. Її зміцнення стало можливим і завдяки встановленню контактів з Наддніпрянською Україною. Командувачем УГА з початку грудня став наддніпрянець генерал Михайло Омелянович-Павленко. Однак численні спроби українських військ відвоювати Львів не мали успіху, а коли такий шанс з'явився, до Галичини приїхала місія Антанти на чолі з французьким генералом Жозефом Бартелемі, маючи на меті розв'язати польсько-український конфлікт шляхом передачі справи про державну належність Галичини на вирішення майбутньої Паризької мирної конференції. Йшлося про територіальний українсько-польський компроміс, за яким лінія розділу ворогуючих сторін («лінія Бартелемі») була згубною для Галичини, оскільки її третина разом зі Львовом і Бориславсько-Дрогобицьким нафтовим басейном мали відійти до Польщі, і тільки третина залишалася за українцями. Крім того, місія давала малореальні запевнення, мовляв, у разі згоди українського уряду на компроміс Антанта визнає Західноукраїнську державу і надасть їй відповідну допомогу. Запропонована лінія розмежування була вигідна лише польській стороні, а тому уряд ЗУНР відмовився прийняти умови місії. Невдовзі командування УГА скасувало домовленість про припинення військових дій, але поляки зуміли використати час для перегрупування і зміцнення своєї армії. У квітні – травні 1919 р. на польсько-українському фронті відбулися корінні зміни у розстановці сил на користь Польщі, позаяк із Франції прибула 110-тисячна армія генерала Юзефа Галлера, сформована з-поміж польських військовополонених, колишніх австрійських солдатів і офіцерів. За розпорядженням Антанти ця армія мала вести військові дії з більшовиками, але польське командування обійшло цю умову і використало її у боротьбі з українцями. Польські війська, підкріплені армією Галлера, перейшли у загальний наступ і до літа зайняли майже всю Галичину, за винятком невеликого трикутника між р. Дністер і р. Збруч. До того ж, у травні румунські війська перейшли галицько-буковинську границю, зайнявши Коломию і все Покуття до Дністра. За таких обставин Національна Рада передала президенту Євгенові Петрушевичу диктаторські повноваження (керівництво урядом), а він призначив нового командувача УГА, наддніпрянського генерала Олександра Грекова. Однак, незважаючи на відчайдушний наступ УГА (т. зв. «чортківська офензива») і повернення майже половини території, наближення її з'єднань до Львова, закріпити ці перемоги

не вдалося через нестачу озброєння. До того ж командування польськими військами у Галичині перейняв у свої руки талановитий воєначальник Ю. Пілсудський, який зумів організувати контратаку і відкинути українців на попередні позиції. Відтак війська ЗУНР перейшли р. Збруч, залишивши всю Східну Галичину в руках польської влади.

Незважаючи на труднощі, низку невдач і поразок на фронтах, вояки УГА демонстрували високу організованість, національну свідомість, морально-бойові якості, добрий вишкіл, дисциплінованість і боєздатність. На думку деяких фахівців, УГА була найкращою з-поміж інших збройних формувань, які постали на уламках Австро-Угорщини, вона відроджувала українські військові традиції і кращі людські риси західних українців.

Антропологічний підхід до історії утворення ЗУНР дозволяє повніше враховувати те, що вона постала і утверджувалася на тлі воєнних дій. Але завдяки підтримці людей її уряд проводив спокійну, злагоджену і успішну внутрішню політику, наводячи лад і підтримуючи безпеку населення. Відносна стабільність та громадянський мир забезпечувалися перш за все на ґрунті набутого в Австро-Угорській імперії досвіду законодавчої діяльності і державного управління, побудованих на двопартійній системі: більшість місць у Національній Раді належала націонал-демократам та їхнім політичним опонентам – радикалам. Крім того, націонал-демократи уступили певну кількість своїх місць іншим партіям, щоб забезпечити їм повноцінну участь у законодавчій та виконавчій владі. Це створило можливість утворити уряд національної коаліції, якому, незважаючи на глибоку розруху і військові дії, вдалося налагодити діяльність адміністрації краю, уникнути загрози поширення голоду й епідемій, забезпечити функціонування шкіл, пошти, телеграфу й залізниці. Доказом зрілості української влади був той факт, що за весь період польсько-української війни на території ЗУНР не було ані масових протестів, ані репресій проти цивільного неукраїнського населення. У цьому відношенні діяльність західноукраїнського уряду вигідно відрізнялася від польської влади, яка допустилася антиукраїнських й антиєврейських погромів. Щоб уникнути міжнаціональних конфліктів, національним меншостям (полякам, євреям і німцям) гарантувалися широкі права, зокрема, пропорційне представництво у Національній Раді та право звертатися до державних органів своєю мовою (державною мовою була визначена українська). Досвід ЗУНР демонстрував переваги австрійської правової традиції порівняно з російським правовим нігілізмом, в атмосфері якого формувалися східноукраїнські політики. Це був для галицьких державних діячів своєрідний екзамен на політичну зрілість, і з цього погляду результати їхньої праці заслуговують найвищої оцінки.

На окрему увагу заслуговує виважена аграрна політика ЗУНР, адже західноукраїнське селянство становило переважну більшість населення краю. На відміну від соціалістичних експериментів УНР, Національна Рада поклала в основу земельної реформи право приватної власності. Експропріації підлягали лише ті землі, що належали державні, членам панівної династії, набуті з метою спекуляції, а також, якщо їх площі перевищували встановлену норму.

Позитивні надбання ЗУНР у державному будівництві, в економічній, культурній та національній політиці нівелювалися невдачами в польсько-українській війні та змінами у самій Польщі, де взяла гору концепція Р. Дмовського над концепцією Ю. Пілсудського. Парадокс полягав у тому, що це сталося завдяки енергії й зусиллям самого Ю. Пілсудського. Але перемога 1919 р. рівно через 20 років обернулася для відновленої Речі Посполитої великою геополітичною поразкою внаслідок окупації німецькими та советськими військами. Спроба утворення самостійної соборної Української держави теж закінчилася невдачею, що стало одним із чинників більшовицької окупації України і відновлення Російської імперії у форматі СРСР. Ця імперія у 1939 р. разом зі фашистською Німеччиною провела «четвертий поділ Польщі». Не можна не погодитись із думкою польського історика Мацея Козловського про те, що «мало котра виграна війна коштувала Польщі так дорого, як ця швидка, порівняно дешева і блискуча перемога...»⁴⁴². Ці уроки особливо актуальні і повчальні в сучасних умовах, коли путінська РФ порушила цілісність України і погрожує всій Європі, включаючи й Польщу.

Після падіння Гетьманату паралельно з формуванням і розбудовою ЗУНР на Наддніпрянщині починався новий, *четвертий етап революції і державотворення*, пов'язаний з відновленням УНР та її Злукою із ЗУНР. На долю Директорії, як органу тимчасової верховної влади в Україні, дісталася важка спадщина і випали ще більш масштабні випробування: тотальна розруха, падіння промислового і сільськогосподарського виробництва, розквіт спекуляції, безробіття, тягар контрибуцій і, нарешті, продовження війни на двох фронтах: проти Денікіна і російсько-більшовицьких окупантів. До цього ще додавалася допомога ЗУНР. Тим не менше, в ухваленій наприкінці грудня 1918 р. Декларації відновлювалась Українська Народна Республіка, узаконювався уряд – Рада Міністрів. Скасовувалися всі закони й постанови гетьманського уряду стосовно селянської і робітничої політики. Дрібні і середні селянські землеволодіння залишалися недоторканими, а решта земель повинні були перейти у користування безземельних і малоземельних селян, у першу чергу тих, хто брав участь в антигетьманському повстанні.

⁴⁴² Kozłowski M. Miedzy Sanem a Zbruczem. Walki o Lwow i Galicje, Wschodnia, 1918 – 1919. Krakow: Znak, 1990. S.295.

Було відновлено також національно-персональну автономію меншин, взято курс на розширення міжнародних зв'язків УНР.

Критично ставлячись до надбань гетьманського режиму, Директорія, на жаль, відкинула й дещо з позитивного досвіду П. Скоропадського, як, наприклад, залучення до будівництва Української держави лояльних елементів, насамперед фахівців, незалежно від їх соціального і національного походження. Натомість усі чиновники, які працювали під час Гетьманату, були звільнені, а відповідна Декларація позбавляла права голосу «класи не трудові, експлуататорські, які живляться і розкошують з праці клас трудових, які нищили край, руйнували господарство й означали своє правління жорстокостями й реакцією»⁴⁴³. Таке формулювання викликало немало питань, зокрема, чи слід зараховувати до експлуататорських класів адвокатів, лікарів, учителів, журналістів, тобто людей, без яких жоден державний організм не може функціонувати нормально.

Соціалістичні уподобання, висловлені в Декларації, пов'язані з постаттю її автора – Володимира Винниченка, який відіграв ключову роль у діяльності Директорії (від її утворення до його добровільної відставки у лютому 1919 р.). Можна погодитися з думкою В. Панченка про те, що В. Винниченко і як письменник, і як політик був талановитою і водночас суперечливою людиною, його переслідував дух дуалізму. З одного боку, він усіма силами намагався чесно і самовіддано прислужитися українській справі, українській культурі, українській державності, а з другого – апологет «світлого майбутнього» на ґрунті соціалістичного доктринерства⁴⁴⁴. До цього додавався і конфліктний характер політика. І все ж він виявляв вміння самокритичного аналізу. Тут доречно нагадати не тільки більш пізні його праці «Заповіт борцям», «Відродження нації», але й художні твори. Зокрема, у п'єсі «Між двох сил» художник розкрив увесь трагізм українських соціалістів, які опинилися між українським національним рухом і російським більшовизмом. П'єса підштовхувала до висновку про необхідність припинити соціалістичні експерименти і розпочати позитивну працю на національному ґрунті. Однак у процесі Української революції В. Винниченко все ж віддавав пріоритет не так національному питанню, як боротьбі селянсько-робітничих мас за «всебічне» визволення – соціальне, національне, політичне, моральне, культурне і т.д.

На відміну від В. Винниченка, С. Петлюра менше схилявся до утопічних проєктів, мав вищий рівень національної свідомості, був більшим прагматиком і реалістом, активно створював українську армію, демонстрував

⁴⁴³ Відродження, 1918. 26 грудня.

⁴⁴⁴ Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості. Київ: Твім інтер, 2004. 288 с.

готовність співпрацювати навіть з «буржуазією» заради торжества національної справи і в такий спосіб віддалявся від соціалістичних поглядів своєї молодості і еволюціонував у бік націонал-демократичної орієнтації. Однак він посів лідерську роль у Директорії за умов, коли внаслідок внутрішніх та зовнішніх чинників її авторитет почав занепадати. Їй доводилося боронити УНР від Денікіна і більшовиків, надавати допомогу ЗУНР. Армія Директорії, основний загал якої складала селянські маси, почала на очах розпадатися, оскільки селяни, одержавши омріяну землю й волю, не хотіли далі воювати і поверталися до своїх домівок. Російські більшовики, скориставшись ситуацією у збройних силах Директорії, вже в грудні 1918 р. розпочали інтервенцію, маскуючи її під так звані «українські з'єднання» під командуванням В. Антонова-Овсієнка. На початку січня 1919 р. вони взяли Харків, а відтак Чернігів і впритул наблизились до Києва. За таких умов Директорія була змушена перебраться до Вінниці, згодом до Рівного, а в червні – до Кам'янця-Подільського.

Ситуація в УНР особливо ускладнилася після висадження на початку грудня 1918 р. на Півдні України французького десанту. Під час перемовин з представниками українського уряду французьке командування висунуло умови, що мали характер ультиматуму: вивести зі складу Директорії В. Винниченка, С. Петлюру і В. Чехівського як «провідників більшовицького курсу». Більше того, французи намагалися підпорядкувати своїй команді українську армію, залізничний транспорт і фінансово-банківську справу. Питання про гарантії державної незалежності України відкладалося до розгляду на мирній конференції в Парижі.

Зовнішні загрози ускладнювалися внутрішніми розколами в українському політикумі, неузгодженістю дій, взаємними підозрами, що мали людський вимір, світоглядне та ментально-психологічне забарвлення. Давалися взнаки відсутність національної єдності, згоди, надмірні амбіції, взаємна недовіра, роздвоєність і непослідовність особистості. Це добре простежується на прикладі таких явищ, як отаманщина та махновщина, у яких знайшла відображення, з одного боку, дезорганізаційна ментальність частини українців, насамперед селянства, як наслідок багатовікової бездержавності та революційної сваволі, а з другого – намагання політичних партій, насамперед анархічних та уенерівських, нав'язати селянському повстанському руху відповідне забарвлення. Можна згадати командира одного із найбільших військових з'єднань, амбіційного отамана Матвія Григор'єва, який перейшов на бік більшовиків після того, як Директорія не дозволила йому «скинути французів у море». За участь у звільненні Херсона та Одеси від військ Антанти його було нагороджено російським орденом Червоного прапора, але у відповідь на політику «воєнного комунізму» в травні 1919 р. він підняв

антибільшовицьке повстання на Півдні України, об'єднав Повстанську армію із загонами Н. Махна і став самопроголошений гетьманом. Це викликало невдоволення з боку махновців і заздрість некерованого Н. Махна, який, звинувативши М. Григор'єва в таємних перемовинах з Денікіним, в причетності до погромів, розстріляв його.

Не менш разючий приклад буковинця за походженням отамана Петра Болбочана – одного з активних творців Українського полку ім. Б. Хмельницького, організатора придушення січневого повстання більшовиків у Києві. В часи гетьмана П. Скоропадського він командував дивізією на українсько-російському кордоні, отримав звання полковника, у листопаді 1918 р. перейшов на бік Директорії і брав участь в антигетьманському повстанні. Будучи командувачем Лівобережної групи Армії УНР, П. Болбочан героїчно і самовіддано протистояв Червоній армії, виявляв хоробрість і кмітливість, користувався авторитетом у солдатів і старшин, викликаючи водночас заздрість бездарних воєначальників та кар'єристів. Його Запорізький корпус, як і корпус Січових стрільців Євгена Коновальця, відзначався високою боєздатністю і зразковою військовою дисципліною. Водночас П. Болбочан відверто критикував суперечливу політику уряду УНР, його некомпетентність, нефаховість, хитання в бік російських більшовиків, опонував В. Винниченку і С. Петлюрі. 26 січня 1919 р. він оприлюднив свого листа, в якому, зокрема, зазначив: «Бідна Україна, ми боремося з большевизмом, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а український новопосталий уряд УНР йде на зустріч большевизмові й большевикам!.. Ви не можете розібратися в самих простих життєвих питаннях, а лізете в міністри, отамани, лізете в керівники великої держави, лізете в законодавці замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями»⁴⁴⁵. Як наслідок, був усунений від командування корпусом, заарештований, звинувачений у змові і спробі державного перевороту, відданий під трибунал і розстріляний⁴⁴⁶. Трагедія П. Болбочана, безумовно, має не тільки ідейно-політичне, але й світоглядне та ментальне забарвлення, віддзеркалюючи той кризовий морально-психологічний клімат, що був породжений революційною добою, яка продукувала конфліктність, партійну нетерпимість, класову ненависть.

Відповідно до погіршення становища на фронті Директорія продовжила пошук компромісу з французьким командуванням. Для цього вона погодилася на заміну соціалістичного Кабінету міністрів В. Чехівського на більш «розсудливий буржуазний уряд» С. Остапенка. В. Винниченко подав у відставку з посади

⁴⁴⁵ Назва з екрана. URL: <http://majdan-news.com/n/igor-smeshko---polkovnik-petro-fedorovich-bolbochan-26-schnya-1919-roku-v>

⁴⁴⁶ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Вид. 2-ге, доп. Київ: Темпора, 2009. 426 с.

голови Директорії і покинув Україну. Директорію одноосібно очолив С. Петлюра, який, намагаючись прислухатися до вимог Антанти, полишив соціал-демократичну партію. З цього часу ім'я С. Петлюри ставало мало не єдиним символом українських визвольних змагань, але для багатьох українців це ім'я слугувало ще й синонімом анархії, безпорядку і насилля, які хвилями не припиняли котитися різними теренами України ще з часів Центральної Ради.

Як зазначалося в першому підрозділі, ще в ході Першої світової війни, коли почалося масове дезертирство, а відтак демобілізація, в різних регіонах України розгортався повстанський селянський рух, а разом з ним поширювалися бандитизм, грабунки, що й спонукало створення озброєних груп, формування загонів місцевої самооборони, так звані «вільні батальйони революції» під командуванням місцевих отаманів. Одним із ініціаторів створення груп самооборони і заснування Селянської спілки на Катеринославщині став Нестор Махно. Перебуваючи під впливом ідеології анархізму, він виклав Декларацію «Української соціальної» (анархістської) революції, декларував свободу індивідуального селянського господарства, самоврядування місцевих громад, їх незалежність від будь-якої центральної влади. Н. Махно претендував стати «третьою силою» у протистоянні більшовиків і Директорії. Його «армія», сформована з десятків тисяч селян, відіграла помітну роль у боротьбі з Денікіним і Врангелем. У 1920 – 1921 рр. вона, у відповідь на політику «воєнного комунізму», вела виснажливі бої проти більшовицьких військ. Нерідко отамани підміняли місцеву владу або брали її на себе, що призвело до виникнення низки мікродержав – «отаманських республік» (Млієвська, Летичівська, Чигиринська, Холодноярська та ін.). Найбільш поширеними її течіями були «чорні» анархісти і махновщина, які виразно заявили про себе в добу Директорії УНР⁴⁴⁷. Політичною ідеологією Нестора Махна теж був анархізм, помножений на місцеву специфіку ментальності степового селянства, який відрізнявся від традиційної доктрини російського анархізму. У поведінці його бійців, у їхніх уявленнях про соціальну справедливість легко вгадувалися старі традиції низового козацтва і Гайдамаччини. Як говорилося у донесенні Вищої військової інспекції УСРР (березень 1919 р.), частини батька Махна міцно просякнуті духом і тенденціями відчайдушного вільного Запорожжя⁴⁴⁸. З другого боку, повстанці виявляли почуття сильної прив'язаності до своєї території. Вони наймужніше боронили ту ділянку фронту, де були їхні рідні села, сім'ї і земля. Як правило, вихід повстанських військ поза межі цієї території негативно позначався на їхній боєздатності.

⁴⁴⁷ Кульчицький С. В. Отаманщина // Енциклопедія історії України у 10 т. Т. 7. Київ: Наукова думка, 2010. С. 700.

⁴⁴⁸ Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: Знання. 1994. 262 с.

У чому ж загадка популярності Н. Махна на Катеринославщині, отаманів М. Григор'єв на Єлисаветградщині, Д. Терпила (Зеленний) на Київщині, Є. Ангела на Чернігівщині, С. Коцура на Чигиринщині та ін.? Насамперед, цей рух мав своїх попередників, позитивні і негативні традиції і риси козацтва. Не випадково межі махновського руху близькі до кордонів запорозьких вольностей, де в пам'яті старожилів були згадки про полково-сотенний устрій, самоврядування, виборність старшини. Поряд з цим мала місце й пушкарівщина: інтриги і взаємопоборювання на кшталт Пушкаря і Барабаша в боротьбі за булаву І. Виговського, спровоковані Москвою), що, зрештою, й породило Руїну. Існує не мало свідчень, що російські більшовики, підриваючи єдність українського руху, заохочували Н. Махна для боротьби з Директорією, за що йому було вручено орден Червоного прапора з рук Леніна. Водночас махновщина – це і відповідь на інертність і млявість офіційної влади у вирішенні вимог селянства, задоволення його прагнень бути господарем на своїй землі. Анархісти обіцяли негайно реалізувати ці вимоги. З метою виконання обіцянок й була проголошена «Гуляйпільська республіка» зі своїми органами влади й управління, військом (Революційна повстанська армія), «народними» судами тощо.

Видається не зайвим зазначити, що махновщина, як найбільш масовий селянський рух революційної доби, була різновидом більш широкого явища – отаманщини, в основу якої теж лягла ідея козацьких вольностей, самоврядності, але в умовах революції вона породжувала безвладдя, хаос і анархію. Наприклад, один із отаманів Ю. Божко – командир збройного формування «Запорозька Січ» разом зі своїм куренем намагався заснувати наприкінці 1918 р. Нову Січ на Хортиці, а відтак, як сотник Армії УНР, підтримав Директорію, згодом заснував Козацьку республіку на теренах Одещини та Брацлавщини. Він, як багато інших отаманів, зокрема, Ю. Тютюнник, П. Болбочан, М. Горобець та ін., був вихідцем з кадрових військових командирів, що й підштовхнуло С. Петлюру до спроб поєднати регулярне військо і революційне отаманство. Однак це викликало спротив з боку Січових стрільців і, врешті-решт, призвело до розвалу армії. Більшість істориків негативно оцінюють отаманщину як деструктивну силу, яка ослаблювала визвольну боротьбу українців, створювала внутрішній фронт протистояння і часто була на руку зовнішньому ворогу – більшовикам і Білій армії.

В отаманщині, як і в махновщині, відбилися свідомість і ментальність тогочасного селянства, характерні для нього прояви анархії, всюдозволеності, безпорядку, розрухи, що підривало УНР з середини. Саме вони разом з про-російськими анархістами і чорносотенцями спровокували антиєврейські погроми у 1918 – 1920 рр., внаслідок яких загинули тисячі людей. До погромів були причетні російські Біла й Червона армії. Основу соціальної бази

махновщини та отаманщини становило селянство. Долучаючись до творення численних місцевих повстанських республік, селяни дедалі повніше демонстрували почуття територіального патріотизму, яке перепліталось з національним почуттям, особливо з погляду української мови, освіти, культури. Національне забарвлення конфлікту підсилювалося тим, що для придушення селянських повстань більшовики висилали частини, сформовані з росіян, китайців, латишів, естонців, сербів, не довіряючи з'єднанням, у яких переважали українці, оскільки вони досить часто переходили на бік повстанців. У середині 1919 р. українські повстанці володіли майже цілою Україною, за винятком Волині і Поділля, де перебувала армія УНР. Загальна кількість повстанців, за даними білогвардійської розвідки, становила близько 250 тис. осіб. До повстанського руху в окремих районах долучалися українська інтелігенція, студентство, перебираючи до своїх рук керівництво.

Одним із показників зростання політичної активності селянства є його участь у творенні регіональних республік. Показовою у цьому відношенні може слугувати славнозвісна самопроголошена Холодноярська республіка на Чигиринщині зі столицею в с. Мельники неподалік від урочища Холодний Яр та Мотронинського монастиря. В останньому було створено загін самооборони, який згодом переріс у полк чисельністю до 2 тис. На осінь 1919 р. територія Холодноярської республіки сягнула 25 населених пунктів з 15-тисячною Повстанською армією. Відтворюючи козацькі традиції, бійці називали себе козаками, а командирів – отаманами. Весною 1920 р. з холодноярцями з'єдналася Степова дивізія Армії УНР, яка після визволення Херсона здійснила рейд до Чигирини, а восени рушила проти більшовицьких сил на Катеринославщині. Загалом Холодноярська республіка проіснувала до 1922 р. і впала лише після того, коли більшовики реалізували спецоперацію для її знищення. Пообіцявши амністію повстанцям, чекісти заманили отаманів у засідку і взяли їх у полон, а відтак знищили⁴⁴⁹. Принагідно нагадаємо, що у жовтні 2016 р. Апеляційний суд Київської області реабілітував засуджених у 1923 р. до страти отаманів Холодного Яру і Чорного лісу, які боролися проти більшовиків, у т. ч. І. Завгороднього, М. Голик-Залізняка, Ю. Дроботковського, І. Ляшенка та ін.

Осмислюючи ці явища і події, в яких дуже часто світилася третя сила (російські більшовики), з висоти сьогодення, неминуче напрошуються певні паралелі з сучасною гібридною війною, яку веде путінська Росія проти України, з її арсеналом дезінформації, брехні, провокацій. У ті роки більшовицька і російська пропаганда, а згодом й історіографія намагалися покласти вину за погроми, зокрема єврейські, на Директорію та її лідера С. Петлюру.

⁴⁴⁹ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. Київ: Наукова думка, 2012. 528 с.

Між тим, документи засвідчують, що уряд УНР дотримувався ліберальної політики у єврейському питанні, зокрема, було відновлено дію закону Центральної Ради про національно-персональну автономію і поширено його насамперед на євреїв. Сам С. Петлюра неодноразово звертався до війська з численними закликами не допускати погроми й вимагав покарання винних військовим трибуналом. Ці зусилля приносили певні позитивні результати, хвиля насильств була зупинена⁴⁵⁰. Але тодішньому українському керівництву не вдалося контролювати ситуацію на місцях. Хоча головнокомандувач українських військ Олександр Греков наказував віддавати погромників під суд військового трибуналу, однак реально перевірити, як виконувалися ці накази на місцях, було неможливо. Принагідно зауважимо, що Січові стрільці як найбільш дисципліновані частини українського війська не вдавалися до насильства щодо мирного населення. Єврейські жителі українських містечок запрошували галичан розквартируватися у їхніх кварталах, знаючи: де зупиняться галичани, там не буде погромів. Це пояснюється тим, що за плечима галицьких солдатів стояла австрійська школа парламентаризму, громадського життя і національної толерантності – всього того, що не вистачало багатьом колишнім підданам Російської імперії.

Драматизм історії УНР доби Директорії зумовлений лютою ненавистю більшовицької Росії до незалежної національної державності українців, її військовою підтримкою маріонеткової УСРР, намаганням представити російську агресію як внутрішній конфлікт і громадянську війну. Аналізуючи трирічну історію УНР доби Директорії, не важко дійти висновку про те, що вона, попри надзвичайні труднощі, воєнні дії та інші перепони демонструвала свою життєздатність як державне утворення. Справа в тому, що в тодішніх умовах жодна зі сторін, які вели боротьбу за Україну, не мала вирішальної переваги. Однак загальне співвідношення сил між армією УНР, білогвардійцями та більшовицькими військами Російської федерації з урахуванням міжнародної кон'юнктури схилилося на користь останніх. Тут важливо було зважати на те, кому в умовах державотворення і війни надавала підтримку найчисельніша верства українського суспільства – селянство, а воно було різноманітним, його симпатії, активність і лояльність були дуже мінливими. Спочатку воно виступило на боці Центральної Ради проти Тимчасового уряду, схвально поставилося до утворення УНР, пізніше частина його підтримала гетьманців і більшовиків проти Центральної Ради. Селяни були основною силою у боротьбі Директорії проти П. Скоропадського, а потім, охоловши до неї, дозволили більшовикам відтиснути її зі Слобожанщини і Лівобережжя України. Весною 1919 р. вони повстали проти більшовиків і вітали Денікіна,

⁴⁵⁰ Сергійчук В. Симон Петлюра. Київ: Вид-во «СЕРГІЙЧУК М.І.», 2009. С.231 – 233.

а вже через декілька місяців виступили проти Денікіна й піддалися на обіцянки більшовиків.

Чим зумовлювалася така мінливість поведінки українського селянства? Вона мала історичне коріння, пов'язане кріпацтвом, панщиною, з його неоднорідністю і традиційною ментальністю, з намаганням боротися проти всіх. Деякі дослідники звертають увагу на негативний вплив на українське селянство столипінської реформи, яка поглибила майнове розшарування селян, сприяла розвитку заздрості та ненависті бідніших верств до заможніших⁴⁵¹. На оцій ненависті спекулювала більшовицька пропаганда, закликаючи селян до класової боротьби. Вихід окремих дворів на хутори формував у їх жителів замкнутість, одноосібність, жадібність до збагачення, нетерпимість до сусідів. Революційна доба супроводжувалася такими явищами, як пограбування, погроми, самосуди, підпали та ін. Як зазначалось у попередньому підрозділі, Перша світова війна сприяла мілітаризації свідомості селян, ламала традиційну хліборобську вдачу, співчуття до ближнього. Якщо в мирний час основним шляхом до заможного життя була праця, то тепер частина селян намагалася досягти збагачення нечесними засобами, грабежем, розбоями. Разом з тим воно змінювалося, ставало більш зрілим як суспільна сила, дедалі частіше поряд із чисто соціальними вимогами висувало політичні та національні гасла. Проте пріоритетне місце в орієнтирах селян посідала позиція «здорового глузду» і зводилася до боротьби за власне добро, до схиляння до меншого зла.

І все ж, українське селянство відіграло ключову роль у розгортанні антибільшовицького повстанського руху, який охопив майже все Правобережжя України і перекинувся на Лівобережжя. Цей рух був на руку УНР, оскільки відволікав сили більшовиків від прямих дій проти Директорії. Війська УНР, підкріплені загонами Української галицької армії, увійшли у Київ, але на нього претендувала й денікінська армія, що й призвело до нового конфлікту. На жаль, український головнокомандувач генерал А. Кравс від імені галицьких військ підписав договір з денікінцями про добровільний відступ з Києва. Не могла розраховувати на підтримку з боку українського населення й армія Денікіна, оскільки денікінці виступали під лозунгом відновлення «Великої Росії», не хотіли йти на жодні компроміси з українським національним рухом, оголошували його зрадницьким, а назва «Україна» взагалі була заборонена і замінена на «Юг России», «Малороссия». До того ж, Добровольча армія, як і більшовики, повсюдно вдавалася до насилля, реквізицій, погромів і грабунків, що теж було причиною масових селянських повстань.

⁴⁵¹ Мороз О., Злупко С. Українське селянство першої половини ХХ ст.: трагедія і героїзм. Львів: Універсам, 1997. 197 с.

Як відомо, уряд ЗУНР уникав конфронтації з білогвардійським рухом, розраховуючи таким чином знайти спільну мову з Антантою. Директорія ж, знаючи про крайні антиукраїнські настрої Денікіна, дедалі більше схилилася до союзу з Польщею. І ось восени 1919 р. обидва українські уряди погодилися на спільні військові дії проти Білої армії, але несподівано вдарили холоди, які спровокували епідемію тифу. Затиснуте між трьома ворогами – російськими білогвардійцями, поляками й більшовиками – й заблоковане Антантою українське військо зазнало величезних втрат не тільки через бойові дії, але й хвороби, епідемії і відсутність медикаментів. У цьому «трикутнику смерті» армія УНР втратила близько 70% свого складу. Начальна Команда УГА під тиском край несприятливих обставин підписала пакт з генералом Денікіним про перехід під його командування, а це унеможливило будь-які спільні військові операції з армією УНР. До того ж, у листопаді в Кам'янець-Подільськ, останню столицю Української держави, вступили польські війська.

Людський чинник відіграв вирішальну роль у рішенні С. Петлюри припинити регулярні військові дії і перейти до партизанської боротьби. Усвідомлюючи безвихідність ситуації, він був змушений покинути Україну й долучитися до української місії у Варшаві. На початку грудня 1919 р. 5 тис. вояків УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника здійснили «Зимовий похід» по тилах більшовиків і Денікіна. Водночас зазнала катастрофи й армія Денікіна. Під тиском більшовицького наступу й селянських повстань у тилу білогвардійські частини у листопаді 1919 р. відступили до Криму, своєї бази на чорноморському узбережжі. Частини УГА знову опинилися у критичній ситуації – Денікіна було розбито, зворотна дорога до Петлюри закрита, а Румунія відмовила їм у притулку. За таких умов у лютому 1920 р. вони перейшли на бік більшовиків й одержали назву Червоної Української галицької армії. Свідомо згадуючи ці тактичні зизгаги політики Директорії УНР та уряду ЗУНР, ставимо за мету привернути увагу до того, як спрацьовували людський чинник, ментальні стереотипи, подвійна лояльність, зрадництво, колабораціонізм (свідома співпраця з ворогом України, з російськими більшовиками, денікінцями, окупаційними військами на шкоду українській справі) тощо.

Підводячи підсумок антропологічного осмислення Української революції та національного державотворення 1917 – 1921 рр., осмислюючи їх цивілізаційний вплив на подальшу долю України, можна дійти висновку про те, що українці, зберігаючи свій традиційний, генетично успадкований антропологічний код, набули низки нових якостей, зумовлених революційними потрясіннями, здобутками і невдачами на тлі утвердження національної ідентичності, соборності та відновлення національної державності. Охопивши більшість українських земель, революція на Сході і Заході сприяла стиранню низки відмінностей українців, набутих унаслідок їх перебування у складі Австро-

Угорської та Російської імперій, і утвердженню політичних, соціокультурних і психологічних засад етноментальної та культурної ідентичності українства.

Звичайно, провідна верства українства була обізнана з історією Англійської і Козацької революції XVII ст., Великої французької революції, Революції 1848 – 1849 р., названої «Весною народів», однак їх повчальні уроки ще не були належним чином осмислені, недостатньо враховувалися, не проектувалися на українські реалії XX ст., особливо щодо захисту революційних завоювань. Українська революція, як і згадані європейські, тією чи іншою мірою була спрямована на майбутнє, на модернізацію усіх сфер розвитку суспільства. Найпекучішими з них були національна, селянська і соціальна проблеми. Отже, йшлося про розрив з імперським минулим, національне визволення, етнокультурну та національну самоідентифікацію, побудову власної незалежної держави. Виразниками цих прагнень українського народу виступали громадські об'єднання, політичні партії, національні лідери, громадські і державні діячі М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Винниченко, С. Петлюра, Є. Петрушевич та ін., демонструючи свої сильні і слабкі сторони, змінюючись під впливом політичних практик, суспільних викликів, з урахуванням внутрішньої та міжнародної ситуації.

Успіхи і невдачі Центральної Ради, УНР, Гетьманату, ЗУНР, Акту Злуки – це результат діяльності людей, представників різних генерацій українства Сходу і Заходу. Вони стали тими сходинками, які закладали реальний шанс до створення Української самостійної соборної держави, але через різні причини зреалізувати його в повному обсязі, закріпити перемоги і досягнути поставленої мети за тих умов не вдалося. Перешкодили прорахунки політичних сил, амбіції лідерів, взаємопоборення, їх не готовність йти на компроміси, взаємні поступки, відсутність національної єдності, втручання зарубіжних держав, насамперед більшовицької Росії. І все ж Українська революція 1917 – 1921 рр., як явище центральноєвропейського масштабу, відіграла вікопомну цивілізаційну роль у формуванні модерної української нації, в утвердженні національної ідеї державності України.

3.3. Людинознавче осмислення Акту Соборності України

Цілісність, єдність і соборність є одним з найвищих і священних символів української нації, так само як воля, свобода і незалежність. Під цим символом закладалася Києво-Руська держава, зароджувалось українське козацтво, розгорталися національне відродження і Українська революція 1917 – 1921 рр. Соборність має й антропологічний вимір. Як засвідчують

провідні вчені, українці за антропологічним складом однорідніші, ніж, скажімо, німці чи італійці, не кажучи вже про москвитів. Ідея української соборності ґрунтується на генетичному корінні, має природний і транзитний характер, вона передавалася від покоління до покоління і на всіх етапах історії наштовхувалася на спротив ворогів, зацікавлених у розмиванні єдності українства, доказом чого є й нинішня вже далеко не гібридна війна Російської Федерації проти України. Отже, лейтмотивом цього підрозділу є осмислення української соборності як єдності людей і внеску людей у її зміцнення та дослідження, а його з'ясуванням, – що означає українська соборність для людини, яка роль людського чинника у відстоюванні і збереженні генетично закладеної єдності української нації, цілісності її етнічної території.

За два останні десятиріччя історіографія української соборності збагатилася низкою ґрунтовних праць⁴⁵², у яких досить докладно висвітлюються історичні передумови Акту Злуки і сам процес об'єднання УНР і ЗУНР в одну соборну Українську державу. Маємо й низку історіографічних студій з означеної проблеми, в тому числі одного з авторів цієї книги⁴⁵³. З-поміж найновіших праць з цієї проблеми вирізняється монографія І. Гошуляка про тернистий шлях українців до Соборності, в якій Соборність України розглядається не як поодинокий, конкретний факт чи явище доби революції, а тривалий, багатовіковий процес, невіддільний від формування української нації і національно-державницького руху загалом.

І все ж людський вимір Соборності заслуговує окремого розгляду, особливо на тлі сучасних кризових явищ, зумовлених російською окупацією Криму і частини Донбасу. Для кожного з нас стає ще зрозумілішим, наскільки важливо утверджувати в національній пам'яті, в суспільній та історичній свідомості гуманістичне розуміння Соборності як закономірності української історії, національно-визвольного і самостійно-державотворчого процесу, формування нової концепції соборництва та досвіду її реалізації на практиці. Автори цього дослідження у попередній монографії⁴⁵⁴ торкнулися ментального виміру соборності, тобто впритул підійшли до її антропологічного

⁴⁵² Соборність як чинник українського державотворення / упорядн. Р. Пиріг. Київ: ПУ НАНУ, 2009. 229 с.; Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки): Київ: ППЕД, 2009. 467 с.; Шляхи та механізми консолідації українського суспільства, утвердження ідеалів соборності, свободи та демократії. Київ: КНЕУ, 2012. 294 с.

⁴⁵³ Реєнт О. П. Соборність України як наукова проблема і виклик часу // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Київ, 2005. Вип. 29. С.31 – 39; Великочий В., Савчук Б. Українська історіографія про значення і наслідки Акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 рр. // Історія. Філософія. Релігієзнавство. 2008. С. №1. С.43 – 48; Калакура Я. С. Соборність України як концепт новітньої історіографії // Історична пам'ять: наук. зб. Полтава, 2015. Вип.33. С.116 – 125.

⁴⁵⁴ Калакура Я., Рафальський О., Юрій. М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.

осмислення. Війна Московії проти України, експансія парадигми «руського міра» і «московського православія» ще і ще раз засвідчують, що імперська Росія була і залишається ворогом соборності України. Ось чому важливо усвідомлювати, що Соборність – це постійна величина, яка потребує реальної підтримки, постійного відстоювання і захисту з боку усіх громадян України та світового українства, наших зарубіжних союзників. Частина українського політикуму висловлює побоювання, чи не використають вороги соборності курс постмайданівської влади на децентралізацію для втілення путінського плану федералізації та дезінтеграції України. Ці побоювання не безпідставні, і це теж додає означеній проблемі актуальності та важливості.

Принагідно зауважимо, що ідея соборності не є явищем сутто українським. Світова історія знає чимало прикладів боротьби за соборність інших народів, зокрема, італійського, іспанського, німецького, в'єтнамського, корейського. Вона невіддільна від загальних тенденцій історичного процесу, від національно-державницьких прагнень кожного народу, хоча й має свої, історично обумовлені особливості. Ідея української соборності принципово відрізняється від сумнозвісного «собіранія земель руських», від імперського «єдинонеділімства» і «защіти ісконно руських земель». Правда, київський літописець називав і Володимира Святославовича збирачем руських, але в розумінні українських, а не «руських» земель. Ярослав Мудрий теж повернув захоплені Польщею Червенські міста, їх українськість відстоював і Данило Галицький.

У лексиконі українських мислителів концепт «соборність» виокремився в середині XIX ст., хоча генетично він сягає княжої доби, адже український народ почав складатися як окремих етнос у часи Київської і Галицько-Волинської держав, які окреслили контури його етнічної території і вектор формування соціокультурної окремішності. На жаль, унаслідок історичних обставин зберегти сформовану тоді єдність етнічних земель і власну державність не вдалося, але в пам'яті наших предків відклалася і передавалася спадкоємцям соборницька і державницька ідея. Тривала відсутність власної держави, штучний поділ українського народу, перебування його частин у складі інших країн, зокрема Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, залишили певний негативний слід у свідомості, насамперед комплекс меншовартості, навіюваний Росією українцям Сходу і Польщею українцям Заходу, приниження національної гідності, провінційність, маргіальність, відчуття відчуженості від влади, ворожості до неї та ін. І все ж, генетичне прагнення українців до об'єднання, до соборності зберігалось і на кожному новому історичному етапі набирало нової сили і нового змісту.

Перша світова війна, відтак Українська революція, відновлення державності у форматі УНР та ЗУНР дали потужний імпульс етнічному єднанню українців, боротьбі за територіальну єдність і соборність українських

земель. Шлях до 22 січня 1919 р., коли в золотоверхому Києві під дзвони Святої Софії було проголошено історичний Акт Злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки і створення соборної держави всього українського народу, був тривалий і нелегкий. Однак саме той день став символом єдності двох частин одного народу, розділеного імперською політикою. В Універсалі Директорії УНР говорилося: «Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна... Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка»⁴⁵⁵. Зреалізувати цю віковічну мрію українців у тих умовах тогочасні політики, на жаль, не зуміли, але Акт Злуки залишився символом національної і територіальної єдності та цілісності України. У ньому була зафіксована унікальна модель цивілізованого і демократичного об'єднання етнічної території та її жителів у спільній державі. Ось чому 22 січня відзначається у нас на державному рівні як День Соборності.

З погляду антропології важливо звернути увагу на людський вимір самого поняття «соборність». Йдеться, зокрема, про: а) *спільність і нерозривність усіх поколінь борців за волю України, в якій Тарас Шевченко побачив кровне, генетичне єднання і «мертвих, і живих, і ненарождених» та пророче заклик: «Обніміться ж, брати мої. Молю вас, благаю !»*⁴⁵⁶; б) *історично сформовану українською людністю цілісність території України, неподільність її етнічних земель*; в) *наявність спільної рідної мови і безперервність історії українського народу як основи ідентичності і солідарності, його національної ідеї, єдності цивілізаційних устремлінь української нації*. Символічною метафорою Соборності проникнутий Гімн України із його закликотом стати на захист у «бій кривавий від Сяну до Дону», а за образним визначенням Олеся Гончара, символом соборної єдності наших душ, історичної пам'яті, спадкоємності поколінь, носієм святості національних ідеалів є Собор як духовний Храм народу.

Звертаючись до подій сторічної давності, важливо говорити не тільки про Акт Соборності, але й дошукуватися відповіді на питання: **кому конкретно належала тоді головна місія у Злуці** двох гілок одного народу, роз'єданого імперською політикою Росії та Австро-Угорщини, хто ініціював і проводив перемовини про об'єднання обох українських держав, які постали на розвалинах метрополій, хто опрацьовував Передвступний договір, хто створював проект Універсалу про Акт Злуки і зачитував його текст у ті буремні дні, і, зрештою, хто благословив його.

⁴⁵⁵ Конституційні акти України, 1917 – 1920. Невідомі Конституції України. Київ, 1992. С.96.

⁴⁵⁶ Шевченко Т. Збір. тв. у 6 т. Т.1. Київ: Наукова думка, 2003. С.354.

Акт Злуки спирався на культурну і ментальну спорідненість і багато в чому однаковість східних і західних українців, насамперед у головному – в їх споконвічній любові і відданості своїй землі, прагненні до єдності і відновлення незалежної, соборної національної держави. Соборність – явище не так територіальне, як людське, як історичне, культурне, духовне, політичне і цивілізаційне. Офіційно в українській політичній термінології поняття «соборність» появилось на рубежі XIX – XX ст. у розумінні об'єднання українських етнічних земель. Як зазначав Я. Дашкевич, «переляк перед поняттям соборності примусив декого з “теоретиків” – духовних колаборантів антиукраїнських кіл пропагувати зміну семантики слова “соборність”. Намагаються – без будь-яких наукових підстав – зліквідувати політичне поняття соборності, підставляючи під нього розпливчасте і аморфне поняття “духовного плану”, тобто єдності народу, що проживає на території України. Це явна фальсифікація, бо єдність духовного плану – це цілком інша, не етнографічна сфера... Соборність українських земель є й сьогодні, й буде в майбутньому відповідно до первісного свого значення. В Україні це означає не лише боротьбу з намаганнями відторгнути будь-які частини міжнародно визнаної держави, але й нормальний патронат і допомогу українським меншинам у суміжних державах, як це діється без будь-яких перешкод у цілому цивілізованому світі»⁴⁵⁷.

Така думка знаного історика аж ніяк не означає недооцінку ним етнічного, територіального, культурно-духовного, історичного та ментального сегментів соборності. Склалося так, що історично ця категорія зароджувалася як стан душі, почуття, мрія і як форма всеукраїнської духовної єдності та мислення, яка мала підґрунтя у формі історичної пам'яті. А відтак соборність поступово трансформувалася в реальний рух за об'єднання українців у межах їх етнічних земель, пов'язаний з національним відродженням і боротьбою за відновлення державності, поступово набуваючи політичного характеру. Українські будителі – провідники «Руської трійці», їх альманах «Русалка Дністрова» переконливо доводили, що між мовою, звичаями галицьких і наддніпрянських українців немає суттєвої різниці, що вони один і той самий народ, штучно розділений чужинцями. Не зайвим буде нагадати, що створена в 1848 р. у Львові Головна Руська Рада та її спадкоємиця – Народна Рада у своїх документах підкреслювали належність галицьких русинів до 20-мільйонного русько-українського народу Великої України, який має за собою тисячолітнє історичне минуле, народу, який, втративши державну самостійність, віками боровся за свої державно-політичні права, але ніколи не

⁴⁵⁷ Дашкевич Я. Єдність української нації не виключає її багатогранності // Хроніка. Київ, 2000. Вип. 31 – 32. С. 388.

зрікався і не зрікся прав самостійного народу⁴⁵⁸. Ці документи можна розглядати як одне з перших офіційних проголошень ідеї соборності, соборницького ідеалу. Соборництво проростало під впливом національного відродження, було наслідком визрівання національної самоідентифікації українців як Галичини, так і Наддніпрянщини. Відомо, що в документах кирило-мефодіївців, у творах Т. Шевченка, у працях М. Костомарова, М. Драгоманова та ін. знаходила відображення ідея визволення і об'єднання українських земель. На соборницьких позиціях стояли й перші українські політичні партії, що виникли в 90-х рр. XIX ст. в Галичині – Русько-Українська радикальна партія (1890), Українська національно-демократична партія (1899), Українська соціал-демократична партія (1899), їх провідники Ю. Бачинський, І. Франко та ін., а також наддніпрянське Товариство тарасівців і Радикальна українська партія (1900 р.) на чолі з М. Міхновським, який у «Самостійній Україні» наголошував: «...Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ»⁴⁵⁹. Ідея соборності дедалі частіше стала поєднуватися з ідеєю політичної незалежності України.

Історичні та теоретико-методологічні засади наукового розуміння поняття соборності невіддільні від творчості М. Грушевського, котрий чи не першим науково довів, що українці, як окремий народ, мають свій власний, самобутній, незалежний від інших історичний, культурний, економічний і політичний шлях розвитку. За словами Я. Грицака, М. Грушевський опрацював «схему, яка поєднувала історію різних українських земель від найдавніших часів і тим самим дозволила ствердити єдність усієї української нації у просторі і часі. Ця концепція була спрямована у першу чергу проти російської версії східноєвропейської історії, у якій українцям як окремій нації не знаходилося місця»⁴⁶⁰. Вже в першій лекції, прочитаній у Львівському університеті у вересні 1894 р., М. Грушевський виклав своє розуміння долі українського народу як чинника, що зв'язує окремі періоди історії в одну цілість⁴⁶¹. На відміну від російської історіографії щодо звичайної схеми «руської» він обґрунтував наукову парадигму української історії, за якою Київська Русь – це початок державності українського народу, а її спадкоємницею є, відповідно, Україна, а не Московське царство. З погляду

⁴⁵⁸ Левицький Л. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914. Перша часть. Львів, 1926. С. 259.

⁴⁵⁹ Міхновський М. Самостійна Україна. Київ: Діюкор, 2002. С. 21.

⁴⁶⁰ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ, 1996. С. 80.

⁴⁶¹ Грушевський М. С. Вступний виклад з давньої історії Русі // Твори в 50 т. Т.1. Львів: Світоч, 2002. С. 65 – 74.

методології соборності, ця схема важлива й тим, що історія українського народу трактувалася в ній як цілісний і єдиний процес, починаючи від найдавніших часів на основі тягlosti і неперервності⁴⁶². У статті «Галичина і Україна» М. Грушевський писав: «Треба розвивати в них почуте єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати ріжниць, які їх ділять...»⁴⁶³. Учений застерігав, що коли галичани і наддніпрянці не докладуть відповідних зусиль, то вони стануть у майбутньому двома націями, як це сталося з хорватами і сербами. Власне, порятунок від марнування і розпорошення сил М. Грушевський убачав в ідеї всеукраїнства: «Всеукраїнство, або український універсалізм – тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній і єдиній цілі – національному розвоєви, являється кінець кінцем не тільки бажаним само для себе – ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин, для її близчих цілей і завдань»⁴⁶⁴. Водночас, учений наголошував, що обидві частини України цілі століття жили окремим, відмінним життям, маючи свої звички і погляди. «Треба обом краям іти поволі до зближення й єдності»⁴⁶⁵.

Важливу роль у розумінні соборності українських земель, як органічної єдності українців Сходу і Заходу, відіграла творчість І. Франка, дискусія між ним і Лесею Українкою на зламі 1896 – 1897 рр., яка загалом стосувалася питань тактики, стратегії і перспектив українського політичного руху. Виявом соборницької позиції був і заклик І. Франка «Порозуміймося!»⁴⁶⁶, адресований галицьким і наддніпрянським українцям, його «Отвертий лист до галицької української молодіжи». І. Франко пророкував, що «велика доба для нашої нації почнеться з хвилиєю, коли в Росії упаде абсолютизм»⁴⁶⁷. Він бачив завдання української інтелігенції – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, спроможний на самостійне і політичне життя, відпирний на асиміляційну роботу інших націй, спроможний засвоювати собі загальнолюдські культурні здобутки. І у зв'язку з цим І. Франко вказав на обов'язок галицьких українців допомогти наддніпрянській Україні, а для цього: «Ми мусимо навчитися чути

⁴⁶² Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Твори в 50 т. Т. 1. Львів: Світоч, 2002. С. 75 – 82.

⁴⁶³ Грушевський М. С. Галичини і Україна // Твори в 50 т. Т. 1. Львів: Світоч, 2002. С. 380.

⁴⁶⁴ Грушевський М. З новорічних думок // Твори в 50 т. Т. 2. Львів: Світоч, 2003. С. 126.

⁴⁶⁵ Грушевський М. С. Об'єднання України Наддніпрянської і Наддністрянської // Твори в 50 т. Т. 4(2). Львів: Світоч, 2013. С. 26.

⁴⁶⁶ Франко І. Коли не по конях, то хоч по оглоблях // Житє і слово. 1897. Кн. 3. С. 257.

⁴⁶⁷ Франко І. Отвертий лист до галицької української молодіжи // Літературно-науковий вістник. 1907. Т. XXX. К. IV. С. 12.

себе Українцями – не галицькими, не буковинськими Українцями, а Українцями без офіційальних кордонів. І се почуте не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції»⁴⁶⁸.

Більшість сучасних дослідників сходяться на тому, що тогочасному політикуму, українській політичній думці загалом, бракувало практичного поєднання ідеї державності і соборності⁴⁶⁹. Відомий публіцист і громадсько-політичний діяч тих років М. Лозинський, автор багатьох публікацій про соборність, писав, що нова ситуація вимагала нових людей, без колишніх політичних шаблонів, із розмахом і запалом, які б відповідали вазі історичного перелому, здатних зламати і повести за собою народ, а таких людей не було ні в Українській парламентарній репрезентації, ані в громадянстві⁴⁷⁰.

Відоме також ставлення українських провідників до влади як головного питання революції, яка, на їх думку, мала бути виразником української соборності. Однак частина її представників демонструвала нерішучість, вагання, надмірну інтелігентність навіть у ставленні до українофобів. «Демократична» Росія в особі Тимчасового уряду і чути не хотіла про федеративну Росію із автономною Україною. І тільки під тиском революційних мас і завдяки настирливості Центральної Ради вона була змушена погодитися на автономію України у складі п'яти губерній (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська).

Еволюцію українського політикуму в усвідомленні Самостійності та соборності засвідчив IV Універсал проголошенням незалежності УНР, коли, за словами М. Грушевського, згоріла й орієнтація на Московщину⁴⁷¹, що мало мобілізаційний вплив на західних українців. Проголошення Західно-Української Народної Республіки, успішне повстання Директорії проти гетьмана наблизили ідею воз'єднання українських земель до реальності. Варто нагадати, що ще за Павла Скоропадського і не без його участі був започаткований процес консультацій і перемовин щодо можливого об'єднання обох українських держав. На початку листопада 1918 р. гетьман зустрівся з представниками ЗУНР Осипом Назаруком і Володимиром Шухевичем, які донесли пропозицію УНРади про об'єднання і отримали запевнення, що для допомоги ЗУНР буде надіслано полк «січовиків» Є. Коновальця. Через декілька днів до гетьмана відправилися заступник міністра закордонних справ

⁴⁶⁸ Франко І. Отвертий лист до галицької української молодіжи. С. 15.

⁴⁶⁹ Кость С. Ідея соборності як методологічна західноукраїнської преси першої половини ХХ ст. // Вісн. Львів.ун-ту. Серія: Журналістика. 2006. № 27. С. 61 – 88.

⁴⁷⁰ Лозинський М. Галичина в рр. 1918 – 1920. Нью-Йорк, 1970. С. 22.

⁴⁷¹ Грушевський М. С. На переломі. Кінець московської орієнтації // Твори в 50 т. Т. 4 (1). Львів: Світоч, 2007. С. 231 – 233.

ЗУНР буковинець Теодот Галіп та Іван Попович, але поки вони добіралися до Києва, вже була підписана відома федераційна грамота і питання відкладалося. З відновленням УНР і приходом до влади Директорії провід ЗУНР направив нову місію у складі Лонгіна Цегельського і Дмитра Левицького, яка зупинилася у Фастові, де на той час знаходилася столиця УНР. У так званому петлюрівському вагоні (до речі, тепер це «Музей-вагон Злуки УНР та ЗУНР») 1 грудня 1918 року вони й підписали Передвступний договір про наміри об'єднати населення і території обох утворень в одній державі. Від імені Директорії підписи поставили Опанас Андрієвський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра і Федір Швець, а від уряду ЗУНР – Василь Стефаник (очільник), Лонгін Цегельський, Дмитро Левицький, Андрій Шмігельський, Тимотей Старух. Важливо зазначити, що Всенародні збори українців Закарпаття під головуванням Михайла Брайшака теж ухвалили рішення про з'єднання із соборною Україною.

У січні 1919 року Українська Національна Рада у Станіславі прийняла ухвалу про Злуку з УНР і надала повноваження своїй делегації завершити оформлення об'єднання двох держав. Пізніше президент Євген Петрушевич наголошував, що по лінії об'єднання не було між ЗУНР та УНР двох думок, але проглядалися розбіжності щодо механізму реалізації договору та його перспектив. Суперечності зумовлювалися міжпартійним протистоянням у Галичині, побоюванням лівизни позиції деяких представників Директорії і можливого її зближення з більшовицькою Росією, натомість соціалісти УНР звинувачували уряд ЗУНР у «буржуазності». До цих суперечностей додавалися розбіжності в зовнішньополітичних орієнтирах. Якщо для ЗУНР головну небезпеку становила Польща, яка вела кровопролитну війну за «східні креси», то Директорії доводилося протистояти «червоній» і «білій» Росії, не виключаючи при цьому можливого союзу з Польщею для спільних дій проти більшовиків. Загалом, самостійну і соборну Україну на політичній карті Європи не хотіли бачити як «червона» і «біла» Росія, так і Європа, її побоювалася також Польща.

В Універсалі Соборності, який 22 січня 1919 р. урочисто зачитав Федір Швець на майдані св. Софії, була зафіксована генетична ідея цілісності українського народу і його державності, закладена в часи Києво-Руської держави. В ньому говорилося: «Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка»⁴⁷². А після того, щоб усі почули, у різних місцях майдану чотири читці проголосили Акт Злуки. Відтак архієпископ Агапіт відправив подячний молебень і звернувся українською мовою зі словами: «Я молюся й прошу Бога

⁴⁷² Конституційні акти України, 1917 – 1920. Невідомі Конституції України. Київ, 1992. С. 96.

про те, щоб разом з національним об'єднанням двох народів Бог послав нам і єднання духовне». На другий день, виступаючи на урочистому засіданні Трудового конгресу, на якому було ратифіковано Акт Злуки, заступник голови Української Національної Ради ЗУНР Лев Бачинський зазначив: «Ми приходимо до вас, бо природа сама велить нам разом жити і вмирати. Бо ми – брати». Краще не скажеш!

Ухвалення Акту Соборності залишило глибинний слід в історичній пам'яті українського народу і справило помітний вплив на ментальне обличчя західних і східних українців. Ця знаменна подія відкривала унікальний шанс як для побудови єдиної соборної української держави і утвердження національної ідентичності, так і для ментальних змін української нації, насамперед для стирання історично сформованих відмінностей українців, для подолання комплексу меншовартості та виходу з орбіти політики чужих держав. Оцінюючи тоді цю важливу подію, відомий український політичний діяч і публіцист Сергій Єфремов писав: «Того дня оформлено і затверджено акт поєднання двох досі порізаних частин України. Розпанахане, од віків переполовинене тіло національне зробило останній акт, щоб зростись не тільки духом, бо це давно вже зроблено, а й у політичних формах»⁴⁷³.

Є ще одна причина – внутрішня, яка завадила підкріпити Акт Злуки конкретними діями. Це брак національної ідентичності українців Сходу і Заходу, певна взаємна недовіра і підозри, які Російська і Австро-Угорська імперії насаджували упродовж століть у суспільній свідомості наддніпрянців і галичан, формуючи відчуття «іншого» як «ворога». Але це вже інша тема, хоча й дотична до антропології. Та й лідери обох держав: і амбіційний С. Петлюра, і флегматичний Є. Петрушевич з його галицьким партикуляризмом (регіоналізмом) допустили не мало помилок стратегічного і тактичного характеру на шляху до об'єднання. Відбилися й істотні відмінностей західних і східних українців у форматі «Ми» і «Вони», які хоч частково притупилися в роки Першої світової війни, коли пробудилася воля обох сторін до єдності українського народу, але загострилися в умовах державотворення.

Тут давалися взнаки деякі політико-правові, свідомісні, культурні та ментальні відмінності галицьких та наддніпрянських лідерів, їх орієнтири: якщо перші схилилися до європейських ліберально-демократичних цінностей, то другі надавали перевагу соціалістичним гаслам. Хоч формально збройні сили і дипломатичні служби УНР та ЗУНР були об'єднані, але на практиці діяли розрізнено. ЗУНР, увійшовши до складу УНР на правах автономії, стала західноукраїнською областю УНР, проте і далі зберігала свої власні органи законодавчої і виконавчої влади, а її президент Є. Петрушевич, зважаючи на

⁴⁷³ Єфремов С. Дух віків // Нова Рада, 1919. 25 січня.

складні обставини, зумовлені новим наступом польського війська у березні 1919 р., отримав повноваження Диктатора. Водночас С. Петлюра, зосередивши одноосібну владу в Директорії як Головний отаман військ УНР, перед лицем більшовицької агресії погодився на укладання таємної угоди з Польщею, зрікшись фактично (нехай з тактичних міркувань), від Східної Галичини і Західної Волині на користь Польщі. За таких умов уряд Є. Петрушевича, який хитався між радянофільством і орієнтацією на Антанту, односторонньо скасував Акт Злуки. Проте це не означало відмови від самої ідеї Соборності України в перспективі, яка не тільки не зазнала краху, а й далі жила у суспільній свідомості і виступала одним із принципів політичної діяльності наступних поколінь учасників українського визвольного руху. Аналізуючи уроки соборницького процесу революційної доби, С. Петлюра у статті «Перед судом історії. Слово до сучасників і нащадків»⁴⁷⁴, написаній на початку 1920-х рр., наголошував на тому, що в справах територіальних треба керуватися принципом соборності, етнографічно-територіального принципу нації, але на догоду територіальному максималізму не можна відмовлятися від самостійності там, де цю самостійність можна зберегти. На його думку, тільки тоді, коли українська державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, можна буде думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. При цьому С. Петлюра застерігав від ілюзій щодо легкості боротьби за ідеал Соборної України, оскільки її ворогом була, є і буде Московщина⁴⁷⁵.

І все ж, історичне значення Акту Злуки полягало в тому, що він став могутнім виявом волі українців до етнічної й територіальної консолідації, свідченням їх динамічної самоідентифікації, становлення політичної нації⁴⁷⁶, надав завершеної форми самостійній українській державі, сприяв подоланню рудиментів федералізму в свідомості і в ментальності національної політичної еліти. Іншими словами, спираючись на заповітні мрії і широке волевиявлення обох частин українства, враховуючи об'єктивні історичні, політичні, духовні, правові аспекти цього тривалого й болісного процесу, постала, хоча й на короткий час, єдина соборна Українська держава. На жаль, у тих складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах зберегти її не вдалося, проте сам факт державного проголошення соборності українських земель на кілька десятиріч став ідеалом, невітленою мрією, символізуючи одвічне прагнення українців Сходу і Заходу. Це значною мірою полегшило комуністам у 40-х рр.

⁴⁷⁴ Петлюра С. Перед судом історії: Слово до сучасників і нащадків // Українські вісті, 1955. 3 квітня.

⁴⁷⁵ Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Нью-Йорк, 1956. С. 452.

⁴⁷⁶ Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1998–1920 роках. Київ: Дніпро, 1999. С. 19.

XX ст. інтегрувати західноукраїнські землі до складу УРСР, а останній – трансформуватися в незалежну державу в 1990-х рр.

Об'єднання УНР і ЗУНР мало і практично-політичний аспект, адже обидві держави потребували концентрації збройних сил та взаємної допомоги для захисту своїх територій від іноземного військового втручання, яке на той час мало форму агресії як з боку Росії, так і Польщі. Крім того, воно стало моделлю добровільного, цивілізованого, демократичного, а не насильницького збирання територій у спільній суверенній державі. Етнонаціональна і ментальна консолідація українців базувалася на таких засадничих принципах, як історичне самоусвідомлення спільності, ідеали свободи і незалежності, добровільне волевиявлення, опора на власні політичні і матеріальні ресурси.

Розглядаючи соборницький процес, доцільно звернути увагу як на його сильні, так і слабкі сторони з погляду історичної антропології. Єдність і цілісність – це природна риса кожної нації. Характеризуючи духовний світ українців, автори досліджень вказують на вплив на нього загальнонаціональних та регіонально-групових архетипів. Перші зумовлені проєкцією візантійської компоненти на свідомість і духовність українців. Другі – взаємодією візантійського й латинського психотипів на Заході та впливом російського менталітету на Сході і Півдні. Центр та Північ коливалися між позиціями Заходу та Сходу⁴⁷⁷. Поставимо перед собою питання, якою мірою впливали ці чинники на досягнення соборності, на діалог в українському суспільстві, а можливо, навпаки, виступали гальмом у реалізації цієї мети? Пошук відповідей на ці питання не тільки в контексті Української революції, але й всієї нашої історії, аналіз її поворотних рубежів, дозволяє однозначно стверджувати про певну взаємодію сильних і слабких сторін менталітету східних і західних українців, про своєрідну їх урівноваженість. Звертаючись до вже згадуваних рис українського характеру, його проявів у соборницькому процесі, можна утвердитись у думці про те, що не вони стримували його, а збіг внутрішніх і зовнішніх чинників.

Ретроспективний погляд на історію формування Соборності України дозволив історикам виокремити і дослідити щонайменше *сім* складових цього процесу, кожна з яких тією чи іншою мірою має людський вимір. *Перша складова – головна – український етнос*, основу формування якого склали дуже близькі між собою слов'янські племена на теренах нинішньої України, успадкувавши чимало знарядь праці, організації побуту, звичаїв, традицій, обрядів від дослов'янських народів⁴⁷⁸. Український народ з огляду соборності

⁴⁷⁷ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя. Київ, 2001. С. 5.

⁴⁷⁸ Українці у світовій цивілізації і культурі / В. Д. Баран, П. П. Кононенко, Я. С. Калакура та ін. Київ: НДІУ, 2008. 400 с.

виступає, з одного боку, як ідентичність за критеріями громадянства, що сучасна етнополітологія трактує як інститут української політичної нації. З другого боку, домінуюче ядро українського народу становить етнічна ідентичність українців, тобто українська етнічна нація, котра виходить за межі України, репрезентує себе як світове українство. Консолідуючим фактором соборності в незалежній Україні виступають міжнаціональна злагода і мир, толерантне співжиття титульної нації та корінних народів, національних меншин. Тому гармонізація міжнаціональних відносин може бути досягнута всебічним розвитком усіх етносів, їх подальшою інтеграцією і формуванням поліетнічної політичної нації. Зберегти одне з найсутніших надбань новітньої суверенної України – міжнаціональну злагоду – є не тільки велінням часу, але й запорукою соборного існування суверенної держави.

Друга – це роль людини у складанні *природно-географічного ландшафту*, тобто унікальної території, на якій упродовж понад два тисячоліття формувався український етнос⁴⁷⁹. Це не тільки батьківська земля предків, але й земля наших дітей, онуків, прийдешніх поколінь. Особливості цієї території полягають в її самодостатності для організації життя соціуму: оптимальне співвідношення суходолу, рік, озер, морів, гір, лісів, наявність рідкісних чорноземів, багатючих корисних копалин, унікальне розташування на міжцивілізаційному рубежі, на магістральних шляхах міжнародного сполучення, що надає їй виняткового геополітичного і військово-стратегічного значення⁴⁸⁰. Соборність території сучасної України визначена її державними кордонами і гарантується міжнародним правом. Але, як засвідчили останні події, є сили, які не просто ставлять під сумнів цілісність, неподільність і непорушність державної території України, але й анексували Крим.

Третя – соціокультурна, ідейна, духовна та ментальна складові, які теж безпосередньо залежать від людей, а тому найменше піддаються універсалізації та уодноманітненню. На цей чинник соборності, що є дуже чутливим і подразливим, звертав увагу С. Рудницький, говорячи про соборницьке мислення. Йдеться про такі компоненти цього чинника, як спільна система освіти, науки і культури, мова спілкування, історична пам'ять, національна ідея, релігія, обряди, звичаї, традиції, менталітет, формування суспільної свідомості, етнічної і громадянської ідентичності тощо⁴⁸¹. Кожен із цих компонентів наштовхується на рифи об'єктивного і суб'єктивного характеру,

⁴⁷⁹ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. Львів: Світоч, 1993. 176 с; Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 744 с.

⁴⁸⁰ Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі / П. П. Кононенко, В. Д. Борисенко, Я. С. Калакура, В. С. Крисаченко та ін. Київ: ННДІУВС, 2011. Т. 1 (від давнини до XIV ст.). 671 с.

⁴⁸¹ Юрій М. Соціокультурний світ України. Вид. 2-ге. Київ: Кондор, 2004. 736 с.

потребує підвищеної уваги до себе з боку регулятивної функції держави. Поспіль за розвідкою Т. Бевз, присвяченій соборності як складовій української національної ідеї⁴⁸², побачила світ низка публікацій, присвячених консолідуючій ролі національної ідеї⁴⁸³. В новітніх дослідженнях акцентована увага на ролі історичних знань та історичної пам'яті у соборницькому процесі⁴⁸⁴, а також розглядається соборницька місія християнства та міжконфесійної співпраці в Україні⁴⁸⁵.

Четверта, це – **фінансово-господарська соборність та економічний суверенітет і безпека України**, тобто складання єдиного, збалансованого техніко-економічного і фінансового комплексу, інтегрованого у світову економіку та фінанси. Тут закладені зусилля людей, спрямовані на забезпечення цілісності економічної системи, консолідації ресурсів, інтегрального об'єднання усіх регіонів держави, їх вирівнювання і поглибленої співпраці, створення сприятливих умов для розвитку бізнесу і підвищення на цій основі матеріального рівня громадян⁴⁸⁶. Успішні реформи, подолання безробіття та кризових явищ, модернізація усіх галузей господарства, економічне процвітання України – одна з важливих умов повернення анексованого Російською Федерацією Криму.

П'ята складова – це **політична організація суспільства**, тобто державний чинник, роль людини у формуванні держави як спільного дому українців⁴⁸⁷. Унікальність українського державотворчого процесу зумовлена його історичними особливостями, значною мірою ґрунтується на модерному українському міфі, який виводить коріння організації первісного суспільства та зародження державного життя на землях України з дослов'янських та ранньослов'янських часів. Відлік хронології українського суспільно-політичного життя охоплює княжу добу, козацько-гетьманські часи, державне життя українців у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави, Російської, Османської та Австро-Угорської імперій, а

⁴⁸² Бевз Т. А. Соборність як складовий елемент української національної ідеї // Україна від самотності до соборності. Київ: ДАКККіМ, 2008. С. 5 – 10.

⁴⁸³ Кононенко П., Кононенко Т. Україна у нас одна. Тернопіль: Джура, 2014. 664 с.; Корсак К. В. Українська ідея ХХІ ст. та її наукові основи // наук. вісн. Кременецького ГПІ. 2014. Вип.3. С.153 – 161.

⁴⁸⁴ Калакура Я. С. Національна пам'ять як чинник утвердження української ідентичності // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип. 21: Україна в євроінтеграційних процесах. У 2-х тт. Т. 1. Київ: КіМУ, 2012. С. 35 – 37.

⁴⁸⁵ Лешан В. Ю., Звенигородська Ю. М. Історія Християнства в Україні. Чернівці: Рута, 2007. 159 с.; Чос В. Історія християнства в Україні. Вид. 2-ге. Сміла: Блискавиця, 2007. 109 с.

⁴⁸⁶ Заставний Ф. Д. Економічні райони України. Львів: Априорі, 2010. 207 с.

⁴⁸⁷ Неліпа Д. В. Соборність України на сучасному етапі державотворення // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. Вип. 91 – 93. Київ, 2009. С.73 – 76.

також Польщі, Румунії та Чехословаччини. Період Української революції 1917 – 1921 рр. залишив у спадок цілу палітру різноманітних державних утворень, що втілювали різні моделі державної організації, але сповідували ідею спільної національної держави⁴⁸⁸. Кроком до уніфікації державного життя, хоча й суперечливим і маніпулятивним, стала радянська доба, на міфах якої сформувалося те покоління, прогресивна частина якого взяла на себе фундацію творення незалежної України. Власне тут закорінені деякі причини, що продукують ті дискусії, які ведуться й сьогодні навколо українофільства, націоналізму та українського націонал-комунізму. Гострота цих дискусій нерідко розхитує політичну Соборність України, а вона насамперед залежить від консолідації людей, громадянського суспільства і влади.

Шоста складова – це *участь людей у захисті Соборності України*. У рамках цього чинника дослідники виокремлюють *військово-оборонний та інформаційний* сегмент Соборності України, російсько-українських воєн⁴⁸⁹, який особливо актуалізувався в контексті нинішньої Вітчизняної війни українців проти російської агресії, тероризму та сепаратизму.

І, нарешті, *сьомий компонент Соборності – міжнародний*, або геополітичний чинник історичного процесу соборування України, в якому теж людський фактор відіграє далеко не останню роль. Сам перебіг історичного розвитку, який, з одного боку, сприяв утвердженню української ідентичності, стимулював консолідацію етносу, формування нації, державотворчі процеси, забезпечення цілісності України, а з іншого боку, наражався на дію антиукраїнських, сепаратистських, деструктивних та відцентрових сил, а ще більшою мірою на ворожі зовнішні фактори, агресію наших сусідів, які в своїх інтересах прагнули ослабити, розділити, колонізувати Україну, захопити її території і таким чином скористатися унікальним природним і людським потенціалом. Як конкретний вияв такого роду дій дослідники вважають незаконну анексію Російською Федерацією українського Криму, протиправну ескалацію з її боку збройного конфлікту, підтримку терористичних і сепаратистських утворень, намагання зірвати реалізацію Угоди України про асоціацію з ЄС⁴⁹⁰.

⁴⁸⁸ Гай-Нижник П. П. Ідея Соборності й українське державотворення (1918 – 1919 рр.) // Гілея. 2015. Вип. 91. С. 17 – 23.

⁴⁸⁹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Військова еліта Галичини. Львів: Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича, 2004. 373 с.; Темко Г. Д. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис. Москва: Bee Zone, 2004. 343 с.; Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917 – 1920. Київ, 2007. 72 с.; Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ: Темпора, 2009. 480 с.

⁴⁹⁰ Українська революція гідності, РФ і міжнародне право / ред. О. В. Задорожний. Київ: К.І.С., 2014. 1013 с.

Якщо говорити про *хронологічний або часовий* вимір Соборності, то переважна більшість сучасних українських істориків беруть за відправну точку соборності України об'єднання земель навколо Київського княжого престолу IX – XI ст. При цьому звертається увага на те, що княжа доба нашої минувшини проникнута дією двох протилежних тенденцій: інтеграції та дезінтеграції. Від того часу ці тенденції не покидають українську історію, залежно від внутрішніх і зовнішніх чинників домінування цих тенденцій поперемінно змінювалося, але провідною з них все ж залишався об'єднавчий рух. «Ненормальність» українського соборницького процесу зумовлювалася періодичною відсутністю у ньому власного організуючого і консолідуючого чинника, тобто національної держави, що було характерним, по суті, для всіх аналогічних процесів у інших народів і країн. Ця «ненормальність» виявлялася і в соборності на регіональному рівні, наприклад, об'єднання українських земель навколо Галича у XII – XIII ст., їх збирання у складі Великого князівства Литовського, відтак у складі Речі Посполитої. В ролі «збирачів» наших земель виступали й Московія, Османська, Російська та Австрійська імперії. У XX ст. такими «збирачами» виступали як Сталін, так і Гітлер, спекулюючи і паразитуючи на природному прагненні українського народу до єдності та консолідації, маскуючи свої великодержавні амбіції.

Усі означені чинники соборницького процесу тісно взаємодіють між собою, а їх системне дослідження вибудовує підґрунтя для подальшого утвердження соборності як України в цілому, так і української історіографії, яка нині перебуває далеко не в ідеальному стані. І все ж відродно, що за останні роки, незважаючи на кризові явища, помітно послабився розкол українських істориків за географічно-регіональними, політичними, релігійними, методологічними відмінностями, послабилася ідеологічна конфронтація та протистояння, намітилась консолідація їх зусиль. Стрижнем соборності українських істориків стає усвідомлення переважною більшістю з них незалежності України, їх самоідентифікація з українською національною ідеєю, об'єднання творчого потенціалу для створення фундаментальної історії України, вироблення українського бачення світового історичного процесу. Нинішнє професійне співтовариство українських істориків як інтелектуальна спільнота представлена різними потоками наукових сил, дослідницьких напрямів, характеризується розмаїтістю, плюралізмом і розбіжностями в підходах до методології пізнання, в трактуванні конкретних подій і фактів, але домінуючою простежується тенденція до консолідації різних генерацій істориків материкової України, західної і східної діаспори до соборності української історичної думки на ґрунті національних цінностей. Тим не

менше, насторожує, що окремі історики в умовах путінської агресії не зайняли принципову позицію в оцінці антиукраїнської діяльності терористично-сепаратистських груп та їх кремлівських спонсорів, висловили сумнів щодо надання українському православ'ю автокефалії. Це ще більше посилює мотивацію подальшої соборності українських істориків, зосередження їх зусиль на створенні ґрунтовної, правдивої і об'єктивної наукової історії свого народу, виробленні більш-менш спільного національного погляду на вітчизняну і зарубіжну історію, прискорення інтеграції української історіографії в загальноєвропейський і світовий інтелектуальний простір.

Підсумовуючи висловлені тут підходи до антропологічного виміру української соборності, важливо ще раз підкреслити, що вона *є творінням Людей для Людей*. Сьогодні ми ще далеко не знаємо тих мільйонів *Людей*, які закладали ідейні підвалини соборницького руху, будували його фундамент і забезпечили реалізацію в новітній історії. Зрештою, їх усіх не перерахуєш. Мова йде про понад 50 поколінь жителів українських земель, про київських, переяславських, чернігівських, волинських князів. Це Аскольд і Дір, Ольга і Святослав, Володимир Великий і Ярослав Мудрий, Святослав Хоробрий і Володимир Мономах, Роман Мстиславич і Данило Галицький, це наші славні гетьмани – Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа та інші. Це наші духовні пастері, митрополити і патріархи, носії християнських цінностей і моральні авторитети, насамперед Григорій Сковорода, галицькі будителі – провідники «Руської трійці», діячі Київської громади, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Степан Бандера, Роман Шухевич і т. д. Це підпільники ОУН і вояки УПА, українські шістдесятники і дисиденти, герої Помаранчевої революції і Революції Гідності, Небесної Сотні і антитерористичної операції і російсько-української війни.

На завершення вважаємо доцільним привернути увагу до низки невирішених питань, до перспективних напрямів як подальшого дослідження самої проблеми, так і утвердження соборності України в суспільно-політичній практиці. На часі своєрідна ревізія не тільки старих, але й деяких новітніх інтерпретацій соборності в українській гуманітаристиці, спрямована на очищення від міфологем, спекуляцій, стереотипів, деформацій, перекручень, успадкованих від імперської доби, насамперед від схеми спільної з Росією історії України, від так званої «спільної колиски», від ідеологем «старшого брата» і «одного народу», на переоцінку подій і фактів з урахуванням нинішньої широкомасштабної і затяжної війни путінської Росії проти України. Особливої актуальності набуває *подолання стереотипів і міфологем росій-*

ської історіографії, її намагання представити українців і росіян як «один народ», замовчування історично сформованих культурних, світоглядних і ментальних відмінностей між ними. З огляду на антропологічний аспект соборницької ідеї дуже важливо утверджувати у суспільній свідомості розуміння того, що українці – окремих і самодостатній народ, а відмінності між його західним і східним крилом – мінімальні. У цьому зв'язку варто звернутися до думки Є. Коновальця щодо позиції Січових стрільців в Українській революції. Сформовані в основному із галичан, вони захищали Центральну Раду як символ української державності, підтримували її авторитет силою зброї і ціною свого життя. Незважаючи на те, що після проголошення ЗУНР вони потрібні були в Галичині, і далі залишалися в Києві, щоб рятувати українську державність та ідею соборності, не наголошуючи, а навпаки, стираючи різницю між українцями Заходу і Сходу. Для них ідея соборності, як і ідея державності, не була лише теоретичною істиною і духовною вартістю, а стала реальним завданням, яке вони самовіддано виконували⁴⁹¹.

Необхідна повніша кооперація та координація зусиль українських гуманітаріїв, насамперед істориків, етнологів, політологів навколо наповнення людським змістом понять «Соборність України», «українська соборність», «соборність української культури і ментальності», обґрунтування оптимальної моделі і шляхів утвердження соборної України як самостійної, цілісної, територіально неподільної, демократичної європейської держави. Потрібна також додаткова аргументація соборності не тільки як ціннісного, духовно-політичного явища в житті української нації і держави, але й як закономірного процесу, що охоплює всю багатомістову історію України і невіддільного від боротьби за її самостійність, а його утвердження відбувається на основі осмислення історичної пам'яті, спільних інтересів українського соціуму, єдиного інформаційного простору. На всеукраїнському тлі єдності може розглядатися й так звана «регіональність» у контексті децентралізації влади, але не дезінтеграції України.

Майже всі дослідження Акту Злуки побудовані на позитиві. І це правильно. Але принцип об'єктивності орієнтує нас згадати зовнішніх та внутрішніх ворогів Соборності України, назвати імена тих персонажів, які були проти і доклали не мало зусиль, щоб їй зашкодити. Хто вони? Усіх не перерахуєш, але декілька відомих прізвищ слід назвати. У війні проти незалежності УНР фактично спільним фронтом виступили адепти «білої» і «червоної» Росії. З одного боку, Корнілов, Денікін, Врангель, а з другого –

⁴⁹¹ Коновалець Є. Причини до історії ролі Січових стрільців в Українській революції // Розбудова нації. 1929. Ч. 1. С. 21.

вожді російського більшовизму і їх агенти в Харкові та інших містах України, включаючи й Східну Галичину, де діяли осередки комуністичної партії: Ленін, Троцький, Сталін, Свердлов, Ворошилов, Орджонікідзе, Фрунзе, Будьонний, Квірінг, Пятаков, Артем, Затонський, Раковський, Антонов-Овсієнко та ін. Це вони були диригентами повалення Директорії, окупації України, проголошення спочатку так званої УСРР, а відтак Галицької соціалістичної радянської республіки. Проти Злуки українських держав виступили лідери відновленої Речі Посполитої – Сержинський, Дашинський, Пілсудський, Морачевський та ін. Не без їх участі була знищена ЗУНР. Не залишились осторонь і державні діячі Угорщини та Румунії, які окупували Закарпаття та Буковину.

Нарешті, не слід забувати, що одним із принципів соборності є органічне поєднання не лише спільного, але й різноманітного. Це повною мірою стосується національного характеру й ментальності українців, оскільки в них простежуються козацько-лицарські та догідливо-приспосованські традиції, як спільні сильні риси: працьовитість, хоробрість, волелюбність, демократизм, миролюбність, толерантність, незлопам'ятність, бережливість, терпимість, а також негативні: національний інфантилізм, надмірний індивідуалізм, поєднаний зі схильністю до анархізму, відчуття ущербності, зверхність особистих інтересів над загальнонаціональними, намагання видавати бажане за дійсне, конформізм, брак дисциплінованості, протистояння політичних і релігійних орієнтацій, намагання перекласти вину на іншого. Звичайно, з цими відмінностями треба рахуватися, але не можна їх перебільшувати. Ще раз згадаймо М. Грушевського: «Нарід наш висловив свою волю, щоб Україна була одна, Східня і Західня, Наддніпрянська і Наддністрянська, оден край і оден народ, одно тіло й душа, і нема чого копірситися в другорядних відмінах сих двох частин нашої єдиної вітчизни...»⁴⁹².

Перефразовуючи слова видатного мислителя сучасності Любомира Гузара, можна стверджувати, що Україна не ділиться на Схід і Захід, вона ділиться на тих, хто її любить і хто ненавидить. Отже, соборність як найцінніший скарб українського народу залишається й сьогодні в епіцентрі загроз, ідеологічних маніпуляцій Кремля, який під прикриттям парадигми «одін народ», «общая історія», «каноніческая територія», «руській мір» тощо і надалі публічно демонструє, що Росія не відмовилася від імперських зазіхань, вона була і залишається ворогом Соборності України, а Соборність – це найбільша наша сила, це наше майбутнє, яке потребує реальної підтримки, неухильного відстоювання і захисту.

⁴⁹² Грушевський М. Лист до канадських українців // Великий Українець. Київ, 1992. С. 266.

3.4. На шляху до цивілізаційної ідентифікації українців Сходу і Заходу

Українська революція 1917 – 1921 рр., ухвалення Акту Злуки, будучи спрямованими на національне визволення, відновлення державності та соборності України, з погляду антропологічного виміру мають ще одну винятково важливу особливість: вони дали старт цивілізаційній ідентифікації українців Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття. В антропологічній науці є окремий розділ, присвячений ідентифікаційним процесам, які розглядаються, насамперед, у контексті ідентичності особистості. Соціальна психологія трактує *особисту ідентичність, або самоідентичність (Self-identity)*, як єдність, цілісність і спадкоємність життєдіяльності кожної окремої людини, її мети, мотивів і осмислених життєвих установок, що виявляються як у поведінці особистості і реакції на неї інших людей, так і в її здатності підтримувати і продовжувати свій родовід, історію власного «Я», що зберігає свою цілісність, незважаючи на те, що окремі її компоненти можуть змінюватись. Кожна людина набуває тієї чи іншої ідентичності в ході індивідуального розвитку на тлі соціалізації, ідентифікації, особистісної інтеграції тощо. При цьому саме ідентифікація має властивість змінюватися і, за визначенням Е. Еріксона, набувати як позитивного, так і негативного забарвлення. Можливі не лише кризи, але й втрата індивідуумом ідентичності, яка зумовлена різкими соціокультурними, політичними змінами або з віковими психологічними кризами. Це виявляється в таких формах, як психічні патології, відчуження, деперсоналізація, маргіналізація, девіантна поведінка тощо.

Усвідомлена ідентичність надає особистості певної цілісності, визначеності, відчуття спадкоємності, забезпечує, допомагає встановити схожість з одними людьми та відмінність від інших. У процесі цього порівняння формується соціальна ідентичність, такі її різновиди, як культурна, етнічна, мовна, політична, релігійна, територіально-географічна та ін. До більш високих рівнів ідентичності відносять етнонаціональну та цивілізаційну, які, в рамках антропологічного коду української цивілізації, заслуговують на пильну увагу. Зазначимо одразу, що ці ідентичності тісно пов'язані між собою, оскільки в етнічній та національній ідентичностях присутні загальноцивілізаційні елементи, а цивілізаційна ідентичність не є позанаціональною або наднаціональною. Ось чому формування української регіональної цивілізації супроводжувалося кристалізацією різних ідентифікаційних моделей як елементів цивілізаційної спільноти⁴⁹³. До цієї проблеми дедалі частіше

⁴⁹³ Калакура Я. С., Юрій М. Ф. Методологічні засади цивілізаційного пізнання культури // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016 / 3 – 4 (83 – 84). С. 41 – 54.

звертаються представники різних галузей гуманітаристики, ставлячи в епіцентр українську людину в інтер'єрі ідентичностей, включаючи і європейську⁴⁹⁴.

З проголошенням самостійності Української Народної Республіки, а відтак Української Держави, з прийняттям Акту Злуки відбувалося визнання України на міжнародному рівні, що відкривало шанс для утвердження регіональної цивілізації, розгортання інтеграційних процесів і формування цивілізаційної ідентичності. Належність етнічних територій українського народу до складу Російської та Австро-Угорської імперій, їх асиміляторська політика стосовно українців виступала головним гальмом природного ідентифікаційного процесу, а отже, падіння і демонтаж імперій дали потужний поштовх його прискоренню. Вся попередня боротьба українців за збереження і осмислення самобутності своєї ідентичності була невіддільною від їх боротьби за виживання як окремого етносу, від вироблення спільного погляду на своє минуле і майбутнє. Іншими словами, українці Сходу і Заходу, спираючись на вже наявні найпростіші форми ідентичності, впритул підійшли до досягнення нового рівня етнонаціональної тотожності із цивілізаційним забарвленням.

За кілька століть імперської колонізації України, російщення та полонізації, мадяризації та румунізації її населення ідеологам «єдиного народу» значною мірою вдалося розмити українську ідентичність, всіляко асимілюючи і декультуризуючи його та гіперболізуючи регіональні відмінності української людності з тим, щоб перешкодити їй відчутти себе окремим і самодостатнім народом. Розмита ідентичність на початок ХХ ст. була найбільш властива зрусифікованим і полонізованим містам, у яких динамічно зростала кількість неукраїнського населення, а українці перетворювались у меншість міст, втрачали не лише мову своїх предків, а й зв'язок із українським селом, яке, як відомо, залишалося берегиною національної народної культури і ментальності. Курс на денационалізацію українського суспільства завдав великої шкоди ідентичності і вкрай негативно позначився на державобудівних процесах революційної доби. Частина українців, сформованих у несприятливих історичних умовах, втративши внутрішній кордон з росіянами, поляками, угорцями та румунами, опинилися на міждоріжжі зі сусідніми народами та культурами. Ситуація ускладнювалася й тим, що російська і польська соціал-демократія, зашорені гаслами інтернаціоналізму, свідомо стримували процес національного відродження. До того ж подібні гасла згодом були

⁴⁹⁴ Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності: навч. посібник / кол. авторів; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З. Е. Скринник. Київ: УБС НБУ, 2015. 609 с.; Іванова Л. Г. Національна ідентичність і державницька ідея в Україні (ост. чверть ХVІІІ – 60-ті рр. ХІХ ст.) Історичні розвідки. Київ: Дніпро, 2017. 368 с.

підхоплені російськими більшовиками і польськими шовіністами в ході окупації українських земель. Ось чому важливо звернути увагу, принаймні схематично, на історичні витоки етнонаціональної ідентичності українців, етапи її формування, тобто на спадщину, яку отримали українські державні утворення в 1917 – 1921 рр.

Дослідники, хоч і вживають термін «етнонаціональна ідентичність», але розрізняють його складові: етнічну (культурну, релігійну, мовну) і національну ідентичність, тобто з політичним відтінком. Остання ґрунтується на усвідомленні себе представником відповідної національної спільноти, частиною нації, на розумінні відмінностей від інших спільнот, на відокремленні «ми» від «не ми». Іншими словами, національна ідентичність – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільноти, духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психолого-етнічної самотності та неповторності нації⁴⁹⁵.

Як уже зазначалось у попередніх розділах, початки ідентифікації на теренах України, під якими розуміють процес набуття особистістю тих чи інших спільних ознак, пов'язані з давньою історією. Якщо мова йде про формат родів, громад, земель, а відтак князівств, то він сягає дохристиянських часів. Цей процес був помітно прискорений утворенням і зміцненням Києво-руської держави, формуванням спільної території і прийняттям християнства, відтак підхоплений її Галицько-Волинською наступницею, що й стало могутнім духовним ідентифікатором народжуваного українства. Поступово складалася в загальних рисах русько-українська ідентичність із яскраво вираженими європейськими ознаками, особливо в умовах Великого князівства Литовського, коли русько-українська мова ставала офіційною, коли зароджувалося козацтво, формувалася власна еліта (шляхта і козацька старшина) з ознаками етнічної свідомості та ментальної самотності, засновувалася Острозька і Києво-Могилянська академії, братства, книгодрукування, повертався до вжитку термін «Україна». Однак по мірі утворення Речі Посполитої, московської і польської експансії, незважаючи на спротив і потужний національно-визвольний рух козацтва, на Наддніпрянщині поступово змінювався напрям ідентифікації: із західної моделі на східну. В XVII – XVIII століттях постали так звані малоросійська ідентичність на Сході і малопольська на Заході з відповідними пріоритетами українськості низів та російськості і польськості частини верхів. Під впливом Просвітництва, ідей романтизму та народництва у суспільній свідомості формувалася етнічна концепція нації, фундатори якої, не заперечуючи роль територіального чинника, висунули на пріоритетне місце такі фактори ідентифікації, як: усвідомлення спільного

⁴⁹⁵ Кресіна І. Національна свідомість: сутність, основні складові та рівні функціонування // Нова політика, 1998, № 3. С. 14.

походження, вживання рідної мови, дотримання більш-менш однакових обрядів, звичаїв і традицій, мобілізаційна готовність народу до спільної боротьби за національне визволення, свободу і власну державність. Паралельно уже в середині та другій половині XIX ст. завдяки новій генерації духовно-культурної еліти, Громадівському руху, «Руській Трійці», Кирило-Мефодіївському братству, діяльності Просвіти, НТШ, подвижництву Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Максимовича, І. Франка, М. Грушевського та ін., появі перших українських політичних партій і поширенню друкованого слова на всіх теренах України активно проростла українська етнокультурна ідентичність із яскраво вираженими національними елементами. У цьому контексті видається доречною думка Л. Нагорної про те, що національну ідентичність слід розуміти, по-перше, як комплекс етнонаціональних факторів, які становлять основу класифікації особи або групи на ґрунті відчуття історичної індивідуальності, самотності цієї спільноти, прихильності до національних цінностей; по-друге, як відчуття належності до політичної нації⁴⁹⁶.

Сучасна гуманітаристика, окрім етнічної та національної ідентичностей, розрізняє й інші види, наприклад, вікову, статеву, соціальну, політичну, культурну, цивілізаційну, ідентичність особистості (групову або індивідуальну). Однак будь-яка ідентичність, у кінцевому підсумку, є вибором Людини як її найвищої цінності. Саме українська Людина по мірі того, як вона понад тисячоліття безперервно освоювала і формувала свій етнічний простір, творила в ньому соціокультурну унікальність, свою цивілізацію як невід'ємну частку світової цивілізації, ставала центральною постаттю цивілізаційної ідентичності. Що ж розуміє сучасна гуманітаристика під поняттям «*цивілізаційна ідентифікація*»? І. П. Куций, шукаючи відповідь на це питання на основі історіографічного аналізу наявних студій, цілком справедливо дійшов висновку, що це поняття залишається «методологічно невідрефлексованим» і потребує подальшого осмислення з урахуванням сучасних євроінтеграційних процесів⁴⁹⁷. Його трактування слід виводити, насамперед, із загального визначення взаємопов'язаних категорій: «цивілізація» та «ідентичність». Першу розглядають як спільноту людей, яка впродовж значного періоду має, порівняно з іншими, стійкі спільні риси соціокультурного, політичного, економічного, ментально-світоглядного характеру і котра багато в чому відмінна від інших спільнот, сповідує більш-менш однакові духовні цінності та ідеали.

⁴⁹⁶ Нагорна Л. Категорія «національна ідентичність» в сучасній етнополітології // Наукові записки / збірник. Київ: ІПіЕНД. – Серія «Політологія і етнологія». Київ, 1999. Вип. 6. С. 3 – 11.

⁴⁹⁷ Куций І. П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації // Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 122.

В другій, тобто в ідентичності, закладена ідея постійності, тотожності, спадкоємності індивіда і його самосвідомості з певною спільнотою⁴⁹⁸. Ця ідея лежить в основі **базової ідентичності народу**, яка ґрунтується на усвідомленні спільності території, мови, цінностей національної культури, освіти, духовності, звичаєвих імперативів ментальності, моралі, консолідуючої ролі національної держави.

У новітній науковій літературі виокремлюють декілька історико-ієрархічних рівнів ідентифікації, зокрема: родову, регіональну, етнічну, національно-культурну і найвищу – цивілізаційну. Однак ці рівні не означають обов'язкову хронологічну черговість їх становлення, оскільки йдеться про складну конструкцію, в якій взаємопов'язані і взаємодіють різні за характером компоненти, зокрема, етнічні, культурні, територіальні, економічні, соціальні, політико-юридичні, міжнародні та ін. Зазвичай вони досягаються поступово і паралельно, але з відповідними пріоритетами на тому чи іншому етапі історії. Сказане стосується й національної ідентичності, становлення якої відбувається шляхом усвідомленого ототожнення, уподібнення людини з певною нацією. Національна ідентичність синтезує об'єктивні і суб'єктивні ознаки нації. В цьому зв'язку актуальною для України і в сучасних умовах залишається думка англійського мислителя Ентоні Дж. Сміта про те, що «люди повинні ідентифікувати себе з нацією, якщо прагнуть свободи й самореалізації»⁴⁹⁹. Ця думка перегукується зі словами Івана Франка: «Все, що йде поза рами нації, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»⁵⁰⁰.

На зламі XIX ст. на українському національно-культурному ландшафті проглядалося декілька територіально-географічних зон зі своїми центрами комунікації в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Чернігові, Новгород-Сіверському, Львові, Перемишлі, Чернівцях. Українські осередки діяли і за межами України, зокрема, у Відні, Варшаві, Женеві, Петербурзі тощо. Робилися спроби скоординувати їх національно-культурницьку діяльність, але вони наштовхувалися на спротив і жорстке переслідування з боку обох імперій. В умовах Першої світової війни і Української революції український національний рух дедалі більше політизувався як цілісність, хоча в українців Сходу і Заходу все ще побутували залишки попередніх орієнтацій, як-от: на Галичині – народовство (українофіли), австрофільство (надія на допомогу

⁴⁹⁸ Див.: Євтух В. Ідентичність // Політична енциклопедія. Київ, 2011. С.274 – 275.

⁴⁹⁹ Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. С. 82.

⁵⁰⁰ Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Збір. тв. у 50-ти томах. Т. 45. Київ: Наукова думка, 1986. С. 278.

австрійського цісаря), полонофільство (зв'язок із польським визвольним рухом), москвофільство (подібність віри і мови), панславізм (ідея слов'янської єдності). Однак, як правильно помітив І. Куций, українофільська течія галицької суспільної і науково-історичної думки зазнала своєрідної еволюції від слов'янсько-православної до «західницької» (європоцентричної або окциденталістської) моделі цивілізаційної самоідентифікації⁵⁰¹. Водночас після третього поділу Речі Посполитої боротьбу за впливи на наддніпрянців польські і російські ідеологи помітно посилили, обґрунтовуючи відповідно свої претензії на українські землі, прикриваючись нерідко історичною фразеологією та гаслом слов'янського братства. На Слобожанщині та Півдні України домінувало малоросійство, на якому паразитували провідники русофільства. Все це ускладнювало ідентифікаційний процес на ґрунті загальноукраїнського порозуміння, яке, тим не менше, проростало на всіх етнічних землях України, хоча й по-різному. Його підживлювали усвідомлення спільної спадщини – Києворуської і Галицько-Волинської держав, звияги лицарів козацької доби і, розуміється, спільна мова, традиції, звичаї, національна література, театр та усна народна творчість, християнські цінності.

Негативно відбивалася на ідентифікації українства тривала відсутність єдиних самоназв «Україна» і «українці» як умови довершеності націєтворення. Наприклад, на західноукраїнських землях поряд з назвою «українці» вживалися такі терміни, як «русини», «руські», «руснаки»⁵⁰², а на східних землях частина українців змирилася з назвою «малороси» або й «хохли». Боротьба галичан і наддніпрянців за спільну назву «українці» та «Україна-Русь», «Україна» стала важливим чинником утвердження національної ідентичності в її етнічних кордонах, а відтак і цивілізаційної. Принагідно нагадаємо, що всі державні утворення 1917 – 1921 рр. мали у своїй назві етнонім «українська»: Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, Українська держава. На тлі цих процесів розгорнулася офіційна сакралізація національних символів – Державного гімну «Ще не вмерла Україна...», Тризуба, а також грошової одиниці Києворуської держави – гривні. Разом з цими символами відбулася сакралізація Січових стрільців, їх гімну «Червона калина», Героїв Крут, «Першолистопадового зриву», Акту Злуки тощо.

⁵⁰¹ Куций І. Способи цивілізаційної самоідентифікації в українській історіографії Галичини XIX ст. // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Тернопіль, 2012. Вип. 10. С. 288 – 295.

⁵⁰² Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 498 с.

Важливу роль у консолідації українців на політичному рівні відіграли законодавчі акти про громадянство, схвалені в УРН, Українській Державі та ЗУНР. Вони створювали юридичні основи громадянської ідентичності, надавали громадянам усю повноту громадянських і політичних прав, не передбачаючи при цьому подвійне громадянство. Водночас у них були визначені спільні обов'язки громадян: коритися законам держави, боронити її від ворогів, підтримувати в ній добрий лад, свободу, рівність і справедливість⁵⁰³.

Могутнім резервуаром формування нової ідентичності в добу революції поряд з мовою стала культура в широкому розумінні слова, усі її компоненти, насамперед народна творчість, яка впродовж тисячоліття передавалася від покоління до покоління і закладала основи спільної культурної спадщини українців усіх регіонів. Саме народна культура забезпечувала спадкоємність комунікації між людьми, виступаючи у формі міфів, казок, пісень, обрядів, звичаїв тощо. Відновлення української державності в 1917 р. створювало умови для розвитку національної освіти і науки, для повноправного самовизначення України і рішучої політичної сепаризації від Московії та Польщі. У цьому контексті своєчасними і доречними виявилися статті М. Грушевського «Звідки пішло Українство і до чого воно йде?», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Якої ми хочемо автономії й федерації?», «Кінець московської орієнтації», збірка «На порозі нової України» та ін., у яких учений у науково-популярній формі піддав гострій критиці тезу про «триєдиний рускій народ», з'ясовував самотність українського народу, розкрив небезпеку малоросійства з його «духовним холопством», «холуйством раба». Він звернув увагу на європейськість української нації, підкресливши, що, порівняно з народом великоруським, «український являється народом західної культури ...»⁵⁰⁴. Проаналізувавши праці М. Грушевського з історії формування українського народу, відомий грушевськознавець Ігор Гирич образно назвав його «конструктором української модерної нації»⁵⁰⁵.

Певною мірою зі словами М. Грушевського перегукуються міркування В. Липинського, який розглядав самовизначення України не так у руслі альтернативи: «Схід» або «Захід», як у в пошуках власного шляху. Він наголошував, що відмінність України від Росії полягає, насамперед, у політичному чиннику. «Основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не

⁵⁰³ Копиленко О. Л. З історії законодавства про громадянство України. Київ: Парламентське вид-во, 2001. 72 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію ...». Київ: Парламентське вид-во, 2018. 496 с.

⁵⁰⁴ Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Т.4. Кн. 1. Серія «Суспільно-політичні твори». Львів: Світ, 2007. С. 231, 233.

⁵⁰⁵ Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української нації. Київ: Смолоскип, 2016. 840 с.

віра...а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави й громадянства – тих, що правлять, до тих, ким правлять. І тільки спираючись на цю різницю політичну, тільки під політичними, а не під культурно-національними чи соціальними гаслами, можна від Москви відділити Київ і можна в окремій Державі Українській перетворити малоруське плем'я в українську Націю»⁵⁰⁶. Вчений схилився до того, що «українство як рух державно-національний є дитиною культури європейської, не азійської, то щоб зреалізуватись, народитись, воно мусить перш за все одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі. Без політичної сепарації від Польщі не може бути України... Одсепаруватися від Польщі, але так, щоб не утопитися в руськім морі – ось проблема, остаточного розв'язання якої не знайшло українство на протязі тисячі літ»⁵⁰⁷. З цих висловлювань напрошується висновок про те, що Україна мала формуватися на основі власної ідентичності з урахуванням особливостей її історичного шляху і географічного положення, не ігноруючи той факт, що західні землі були тривалий час під владою Польщі, а потім Австро-Угорщини, натомість Наддніпрянщина та Схід – під владою Росії, що відбилося на свідомості, ментальності, культурі, традиціях, релігійній належності населення.

Порівнюючи ідентифікаційні процеси на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині, необхідно, принаймні стисло, згадати про роль церкви в них. Як відомо, на теренах України діяли різні релігійні конфесії, переважно християнські і, відповідно, формувалися адекватні християнські цінності та релігійні ідентичності. Однак, якщо на Сході домінувало православ'я, то на Заході – католицизм і уніатство. Населення Західної України здебільшого сповідувало греко-католицизм і мало при цьому вищий рівень національної свідомості, а населення Центру, Півдня та Сходу України дотримувалося переважно православ'я в московському форматі. Проте й на Галичині, Буковині та Закарпатті навіть після Берестейської унії зберігалася дефініція «Руська православна церква», а поряд з нею побутували такі назви, як «Греко-католицький обряд», «Руська церква/руський обряд», демонструючи успадкування давньої традиції, що сягала часів Русі. Частина служителів церков, будучи покликаними об'єднувати вірних, намагалася шукати нейтральну позицію у ставленні до громадянців (українофілів) і москвофілів, відстоюючи інтереси українства. Однак представники останніх стали нав'язувати

⁵⁰⁶ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Я. Пеленський (ред.); НАН України, С.ХХV ін-т Східноєвропейських досліджень. Київ; Філадельфія. Т. 6. Кн. 1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. 1995. С.ХХV.

⁵⁰⁷ Там само. С.ХХVI.

галичанам етнонім «галицький малоруський народ» як частина великоруського народу. Починаючи з межі XIX – XX ст. у церковну лексику поряд з етноніми «українець», «український» активно входять терміни «Українська греко-католицька церква», «Українська католицька церква». Завдяки А. Шептицькому УГКЦ активно долучалася до участі в культурному, політичному, економічному відродженні українського народу. Нагадаємо, що автором музики гімну України, нині Державного, став унійний священник Михайло Вербицький. У революційну добу УГКЦ підтримала проголошення ЗУНР і її курс на творення незалежної Соборної Української держави, на укладання Акта Злуки УНР та ЗУНР. Пройдуть роки, і славетний патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий зазначить, що вона, з одного боку, в повному розумінні є католицькою як до свого внутрішнього, так і до свого зовнішнього католицтва, оскільки має повноту християнської віровизначеної спадщини і зберігає свою поєднаність з Римом, а з другого, УГКЦ є в повному і справжньому розумінні православна, бо зберігає і обороняє передану спадщину «Господньої благовісти Отців Церкви і Вселенських Соборів з часу перед трагічним роздором поміж Сходом і Заходом». Ці принципи засвідчували великий потенціал для примирення християнських церков і пошуку шляхів досягнення церковної єдності на основі правдивого синтезу спільної традиції християнської віри. Вони не втратили актуальності і в сучасних умовах, коли українці вибороли відродження автокефалії Православної церкви України, незалежності від Москви.

Під впливом Української революції розгорнулися глибинні трансформації ієрархів православних церков на східних землях, які стали відмовлятися від девізу Москви «самодержавіє, православіє, народність», спрямованого фактично на формування великоруської ідентичності під фальшивим гаслом «один народ». За таких умов у середовищі освіченої частини українського селянства та інтелігенції, зокрема тієї, яка відчувала свій зв'язок із народним корінням, набуло поширення гасло «За власну рідну і незалежну Церкву!». В опозиції до цього руху виступила інша частина зросійщених українців, так званого російськомовного населення, особливо Півдня і Сходу, яке не усвідомлювало окремішність своєї православної ідентичності від російської культурної матриці: для них те й інше було двома невіддільними частинами власної релігійності. Тим не менше, всі уряди УНР, ЗУНР та Гетьманату П. Скоропадського вважали, що в незалежній державі має бути незалежна церква. 1 січня 1919 року Директорія УНР ухвалила закон, який проголошував утворення Української автокефальної церкви, діяльність якої, як і Української греко-католицької церкви, за слушних умов, могла сприяти утвердженню української ідентичності. На жаль, по мірі насадження більшовицького режиму в Україні та її втягування до складу СРСР проголошена автокефалія православ'я була знищена.

Примітною особливістю ідентифікаційного процесу в Україні був пріоритет людини в ньому, а також те, що його ідейні провідники з часів Григорія Сковороди сповідували принцип «пізнай себе» через формулу: «я – моя духовність – Бог», яка лягла в основу усвідомлення себе як особистості, її здатності відчувати межу між «своїм» і «чужим» світом⁵⁰⁸. Оця персональна ідентичність українців ставала частиною національно-культурної спільності, посилювала усвідомлення населенням своєї автентичності, вкоріненості в національну історію, культуру та менталітет. Пріоритет персоналізму в самоідентифікації українців спирався на індивідуалізм як рису їх ментальності, на прив'язаність до рідної оселі, землі і відіграв важливу роль у збереженні самобутності. Ось чому ідея слов'янської єдності в Україні як сегмента цивілізаційної ідентичності була підтримана лише в тій частині, що стосувалася спільної боротьби із самодержавством і збереження самобутності кожного слов'янського народу.

Тут не слід залишати поза увагою, що на той час навіть прихильники української цивілізаційної єдності ще не могли бути обізнаними з цивілізаційними теоріями, оскільки вони тільки зароджувалися на ґрунті поняття «цивілізація», запровадженого Оноре Габріель Мірабо у XVIII ст., а в XIX ст. цивілізованим людством називали лише носіїв європейської культури. Між тим, за концепцією А. Тойнбі, Україна належить до західно-православної субцивілізації, православно-східнословянської цивілізації, макрохристиянського цивілізаційного світу⁵⁰⁹. Ось чому чимало українських інтелектуалів уже тоді намагалися пов'язати майбутнє свого народу з поверненням до культурного і духовного ландшафту західного світу, щоб вирватися з-під російського деспотизму. Водночас побутувала думка і про можливість синтезу східного та західного шляхів цивілізації, зважаючи на характерний для українців ментальний індивідуалізм, який міг би ужитися за певних обставин із психологією західного індивідуалізму.

Однією із об'єднуючих складових формування цивілізаційної ідентичності наддніпрянців, галичан, волинян, буковинців і закарпатців у революційну добу була консолідуюча постать Тараса Шевченка, його творчість⁵¹⁰. Він став духовним батьком, опікуном і символом незламності української нації. Його портрети висіли в кожній селянській оселі між іконами святих, а проникливі слова «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!»⁵¹¹

⁵⁰⁸ Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності: навч. посібник / за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. Київ: УБС НБУ, 2015. 609 с.

⁵⁰⁹ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії пер. з англ. В.Шовкуна. Київ: Основи, 1995. Том 1. С. 190 – 191.

⁵¹⁰ Брижицька С. «Я не самотній». Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. Черкаси: Брама-Україна. 2006. 191 с.

⁵¹¹ Шевченко Т. І мертвим, і живим, і ненародженим... // Зібрання творів: У 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: Поезія 1837 – 1847. С. 354.

сприймалися як заповіт для кожного свідомого українця. На час Першої світової війни і Української революції на всіх українських землях склався своєрідний культ Т. Шевченка. За словами В. Лозового, він уособлював прагнення українського народу до свободи, соборності та національної державності⁵¹². Постать Т. Шевченка справляла колосальний вплив на революційність мас, їх національну свідомість, спонукала українців до спільних дій⁵¹³.

Потужний вплив на об'єднання українців Сходу і Заходу мала подвижницька громадська діяльність і творчість інших українських інтелектуалів: Володимира Антоновича, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Лесі Українки, В'ячеслава Липинського, Миколи Міхновського, Дмитра Донцова та ін. як духовних наставників і провідників нації. Вони сприяли формуванню української національної ідеї на основі утвердження у суспільній свідомості таких понять, як «нація», «єдність нації», «самобутність нації», «національний дух», «національний ідеал», «національна історія», «національна держава» та ін. Дедалі повніший відгук у середовищі українських інтелектуалів знаходив заклик Івана Франка «...навчити галичанина, буковинця чути себе українцем»⁵¹⁴, опанувати рідну мову, «без якої національне виховання не може зробити бажаного поступу»⁵¹⁵. Завдяки Михайлу Грушевському, його фундаментальним «Історії України-Руси» та «Історії української літератури», працям Івана Франка було зроблено вагомий крок на шляху утвердження європейськості української історії та літератури як важливого фактору цивілізаційної ідентифікації.

Говорячи про роль української мови як ідентифікатора нації, про її захист від царських заборон і переслідувань, варто згадати драму «Не вгашай духу!» Панаса Мирного (1918 р.), назву якої він запозичив з Біблії, із послання апостола Павла до фесалонікійців: «Духу не вгашайте!» Цей заклик послужив зверненням письменника до українців: боротися за збереження національної самототожності, відстоювання національної й людської гідності. На думку фахівців, п'єса має два смислові стрижні: а) національна ідентифікація і роль мови в цьому процесі; б) панування чужинців на українських землях. Відповідно, її герої представляли два конфронтуючі табори. З одного боку, вчитель гімназії у відставці Петро Хмара, гімназистка Харитя і студент

⁵¹²Лозовий В. Поширення культу Тараса Шевченка як складова формування української національної ідентичності в період революції 1917 – 1921 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського НУ ім. І. Огієнка: історичні науки, 2015. С. 340.

⁵¹³Машталір А. І. Вплив постаті Т. Г. Шевченка на піднесення національної свідомості українців у 1917 – 1920 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 18. С. 324 – 334.

⁵¹⁴Франко І. Одвертий лист до галицької української молоді//Додаткові томи до Зібрання творів І. Франка у 50 т. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 405.

⁵¹⁵Франко І. Поза межами можливого // Збір. творів у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 280.

Грицько, а з другого – зросійщений поляк Крушельницький і денационалізований семінарист Полікарп Гуня. Шляхом словесного двобою письменник доводить, що людина, яка втрачає мову свого народу, значною мірою втрачає себе і зв'язок зі своїм народом, а народ втрачає таку людину. Втрата рідної мови є втратою національної гідності – такий лейтмотив п'єси.

У контексті аналізу впливу різних чинників на формування етнічної і політичної ідентичності українців у роки війни і революції варто вказати на особливу роль збройних сил українських державних утворень, зокрема, Армії УНР та Української галицької армії ЗУНР⁵¹⁶. Позитивно позначився на цьому процесі український військовий рух, виокремлення українських військових частин, українізація Чорноморського флоту, а також військової освіти. Вояки-українці під впливом революційних подій дедалі глибше усвідомлювали свою національну самобутність, що виявилось і у використанні блакитного (синього) та жовтого національних кольорів у виготовленні прапорів, аналогічних стрічок на одязі. З часом у національних кольорах почали оформлюватися знаки розрізнення – погони, петлиці, лампаси. Для символіки Українських січових стрільців характерним було поєднання зображень Архистратига Михаїла і лева, що символізувало соборність українських земель. Після проголошення Соборності УНР і ЗУНР розгорнулося нівелювання відмінностей у системі військового вишколу в галицьких і наддніпрянських частинах української армії, а перехід Галицької армії в район розташування Дієвої армії УНР став важливим імпульсом для утвердження української ідентичності галичан і наддніпрянців на основі єдиних статутів і принципів виховної роботи у військах. По-своєму впливала на формування ідентичності отаманщина, провідною верствою якої здебільшого була українська інтелігенція. Зокрема, Д. Терпило (Зелений) був учителем. До вихідців із учительських родин можна віднести О. Волинянця, братів Чучупаків, Соколовських та інших. Із земської медицини вийшли І. Луценко, Михайло Малашко. Серед отаманів були колишні студенти Микола Малашко, Гаврило Воробйов (Горобець). Чимало отаманів мали військове походження (Ю. Тютюнник, П. Болбочан, М. Горобець). Більшість цих людей сформувався під впливом пробудження і політизації українського національного руху. Домінуючою ідеологією отаманщини було сповідування народницьких ідеалів, героїзація повстанських рухів часів козаччини та гайдамаччини. На думку П. Гай-Нижника, поєднання соціалістичних поглядів, козацької романтики, намагання вирішити всі питання військовими заходами й породили той тип

⁵¹⁶ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. З. Якимович]. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. 702 с.; Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії // Український історичний журнал. 2012. № 3. С. 4 – 27.

українського отамана, який і створив це історичне явище. Його учасники нерідко виявляли відданість українській справі, героїзм і жертвність у боротьбі з ворогами, але, виступаючи відокремлено від революційної влади, розпорошували національну енергію, занархізовували життя, деморалізували національні сили⁵¹⁷.

Як уже говорилось, рубіж XIX – XX ст. суттєво позначився на політизації українського суспільства, яка розгорталася під впливом наростання революційних настроїв, діяльності українських політичних партій, кожна з яких по-своєму намагалася очолити національно-визвольний і державницький рух в Україні, закласти базу для відповідної політичної (партійної) ідентичності. Політична ідентичність означає певне ототожнення людини з тією чи іншою політичною позицією. Найбільш поширеним виявом політичної ідентичності є належність до держави, участь у державному житті, в політичному процесі загалом. Але вона може виявлятися і у формі належності до тієї чи іншої політичної партії, підтримки її позиції. Сучасна політологія виокремлює декілька форм політичної ідентичності⁵¹⁸, а саме: а) ситуаційна, тобто схильність людини до зовнішнього впливу залежно від ситуації, яка може й змінюватися з появою нових чинників; б) базисна, яка формується на основі наявного у людини політичного досвіду і вияву сталого інтересу індивіда до певних політичних позицій; в) негативна, при якій не сприймається політична ідеологія загалом або орієнтири конкретної партії, її політика. Всі ці форми тією чи іншою мірою знайшли відображення у політичних процесах 1917 – 1921 рр., у діяльності українських політичних партій

Важливим кроком на шляху до національної та політичної ідентичності українського народу стало ідейне переозброєння українських політичних партій на Сході та Заході під кутом зору нових реалій і утвердження україноцентризму. Вони чисельно зросли, переглянули свої програмові завдання, виходячи із завдань революції та державотворення, і, як уже зазначалось, організовувались у міжпартійні об'єднання, в нові коаліційні структури, одні з яких уособлювали спільність дій на Наддніпрянщині – Українська Центральна Рада, а інші – як Українська Національна Рада – на західних теренах. У їх складі були представлені провідні українські «партійні» ідентичності як підґрунтя політичних дій і політичної поведінки різних верств населення України. До Центральної Ради увійшли, зокрема, представники Української соціал-демократичної робітничої партії (УПСР), Української

⁵¹⁷ Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі // Література та культура Полісся. Вип. 58: Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2010. С. 105 – 114.

⁵¹⁸ Угрин Л. Політична ідентичність: плюралізм інтерпретацій // Вісник Львівського університету. Серія філос.- політолог. студії. 8, С. 48 – 55.

народної партії (УНП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП) та ін. У попередніх підрозділах уже називалися прізвища багатьох членів УЦР та її урядів, зокрема, Михайла Грушевського, Дмитра Антоновича, Володимира Винниченка, Олександра Єфремова, Андрія Ніковського, Симона Петлюри, Христофора Барановського, Дмитра Дорошенка, Івана Стеценка, Федора Матушевського, Миколи Міхновського, Миколи Стасюка, Павла Христюка, Євгена Чикаленка та ін. Серед членів Української Національної Ради ЗУНР були українські депутати обох австрійських палат (Палати послів і Палати панів), крайових сеймів Галичини й Буковини, представники єпископату, по три представники українських партій з цих земель. Крім того, до її складу було кооптовано низку визначних позапартійних діячів, представників молоді. З-поміж її членів виділялися такі постаті, як митрополит Андрей (Шептицький), Олександр Барвінський, Іван Горбачевський, Володимир Бачинський, Володимир Бірчак, Олександр Колесса, Кость Левицький, Роман Перфецький, Євген Петрушевич, Степан Томашівський та ін. Ці міжпартійні політичні об'єднання, отримавши статус законодавчих органів, спиралися на громадські організації, завойовували підтримку народних мас і поступово перетворились у державобудівні структури Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, а після Акту Злуки намагалися сформувати всеукраїнський центр побудови Української самостійної соборної держави. Її поява заклала реальний шанс не тільки для утвердження національної, але й цивілізаційної ідентичності українства, хоча навіть у політичному провіді революції не всі усвідомлювали значення соборного процесу і недостатньо вірили в його перспективи.

У політичній ідентифікації українців революційної доби важливу роль відігравав такий фактор, як ототожнення себе з політичним лідером. Вона ґрунтувалася на сприйнятті політичного провідника як особистості, на поділі з ним поглядів, позицій, на вірі в його авторитет і компетентність, або й на негативному ставленні до його конкурентів тощо. Політичний лідер – це людина, яка найповніше усвідомлює інтереси і прагнення суспільства або його частини, здатна згуртувати навколо себе багатьох людей, завоювати у них довіру і авторитет, повести за собою. Однак складність полягала в тому, що тогочасні лідери як представники української еліти самі були неоднорідними за регіональною орієнтацією, що само по собі приховувало небезпеку протистояння на субрегіональному рівні.

Тим не менше, навколо лідерів українського державотворення, насамперед, М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, А. Ніковського, М. Міхновського, Є. Петрушевича, П. Скоропадського, К. Левицького, Д. Вітовського, Є. Коновальця та ін. гуртувалися

порівняно значні групи людей, часом конкуруючі між собою. Якщо говорити про їхні лідерські якості, то вони були різними за своїм характером, психологією, ментальністю, освіченістю, життєвим і політичним досвідом, далеко не з однаковим рівнем національної самосвідомості та гордості, почуттям любові до України, відданості українській справі. Все це теж позначалося на ефективності консолідуючої їх ролі і ставленні до них різних верств суспільства.

Тогочасні розбіжності в оцінках політичних лідерів можна відстежити на прикладі вже згадуваного Миколи Міхновського – одного з яскравих представників українського самостійницького руху, автора відомої праці «Самостійна Україна». Завойовуючи підтримку в народних масах, намагаючись повернути на свій бік українську інтелігенцію, він і його прихильники стикалися зі спротивом не лише залишків царської бюрократії та зросійщеної культурної еліти, але й з нерозумінням та відкритою неприязню і з боку поміркованих українських діячів. Зокрема, М. Грушевський вбачав у Міхновському людину «зі здібностями і ще більше амбіціями, із сильним нахилом до авантюризму, інтриги і демагогії»; С. Петлюра критикував його на сторінках часопису «Україна», звинувачував в «обмеженості і вузькості»; Володимир Винниченко в одному із своїх ранніх гумористичних оповідань «Поміркований та щирий» теж створив непривабливий образ самостійника Данила Недоторканого, у якому можна було впізнати риси М. Міхновського. Натомість українські самостійники сприймали його зовсім по-іншому. Один з них, Сергій Шемет, пізніше згадував: «Це було велике серце. В ньому палав такий вогонь любові до України, що в іншій країні він запалив би мільйони сердець бажанням патріотичного подвигу, а серед нашої інтелігенції запалилися цим вогнем лише одиниці. Найбільшою його заслугою було надання великого творчого розмаху українським національним почуттям. Малесеньку любов до пісень і вишиванок він розпалив у полум'я великої любові до України»⁵¹⁹.

Не менш контроверсійним було сприйняття і постаті гетьмана Павла Скоропадського, який, за словами Я. Грицака, «...світовою війною і революцією, волею долі він був поставлений на чолі Української Держави. Не будучи демократом і сповідуючи консервативні погляди, він прагнув залучити до будівництва стабільної української держави найширші верстви, незалежно від їхнього соціального і національного походження. Логіка державного будівництва змусила його захищати українські інтереси, навіть якщо його влада опиралася на німецькі багнети, а більша частина міністрів говорила і думала по-російськи»⁵²⁰. Хоч роль «німецьких багнетів» тут дещо перебільшена,

⁵¹⁹ Назв. з екрану. URL: https://pidyarkiv.io.ua/s27222/geroe_naciemikola_mihnovskiy

⁵²⁰ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1998. С. 121.

адже, як переконливо довів Р. Пиріг, це була «нетипова окупація», вплив представників німецького командування на членів гетьманського уряду мав «латентно-патерналістський характер. Постать П.Скоропадського залишалася поза публічною критикою, атрибути дипломатичного етикету дотримувалися, а офіційний візит гетьмана до Німеччини був проведений за стандартами вищого державного рівня»⁵²¹.

Отже, події Української революції підтверджували досвід інших країн про те, що від політичних лідерів значною мірою залежать темпи і глибина ідентифікаційних процесів. Водночас самі вони не менше залежали від передової верстви нації, від рівня усвідомлення нею необхідності революційних змін. За спостереженнями В. Масненка, формування української ідентичності могло б бути успішнішим, якби політичному проводу вдалося віднайти й втілити у життя адекватні тогочасній соціокультурній і морально-психологічній атмосфері організаційні рішення не вузько партійного, а загальнонародного характеру⁵²². Д. Дорошенко, критично оцінюючи тодішній стан українського руху, вказував на брак національних інтелектуальних сил, особливо в провінції, яка жила своїм життям і все ще прислухалася до Петербурга й до Москви. Майже в усіх великих містах ініціативу тоді захопила російська або зросійщена інтелігенція, яка всіляко противилася переведенню в життя українських вимог, особливо вороже ставилася до автономії краю, а сама Україна вкрилася сіткою не загальнонаціональних комітетів, а партійних організацій, які недооцінювали національну справу, акцентуючи на розв'язанні соціальних проблем⁵²³. Вагомою причиною гальмування ідентифікаційних процесів була подвійна лояльність і подвійна ідентичність багатьох провідників Української революції, на що справедливо вказує С. Рудько⁵²⁴. До цього треба додати, що на темпах ідентифікації негативно позначався брак історичної свідомості. Більшість українців все ще дивилася на свою історію через російські або польські окуляри, оскільки тогочасна література, включаючи й навчальні посібники з історії, була чужоземна. Між тим, як зазначав Ф. Ніцше, ніколи не виживе той народ, який сприймає трактування своєї історії очима сусіда.

⁵²¹ Пиріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. Київ: ІУ НАН України, 2018. С. 322.

⁵²² Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ; Черкаси, 2001. С. 194 – 210.

⁵²³ Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. Т. 1: Доба Центральної Ради. Ужгород: БВ, 1932. с. 60.

⁵²⁴ Рудько С. О. Проблема «національної ідентичності» українських політичних діячів доби Української революції 1917 – 1921 рр. // *Historia–mentalność–tożsamość. Studia z historii, historii historiografii s metodologii historii*. Poznań, 2010. S. 273 – 280.

Наведені міркування підтверджують, що в період Української революції 1917 – 1921 рр., хоча й суперечливо, але закладався фундамент нового рівня становлення національної ідентичності як української еліти, так і широких мас населення в цілому. Аналіз зіткнення етнічної самоідентичності й залишків імперської свідомості в середовищі політичної еліти українського суспільства дає підстави стверджувати, що пріоритетною ставала тенденція національного самоусвідомлення українства. Щодо проявів цієї ідентичності на рівні провідних політичних діячів, які брали участь у державотворчих процесах, то можна умовно виділити три типи їх національного самоусвідомлення: «українська ідентичність», «малоросійська ідентичність і подвійна лояльність», а також «російська ідентичність». Показовим у цьому відношенні може слугувати відомий політичний і культурний діяч революційної доби, член Української Центральної Ради, міністр освіти Української Держави в часи Гетьманату, один із фундаторів УАН Микола Василенко. Він зізнавався: «... я сам не пишу українською. Розмовляти – розмовляю, реферати читаю, але пишу завжди російською». Водночас політик погоджувався з думкою М. Грушевського, що «тільки тоді українство як нація отримає вагу у світі, коли зможе створити серйозну українську науку»⁵²⁵. Із цих слів стає зрозумілим, що М. Василенко був прихильником української науки, освіти та культури, проте, як покаже його політична діяльність, виявляв певну розпливчатість і надмірну поміркованість у розумінні майбутнього України. Очевидно, не випадково чорносотенна преса називала його сепаратистом і націоналістом, а деякі українські видання зараховували до агентів російського впливу. Подібну політичну невиразність демонстрував і Володимир Вернадський – перший президент УАН. З одного боку, він мав українське коріння, любив Україну, цікавився її історією і культурою, а з іншого, спроби Центральної Ради запровадити діловодство українською мовою кваліфікував як «насильственную украинизацию»⁵²⁶. На нашу думку, більш раціональною є позиція та оцінки тих дослідників, які до діячів, котрим належить вагомий внесок в Українську революцію і процес національного державотворення, але були носіями «подвійної ідентичності», застосовують поняття «подвійна лояльність», яке має менш негативне забарвлення і не вносить плутанину в трактування сутності терміна «ідентичність».

Аналіз глибини етнонаціональної ідентичності українського суспільства дозволяє повніше з'ясувати роль суб'єктивного, тобто людського

⁵²⁵ Мова. Політика. Культура: Проблема державності української мови очима корифеїв вітчизняної науки [М. П. Василенка, В. І. Вернадського, А. Ю. Кримського, В. П. Науменка, С. О. Сфремова] // Вісник АН УРСР. Київ, 1991, № 8. С. 51 – 55.

⁵²⁶ Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917 – 1921 років) // *Mapra mundi*, 1996. С. 756.

чинника, без дії якого не відбувається жодна революція, жодна подія загалом. Було б помилково нав'язувати суспільству образ революціонерів як якихось монстрів із порушеною психікою або особистостей, для яких революційні дії виступають лише засобом реалізації власних інтересів. Звичайно, хибною є й надмірна глорифікація видатних постатей революції, без критичної персоніфікації їх конкретної ролі на тому чи іншому етапі. Разом з тим, вважаємо помилкою недооцінювати роль і внесок лідерів Української революції і державотворчих процесів 1917 – 1921 рр. у формування української ідентичності тільки через те, що не всі вони і не завжди чітко виявляли свою «українськість», залишалися в полоні «малоросійства». Адже для більшості з них це вже не була «малоросійська ідентичність», швидше за все заявляла про себе «подвійна лояльність» або, за влучним висловлюванням В. Верстюка, «гібридна національна свідомість»⁵²⁷ тощо. Як засвідчує досвід, революція тільки тоді досягає мети, коли вона підтримується більшістю громадян. Іншими словами, революція робиться не купкою її провідників, не зарубіжними агентами, а самими людьми.

Найбільш поширеним і не менш шкідливим явищем в Україні революційної доби був успадкований постімперський і постколоніальний синдром, залишки якого не подолані й сьогодні. Найповніше він проявлявся в малоросійстві як вияві розмиті ідентичності і комплексу меншовартості. Через три десятиріччя після революції Євген Маланюк дасть вичерпну характеристику цього явища як прояву «тотальної капітуляції». За його словами, це «німець, хвороба, каліцтво внутрішньо національне», «хитливість, зрадливість, зрада і агентурність»⁵²⁸.

З ідеологією малоросійства пов'язаний і брак державницької свідомості різних верств української людності, насамперед селянства і міських низів. Він став суттєвою перешкодою у формуванні національної, а відтак і цивілізаційної ідентичності. Через тривалу відсутність власної держави, шляхом ідеологічних маніпуляцій імперської пропаганди українському населенню нав'язувалася думка, ніби захисником його прав та інтересів виступає російське самодержавство. Спростування цих маніпуляцій, як і поширення національно-державницької свідомості українців, мало фрагментарний, здебільшого кулуарний характер, суттєво відрізнявся її рівень у середовищі культурних і політичних еліт та народних мас. Та й саме уявлення про національну державність, про її самостійний формат мало спрощений вигляд і не сприймалося великою частиною суспільства, яка все

⁵²⁷ Верстюк В. Україна – Росія: виборювання ідентичностей // Актуальні проблеми вітчизняної історії: Збірник наукових праць. Київ: ІУ НАН України, 2004, Т. 1. С. 66.

⁵²⁸ Маланюк С. Малоросійство // Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ: Генеза, 1996. С. 717.

ще побоювалася відокремлення від Росії. Тут доречною була б думка Е. Сміта щодо основних параметрів розуміння суспільством ролі самостійного державницького чинника в утвердженні національної ідентичності. А серед них він виокремлював: а) історичну територію, або рідний край; б) спільну міфологію та історичну пам'ять; в) суспільну культуру; г) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства; д) спільне господарське життя і можливість вільно пересуватись у межах національної території⁵²⁹. На жаль, жоден з тогочасних українських урядів через різні обставини не зумів привести в дію ці фактори.

Отже, доба Української революції 1917 – 1921 рр. відіграла ключову роль у становленні національної ідентичності насамперед провідної верстви українського суспільства на Сході і Заході. Водночас були закладені наріжні камені процесу цивілізаційної ідентифікації українців. Однак по мірі більшовицької інтервенції, польсько-української війни, окупації українських земель Росією, Польщею, Румунією та Угорщиною цей процес майже на сім десятиріч був перерваний. Осмислюючи уроки державотворення та ідентифікації українства, дуже важливо системно підійти до аналізу революційної доби, не вишукувати окремі помилки, що їх допускав М. Грушевський і Центральна Рада, не нагнітати негатив того драматичного конфлікту, який мав місце у відносинах між С. Петлюрою і В. Винниченком, між ними і гетьманом П. Скоропадським, між Директорією УНР і проводом ЗУНР в умовах польсько-української та російсько-української війн. Це дозволить досягнути головне: ці та інші конфлікти, поразки і прорахунки виникали, як правило, тоді, коли не було порозуміння всередині нації, її єдності. Тут, як загалом у науці, не можна вдаватися і до інших крайнощів: надмірної ідеалізації діячів «української національної ідентичності» М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри та ін., адже вони, на думку Я. Грицака, будучи українськими патріотами, нерідко мислили як типово «російські інтелігенти». Позбавлені нормального, «позитивного» досвіду праці у державних і громадських інституціях, вони захоплювалися великими соціальними утопіями, «прожектами», які нічого спільного не мали з нормальним життям. Українські лідери ставили перед собою непосильне завдання – не просто збудувати Українську державу, а витворити найпрогресивніший і найпередовіший суспільно-політичний лад, що міг би послужити взірцем для інших народів⁵³⁰. Важливо також пам'ятати, що на індивідуальному рівні ідентичність може не тільки набуватися, але й розмиватися або втрачатися, що призводить до таких явищ, як: відчуження,

⁵²⁹ Сміт Е. Національна ідентичність; [пер. з англ. П. Таращука]. Київ: Основи, 1994. С. 49.

⁵³⁰ Грицак Я. Нарис історії України. Формування української модерної нації. Київ: Генеза, 1996. С. 117.

деперсоналізація, маргіналізація, психічні патології, конфліктність, девіантна поведінка тощо.

Нарешті, хоча цивілізаційна ідентичність є найвищою формою ідентичності⁵³¹, вона не нівелює національну ідентичність, яка формується під впливом таких чинників, як належність до мовної спільноти, історичні традиції, релігія, територіальна спільність, прагнення до свободи і незалежності своєї держави. Звичайно, ідентифікаційні процеси доби Української революції опиралися на той фундамент, що був закладений раніше. Можна солідаризуватися з думкою Б. Кравченка, що визначальними тут були соціальні зміни, пов'язані з початком трансформації українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне. Ця трансформація спричинила дестабілізацію і руйнування традиційної соціальної структури українського суспільства і формування нових, модерних соціальних структур, зокрема, якісно нових українських еліт. Останні, по-перше, мали вплинути на формування української національної ідентичності, а по-друге, скористатися нею як знаряддям для реалізації власних політичних амбіцій⁵³². Подібну думку відстоює відомий український дослідник національно-визвольного руху 1917 – 1921 рр. В. Верстюк, який вважає, що ще в період Першої світової війни національне питання вийшло далеко за межі діяльності громадсько-політичних структур, призвівши до суттєвих зрушень національної самосвідомості, її неспинного зростання та перетворення в один із важливих чинників революційного вибуху 1917 р. і всього державотворчого процесу⁵³³.

Таким чином, цивілізаційна ідентичність – це складна конструкція, що складається з багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, національних, культурних, територіальних, економічних, політико-юридичних та міжнародних. Саме завдяки багатовимірності цей формат ідентичності набуває особливої ваги і актуальності в умовах євроінтеграційних, глобалізаційних та інформаційних процесів у сучасному багатовимірному світі. Проблема наукового осмислення поняття «цивілізаційна ідентичність» заслуговує подальшого дослідження з урахуванням тих надбань, які були досягнуті в період Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр., який мав рубіжне значення для становлення національної ідентичності як української еліти, так і ширших мас населення. Пріоритетним тут залишається дослідження ролі та місця людини, індивідуума як головного носія ідентичності.

⁵³¹ Хімяк О. Цивілізаційна ідентифікація України // Міжвідомчий науково-технічний збірник «Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку». № 26. 2014. URL: <http://vlp.com.ua/node/12373>.

⁵³² Краченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи, 1997. С. 253–254.

⁵³³ Верстюк В.Ф. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.) // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 63–81.

3.5. Літературно-мистецький образ людини на тлі «війни та революції»

Літературно-мистецький образ людини суттєво відрізняється від наукового і публіцистичного, оскільки він створюється за допомогою відчуттів і комплексу різних засобів – мови, метафори, епітету, гіперболи у літературі; кольору, світлотіні, композиції, фактури – у малярстві; тембру, інтонації, ритму, артикуляції у музиці і т. д. Осмислення антропологічного виміру цього образу охоплює щонайменше три параметри: особистість авторів, героїв їх творів і вплив творчості на громадську думку, суспільство, читачів, глядачів тощо.

Війна і революція внесли помітні корективи в розвиток літератури і мистецтва, радикально вплинули на зміст, тематику, ідейну та естетичну спрямованість творів. Вони розвінчали очікування прогресу – спадок ХІХ ст. – як найвні сценарії, що не витримали динаміки особистого досвіду інтелектуалів. Результатом стала криза довіри майже у всіх сферах життя: криза політики, економіки, суспільства, ідеологічних проєктів виправдання держав, націй, етносів і класів, включаючи й культуру, літературу і мистецтво. Спадок цих кризових явищ, які торкнулися долі мільйонів людей, викликав розгубленість, загальну невпевненість, розчарування у великих соціальних ідеях, а їх наслідки відчуваються і в наші дні.

Перша світова війна, що стала трагічною передумовою усіх наступних подій ХХ ст., змінила призначення літератури і мистецтва: вони перетворилися на «сейсмограф», який реєстрував підземні поштовхи часу потрясінь у психограму вибухів наростаючого безумства світу. Література і мистецтво не давали людству заспокоїтися, забути, піти в ілюзії. Вони відчули глибину перемін задовго до початку соціально-історичних подій і зафіксували свої передчуття вибухом нових різнобічних за прагненням художньо-естетичних тенденцій у малярстві, літературі, музиці. Їх протистояння класико-романтичним підпорам європейської культури, парадигмам творчості мало відкритий, часто-густо бунтарсько-епатажний характер.

Перша світова війна вдарила по долі художників, поетів, музикантів, що знаходилися у віці творчої зрілості. На фронті в лавах російської і австро-угорської армій були відомі українські митці. Під псевдонімом Іван Дніпровський на ниві українського письменництва працював уродженець села Каланчак, що на Херсонщині, Іван Данилович Шевченко. Своїм справжнім ім'ям він не підписав жодного твору, послуговуючись криптонімом І. Ш. або ж псевдонімом Тарас Кобзаренко, згодом Іван Дніпровський. Народився письменник 9 березня 1895 р. У дитинстві сформувалося те трагічне світобачення, що визначило характер його творчості. Влітку 1914 р. він

записувався добровольцем у тридцять четвертий запасний батальйон, згодом – дезертирство – арешт – в'язниця – відправка на фронт. Війна стала справ-жнім потрясінням для майбутнього письменника, спонукала його по-новому подивитися на життя. Після навчання у школі прапорщиків у Москві (1915 р.) він дістав призначення у Сибір – і знову фронт, де І. Дніпровський з незначними перервами перебував до лютого 1918 р. За цей час він встиг побувати на передовій, служив у штабі «главкоюза», працював у редакції Південно-Західного фронту «Армейский вестник», тут друкував свої «Окопні пісні» і фронтові нариси. Після розформування фронту брав участь у революційних подіях в Україні, «спочатку на боці Директорії, під час захоплення поляками Правобережжя був ув'язнений і відправлений до таборів у Борщеві»⁵³⁴, перебування там суттєво вплинуло на формування світогляду письменника, який «в революцію вступив майже юнаком, двадцяти двох років. Жодного уявлення про жодну партію»⁵³⁵.

У 1919 – 1923 рр. І. Дніпровський навчався у Кам'янець-Подільському інститут народної освіти, брав активну участь у діяльності місцевої асоціації молодих пролетарських письменників, працював інструктором трудових шкіл, завідувачем відділу політосвіти, секретарем газет «Червоний шлях», «Гарт». У цей час розпочалася також його активна літературна діяльність – у першому числі журналу «Буяння» (1921) опубліковані поема «Жовтень», нарис «Язык» і стаття «Проблеми рими». Показово, що саме тоді І. Дніпровський почав писати українською⁵³⁶. Проза І. Дніпровського тематично однорідна, в ній домінують дві взаємопов'язані теми – відображення Першої світової війни («Долина угрів», «Анабазис», «Ацельдама», «Фаланга») та художнє осмислення подій революції і громадянської війни («Заради неї», «Марія радості», «Яхта “Софія”», «Наяда», «Анатема» та ін.). У всіх цих творах відображена людина і її доля в різних образах і ситуаціях. Повернувшись з фронтів Першої світової, прозаїк поставив перед собою завдання описати усе побачене. У фрагменті статті «Тебе ради, мистецтво» читаємо: «Сама доля привела його (письменник пише про себе у третій особі) на війну, щоб він став проповідником миру. Так! По війні він напише книгу про неї, про цю війну. Про гвалт заліза над душами. Про вирваний мозок, призначений для мислення. Про роздроблені кості, призначені для праці. І цю книгу він жбурне в обличчя всьому людству – його занепад, його ганьбу... Він потрясе людство жахом... І збирає докази для обвинувачення»⁵³⁷.

⁵³⁴ Мовчан Р. Невідомий Іван Дніпровський // Слово і час. 1995. № 3. С. 17.

⁵³⁵ Там само.

⁵³⁶ Свєрбілова Т., Малютіна Н., Скорина Л. Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття. Черкаси: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2009. С. 200 – 201.

⁵³⁷ Дніпровський І. Тебе ради, мистецтво // ЦДАМЛІМ України. Ф. 144. Оп. 1. Од. зб. 196. С. 3.

На думку І. Михайлина, велика заслуга І. Дніпровського-прозаїка полягає в тому, що він був «першим і єдиним, хто збагнув величезну значимість тієї жахливої події (Першої світової війни), надав їй самодостатньої цінності й торкнувся пером блискучого епіка»,⁵³⁸ і далі: «І. Дніпровський – найбільш послідовний в українській літературі представник імпресіонізму. Він бачить світ очима свого героя, включає в художню модель тільки те, що сприймає і як розуміє герой»⁵³⁹.

У цьому ракурсі варто згадати визначного художника Івана Дряпаченка. Він народився на Полтавщині в родині безземельного селянина Кирила Федоровича Дряпаченка, який служив в економії поміщиків Капністів. У 1894 р. з їхньою допомогою 13-річний Іван вступив до Київської школи малювання, у 1898-му – до Московського училища живопису, скульптури і архітектури (майстерня В. Серова). У 1903 р. Іван Дряпаченко здобув звання некласного (вільного) художника. Із 1903 по 1911 рр. вчився у Вищому художньому училищі при Академії мистецтв у Петербурзі (майстерня І. Рєпіна, В. Савинського, П. Чистякова). У 1911 р. за картину «Саломея» йому було присуджено звання художника з живопису. У 1912 і 1913 рр. митець побував у пенсіонерських поїздках (стипендія на навчання для найкращих студентів) в Італії. За картину «Святе сімейство» Іван Дряпаченко здобув третю премію ім. Куїнджі. Під час другої пенсіонерської поїздки 1913 р. він створив другу звітну картину – «Поминальний день у Флоренції». 1916 р. приніс митцю різку зміну стилю життя, нові умови творчості, нові враження. За призивом його було прикомандировано до військово-художнього загону Трофейної комісії, в складі якого були художники М. Мізернюк і М. Сергєєв, літератори А. Гінерман і Г. Синельников.

Діяльність цього загону відома за інформацією ЦДАМЛМ України. Із архівних документів, виявлених Анатолієм Терещенком (дослідник творчості Івана Дряпаченка) довідуємося, що перед художниками військово-художнього загону ставилися завдання: розпис знамен, створення портретів учасників війни, відображення подвигів, сюжетів із фронтового життя, виготовлення ілюстрацій тощо. До Трофейної комісії прикомандировували художників, які служили в різних військових частинах у нижніх чинах із правами добровольців. Під час служби у військово-художньому загоні Іван Дряпаченко із літа 1916 по зиму 1917 рр. побував у Могильові, Бердичеві, Тернополі, Завалові, Бокуві, Ханусовцях, Понарах, Товстобабах, Тисмениці, Підгайцях, Станіславі, Саракамиші, Ерзерумі, Байбурті, Трапезунді та інших містах. За цей час він створив цілий пласт художніх творів. По-перше, це

⁵³⁸ Михайлин І. Ніша І. Дніпровського // Творча індивідуальність Івана Дніпровського: Тези наук. конференції. Херсон, 1995. С. 4.

⁵³⁹ Там само.

графічні малюнки з поясненнями, що ілюструють участь людей у бойових діях. По-друге, графічні та живописні роботи, створені художником під час «тимчасового затишшя», а саме: портрети визначних військових діячів, георгіївських кавалерів, малюнки солдатів під час відпочинку, військово-полонених, мешканців сіл і містечок, пейзажі Тернополя, Могильова, маленьких міст. Також Іваном Дряпаченком були відтворені інтер'єри Ставки Верховного Головнокомандувача в Могильові, яка розташовувалася в будинку губернатора та Спасо-Преображенській церкві⁵⁴⁰. Крім згаданих художників, варто назвати також Петра Покаржевського, який і писав про І. Дряпаченка, а також Л. Котова, П. Мітурича, М. Самокшиша і Р. Френца. Всі вони створювали батальні і повсякденні образи війни в картинах⁵⁴¹.

На тлі тогочасної літературної творчості виділяється колоритна постать Осипа Турянського (1880 – 1933). Виходець із с. Оглядів на Львівщині, з родини тесляра, у 1907 р. закінчив філософський факультет Віденського університету та здобув науковий ступінь доктора філософії. Від 1910 р. працював учителем середніх шкіл Галичини. У 1914 р. був мобілізований до лав австрійської армії, потрапив до полону, після повернення з якого переїхав до Австрії. Працював у Віденському університеті. Займався видавничою та педагогічною діяльністю. Творив у таких жанрах, як поема, поетичний переклад, оповідання, повість. Зображав війну як глобальний злочин імперіалізму, одним з перших порушив питання життя і смерті в дусі екзистенціалізму. Його твори: «Поza межами болю» (1917 – 1921), «Дума пралісу» (1922), «Син землі» (1933), збірка оповідань «Боротьба за великість», комедія «Раби» (1927) та ін. викликали великий резонанс у суспільстві. О. Турянський-письменник цікавий насамперед тим, що його поема в прозі «Поza межами болю» – найяскравіший зразок саме українського експресіонізму про Першу світову війну. Автор спонукає до роздумів над тезою «війна versus культура», а відтак і сенсом життя людини, її долі, збереження моральності і духовності в умовах війни, поваги до людської гідності і базових прав. Він виходить на більш загальні проблеми, а саме: взаємовідносин людини і держави, причини війни та амбіції правителів країн, гуманізм та інші цінності людства. По суті, О. Турянський в числі перших сформулював концепцію збереження морального стрижня людини навіть в екстремальних умовах, причому задовго до початку Другої світової війни і трагедій, які вона спричинила, з боєм зазначаючи, навіщо взагалі потрібна культура, якщо вона не може запобігти війні. Його погляди на співвідношення культури і війни перегукуються з естетичною теорією німецького філософа середини ХХ ст. Теодора Адорно⁵⁴².

⁵⁴⁰ Покаржевський П. Творчість «Під кулями» // День. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/tvorchist-pid-kulyami>

⁵⁴¹ Шепель Ф. Художник на війні // День. 2014. № 192.

⁵⁴² Куйбіда Л. Вони мали більше запитань, аніж відповідей. URL: <https://zaxid.net>

Визвольні змагання українського народу 1917 – 1921 рр. відкрили нову сторінку в історії культури, літератури і мистецтва. Крах Російської імперії з її багатовіковою централізаторською і русифікаторською політикою, відновлення суверенної Української держави, глибокі соціально-економічні зрушення і пов'язана з цим хвиля сподівань та надій викликали духовне піднесення в суспільстві, яке проявилось в усіх галузях культурного життя. Утворення і діяльність УНР доби Центральної Ради, Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, УНР часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки супроводжувалися формуванням принципово нової, посправжньому революційної державної політики у галузі освіти, науки, літератури і мистецтва⁵⁴³. В усіх урядах означених державних утворень були створені спеціальні уповноважені органи управління сферою освіти, науки, літератури і мистецтва. Їх керманічі намагалися оперативно вирішувати широкий комплекс проблем, породжений тривалим періодом роз'єднаності української нації, упослідження національної культури в імперську добу. Рух за національно-культурну самоідентифікацію українства Наддніпрянщини, Галичини, Буковини і Закарпаття, започаткований в роки Першої світової війни, набув нового дихання під впливом державотворчих процесів і мав характер державної політики. Її фундамент заклала Українська Центральна Рада, яка визначила національні пріоритети розвитку культури. Домінуюче місце відводилося ліквідації неписьменності, запровадженню української мови в усіх ланках освіти, розширенню мережі початкових шкіл і створенню україномовних гімназій, а також вишів. Доречно нагадати, що в березні 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон «Про державну мову», який запроваджував діловодство українською мовою у всіх сферах суспільного життя, виготовлення вивісок, оголошень, етикеток і т.д. Уже впродовж літа й осені 1917 р. було відкрито 5,4 тис. україномовних шкіл і більше 100 гімназій, переведено викладання на українську мову в низці медичних, агрономічних і технічних училищ. У низці міст, зокрема у Києві, Миколаєві, Одесі, Харкові, були створені народні університети як заклади вищої освіти. Ключова роль у сфері освіти відводилася підготовці учителів⁵⁴⁴.

Велику і плідну культурно-освітню роботу розгорнули осередки товариства «Просвіти», чисельність яких сягнула 2 тис. Вони взяли на себе створення бібліотек, хат-читалень, гуртків з ліквідації неписьменності серед дорослого населення. Для розвитку бібліотечної справи у масштабі всієї України рішенням уряду УНР було засновано Українську національну

⁵⁴³ Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917 – 1921 рр.). У 2-х т. Київ, 2012. Т. 1. 440 с.; Т. 2. 368 с.

⁵⁴⁴ Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.). Київ: Київський університет, 2002. С. 111 – 112.

бібліотеку з філіалами у великих містах. Лідери Центральної Ради усвідомлювали, що розбудова держави неможлива без формування національного інформаційного простору. Було засновано 80 україномовних газет і журналів, перебудовувалася видавнича справа. За короткий час побачили світ більше 680 найменувань навчальної, наукової і художньої літератури, насамперед твори класиків української літератури – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, І. Котляревського, М. Коцюбинського, П. Грабовського, В. Стефаніка та ін.

Разом з тим, революційна доба, політизуючи свідомість усіх соціальних груп і розколюючи суспільство на ворожі табори, спотворювала світосприймання людей і формувала складну та суперечливу культурно-ідеологічну обстановку, супроводжувалася численними жертвами. По мірі згасання Української революції і насадження більшовицького режиму в Україні розгорнулися репресії, насилля, голод. Тисячі освічених людей, висококваліфікованих фахівців, учених, діячів культури і мистецтва були змушені емігрувати за кордон. Дефіцит інтелігенції інтенсивно поповнювався за рахунок інших соціальних верств, які вносили в її свідомість свої настрої і сподівання.

Революція розбудила творчу інтелігенцію, особливо молодь. Письменники і поети тієї доби були безпосередніми учасниками подій. Життя деяких з них обірвалося раніше, ніж встиг розквітнути таланти. З-поміж них особливо виділяється постать Олександра Олеся (Кандиби), який вважається одним із найяскравіших українських поетів ХХ ст., представником раннього українського модернізму. Він народився на Сумщині, здобув вищу освіту і працював у Харківському земстві лікарем. У 1911 р. став одним із редакторів київського журналу «Літературно-науковий вісник». У 1919 р. разом з військами Директорії дійшов до західного кордону. Потім подався до Будапешта і Відня. З 1924 р. працював у Празі, де прожив останні 20 років життя. Твори О. Олеся відзначаються глибоким патріотизмом і довершеністю поетичної форми, в них відстоюється свобода людини, її прагнення до волі і гармонія з природою, показано одвічне прагнення людини до кращого, досконалішого життя, туга за сонцем, світлом, «блакитною трояндою» ідеалу й болісне зіткнення цих мрій із сурою, приземленою дійсністю. Багато віршів покладені на музику.

З революційною добою пов'язаний початок поетичної творчості Павла Тичини, уродженця Чернігівщини, який у 1917 р. закінчив Київський комерційний інститут і почав працювати в газеті «Нова Рада». У 1918 р. вийшла друком його перша поетична збірка «Сонячні кларнети». Вона вразила багатьох глибоким ліризмом і новаторською формою, була проникнута передчуттям омріяної волі, вірою в національне і соціальне визволення, яке поет знаходить у відгомоні дивовижної природи. Кларнети – це сурми світла, космічного ритму, трембіти, зіткані зі сонячного проміння. В 1920 р. були

надруковані дві збірки молодого поета – «Плуг» і «Замість сонетів і октав». Загалом, уся рання лірика П. Тичини відбиває переживання і настрої людей, окрилених революцією, нові теми, нав'язані природою, коханням, філософськими роздумами. Для неї характерні не тільки бадьорість, життєрадісність, піднесеність, свіжість як найпривабливіші мотиви ранньої лірики Павла Тичини, але й відчуття тривоги. Поет наче передбачив:

*«Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде...
Перламутровий...»*

Комуністичний режим ламав П. Тичину, як і інших літераторів, ідеологічно, морально, намагаючись зробити їх співцями «найгуманнішого суспільства». І згодом це йому вдалося.

Трагічно склалася доля поета-боротьбиста, одного із зачинателів революційної поезії Василя Чумака (Черненка), розстріляного денікінцями як учасника київського повстання проти білогвардійців 1919 р. Уже після смерті з'явилася перша і остання збірка 18-річного поета – «Заспів», яка показала велику силу його літературного обдарування і віру в революцію як невичерпне «джерело художніх вартостей», як процес не лише руйнівний, що знищує старі форми суспільного існування, але й як процес творчий, будівничий:

*«На креміль – крицю: буде світ!
Ми непохитні, мов граніт.
Ми йдем і йдем, несем вогні,
І творим блиск, і творим дні!»*

У 1930-х рр. творчість В. Чумака була заборонена за належність до партії боротьбистів, і тільки в роки хрущовської «відлиги» його ім'я було реабілітоване.

Чудовим поетом-новатором і патріотом виявився й один з керівників Братства самостійників – Василь Блакитний (Елланський), син священника з Чернігівщини, приятель Павла Тичини, згодом один із лідерів партії боротьбистів та фундатор політики українізації. У 1920 р. була опублікована його збірка «Удари молота і серця», до якої увійшли твори 1917–1920 років. Вони відбивали світ очима революціонера, котрий визнав за закон свого життя боротьбу й саможертвність з усім її аскетизмом і «неувагою» до «простих» життєвих реалій тих самих «мільйонів», за які він бореться. Поет патетично промовляв:

*«Муром затято обрїй.
Вдарте з розгону: р-раз...
Ми – тільки перші хоробрї,
Мільйон підпирає нас».*

Однак цей пафос невдовзі минув, коли більшовицька влада залучила його до творення нової «соціалістичної» культури як очільника пролетарських письменників УСРР. Однак після смерті поета та сама влада заборонила його твори як націоналістичні, вилучила з бібліотек його книги, а встановлений йому у Харкові пам'ятник було знесено.

На початку революції вже була відома і творчість Григорія Чупринки – талановитого поета, яку можна розглядати як своєрідну кардіограму духовного биття серця значної частини української інтелігенції першого десятиріччя ХХ ст. Вона проникнута справжнім, а не уявним, переживанням за долю народу. Прикладом тут може бути вірш «Ти не чув?..»:

*«Ти не чув?.. А чути треба,
Як співають люди в горі,
Як співають люди в муках,
Як здійснюються до неба
Душі змучені та хворі
В довгих, вистражданих звуках.
Ти не знав?.. А треба знати,
Що за слізьми – крик одчаю,
Гнів і полум'я пожежі!
Зчервоніють неба шати,
Скрізь од краю і до краю
Рухнуть стіни, зникнуть межі».*

На жаль, творчість його перервалася у 1921 р. у боротьбі з більшовиками за самостійну Україну.

Окремо варто торкнутися людинознавчої творчості майбутніх класиків української поезії Максима Рильського та Володимира Сосюри. Збірка М. Рильського «Під осінніми зорями», яка побачила світ у 1918 р., засвідчила появу яскравої постаті в поетичному світі. Його ліричний герой розглядає людське життя лише як малу краплю у величезному океані вічності, але ця крапля є частиною великого, і в ній міститься весь Всесвіт⁵⁴⁵. Він закоханий у рідну землю, дивовижну природу українського краю, любить життя і радіє йому. Цей герой щирий лише тоді, коли над ним не тяжіють ніякі заборони.

Відтак побачили світ збірки «Синя далечінь» (1922), «Поєми» (1925), «Крізь бурю і сніг» (1925), які своїм змістом і формою демонстрували відмежування М. Рильського від так званої пролетарської культури, схилилися до наслідування мистецтва минулих епох, віддавали перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці, тобто всьому

⁵⁴⁵ Назва з екрана. URL:<http://ukreclassic.com.ua/katalog/r/rilskij-maksim/2402-rannya-tvorchist-m-rilskogo>

тому, що властиве неокласицизму. Варто нагадати, що до мистецького угруповання «неокласиків», яке піддавалось офіційній критиці за «декадентство і відірваність від сучасних потреб соціалістичного життя», окрім М. Рильського, належали Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт (псевдонім Юрій Клен) та ін. Як зазначають дослідники творчості М. Рильського, він відкрито не реагував на політичні події 1920-х років, певною мірою ізолювався від радянської дійсності, лише подеколи у відвертій формі (наприклад, у вірші «На світі є співучий Лянгедок») чи у вигляді іронічних «відступів» (вірш «Чумаки», поема «Сашко») обурювався проти ідейно-політичної та літературної атмосфери, яка насаджувалася більшовиками (стаття «Моя апологія, альбо самооборона» в київській газеті «Більшовик» за 23 вересня 1923 р.).

Сам поет з молодих літ шукав себе у царстві мудрості й краси, він сповідував ідеал високоосвіченого митця, перебував увесь час у пошуках краси й душевної рівноваги. І в цьому йому допомагала і надихала його любов до рідної природи і віра в людину. Найвищу красу відносин природи і людини він бачив у праці хлібороба і садівника, тих, хто «садить паростки кленові, хто діброви молоді ростить». Як афоризм звучать заповітні слова М. Рильського: «Люби природу не для себе, люби для неї». Забігаючи наперед, зазначимо, що М. Рильського наприкінці 1930-х рр. теж було внесено до «розстрільного списку», з якого його викреслив М. Хрущов (за його спогадами), апелюючи до твору «Із-за гір та з-за високих сизокрилий орел летить», в якому прославлявся Сталін.

Дитиною в ту саму епоху був молодий поет, луганчанин Володимир Сосюра, який, за словами Василя Гришка, після самогубства Миколи Хвильового лишився найцікавішою постаттю в українській літературі. Його цінність не так в специфіці поетичної техніки, скільки в особливостях того людського явища української дійсності, що склало зміст творчого світу поета, а саме – *революційна романтика*. Це явище ніде не виявилось так яскраво і ніде не знайшло такого щирого свого вислову, як в особі В. Сосюри та його наскрізь особистісній і наскрізь щирій поезії. І саме оця щирість поетичного вислову В. Сосюри робить його найбільш характерним представником цієї епохи, цікавою постаттю в українській літературі, набагато цікавішою, безпосереднішою та правдивішою, ніж інші рафіновані поети⁵⁴⁶.

В. Сосюра почав своє активне життя добровольцем Української народної армії на чолі зі С. Петлюрою. Як довідуємося з надзвичайно цікавих (і тепер уже унікальних) споминів В. Сосюри про ці роки, надрукованих у журналі «Червоний шлях»⁵⁴⁷, в армії С. Петлюри він був не епізодично, а

⁵⁴⁶Гришко В. Серце «Другого Володьки» і заборонена любов (Володимир Сосюра). URL: <https://ukrlit.net/article/1256.html>

⁵⁴⁷Сосюра В. Доле моя чорно-біла // Червоний шлях. 1926. № 10. С. 57 – 71.

фактично протягом усього часу воєнних дій на теренах України (вступив до армії С. Петлюри в листопаді 1918 р., в час її формування, а покинув її в лютому 1920 р., перед союзом УНР з поляками). Виявляється, що навіть знамениті рядки з відомої поеми В. Сосюра «Червона зима» («На фронт, на фронт, а на пероні люди, біля вагонів ми співаєм «чумака»...») і далі сцена прощання зі сестрою («Коло дзвінка сестра сумуючи стоїть...») та згадка про відсутність матері («А мати не прийшла на бій випроводжати...»)⁵⁴⁸ – все це взято зі спогадів про перший від'їзд на фронт у лавах українського «петлюрівського», а не більшовицького війська. Про це В. Сосюра згадує в споминах, описуючи від'їзд на фронт 3-го гайдамацького полку, буквально тими самими словами, що й у «Червоній зимі»: «...Вагони... Сестра моя стояла біля дзвінка і сумно, сумно дивилася на мене... А мати не прийшла мене провжджати, бо не знала про відправку нас на фронт... Ми співали «чумака»...»⁵⁴⁹.

Більше того – В. Сосюра кілька разів попадав у більшовицьке оточення із загонами С. Петлюри, але не тільки не переходив до більшовиків, а навпаки – тікав від них і включався знову в українську армію. Він був із С. Петлюрою в Галичині, був курсантом старшинської школи в Кам'янці-Подільському, був навіть в особистій охороні С. Петлюри (про це, між іншим, є згадка і в одному з його віршів, де говориться про те, як «груші в Петлюри я рвав у саду»)⁵⁵⁰. І тільки перед перспективою відходу української армії в Польщу він вирішив лишитися в Україні, не без впливу того, як більшовики почали ефективно спекулювати на національних почуттях, заговоривши про самостійність України в «советській» формі. В. Сосюра перейшов на бік більшовиків, сприйнявши більшовизм як один із реальних, на його думку, шляхів універсального, отже – і національного, визволення. Тоді Сосюра був 21-річним юнаком⁵⁵¹.

Але саме відтоді й починається справжня трагедія для В. Сосюра. Два Сосюра – українець і комуніст – живуть в одному Сосюрі-поеті поруч, але зовсім окремим життям. До певного часу вони між собою боролися, змагаючись за першість, але потім знайшли між собою компроміс на базі своєрідного поділу між ними сфер їхнього вияву і взаємного невтручання в ці сфери. Сосюра-комуніст мав у своєму володінні виключно сферу розумового сприйняття дійсності, в той час коли Сосюра-українець неподільно панував у сфері почуття, так би мовити – «сердечного» сприйняття дійсності. Тому в кожній книжці В. Сосюра можна відразу, одним оком відокремити «кесарева

⁵⁴⁸ Сосюра В. Червона зима. Київ: Радянський письменник, 1976. С. 5 – 15.

⁵⁴⁹ Сосюра В. Доле моя чорно-біла. С. 57 – 71.

⁵⁵⁰ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). Київ: Темпора, 2011. 355 с.

⁵⁵¹ Гришко В. Серце «Другого Володьки» і заборонена любов (Володимир Сосюра). URL: <https://ukrlit.net/article/1256.html>

кесареві» від «Божого Богові», так само як це можна дуже легко відокремити і в кожному з тих його віршів, де обидва ці елементи були поруч. Вони не тільки взаємно не проникалися, а навіть взаємно й не доторкалися. Хоча водночас обидва Сосюри цілковито щирі, бо взагалі щирий В. Сосюра – поет і людина. І зовсім ясно, що советська влада не мала підстав серйозно обвинувачувати В. Сосюру в зраді їй, бо вважала, що своєю свідомістю він належав їй. А що серцем він українець, то це ж не його провина, а його... нещастя. Інша справа, що в сфері серця він більше на своєму місці, ніж в сфері розуму, але це знову ж таки не його провина, а його нещастя як поета з покликанням. У вірші «Два Володьки» він пише: «Невже я злочинець, що безумно люблю свою Батьківщину?...»⁵⁵². Додамо до цього, що за умов тоталітаризму поет створив не мало творів для «шухляди», зокрема, поеми «Махно», Мазепа», автобіографічний роман «Третя рота» та ін.

Мабуть, закономірно, що Українська революція висунула на чільне місце в літературному процесі чимало таких яскравих і розмаїтих поетів та прозаїків. Тільки художнім словом вдавалося найбільш глибоко відобразити суперечливу, різнобарвну і калейдоскопічну дійсність, в якій опинилася людина революційних часів.

У ці буремні роки розпочали свій творчий шлях такі українські прозаїки, згодом класики радянської літератури, як Андрій Головка, Олесь Донченко, Іван Ле, Остап Вишня, Смен Скляренко та ін.⁵⁵³.

У роки революції відроджується українське театральне та сценічне мистецтва, а також кіно. Центральна Рада підтримала ініціативу митців про створення Українського національного театру, до складу творчого колективу якого були залучені відомі театральні діячі: Л. Курбас, І. Мар'яненко, П. Саксаганський, М. Садовський та ін. Тут варто зупинитися на долі Л. Курбаса, який з 1916 р. почав працювати в театрі М. Садовського. Акторська творчість Курбаса в театрі М. Садовського обіцяла розвинутися, але сталося так, що він приніс свій акторський талант у жертву режисерському. Головна увага й енергія молодого митця були скеровані на організацію студії молодих акторів, з якої виріс згодом Молодий театр. Назва «Молодий театр» з'явилася вже влітку 1917 року. Молодий театр – це театр пошуків нових форм втілення сучасної та класичної драматургії.

З цього театру взяли початок кілька українських театрів – з них Молодий український театр, в Одесі співorganizатором його у 1918 р. був Гаврило Гловацький, який у 1917 р. був відповідальним секретарем

⁵⁵² Цит. за: Гришко В. Серце «Другого Володьки» і заборонена любов (Володимир Сосюра). URL: <https://ukrlit.net/article/1256.html>

⁵⁵³ Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі: монографія. Київ: Стило, 2008. 544 с.

тижневика «Театральні Вісті», а з 1919 р. працював режисером Київського оперного театру «Музична драма».

Влітку 1920 р. Лесь Курбас зібрав найкращих акторів, котрі добровільно приєдналися з Київського театру ім. Шевченка, і під назвою «Кийдрамте» (Київський драматичний театр) сформував групу для гастрольного турне по містах Київщини. Спочатку осіли у Білій Церкві, потім в Умані.

Заслуга Леся Курбаса і в тому, що йому судилося стати засновником спочатку політичного (1922 – 1926), а потім і філософського (1926 – 1933) театрів в Україні. У виставах філософського театру «Березиль» (Харків) Курбас змалював всесвіт, де головним стала особлива довіра до життя людини у всіх її суперечностях. У листопаді 1922 р. у Києві в Державному народному театрі відбулася прем'єра вистави Тараса Шевченка «Гайдамаки» (режисер Л. Курбас), а в червні 1924 р. Всеукраїнське кіно-фотоуправління запросило його на один рік режисером до Першої державної одеської кінофабрики.

Кульмінація здобутків Л. Курбаса пов'язана з драматургом Миколою Кулішем (1892 – 1937) і художником Вадимом Меллером (1884 – 1962)⁵⁵⁴. 26 грудня 1933 був заарештований за справою «Української військової організації», відправлений етапом до Харкова, а 9 квітня 1934 засуджений до 5 років з висланням на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, на Медвежу Гору, а відтак опинився на Соловках, де 9 жовтня 1937 р. засуджений до страти. 3 листопада 1937 р. його було розстріляно в урочищі Сандармох, а у 1957 р. помертвено реабілітовано.

У переліку культурно-мистецьких надбань революційної доби важливе місце посідає образотворче мистецтво. Вже в грудні 1917 р. Центральна Рада ухвалила рішення про заснування Української академії мистецтв, ректором якої було обрано Г. Нарбути, а серед професорів були відомі художники М. Бойчук, М. Бурачек, М. Жук, В. Кричевський, А. Маневич, О. Мурашко та ін. Великий резонанс викликало відкриття при академії мистецтв Української національної картинної галереї, сформованої з приватних колекцій Д. Антоновича, Г. Павлуцького, В. Щавінського та ін. Завдяки відомим митцям О. Архипенку, Ф. Балавенському, П. Вітовичу, І. Кавалерідзе, М. Парашуку відроджувалася українська скульптура, зокрема, було створено монумент Т. Шевченка у Ромнах, галерею скульптурних портретів І. Франка, В. Стефаника та ін.

Культурні починання УНР були підтримані і продовжені в період правління гетьмана Павла Скоропадського. До осені 1918 р. кількість україномовних гімназій збільшилася до 150, у тому числі декілька у сільській місцевості. Для малозабезпечених гімназистів встановлювалася матеріальна

⁵⁵⁴ Макарик І. Перетворення Шекспіра. Лесь Курбас. Український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років. Київ: Ніка-Центр, 2010. 348 с.

допомога, а для відмінників – 350 іменних стипендій: Т. Шевченка, Г. Сковороди, І. Франка, І. Стешенка. Порівняно значні кошти було виділено на розвиток вищої освіти, створювались україномовні факультети в діючих університетах, започатковувалася діяльність нових університетів у Києві, Кам'янці-Подільському, історико-філологічного факультету у Полтаві.

У листопаді 1918 р. гетьман підписав закон, яким було засновано Українську академію наук. Її очолив В. Вернадський, а першими академіками стали Д. Багалій, А. Кримський, М. Кащенко, В. Косинський, О. Левицький, М. Петров, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, Ф. Турановський та ін.

Принципове значення мало прийняття закону про обов'язкове вивчення в системі освіти української мови і літератури, історії та географії України, а також утворення на урядовому рівні Термінологічної комісії з української мови, до складу якої увійшли П. Тутківський (голова), М. Данилевський, О. Курилик, Х. Осьмак, В. Різниченко та ін.

Важливим зрушенням у культурно-освітньому житті Української Держави стало заснування Українського театру драми й опери, Української державної капели, Українського симфонічного оркестру ім. М. Лисенка, а також Українського історичного музею і Державного архіву України. І, нарешті, відродженню національної духовності сприяло утворення влітку 1918 р. Української автокефальної православної церкви, яку очолив митрополит В. Липківський.

Уболіваючи за розвиток української культури та успадковуючи позитивні починання урядів УНР і Української Держави, Директорія УНР і її лідери С. Петлюра та В. Винниченко внесли істотні доповнення до програми національно-культурного будівництва⁵⁵⁵. Було підготовлено реформу шкільництва, створено товариство «Українфільм», Українську республіканську хорову капелу, оновлено репертуар театрів, нових успіхів досяг «Молодий театр» Л. Курбаса, продовжено створення Національного музею, засновано Державну школу кобзарів, узаконено діяльність Української автокефальної православної церкви, ініційовано державний догляд за могилою Т. Шевченка в Каневі та інші заходи. Однак складна воєнно-політична й економічна ситуація не дали змоги Директорії зреалізувати намічені освітні, наукові та мистецькі програми.

Окремо, хоча б стисло, доцільно торкнутися культурної політики Західно-Української Народної Республіки⁵⁵⁶. Особливе місце в ній відводилося деполонізації та дерумунізації краю, збереженню національної

⁵⁵⁵ Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918 – 1920 рр.): дис. канд. іст. наук. Київ, 1998. 196 с.

⁵⁵⁶ Литвин М. Р., Науменко І. Є. Історія ЗУНР. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2003. С. 180 – 186.

культурної спадщини, формуванню національно-державницької свідомості громадян і розвитку освіти, державній підтримці пресових видань, діяльності НТШ та осередків «Просвіти». В лютому 1919 р. було прийнято Закон «Про основи шкільництва», за яким українська мова визначалася основною в усіх державних школах, публічні школи оголошувалися державними, а учителі набували статусу державних службовців. На жаль, реалізація винятково демократичної культурної програми ЗУНР мала короткочасний характер і була перервана окупацією краю Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що Перша світова війна, незважаючи на те, що українці воювали по обидва боки фронтів, перебуваючи в лавах ворогуючих країн, змінила їх світобачення і стала прологом Української революції, якій судилося змінити політичний, суспільно-економічний та культурний уклад їх життя. Водночас ці події висвітили кризові риси в сфері культури і духовності, піддали сумніву традиційні етико-естетичні абсолюти. Війна і революція вселили у свідомість кожної людини подвійні орієнтири: віру у світле майбутнє і страх перед майбутнім, розхитали відчуття «базової» довіри реаліям життя. Література і мистецтво відреагували на те, що відбувалося, пошуком засобів передачі змін у внутрішньому світі людини, її апокаліптичних настроїв, станом зростаючого відчуження. Фіксація прихованої тривоги, трагічних передчуттів стала провідним завданням різних стильових течій, насамперед експресіонізму. Загостреність відчуттів, деформація предметності, що губила пізнаваність подоби і конкретику деталей, – такі прикмети ескізів нової образності мистецтва революційної доби. В ній стають значущими підтексти, символи – трагічні коди ХХ століття.

Але ці риси літератури і мистецтва нікуди не зникли. Війна і революція окреслили контури їх революційного розвитку, за яким стояла українська людина з її розіп'ятою душею і трагічною долею. Разом з тим, його представники пам'ятали про свою головну місію: вдивлятися в сутність людини, осмислювати рушійні сили часу, писати духовну історію українського народу – і намагалися цю місію виконати з гідністю.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНА ЕКСПАНСІЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ В УКРАЇНУ ЯК ЧИННИК АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ

Антропологічна криза, породжувана тоталітарними режимами, зокрема російським імперіалізмом та більшовизмом, виходить як за межі України, так і за хронологічні рамки советського режиму. Її наслідки настільки масштабні, що диктують необхідність заглибитись у ключові події 1920–1980 рр. з тим, щоб з'ясувати природу і сутність насадження антропології тоталітаризму, її особливості та прояви в підсоветській Україні, насамперед у сфері політики, культури та духовності. Для советського тоталітаризму були характерні тотальне приниження людини, ігнорування її прав і свобод, відчуження від власності, політичної влади та інших людей, монополія однієї партії та ідеології, всеосяжний контроль компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Знеособлення людини через призму комуністичного світобачення супроводжувалося перетворенням її в політичний «гвинтик», умонтований у механізм партійно-державного управління суспільством.

З погляду антропології найбільшим злочином проти людства були масові сталінські депортації, репресії та голодомори. Їх наслідком стали не просто жертви мільйонів українців, але й знецінення людини як такої, приниження гідності, насадження жорстокості та безбожництва.

Великим випробуванням для української людини виявилися роки Другої світової війни і повоєнних лихоліть, включення західноукраїнських земель до складу Советського Союзу, гітлерівська окупація України, які круто змінили її традиційне повсякдення, перекроїли життя, змусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитися від ілюзій минулого і навчитися жити за новими правилами. Війна не тільки призвела до величезних людських і матеріальних втрат, вона завдала глибоких травм гідності людини, свідомості, ментальності і морально-психологічному стану мільйонів українців, давши водночас поштовх новому етапу національно-визвольного руху.

Суперечливими виявились антропологічні наслідки й людський вимір політичних і соціокультурних змін в умовах переходів від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги», брежнєвщини і горбачовської «перебудови». Вони супроводжувалися, з одного боку, продовженням всеохоплюючої політики денационалізації українського суспільства, переслідуванням людей, які думали по-іншому, а з другого – наростанням нової хвилі спротиву тоталітаризму, розгортанням шістдесятництва, дисидентського та правозахисного руху, який загострював тотальну кризу, наближав крах Советського Союзу і відновлення незалежності України.

4.1. Український контекст насадження антропології советського імперіалізму у форматі російськовладної традиції

Жовтневий переворот 1917 р. у Петрограді започаткував колосальне нищення людей під гаслом світової соціалістичної революції. Що ж стосується більшовицького моделювання державності України, то його можна сформулювати коротко лєнінськими словами: «Не може бути й мови...», або сталінськими: «Припиніть гратись у республіку!». На цих доктринах ґрунтувалася вся політика більшовиків щодо України. Напередодні першої більшовицької авантюри в Україні наприкінці 1917 р. петроградський ЦК РКП(б) проінформував київських більшовиків, що він вважає формування окремої більшовицької партії для України «небажаним». Напередодні другого вторгнення (грудень 1918 р.) ЦК РКП(б) надіслав телеграму ЦК КП(б)У в Курськ із повідомленням, що російський ЦК буде посилати свої розпорядження безпосередньо органам майбутньої Советської України, а не через КП(б)У. 24 грудня 1918 р. «Известия» надрукували лаконічне оголошення, що з анулюванням Брестської угоди з Німеччиною Совнарком більше не визнає незалежності УНР. На початку другої російської комуністичної агресії висловлювалася претензія, що ніби в Україні почалася громадянська війна між Директорією та українським советським урядом, а тому потрібна допомога трудящим. Хоча ніякої української Червоної армії не було, але під її виглядом Червона армія Росії розгорнула збройний наступ на Україну. (До речі, за подібним сценарієм була розв'язана війна Росії проти України в 2014 р. на Сході України та відбулася анексія Криму).

Варто зазначити, що, на відміну від центру Росії, насадження влади більшовиків на теренах України мало особливо жорстокий і збройний характер, наштовхнулося на потужний рух опору. Центральна Рада відмежувалася від більшовицького уряду в Петрограді. Спроби останнього встановити радянську владу в Україні за допомогою чергового перевороту

зазнали поразки. Тоді був уперше пущений у хід сценарій, який потім став класичним: «допомоги» братерському комуністичному урядові. Наприкінці грудня 1917 р. (все це відомо, але йдеться про інше) в Харкові, який був під контролем червоноармійців, відбувся так званий перший Український з'їзд Рад, що проголосив Українську Советську Республіку, звернувшись по військову допомогу до В. Леніна. На початку січня 1918 р. дванадцятитисячна армія, в складі якої було й чимало українців (пригадаймо І. Щорса, В. Боженка) під керівництвом В. Антонова-Овсієнка вторглася в Україну. Однак, як відомо, з приходом німців більшовики змушені були її покинути. У січні 1919 р. кілька полків під командуванням того ж В. Антонова-Овсієнка перейшли кордон України і в лютому увійшли в Київ. Але розмах війни на теренах Росії настільки ускладнив становище більшовиків, що їм було не до України. У грудні 1919 р. більшовики втретє проголосили створення Української Советської Республіки і напередодні осені 1920 р. вже контролювали територію Сходу України. Новітня історіографія переконливо довела, що більшовицька влада була експортована в Україну з Росії за допомогою багнетів Червоної армії.

Змодельована за сценарієм російських більшовиків державність за назвою УСРР мала антиукраїнський і антинародний характер. Всеукраїном, згадавши про так звану угоду щодо об'єднання військової, державної і господарської діяльності РСФСР та УСРР, 27 січня 1920 р. анулював усі акти уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінив їх російськими декретами. В 1922 р. УСРР була втягнута до Советського Союзу як нової імперії. Можна вважати, що з того часу советська державність України закінчилася і перейшла у фазу декларативного існування⁵⁵⁷.

У відповідь на масові селянські повстання, наростання українського руху опору більшовицькому режиму влада дедалі ширше вдавалася до терору і насильницького придушення цього опору, включаючи й застосування штучного голоду 1921 – 1923 рр. Заради справедливості треба зазначити, що для цього голоду були й певні об'єктивні причини. У 1921 р. в південно-східній частині України була велика посуха. Зерна зібрали лише 35% від звичайного врожаю, але справа не лише в посусі, але й у відомій політиці воєнного комунізму, яка породила тотальну кризу на селі. Голодувало близько восьми мільйонів українців, але Москву це не турбувало. Тривогу викликало те, що безхліб'я загрожувало російським містам і Червоній армії. Советський уряд попросив у США допомоги. Нарком М. Литвинов на переговорах 3 серпня 1921 р. з американською благодійною установою АРА просив допомогти лише голодному Поволжю, а про Україну взагалі мови не було,

⁵⁵⁷ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Вид. 2-е. Київ: Кондор, 2004. С. 207 – 208.

вимагаючи при цьому везти допомогу лише через російські порти, пояснюючи, що чорноморські порти та українські залізниці, мовляв, у поганому стані. Тобто влада не хотіла, щоб американці побачили голод в Україні. Оскільки на її теренах проживало кілька мільйонів євреїв, то єврейська діаспора в США добивалася, щоб уряд Советського Союзу дозволив АРА допомагати українським євреям. Уряд Російської Федерації дозволив двом представникам АРА Дж. Гетгісонові та А. Голдерові приїхати в Україну, щоб переконатися, ніби ніякого голоду немає. По приїзді вони пересвідчилися, що голод охопив не лише міста, але й села. 12 серпня 1921 р. АРА підписала з урядом Советської Росії окрему угоду про допомогу голодуючим в Україні, але коли уповноважені цієї організації приїхали до Харкова (тодішньої столиці), то уповноважені від українського советського уряду пояснили їм, що Україна – окрема держава, отже, угода є неправочинною і, відповідно, вони не мають права допомагати голодуючим в Україні, тим більше, що їх немає. Українські емігранти, а також галичани подали голові Міжнародного Червоного Хреста, відомому Ф. Нансенові, багато документів з підтверджуючими фактами про голод в Україні. Справжній гуманіст Ф. Нансен обурився більшовицькою політикою, вимагаючи від російського уряду дати дозвіл на продовольчу допомогу Україні. Більшовицький російський уряд, не визнаний капіталістичними країнами, разом з тим, потребуючи допомоги як технічної, так і у формі позик, змушений був дати дозвіл на допомогу голодуючим в Україні. Та поки Ф. Нансен виборював цей дозвіл, минуло вісім місяців. До того часу АРА роздала у Поволжі майже все зерно і продукти. Наступна допомога надійшла лише у квітні 1922 р., коли, за свідченням АРА, в Україні від голоду померло майже три мільйони осіб⁵⁵⁸.

У Центральній Росії та на Півночі України масового голоду не було і, рятуючись від смерті, голодні українці йшли туди по хліб. Більшовицька влада поставила на всіх шляхах «охоронні загони», які не пускали на Північ голодних. Більше того, з Поволжя до Півночі України привезли сімдесят тисяч дітей і зобов'язали українських селян годувати їх, хоча саме тоді сотні тисяч українських дітей помирало з голоду в сусідніх повітах. Російський «Центральний комітет допомоги голодуючим» у своєму звіті IV з'їздові Советів звітував, що в Україні було зібрано 2531 тисяч тонн зерна – менше на 20% звичайного врожаю, що становило на душу населення 63 кг, але в голодних областях – втричі менше. Вже восени 1921 р. на Півдні України люди їли котів, собак, харчувалися травою, корою. Зареєстровано сотні випадків канібалізму. Голодувало 90% населення⁵⁵⁹. А уже згаданий російський комітет

⁵⁵⁸ The Bulletin of the ARA. No, V. 1922. P. 57 – 63.

⁵⁵⁹ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм в Україні: 20 – 30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.

вивіз з України 2941 залізничний ешелон зерна, з яких у Поволжя було відправлено 2763 ешелони, а в Україні залишено для голодуючих 178.

Російський уряд офіційно визнав голод в Україні лише через п'ять місяців, а за цей період постійно вивозилося зерно. На Херсонщині, де голодувало 90% населення, зернові поставки сягнули 90%. Всього російським советським урядом 1921 р. з України було вивезено 11 млн тонн зерна⁵⁶⁰. Вищезгаданий комітет у своєму звіті вказує: «... навіть в охоплених голодом губерніях здача зернових поставок йшла краще, ніж у неголодних губерніях». Чим пояснити це вбивство голодних українських селян? Звіт пояснює: «... після судів над ситими в Одесі, Києві, Харкові збір зернових пішов краще». Для висвітлення цієї трагічної ситуації наведу ще свідчення голови АРА професора Н. Фішера: «Ні російський, ні український советський уряди не допомагали голодним в Україні. Що гірше, від літа 1921 р. до весни 1922 р., тобто коли з голоду гинули сотні тисяч людей, з України вивозилося мільйони тонн зерна. Ми, американці, дивувалися і не могли зрозуміти причини: чому довгі потяги, навантажені зерном у Полтаві, Києві, їхали до далекого Поволжя, тоді як на недалекому Півдні України гинули з голоду десятки тисяч щодня. Ба, що гірше, ми, американці, не йняли віри своїм власним очам: уряд вивіз з Росії 185 залізничних ешелонів зерна з Миколаївщини й Одещини, де сотні тисяч мерців лежало по містах і селах. Цього уряд навіть не приховував, а писав у своєму звіті “Итоги борьбы”, що ... навіть голодні губернії: Херсонська, Таврійська, Одеська висилали пшеницю у Поволжя. Український уряд пізніше офіційно визнав, що в Україні навесні 1922 р. було три мільйони голодних. Насправді ж було значно більше, бо ті три мільйони – це були ті, що ще не померли. І маючи мільйони своїх громадян, які помирили з голоду, український уряд стягував з них хлібопоставки. А голод в Україні був тисячократно більший, жакливіший, ніж на Волзі. І російський уряд знав це краще за нашу АРА, вимагаючи від нас, американців, зосередити всю допомогу лише Поволжю, і хоч не офіційно, проте фактично забороняв нам рятувати голодних українців»⁵⁶¹.

До антропологічного виміру голодоморів ми ще повернемося у наступному підрозділі. Наведений тут сюжет дає змогу усвідомити антилюдську і антиукраїнську сутність більшовизму. Насаджений на центральних та східних теренах України режим всеціло вписується в характеристику тоталітарного, оскільки він означав тотальний і цілковитий контроль партії, а отже, її вождя Й. Сталіна над усіма сферами життя суспільства. Курс на форсовану побудову соціалізму в одній, окремо взятій країні, індустріалізацію країни,

⁵⁶⁰ Гуревич З. Голод і сільське господарство України. Мюнхен, 1954. С. 175.

⁵⁶¹ Fisher N. N. The Famine in Soviet Russia. № VI. 1922. P. 71 – 79.

насильницьку колективізацію села супроводжувався репресіями, знеособленням і приниженням гідності людини, насадженням атмосфери страху і підозрілості. Комуністична влада ігнорувала вікові традиції та християнські цінності українського народу, застосовувала не лише фізичний, але й морально-психологічний та духовно-світоглядний тероризм, вдалася до політики денаціоналізації українського народу. Людина в умовах політичного тоталітаризму фактично позбулася відчуття добра, милосердя, любові, турботи з боку суспільства, її переслідували депресія, тривога, невпевненості за власне майбутнє. Політика духовного тероризму спиралася на людиноненависницьку концепцію загострення класової боротьби по мірі побудови соціалізму. Багатьом і досі відомі сталінські афоризми: «незамінних людей у нас немає», «є людина – є проблема, немає людини – немає проблеми», «якщо ворог не здається, його знищують» та інші, на яких формувалася партійна номенклатура. Під прес «репресивної машини» потрапляли як звичайні люди, так і представники «вищих ешелонів» комуністичного режиму. Нерідко самоназва «українець» прирівнювалася до його лютих ворогів – контрреволюціонерів, буржуазних націоналістів, мазепинців, петлюрівців тощо. В країні фабрикувалися справи на ворогів народу, «зінання» вибивалися тортурами, суди замінили трибунали, так звані «трійки» і «двійки». За словами запорізького поета П. Ребра, вельми трагічною була доля не тільки українців, але людей з болгарськими, польськими, єврейськими, німецькими, грецькими, татарськими, естонськими прізвищами: вони, як правило, отримували розстрільні статті як «шпигуни»⁵⁶². У такому ж темпі й виконувалися вироки. Так, Колісника Олександра Антоновича, який був родом зі с. Новогупалівка Червоноармійського району і працював у Запоріжжі на «поденних роботах» (так сказано у справі), заарештовано 21.08.1937 року, цього ж дня відбувся так званий суд «трійки» УНКВС по Дніпропетровській області, а через кілька днів його вже було розстріляно». Червоний Молох вимагав все нових і нових жертв. Тому 30-ті роки ХХ століття поставали для суспільства не тільки роками титанічних новобудов, колективізації, форсованої індустріалізації, але й необґрунтованих репресій, пошуками «ворогів народу», «антирадянських елементів», які були страчені репресивною партійною і державною системою в підвалах катівень, замордовані та перетворені у «табірний пил». Але чи не найбільшим духовним терористичним злочином проти українського народу, включно зі сучасниками, було замовчування компартійною владою самого факту існування Української Народної Республіки як незалежної держави, визнаної багатьма десятками світових тогочасних держав. Фактична війна

⁵⁶² Ребро П. А Сталін при чому? Спокута. Альманах. 2000. № 2. С.3 – 10.

Советської Росії проти УНР в офіційній історіографії трактувалась як громадянська, а не як окупаційно-імперіалістична.

Цей екскурс до, зрештою, відомих зі шкільних підручників подій, зроблений з однією метою – показати, що більшовики фактично успадкували імперську владну традицію, з якою пов'язувалися насилля, приниження, нищення, примус, репресії проти людей, тобто те, що властиве менталітету російської влади, і таким способом реанімували стару антропологію під виглядом «советської» влади, необхідно усвідомити, які потреби суспільства задовольнялися патологічним чином. Без цього будь-який новий ентузіаст тоталітаризму зможе воскресити його під незвичним обличчям. Безумовно, важливо зрозуміти, що «Сталін помер», але ще важливіше розпізнати «Сталіна сьогодні».

Але так чи інакше, слово було сказане і виявилось вдалою ідеологічною знахідкою. «Культ» – означає міф, містифікація, тобто щось варварське, язичницьке, нехристиянське, що затемнює реальність, дохристиянський бог. І дійсно, за іронією долі, в ролі божества виявився атеїст Й. Сталін. Великодержавна література (читайте – придворна) постійно наділяла його такими епітетами, як: «теплий», «гуманний», «чуттєвий» і «мати» (!?). Разом з тим, новий бог «сталінський» (читайте – холодний, недоступний, емоційно відчужений), «могутній», «вольовий», «твердий», але зовсім не люблячий і всепрощаючий, сильний недосяжною величчю, караюча безумовність якого визначає незворотнє підкорення. Але якщо не Свята Трійця, то що ж тоді?

Порожнє місце поваленого християнського Бога зайняла не нова божественна особистість атеїстичної модифікації (для цього їй не вистачає повної трансцендентної сутності), а забуте майже два тисячоліття тому язичницьке божество, яке може безжалісно покарати, безпричинно вбивати, одноосібно вирішувати питання життя і смерті. Язичницький бог воскрес, як фенікс, з п'ятьми тисячолітнього забуття і, замість християнських храмів, звів по всьому просторі, що називався Советський Союз, свої жахаючі подоби з бронзи та граніту. Чи не це ми маємо і тут? Все керівництво було нижчими богами, включаючи й тих, хто представляв Україну, таких, як: Х. Раковський, П. Постишев, Л. Каганович, М. Хрущов тощо. Християнство було утоптанним у болото ідолопоклонництва. Нове божество міцно ствердилося не тільки в духовному житті суспільства, воно набуло уречевленого, матеріального втілення. Тому відповідь на запитання старої з фільму Т. Абуладзе «Покаяння» не зовсім правильна. Шлях все-таки веде до храму, але не до християнського, а до язичницького. Таким чином, відбулася підміна віри, а відповідно, її об'єкта і, головне, способу її прояву у житті людей. Оголосивши хрестовий похід проти «опіуму для народу», нове божество і нова віра були все тим же «опіумом».

У всіх сучасних розвинутих суспільствах християнство змінюється світовідчуттям звільненої особистості й екзистенціонально-орієнтованої самосвідомості. Це передбачає діалектичну трансформацію образу Бога в етичні принципи справедливості, правди та любові⁵⁶³. Іншими словами, релігійно-сакральні цінності переростають в особистісно-секулярні, що передбачають самореалізацію і самоактуалізацію особистості на основі цінності «буття». Однак у випадку, що розглядається, подібна еволюція була призупинена. Вона не влаштувала нове язичницьке божество, що оголосило релігійну війну всім «конкуруючим» богам. Багатовікові гуманістичні (нехай навіть абстрактні) традиції християнства були замінені язичницькою концепцією людини-тварини, що призвело до духовного і, що найстрашніше, морально-психологічного регресу. У болото була втоптана категорія загальної любові, а відповідно, і вся християнська ціннісна структура, що передбачала загальнолюдський рівень морально-психологічного розвитку⁵⁶⁴. Вона надзвичайно абстрактна для людського розуму. Для нього немає цінності ні загальнолюдської (хоча б у теорії, як у християнстві), ані навіть національної, як шляху до першого. Є одна домінанта, одна ціннісна точка відліку – «класово-комуністична». Заради неї і Великого батька – бога Сталіна – все дозволено: вбивство, брехня, насильство, терор. Головна мета доступна і зрозуміла «мудрому вождю», який думає за тебе і відповідь за скоєне. Все інше – нісенітниця і «буржуазні пережитки».

Принагідно нагадаємо, що у всіх джерелах міжвоєнних років яскраво виражений дух ворога, агресивності, протиборства, опозиції. Все нерадянське оголошувалося ворожим, проти чого слід було боротися. Тим самим гарантувалися більше злиття суспільства і стійке ствердження власних позицій, що відбивалося навіть у показниках економічного розвитку. Немає тепер «людини» як такої, вона щезла як «родове поняття» і «абсолютна істота»⁵⁶⁵. Є «класовий товариш» і «прогресивне людство». Все зводиться до антиномії: «друг – ворог», що визначається з «висоти» язичницького тоталітаризму Верховним божеством та його жерцями. Все було вплетено в єдину казуальну ланку. Вінчала її горезвісна теорія «загострення класової боротьби» на тлі універсальної параної: навколо кишать «шпигуни імперіалізму і недобиті вороги».

Однак повернімося до Великого божества. Еволюція і функціонування культу визначалися суворю соціально-психологічною логікою. Й. Сталін був

⁵⁶³ Romm E. The art of Loving. L.: Unwin Paperbacks. 1980. P.61.

⁵⁶⁴ Maclov A. The farther reaches of human nature. N-Y.: Ezalen Book, Penguin, 1977. P.131.

⁵⁶⁵ Фейербах Л. Сущность христианства. Москва: Мысль, 1965. С.187.

оточений ореолом таємничості. Він не любив входити у безпосередній контакт із масами і, як правило, особливо у перші роки своєї влади, спілкувався з народом через своїх посередників – наближених, тим самим надаючи свободу для дії механізму атрибуції бажаних якостей. Стіна мовчання, вибудована з метою прикриття ораторської неспроможності, згодом фактично обернулася однією з найбільш дієвих передумов культу. Дефіцит інформації породжував міфи через атрибуцію ролі, але ролі незвичайної, нечуваної і небаченої – божественної. В цьому розумінні примітно, що, як правило, об'єктом величань ставав не Й. Сталін-людина, а його образ – бюсти і зображення. Якщо застосувати релігійну термінологію, то тут можна зазначити відому тезу католицької церкви: «Бог непізнаний. Він пізнаний у своїх проявах, а все є суть проявлення Його». Язичницький бог Сталін також непізнаний. «Він живе у темряві», він бачений тільки у своїх проявах, а прояви – це вся країна; як і незорі простори для творчої уяви! Тут і надія, і віра, і незадоволені несвідомі бажання. Й. Сталін і «рятівник», і «визволитель», і «захисник», і «брат», і «бальзам». Офіційній пропаганді залишалося лише «підгодовувати» легенду та спрямовувати на правильний шлях у разі виникнення одиничних, нетипових відхилень. Створюється враження, що функціонувала специфічна соціогенна потреба, майже вітальна необхідність у релігії, вірі, хоча б у язичницьке божество. Для реалізації цієї потреби об'єктивно існували не тільки внутрішньопсихологічні, але й зовнішньосоціальні умови. Принаймні язичницький бог більш конкретний та відчутний у бронзі, граніті, на картинах, ніж уперто і, практично, безуспішно навіювані ідеали «світлого майбутнього». Навкруги безвихідне, темне сьогодення, в майбутньому – невиразне майбутнє, і тільки бог зможе спрямувати, визначити, показати шлях. І він виник: все віднині спрямовується Великим батьком – Й. Сталіним.

Таким чином, є внутрішнє і зовнішнє веління: треба вірити, тому що немає більш безпечного шляху психологічного захисту. Не відбувся передбачуваний стрибок людства з царства необхідності в «царство свободи». Сліпа необхідність в образі язичницького божества, жорстокість його жерців і соціальна дійсність, що диктувалася ними і тільки ними, не перестала «...бути сліпою силою, чужою і ворожою людям»⁵⁶⁶. Не було іншого настільки ж доцільного вибору, і народ вибрав. Треба було вірити, навіть якщо бог – язичницький, навіть якщо це призвело до морально-психологічного регресу.

Але регрес в якомусь розумінні ще й бажаний, тому що звільняв від багатовікових інтрапсихічних морально-релігійних кайданів і відчуття вини. На заміну цьому нова релігія пропонувала біхевіоральні критерії, більш

⁵⁶⁶ Угринович Д. М. Введение в теоретическое религиоведение. Москва: Мысль, 1973. С.37.

широкі можливості для прояву свободи совісті: «Віднині думати не грішно, злочинно діяти». А отже, думай і бажай, що заманеться («займайся перелюбом», дивися «з захватом»), але не чини так, інакше будеш покараний. І не зсередини (відповідно внутрішній моральності), а ззовні – божеством і його жерцями, його дзеркальним відображенням.

Таким чином, одне з найбільших морально-психологічних досягнень християнства – внутрішній моральний контроль – був замінений зовнішнім. Більше того, людина раніше не мала права вбивати або зраджувати навіть ворогів, і навіть в ім'я віри Пресвятої Трійці, а тепер можна було дати волю негідним інстинктам, якщо, звичайно, перед тобою «класовий ворог», в ім'я Й. Сталіна, в ім'я нового, язичницького божества. Але як же подібна думка співвідноситься з тезою справжньої віри? Чи все ж таки це був страх? Про психологічні основи страху при тоталітаризмі вже говорилося, але страх був лише на початку, потім він поступово почав трансформуватися у віру. І справа не тільки в тому, що психологічно люди не можуть довго існувати в умовах перманентно-фруструючого, персонального страху. Згідно з теорією когнітивного дисонансу, роблячи якийсь вчинок, людина повинна якось оправдовувати свою поведінку, внести оптимальну когнітивну гармонію, переконати себе в тому, що саме так вона і мислить. Підтримкою цьому переконанню служить постулат: «Всі так чинять, а відповідно – й думають». І відповідальність за етичний вчинок рівномірно розподіляється серед сірої аморфної більшості (дифузія відповідальності), про який людина може судити з суворої інформаційної цензури і несміливих натяків. Схвалення батька-божества, який багато в чому замінював «мого» патріархального батька (трансференція) знімає будь-яку проблему. Павлик Морозов, безперечно, герой, хоча і зрадив свого рідного батька, адже, що таке рідний батько, порівняно з батьком-богом?

У світлі сказаного неважко побачити джерела рабської покори. Все має свій зворотний бік. Якщо Сталін великий, то я малий, нищий, непомітний. Якщо він – батько, я – син, який покірно намагається заслужити батьківську любов. Якщо Й. Сталін – сонце, то я – пилінка. Він – геній, мудрець, а я ... Людина виявилася поваленою з християнського п'єдесталу «обоженного людського індивіда» і «абсолютної істоти» до рівня язичницької «людини-тварини»⁵⁶⁷. «Я» – ніщо, «ми» – все. Поза «ми» ти безособова невизначеність, принижена ницість. «Все з самого початку морально, оскільки робиться від імені мас»⁵⁶⁸. А «світосяйний» керівник мас – батько-Сталін. Це навіюється офіційною пропагандою, і такий вибір язичників.

⁵⁶⁷ Фейербах Л. Сущность христианства. Москва: Юрайт, 2018 С. 178.

⁵⁶⁸ Ионин Л. Г. И воззовет пришедшее (размышление социолога о фильме Т. Абуладзе) // Социологические исследования, 1987. № 3. С. 64.

Подібний вибір мав ще одну несвідому передумову. Приймаючи чиєсь безумовне владарювання і зверхність, людина тим самим визнає свою підпорядкованість і рабство. А останнє має очевидні переваги: якщо індивід у своєму розвитку не досяг рівня особистості, то «рабство» дає йому відчуття психологічного комфорту, безпеки, безвідповідальності та внутрішнього спокою (чистоти совісті). «Задана» певність звільняє від тягара відповідальності за соціальні й етнічні рішення. «Зверху» є керівник і «люди розумніші від тебе», вони подумують і вирішують за всіх і за кожного окремо.

Виникає питання: як бути з неминучими негативними проявами? І тут починає діяти могутній коловорот групового мислення, раціоналізації, виборного сприйняття. Перш за все людина відмовляється бачити очевидне. Не хоче бачити, тому що це суперечить образу, який сформувався і пропагується, але якщо й захоче, то не зможе – все виправдовується посиланнями на складність внутрішньої ситуації, шпигунів, невідворотність помилок тощо. Знову забезпечується рабська когнітивна гармонія, де немає і не може бути напівтонів, лише чорний і білий.

Припустимо, однак, що людина бачить репресії, нелюдську несправедливість. Але якщо про побачене не можна говорити навіть самому собі, а тим більше якимось чином діяти, то який з цього сенс? До того ж, є «запасний вихід», ще одне надійне прикриття: Великий керівник ні про що не знає. Винні троцькісти, бухарінці, інші вороги народу, зрештою Єжов, хто завгодно, тільки не Й. Сталін. Якщо б він знав, що твориться у країні, караючий меч тут же опустився б на голови винних. Уявімо далі, що людина усвідомлює те, що відбувається, і роль, яку відіграє у цьому Великий батько. Як же мати вигляд чесного і порядного у власних очах – адже якщо бачиш, розумієш і нічого не робиш, то ти – боягуз, лицемір. У таких випадках спасає новий раціоналізм: «я один нічого змінити не можу» чи, «можливо, все це дійсно необхідно, адже ми у ворожому оточенні». Таким чином, мовчання знову виправдане і навіть корисне. Людина, що пройшла подібний шлях, стає небезпечною подвійно. Муки совісті, які вона успішно подавляє, час від часу знову дають про себе знати, особливо піл час зіткнення з іншою «розуміючою, усвідомлюючою і порядною» людиною. Кожен такий порив пробуджує в ній моральну неповноцінність, і щоб здобути душевний спокій, вона вливається в ряди бійців з «інакомислячими», мета яких – знищення «конкурентів». Методи відомі – простіше всього обмовити, видати чи просто показати у поганому вигляді. Найстрашніше тут – це формула виправдання такої поведінки: «я теж чесний, не менше від тебе, ти не можеш і не маєш права бути чеснішим за мене». У того, хто став на шлях підлості і кровопролиття, немає зворотного шляху, залишається повністю упевнити себе у власній правоті.

Звичайно, підтримкою такої поведінки може бути тільки влада, яка набуває за сформованих умов (точніше, повернення в минуле) язичницького культу сакрального характеру. Як правило, вона відірвана від суспільства, закрита від поглядів. Ця ознака мала очевидний характер. Вища влада являла себе підданою у суворо зафіксованих традицією випадках: свята, ювілеї, з'їзди, поховання тощо. Реальна механіка влади була принципово закрита. Цікаво те, що ні у кого, за винятком ліберальної інтелігенції, ця закритість влади не викликала сумнівів, невдоволення. Вона сприймалася масовою свідомістю як повинність. Інформація, що виходила від самої влади, виставляла її як трансцендентну. Потреба широких мас в інформації задовольнялася чутками. Вони були викривленими, не мали сакрального статусу, тому що виходили не від влади, яка ніколи не може помилятися.

Влада поза відповідальністю і над законом. Влада мислиться як така, що постає перед творцем. У монотеїстичному суспільстві вона відповідальна перед Богом, в язичницькому – зростається з ідеєю Бога, є його еманациєю. Тому немає і не може бути інстанції, перед якою вона могла б відповідати⁵⁶⁹. В радянській ситуації реалізувався принцип відповідальності нижчої влади перед вищою. Ієрархічна модель. Некритичність влади в советську епоху була тотальною і не знала будь-яких винятків. Критика була тільки зверху вниз. Причому вона доходила до якогось певного рівня, наприклад, до рівня міськкому чи райкому партії. Інколи була критика зверху окремого відомства, міністерства. Але будь-яке відомство – частина сакрального цілого. Влада як ціле була невідповідальна, тобто непідсудна нижчим рівням. Звичайно, була відповідальність нижчої влади перед вищою. В советський період, з одного боку, відповідальність влади делегувалася від верхнього рівня до нижнього, з іншого боку, будь-який начальник намагався прикривати своїх підлеглих. Ситуація була досить невизначеною.

Говорячи про сакральність влади, треба сказати про її відповідальність і невідповідальність. Сталінська – тоталітарна, при якій лідер влади абсолютно безвідповідальний. Під ним – політична еліта, партія, будь-який представник, який був відповідальний перед лідером влади. Друга модель – післясталінська: з переходом до так званого колективного керівництва безвідповідальним стає верхній рівень як ціле. Причому цей перехід ніс у собі зерна розмивання, заперечення, тому що традиційній свідомості ближче ідея про безвідповідальність однієї вищої особи.

«Партія і Ленін – близнюки-брати». Тут В. Маяковський відтворив традиційну модель: є маси (в цьому разі це партія) і є володар – тотем. Вони

⁵⁶⁹ Московичи С. Век толпы. Москва: Центр психологи и психотерапии, 1996. С. 162 – 169.

єдині, тобто взаємозамінні. Тотем є певним містичним відображенням суспільства як цілого, а суспільство – як ціле тотема. На цьому будується тотемічна свідомість, звідси виростають такі процедури, як вибір влади. На цьому базується ідея бунту⁵⁷⁰. Суспільство як ціле виявляється рівнозначним правителю, і якщо він перестає виконувати функції тотема, тобто стає несправжнім, його необхідно замінити. Такі уявлення ми знаходимо й у феноменах радянського періоду. Після зняття керівника з посади його потрібно було забути, вилучити з бібліотек його твори, забрати посилання на нього з літератури, забрати всі зображення цієї особи з полотен, навіть з кадрів кінохроніки. Приклади цього ми всі пам'ятаємо. Зняття будь-кого з вищих керівників з посади знищувало образ сакральної влади як досконалої і єдиної, знищувало міфологічну модель, тому про цей факт потрібно було забути. Він табувався, забирався зі свідомості. Про нього люди емпірично знали, але він ніби магічно не стверджувався.

Сакральність влади виявлялася і в тому, що вона була поза і над законом. Мається на увазі, що носій влади непідсудний. Якщо потрібно було розібратися з його реальними злочинами, то питання вирішувалося не правовим шляхом, а іншими способами. У кожному конкретному випадку вирішувалося питання: наскільки цей злочин відомий, хто за ним стояв, які сили були проти нього тощо. Народові, як правило, доводилося, що ця людина пішла на пенсію. Була ціла система «замазування» злочинів відповідно до рангу особи, що їх учинила. Відповідно до місця ієрархії змінювалася й міра відповідальності. Сама непідсудність, надзаконність у масовій свідомості не викликала протесту. Звичайно, все це було неогоїстичним завоюванням агентів влади. Без сумніву, ця модель відповідала інтересам політичної еліти, але, перш за все, її характерні риси відбивали масове уявлення про владу. Якщо б вони суперечили традиції, очікуванням людей, вони не змогли б реалізуватися.

Суспільство, яке сакралізує носіїв ієрархії, не може бути правовим. Право передбачає, що священними є тільки норми і процедури. Право за своєю природою не передбачає витягів. Навіть у царській Росії ієрархічність не дозволяла відстоювати свої права, не кажучи вже про советську епоху. Практично право не могло працювати у великому ієрархічному суспільстві. Наприклад, у Москві дуже багато різних рівнів, важко було навіть визначити, хто вищий – директор Великого театру чи заступник міністра. Будь-які конфлікти вирішувалися не правовим чином. За природою цієї моделі право не могло в ній працювати.

Право власності в історії виступає як головна експлікація сакральних об'єктів. Саме визначення богів – володар, господар – вказує на те, що вони

⁵⁷⁰ Московичи С. Век толпы. С. 219 – 229.

мисляться сакральню, як такі, що володіють. У цьому розумінні сакральна влада передбачає, що ця влада є володаркою. І якщо ця влада мислиться як така, що перебуває на певній території, то вся ця територія і все, що на ній присутнє, і є об'єктом її володіння. Ідея приватної власності була пов'язана в Європі з Реформацією. Людина наділялася певною сакральністю, яка несла в собі дух Божий і ставала суб'єктом, володарем власності⁵⁷¹. В ситуації тоталітарного режиму, коли вся сакральність притягується до влади, влада і виявляється володаркою всього. Крім того, влада розглядалася як джерело всіх благ. Можна пригадати звичні висловлювання тих часів: влада тебе вивчила, влада тебе виховала, дала освіту. Кожен від народження був ніби у боргу перед владою. Влада збирала, накопичувала, а потім розподіляла. Вона була саме тією сутністю, яка надавала блага. Людина була боржником влади завжди. Як пишуть ідеологи сакральної влади: «Ти завжди у боргу перед владою. Ти ніколи не відпрацюєш цих боргів. Її благодійність не піддається виміру». Коріння цього досягає архаїчних уявлень. Влада з'являється перед богами і опускає від них свою благодать на суспільство, а за це треба відповідати любов'ю, відданістю, готовністю за неї воювати тощо.

В Советському Союзі влада сприймалася як тотем, як певний космічний центр, і весь світ сприймався через цей центр (відторгнення є форма притягання – коли ти з цією владою борешся, то парадоксальним чином втягуєшся у неї). Людина танцювала від влади, як від пічки, вибудовувала відповідно до неї свою модель космосу. Посилання на класиків марксизму-ленінізму, на рішення з'їздів у всіх століттях, дисертаціях, книгах – це теж звернення до влади як до носія онтологічної сутності. Будь-який текст є, по суті своїй, сакральним, будь-яка стаття – ритуальна подія, яка розгортає модель космосу. І якщо при цьому не співвідносити цю модель з першовчителем, з черговим пленумом, то виникав якийсь підозрілий космос. Ці речі не вербалізувалися, але їхня присутність багато про що говорила. Кожен конкретний епізод життя мислився через призму влади. Вона видавалася джерелом, яке розгортало все життя, онтологічним початком.

У так звані соціалістичні часи засекречувались і замовчувались будь-які повідомлення про невдачі, катастрофи, оскільки вони могли кинути на владу негативну тінь. Але приховувались і стихійні лиха – землетруси, посухи тощо. Зовсім сильні, які не можна було не визнати, висвітлювалися вкрай обмежено. Справа у тому, що влада, згідно з архівними документами, – це сила, яка стояла перед божественними та космічними стихіями. Вона захищала народ від космічних негараздів. Якщо траплявся голод, інші нещастя, це означало, що

⁵⁷¹ Жирар Р. Насилие и священное. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. С. 7 – 52.

влада втратила силу в очах людей. У цьому плані совєтські правителі демонстрували дуже тонке розуміння традиційної ментальності: не можна «спокушати» малі сили повідомленнями про нещастя. Вони бувають тільки там, де влада не сакральна. Це було однією з причин приховання Голодомору в Україні як у 1921 – 1923, 1932 – 1933 рр., так і в 1946 – 1947 рр.

Для розуміння сакральності тоталітарної влади доречно порівняти дві цитати. Перша. «РКП ніколи не помиляється, РКП завжди має рацію, РКП завжди передбачає правильно хід подій, РКП володіє максимальною мірою талантом, розумом і характером. У проміжках між партійними з'їздами цими якостями володіє ЦК РКП, а в проміжках між засіданнями пленумів вони належать Політбюро ЦК»⁵⁷².

Друга. «Церква свята. Це властивість церкви, можна сказати, самоочевидно... Життя церкви – є певна вища діяльність, до якої ми прилучаємося, а через це й освячуємося... Святість є сама сутність церковності – можна сказати, що іншої її властивості не існує»⁵⁷³.

Єдність і неподільність сталінської моделі влади дуже цікаво інтерпретувалася. Все її внутрішнє розчленування (партійні й урядові структури) було умовним як дві іпостасі одного цілого. Розділення влади, позиційний конфлікт були неможливими. Можна вказати й на деякі інші ознаки тоталітарної системи – це, її уявна «вічність», надособистісність та всесильність. Носій влади поставав як сакральна надособистість. Сакральна влада і всесильність влади проявлялися в тому, що гасло «Ріки потечуть назад» означало, що немає законів природи, які б були сильнішими за владу. Влада сама створює закони природи. У 1938 р. на засіданні вченої ради Інституту червоної професури був відмінений закон вартості для соціалізму.

Звичайно, незважаючи на глобальну брехню сталінської пропаганди, найбільш інтелектуальні і внутрішньо незалежні люди таїли власну точку зору на суспільство та події в собі. Однак свідомість людей набагато важче зробити одноукладною, ніж їхнє буття. Незгодні є при будь-якій диктатурі. Перед ними два шляхи – героїчний шлях боротьби зі системою і свого роду аутизм, коли людина, розуміючи з ким має справу, намагається втекти від будь-яких конфліктів зі суспільством. Але більшість вибирає інший шлях захисту – психологічний. Щоб втекти від страху та болісності, досягти внутрішньої рівноваги, людина ладна йти на глибокі й радикальні викривлення реальності. Розділивши з владою її картину світу, людина отримує не тільки надію на виживання, але й, що набагато важливіше, можливість щастя⁵⁷⁴. Тоталітарна

⁵⁷² Ларин Ю. Приложение к «Правде». 1921. 17 августа.

⁵⁷³ Булгаков С. Православие. Очерки учения православной церкви. Москва., 1994. С. 171.

⁵⁷⁴ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.

свідомість, що дозволяє людині не бачити очевидного й вірити у надзвичайне, багато в чому нагадує свідомість дитини. Фіксація почуттів на батьківських фігурах і нестійкість емоційних оцінок усього іншого світу, некритична залежність симпатій і антипатій до людей від ставлення до них батьків – усе це закономірно для маленьких дітей. Песик добрий, поки не вкусив; вкусив – і став поганим. Хлопчик поганий, тому що б'ється. Перестав битися, дав цукерку і став добрим. У дорослих цього не повинно бути. Але піддані тоталітарних імперій з легкістю і частково відверто проклинають як заклятого ворога того, хто ще вчора був приборником і соратником вождя. Вони готові бачити товариша в тому, від кого вчора очікували нападу, і ворога в потенційному союзнику, як це трапилось у відносинах Советського Союзу та Німеччини в 1939 р.

Одним із пропагандистських кліше, що декларувало єдність народу і влади, яка вважалася обов'язковим атрибутом системи, так само повсюдна наявність портретів диктатора. Принцип поділу влади та інші труднощі чужі тоталітарній свідомості. Всі суспільні рухи повинні об'єднуватися під керівництвом партії. Письменники, художники, кінематографісти – люди, за визначенням, індивідуальної праці – також мали стати єдиними.

Відірваність тоталітарної влади від реальності проявлялася у насадженні віри в чудеса. Планування чудес було звичайною практикою сталінських п'ятирічок. З початку плани корегувались у бік збільшення, а після їх провалу констатувався успіх. Чудесам прогресу надавалися магічні властивості, які повинні були разом виправдати вкладені в них витрати, що перевищували будь-які розумні межі. Звичайні для ХХ ст. технічні явища ставали певними сакральними предметами, прямо пов'язаними зі святинами культу влади. Лампочка Ілліча, Біломорканал ім. Сталіна, найбільший у світі літак «Максим Горький»... Потрібні й непотрібні завоювання технічного прогресу несли в кожен будинок віру у всемогутність влади і повинні були сприйматися людьми саме у цій магічній якості. Однак нав'язування цієї віри владою було швидше способом доведення законності своєї легітимізації.

Влада стимулювала та експлуатувала віру в чудесний світ, але віра ця існувала і поза культом влади, і поза культом техніки. Всемогутність владної сили зіставлена з безпомічністю реальної людини, абсолютно відчуженої від тогочасного їй соціального життя, яка сподівалася лише на абстрактне, ніяк не співвіднесене з реальністю. Віра тоталітарної свідомості доповнювалася і утопічною надією на блага комунізму. Для багатьох жертв тоталітарного режиму сліпа віра і уявні цілі стояли настільки високо, що вони готові були пробачити владі використання будь-яких засобів для їх досягнення, в тому числі й насильства над собою. Таке виділення чогось одного як найбільшої цінності та оголошення всього іншого неістотним є однією з форм спрощення

світу, притаманного тоталітарній свідомості. Вибудовувалася така ієрархія цінностей, в якій все, навіть власне життя, вартує надзвичайно мало, порівняно з чимось на зразок родового тотема, яким розпоряджається влада.

Будь-яка влада, навіть заснована на відвертому насильстві, намагається легітимізувати себе, переконуючи народ у власній необхідності та виправданості тих жертв, на які їй доводиться йти. Вже згадувана теорія загострення класової боротьби в міру наближення до соціалізму була характерною спробою такого самовиправдання. Ідеологи тоталітарних режимів витратили багато сил на те, щоб у кожній конкретній ситуації довести, що ситуація є надзвичайною. Правда, їхні супротивники вважали, що ці надзвичайні обставини створюються владою у її власних інтересах. Але і ті, й інші погоджувалися, що надзвичайні ситуації, які виникли, вимагають надзвичайних заходів. А надзвичайні заходи – це і є тоталітарна влада над людиною⁵⁷⁵.

Побутує думка, ніби є обставини, за яких тоталітарний режим ефективніший, ніж демократичний. Це і був один з тих міфів, які продукувала тоталітарна система в пошуках самовиправдання та залякування. Очевидно, віра в ефективність тоталітаризму і страх перед ним пояснює, чому Н. Чемберлен і Е. Деладьє, незважаючи на розвідувальні дані, що були в їхньому розпорядженні і повідомленнях послів, повірили гітлерівській пропаганді та катастрофічно переоцінили військову міць Німеччини. Це, як відомо, призвело до Мюнхенських угод – ганьби і зради демократії перед тоталітаризмом.

Якщо авторитарний спосіб управління, тобто прийняття рішень без обговорення з підлеглими, за певних обставин є ефективним і тому виправданим, то тоталітарна влада, яка намагалася встановити повний контроль над усіма сферами людського життя, прагматичних виправдань не має. Доказом є доля тоталітарних режимів у всіх частинах світу – незалежно, чи то СРСР, або ж, наприклад, Німеччина. Надзвичайні ситуації приходили і відходили, а підсумком незмінно був занепад культури, розвал економіки та розчарування народу. Останнє є найбільшою небезпекою для тоталітарної системи: режим, що ігнорує почуття і думки своїх підданих, насправді найбільше всього спирається не на танки та ідеологію, а на лояльність і згоду народу⁵⁷⁶. Правда, буває, що ті, хто захопив владу, утримують її зброєю і страхом та є носіями чужої для населення ідеології і культури, не соромлячися визнавати, що їхня влада нав'язана народу й тримається на силі. Найперше це стосується України. Ось деякі приклади цієї влади, яка через як тоталітарну суть, так і імперський характер, яким був насправді Советський Союз, нищила

⁵⁷⁵ Гадацький В. Тоталітаризм на рівні особистості та його подолання. – С. 143–154.

⁵⁷⁶ Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва: Серебряные нити, 2001. 416 с.

саму сутність українського народу, дотримуючись при цьому настанови Катерини II, яка наголошувала, що відбирати в Україні всі її права небезпечно.

Сім неповних років війни та громадянської смуги призвели до підпорядкованої більшовикам території колишньої Російської імперії до стану руїни. В одній лише Україні поби́ща, розстріли, епідемії, голод, пов'язані з насадженням режиму, забрали близько 2 млн життів. Нестача харчів, палива, безробіття, голод змусили сотні тисяч людей виїхати з міста у село. Практично припинилося виробництво товарів широкого вжитку. Було очевидно, що остаточно виснажене суспільство не готове до корінних соціальних перетворень, що їх планували більшовики. До того ж, вони у середовищі вороже налаштованого населення становили крихітну меншість. Хвороба, а відтак смерть В. Леніна у 1924 р. спричинили кризу керівництва, боротьбу за владу, поглиблювали запеклі суперечки в комуністичній партії про напрями створення нового суспільства. За таких обставин більшовики були змушені діяти порівняно обережно й гнучко протягом 1920-х років, але вже наприкінці їх перейшли до форсування побудови комуністичного суспільства. За ініціативи Й. Сталіна вони скасували НЕП і продовжували нав'язування народові соціально-економічних та політичних змін – настільки всеохоплюючих та радикальних, що їх часто називають «другою революцією». Разом з тим, відбулося повернення до традиційної моделі російської політики, зокрема, суворого централізму та одноосібної влади. Знову, як за правління царів, Україна фактично ставала чимось подібним до однієї з частин більшого цілого, і українці, як ніколи раніше в своїй історії, були змушені заплатити страхітливую ціну за досягнення цілей, яких вони перед собою не ставили. Як відомо, найбільше від цих «радикальних» змін постраждало селянство. Йдеться передусім про колективізацію, яка з її спустошливими наслідками стала однією з найжахливіших подій в українській історії⁵⁷⁷.

Більшовики настирливо доводили, що рано чи пізно колективне сільське господарство має замінити дрібні селянські господарства. Вони усвідомлювали, що переконати селян погодитися з таким поглядом буде процесом тривалим і нелегким, особливо після тих поступок, що їх за НЕПу отримали селяни. Реакція селян на створення у 1920-х роках комун, відтак колгоспів та радгоспів була малообнадійливою – до них вступило 3% усіх сільських господарств. Опрацьовуючи перший п'ятирічний план, більшовики розраховували, що в кращому разі вони зможуть колективізувати 20% селянських дворів (для України це завдання становило 30%). Зосередивши

⁵⁷⁷ Соболь П. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929 – 1933). Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», 2010. 368 с.

увагу на індустріалізації, сталінське керівництво, очевидно, вирішило не брати на себе величезний тягар, пов'язаний з докорінним перетворенням сільського господарства.

Проте незабаром стало зрозумілим, що індустріалізація потребує коштів і робочих рук, які можна було отримати внаслідок широкої колективізації. Й. Сталін дійшов цього висновку, ймовірно, під час кризи зернозаготівель 1927 – 1928 рр. Советські плани розвитку промисловості спиралися на те, що держава зможе дешево купувати зерно у селян. Це дало б їй змогу як забезпечувати хлібом зростаючу робочу силу в містах, так і продавати його за кордон, прибутки з чого, в свою чергу, мали йти на фінансування індустріалізації. Але селяни вважали запропоновані державою ціни (часто вони становили лише одну восьму ринкових) надто низькими і відмовлялися продавати збіжжя. Розлючений непокорю селян, Й. Сталін, назвавши її «саботажем», вирішив встановити як економічний, так і політичний контроль. Таким чином без усякої попередньої підготовки було наказано розпочати рішучу кампанію «суцільної колективізації». Розуміючи, що найзапекліший опір чинитимуть заможні селяни, вождь закликав до «ліквідації куркульства як класу». Ця класична тактика за принципом «поділяй та володарюй» була розрахована на те, щоб ізолювати найзаможніших хазяїв від маси бідних селян⁵⁷⁸.

Що ж фактично означала «ліквідація куркульства як класу»? Тих, хто чинив найупертіший опір, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці на Північ чи до Сибіру. Решту позбавляли всієї їхньої власності, залишаючи напризволяще. Розкуркулювання сягнуло апогею взимку 1929 – 1930 рр. Найпоширенішою формою стали виселення та депортації. Сотні тисяч селян разом зі сім'ями виганяли з домівок, саджали у товарні потяги й вивозили за тисячі кілометрів на Північ, де їх викидали серед арктичної пустелі, часто без їжі та притулку. Протягом 1929 – початку 1930-х рр. радянський режим вивіз понад один мільйон двісті тисяч «українських куркулів» на Північ; майже половина з них, особливо дітей, загинули. Деякі депортовані, зокрема молодь, втікали зі заслання. Разом з тим ті, кому пощастило уникнути депортації, нишком приєднувалися до міської робочої сили (брати на роботу куркулів заборонялося). Так перестала існувати велика частина найбільш працездатних і продуктивних господарів в Україні⁵⁷⁹.

Щоб реалізувати свої наміри, режим потребував допомоги, та для цього на селі відчутно бракувало комуністів. Спочатку уряд покладав надії на відновлені комітети незаможних селян, гадаючи, що їм немає чого втрачати від розкуркулювання та колективізації. Але незабаром стало зрозуміло, що

⁵⁷⁸ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм в Україні: 20 – 30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.

⁵⁷⁹ Там само.

для селянина бідність ще не означала готовності брати участь у знищенні своїх заможніших сусідів. Тому восени 1929 р. в українські села було спрямовано 15 тисяч робітників, у січні 1930 р. – близько 47 тисяч. Водночас для проведення кампанії розкуркулення та керівництва щойно утвореними колгоспами в Україну прибули так звані двадцятип'ятитисячники (що здебільшого були російськими червоноармійцями і робітниками, які фанатично ненавиділи українських селян, демонстрували свою відданість «побудові соціалізму» і зверхність). У 1932 р. в Україну додатково прибуло 50 тис. комуністів і 150 тис. комсомольців. У січні 1933 р. було збільшено відділи НКВС при МТС⁵⁸⁰. Ці чужі для України люди не тільки забезпечували проведення насильницької політики колективізації, але й із ще більшою жорстокістю стали виконавцями організованого сталінським режимом штучного Голодомору 1932 – 1933 рр., про що йтиметься в наступному підрозділі.

Який же висновок напрашується зі сказаного? Експансія російського більшовизму в Україну мала воєнно-окупаційний характер і призвела до знищення національної державності, насадження і формування тоталітарного суспільства, яке, за визначенням, не здатне до якісного і перспективного розвитку в інтересах людини, навпаки, воно неминуче деградує і у підсумку приходиться до антропологічної кризи, економічного, соціокультурного, духовного та екологічного краху. Для комуністичного тоталітаризму властиві відчуження людини від власності й політичної влади, безбожництво, всеосяжний контроль компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Його домінуючою рисою були монополія на владу одержавленої комуністичної партії, зрощування партійного і державного апаратів, демонізація повноважень каральних органів, утвердження системи беззаконня і політичного терору.

Намагаючись у божевільний спосіб поширити ідеологію і практику комунізму на весь світ, сталінський режим одноособової влади встановив тотальне панування над особистістю, нагнітав атмосферу страху всередині країни, вдавався до насилля, репресій, свідомо знижував рівень життя людей, доводячи їх до голодної смерті.

4.2. Антропологія сталінських репресій і голодоморів в Україні

Чи не найбільш жорстоким і кривавим сталінський режим, сутність якого полягала в монополізації влади комуністичною партією і зосередженям її в руках однієї особи, виявився саме в Україні. Як уже зазначалося, цей режим всеціло спирався на репресивні органи, на насилля, на фізичне

⁵⁸⁰ Голуб В. Конспективний нарис історії КПУ. Київ, 1946. С. 51.

знищення та морально-психологічне пригнічення інакомислячих. Основними методами його діяльності були нагнітання страху, репресії, терор и Голодомори. Жахливе вимагає пояснення і паралелей: Й. Сталін і Пол Пот. «Зіг хайль» і «Смерть троцькістсько-зінов'євським убивцям». Грім оплесків на гасло «Смерть ворогам!» у країні, перетвореній у філію спецслужб та концтаборів, що називалася Советський Союз. Мільйони людей втратили життя і ціну його змісту. Смерть ставала буденністю, універсальним способом розв'язання проблем між людиною та владою. Чи був сенс у цих кривавих спектаклях? Чому вони користувалися таким успіхом у комуністів? Чи є межі терору, зайшовши за які, тиран перестає вбивати співгромадян, а може, у геноциду, як у досконалості, немає кінця? Про що думали, що відчували ті, хто аплодував диктатору, не знаючи, що завтра й самі можуть опинитися у камері тортур? У що вірили десятки мільйонів, які чекали своєї долі в той час, коли мільйони знищувалися на очах у всіх? Чи мислився інший кінець диктатури, крім смерті самого диктатора? І, насамкінець, найважливіше і найважче запитання: де шукати гарантії, що подібне може не повторитися?

Варто одразу зазначити, що жодний режим, навіть такий людиноненависницький, як сталінський, не спирається тільки на багнети. Не меншою мірою, ніж на силу, він спирається на заляканість і психологічні травми підданих. Тоталітарна держава спирається передусім на людей з певним типом свідомості, підтримує і заохочує їх. У той же час вона виявляє та знищує тих, чії особистісні структури суперечать бажаній моделі. Тоталітарний тип свідомості не треба плутати з його нерозвиненістю чи незрілістю – це цілісна, незаперечна та стійка система зі своєю внутрішньою логікою і стабілізуючими механізмами. Щоб зрозуміти, як така система може здійснюватися, треба перш за все зрозуміти й описати її саму.

Думка, що виникає в зв'язку з питанням, якою ціною обійшлося перебування України у складі Советського Союзу у міжвоєнний період, зупиняється перед жахливими подробицями кривавого терору, багатозначними цифрами втрат і зловісними фігурами вбивць. Засудити терор і поставити пам'ятники його супротивникам і жертвам недостатньо. Пам'ятники можна знищити, можна забути, кому вони поставлені. Безумовно, важливо зрозуміти, що «Сталін помер», але ще важливіше розпізнати Сталіна сьогодні. Тільки аналіз і розуміння можуть зірвати з тоталітарної влади її містичне покривало і дати якщо не гарантію, то шанс на те, що минуле не повернеться.

Історія ХХ ст. набагато більшою мірою, ніж будь-якої іншої доби, демонструє прориви у сферу соціокультурного життя найтемніших несвідомих сил, що до пори – до часу не помічалися, точніше – ігнорувалися. Але сили ці вривалися в світ людини не тільки ззовні: чорти виходили із людей, чий образ визначався такими рисами, як безбожність, задрість, ненависть,

мстивість, злоба, тобто тим, що стає (на рівні масової психології) емоційно-енергетичною підосновою тоталітарних ідеологій і створюваних їхніми adeptами режимів. А оскільки маса складається з індивідів (хоча, зрозуміло, як феномен і не зводиться до їхньої суми), то, відповідно, те, що проявляється в суспільній психології, так чи інакше укорінюється в індивідуальній психіці⁵⁸¹.

Як уже говорилося, офіційна версія советської історії була змодельована ХХ з'їздом КПРС. Культ особи – так охарактеризував суть політичної системи М. Хрущов, побачивши у обожнюванні вождя не тільки ідеологічне обґрунтування терору, але й пряму його причину. Історичні події були пояснені психологічним феноменом. Зараз багато дослідників намагаються знайти відповідь на питання: чи були у цих процесах хоч якісь об'єктивні соціально-економічні причини? Нормальній людині важко повірити у те, що механізм загибелі мільйонів, джерело незчислених матеріальних втрат був суто духовним, невмотивованим і суб'єктивним, як і сам культ особи, створений при потуранні цієї особистості. З часом стало зрозумілим, що звалити всю вину за репресії, голодомори, прорахунки у Другій світовій війні на Сталіна мало більш далекоглядну мету – захистити саму тоталітарну систему. Ось чому дуже важливо усвідомлювати, що сталінський режим був тотожним тоталітарній системі.

Перед тим, як безпосередньо перейти до антропологічного аналізу злочинів комуністичної системи, нагадаємо деякі конкретно-історичні факти про страхіття терору стосовно українського народу, його інтелектуального осердя. За міжвоєнне десятиріччя були знищені мільйони людей: починаючи від президента УАН Володимира Липського, митрополита Української автокефальної православної церкви Василя Липківського і далі – десятки академіків, єпископів, сотні професорів, письменників, тисячі вчителів, священників, кооператорів, десятки тисяч інтелігенції, мільйони селян, робітників. Нарком освіти В. Затонський у доповіді ВУАН 1934 р. вказував на те, що лише у 1933 р. знищено 1649 українських науковців, а серед них найбільше знавців української мови та історії. У 1932 р. було 10063 українців-науковців і професорів. У 1940 р. залишилося лише п'ять тисяч⁵⁸². Тільки один П. Постишев приклався до знищення у 1933 р. в Києві тридцяти тисяч української інтелігенції⁵⁸³. Лише за п'ять років (1932 – 1937) тоталітарною владою було знищено 90% українських письменників: з 200 – 190⁵⁸⁴. Та й сама

⁵⁸¹ Пахомов Ю., Крымский С., Павленко Ю. Пути и перепутья современной цивилизации. Київ, 1998. С. 154.

⁵⁸² Гуслистий К. Нарис історії України. Мюнхен, 1955. С. 173.

⁵⁸³ Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Торонто, 1956. С. 203.

⁵⁸⁴ Pidhaynyg S. The Black Deeds of the Kremlin. N-Y, 1987. P. 59.

влада зізнавалася, що за сорок років (1917 – 1957) зникло 365 українських письменників⁵⁸⁵. Усе це під гаслом боротьби з контрреволюцією, антисоветщиною і українським буржуазним націоналізмом. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор на партійному з'їзді заявив: «Оцінюючи велику працю, проведену в 1933 – 1939 рр. у боротьбі з українськими націоналістами, працю, яку ми не припиняємо і тепер і яку вестимо й надалі, треба сказати, що ми били націоналістів міцно й влучали, як мовиться, у самісіньку ціль»⁵⁸⁶. За часів великого погрому України в 1933 – 1939 рр. в СРСР існував так званий «Червоний Хрест допомоги політв'язням». Головою його був М. Горький. Жінки ув'язнених українських письменників просили його допомогти їхнім чоловікам. У відповідь вони почули: «Коли ворог не здається, його знищують»⁵⁸⁷.

Радянська статистика повідомляла, що у 1926 р. в СРСР було 147 млн населення. З цієї кількості росіян 77, 7 млн (52,9%); українців – 31,2 млн (20%); інших – 38 млн. А в 1956 р. у СРСР проживало 208,8 млн чоловік. З них: росіян – 144 млн, українців – майже 37 млн, інших – 57 млн. Отже, кількість населення зросла на 24,8% (на 61,8 млн). Росіян збільшилось на 41,4% (на 36,8 млн), українців – на 13,2% (на 5,8 млн), інших – на 16,8% (на 19,2 млн). Тобто за тридцять три роки кількість росіян у середньому зростала на 1,25%, українців – на 0,4%, інших – на 0,5% щороку⁵⁸⁸. І це при тому, що до 1917 р. приріст населення в Росії становив 1,68%, а в Україні – 2,36%. А як пояснити зниження приросту українців з 2,36% до 0,4%? Тобто аж на 60%? За тридцять три роки така різниця приросту становить двадцять три мільйони. Отже, в 1959 р. українців мало бути 54 млн, а не 37 млн, як подавала радянська статистика⁵⁸⁹.

Як уже зазначалося, нищення українського народу як етносу було продовжено з перших днів насадження більшовицького режиму, але найбільших втрат він зазнав в умовах насильницької колективізації села, Голодомору 1932 – 1933 рр. і «великого терору» 1937 – 1938 рр. Причому влада всіма способами намагалася приховати справжні причини Голодомору, поширюючи офіційну інформацію лише про поодинокі випадки смерті від голоду і називаючи головною причиною контрреволюційну діяльність куркулів, іноземних шпигунів, націоналістів і продовольчі труднощі. Між тим, у 1932 р.

⁵⁸⁵ Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Торонто, 1957. С. 171.

⁵⁸⁶ КПУ у резолюціях і рішеннях. Київ: Інститут історії партії ЦК Компартії України, 1940. С. 122.

⁵⁸⁷ Саліковський О. Спогади. Торонто, 1959. С. 83.

⁵⁸⁸ Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 років в Україні // Пам'ять століть. 2003. №3. С. 104 – 122.

⁵⁸⁹ Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947. 2-ге вид. Київ: Укр. вид. спілка, 2003. 251 с.

було зібрано зерна по 362 кг на душу населення, що давало змогу прожити до нового врожаю. Але більшовицька влада наклала в 1932 р. на Україну збільшену данину зерном – 58,1 млн тонн. Селяни виконали план у серпні. Тоді влада наклала у жовтні додатково ще половину плану. Заможні селяни виплатили і це. Тоді в січні 1933 р. поставки були збільшені ще раз додатково, не залишивши селянам навіть насінного фонду. Уряд СРСР продав до Європи українського зерна в 1932 р. 17,3 млн тонн, у 1933 р. – 16,8 млн тонн, а борошна щороку по 300 тисяч тонн. За офіційною статистикою центральна влада здерла з України в 1933 р. хлібопоставок на 225 млн пудів. Насправді причини голодної смерті, яка була викликана штучно, були не економічні, а політичні.

За оцінками істориків, унаслідок репресій і Голодомору було знищено від 8 до 10 млн мешканців України, а в період «великого терору» було засуджено 198 918 осіб, з яких близько двох третин – до розстрілу. Решту було відправлено до в'язниць та таборів.

Осягнути всю глибину злочинів тоталітарного режиму, масових репресій і, особливо, Геноциду-голодомору 1932 – 1933 рр. можна лише в координатах антропологічного підходу, оскільки лише він дозволяє перемістити пріоритет у самому об'єкті пізнання з події, явища або процесу на конкретних людей, задіяних у цих подіях і процесах. Екстраполюючи цю думку на трагічні події 1930-х рр., які зачепили долі мільйонів людей, не слід забувати, що не менше половини з них і досі залишаються безіменними. Праці, які опубліковані, здебільшого висвітлюють масштаби демографічних втрат і меншою мірою морально-психологічні та ментальні наслідки. Тому й не випадково, що в історіографічних розвідках звертається увага на необхідність людинознавчого осмислення проблеми⁵⁹⁰. Цілком справедливо підкреслив В. Марочко, що часто за словами «масовий голод», «поголовний голод», «демографічні втрати», «жертви Голодомору», за загальною кількістю померлих і постраждалих дослідники оминають прізвища конкретних людей⁵⁹¹. Ба й справді, що ми знаємо про них, хто вони, який їх соціальний, віковий статус, якими вони були у житті тощо. Якщо прийняти цифру 7 – 8 млн померлих і постраждалих в умовах Голодомору як більш-менш науково

⁵⁹⁰ Ісакова Н. П. Історіографія проблеми голодомору 1932 – 1933 рр. в українській та зарубіжній літературі // Вісник аграрної історії. 2013. Вип. 4 – 5; Гудзь В. Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії // Український селянин. 2015. Вип. 15. С. 3 – 5; Калакура Я. С. Морально-психологічний і ментальний вимір наслідків Голодомору 1930-х років в Україні // Історична пам'ять, Полтава, 2017. Вип. 37. С. 16 – 22.

⁵⁹¹ Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 112 – 132.

доведену, то за відомостями експрезидента України В. Юшенка, опублікованими на його сторінці «Фейсбуку», поки що встановлено імена лише близько двох мільйонів убитих людей. А це означає, що у нас є щонайменше 5 – 6 млн безіменних жертв.

Масові репресії, Геноцид-Голодомор 1930-х рр., як об'єкти історичної антропології, включають *три основні групи людей*: а) жертви репресій і Голодомору; б) замовники, організатори і виконавці злочинів; в) очевидці і свідки подій, автори спогадів і дослідники трагедії. Розглянемо докладніше кожен із цих сегментів антропології в інтер'єрі новітньої української історіографії проблеми, починаючи з 1990-х рр. до сьогодення. Переглядаючи опубліковані праці, неважко помітити загальну їх тенденцію – поступовий рух від подій, тобто від самих репресій і Голодомору до людей, пов'язаних із цими жахіттями. Ця тенденція характерна головним чином для останнього п'ятнадцятиріччя, хоча й не означає, що автори документальних та аналітичних праць, опублікованих до 2000-х рр., не називали імен жертв репресій і Голодомору та їх головних винуватців. Називали, але здебільшого для ілюстрації трагедії, при цьому організатори злочину дуже часто не персоналізувалися.

Засади людиноцентричного напряму у дослідженні Голодомору на теренах материкової України заклала книга, хоча й не істориків, але людей глибоко укорінених в українську історію, фундаторів Асоціації дослідників Голодомору подружжя Лідії Коваленко та Володимира Маняка «33-й: голод: Народна книга-Меморіал»⁵⁹². Їхня праця наповнена іменами конкретних людей, котрі стали жертвами штучного голоду. До речі, автори першими рішуче виступили проти заниження кількості вбитих голодом, маніпуляцій з цифрами про масштаби трагедії. З-поміж професійних істориків першими антропологічний підхід підхопили Станіслав Кульчицький⁵⁹³, Василь Марочко та Ольга Мовчан⁵⁹⁴, Володимир Сергійчук⁵⁹⁵ та ін. У працях останнього, зокрема, знаходимо яскраві й емоційно написані нариси про людей різних вікових, етнічних і соціальних категорій, знищених Голодомором, а також поіменно названі найбільш одіозні їх кати.

Важливий і багато в чому новий ракурс дослідження долі і поведінки людей на тлі Голодомору порушені у працях Олесі Стасюк: про деформації народної

⁵⁹² Коваленко Л. Б., Маняк В. А. 33-й: голод: Народна книга-Меморіал. Київ: Радянський письменник, 1991. 584 с.

⁵⁹³ Кульчицький С. Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. – 239 с.

⁵⁹⁴ Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Хроніка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.

⁵⁹⁵ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП СЕРГІЙЧУК М. І., 2015. 168 с.

культури⁵⁹⁶; Володимира Тиліщак і Вікторії Яременко – про доброчинців, які у 1932 – 1933 рр. допомагали врятуватися від смерті тим, хто голодував. Варто зазначити, що автори зібрали і подали відомості більше як про 140 праведних людей часів Голодомору, при цьому підтвердили цю інформацію документами та джерелами усної історії⁵⁹⁷. Величезний масив свідчень з усної історії Голодомору зібрали і оприлюднили місцеві історики і краєзнавці в областях.

Примітною рисою антропологічного підходу в новітній історіографії Голодомору є підвищений інтерес дослідників до долі різних верст суспільства, зокрема дітей і жінок. Однак, як справедливо зазначила Оксана Кісь, діти – як жертви голоду – вже давно перебувають у полі зору дослідників, натомість жіноцтво тривалий час залишалося «невидимим» для істориків, а гендерні аспекти Голодомору не були предметом історико-антропологічних студій⁵⁹⁸. Між тим, саме на долю жінок випав чи не найбільший тягар, а відомостей про них маємо дуже мало, хоча мільйони з них не тільки стали жертвами, але й брали досить активну участь у русі опору насильницькій колективізації і, ризикуючи життям, мало не першими виступили проти політики голоду⁵⁹⁹.

Важливим етапом і складовою частиною антропологічного осмислення Голодомору стало формування пошуково-реєстраційних відомостей про Голодомор, проведене багаторічною працею істориків, архівістів, краєзнавців, музейників, свідків самих подій у процесі створення багатотомної «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні», до якої увійшли, окрім загальнонаціонального тому⁶⁰⁰, 18 регіональних томів: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Одеської, Полтавської, Сумської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської областей і м. Києва. Дуже відродно, що зафіксований у них список жертв стараннями Українського інституту національної пам'яті, Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» включений до Єдиного реєстру і оприлюднюється в Інтернеті, який є важливим підґрунтям для подальших досліджень

⁵⁹⁶ Стасюк О. К. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ: СтилоС. 223 с.

⁵⁹⁷ Людяність у нелюдяний час. Доброчинці в часи Голодомору. / упорядн.: В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. Львів: Часопис, 2013. 236 с.

⁵⁹⁸ Кісь О. Голодомор 1932 – 33 рр. крізь призму жіночого досвіду. Народознавчі Зошити. 2010. № 5 – 6. С. 633 – 651.

⁵⁹⁹ Гринько А. І. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932 – 1933 роках (на матеріалах Поділля) // Вісник Кам'янець-Поділ. НУ ім. І. Огієнка. Історичні науки, 2009. Вип. 3. С. 370 – 375.

⁶⁰⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Зведений том. Київ: Вид-во Олени Теліги, 2008. 1000 с.

проблеми. Імена тисяч закатованих голодною смертю закарбовані в місцевих музеях, на меморіальних дошках, пам'ятниках, на цвинтарях, у науково-популярній літературі, публіцистиці та періодиці. Зрозуміло, що це далеко неповні, а інколи й неточні відомості, адже, як повідомлялося у засобах масової інформації та соціальних мережах хоч і про поодинокі факти, були випадки, коли деякі укладачі Мартирологів поспішливо, формально, а то й безвідповідально поставилися до цієї роботи. Курйозний випадок був у Сахнівці Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. У Книзі пам'яті записано 15 осіб, а мешканці цього села, які займалися пошуками, встановили 752 особи померлих. Тобто різниця в 50 разів більша. Подібний приклад – це село Масівці Хмельницької області. Тут у книзі фігурує близько 30 прізвищ, а насправді загинуло близько 300 осіб.

Тим не менше, якщо розглянути Книги пам'яті з погляду їх значення для оптимізації їхньої ролі в дослідженні антропології Голодомору, то стає зрозумілим, що ця робота перебуває на початковому етапі. І справа не тільки в тому, що до Мартирологу Книг пам'яті увійшло лише 882 510 імен (до речі, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» впродовж багатьох років веде «Народну книгу пам'яті жертв Голодомору», в якій фігурує близько 4 млн імен), але й у тому, що відомості про значну частину загиблих надто обмежені або й взагалі відсутні. Зупинимося докладніше на цьому питанні, а саме – на алфавітному покажчику імен загиблих за населеними пунктами. Який формат інформації про них відклався тут? У кращому разі – прізвище, ім'я та по батькові, рік народження і рік смерті. У гіршому – лише прізвище. Дуже рідко знаходимо дані про соціальний статус і національність осіб, хоча саме на це орієнтує «Картка обліку жертв Голодомору», опрацьована Національним музеєм «Меморіал жертв Голодомору».

Чи не найбільше непорозумінь викликають відомості про причини смерті. У Мартиролозі Дніпропетровської області, наприклад, переважно вказується офіційна причина смерті, зафіксована в реєстрах загиблих: тиф, хвороба серця, легенів, запалення нирок, виснаження, дистрофія, а для більшості причина смерті взагалі не зазначена або сказано: «старість». Але ж відомо, що справжні причини приховувались, оскільки місцеві органи влади мали вказівку «зверху» не показувати правдиві відомості. У Книзі пам'яті Кіровоградської області переважають дані, внесені на підставі свідчень очевидців, оскільки Актові книги більшості сіл не збереглися. Причина смерті тут майже однакова: «від голоду». У деяких населених пунктах фігурують записи: вбивство, замерзання у колодязі, самогубство, повішення, отруєння, вислання.

З досвіду наукових досліджень відомо, що для антропологічного підходу до Голодомору найбільше відомостей про людей науковці і

краєзнавці можуть почерпнути із усних джерел, зі спогадів очевидців, а також журналістських розслідувань. Автори спогадів зазвичай характеризують особистість померлого, зазначають, ким він був, чим займався. Це дуже важливо, адже у складі жертв були не тільки хлібороби, селяни-одноосібники чи колгоспники, але й учителі, фельдшери, кооператори, священники тощо. Правда, переглядаючи Книги пам'яті, не важко помітити, що серед померлих зазвичай не зафіксовані представники комнезамів, голови сільрад, колгоспів, бригадири, партійні і комсомольські активісти. Підсумовуючи розгляд цього сегмента антропології Голодомору, зазначимо, що чимало істориків настільки захоплюються фіксацією масштабів втрат, цифрами про убієнних голодом, що «забувають» назвати хоча б кілька конкретних прізвищ, а вмирали не одиниці, десятки, сотні, тисячі, зрештою, мільйони, і ми, і наші нащадки мають знати, хто ці люди.

У процесі подальшої роботи щодо створення антропологічної історії Голодомору, збирання спогадів, пошуку архівних документів, написання нових наукових і публіцистичних праць поряд з іменами жертв трагедії, учасників руху спротиву сталінському режиму повинні бути поіменно названі його **замовники, організатори та виконавці**. Встановлення повних відомостей про осіб, причетних до цього злочину – його архітекторів, організаторів і виконавців, є не менш важливим завданням, адже без цього неможливо системно осягнути причини та мотиви трагедії. Після появи книги «Командири великого голоду» за редакцією В. Васильєва, Ю. Шаповала⁶⁰¹, ця проблема почала досить плідно досліджуватися на різних рівнях винуватців злочину – центральному, республіканському та місцевому⁶⁰². Важливу роль тут відіграло масштабне офіційне розслідування обставин та наслідків учинення геноцидного вбивства мільйонів українців, проведене Службою безпеки України, дослідження правових аспектів Голодомору, його кваліфікації як Геноциду, визначення конкретних суб'єктів злочину та потерпілих від нього, матеріали кримінальної справи № 475 та відповідна постанова Апеляційного суду м. Києва від 13 січня 2010 р. Ці матеріали, а також дослідницькі студії Володимира Василенка, Мирослави Антонович, Катерини Бондар, Галини Журбелюк, Вікторії Микуляк, Олексія Курінного, Богдана Футея, Катерини Крахмальової та ін. увійшли до колективної монографії «Голодомор 1932 – 1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з

⁶⁰¹ Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

⁶⁰² Танцюра В. І., Куліш С. М. Сталін і Україна // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. 2003. № 603. Історія України. Вип. 6. С. 150 – 154; Василенко В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як злочин геноциду: правова оцінка. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 48 с.

міжнародним правом»⁶⁰³. Серед осіб, звинувачених в умисному знищенні людей голодною смертю, були названі як організатори та виконавці злочину – Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар, М. Хатаєвич та ін. До речі, Служба безпеки України оприлюднила розширений список осіб, причетних до Голодомору, в якому фігурують керівники вищих ешелонів партійних і советських органів, ОДПУ та ДПУ УСРР⁶⁰⁴.

З-поміж інших розвідок, присвячених означеній проблемі, варта уваги стаття Ярослава Бондарчука – студента з Черкаського НУ ім. Богдана Хмельницького «Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932 – 1933 років»⁶⁰⁵, підготовлена на основі конкурсної роботи, виконаної під керівництвом проф. Юрія Присяжнюка. Вона цікава тим, що її автор – двадцятирічний юнак, змістивши пізнавальний вектор із жертв на катів, усвідомив і розкрив корінну причину і назвав головну дійову особу трагедії – людиноненависницьку тоталітарну систему, режим одноособової влади Сталіна та його «смотрящих» у Советській Україні. Тотальну колективізацію, заміну хлібозаготівель насильницькою конфіскацією всього продовольства, масові репресії, депортації влада перетворила у засоби справжньої війни проти селян, задіявши партійно-советський апарат, органи держбезпеки, армію, міліцію, систему особливих уповноважених, місцевих активістів, працівників сільрад, МТС тощо. Ще більш поглиблений підхід до з'ясування першопричин голодоморів советських часів та їх природи запропонував Микола Сядристий, вказуючи, що їх ідейне коріння та обґрунтування слід шукати в марксистсько-ленінізмі, теоретики якого доводили ворожість селянства, особливо куркульства, небезпеку його приватновласницької психології для соціалізму. Автор цитує В. Леніна, який називав куркулів «кровопивцями», «павуками», «вампірами», середняків – «підкуркульниками» і вважав, що селяни, заражені буржуазною ідеологією, підлягають фізичному знищенню⁶⁰⁶.

У контексті з'ясування причетності до Голодомору місцевих активістів видаються цікавими студії Дарії Маттінглі стосовно місцевих жінок-призвідниць Голодомору. Вона звернула увагу на мотивацію участі жінок-активісток, дружин партійних і державних функціонерів в обшуках захованого зерна та продовольства, на прояви жорстокості з їхнього боку задля власної вигоди, вислужування, збереження або отримання посади, партійного

⁶⁰³ Голодомор 1932 – 1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом. Вид.4-те, доп. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія». 2008. 294 с.

⁶⁰⁴ СБУ нашла сотню винуватців Голодомора... URL: <https://www.segodnya.ua/-ukraine/cbu-nashla-eshche-cotnju-vinovnikov-holodomora.html>

⁶⁰⁵ Бондарчук Я. Кати і жертви: антропологічний вимір Голодомору 1932 – 1933 років. URL: <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572>.

⁶⁰⁶ Сядристий М. Ленін – ідеолог, організатор і натхненник Голодоморів в Україні. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2018. С. 6 – 7.

квитка, зведення особистих поррахунків⁶⁰⁷. Авторка, як й інші дослідники, задаються питанням: що робило цих і подібних їм людей нелюдами, вбивцями, жорстокими і мстивими? Частково відповідь на це дав Дмитро Гойченко – один із тисяч партійно-комсомольських уповноважених з проведення колективізації і експропріації продовольства – у спогадах, які він написав як покаяння, уже будучи в еміграції: «Переродившись і прийнявши *більшовицьке вчення*, я став відкрито сповідувати *зло*, придушуючи голос совісті, який інколи звучав»⁶⁰⁸.

І, нарешті, останній компонент антропології Голодомору – це його свідки, автори спогадів і *дослідники*. Імена очевидців трагедії найбільш широко представлені у спогадах, які становлять чи не найбільший масив джерел з усної історії Голодомору і основну базу його антропологічного осмислення. Прикладом залюднення дослідження Голодомору на ґрунті усних джерел може слугувати книга Валентини Борисенко «Свіча пам'яті», створена на зібраних нею разом зі студентами споминах свідків драматичних подій⁶⁰⁹. Фундаментальним є багатотомне видання спогадів тих, хто чудом вижив у роки Голодомору, підготовлене студентами НУ «Києво-Могилянська академія» під керівництвом професора Юрія Мицика⁶¹⁰. Як згадує сам Юрій Андрійович, ця ідея належала Джеймсу Мейсу, який після приїзду в Україну викладав політологію в академії і поділився досвідом створення аудіозаписів з його проекту «Усна історія українського голоду 1932 – 1933 рр.» До речі, ці унікальні записи передані і зберігаються у бібліотеці Верховної Ради України.

За роки незалежності в Україні сформувався потужний потенціал професійних дослідників Голодомору. За нашими підрахунками, зробленими на основі бібліографічних покажчиків, нині в Україні є до півтори тисячі авторів, які опублікували книги, статті, документи, присвячені Голодомору, дві третини з них – професійні історики, етнологи та демографи. Чи багато це на 25 областей і АР Крим? Якщо взяти до уваги, що в Україні працює більше 10 тис. професійних істориків, то, звичайно, ні. До того ж, окремі з авторів мають по одній-дві публікації, деякі внаслідок різних причин згорнули дослідницьку роботу або відійшли у вічність. Найбільш продуктивно в цьому напрямі працюють члени Асоціації дослідників Голодоморів в Україні, в осередках якої задіяно близько тисячі осіб. Найновіші відомості про їх внесок

⁶⁰⁷ Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? // Україна модерна. 2018, 20 вересня.

⁶⁰⁸ Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор: мемуары свидетеля. Вид. 3-ге. Київ: «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2013. 400 с.

⁶⁰⁹ Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках / ред. В. Романюк. Київ: ВД «Стилос», 2007. 288 с.

⁶¹⁰ Український Голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / упор. Ю. Мицик. Т. 1 – 6. Київ: ВД «КМ Академія», 2001 – 2009.

у дослідження Голодомору подав Василь Марочко в створеній ним самотужки «Енциклопедії Голодомору»⁶¹¹, яка може слугувати прекрасним прикладом людиноцентричного підходу до формування знань про трагедію. В ній фігурує до сотні прізвищ вітчизняних і зарубіжних науковців – дослідників різних аспектів історії голодоморів. Серед них такі відомі вчені, як Володимир Василенко, Олександра Веселова, Людмила Гриневич, Арсен Зінченко, Геннадій Єфименко, Андрій Козицький, Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Юрій Мицик, Руслан Пиріг, Володимир Сергійчук, Олеся Стасюк, Володимир Улянич, Євгенія Шаталіна та інші. На жаль, очевидно через обмежений обсяг енциклопедії, до неї не увійшло чимало знаних дослідників, істориків-аграрників, зокрема таких, як Ганна Капустян, Сергій Корновенко, Андрій Кудряченко, Анатолій Морозов, Катерина Назарова, Юрій Присяжнюк та ін.

Які попередні узагальнення впливають з наведених роздумів? Насамперед це те, що історики спільними зусиллями з етнологами, юристами, демографами в процесі ґрунтовного з'ясування сутності масових репресій і Геноциду-Голодомору як гуманітарно-катастрофічного явища, як одного із найтяжчих злочинів проти людяності, розкриваючи його причини, масштаби і статистично-демографічні наслідки, дедалі більшу увагу стали приділяти персоналізації людського виміру цієї трагедії, започаткували складання Мартирологу його жертв, назвали імена головних замовників і організаторів штучно спланованого злочину геноцидного характеру. Враховуючи, що Геноцид-Голодомор – не типовий історичний факт, а наймасштабніша антропологічна катастрофа ХХ століття в мирний час, він потребує подальших скрупульозних, копітких, тривалих і специфічних досліджень-розслідувань комплексного, міждисциплінарного, юридично-правового характеру із залученням зарубіжних фахівців.

Розглядаючи антропологію злочинів тоталітаризму, варто пам'ятати й певні повчальні уроки, адже виникнення, утвердження і розвиток цієї системи – це до певної міри взаємний, зустрічний процес співвідношення людей у владі і підлеглих їй. Він відбувається на ґрунті деформованих політичних і соціокультурних принципів організації суспільства, в якому насаджується тоталітарний режим. У нашому випадку йдеться, насамперед, про Росію, якій відомі політичні сили нав'язали злочинну неоімерську ідеологію і владу, що й призвело до того, що вона стала символом людського зла. Проблема відповідальності за формування тоталітаризму збігається з загальнофілософською проблемою відповідальності за зло у світі. Це питання досліджувалося здавна, в релігійній філософії, зокрема, глибокі думки висловлював С. Франк:

⁶¹¹ Марочко В. І. Енциклопедія Голодомору. Дрогобич: «Коло», 2018. 576 с.

«Справжній сенс питання про “походження” зла є питання про “відповідальність” за нього»⁶¹².

Оскільки Україна фактично була окупована більшовицькою Росією, то тут теж не останню роль відіграв «людський фактор», включаючи й зрадництво частини місцевої стихії малоросійства і його лідерів, що піднялися на поверхню на хвилі революційних подій і внаслідок різних обставин долучилися до насадження більшовицького зла щодо українського народу.

4.3. Тоталітарна культура і українська людина в ній

З погляду соціокультурної антропології, для якої головним об'єктом пізнання виступає людина, дуже важливо заглибитись у систему цінностей того чи іншого суспільства та його світорозуміння, тобто тих проблем, які сфокусовані у культурі⁶¹³. Тоталітарні режими формують адекватну їм тоталітарну культуру – специфічну за соціальним, філософським і етнічним змістом систему цінностей та світобачення, побудовану на стійкій міфологемі, покликаній обслуговувати ці режими. Прототалітарні культурологічні концепції з'явилися в Росії задовго до епохи сталінського тоталітаризму в працях учених другої половини XIX ст., зокрема М. Данилевського, К. Леонт'єва, В. Соловйова та ін. Вони обґрунтували ідеократичний характер ідеальної держави, створення якої можливе і необхідне в Росії, оскільки підготовлене всією її попередньою соціальною і культурною історією. Свою частку в концепцію революційного оновлення Росії вклали колишні «легальні марксистки», а пізніше автори збірника «Віхи» П. Струве, М. Бердяєв, М. Булгаков, С. Франк, О. Ізгоев, а також російські ліберали, які не приймали буржуазну цивілізацію Заходу і слідом за О. Герценом і російськими народниками шукали для Росії особливий, некапіталістичний шлях розвитку. Так, М. Бердяєв у працях «Джерела і сенс російського комунізму» і «Російська ідея» твердив, що серед підстав тоталітарної культури лежать традиції російської деспотичної держави, започатковані московськими правителями XVI ст. і Петром Першим; синкретизм національного світогляду, що зберігає цілісність і нероздільність усіх аспектів картини світу в релігійній ідеї; російська месіанська ідея, яка набувала різних історичних форм («Москва – Третій Рим», «Москва – Третій Інтернаціонал»)⁶¹⁴.

⁶¹² Франк С. Непостижимое. Сочинения. Москва: Правда, 1990. С. 546 – 547.

⁶¹³ Мельник В. М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. 552 с.

⁶¹⁴ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва: Наука, 1990. 225 с.; Бердяєв Н. Русская идея. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2008. 320 с.

Особливу увагу приділяли соціокультурній генезі російсько-комуністичному тоталітаризму його безпосередні теоретики-основоположники В. Ленін, О. Богданов, Л. Троцький, М. Бухарін, А. Луначарський, Й. Сталін та ін., пов'язавши з нею так звану соціалістичну «культурну революцію», покликану знищити стару буржуазну культуру і створити нову – пролетарську. Іншими словами, тоталітарна культура фактично іманентна російській соціокультурній традиції і органічно відповідає самому менталітету російського народу.

Прямим продуктом ідеологічного, тоталітарного мистецтва після більшовицького перевороту став соціалістичний реалізм. Уперше цей термін з'явився після постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», що означало фактичну ліквідацію окремих художніх напрямів, течій, стилів, об'єднань, груп. Під художню творчість була підведена ідеологія класової боротьби, подолання інакодумства. Всі художні угруповання були заборонені, на їх місці створені єдині творчі союзи – советських письменників, советських художників і т. п., діяльність яких регламентувалася і контролювалася комуністичною партією. Головні принципи цього методу: партійність, ідейність, народність (порівняємо: самодержавство, православ'я, народність).

Які найбільш характерні ознаки тоталітарної культури? Це примітивність думки, шаблонність образів, стандартність композиційних рішень, натуралістичність форм. На словах перед нею ставилося завдання забезпечити правдиве, історично конкретне зображення життя, передати дійсність у революційному розвитку, сконструювати новий ідеал позитивного героя, сприяти ідейному перевихованню трудящих у дусі соціалізму. Але, як зазначає М. Борисенко, «соціалістичний реалізм» був далекий від реалізації цих завдань. По-перше, в советській культурі «реалістичного відображення дійсності» не існувало взагалі. Трактористи в краватках, веселі колгоспниці, що в голодний 1933 р. з піснями везуть збіжжя до колгоспної комори, робітники з античними тілами, котрі отримують найбільше задоволення від дармової праці, до реальності не мало жодного стосунку. По-друге, сама конструкція була дуже сумнівною, адже якщо існує соціалістичний реалізм, то має існувати й буржуазний реалізм, і чим соціалістичний реалізм 1930-х років відрізняється від несоціалістичного XIX ст⁶¹⁵.

Парадокс соцреалізму був у тому, що митець переставав бути автором свого твору, він виступав не від свого імені, а від імені більшості, колективу однодумців і завжди мав відповідати за тих, чії інтереси він виражає. Правилами гри ставало маскування своїх власних думок, соціальна мімікрія,

⁶¹⁵ Борисенко М. До проблеми осмислення тоталітарної культури // Етнічна історія народів Європи. 2011. Вип. 10. С. 31.

угода з офіційною ідеологією. До специфічних ознак можна віднести такі феномени: організація, ідеологія, терор. Терор у культурі визначався як поширенням прав органів цензури, так і прямими репресіями стосовно небажаних діячів культури. Особливості тоталітарного мистецтва і літератури полягають у формуванні сильного зовнішнього апарату управління культурою і створення безальтернативних організацій діячів культури. Зовнішній апарат управління культурою внаслідок своєї генези до середини 30-х років становив розгалужену мережу взаємоконтролюючих органів, основними з яких були агітпроп ЦК ВКП(б), НКВС і Головліт.

Формування художньої ідеології призвело до необхідності зображати тільки позитивні приклади життя советського суспільства, а зображення негативного досвіду могло існувати тільки як образ ідеологічного ворога. В підставі соціалістичного реалізму лежав принцип ідеалізації реальності, а також ще два принципи тоталітарного мистецтва: культ вождя і одностороннє схвалення всіх рішень. В основу найважливішого критерію художньої діяльності – принципу гуманізму, включили: любов до народу, партії, Й. Сталіна і ненависть до ворогів країни. Такий гуманізм був названий соціалістичним гуманізмом. З такого розуміння гуманізму логічно витікав принцип партійності мистецтва і його зворотний бік – принцип класового підходу до всіх явищ суспільного життя.

У творах соціалістичного реалізму завжди присутня мета, вони спрямовані або на схвалення тоталітарного суспільства, вождя і комуністичної влади Советів, або, керуючись гаслом Й. Сталіна про посилення класової боротьби в ході побудови соціалізму, на знищення класового ворога. Чітко виражена агітаційність мистецтва соцреалізму проявлялася в помітній заданості сюжету, композиції, часто альтернативної (свої / вороги), в наявній турботі автора про доступність його художньої проповіді, тобто певної прагматичності. Агітаційний вплив мистецтва соціалістичного реалізму існував в умовах часто змінюваної політики партії, мистецтво було підпорядковане не тільки вченню марксизму-ленінізму, але й поточним завданням партійного керівництва. В умовах тоталітарного режиму всі представники культури, естетичні принципи яких відрізнялися від соціалістичного реалізму, що став обов'язковим, піддавалися переслідуванням і терору.

Насадження тоталітарної культури має деяку специфіку в періодизації. В Україні, як і в Росії, можна виділити чотири головні його етапи. Перший – це період 1920-х років, як часи найбільшого розвитку української літератури, що характеризувався певним плюралізмом, пошуком нових форм і змістів. Другий етап – 1930-ті роки – період «великого перелому», формування тоталітарної культури, кристалізації її форм в усіх галузях життя, від політики до мистецтва та побуту. Третій етап, пов'язаний з Другою світовою війною й

має більш окреслені рамки 1939 – 1946 роки, коли існувала ілюзія лібералізації культурного та національного життя. Й останній етап – 1946 – 1953 роки, який проявлявся в трансформації ідеології сталінізму, напередодні та під час війни, в якому чітко позначилися тяжіння тоталітарного режиму до російської імперської державної ідеї, як основної форми буття советського суспільства⁶¹⁶. Зрозуміло, що тоталітарна культура не припиняла існувати і в наступні роки, сповідуючи принципи соцреалізму та партійності, хоча з певними ідеологічними модифікаціями.

Трагізм реального буття людей так і не отримав або майже не отримав у ці десятиліття відбиття в літературі і мистецтві, а соціальна психологія цих процесів стала зрозумілішою лише тоді, коли сталінська епоха стала надбанням історії. Вираження трагічного відчуття революційної і постреволюційної дійсності пізніше прозвучало у творах В. Винниченка і М. Хвильового, але пізніше, коли були опубліковані твори інших українських письменників і поетів, серед яких романи А. Головка «Бур'я» і М. Стельмаха «Велика рідня», дістав відображення інший бік соціального буття.

Спроба створити пролетарську культуру після більшовицького перевороту призвела до створення культурно-освітньої і літературно-мистецької організації Пролеткульт у 1917 році. Інноваційний характер її ідеології визначався значною мірою усвідомленням неможливості розв'язання соціально-культурних проблем за рахунок ресурсів «старої» культури. Вихід вбачався у формуванні якісно нової культури шляхом створення нових культурних цінностей і норм, критичного переосмислення культурного спадку, активізації механізмів утілення інновацій. Ідеологія пролетарської культури не становила цілісної системи, відбивши в собі повною мірою духовні суперечності цього періоду. Ідеологія «пролетарської культури» охоплювала такі проблеми: ставлення до культурного спадку минулого; етичні принципи людини «нового світу»; естетичні принципи творчої діяльності; принципи нової «пролетарської науки».

У ставленні до *культурного спадку* ідеологи Пролеткульту демонстрували винятково критичний перегляд культурних цінностей минулого і висували нові *етичні принципи* творчості. Пролетарська культура пов'язувалася з формуванням нової людини-колективіста. Колективізм трактувався як краща форма розвитку індивідуальності. Першопочатково проголошений Пролеткультом принцип «колективного співробітництва і творчості» невдовзі був змінений на принцип «класової боротьби» і «класової ненависті». Щодо *естетичних принципів*, то ідеологи Пролеткульту розглядали літературу і мистецтво як соціальне явище, пов'язуючи їх сутність з класовою природою і класовою боротьбою. Його творцем мав стати митець, що вийшов з робітничого середовища.

⁶¹⁶ Борисенко М. До проблеми осмислення тоталітарної культури. С. 32.

Ідеологи Пролеткульту вважали за необхідне реформувати не тільки літературу і мистецтво, але й наукове знання, обґрунтовуючи **принципи «нової науки»**. Передбачалося критично переглянути зміст і способи викладання наук, ліквідувати розбіжності між науковим знанням і практикою соціалістичного будівництва. Наукове знання, на їхню думку, теж має класово обумовлену природу, звідси вимога – розвиток власної пролетарської науки.

Закладені принципи Пролеткульту мали вплив і на українське суспільство у ті непрості часи. Угруповання, що виступали під прапором Пролеткульту, відкидали принципи спадкоємності в культурі. Вони вважали, що культура експлуататорських класів з її цінностями за своєю природою глибоко ворожа робітникам і селянам – переможцям революції. На їхню думку, навіть фольклор слід було відкинути як культуру рабів і невільницьку за своєю сутністю. Хибні теоретичні настанови всеросійського Пролеткульту український Пролеткульт доповнив концепцією «двох конкуруючих інтелігенцій: петлюрівської і русотяпської», які, мовляв, уособлюють головну небезпеку в культурі. Прикриваючись дзвінкою фразою, пролеткультівці практично усувалися від розв'язання назрілих національно-культурних проблем. Але така культурна політика не могла стати домінуючою.

9 березня 1919 р. тимчасовий уряд советської України прийняв постанову «Про обов'язкове студіювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України», яка не була виконана з огляду на об'єктивні умови. Майже через рік (21 лютого 1920 р.) ВУЦВК ухвалив постанову «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоруською», яка теж не була реалізована на практиці. Нарешті, в серпні 1921 р. було прийнято декрет республіканським РНК УСРР «Про запровадження української мови в школах і радянських установах»⁶¹⁷, що з великими складнощами втілювався у життя.

У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив директиву з національного питання, в якій повторювалися постанови конференції РКП(б) 1919 р. щодо української культури і мови. Вона стала офіційним курсом на розвиток двомовності в республіці і вільний розвиток української мови та культури, але вільний у розумінні класовому. «Напівукраїнізація», і без того досить куца, нейтралізувалася негативним ставленням до національної інтелігенції, яка характеризувалася як «українська контрреволюція». Разом з тим, надрукована в 1920 р. стаття М. Скрипника «Донбас і Україна» поклала початок широкомасштабному здійсненню українізації. Автор доводив, що російський та зросійщений пролетаріат України може побудувати нове життя, лише повернувши в соціальному відношенні на свій бік решту українського

⁶¹⁷ Постанова Ради народних комісарів УСРР про запровадження української мови в школах і радянських установах. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/1059/17/>

народу (передусім, селянство), і зробити це він зможе тільки тоді, як стане на бік селянства у відношенні національному⁶¹⁸. Для практичного втілення в життя українізації місцевих органів влади, державного і господарського апарату, розвитку національної преси та мистецтва в республіці було створено спеціальну комісію на чолі з секретарем ЦК(б)У В. Затонським.

Українська інтелігенція розвивала (як могла) національну культуру. З'являлися наукові видання українською мовою; попри перешкоди, діяли «Просвіти», в школах викладалася українська мова. Неофіційна українізація розпочалася значно раніше, ніж офіційна коренізація. Рішучий крок до здійснення політики українізації було зроблено на XII з'їзді РКП(б) (1923 р.), після якого вона стала офіційно проголошеним курсом, обов'язковим для всіх членів партії. У червні 1923 р. Раднарком советської України ухвалив постанову «Про заходи в справі українізації шкільно-виховуючих та культурно-освітніх установ», а у вересні того самого року було видано декрет ВУЦВК та РНК республіки «Про заходи забезпечення рівноправності мови та про допомогу розвиткові української мови». Передбачалися остаточне переведення шкіл, дитячих будинків та ін. на українську мову (крім установ нацменшостей) протягом двох років і поступова українізація всіх установ професійної освіти. Українська мова і українознавство пропонувалися для неукраїнських шкіл як обов'язкові дисципліни. Українізовувалися і деякі військові навчальні заклади. Цей факт загалом був із надією сприйнятий українською інтелігенцією, оскільки їхнє прагнення певною мірою збігалося з офіційною політикою.

У партійно-державній діяльності виявилися два важливі аспекти українізації: по-перше, підготовка, виховання і висування українських національних кадрів, урахування національного складу республіки під час формування кадрового корпусу, організація навчальних закладів українською мовою викладання, закладів культури, національної преси, книговидавництва, сприяння українському мистецтву. По-друге, важливим напрямом вважалося створення умов для вільного культурного та духовного розвитку національних меншостей. Однак реакція інтелігенції і службовців на заходи щодо українізації була неоднозначною. На одному із засідань Політбюро ЦК КП(б)У говорилося, що значна частина інтелігенції відгукнулася на заклик працювати на справу українізації безкоштовно. В Академії наук розгорнулася робота над словником української мови, згодом було утворено Інститут української наукової мови для розробки термінології в різних галузях науки; вчителі і науковці викладали на курсах українізації та ін. В 1923 – 1924 рр. в Україну з еміграції повернулася частина інтелігенції, в т. ч. й М. Грушевський,

⁶¹⁸ Скрипник М. Статті й промови. Т.2. Ч.2. Харків: Держвидав України, 1931. С. 57.

що теж долучилися до процесу національно-культурного відродження. Багато хто, особливо зі службовців державного апарату, поставився до нової політики байдуже або й негативно, вважаючи її штучним заходом. Практично не сприймали ідею українізації інженерно-технічні працівники, серед яких більшість була росіяни, до того ж вони працювали в робітничому середовищі, майже цілком русифікованому. Більшість професорсько-викладацького складу ВНЗ (усі вони до революції були російськомовними) також негативно ставилася до українізації⁶¹⁹.

Політика коренізації та українізації давала певні позитивні наслідки. Тільки в Києві протягом 1920-х рр. було відкрито Інститут єврейської культури, Інститут польської культури, Польський педагогічний інститут, технікум. На середину 1920-х рр. українці в педагогічних ВНЗ становили більше половини всіх студентів. Але з великими складнощами відбувалася українізація партійних і державних установ. Всюди спостерігався опір українізації з боку працівників, їхнє небажання відвідувати курси української мови. Такі самі настрої панували і в апараті ЦК КП(б)У, в нижчих ланках партапарату.

Деякі з перешкод поступово відпадали – з'являлася розроблена співробітниками ВУАН наукова і ділова термінологія, продовжувалися терміни українізації, кількість видань спеціальної україномовної літератури зростала. Залишалася основна і найскладніша – небажання службовців, фахівців, викладачів та ін. вивчати українську мову і здійснювати українізацію. Вона сприймалася як кампанія, як тимчасовий захід, маневр. Таке ставлення побутувало і в партійному керівництві.

Офіційна адміністративно-апаратна українізація мала прискоритися з приїздом в Україну Л. Кагановича, який був «обраний» на посаду Генерального секретаря ЦК КП(б)У, а точніше, призначений Сталіним. Людина енергійна і жорстка, схильна до адміністрування, Л. Каганович намагався перевести українізацію на рейки адміністративного тиску. При республікансткому Раднаркомі була утворена Центральна Всеукраїнська комісія з українізації (голова – В. Чубар, члени – М. Скрипник, О. Шумський, В. Пайко, Д. Лебідь, І. Булатта ін.), на місцях створювалися відповідні губернські та округові комісії. У липні 1925 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про практичні заходи по українізації радянського апарату»⁶²⁰. Згідно з нею проводились облік службовців та їх атестація на знання української мови. Вони ділилися на три категорії: перша – ті, хто знав мову добре, друга – з

⁶¹⁹ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Едмонтон, 1993. С. 178.

⁶²⁰ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР (1917 – 1927). Збірник документів. Київ: Наукова думка, 1979.

посередніми знаннями, третя – ті, що не знали взагалі. Залежно від категорії, працівники зобов'язувалися відвідувати курси української мови. Були випадки, коли працівників, які саботували українізацію, навіть звільняли з роботи. Втім, такі заходи викликали опір серед кваліфікованої інтелігенції. Вивчаючи стан українізації ВНЗ на початку 1925 р., комісія Наркомату РСІ (Робітничо-селянська інспекція) УСРР відзначила, що професори ставляться до необхідності вивчати українську мову вельми негативно.

Українізація, запропонована офіційними владними структурами, як маніпуляційний маневр, очікуваного впливу на загальне національно-культурне відродження України не справляла, хоча давала свободу дій тим партійцям, які були зацікавлені в піднесенні національної культури (О. Шумський, М. Скрипник, Ю. Озерський та ін.), а також інтелігенції, яка і без офіційної політики працювала на ниві української культури.

Явища, які не піддавалися контролю з боку держави і партії або протягом національно-культурного відродження виходили з-під їх впливу, ставали об'єктами репресивної політики, яка спрямовувалася не лише проти старої інтелігенції, над якою майорів жупел націоналізму, а й проти її нової генерації. Вже тоді почалася боротьба проти «ідеології М. Хвильового», розгорався конфлікт щодо шляхів і темпів українізації між О. Шумським і Л. Кагановичем. Почалися спекуляції на українізації: в складнощах її проведення були звинувачені «шовіністично настроєні спеціалісти і службовці державного апарату», з одного боку, й «українські націоналістично-інтелігентські кола» – з іншого.

Паралельно з процесом українізації створювалися так звані нові літературні організації. У 1922 р. в Харкові під керівництвом С. Пилипенка з'явилася перша з масових літературних організацій – «Плуг». Заявивши, що для мас треба обстоювати таку літературу, якої вони хочуть, ця організація заснувала мережу письменницьких гуртків, котрі незабаром охопили 200 письменників і тисячі початківців. Один із діячів організації так висловив її ставлення до мистецтва: «Завдання нашого часу в царині мистецтва полягає в тому, щоб знизити мистецтво, зняти його з п'єдесталу на землю, зробити його потрібним і зрозумілим для всіх». Через рік В. Еллан (Блакитний) організував літературну групу «Гарт», що також прагнула працювати для створення пролетарської літератури в Україні. До неї входили Костянтин Гордієнко, Олександр Довженко, Олесь Досвітній, Михайло Йогансен, Олександр Копиленко, Іван Микитенко, Валер'ян Поліщук, Володимир Сосюра, Іван Сенченко, Павло Тичина, Микола Хвильовий та ін.

Поряд із цими організаціями марксистської орієнтації виникали також невеликі групи ідеологічно нейтральних, або «непролетарських» письменників та художників. Особливо виділялася київська літературна група

«неокласиків», яку очолював Микола Зеров. До її складу входили Михайло Драй-Хмара, Павло Филипович, О. Бургардт (Юрій Клен), Максим Рильський. Блискуче освічені люди, вони володіли багатьма іноземними мовами, створювали численні переклади світової класики, активно протистояли Пролеткульту. «Неокласики» орієнтувалися на поєднання національних традицій світової та європейської літератури. Естетичні погляди «неокласиків» поділяв М. Хвильовий, який виступав проти хуторянства й «масовізму» у літературі. Його публіцистика («Камо грядеші?», «Думки проти течії») відіграла значну роль у розвитку українського літературного процесу. Стаття «Україна чи Малоросія?» у 1926 р. була вилучена з літературного обігу, її опубліковано лише у 1990 р. У 1925 р. після розпаду «Гарту» частина його членів (серед них Микола Куліш, Павло Тичина, Микола Бажан, Юрій Яновський та Іван Сенченко) утворили елітарну літературну організацію – ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) на чолі з Миколою Хвильовим.

Противниками ВАПЛІТЕ були не лише С. Пилипенко та інші прихильники «Плугу». З критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології» виступило тодішнє комуністичне керівництво України. Навіть Й. Сталін вказав на небезпеку поглядів М. Хвильового. Для боротьби з поширенням націоналістичних ідей у літературі у 1927 р. було створено прорадянську Всеукраїнську спілку пролетарських письменників (ВУСПП) і посилено контроль комуністичної партії за літературною діяльністю.

У розпал цих подій з'явилися літературні твори П. Тичини та М. Рильського. Одразу ж після виходу в 1918 р. збірки «Сонячні кларнети» П. Тичина здобув широке визнання. Продемонстроване ним у таких наступних збірках, як «Замість сонетів і октав», «Вітер з України», мистецьке володіння словом не лишало сумніву в тому, що твори Тичини є справжньою віхою в розвитку української поезії. Поезії Максима Рильського, що публікувались у збірках «Під осінніми зорями», «Синя далечінь», «Тринадцята весна», були стриманими, філософськими й глибоко вкоріненими у класичні традиції Заходу. Серед багатьох інших поетів того часу на особливу увагу заслуговують Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Євген Плужник, Володимир Сосюра, Микола Бажан і Тодось Осьмачка⁶²¹.

Головними темами прозових творів стали наслідки революції в житті людини і суспільства. У «Синіх етюдах», що пройняті тонким почуттям слова, симбіозом романтичності й грубого реалізму, Микола Хвильовий оспівував революцію, в той час як в «Осені» і «Я» він відображав її суперечності й своє зростаюче почуття розчарування нею. В творі «У житах» Григорій Косинка

⁶²¹ Розвиток літератури, освіти й науки в Україні у 20 – 30-х рр.. XX ст. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/referats/printit.php?tid=12468>

майстерно змалював рішучість селян у боротьбі з чужоземцями. У романі «Місто» скептично-містичний Валер'ян Підмогильний описав, як українському селянинові безбідно жити в чужому для нього місті завдяки тому, що він відмовляється від кращих селянських цінностей. У творі «Із записок холуя» майстер сатири Іван Сенченко висміював безхребетних лакуз, що їх породжував радянський лад. У романі Юрія Яновського «Чотири шаблі» з його яскравими описами селян-партизанів проступає дух запорозьких козаків. Але неперевершеним щодо популярності був Остап Вишня, дотепні гуморески якого читали мільйони людей.

Серед драматургів найвидатнішою постаттю був Микола Куліш. Три його п'єси – «Народний Малахій», «Мина Мазайло» і «Патетична соната» – викликали сенсацію своєю модерністською формою і трагікомічним трактуванням нової советської дійсності, російського шовінізму, «малоросійської» ментальності, анахронічного українського націоналізму, духовної незрілості комуністів-доктринців.

У цей період сталися певні зміни у відносинах між українським Заходом і Сходом. Якщо на межі століть галицькі видання відкривали свої шпальти для письменників з Наддніпрянщини, то в 1920 – 1930 роки східноукраїнська преса широко публікувало галицьких та буковинських авторів. А в Харкові створилася письменницька спілка «Західна Україна» з однойменним журналом, яку після повернення з Америки очолив Мирослав Ірчан. Імена Степана Тудора, Петра Козланюка, Ярослава Кондри, Олександра Гаврилюка, Василя Бобринського, Катерини Гриневичевої, Мирослави Сопілки розмаїто репрезентували літературно-мистецькі пошуки західноукраїнських авторів. Новаторським талантом у Західній Україні вирізнявся поет-імажиніст Богдан-Ігор Антонич. Привертають увагу філософським осмисленням буття збірки «Три перстені», «Книга Лева», «Зелена Євангелія», «Ротації». Творчість Б. Антонича співзвучна з поезією П. Тичини.

На розвитку театрального мистецтва 1920 – 1930 років також позначився процес українізації, що трагічно закінчився «розстріляним відродженням». Новим етапом у розвитку українського театру став 1918 р., коли в Києві утворилися три театри: Державний драматичний, Державний народний і «Молодий театр». Державний драматичний театр очолювали Олександр Загаров і В. Кривецький, виховані на традиціях Костянтина Станіславського і Володимира Немировича-Данченка. Державний народний театр очолював Панас Саксаганський. До складу трупи увійшли Марія Заньковецька, Любов Ліницька, Дарія Шевченко. Репертуар складався з побутової, історичної й класичної тематики.

У 1922 р. діячі «Молодого театру» створили у Києві творче мистецьке об'єднання – модерний український театр «Березіль», що існував до 1926 р.

Очоловав цей театр Лесь Курбас, видатний режисер-реформатор українського театру. Він пристосував принципи модерну до класичного західно-європейського й українського репертуару (драми В. Шекспіра, Ф. Шиллера, п'єси М. Старицького, І. Карпенка-Карого). З творчого об'єднання взяла початок театральна бібліотека, театральний музей, перший театральний журнал. Втіленням творчих пошуків театру постали вистави, постановку яких Лесь Курбас здійснював в різних стилях: традиційно-реалістичному («У пущі» Лесі Українки), психологічному («Чорна Пантера і Білий Ведмідь», «Гріх» В. Винниченка), символічному («Драматичні етюди» О. Олесь), народного гротеску («Різдяний вертеп»), імпресіоністському («Йола» Є. Жулавського). Етапною у творчості митця і в історії українського театру стала вистава «Гайдамаки» Т. Шевченка.

У 1926 – 1933 рр. успішно працював у Харкові театр «Березіль», до складу якого входили митці Мар'ян Крушельницький, Амвросій Бучма, Наталія Ужвій, Іван Мар'яненко, Йосип Гірняк, Валентина Чистякова, Надія Титаренко, Олімпія Добровольська. Найближчим помічником Леся Курбаса у модернізації українського театру став драматург Микола Куліш. У його п'єсах («Мина Мазайло», «Народний Малахій») знайшли широке відображення взаємозв'язки людини і нового історичного часу. У 1934 р. театр «Березіль» було перейменовано в театр ім. Т. Г. Шевченка. Доля Леся Курбаса, Миколи Куліша, як і багатьох представників творчої інтелігенції України, склалася трагічно. Вони були репресовані й розстріляні у 1937 р. у Соловецькому таборі особливого призначення.

Різноманітність стилів і напрямів була властива і образотворчому мистецтву. Так, серед професури Академії мистецтв, утвореної в грудні 1917 р. в Києві, були Микола Бурачек, Михайло Жук, Василь Кричевський, Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут – митці різних шкіл. Авангардне мистецтво представляли Олександр Богомазов, Михайло Бойчук, Казимир Малевич та ін. О. Богомазов – художник-кубофутурист, автор трактату «Живопис та елементи», у якому він виклав бачення авангардного мистецтва. Новаторські пошуки властиві творчості Петра Холодного, який послідовно розробляв принципи сучасного українського стилю в монументальному мистецтві, вбачаючи цей стиль у новому переосмисленні традицій давньоруського іконопису⁶²².

Незважаючи на певні успіхи української культури, справжня реальність не відповідала тому, як її зображали й усвідомлювали, і про це почали здогадуватися досить скоро. Так, у філософському трактаті «Повстання мас», що з'явився у 1930 році, Х. Ортега-і-Гассет намагався усвідомити згасання

⁶²² Розвиток літератури, освіти й науки в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.

моралі і культурних традицій в європейській історії ХХ ст. Він звернув увагу на певний «камуфляж», тобто розбіжності між сутністю і її зовнішньою формою, коли остання приховує сутність. Філософ вважав, що прониклий з Заходу в Російську імперію марксизм представляє лише зовнішню форму, основне ж для нового народу – традиції власної історії. «Я очікую появи книги, яка перекладе сталінський марксизм мовою справжньої історії. Адже те, що становить його силу, ховається не в комунізмі, а в справжній історії. Хто знає, що з цього вийде»⁶²³. Спостереження філософа виявилось пророчим. Така книга (і не одна) з'явилася і в українському суспільстві. Належала вона «Розстріляному відродженню» – духовно-культурному та літературно-мистецькому поколінню 1920 – 1930 рр. ХХ ст., що дало високохудожні твори у галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру і яке знищив тоталітарний режим.

Термін «Розстріляне відродження», як відомо, належить Єжи Гедройцю. Вперше це формулювання виникло у листі Єжи Гедройця до Юрія Лавриненка від 13 серпня 1958 року – як пропозиція назви антології української літератури 1917 – 1933 років, що її на замовлення Єжи Гедройця підготував Юрій Лавриненко⁶²⁴. Антологія представляє найкращі зразки української поезії, прози й есеїстики 1920 – 1930 рр. За це десятиліття (1921 – 1931) українська культура спромоглася компенсувати трьохсотрічне відставання й навіть переважити на терені вітчизни вплив інших культур, російської зокрема (на 1 жовтня 1925 р. в Україні нараховувалося 5000 письменників). Початком масового нищення української інтелігенції вважається травень 1933 року, коли 12 – 13 травня відбулися арешт Михайла Ялового і самогубство Миколи Хвильового у недобрій пам'яті Харківському будинку «Слово».

Кульмінацією дій советського репресивного режиму стали масові розстріли «контрреволюціонерів», учинені напередодні 20-річчя Жовтневого перевороту. Так, 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія) за рішенням трійки було страчено велику групу в'язнів Соловецької тюрми. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, були Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом в один день за рішенням несудових органів було страчено десятки представників української інтелігенції – цвіту української нації.

⁶²³ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. 1989. № 4. С. 132.

⁶²⁴ Лавриненко Ю. Розстріляне відродження. Антологія 1917 – 1933. Поезія – проза – драма – есей. Київ: Смолоскип, 2007. 976 с.

У своїх творах названі письменники, поети, митці в результаті пошуків і запитів продемонстрували інверсійне, руйнівне зрушення, що відбулося в 20 – 30-х рр. ХХ ст., внаслідок якого нова державність відтворювала стереотипи архаїчної свідомості або колективного несвідомого, витісненого друкованою культурою епохи модернізму, реально. Образи вождів і «ворогів народу» в цю свідомість не вписувалися. Показова в цьому плані новела М. Хвильового «Я (Романтика)», головна ідея якої – розчарування в революції, кричущі суперечності та роздвоєння людини того часу. Головний персонаж – людина без імені, а отже, без індивідуальності, без душі. Заради революції він вбиває свою матір і карає себе думкою, чи варта була революція такої жертви⁶²⁵.

Сьогодні стало очевидним, що покоління, яке на словах висловлювало соціалістичні ідеї, не завжди поділяло ці ідеї, демонструючи подвійну лояльність. Тут слід враховувати важливу обставину – в своїй історії кожна культура демонструє дві основні орієнтації: на традицію (її повторення і відтворення) і на творчість, на створення принципово нових форм. В певному сенсі можна стверджувати, що історія зрілої культури – це повторення традиції, що й надає їй цілісності і єдності, забезпечує можливість творити у межах традиції. Незалежно від переважання тієї чи іншої тенденції можна характеризувати культуру, тобто фіксувати або її статичність, нерухомість, повторення в ній відомих форм, що може викликати її застій, або ж фіксувати її незвичний динамізм, здатність до створення нових комбінацій.

Якщо брати до уваги українську культуру 20 – 30-х рр. ХХ ст., то вона переживала виняткову ситуацію, пов'язану з її орієнтацією на новизну, на творчість, причому не тільки в естетичних, художніх, але, першочергово, в соціальних, політичних формах. Для неї було до певної міри характерним те, що Л. Гумільов називав «пасіонарним вибухом», протестом проти традицій⁶²⁶. Це не означає, що вітчизняна культура втрачала орієнтацію на традицію. Тут діяла закономірність, сформульована К. Юнгом і названа ним компенсацією. Чим рішучіше культура брала курс на творчість, що проявилось також і в революційних інверсіях, тим незаперечніше в її надрах, у несвідомих формах назрівав протест проти цієї нестримної «пасіонарної» напруги, прагнення від усього відмовитися, все змінити і перетворити, тобто духу модернізму. В глибинах «колективного несвідомого» історії, тобто психологічної сфери ущільнення найдавніших мотивів, формул, образів і архетипів назривала зворотна реакція. Пружина традиції, як універсальний механізм будь-якої культури, стискалася в період «пасіонарної» напруги, щоби потім у наступні

⁶²⁵ Хвильовий М. Я (Романтика). URL: zno.if.ua/?p=1595

⁶²⁶ Див.: Хренов Н. А. Воля к сакральному. Санкт-Петербург: Алетея, 2006. С. 458 – 460, 463

десятиліття випрямитися і витіснити орієнтацію попереднього покоління на творчість. Ця обставина визначила поворот не тільки від космополітизму художнього авангарду до архетипів традиційних цінностей у 1930-ті роки, але і від проголошуваних у період революції демократичних цінностей до нової форми монархії і диктатури, що встановилися в Советському Союзі.

Така тенденція проглядається на різних рівнях – художньому і соціальному. Психологія «пасіонарної» напруги, що виявлялася в розриві з попередніми поколіннями, у відмові наслідувати традиції, у яскравій формі, чи не найбільш характерна для мистецтва. Причому ця тенденція вислизає від періодизації. Піднесення українського мистецтва почалося до 1917 року, характеризуючи культурний «ренесанс» початку ХХ ст., і дістало продовження в наступні роки. Його, однак, не варто пов'язувати виключно з політичною історією, оскільки він – прояв історії культури початку ХХ ст., вираження її «пасіонарної» напруги, що наклала на революційні перетворення особливий відбиток.

Водночас «пасіонарна» напруга проявляється не тільки в художніх формах. Психологія українських «пасіонарів» визначила психологію революційної інтелігенції, яка не знаходила застосування своїм силам в умовах жорсткої державності. Революційні зміни перших десятиліть ХХ ст. вивели «пасіонарів» на інший, соціальний рівень. Однак чим радикальніші були соціальні перетворення, чим глибше вони зачіпали культурні прошарки життя, тим невідворотнішою ставала активізація найдавніших прошарків культури, без чого художнє життя 1930 – 1940-х років було б незрозумілим. Логіка була такою, що соціальний прогрес, що вселяв надії та оптимізм, провокував протилежну стихію суспільства – регрес. Стає очевидним, що всі спроби зрозуміти те, що відбулося з межі 20 – 30 років ХХ ст., приречені на поразку, якщо цей «перелом» пояснювати в поняттях і категоріях політичної історії. Від «Короткого курсу історії ВКП(б)» вже давно слід перейти до історичного та психологічного антропологізму і зрозуміти, що рух історії має і людську соціально-психологічну детермінованість. З цього погляду не настільки важливо відповісти на питання, чи був сталінізм продовженням, чи запереченням більшовизму і ленінізму. Важливо зрозуміти, що правонаступність історії відбувалася на рівні не тільки політичних схем, а й масових настроїв суспільства, які або посилювали резонанс цих схем, або взагалі були до них нечуттєвими і несприйнятними. Якщо мати на увазі наступну за революційним потрясінням омасованість людей, коли всі виявилися «рівні», демонструючи, з погляду патріархальної традиції, хаос, то подальший рух маятника в бік посилення патріархальної традиції як реакції на повстання мас стає зрозумілим. Звідси з очевидністю випливає, що сталінізм – не тільки політичне, але й соціально-психологічне явище, тобто наслідок настрою маси. Сучасні дискусії про сталінізм і думки з приводу спротиву Й. Сталіну в партії

і в суспільстві не враховують правильно підміченої американським істориком С. Коеном тенденції⁶²⁷. Вона полягає в тому, що, як політичний діяч, Й. Сталін виражав психологію мас. Точніше, варто сказати, що маси були налаштовані до наведення порядку патріархальними методами. В цьому випадку Й. Сталін як реальна людина міг і не подобатися. Тим не менш консервативній проекції образу порядку він відповідав. Підкреслимо: така налаштованість характеризує, перш за все, саму масу, її конкретно-історичну форму. Як відомо, перші її дослідники (Г. Лебон, С. Січеле та інші) її не ідеалізували.

Зосереджена в містах першої половини ХХ ст. маса – це не тільки синонім народу. Останній пов'язаний з найдавнішими традиціями культури. Ця маса опинилася у духовному вакуумі, і виникнення у її свідомості фантому сильної особистості варто розглядати як своєрідну патологію. Маса – історичний стан народу, який опинився в ситуації, коли значущі в його образі культурні традиції постали зруйнованими і, відповідно, активізуються консервативні архетипи. Щоб надати масі нові форми існування, які були б соціально прийнятними, культурні традиції необхідно було замінити ідеологічними установками. Поняття «народ» передбачає, що в ньому існує безліч особистостей. Поняття «маса» особистість заперечує. Ідеологія, що орієнтується на масу, скочується до створення інакомислячих, оскільки, як стверджував, Х. Ортега-і-Гассет, маса агресивна щодо всього, що від неї відрізняється⁶²⁸. Як наслідок, у структурі влади, як і в мистецтві, відбувається орієнтація на масу. Тут формується підстава для культу особи.

Ця соціально-психологічна логіка історії свідчить і про зміну логіки художнього процесу. Річ тут не тільки в тому, що відбувалася бюрократизація культури і насаджувалася крайня ідеологізація мистецтва. Річ знову-таки у зміні соціального середовища функціонування і розвитку мистецтва. Соціальний склад міст, що змінювався, порушував взаємодію мистецтва і його «споживача», яка склалася на межі 20–30-х рр. ХХ ст. Селянська культура, що руйнувалася, поповнювала міські спільноти «уламками», які зберігали в свідомості консервативні традиції фольклорного типу і які не були чуттєвими до індивідуальних і особистих цінностей, що стали сутністю нового мистецтва⁶²⁹. Можна навіть стверджувати, що фольклорні образи, які були незмінними з часів середньовіччя, почали активно втручатися не тільки в художні, але і в політичні процеси⁶³⁰.

⁶²⁷ Коэн С. Большевизм и сталинизм // Вопросы философии. 1998. № 7.

⁶²⁸ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. С. 142.

⁶²⁹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм в Україні: 20 – 30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.

⁶³⁰ Див.: Хренов Н. А. Воля к сакральному. С. 467 – 468.

Особливість масової психології сприймати реальну політику відповідно до фольклорної традиції фіксував Й. Хейзинга. «Хоча механізм державного управління і господарювання до того часу, – писав він про епоху Середньовіччя, – набував досить складних форм, проекція державної влади в народній свідомості утворює незмінні і прості конструкції»⁶³¹. Відповідно до них процеси політичної історії спрощуються і зводяться до епізодів з казок. Століття, що цікавлять нас, притягують «діалогом» фольклорної й ідеологічної свідомостей, їх взаємопроникненням. Взагалі цей період цікавий тим, як витіснювані новою ідеологією несвідомі установки поступово входять у свідомість. В історії «пасіонарної напруги настає момент, який за аналогією можна було б назвати естетичним, художнім і культурним «термідором». Наступає період, коли традиційні цінності, хоча і неохоче, але реабілітуються, визнаються і зі стану несвідомого перетворюються на факт свідомості. Так, у середині 30-х років ХХ ст. деякі явища мистецтва свідчили про реабілітацію естетичних цінностей. Якщо для 1920-х років мистецтво демонструвало поетику «шкіряних тужурок», тобто психологію аскетичних героїв, які борються з контрреволюцією і усіма зовнішніми та внутрішніми ворогами, що заважали побудові нового життя, то мистецтво 1930-х років реабілітувало раніше перекреслені прості цінності і радощі життя.

Культуру 1930 – 1940 рр. неможливо вивчати без соціально-психологічного виміру історичного процесу, тобто без суспільної психології того часу. Першочергово необхідно відмовитися від уявлення, що маса була винятковою жертвою, об'єктом маніпуляції з боку держави, партії і Й. Сталіна. Остання обставина зовсім не відмінюється. Провина всіх суспільних інститутів і конкретних історичних діячів безсумнівна. Особливості утопічного світосприйняття часу кореняться не тільки в державних планах, але і в неусвідомлених установках масової свідомості. Можна стверджувати, що останні навіть переважали і до певної міри диктували інститутам влади задуми і здійснення тих чи інших планів. Така постановка питання вимагає аналізу не тільки теоретичних, практичних, естетичних і художніх явищ цих десятиліть, але й утопічних, міфологічних, фольклорних і соціально-психологічних його аспектів.

Оскільки ірраціональні образи минулого спричиняли колосальний вплив на реальність, то представники влади перебували в ситуації, коли установкам масової свідомості треба відповідати. Це не означає, що Й. Сталін не у всьому відповідав суспільній психології. Але та обставина, що на вершині влади саме він опинився, не випадкова, як не випадкова і те, що в цьому становищі він перебував довгий час. Нам можуть дорікнути у непослідовності: якщо маса не є лише жертвою, то як можна пояснити спрямовані на масу

⁶³¹ Хейзинга Й. Осень средневековья. Москва: Наука, 1968. С. 15.

репресії? Це протиріччя і необхідно розгадати. В цьому і проявляється раціональний початок історії. Маса не могла б бути обманутою, якщо б несвідомо вона не була схильна до того, щоби бути обманутою. Розгадка цього парадоксу становить кардинальні особливості суспільної психології цього історичного моменту.

Усвідомлення антропологічного і психологічного фактору історичного процесу не віддаляє від культури, навпаки, дозволяє зрозуміти її конкретно-історичні форми. Гіпертрофія масової свідомості і її вплив на політичне, економічне і художнє життя цих десятиліть – не що інше, як наслідок руйнування культурної цілісності й ієрархії цінностей, що мало місце на початку ХХ ст., тобто утвердження епохи модернізму. Щодо культури масова свідомість не є чимось зовнішнім і чужим. Її зміст становлять елементи, що мають різне походження і здобули свободу проявів. Вона повертає подавлені пізніми традиціями різні «комплекси» і «травми». Деякі філософи усвідомлювали взаємозв'язки, що існували між вождями і масами. Наприклад, на цю обставину звертав увагу М. Бердяєв: «Маси бувають захоплені лише ідеями, які допускають просту й елементарну символіку, стиль, характер для нашого часу. Пошуки вождя, який поведе за собою маси і дасть звільнення, вирішить усі питання, означає, що всі класичні авторитети монархії і демократії впали і необхідна заміна їх новими авторитетами, породженими колективною одержимістю мас»⁶³². Однак взаємозв'язки існують не тільки між вождями і масами, але і між масами і мистецтвом. Тут доречно навести деякі роздуми Г. Лебона, який вказував на такі особливості масової психології, як відсутність критичного, аналітичного початку і сприйнятність до вражень. «Для натовпу, неспроможного ні до роздумів, ні до міркувань, не існує нічого неймовірного, адже неймовірне якраз завжди і вражає найсильніше. Ось чому натовп вражається найбільш дивною і легендарною стороною подій»⁶³³. У зв'язку з цим натовп схильний приймати фантастичне за дійсне, не задумуючись, що це може бути звичайна казка. Справді, бажання дивного диктує необхідність пояснити нев'янучу у віках популярність фольклору і, перш за все, казки. Питання про казку не буде відхиленням від характеристики естетичних процесів десятиліть, які нас цікавлять. В історії навряд чи знайдеться який-небудь інший період, в якому було б настільки активним саме фольклорне мислення, що наклало відбиток на всю культуру цього періоду і сформувало найбільш універсальні риси її стилю.

«Прорив» і неймовірний розвиток фольклорного мислення, що визначало навіть політичні і практичні процеси життя, в цей період пояснюється

⁶³² Бердяєв Н. Судьба человека в современном мире (К пониманию нашей эпохи). Париж, 1934. С. 11.

⁶³³ Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург: Обрис, 1996. С. 87.

порушенням спадковості у розвитку культури, руйнуванням її пізніх традицій, коли на зміну модерну прийшов модернізм. Повертаючись до казки як прояву фольклору, підкреслимо, що відчуття здивування або захоплення, що виникає у сприймаючого казку внаслідок зображення незвичного і фантастичного, викликане ілюзією того, що це незвичне і фантастичне відбувається ніби у самій реальності. Тим не менш, ця незвична подія в реальності все-таки ніколи не могла бути.

Згасання художнього авангарду 1920-х рр., що настільки очевидно проявився, наприклад, у розвитку документалістики, пов'язане з тим, що у 30-ті рр. ХХ ст. зображення звичних характерів і звичних дій у повсякденному житті, характеризуючи документальний принцип, перестає виконувати естетичні функції. В ситуації пробудження фольклорного мислення мистецтва закликається розказувати про те, що здатне вражати незвичайністю⁶³⁴.

Казковість реальності 1930-х рр. проявлялася у специфічному сприйнятті життя, ніби йдеться не про повсякденне, оточуюче всіх життя, а те, що існувало десь «за тридев'ятим царством». Щоби спостерігати цю незвичну, фантастичну дійсність казки, не потрібно вирушати у подорож, долати перешкоди, піддаватися дії надзвичайних сил. Але саме тому змінювався ракурс на все, що доводилося спостерігати. Все реальне ставало незвичним, фантастичним, казковим, безпрецедентним. Звідси і ставлення до минулої історії. Казковість нової дійсності передбачала її безпрецедентність, несхожість на те, що в історії існувало. Тому негативне ставлення до історії – не тільки зла воля конкретного діяча, а вираження ракурсу у сприйнятті масами дійсності, що змінилася.

Виявляючи антропологічно-психологічний аспект культури означеного періоду, не важко помітити надзвичайний «прорив» масової свідомості, що свідчить про руйнування пізніх традицій і про відродження фольклорних стереотипів. Ця обставина дозволяє проникнути в сутність ознаки стилю нової культури. Перш за все, виділимо найбільш універсальну і, як нам видається, «ключову» ознаку цього стилю. Назвемо це видовищністю нової культури. Сенс такої операції впливає з театрального уявлення часу. Мабуть, сталінізм характеризується тим, що епоха свідомо створювала систему образів, здатну виразити сутність нового часу. Така стихія образів однозначно не відповідає реальності⁶³⁵. Не відповідає настільки суттєво, що сьогодні, аналізуючи це явище, часто вживаємо слово «брехня». Дійсне і показове, реальне і видиме в цю епоху збігається. При цьому видиме не тільки покликане «ховати» реальність, але має значущий зв'язок з масовою свідомістю. Масова свідомість і влада, яка намагається їй відповідати, уникають безпосереднього,

⁶³⁴ Див.: Хренов Н. А. Воля к сакральному. С. 469 – 470, 472 – 473.

⁶³⁵ Див.: Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм в Україні: 20 – 30-ті роки. 344 с.

стихійного відбиття реальності. Творчі імпульси контролюються критикою і регламентуються державними партійними установками, що породжує невідповідність між намірами художньої інтелігенції і державними інститутами, що керують мистецтвом.

Як ілюстрацію незбігу реального і демонстративного знаходимо у М. Гефтера, який стверджує, що після вбивства С. Кірова в країні деякий час існувала гласність. Представників влади, які обіймали різні рівні влади, піддавали критиці⁶³⁶. Тим не менш, у реальності існувала не гласність, а видимість гласності, гра в гласність, і водночас проводився експеримент, після якого найбільш відвертих критиків фізично знищили. Це спостереження дозволяє поставити питання про театралізацію епохи, про розбіжність реальності з образом, який штучно змальовувався.

Наступна характерна ознака видовищності цієї епохи – прагнення здивувати, привести до стану захоплення і потрясіння. Цей характерний для видовищних форм культури ефект сприйняття в ці десятиліття переходить межі естетичного і художнього, виражаючи сприйняття нехудожньої реальності. Нарешті, демонстрація незвичного, такого, що зрідка трапляється, виняткового, спроможного здивувати, свідчить про відродження «кунсткамерності» культури, що становить елементарну структуру будь-якого видовища. В ці десятиліття за принципом видовища сприймаються не тільки різні художні явища, але і сама реальність. Разом з тим, де реальність не відповідає цьому суб'єктивному сприйняттю епохи, придумують її специфічний образ, незважаючи на те, збігається він з реальність чи ні. Це насильницьке втілення суб'єктивного образу в явищі політики, економіки, промисловості, сільського господарства, урбанізації, архітектури тощо становить сутність театралізації епохи.

Ф. Фукуяма показав, що радикальні політичні зміни в країні можуть відбуватися не тільки у зв'язку з економічними процесами, необхідністю переходити до нових економічних структур, як це доводив К. Маркс, а інколи просто через популярність тієї чи іншої ідеї і ставлення до неї певного політичного лідера⁶³⁷. Але при цьому масові настрої у суспільстві на установки політичного лідера також впливають. Тому можна стверджувати, що система суб'єктивних образів, за допомогою якої визначалася реальність нового світу, що будувався, започатковувалася не тільки від раціоналістичних, але й від фольклорних і утопічних уявлень маси. Очевидно театральність, що трактується в широкому соціальному і психологічному сенсах, може розглядатися значущою ознакою нового стилю культури.

⁶³⁶ Гефтер М. Сталин умер вчера // Рабочий класс и современный мир. 1988. № 31. С. 126.

⁶³⁷ Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. 1980. № 3. С. 138.

Тут доречно звернутися до В. Гроссмана, який вказував на те, що театральний початок пронизував суспільне, політичне і державне життя. «Мертва свобода стала головним актором у гігантському інсценуванні, в театральній виставі небаченого обсягу. Держава без свободи створила макет парламенту, виборів, професійних спілок, макет суспільства і суспільного життя. В державі без свободи макети правлінь колгоспів, правлінь Спілок письменників і художників, макети президіумів райвиконкомів і облвиконкомів, макети бюро і пленумів райкомів, обкомів і центральних комітетів національних компартій обговорювали справи і виносили рішення, які були винесені раніше зовсім в іншому місці. Навіть Президія Центрального комітету партії була театром»⁶³⁸.

Потреба у казковому сприйнятті життя визначала виробничі, стаханівські рекорди і небачені перельоти, на зразок перельоту В. Чкалова, Г. Байдукова й О. Белякова в США через Північний полюс у 1937 році. Звідси всі ці сільськогосподарські утопії з небачено колосистою пшеницею у душі Т. Лисенко, обіцянки загального достатку і неймовірних урожаїв. Звідси будівництво в кінці 1930-х рр. Виставки досягнень народного господарства – справжнього символу свого часу, що демонстрував усе видатне, виняткове, рідкісне. Причому не як випадкове, а характерне для життя.

Провідником ідеї тотального перетворення природи представлений у О. Довженка у фільмі 1947 року І. Мічурін. Подібно до того, як робітники м'ясорадгоспу в О. Платонова вирощували гігантські гарбузи, І. Мічурін мріяв про безпрецедентну врожайність і збільшення обсягу плодів. «Стара, темна Росія померла і не воскресне, – каже він, – такий закон природи. Йому підпорядковується все живе. Нове життя прорвалося до сонця, до світла, до перемоги! Я бачу його. Бачу наші міста і села в садах. Коли там, де, крім горобини, нічого не цвіло, зацвітуть яблуні, груші, абрикоси, персики. Яка буде країна!»⁶³⁹. В цьому образі райського щастя і достатку проявляється не тільки воля і мудрість вождів, але й уява мас, потреба свята.

Акцентуючи на масовій психології, що активно формує образ нової культури, вкажемо на її конкретно-історичну форму. Фантастичне сприйняття дійсності породжене масами, які втратили зв'язок зі землею, відійшли від звичного середовища життя і зіткнулися під час колективізації з реальністю тоталітарного режиму. Не треба забувати, що 1930-ті рр. – це час безпрецедентних процесів і знущань над селянством, Голодомору в Україні і потужної хвилі урбанізації, в підставі якої зазвичай втеча від того, що відбувалося на селі. Багато закріплених у мистецтві образів свої витоки мають у цій історичній ситуації. Картина, що створювалася внаслідок вивчення

⁶³⁸ Гроссман В. Все течет // Октябрь. 1989. № 6. С. 102.

⁶³⁹ Довженко А. Собрание сочинений: в 4-х т. Т. 3. Москва: Искусство, 1968. С. 94.

фактів, свідчить: подвійність цього часу коріниться не тільки у захоплюючому пориві мас у майбутнє, але й у страхів цих мас, який виник не тільки як результат жорсткої політики державного лідера. На думку Е. Фромма, страх виникає як результат втрати традицій, що регламентують «соборний» порядок життя традицій⁶⁴⁰.

Потребу вибудувати прояв нового способу життя, зокрема і в мистецтві, причому в гіперболічних, колосальних і вічних формах, можна розглядати як компенсацію втраченої реальності минулого, розрив з традиційними цінностями, незважаючи на те, що вони облутували людей заборонами і приписами, але водночас ліквідували тривогу, невпевненість і страх. Переваги, винятковості, впевненості, що виходили від інститутів влади, знаходили відповідний відгук маси, яка відчувала потребу позбутися тривоги, відчаю і невпевненості як наслідок революційного вибуху, громадянської війни і трагедії колективізації. Тому сильна влада, уособлювана вождем, державою і армією сприймалася компенсацією за ту стабільність, нехай відносно, яка була до 1917 р. Але так само сприймалася діяльність влади в економіці, господарстві, культурі і мистецтві. Державна політика у сфері культури, сенс якої зводився до возвеличення діяльності головної особи в державі й армії, сприймалися також відповідно до потреби в переборенні розгубленості, хаосу і життєвого дискомфорту. Чим спроможнішим виявлялося мистецтво вражати і захоплювати, тим ближчим воно ставало для маси, яка намагалася звільнитися від відчуття покинутості, самотності, розгубленості і невлаштованості, гострого відчуття розірваного звичного укладу. Через ці особливості масової психології мистецтво цих десятиліть і не могло виражати справжні процеси історичного буття, тому необхідний аналіз соціально-психологічних факторів розвитку культури цих десятиліть. Соціальна психологія дасть змогу зрозуміти, в яких відносинах перебувало офіційне мистецтво з фантомами масової свідомості. У зв'язку з тим, що мистецтво мало демонструвати ідеальний, бажаний образ дійсності, здатний допомогти перебороти суперечності «колективної душі» суспільства, його соціально-психологічна природа рішуче розходила з гносеологічною. Соціально-психологічна особливість історії цього періоду стає основою «театралізації» життя, що можна фіксувати у поведінці представників влади, в установках маси, в різних проявах культури. До певної міри ця особливість характеризує стиль нової культури в цілому.

Для цього періоду характерне особливе сприйняття простору. Радикально перебудовуються не тільки міста в центрі, але й глухі советські околиці. Цю атмосферу переобладнання глухих місць і перетворення їх на

⁶⁴⁰ Див.: Хренов Н. А. Воля к сакральному. С. 475 – 477, 480, 483.

соціалістичне світле місто особливо романтично передавав фільм О. Довженка «Аероград» (1935). На березі Великого океану в темній далекосхідній тайзі, куди відступили останні вороги комуністичної влади (диверсанти, які рухалися з динамітом по тайзі, щоби підірвати шахту, старообрядці і куркулі, що втекли під час організації колгоспів у тайгу та ін.), люди переслідують ворогів, урочисто ховають останні жертви, котрі загинули у зіткненні з ворогами, радісно вітають світле майбутнє і демонструють захоплення перед красою нового світу. Наприклад, старий мисливець запитує: «Чи є ще на світі така краса і такі багатства?» І відповідає: «Ні! Такої краси і таких багатств на світі немає»⁶⁴¹.

Крім зазначеної універсальної ознаки стилю культури цього періоду, що виражався у видовищності, варто виділити й інші ознаки у вигляді протиріч. Головним з них були суперечності між крайнім раціоналізмом цієї культури і «колективним несвідомим», що деформував цей раціоналізм і призводив його до своєї протилежності, тобто до ірраціоналізму. Якщо крайній раціоналізм можна вважати породженням більшовицької свідомості і, перш за все, теоретичних виразників цієї свідомості, то «колективне несвідоме» виражало психологію мас, здатну задавати установки для сприйняття майбутнього. Якщо «колективне несвідоме» становить потужну силу, на яку необхідно зважати, то крайній раціоналізм також становить важливе явище, оскільки з часів Просвітництва в історії західної культури він встиг стати традицією.

Чим очевидніше проявляло себе раціоналістичне прагнення все перетворити, переробити, тим вірогідніше активізувалося «колективне несвідоме», диктуючи перетворення існуючого в певному, заданому минулим напрямі. Чим більш різким виявлявся розрив з безпосередньо відчутним минулим, чим більш невизначеною виявлялася ситуація, тим активніше починало проявлятися «колективне несвідоме», що представляло «пам'ять» у формі найдавніших і вже забутих або напівзабутих образів і уявлень, які передаються в ході історії з покоління в покоління. У зв'язку з цим протиріччям можна поставити питання, чому в такому разі ці два початки не доходили до відкритого антагонізму? Мабуть, річ була у тому, що крайнощі зійшлися в явищі під назвою – «утопізм». Саме в ньому ще одна універсальна ознака тоталітарної культури.

Синтез раціоналізму й ірраціоналізму, що становив сутність утопічного мислення 1930-х рр., має певне пояснення. Означене десятиліття – це період безпрецедентного «прориву» в реальність фольклорного мислення, у владі якого перебували маси. Виникає відчуття, що спадковість історичного процесу виявилася зірваною своєрідним вибухом, а поведінку людей почали

⁶⁴¹ Довженко А. Собрание сочинений: в 4-х т. Т. 1. Москва, 1966. С. 160.

визначати установки віддаленого в історії періоду⁶⁴². Відбувся своєрідний «геологічний переворот», тобто подолання установок друкованої культури і повернення до усної стихії мислення, до фольклорних традицій. У 1930-ті рр. такі традиції почали визначати всі сфери суспільного буття. Принагідно нагадаємо думку Д. Фрезера, який, вивчаючи ранні структури мислення, дійшов висновку, що вони взагалі ніколи не щезають, а лише відтісняються більш пізніми структурами. Ці попередні релігії і культури, за його словами, становлять постійну загрозу для цивілізації, особливо у ті періоди, коли прориваються на поверхню, починаючи визначати соціальні і практичні сфери: «Ми, як бачимо, рухаємося тонкою кригою, що може в будь-який момент тріснути під впливом дремаючих підземних сил. Час від часу глухий звук або несподіване вогнище, що вирвалося на поверхню, вказує на те, що відбувається у нас під нашими ногами»⁶⁴³. Якщо не брати до уваги цього «вибуху» найдавніших прошарків свідомості у стихію думки, політики і суспільного життя, важко зрозуміти трансформацію раціоналізму в кривавий сатанізм 30 – 40-х рр. ХХ ст.

Усвідомлення установок влади дає змогу глибше зрозуміти специфіку соціальних функцій мистецтва. Завдання полягало в тому, що мистецтво мало тиражувати установки влади і, відповідно, освічувати маси і здійснювати профілактичні заходи, тобто впливати на маси так, щоб виключити невдоволення або його нейтралізувати. Взагалі катарсис, що виник у суспільстві як наслідок сталінського макіавеллівського театру, викликав сильніший емоційний ефект, ніж власне мистецтво. Зображення такого катарсису в романі, фільмі чи спектаклі було набагато блідішим, ніж у житті самого суспільства. Існування «ворогів» як повторюваних образів мистецтва того часу і їх знищення виправдовувалося політичними, ідеологічними і моральними мотивами. Тому в таких творах було багато резонерського, вони мали сенс лише у зіставленні з тим, що відбувалося насправді. У свідомість мас вони навіювали установки, що виправдовували геноцид проти власного народу. Отримуючи таке виправдання за допомогою художнього образу, людина заспокоювалася, допускаючи, що вороги справді існують і їх необхідно знищувати, мирилася з дійсністю, починала більше довіряти владі, яка постійно шукала аргументів у пошуках ворогів, тиражованих пропагандистською машиною держави. Такі твори були потрібні суспільству, яке так і не здобуло свободу. Втративши себе в анонімних (класових, партійних і державних) співтовариствах, особистість втрачала і необхідні для оцінки того, що відбувалося, моральні критерії. Тому їй все-таки потрібні були

⁶⁴² Див.: Хренов Н. А. Воля к сакральному. С. 496 – 497.

⁶⁴³ Фрезер Д. Золотая ветвь. Москва: Политическая литература, 1980. С. 69.

установки, які б допомагали оцінити ту чи іншу подію. Державна мораль, або мораль влади, виправдовувала все, що сприяло революції і державі. Щодо мистецтва, то, як уже зазначалося, твори літератури, кіно і театру виявилися притчами, за допомогою яких моральність влади ставала зрозумілою. Такі твори полегшували сприйняття складних ситуацій і поведінку в цих ситуаціях. Наприклад, твори мистецтва популярно пояснювали, що потрібно робити, якщо твій чоловік, батько, син, брат виявляться ворогами держави, народу. Так, старий Степан Глушак у фільмі «Аероград» О. Довженка веде в тайгу свого товариша дитинства Василя Худякова, щоби там розстріляти за зраду і допомогу самураям, які заважали будувати нове місто на березі океану. Перед тим, як здійснити жорстокий суд, старий мисливець говорить: «Вбиваю зрадника і ворога трудівників, мого товариша»⁶⁴⁴.

Безособовість і посередність, які процвітали в мистецтві тих десятиліть, пояснюються не тільки тим, що твори мистецтва задумувалися і сприймалися як ілюстрація тоталітарної моралі, яка дозволяла підданам величезної держави відчувати себе спільнотою, що утверджувала вперше у світовій історії нові ідеали і будувала відповідно до цих ідеалів нове суспільство. Вони пояснюються й тим, що твори створювалися для здійснення інших, навіть протилежних функцій. Так, одні твори формували і пропагували нову мораль, як і виправдовували вбивство багатьох мільйонів невинуватих співвітчизників, інші ж дозволяли уникати нелюдської, варварської державної педагогіки, цього сталінського макіавеллізму. Література і мистецтво мали відволікати людей від особистих драм і трагедій, коли дружини, чоловіки, сини, доньки, батьки і матері були заарештовані, розстріляні або вмирили з голоду. Реальність людського життя була настільки тривожною і трагедійною, що першою потребою особистості було бажання забути про неї.

Ось чому в мистецтві цього часу настільки широкого розвитку набули твори, що відволікали від кривавої реальності і зображали казкове, нереальне життя з його радощами і достатком. Як тут ще раз не згадати О. Довженка, а також М. Бажана, М. Рильського, П. Тичину та інших авторів. Щоби пережити радість від сприйняття цих творів, необхідно відчутти себе в ситуації сталінських репресій, опинитися в становищі, коли потрібно було комусь нести передачу або ж намагатися віднайти місце перебування рідної людини, дізнатися, жива вона чи вже мертва. Цю соціально-психологічну ситуацію сьогодні важко уявити, тому трудно і зрозуміти, чому тоталітарна культура втрачала людиноцентризм, не стала фактором соціального функціонування суспільства, перестала здійснювати естетичні функції.

⁶⁴⁴ Довженко А. Собрание сочинений: в 4-х т. Т. 1. Москва, 1966. С. 176.

4.4. Повсякдення української людини в роки Другої світової війни і повоєнних лихоліть

Враховуючи, що подієва історія України періоду Другої світової війни та воєнних лихоліть досить повно висвітлена у новітній історіографії⁶⁴⁵ і виходячи з мети нашого дослідження, вважаємо доцільним зосередитися на проблемі, яка найближча до антропологічної історії, а саме – на повсякденні людини. Для української історіографії це порівняно новий напрям студій. До речі, його методологію, що дістала назву «історія повсякденності», пов'язують з діяльністю уже згадуваної французької історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Ряд дослідників «нової історичної науки» і світоглядних засад школи «Анналів» визначає їх «антропологічно орієнтовану історію, у центрі уваги якої перебуває людина в усіх своїх життєвих проявах – від виробничої діяльності до родинних стосунків і від техніки до релігійного й інтелектуального життя»⁶⁴⁶. Саме діячі школи «Анналів» твердо обстоювали людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Відмовившись відтворювати історичний процес на основі лише офіційних документів, представники цієї школи створили низку фундаментальних праць, що відображають матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до наших днів. Із їхніх творів перед читачами постала динаміка процесу життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе харчами, одягом тощо; що їли й пили (з наведенням кулінарних рецептів, описами сервірування столу, цінами на продукти й товари повсякденного вжитку); в яких помешканнях жили багаті й бідні; який вигляд мали будинки й вулиці міст та сіл; як здійснювалася торгівля (з конкретним описом ринків і ярмарків); як розважалися люди, як змінювалася мода в одязі; якими були заводи і фабрики, транспорт, банки, торговельні товариства і компанії та як все це функціонувало; який вигляд мала соціальна та національна структура населення; як діяли механізми взаємин держави і її громадян та механізм ринкової економіки (аж ніяк, до речі, не тотожний капіталізму) тощо.

⁶⁴⁵ Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). Київ, 1994. 57 с.; Лисенко О. Є., Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: Пошук.-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1997. 567 с.; Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 12: Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.; Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945): посібн. для вчителя. Київ: Генеза, 2004. 272 с. та ін.

⁶⁴⁶ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 194 – 198.

На такі особливості методологічної бази школи «Анналів» одним із перших в Україні звернув увагу В. Сарбей і висловив мрію-побажання: «Ось якби вдалося, незважаючи на вкрай несприятливу нині загальну обстановку для наукової роботи, написати й видати таку ж за змістом і формою (з додатком також розкриття духовного світу наших предків) фундаментальну працю з історії українського народу, її творці могли б сподіватися на заслужену подяку не лише сучасників, а й нащадків. Заради ж лише хоч би одного цього варто жити й працювати професійним історикам, пройнятим почуттям патріотичного громадського обов'язку перед своїм народом і Батьківщиною»⁶⁴⁷. Як засвідчує історіографічна практика, українські історики прислухалися до цієї думки і за порівняно короткий час історія повсякдення посіла гідне місце в тематиці досліджень.

Історія повсякдення є тим напрямом дослідження історії сьогодні, який увів у великий світ науки маленьку людину в її буденності⁶⁴⁸. Це нове розуміння минулого як «історії знизу» або «зсередини», яке дало голос «маленькій людині»⁶⁴⁹. Як це не дивно, але цей напрям на Заході виріс із протесту проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях – тільки як розвиток економічних і соціальних процесів. У наших реаліях – це, насамперед, протест проти непомірної політизації всього суспільного життя, ідеологізації і партизації історичної науки⁶⁵⁰.

Разом з тим, на сьогодні в гуманітаристиці не існує єдиної концепції повсякденності, а саме поняття ще не набуло чіткої наукової визначеності. Категоріальне оформлення повсякденності у науковому середовищі не є однозначним і завершеним. У науковій літературі і далі безконфліктно співіснують два розуміння антропології повсякденності – і як реконструюючий ментальний макроконтекст історії, і як реалізація прийомів макроісторичного аналізу умов життя, побуту, структури харчування, особливостей сімейних відносин тощо⁶⁵¹. М. Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична», у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» наголошує, що «це соціально-філософський термін, що

⁶⁴⁷ Сарбей В. Національне відродження України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 336.

⁶⁴⁸ Куновська О. QuoVadis «Історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2008. Вип. 18. С. 21.

⁶⁴⁹ Там само. С. 25.

⁶⁵⁰ Удод О. Історія повсякденності: питання історіографії // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) у 2-х книгах, трьох частинах. Кн. 1, ч. 1 – 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 20 – 28.

⁶⁵¹ Філінюк В. Проблема повсякдення у фокусі історії // Науковий діалог «Схід – Захід»: матеріали всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Кам'янець-Подільський, 10 липня 2013 р.): У 4-х ч. Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2013. Ч.3. С. 79 – 80.

означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини»⁶⁵².

Сучасна дослідниця з Вінниці О. Коляструк визначила поняття повсякденності як цілісний соціокультурний життєвий світ, безпосереднє і опосередковане (через предмети культури) спілкування людей, як виникає їх спільний, комунікативний світ, що уможливує наріжну історико-культурну форму соціалізації людини. У спілкуванні, у постійно відновлюваному контакті, зв'язках людей виникає і формується дійсність, повсякденність, її провідні складові, не предмети і процеси самі по собі, а людський зміст. Надані речам і стосункам значення становлять цілісне полотно буденної дійсності. Соціальні ж предмети та їх значення залежать від сприйняття і розуміння їх суспільством, окремими соціальними спільнотами, верствами, прошарками, індивідами⁶⁵³.

Таким чином, історія повсякденності поглибила дослідницький інтерес до пересічної людини як об'єкта вивчення, посилила, власне, антропологізацію історико-наукових досліджень. Це широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності⁶⁵⁴. Саме в такому ракурсі видається доцільним розглянути повсякденне життя української людини в роки Другої світової війни та повоєнних лихоліть.

Не можна оминати, що українці, насамперед західноукраїнських земель, відчували жакіття війни уже в перші її дні. В середині вересня 1939 р. советська армія перейшла польський кордон по річці Збруч і започаткували так зване «визволення» українців, а точніше – окупацію західних земель України. Паралельно створювалась окупаційна адміністрація і почалися так звані «соціалістичні перетворення» за сценарієм насадження комуністичного режиму на теренах советської України. Керівні посади посіли особи, надіслані спеціально зі Сходу. В містах і містечках розміщувалися військові гарнізони,

⁶⁵² Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. №1. С.76.

⁶⁵³ Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.: зб. статей. 2009. Вип. 15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці. С. 55.

⁶⁵⁴ Філінюк В. Проблема повсякдення у фокусі історії. С. 80.

відділи НКДБ, які розгорнули боротьбу з підпіллям ОУН і створення мережі інформаторів, стукачів та провокаторів, які висліджували і доносили на інакомислячих. Уже взимку почалося «розкуркулювання» селян, створення колгоспів і вивезення найбільш заможних родин у Сибір. Були закриті осередки «Просвіти», хати-читальні, а гімназії перетворювалися в советські середні школи з комуністичним змістом навчального процесу⁶⁵⁵. Всі ці заходи проводилися під гаслом «возз'єднання» західноукраїнських земель з советською Україною і будівництвом соціалізму, але були перервані німецько-советською війною, яка почалася 22 червня 1941 р.

Як відомо, війна принесла кардинальні зміни звичному способу життя всіх категорій населення, навіть у районах, найбільш віддалених від фронту. Була встановлена комендантська година, періодично здійснювалися перевірки документів, зокрема, у формі облав. На початку війни встановлювалися обмеження на пересування громадян країною, вводився суворий порядок відряджень. Щоправда, реалізувати на практиці ці заборони в ситуації літа 1941 року було неможливо, а на завершальному етапі війни – проблематично.

Відступ Червоної армії з території України супроводжувався евакуацією важливих для оборони підприємств і руйнацією тих, що залишалися. Вперше «створений радянським ладом новий вид людини – Homo soveticus, який беззаперечно вірив комуністичній брехні, засумнівався в тому, що його країна не така вже й велична, як була вигадана більшовицькою пропагандою»⁶⁵⁶. З початком гітлерівської окупації в містах і колишніх промислових центрах спостерігалось масове безробіття. Проте окупаційний режим, потребуючи якнайшвидшого відновлення підприємств і шляхів, запровадив трудову повинність для всього населення. За допомогою допоміжних управ і поліції була організована обов'язкова реєстрація працездатних. Їм видавали робочу книжку чи картки, які щотижня підписувалися роботодавцями. Лише за наявності таких документів можна було отримати продукти харчування. Норми їх видачі були вкрай низькими. Харчів не вистачало навіть для відновлення сил самого робітника, а тим більше членів його родини. Так, наприклад, у Горлівці, Сумах у квітні 1942 р. працівник отримував на день 100 г хліба, у Києві – 67 г, у Луцьку та Рівному по 214 г на дорослу людину та 170 г на дитину.

Масове голодування стало ознакою міського життя вже в першу воєнну зиму. За статистикою окупаційних властей 60 % смертей у Харкові протягом перших трьох місяців 1942 р. були спричинені голодом.

⁶⁵⁵ 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнарод. наук. конф., 23 – 24 верес. 1999 р. / ред.: К. К. Кондратюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2001. 224 с.

⁶⁵⁶ Панфілов О. Антирадянські історії. Тернопіль: Мандрівець, 2016. С. 23.

У своїх спогадах «Гірко й боляче» «дитина війни» Надія Могильова пише: «Влітку ми їли практично все, що росло: кропиву, кінський щавель, лободу, окугу, щиріцу, плоди лоху. На околиці міста був сад, ми ходили туди рвати яблука, біля саду зростало багато маслини (лоху), і ми її їли. Свято було, коли мама могла вимінати макуху. Тоді ми змішували макуху з лободою і щиріцею, щиріцу прагнули брати вже з «колосками», мололи все це, змішували і пекли прямо на печі макорженики. Запікали і їли буряк. Їли кукурудзу»⁶⁵⁷.

У пошуках продуктів міські жителі йшли зі своїм жалюгідним майном у села, часто помираючи в дорозі. Тих, кому пощастило вимінати продукти, під час повернення до міста затримували патрулі польової жандармерії. Керуючись принципом «продукти харчування належать німецькому народові», а не мешканцям окупованих територій, вони відбирали всі надлишки понад норму, установлену місцевою владою.

Водночас торгувати товарами, продуктами харчування могли лише ті, хто виробляв, а всі інші оголошувалися спекулянтами⁶⁵⁸.

Ознакою повсякдення стали такі хвороби, як черевний і висипний тиф, дизентерія, туберкульоз. При цьому нацисти за час окупації зруйнували понад 500 лікарень, майже 1 тис. поліклінік і амбулаторій, 800 аптек. У тих закладах, що збереглися, медичні послуги надавали лише за плату. Значно подорожчали ліки (у 2 – 20 разів) порівняно з доокупаційним часом⁶⁵⁹.

Водночас під окупацією залишилися окремі інституції і досить численний загін учених, які не були евакуйовані на Схід і продовжували вести науково-дослідну роботу. Не запропонувала, наприклад, советська влада евакуйовуватись Олександр Оглоблину, Наталії Полонській-Василенко та ін. У 1942 р. О. Оглоблін очолив Музей-архів переходової доби історії м. Києва. Було зібрано і взято під охорону цінні архівні документи, фотографії, мистецькі твори, розпочато збирання матеріалів про злочини більшовицького режиму проти українського народу. О. Оглоблін підготував історичну довідку «Герб міста Києва», написав кілька розвідок з української генеалогії та біографістики, досліджував «Історію Русів». Усвідомивши, що радянська влада не простить О. Оглоблину «співпрацю» з окупантами, він переїхав до Львова, працював у Церковно-археографічній комісії, створеній А. Шептицьким, а згодом перебрався до Праги⁶⁶⁰.

⁶⁵⁷ Білашов Б., Загребельний В., Вінтоняк М. Це ми – діти війни. Донецьк: Видавництво «Донбас», 2012. С. 192.

⁶⁵⁸ Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВУ «Профі», 2014. С. 384.

⁶⁵⁹ Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України. Київ: Грамота, 2011. С. 29 – 41.

⁶⁶⁰ Калакура Я. Українська історіографія; Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. С. 41 – 42.

Невід'ємною складовою війни і окупації було гендерне насильство. Заходи з підтримання дисципліни і покарання солдатів, запроваджені Вермахтом, виконували вкрай рідко. Їх невиконання відкривало «простір можливостей» (нім. *Gelegenheitsrume*), де гендерне насильство ставало «прийнятною» і «нормальною» частиною повсякденних ситуацій.

Гендерна політика Вермахту на окупованій території зводилася до регулювання, створення «санітарних будинків» (нім. *Sanierungshäuser*) для гігієнічної дезінфекції та організації військових борделів⁶⁶¹. Водночас вербувалися жінки для роботи на німецьких господарів (*Großbauer*). Зокрема, в Переяславі нацисти проводили облави під час сеансів кіно, вистав у театрі, на вулиці, горищах, в господарствах, льохах і насильно відправляли молодь у Німеччину. В окупаційний період було відправлено до Німеччини 600 осіб з міста та понад 5000 – району⁶⁶².

Щоб уникнути відправки в Німеччину, місцеві мешканці вдавалися до найрізноманітніших хитрощів. А. Недавня (с. Козлів Переяслав-Хмельницького району Київської області, 1926 р.н.) пригадує, що під час поліцейської облави її сестра переховувалася у схованці, замаскованій під купу гною, а сама Анастасія Євдокимівна у порожній труні на горищі хати⁶⁶³. Саме тому «жінкам на окупованих німцями теренах радили завагітніти, аби уникнути депортації. Вагітність та «чоловік на час війни» стали найкращими стратегіями порятунку від примусової праці»⁶⁶⁴. Наталія Квач обрала своїм чоловіком на час війни іншого українця – охоронця-колаборанта Миколу Дерев'янка, котрий, як виявилось, очолював радянську шпигунську мережу всередині табору. 1 листопада 1943 року вона народила дитину і таким способом змогла уникнути депортації на весь час війни⁶⁶⁵.

Після звільнення території України від нацистів жінки, які працювали в німецьких борделях, зазнавали ритуальних викривальних нападів: зазвичай

⁶⁶¹ Джеффри Бурдс. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939 – 1945) // Жінки Центральної та Східної Європи в Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. Київ: АРТ Книга, 2015. С. 303.

⁶⁶² Документи виконавчого комітету Переяслав-Хмельницької міської ради депутатів трудящих м. Переяслав-Хмельницький Київської області. Акт 27 вересня 1943 р. // Джерела пам'яті. Історико-краєзнавчий альманах навчально-наукового центру усної історії ПХДПУ імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 3. С. 121.

⁶⁶³ Анастасія Євдокимівна (Савчук) Недавня, 1926 р. // Джерела пам'яті. Історико-краєзнавчий альманах навчально-наукового центру усної історії ПХДПУ імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 1. С. 232.

⁶⁶⁴ Мюльхорзер Р. Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941 – 1945 рр. // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. С. 276 – 277.

⁶⁶⁵ Там само.

їм голили голову, а голу шкіру намазували гарячою смолою, щоб на їхніх тілах довіку залишилися шрами, як знак співпраці з ворогом під час війни⁶⁶⁶.

Якщо коріння німецького гендерного насильства крилося у расових упередженнях щодо єврейських та слов'янських «Untermenschen», то комуністичне насильство, схоже, базувалося на ненависті, прагненні помститися німцям за їхні звірства⁶⁶⁷. У відомій і часто цитованій статті доби війни «Убий» радянський журналіст Ілля Еренбург висловив характерні тому часу почуття помсти: «Ми зрозуміли, німці не люди. Віднині слово «німець» для нас найстрашніше прокляття. Віднині слово «німець» розряджує рушницю...»⁶⁶⁸. Такий відкритий заклик нещадно покарати всіх німців – військових і цивільних, чоловіків та жінок, на думку Джеффрі Бурдс, вочевидь дав поштовх справжній хвилі каральної жорстокості щодо невійськового німецького населення та мешканців країн-союзниць⁶⁶⁹.

І хоча «війна й моральність – непеєднувані речі – відзначав Вінстон Черчилль – але в жодному разі не можна цілковито втрачати останню». «Сила духу, на жаль, не замінить силу зброї – підкреслював він – але це добре підкріплення...»⁶⁷⁰. Традиційно вітчизняні дослідники пояснювали масові гендерні надуживання браком дисципліни в Червоній армії та жагою помсти. Проте і в жорстоких умовах війни, на наш погляд, слід насамперед виокремити видатну роль української жінки, яку майстерно у спогадах охарактеризував Ф. Моргун: «Я українець, і моє життя в дитячі, молоді й воєнні роки проходило в Україні. Не з розповідей, а на власні очі бачив, як працювали, як жили й поводитися дорослі, молоді й ще зовсім юні мої незвичайні землячки. Війна ввірвалась в особисте життя всіх наших людей – в одних раніше, в інших пізніше. Незачепило це горе небагатьох. Замість хвастовито обіцяних нам перемог на території агресора у перші ж години й дні війни повітряні нальоти німецьких літаків перетворили на ділянку фронту кожне село, кожне місто.

Жінка зі своїми дітьми потрапляла в такі умови, у яких вона не була раніше і які щохвилини загрожували їй загибеллю. А поруч ні батька, ні чоловіка, ні дорослого брата, вони вже на війні або на призовному пункті. Незабаром у село, у селище, у місто вриваються ворожі танки, сіючи смерть і руйнування. Війна відірвала від українки чоловіка і сина, забрала брата і друга, залишила їй попелища знищених ворогом міст і сіл, малих голодних дітей і змучених працею й горем старих батьків.

⁶⁶⁶ Джеффрі Бурдс. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939 – 1945) // Жінки Центральної та Східної Європи в Другій світовій війні. С. 303.

⁶⁶⁷ Там само. С. 290.

⁶⁶⁸ Там само. С. 292.

⁶⁶⁹ Там само.

⁶⁷⁰ Сміт Д. Думати, як Вінстон Черчилль. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2018. С. 95.

Пересилюючи небачені злигодні, українка не падає духом, збирає останні сили – і бере долю дітей і старих у свої руки. Проявляючи завзятість, мужність і терпіння, вона займає місце чоловіка, який пішов на війну, знаходить сили замінити дітям батька, узяти на себе турботи про будинок і господарство, про справи, якими раніше займалися чоловіки. Затамувавши подих, слухають українки звістки з фронту. Нові й нові напрями, усе далі й далі на схід від кордону. Відступи й відступи наших військ, здача все нових і нових міст. Спочатку незрозумілі по своїй суті слова: окупанти й окупація, незабаром для багатьох мільйонів українок стали дійсністю.

І от ворог – у її селі, її місті, чужий солдат з автоматом у руках уже в її хатині, а фашистський танк із чорним хрестом на боці – у дворі. Трагічна, безжальна доля занесла руку загарбника над сімейним вогнищем українки. За сталінськими голодоморами й репресіями йшли фашистські. Ніякого перепочинку, жодної хвилини надії на швидкий порятунок, на повернення своїх і визволення. Тепер, опинившись на окупованій території, вона позбулася останньої можливості отримати звісточку від чоловіка, сина й батька.

Усе це жінка переносить із глибокою скорботою, властивою доброму й люблячому серцю, і, вибиваючись з останніх сил, шукає порятунку дітям. Цілі роки, тисячі днів і ночей, українка страждає в глибині душі, руки її дерев'яніють від пекельної праці, але серце не перестає битися, проїняте добротою до осиротілих дітей, які біля неї, і до чоловіків, які десь на страшній війні...»⁶⁷¹.

Змальовуючи воєнне і повоєнне життя сільської жінки, Федір Моргун оповідає: «Більшість наших бабусь і матерів були вдовами-солдатками. Щоб виконувати виробничі плани й годувати дітей, вони ходили за плугом, доставляли на елеватори мішки із зерном, добували вугілля, залізну руду, будували дороги, вручну пололи поля, вантажили й розвантажували буряк, труїлися дустом на бурякових плантаціях.

Усі найважчі роботи, які раніше виконував чоловік, тепер, надриваючись, несла на своїх плечах осиротіла українка, одержуючи за це трудодень-паличку, не оплачувану грошима й не отоварювану натур-продуктом. Післявоєнна влада аж до смерті тирана в 1953 році позбавляла українку хліба, і вона, рятуючи дітей від голодної смерті, змушена була красти зерно, картоплю й навіть соломку, щоб трохи обігріти холодну й сиру, поспішно збудовану після війни хатину, бо ту, що зводив до війни дід або чоловік, знищили фашисти або свої, виконуючи вимогу Сталіна спалювати все до тла в містах і селах, яким загрожувала окупація»⁶⁷².

⁶⁷¹ Моргун Ф.Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки. Полтава: Дивосвіт, 2008. С. 190 – 191.

⁶⁷² Там само. С. 198.

Факти і документи, які є в розпорядженні науковців, дають змогу стверджувати, що владний погляд на жінку був «ресурсним» як із боку советської влади, так і окупантів. Сталінські настанови пропонували жінкам «стати замість чоловіків» і тим сприяли певній інверсії гендерних порядків. Для підсоветської України надзвичайно важливими були навички виживання за умов «внутрішньої колонізації», що їх упродовж 1920–1930 рр. створювала влада та котрі в майже незмінному вигляді було застосовано як механізми виживання за окупації: переписування біографії, маніфестована бідність, досвід у стосунках із бюрократією тощо.

Способи виживання жінок в умовах окупації були різними, однак загальною тенденцією ставало створення певної ієрархії цінностей, найголовнішими серед яких були вижити та вберегтися. Цим прагматичним завданням зумовлювалися різні практики – від свідомого подвигу до пасивного чекання; від ситуативного спротиву до визнання «чужих» силою та владою; від егоїстичної насолоди життям до щирого співчуття «нещасним загарбникам»; від готовності померти за чужих і своїх дітей до згоди працювати в домі розпусти; від ситуативної зрадницької поведінки до втіленого бажання «стати до боротьби»⁶⁷³.

В умовах нацистської окупації однією з форм пограбування населення стали різні державні податки. Мешканці міст сплачували податок на заробітну плату й потреби житлового будівництва, на благодійну справу, худобу та ін. Крім того, діяли місцеві податки. У Кам'янці-Подільському був запроваджений подушний податок, який принижував людську гідність: глава сім'ї мав сплачувати однаковий податок за себе і за собаку, а податок за жінку був такий самий, як за кішку. За ухиляння від сплати податків передбачалися різні форми покарання, у тому числі й смертна кара.

Пограбування й приниження зумовлювалися політикою сегрегації. У містах при входах до магазинів, перукарень та інших громадських закладів вивішували оголошення: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонений». У багатьох місцевостях корінним мешканцям заборонялося користуватися залізницею, трамваем, електрострумом, телеграфом, поштою. На окупованій території, в Райхскомісаріаті «Україна» виходили періодичні видання, які поєднували фронтову та міжнародну інформацію з місцевими новинами. Йдеться насамперед про газети «Листок розпоряджень рейхскомісара України», «Інформаційна служба для краюого управління в Генеральній окрузі Волинь і Поділля», «Відомості Київської міської управи»; культурного спрямування – «Література і мистецтво»; дитячі видання – «Школяр», «Орленя», «Українська дитина», «Школяр». Окрім цього, «Німецьким

⁶⁷³ Стяжкіна О. Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання // Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 65 – 66.

видавничо-друкарським товариством в Україні» видавалася німецькомовна періодика. З січня 1942 р. стала виходити в світ щоденна газета «Deutsche Ukraine-Zeitung» («Німецько-українська газета»). У липні 1942 р. окупаційна влада видавала тижневик «Ukraine-Post» («Українські повідомлення»), призначений для фольксдойчів – людей німецького походження⁶⁷⁴. Періодичні видання в окупованій Україні виступали засобом пропагандистського впливу нацистів на український соціум.

За умов воєнного часу головним економічним завданням, яке покладалося на окупаційні власті в Україні, було безперервне забезпечення продовольством Вермахту та Німеччини. Тому вони зосередилися насамперед на експлуатації сільського населення. З цією метою окупанти зберегли громадські форми господарювання, трансформували колгоспи в «громадські господарства», а радгоспи – у «державні маєтки». На полях застосовувалася переважно ручна праця, оскільки техніка була евакуйована або знищена. У цьому зв'язку до сезонних робіт залучали всіх працездатних, без винятку. Робочий день тривав від сходу до заходу сонця. Дозволялися перерви: на сніданок – 30 хв, на обід – 1 год. на підвечірок – 15 хв.

Постійним явищем стали фізичні покарання за зволікання на роботі чи її припинення, за зупинку чи пошкодження механізмів. За неякісну чи невчасно виконану роботу селян штрафували, відбирали в них городи, брали заручників, яких страчували за незадовільну роботу всієї громади⁶⁷⁵. Д. Чабан, 1923 р. н. (с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького району Київської області) розповідала про жорстокість коменданта с. Помоклі, який за спізнення на польові роботи карав юнаків «пльоткою». «Німець карає хлопця за спізнення на роботу, а той відповідає, що переїжджав із поля на поле, там закінчив, а сюди приїхав. Тоді комендант перестав бити»⁶⁷⁶.

Складовою масового знищення населення України стало цілеспрямоване винищення євреїв, циган і психічно хворих людей. З початком окупації Західної та Правобережної України нацисти створили у великих містах 50 гетто, до яких силоміць зганяли всіх євреїв. Це були огорожені колючим дротом міські квартали, де вони жили в найзлиденніших умовах. Ізолювавши євреїв, гітлерівці або розстрілювали їх окремими групами за межами гетто, або відправляли на знищення в табори смерті, побудовані в Німеччині й Польщі.

⁶⁷⁴ Левченко Ю. І. Особливості реалізації окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941 – 1944 рр.: монографія. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 208 – 209.

⁶⁷⁵ Іванченко Р. Історія без міфів. Київ: МАУП, 2006. С. 419 – 430.

⁶⁷⁶ Домаха Григорівна Чабан, 1923 р. н. (с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького району Київської області) // Джерела пам'яті. Історико-краєзнавчий альманах навчально-наукового центру усної історії ПХДПУ імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 1. С. 229.

Найбільшим в Україні було Львівське гетто (існувало з листопада 1941 р. по червень 1943 р.). У ньому утримували 409 тис. євреїв. З подальшим просуванням на схід їх знищували відразу на місці. Ці винищувальні акції виконували спеціальні групи, сформовані з нацистів і місцевих жителів, які співпрацювали з окупантами. В Одеській області євреїв знищували румунські війська. Мирне населення України шокували масові розстріли євреїв у Бердичеві, Браїлові, Дніпропетровську, Житомирі, багатьох інших містах і містечках. У Києві місцем винищення євреїв став Бабин Яр. Протягом 28 вересня – 3 жовтня 1941 р. тут було розстріляно майже 40 тис. євреїв. У Бабиному Яру розстрілювали також червоних партизанів, членів ОУН, військовополонених і заручників, психічно хворих людей. Усього там загинуло понад 195 тис. мешканців України.

Загалом гітлерівський окупаційний режим відповідальний за загибель 1,5 млн євреїв. Той, хто залишився живим в Україні, врятувався насамперед завдяки місцевим жителям-неєвреям. Незважаючи на смертельну небезпеку, вони мали мужність здійснити моральний подвиг. Цих людей назвали «справедниками світу», серед них і 1755 українців. Рятівниками євреїв визнано митрополита Андрея Шептицького й греко-католицького священника Омеляна Ковча⁶⁷⁷.

Надзвичайно важкими були умови тих українці, які евакуювалися в східні райони держави. Разом із підприємствами з України до східних районів Російської Федерації, Казахстану, Туркменістану, Узбекистану, Киргизії, Таджикистану виїхало 3,5 млн працівників. Евакуюване устаткування через брак вільних виробничих площ розміщувалося в приміщеннях універмагів, кінотеатрів і навіть шкіл. Траплялося, що верстати ставили просто неба, підводили до них струм і розпочинали роботу. Одночасно навколо такого майданчика починали будувати стіни. Поряд ставили намети, у яких жили робітники.

Війна стрімко погіршила умови життя мешканців Сходу. Нестача продовольства спричинила його жорстке нормування. Влада запровадила картки на хліб і цукор практично в усіх містах, куди евакуювали підприємства з України. Лише за картковою системою можна було отримати м'ясо, рибу, жири, макаронні вироби, крупи. Однак регулярно видавався лише хліб, а постачання інших продуктів харчування здійснювалося з перебоями.

За зразком системи постачання, що діяла в першій половині 1930-х років, було встановлено чотири категорії забезпечення продуктами. До першої категорії належали працівники оборонної промисловості, другої – працівники інших галузей, третьої – службовці, четвертої – діти, особи на утриманні. До робітників були прирівняні лікарі, учителі, літератори, працівники культури і мистецтва. З осені 1943 р. за першою категорією видавалося 700 г хліба на день, за другою – 500, за третьою – 400 г. діти отримували по 300 г.

⁶⁷⁷ Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України. С. 29 – 41.

Через погане постачання отоварення продовольчих карток перетворювалося на складну проблему. У чергу до магазину люди ставали з ночі. Іноді одночасно з хлібом можна було одержати трохи масла, маргарину, комбіжиру. Однак у магазинах не завжди вистачало навіть хліба. Продуктові картки видавалися на місяць і у разі утрати не поновлювалися, що означало голодну смерть.

Евакуйованих працівників поселяли в громадських будівлях, переобладнаних господарських приміщеннях. Однак більшість підселяли в будинки і квартири місцевих мешканців за розпорядженням органів влади.

Водночас із місцевими мешканцями евакуйовані надавали шефську допомогу фронту, відсилаючи на передові позиції продукти, теплі речі, віддавали частину заробітної плати у Фонд оборони, масового характеру набуло донорство. Незважаючи на всі труднощі, евакуйовані на Схід працівники та їхні родини жили прагненням повернутися до мирної праці в рідні краї. Історична картина життя в радянському тилу була б неповною, якщо не згадати про підневільну працю мільйонів в'язнів ГУЛАГу. Вони працювали переважно у видобувній промисловості, яка забезпечувала рудою оборонні підприємства. Ці люди перебували на становищі рабів, гинули від хвороб та виснаження. Багато з них прагнули піти на фронт, однак значні сили військ НКВС утримували їх за колючим дротом як «ворогів народу»⁶⁷⁸.

Трагічною була доля української молоді на щойно визволеній від окупантів землі. Без військового вишколу, обмундирування, голодних, учора мобілізованих юнаків червоні командири кидали на штурм безіменних, укріплених дотами, висот. «Для взяття висоти на Полтавщині советські командири пістолетами, стусанами і триповерховими матюками раз у раз піднімали в атаку сільських 17-літніх хлопчиків... а німець їх відразу клав у покоси... Згодом, вирівнюючи лінію фронту, німець вночі залишав це місце, переходив на нові обрані рубежі. І все повторювалося знову...»⁶⁷⁹.

Поступове відновлення життя почалося з перших днів визволення. Війна практично зруйнувала систему медичного забезпечення населення. Більшість лікарень і поліклінік була зруйнована, обладнання знищене чи розграбоване. Незадовільний санітарний стан населених пунктів, погіршення загального стану здоров'я громадян усіх вікових категорій зумовили поширення епідемічних захворювань.

⁶⁷⁸ Струкевич О., Романюк І., Дровозюк С. Історія України.

⁶⁷⁹ Нестеренко-Гоптивский. Анатомия правого-красного коммуно-фашизма, или краткий курс истории ВКП(б) с основами антиутопии, контридеологии и антишовинизма. Докторская диссертация. Винница: ГП «Государственная картографическая фабрика». 2011. С. 130.

Водночас відновлення системи охорони здоров'я відбувалося дуже повільно. Фонди, які виділялися централізовано, були мізерними, а місцеві ресурси, на першочергове використання яких орієнтувала влада, не відповідали масштабам руйнувань. Не вистачало лікарів, медикаментів, незадовільним був стан лікувальних закладів. Сільське населення доступу до медичної допомоги практично не мало. Хоча, за статистикою, на середину 1945 року за багатьма показниками у сфері охорони здоров'я вдалося вийти на передвоєнний рівень, але реалії не зовсім відповідали статистиці. Епідемічну кризу в республіці так і не вдалося подолати до кінця війни. Спалахи тифу, кору, сифілісу, туляремії в 1943 – 1945 рр. фіксувалися в різних регіонах совєтської України.

Не менших руйнувань зазнали культурні і освітні заклади України. За роки війни було зруйновано понад 8 тис. шкіл, 151 музей, близько 10 тис. кінотеатрів і клубів, 110 навчальних корпусів вищих навчальних закладів. Було вивезено з України або знищено десятки мільйонів примірників книг, тисячі експонатів музеїв. Тільки своєчасна евакуація врятувала від розграбування фонди провідних наукових бібліотек, документи архівів⁶⁸⁰.

У 1944 / 45 навчальному році в Україні розпочали роботу вже майже 26 тис. загальноосвітніх шкіл, де навчалося 4,5 млн учнів. Однак через матеріальну скруту старші діти часто змушені були залишати навчання і йти працювати вже після 7 – 8 класу. Частина дітей шкільного віку залишалася поза школою через поганий матеріальний стан сім'ї, зокрема, і через відсутність одягу та взуття⁶⁸¹.

Спогадами про сільську школу 1945 року в оповіданні «Перша повенна ялинка» ділиться П. Коцур: «... От і школа. Вірніше, двоє уцілілих приміщень – один клас і зала. Тут холодно і морозно. Хоча техпрацівниці й топили груби, але все даремно. Посередині зали стояла лісова красуня-ялинка. Ще вчора її прикрасили вчителі й учні «цукерками» з червоного буряка, паличок, обмотаних папером. Висіло декілька яблук, морковок, горіхів та шишок. У важких батьківських чоботях та піджаках діти співали й водили хоровод. Дід Мороз був у білому кожусі і просторій шапці, а Снігуронька – у ватянці. Обличчя підфарбували червоним квасом, сажею. Пізнати учнів-старшокласників було важко.

Та ось затих веселий гамір. Затихли пісні. Настала урочиста хвилина. Наша незабутня і шанована Пріся Митрофанівна привітала всіх присутніх з Новим роком. Сказала, що це буде перший Новий рік на визволеній, мирній землі.

Наступав 1946 рік. Що він принесе згорьованому народу? Кругом руїни, холод, незорані поля, босі й голі люди. Все це видно по дітях. А поки

⁶⁸⁰ Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2010. С. 539 – 540.

⁶⁸¹ Там само. С. 541.

що... Директор вручає нагороди учням-відмінникам, називає імена друго-класників: «Дужак Галина, Никоненко Василь, Коцур Петро». Я добре завчив слова, що належало казати в знак подяки за високу нагороду. Пробившись через густу стіну учнів, підійшов до директора.

Жінка похвалила мене, провела теплою рукою по голівці і вручила мені два зошити по 12 аркушів і два коржики – маленькі, рум'яні.

Тоді я сказав:

– Одержуючи ось цю премію, я їй надалі обіцяю вчитися на «5» (Я чомусь подарунок назвав премією). Пролунали оплески. Яюсь особливо усміхнулась Прися Митрофанівна. Її очі стали вологими. Прокотилися сльозинки. Вона прекрасно розуміла, яка тяжка повоєнна ноша лягла на дітей, вчителів, батьків. Вона керувала школою, що була в 5 пристосованих приміщеннях в різних кінцях села. Під її рукою було 256 учнів. Діти були сироти, напівсироти. В школі не було ні зошитів, ні підручників. Чорнило замерзло на партах. До того ж, сама горювала з двома дітками. Чоловік з першого дня війни був на передовій»⁶⁸².

У роки війни були запроваджені певні новації в освіті. Дітей до школи почали приймати з 7-річного віку, поверталися традиції дореволюційної російської школи – були введені випускні іспити, золоті та срібні відзнаки, вводилися нові типи навчальних закладів: за аналогією з дореволюційними кадетськими корпусами – суворовські та нахімовські училища, а також школи робітничої і селянської молоді. У 1943 р. на хвилі повернення до російських імперських традицій у школах запровадили роздільне навчання хлопчиків і дівчаток⁶⁸³.

Мобілізація на виробництво всіх жінок працездатного віку, продовження тривалості робочого дня та праця без вихідних вимагали якнайшвидшого поновлення мережі дитячих дошкільних установ. Уже до кінця 1943 р. у 8 лівобережних областях України відновили роботу 255 дитячих садків, які відвідували понад 15 тис. дітей. У подальшому мережа дошкільних дитячих установ зростала і в основному забезпечувала найнагальніші потреби в таких закладах. Певні кошти витрачались також на організацію відпочинку і поліпшення здоров'я дітей у піонерських таборах, оздоровчих майданчиках і спеціальних лікувальних санаторіях. Хоча умови утримання в них були далекими від ідеальних, але для багатьох дітей такий відпочинок став щасливою можливістю хоча б на певний час вирватися із ще більших злиднів⁶⁸⁴.

⁶⁸² Коцур П. М. Перша повоєнна ялинка // Не міліють пам'яті джерела. Переяслав-Хмельницький – Чернівці: Книги XXI, 2008. С. 237 – 238.

⁶⁸³ Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроби нового концептуального погляду. С. 541.

⁶⁸⁴ Там само.

Війна надзвичайно загострила проблему забезпечення населення харчами та промисловими товарами широкого вжитку. Нестача продовольства та інших споживчих товарів на тлі ажіотажного попиту, який виник у перші дні війни, зумовила запровадження нормованого постачання товарами. Спочатку, з 18 липня 1941 року, продаж товарів за картками з диференційованими нормами й умовами продажу різним групам населення було запроваджено в Москві і Ленінграді. Наприкінці жовтня 1941 р. карткова система продажу хліба, цукру, кондитерських виробів була розповсюджена на всі міста і робітничі селища країни. З 1 лютого 1942 р. спочатку в 43 найбільших містах і індустріальних центрах, а протягом 1942 року в усіх містах і робітничих селищах Советського Союзу було запроваджено карткову систему продажу промислових товарів. Після звільнення України централізоване нормоване постачання поновлювалося. Відповідно до просування фронту на захід кількість людей, яких необхідно було забезпечити нормованим постачанням, зростала дуже швидко. За рік з 1 січня 1944 р. до 1 січня 1945 р. кількість осіб, охоплених цією системою, зросла з 4,8 до 10,5 млн⁶⁸⁵.

На тлі таких труднощів різьче виділялося матеріальне забезпечення советської партійно-державної еліти, яка користувалася цілою системою пільг і привілеїв. Представники правлячої номенклатури забезпечувалися спецпайками, спеціальними, закритими магазинами і базами для розподілу продовольчих і промислових товарів. Навіть під час розподілу американської гуманітарної допомоги членам родин військовослужбовців, які мали переважне право на її отримання, діставалися, як правило, поношені речі, а нові опинялися у партійних працівників і функціонерів органів влади.

Персональні оклади і різні грошові виплати «відповідальних працівників» також значно перевищували середню зарплату по країні. Номенклатурні працівники забезпечувалися лімітними книжками для обслуговування у магазинах і ресторанах, закритих розподільниках продовольчих і промислових товарів – «особторгах»⁶⁸⁶.

Одним із найтяжчих наслідків війни стало масове сирітство, дитяча бездоглядність і безпритульність. Невлаштованість побуту, морально-психологічні травми, завдані сирітством, зумовлювали відставання багатьох дітей у розвитку, поширення хвороб. Соціально-психологічні та матеріально-побутові особливості життя в умовах війни створювали також сприятливий ґрунт для поширення різних проявів девіантної поведінки, зокрема, дитячої злочинності.

⁶⁸⁵ Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навчальний посібник / В. П. Коцур (головн. ред.). Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, 2014. С. 283 – 318, 339 – 354.

⁶⁸⁶ Крупина В. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1. Ч. 1 – 2. / відп. ред. В. М. Даниленко. С. 141 – 177.

У дитбудинках формувався специфічний мікроклімат, особлива система цінностей, нерідко принесена з «вулиці». Життя в умовах війни, без батьківського піклування змушувало швидко дорослішати, привчало розраховувати лише на власні сили. Життєві перспективи більшості вихованців радянських дитбудинків були загалом подібними. Більшість з них здобували робітничі професії і поповнювали лави робітників. Лише незначній частині щастило здобути середню освіту з подальшою перспективою навчання.

Загальне зубожіння населення, криза суспільної моралі, відносна слабкість державного апарату, зосередженого на військових потребах, призвели до стрибкоподібного зростання злочинності. Воєнні роки стали одним з найбільш криміналізованих періодів у житті советського суспільства. Досить поширеним явищем у той час було мародерство, значно активізувався кримінальний світ, який активно поповнювався за рахунок дезертирів, колишніх колабораціоністів та інших людей, що перебували в конфлікті з державою. Почастішали грабунки, розбійні напади, вбивства, з'явився бандитизм. Особливо поширеними стали збройні напади. Якщо в довоєнний час вилучення зброї під час арештів кримінальних злочинців було одиничним явищем, то з початком війни ситуація докорінно змінилася. Органи внутрішніх справ вилучали десятки тисяч одиниць зброї, включно з автоматами і гранатами. Дуже частим явищем став збройний опір під час арештів⁶⁸⁷.

Щодо життя і побуту населення України в повоєнні роки, то воно визначалося партійним керівництвом, яке було вкрай непослідовним у своїй соціальній політиці. У республіці було відновлено восьмигодинний робочий день, чергові та додаткові відпустки, скасовано обов'язкові понаднормові роботи. Водночас у 1946 р. було необґрунтовано збільшено норми виробітку, прийнято постанови, які прикріплювали робітника до підприємства. Саме в 1946 р. влада розпочала наступ на присадибні господарства селян.

Відповідно до всесоюзної постанови «Про заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», в Україні переміряли розміри присадибних ділянок, з яких харчувалися селяни. На надлишкових сотках суворо заборонялося господарювати, навіть якщо їх не можна було приєднати до колгоспних земель.

Одночасно влада наполегливо рекомендувала селянам продати державі дрібну худобу, обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та натуральними податками. Позбавляючи селян стимулів до трудової діяльності, вона намагалася спонукати їх до праці репресивними заходами. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради Советського Союзу

⁶⁸⁷ Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. С. 549 – 550.

прийняла таємний указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». На підставі цього документа упродовж 1948 – 1950 рр. колгоспні збори оголосили 12 тис. «громадських вироків», за якими селянам загрозувало виселення в Сибір чи інші віддалені місця.

Наприкінці 1947 р. у великих містах прилавки магазинів спокушали широким вибором товарів, проте купівельна спроможність населення була вкрай низькою, оскільки заробітна плата працівників зросла лише наполовину, а ціни втричі перевищили довоєнні. Тому повоєнні магазини були переповнені делікатесами (ікра, краби, ковбаса, сири тощо), однак лише поодинокі покупці могли дозволити собі купувати ці товари.

Надзвичайно складною в містах була проблема житла. Війна знищила 40 млн м² житла, тобто 50 % довоєнного житлового фонду. Тому мільйони сімей жили в напівзруйнованих будинках, бараках, напівпідвалах, землянках.

Життєвий рівень населення погіршували уповільнений розвиток легкої та харчової промисловості, нерівноцінний обмін між містом і селом. Головною ж причиною низького життєвого рівня українців була непропорційно низька частка заробітної плати порівняно з національним доходом – тим багатством, яке працівники створювали своїми руками та розумом.

Негативно позначилася на житті та побуті українців грошова реформа 1947 р. Вона була проведена конфіскаційними методами, застосування яких обґрунтовувалося необхідністю обмежити «спекулятивні грошові надходження». Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові в співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах до 3000 крб переоцінювалися як карбованець за карбованець, від 3000 до 10 000 крб у розрахунок 3:2, а понад 10 000 крб зменшувалися наполовину. Однак грошові вклади були рідкісним явищем. Важкого фінансового удару населення зазнало внаслідок обміну облігацій довоєнних державних позик на облігації позики 1948 р. у співвідношенні 3:1. За рахунок зниження рівня добробуту народу влада подолала післявоєнну інфляцію та забезпечила карбованець власним золотим запасом. Водночас зменшення внаслідок реформи грошової маси створило умови для поступового зниження цін на товари. Так, у 1948 – 1949 рр. роздрібні ціни знизилися на 29 %, порівняно з цінами напередодні реформи. Зниження цін сприяло розширенню товарообігу. Наприкінці четвертої п'ятирічки (1946 – 1950) роздрібний товарообіг в Україні майже зрівнявся з довоєнним.

Найбільшим лихом, яке випало на долю українців у післявоєнний час, став голод 1946 – 1947 рр. Як і голод 1932 – 1933 рр., він мав штучне походження і ніколи не визнавався комуністичним режимом. Його зумовили як складні погодні умови, так і політика правлячої партії. Зима 1945/1946 рр.

була малосніжною, а місяці квітень-червень – найпосушливішими за останні 50 років. Через це урожай зернових у 1946 р. в Україні був надзвичайно низьким. Середня урожайність по республіці становила 3,8 ц/га. Колгоспи в південних і південно-східних областях зібрали зерна навіть менше, аніж посіяли навесні. Тому валовий збір зерна був у 2,5 раза меншим, аніж у довоєнному 1940 р.⁶⁸⁸

На основі оприлюднених документів, наукових розвідок учених відомо, що серйозні продовольчі труднощі стали відчутними у республіці вже навесні 1946 р. А в другій половині 1946–1947 рр. значні райони Центральної, Східної та Південної України охопив справжній голод. За офіційними даними, голодувало близько 3 млн осіб колгоспного населення республіки⁶⁸⁹. Але, враховуючи той факт, що влада на місцях у багатьох випадках намагалася применшити розміри лиха і подавала республіканському та союзному керівництву занижені дані про голодуючих, яких в офіційній статистиці називали «потерпілими від дистрофії», можна вважати цю цифру значно заниженою. Приховані комуністами і лише недавно розсекречені документи розповідають про ті жахливі страждання, які довелося терпіти голодуючому населенню багатьох областей України⁶⁹⁰. Люди йшли на крайні заходи, вдаючись навіть до канібалізму.

27 вересня 1946 р. Рада Міністрів і ЦК ВКП (б) ухвалили постанову «Про економію витрачання хліба в країні», за якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, звузити контингент сільських мешканців, які користувалися державною допомогою, зняти з пайкового забезпечення хлібом у містах і робітничих селищах частину непрацюючих дорослих утриманців та урізати іншим утриманцям норми видачі хліба за картками. Зокрема, під таку «економію» лише у сільській місцевості підпадали 2892100 осіб, котрих позбавили хлібних карток. 5 жовтня 1946 р. М. Хрущов отримав телеграму від Й. Сталіна, у якій настійливо-суворо наголошувалося на необхідності «... ліквідації відставання з хлібозаготівель, затвердити п'ятиденні завдання зі здачі хліба державі для кожного колгоспу й радгоспу». Згідно з постановою Ради Міністрів і ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1946 р. «Про здійснення додаткових заходів щодо економії та витрачання хліба» були вжиті відповідні заходи, спрямовані, зокрема, на зменшення

⁶⁸⁸ Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3 частинах. Кн.1. Ч.1 – 2. відп. ред. В. М. Даниленко. С. 141 – 177.

⁶⁸⁹ Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946 – 1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. 2006. № 6. С. 109.

⁶⁹⁰ Голод в Україні 1946 – 1947: Документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (ред.), О. М. Веселова (упоряд.). Київ: Видавництво М. П. Коць, 1996. С. 28 – 30. 54 – 55, 133 – 134, 159.

постачання хлібом населення. Починаючи з 1 листопада 1946 р., випікаючи хліб в Україні, до житнього або пшеничного борошна домішували 40% вівсяного, ячного та кукурудзяного⁶⁹¹.

Посилювало драматизм й трагізм ситуації те, що, забираючи хліб у населення своєї країни, вилучаючи останні «колоски» й крихти в українських родин, сталінське керівництво збільшувало поставки зерна за кордон, до європейських країн, де також була посуха, передовсім до країн «народної демократії». Майже 2,5 млн тонн зерна упродовж 1946 – 1947 рр. було вивезено до Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, а також у Фінляндію та Францію, переважно у вигляді безкоштовної допомоги, ставлячи понад усе «ідеологічні» принципи⁶⁹².

У 1947 р. смертність почала перевищувати народжуваність. Старожили й архівні документи свідчать, що навесні 1947 р. люди харчувалися листям, квітами білої акації, мерзлою картоплею, половою, споживали трупи тварин⁶⁹³.

Найбільш вражає інтерв'юєрів, які досліджують голод – раціон. Під час інтерв'ю на запитання «що було їсти?» респонденти відповідали по-різному. Куровський В'ячеслав Серверович, житель Хмельниччини, зазначив, що «...їсти хотів, бараболі гнилі збирали, бур'ян їли, лободу, пиріг з лободи пекли»⁶⁹⁴.

Ганна Гнатівна Лопато згадує: «Голод пам'ятаю: одна дочка була з 1947 року, спасалися тим, що було, але дуже допомагало те, що чоловік був рибак та мисливець, то був такий період, що ворон стріляли, багато було мисливців, тай все повибивали. Трави всілякі, які були с'єдобні, листя з липи».

На те саме запитання Геросія Іванівна Стоянська відповіла: «Голод пам'ятаю. Прийшли Великодні свята, курка знесла одне яйце, тай зварила синові його, тай все, а так щіпали лободу. Бурачки появилися молоді – бурячиння, чого нащипав, з того і суп варили»⁶⁹⁵. У одного з авторів цієї монографії М. Юрія, що народився в с. Шишківці Новоселицького району Чрнівецької області, від голоду померла старша сестра – Євдокія, якій виповнився один рік. Зі спогадів матері М. Юрія, їли лободу, кору дерев, гнилі буряки.

Кількість голодуючих приховували, обліковуючи їх як хворих на дистрофію. Таких в Україні на 20 червня 1947 р. налічувалося понад 1 млн 150 тис. У березні – червні в республіці було зафіксовано 764 випадки канібалізму.

⁶⁹¹ Марцінішин А. Повсякденне життя під час голоду 1946 – 1947 рр. на Хмельниччині вустами очевидців // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 16 (1). С. 85 – 86.

⁶⁹² Веселова О. Післявоєнна трагедія: голод 1946 – 1947 рр. в Україні. С. 109.

⁶⁹³ Марцінішин А. Повсякденне життя під час голоду 1946 – 1947 рр. на Хмельниччині вустами очевидців. С. 87.

⁶⁹⁴ Там само.

⁶⁹⁵ Там само.

Лише навесні 1947 р. Україні було надано продовольчу та насінневу позики. Окремо було надано 140 млн крб на безоплатне харчування голодуючих. Це дещо полегшило становище населення України.

Голод 1946 – 1947 рр. забрав майже мільйон життів населення України. Чи можна було його уникнути? Учені та господарники стверджують, що можна. Адже в країні, незважаючи на неврожай, загалом вирощено у 1946 р. зернових навіть на 8 % більше, аніж у 1945 р. Запасів зерна, які мала держава, було цілком достатньо, щоб не допустити голоду й забезпечити населення харчуванням ще до того, як смертність набула масового характеру.

Отже, повсякденне життя українців воєнного і повоєнного часу підтверджує злочинну сутність тоталітарних режимів, вся історія яких – зневага до людини, переслідування «критично мислячих», «ресурсне» використання як советською владою, так і окупантами. Життя і побут українців у період війни та повоєнний час через дослідницькі практики істориків доносять сучаснику стратегії виживання в епоху повного ігнорування сталінським і гітлерівським режимами людської етики і моралі, що в багатьох вимірах уподібнювало націонал-соціалізм та більшовизм.

Наукове осмислення повсякдення української людини в роки Другої світової війни і повоєнний час спростовує існуючі стереотипи і міфи, руйнує «синдром комунізації історії та істориків», викорінює ностальгію за «советським проектом», який в умовах гібридної війни Російської Федерації проти України всіляко підживлюють ідеологи «руського міра»⁶⁹⁶. Всебічне вивчення суспільства і людини в соціумі воєнного та повоєнного часу формує діалог сучасника з минулим, без чого неможливе наше успішне майбутнє.

4.5. Людський вимір хрущовської «відлиги» і горбачовської «перебудови»

У координатах антропології тоталітаризму відносно окрему її сторінку посідають хрущовська «відлига» та горбачовська «перебудова», які, з одного боку, стали результатом діяльності людей, а з другого, помітно позначилися на їхньому житті. Найбільшою мірою ці суперечливі періоди советської історії України знайшли відображення в соціокультурних процесах постсталінської доби, в зародженні нових рис культурної парадигми. Головна роль у зміні культурних парадигм і стилів належала молодому поколінню, яке

⁶⁹⁶ Калакура Я. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії // Історик і Влада. Колективна монографія / відповід. ред. В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник. Київ: Інститут історії України, 2016. С. 75 – 76.

маніфестувало нову культурну епоху. Найгостріші моменти культурно-історичного перелому метаморфози стилю спостерігалися і серед найбільш здатних до змін представників старшого покоління, які, здавалося б, зрослися з попереднім канонічним стилем, але стереотипи, на яких вони формувалися, опинилися у стані кризи.

Умовний «кінець» сталінської епохи і початок змін були досить стрімкими: ідол Вождя довгий час був вінцем усієї споруди тоталітарної доби, роблячи його статистичним, однозначним, і коли він почав щезати з ужитку культури, нехай і не природним шляхом, – уся архітектоніка старої системи почала розпадатися. Частково цей фінал відчував сам Й. Сталін, коли 25 червня 1945 р. виголошував свій знаменитий тост за здоров'я «простих», «звичайних», «скромних» людей, яких, за його словами, «вважають «гвинтиками» державного механізму»: «Це – люди, які тримають нас, як підставка тримає вершину»⁶⁹⁷.

Сталін сприймав советську державу як машину і механізм, керований вождями, а все советське суспільство уявлялося йому величезним конусом або пірамідою, на вершині яких знаходився він сам – політично, духовно і релігійно. Доти, поки тоталітарна система спиралася на безлику масу як на свою підставу, а людське «стадо» оглядалося при кожному своєму кроці на культову вершину, система існувала; із зникненням «вершини» почав розпадатися і весь «конус» соціокультурної ієрархії, а «скромні» люди переставали відчувати себе «гвинтиками» нелюдської машини. Щезав страх, а «механічні деталі», що розсипалися, вперше почали відчувати себе людьми.

Крах тоталітарної культури йшов одночасно в кількох напрямках. По-перше, відбувалося руйнування «світської релігії», для якої ім'я і дух Й. Сталіна були підставою і вершиною. Просте перенесення атрибутів політичного культу, що супроводжувало будь-яку згадку або появу вождя, на когось з потенційних наступників, а тим більше на безлике колективне керівництво, було вже майже неможливе. Вичерпавши свою «релігієподібну» будову, советське суспільство ставало політично секуляризованим, і відношення між рядовими членами суспільства і керівниками держави переставали будуватися на сліпій довірі раз і назавжди заведеному загальному церемоніалі, «сакральному ритуалізму».

По-друге, разом з кризою советської релігії наступила смерть політичного культу вождя: прославлення М. Хрущова, відтак і Л. Брежнєва, а постаті наступних генсеків КПРС вже не могли мати буквальні, фантазмагоричні форми сталінського культу. Крім того, завершення епохи «культу епохи» ознаменувалося – це по-третє – і власне антропологічним змістом:

⁶⁹⁷ Сталин И. В. За здоровье скромных людей! / сост. Р. Косолапов. Слово товарищу Сталину. Москва: Издательство «Эксмо»: Алгоритм, 1995. С. 185.

«природна смерть Сталіна ніби надавала йому людського виміру. Іронія долі: Сталін-людина виявився непотрібним».⁶⁹⁸ І відбулося це перш за все саме тому, що Сталін-людина, відгороджений від простих советських людей кремлівською стіною, політикою перманентного терору, одіозною і примітивною пропагандою, власною підозрілістю, був уже нікому непотрібний, навіть багатьом із свого найближчого оточення. Не дістала відбиття людська сутність Й. Сталіна також у культурі його часу: і в літературі, і в театрі, і в кіно образ Й. Сталіна відрізнявся рідкісною плакатністю, монументальністю, ідеологічністю, тобто абсолютною безжиттєвістю: посилення на Й. Сталіна у філософських і наукових працях мали демагогічний і показний характер, що прирікало ці твори, як і офіційну пропаганду, на поступове забуття і витіснення з культури.

Кінець стилю тоталітарної епохи, який можна назвати «стилем Й. Сталіна», усвідомлювався сучасниками досить чітко; щодо стилю, що йшов йому на зміну, то чіткості тут не було, як не відчувалося і будь-якої стильової єдності в рисах Нового. Саме в цей період виникла досить інтенсивна художня практика, яка почала переносити в сферу художніх цінностей усе те, що раніше не вважалося мистецтвом. Заборонені теми і заборонені засоби починали претендувати на втілення як змісту, так і форми нового, післясталінського культурного стилю (точніше, віяла стилю, оскільки після зникнення Й. Сталіна з культурного вжитку один-єдиний стиль советської культури ставав майже неможливим, тому що не було вже того універсального знаменника, до якого можна було зводити всі складові єдиного тоталітарного стилю)⁶⁹⁹.

Тільки через півстоліття після завершення сталінської епохи ставали очевидними закономірності становлення нової парадигми советської культури, що дістала назву «відлиги», яка належить до всього хрущовського правління. В більш вузькому, вихідному сенсі, це було пов'язане з культурною політикою часів М. Хрущова. Саме поняття йде від назви повісті І. Еренбурга «Відлига», яка вийшла ще до ХХ з'їзду, в 1954 р., і стала одним з літературних творів, в яких ставилося питання про відносини творчої інтелігенції з партією. Заперечувалося використання літератури і мистецтва тільки для обслуговування державної ідеології. Саме хрущовська «відлига», критика культури особи Й. Сталіна, часткова лібералізація суспільно-політичного життя, повернення із заслань частини учасників українського руху опору дали поштовх новому етапу національно-визвольної боротьби на землях України, який, у широкому розумінні, можна кваліфікувати як рух незгідних з політикою

⁶⁹⁸ Зубкова Е. Ю. Общество и реформы, 1945 – 1964. Москва: Издательство ИЦ «Россия молодая», 1993. С. 105.

⁶⁹⁹ Брусиловская Л. Культура повседневности в эпоху «оттепели» // Общественные науки и современность. 2000. № 1. С. 163 – 166.

влади, або дисидентський. З погляду ментальності, це був вияв морального спротиву національно свідомої частини українського суспільства тоталітарному режиму.

На відміну від демократичних європейських країн і США, в яких відкрите критичне ставлення до влади було традиційним, советський режим досягав того, щоб частка згідних з його політикою становила сто відсотків. Тут можна згадати майже «всенародну підтримку» кандидатів від блоку комуністів і безпартійних на виборах до Верховної Ради Советського Союзу. Уся попередня історія засвідчувала, що мало не кожен незгідний щезав уночі або вдень, нерідко назавжди, як ворог народу, контрреволюціонер, шкідник, опозиціонер або буржуазний націоналіст. У китайському світі, як писав Карл Вітфогель, автор книги «Азійський деспотизм» (1957 р.), було ще гірше⁷⁰⁰. (Ця книга про азійський спосіб виробництва і комуністичний тоталітаризм). Ідеться про те, щоб біле назвати білим навіть тоді, коли воно чорне. Страх бути співучасником і свідком виявлення якихось антидержавних поглядів і не донести одразу ж у відповідні інстанції, не засудити одразу ж і опинитися під загрозою звинувачення у співучасті – ось що турбує і пригнічує людину в тоталітарній системі, деформує її свідомість.

Ось чому в умовах, коли монолітність комуністичної тоталітарної системи, вираженої загостренням внутрішньопартійної боротьби після смерті Й. Сталіна за спадкоємність влади захиталася, почала давати збій, коли загроза суттєво ослабла, зародився дисидентський рух, тобто рух незгідних з офіційними суспільно-політичними доктринами, принципами політичного укладу, внутрішньою і зовнішньою політикою, з ідеологією режиму.

Симптоми дисидентства звернули на себе увагу ще перед ХХ партійним з'їздом, коли почалася вибіркова реабілітація жертв сталінських репресій, коли появились ознаки поверхової лібералізації режиму, коли інакodomство дістало деякі можливості для прояву. Опозиційні настрої були простимульовані у доповіді М. Хрущова «Про культ особи Й. Сталіна», відтак у листі ЦК до партійних організацій «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і перешкоджання вилазок антирадянських, ворожих елементів» (від 19 грудня 1956 р.) і в аналогічних «закритих листах», які з метою засудження культу особи, а відтак антипартійної групи Г. Маленкова, В. Молотова і Л. Кагановича надсилалися партійними організаціями.

Термін «дисидент» (від лат. *dissident* – незгідний, «той, хто сидить окремо») спочатку вживався в середньовічній церковній мові для позначення еретичних сект, пізніше почав трактуватися як апофатичне самовизначення

⁷⁰⁰ Wittfogel K. A. George Tayler, international Encyclopedia of Social Sciences, 18 – London: Collier, 1979. 812 P.

стосовно опонента дискусії. Основним опонентом і адресатом дисидентського слова була влада. Першопочаткова комунікація з владою справді мала на меті переконання. Ліберально налаштована советська інтелігенція, що сприйняла антисталінський пафос XX з'їзду і повірила у відверте прагнення влади до оновлення і змін, виявляла готовність вести діалог. Переконавання влади – це своєрідна спроба советського інтелектуального співтовариства знайти Себе в Іншому – інтелігента у владі, що свідчить про двосторонній процес, який відбувався в умовах «відлиги». З одного боку, інспіровані XX з'їздом суспільні процеси десталінізації створювали ілюзію близькості прагнень влади і ліберальної інтелігенції до змін. З іншого, советська освічена спільнота почала репрезентувати себе як самостійного учасника соціальної комунікації – інше «Я», відмінне від «Я» влади. Іншими словами, з початком епохи «відлиги» в умовах послаблення репресій і тотального контролю в середовищі інтелектуальної спільноти активізовувався процес внутрішньогрупової консолідації через вироблення моделей ідентифікації, певною мірою конкуруючих з моделями, легітимованими владою, і мови, що порушувала право на монологію останньої.

Дисидентський рух в Україні розгортався умовно за чотири спрямуваннями: національно-культурницький, політичний, правозахисний і релігійний. Спільною для них була українська забарвленість, яка виявлялася по-різному. Євген Сверстюк, один із найяскравіших представників покоління шістдесятників, його філософ і літописець, справжній моральний авторитет України так характеризував головний, світоглядно-психологічний переворот, що розбудив представників усіх напрямів, і настав, коли «...люди раптом прокинулись від падіння страшного ідола і кинулись до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні зағони було кинуте на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники [...] – ті, яким засвітилась істина і які вже не захотіли зректисся чи відступитися від украденого світла»⁷⁰¹. З'явилася надія на громадянську свободу, захищеність від беззаконня, від свавілля влади, на торжество справжньої демократії і права. Люди позбувалися страху, починали сміливіше й вільніше думати і говорити. Першими відчули й усвідомили цю свободу – інтелігенти. Ще в 1953 р. вийшла дебютна книга Д. Павличка «Любов і ненависть», а в 1957 р. Л. Костенко «Проміння землі» – митців, які стали немовби «предтечами» шістдесятництва, а згодом на рівних влилися у цей широкий соціокультурний рух. У 1961 р. з'явилася низка «кардинально» нових творів: М. Вінграновського «З книги першої, ще не виданої», І. Драча «Ніж у сонці. Феєрична

⁷⁰¹ Див.: Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід // Сверстюк Є. Блудні сини України. Київ: Знання, 1993. 256 с.

трагедія в двох частинах», «Зелена радість конвалій» Є. Гуцала, публікації В. Симоненка, В. Стуса, Григора Тютюнника, Б. Олійника, Р. Іваничука та ін. Молоді таланти намагалися позбутися нагляду і тиску КДБ, гуртувалися самочинно, виходячи зі справжніх ідейно-естетичних інтересів. Вони збиралися, зокрема, на київській квартирі І. Світличного, яка *на* початку 60-х рр. стала своєрідним центром національної культури. Наступного, 1962 р., гарматним залпом «вистрелили» у світ перші поетичні збірки М. Вінграновського («Атомні прелюди»), В. Симоненка («Тиша і грім»), І. Драча («Соняшник»), Б. Олійника («Б'ють у крицю ковалі»), книги малої прози В. Дрозда («Люблю сині зорі») та Є. Гуцала («Люди серед людей»). Це був таки справжній – вибух. У культурне життя під'яремної України увірвалася зграя молодих талантів, які здійснили справжню революцію в найрізноманітніших мистецьких сферах: в літературі, кіно, малярстві... Ця хвиля творчої свободи явила Україні й світові плеяду митців, імена яких на той час були незнайомими і новими, а тепер є славою і гордістю нації. Саме їх почали називати шістдесятниками. Хоча, на думку Максима Рильського, охрестили так це гроно обдаровань дещо поспішно й невдало, та термін «шістдесятники» так і зостався в історії. Здивоване й мало не шоковане суспільство, відвикле від зухвалих новацій як вияву природної зміни поколінь, одначе, відразу збагнуло: з'явилася нова генерація творців, які прагнуть сказати власне, оригінальне слово – як виявилось згодом – не лише в мистецтві, але й у суспільному житті. Та реакція на свідоме новаторство двадцятип'ятилітніх «порушників супокою» була різною. Діапазон оцінок їх дебютних публікацій – від захопленого схвалення до категоричного осуду. Щойно читацька публіка трохи отямилася від перших вражень, розгорілися дискусії на вічні теми: батьки і діти, традиції чи новаторство. На М. Вінграновського, І. Драча та ін. посипався град звинувачень у навмисній незрозумілості, затуманеності поетичного мислення, силуваній оригінальності... Та в цій запальній полеміці пролунали й інші голоси: на захист новаторів 60-х стали посивілі новатори 20-х: П. Тичина й М. Рильський, трохи молодший від них А. Малишко, а відтак О. Гончар⁷⁰².

Започатковане насамперед поетами, шістдесятництво невдовзі набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного. В осерді цього руху були такі митці: поети (Д. Павличко, Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Коротич, Б. Олійник, В. Стус, І. Калинець); прозаїки (Григор Тютюнник, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Щевчук, Р. Іванчук, Н. Бічужа); майстри художнього перекладу (зі старших –

⁷⁰² Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід. 256 с.

М. Лукаш, Г. Кочур, з молодших – А. Перепадя й А. Содомора); літературні критики (І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська); малярі та графіки (О. Заливаха, А. Горська, В. Зарецький, Г. Севрук, Л. Семикіна, В. Кушнір, Г. Якутович, І. Остафійчук, І. Марчук); кіномитці й театральні діячі (режисери С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика, Л. Танюк, актор І. Миколайчук); композитори (В. Сильвестров, Л. Грабовський, Л. Дичко, М. Скорик, В. Івасюк); публіцисти та правозахисники (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Марченко, В. Мороз, О. Тихий, Ю. Литвин, М. Осадчий, Михайло та Богдан Горині, М. Зваричевська) та багато інших. До них дедалі ширше долучалися молоді науковці, учителі, студентство.

Для розуміння ментального обличчя шістдесятництва і їх впливу на соціокультурні процеси необхідно хоча б схематично розглянути культурно-історичні витоки цього явища. До них можна віднести: ознайомлення з надбаннями світової культури, особливо з модерною літературою та малярством ХХ століття; заглиблення в національні традиції української літератури (як класичної, так і доби Розстріляного відродження); осягнення народної творчості (фольклор та міфологія, народне мистецтво). Серед світоглядних засад шістдесятників слід виділити: лібералізм (культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу); гуманізм та антропоцентризм (культ людської особистості – центр Всесвіту); духовний демократизм (культ простої, звичайної людини-трудівника); духовний аристократизм (культ видатної творчої особистості); моралізм та етичний максималізм (культ моральності як абсолютного мірила людських учинків); космізм (усвідомлення «планетарної причетності» людини як частинки Всесвіту до космічних процесів); активний патріотизм (любов до Батьківщини й свого народу) і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам'яті як оберегів нації; культурництво (відстоювання справжньої, високомайстерної культуротворчості).

До естетичних засад шістдесятників можна віднести: критику інакшістю – заперечення соцреалізму власною творчістю; естетичну незалежність, відстоювання свободи митця; єдність традицій (національних і світових) та новаторства; індивідуалізацію (посилення особистісного начала); інтелектуалізм, естетизм, елітарність⁷⁰³. Досить розмаїто постає жанрова система шістдесятників (лірична поезія, балади, притчі, етюди, поеми, сонети, рубаї, ліричні новели, історичні романи, роман у віршах, химерна проза) і проблемно-тематичні обшири: традиційні (природа, Вітчизна, народ, історична

⁷⁰³ Див.: Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту // Сучасність. 2000. № 4; Українське шістдесятництво. Літературна енциклопедія. URL: <http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60>

пам'ять, людина у всьому багатстві її проявів – суспільне життя, моральність, кохання, творчість) та нові теми (підкорення космосу, етична правомірність НТР, стандартизація особистості в умовах новітнього міщанства).

Отже, явище «шістдесятництва» було неоднозначним як за джерелами зародження, творчими постатями, так і за стильовими течіями та ідейно-естетичними вподобаннями. Тут були і модерністи (І. Драч, В. Голобородько, М. Воробйов), і неоромантики (М. Вінграновський, Р. Лубківський), і неонародники (В. Симоненко, Б. Олійник), і постмодерністи (В. Стус). Таке розмаїття свідчило про багатство відновлюваної української літератури. Воно не вкладалось у жорсткі рамки «соціалістичного реалізму», загрозувало його існуванню, і тому советська влада та слухняна критика (М. Шамота та ін.) намагалися його дискредитувати, звинувачуючи в «естетизмі», «абстракціонізмі», відірваності від життя тощо.

Як можна змалювати в координатах антропологізму колективний портрет українських шістдесятників, дисидентів і правозахисників? Очевидно, має йтися, насамперед, про такі параметри менталітету, як свідомість, світогляд, моральні якості, культурно-духовні і національні цінності. Переважна більшість учасників цього руху представляла нову генерацію української інтелігенції, яка, порівняно зі старшим поколінням, не зазнала репресій і такого руйнівного впливу комуністичної ідеології з її міфами і спотвореннями. Вони були людьми освіченими й обізнаними з гуманістичними концепціями західної культури, критично налаштованими до догматичної теорії і практики сталінізму, більш розкутими у своїх судженнях, ідентифікували себе з історією і культурою України, сповідували українську національно-визвольну ідею, відстоювали права і свободи українців, виступали за розширення сфери функціонування української мови, виступали носіями високих моральних і духовних цінностей і якостей.

У 1960-х рр. робилися спроби перегляду партійного трактування морально-етичних цінностей у житті та літературі, загострювалася проблема історичної правди та пам'яті, співвідношення національного та інтернаціонального. Свій варіант зведення рахунків із несправедливим минулим і сучасністю запропонував М. Стельмах у романі «Правда і кривда». Він одним із перших в республіці звернувся до забороненої теми – Голодомору 1932 – 1933 рр. та сталінських репресій («Дума про тебе», «Чотири броди»), хоча повністю розкрити її з огляду на тогочасну цензуру йому не вдалось.

Письменники здійснювали прориви з накинутих владою шор «виробничого роману», позбавленого людинознавчої глибини (П. Загребельний: «День для прийдешнього», «Спека»; Ю. Мушкетик: «Серце і камінь» та ін.). Оновлювальні віяння торкнулися й драматургії, де неподільно панував О. Корнійчук. Глядачі звернули увагу на появу драми О. Левади «Фауст і

смерть», комедії О. Коломійця «Фараони» тощо. Спочатку, як свідчить літературознавець Олексій Зарецький, шістдесятники «здебільшого... були лояльні радянські громадяни, які мали, як на порівняно молодих, досить високий соціальний статус – члени творчих спілок, аспіранти, науковці, їхні твори виставлялися та друкувалися»⁷⁰⁴. У цей час письменників і поетів надихали новітні здобутки НТР: розщеплення атома, з'ясування молекулярної структури ДНК й особливо – польоти в міжпланетний простір. Проте з орбіти планета видалася такою крихтною й безборонною, що невдовзі на зміну романтиці нестримного освоєння космосу прийшло тверезе усвідомлення крихкої беззахисності всезагальної гармонії. До того ж віра в людину й любов до людини втілювалися насамперед у несамовито-щирій любові до України, вірі в непоборну силу її народу, його провідну місію. Тому в своїх виступах і публікаціях І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба не дуже відверто, здебільшого завуальовано, але дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму, піднімали на щит новаторську поезію В. Симоненка. Популярність Василя Симоненка несла якийсь особливий, посправжньому «шевченківський» дух. Особливо вразив його вірш «Україно, п'ю твої зіниці» зі словами: «Хай мовчать Америки й Росії, Коли я з тобою говорю». Популярність В. Симоненка, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча виходила за межі усталеного і викликала роздратування в офіційних колах. Зіткнення шістдесятників з системою влади було неминучим. Назривав відкритий конфлікт із режимом. Тим паче, що на той час шістдесятництво вже гуртувалося не тільки довкола приватних «кухонних» осередків, але й в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях – зі своїм статутом, «керівними органами», плановими заходами. У Києві це був Клуб творчої молоді «Сучасник» (головою його на той час був Л. Танюк), у Львові – «Пролісок» (на чолі з М. Косівим), імпульсом до створення якого став творчий візит до галицької столиці І. Дзюби, М. Вінграновського та І. Драча у 1962 р. Тут збиралися, щоб обговорити мистецькі й громадські питання, послухати гарну поезію й музику; клуб організовував творчі вечори, вистави, виставки. Лунали гострі думки і «заборонені» слова – «Україна», «нація» (замість «УРСР», «радянський народ»), поширювалася «нерекомендована» чи й просто «крамольна» література, зароджувався «самвидав».

Особливий резонанс і репресивну реакцію влади викликало **політичне дисидентство**. Л. Лук'яненко у 1959 р. заснував на Львівщині «Робітничо-селянський союз», який ставив за мету досягнення демократичного виходу України зі складу Советського Союзу шляхом всеукраїнського референдуму.

⁷⁰⁴ Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. 1995. № 4.

Його арешт і засудження до смертної кари (згодом вирок був замінений на 25-річне ув'язнення) засвідчило, що період загальної ейфорії закінчувався. Пророче висловився у цьому зв'язку Д. Павличко у вірші «Коли умер кривавий Торквемада...»: «...Здох тиран, але стоїть тюрма!». Ці рядки стали пророцтвом-пересторогою, адже хрущовський постсталінізм фактично не був запереченням сталінізму. Тоталітарний режим зовні лібералізувався, але не розпрощався з тоталітарними методами.

Варто вказати й на суттєву відмінність дисидентського руху в Україні та Росії. Якщо в Росії цей рух проявляв себе тільки в правозахисній площині, то в Україні, крім правозахисної діяльності, він набув політичної спрямованості, відстоюючи ідею українського суверенітету і національних прав. Зокрема, у 1964 р. Д. Квецько і З. Красовська створили «Український національний фронт», який упродовж трьох років зумів розгорнути діяльність уже в п'яти областях, а його програма ставила за мету: «Відокремлення України від Росії, створення української самостійної держави в її етнографічних кордонах»⁷⁰⁵. УНФ дотримувалася принципів націоналізму і вважав республіку колонією Росії. Подібних поглядів дотримувалася й «Об'єднана партія звільнення України» на чолі з Б. Гарматюком⁷⁰⁶.

Сигналом до закінчення періоду порівняно мирного співіснування системи з дисидентством стали події жовтня 1964 р., коли консервативні сили в партійному керівництві домоглися звільнення М. Хрущова, а на його місце прийшов їх ставленик – Л. Брежнев, який взяв курс на згортання хрущовський реформ і ресталінізацію суспільства. У серпні – вересні 1965 р. Україною прокотилася хвиля політичних арештів. Серед тих, хто потрапив за ґрати, переважно були шістдесятники: критик І. Світличний, маляр О. Заливаха, правозахисники В. Мороз, брати Горині... Почалася ера лицемірства й брехні, доносів і наклепів, закритих судів і публічних покаянь, тюрем і спецбожевільень, а то й фізичних розправ, замаскованих під кримінальні злочини (наприклад, звірячі вбивства художниці А. Горської, композитора В. Івасюка). А 4 вересня 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» І. Дзюба виступив із заявою-протестом проти арештів української інтелігенції. Його підтримали В. Чорновіл, В. Стус, який, незважаючи на крики в залі, голосно вигукнув: «Хто проти тиранії, встаньте!». Відважні піднялися. Решта залишилася сидіти. Усі відчували: настав час вибору. Або відстоювати свої позиції «до кінця», або «пристосуватися» до нових умов життя, або «демонстративно» замовчати. Саме перед таким вибором постали шістдесятники, юність яких закінчилася

⁷⁰⁵ Сугоняко О. Дух повстанців – щеплення від руїни // Наша віра. 2002. № 11.

⁷⁰⁶ Литвин В. Історія України. Київ: Наукова думка, 2006. 728 с.

разом з першими арештами. Друга хвиля арештів прокотилася 1972 р. (тоді забрали В. Стуса, В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюбу, І. Калинця...) – багато із них передчасно посивіли. 1980 рр. – третя хвиля. Розпочалася жорстока боротьба комуністичного режиму з інтелігентами-гуманістами, яких зазвичай проголошували «буржуазними націоналістами»⁷⁰⁷.

Серед головних варіантів виходу з цієї кризової, «межової» (у термінології екзистенціалістів) ситуації, окрім підпільного опозиційного руху, зокрема націоналістичного, вимальовувалися *три форми спротиву*: дисидентство як активне інакодумство, відкрите протистояння тоталітарному режимові, яке не сприймало його псевдоідеалів і псевдоцінностей, схилилося до опозиційної громадської діяльності як героїчної самоофіри приречених на страту, свідомих своєї приреченості (В. Стус, І. Світличний, А. Горська та ін.); «внутрішня еміграція» – самоізоляція у власному внутрішньому світі, втеча в мовчання (Л. Костенко, В. Шевчук, М. Коцюбинська та ін.); конформізм (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – намагання ціною моральних та ідейних поступок врятувати власне життя й кар'єру; пасивне сприйняття нав'язуваної ідеології, підпорядкування «правилам гри» тоталітаризму заради фізичного виживання (Ю. Збанацький, В. Коротич, Л. Первомайський та ін.). Перші гнили по тюрмах і висловлювали свою незгоду з політикою тоталітаризму через виснажливі голодування і відкриті листи протесту; другі намагалися хоч якось підтримати своїх братів по той бік колючого дроту (хто плиткою шоколаду, хто книжкою чи випискою з важливої статті в періодиці, хто – просто добрим словом у листі, якимось дивом пропущеному в «зону») і писали «в шухляду» (часом навіть без щонайменшої надії на друк); треті в цей час друкували сотні віршів і статей в періодиці, видавали десятки книжок з обов'язковими «паровозами» (програмовими поезіями про партію і Леніна, які «витягували на собі цілу збірку, уможливаючи її вихід у світ) і «датськими віршами» (до «красных дней календаря»), обіймали високі посади у видавництвах, редакціях, творчих спілках, органах державної влади, отже, не тільки прямо не виступали проти системи, але й оспівували її. Проте навряд чи ми маємо моральне право засуджувати других чи третіх, тому що ніхто з нас не може бути впевненим, що на їхньому місці неодмінно залишився би героєм. Однак це не заважає нам схилити голову перед тими, хто навіть у жахливих умовах «виправно-трудовах», а насправді – концентраційних таборів і поселень не припиняв писати твори неперевершеної художньої вартості: наприклад, «Гратовані сонети» І. Світличного, його поема «Курбас», що була

⁷⁰⁷ Сверстюк Є. Українська література і християнська традиція // Сучасність. 1995. № 12.

присвячена пам'яті українського режисера Леся Курбаса, знищеного на сумнозвісних Соловках, рукописні збірки І. Калинця, що з'явилися друком на початку 1990-х рр. у Варшаві, Балтиморі – Торонто і Києві зі символічними назвами: «Пробуджена муза» та «Невольнича муза». У них неначе відбилася свідомість ровесників поета, котрі відчували подих «відлиги», перейнялися нею і за це були жорстоко покарані.

Водночас навіть у межах офіційної імітаційної літератури пробивалися струмені опозиції. З літературного обігу було вилучено роман О. Гончара «Собор» на тій підставі, що в ньому мовилося про потребу відновлення національної пам'яті, про право людини на свободу, засуджувалися прояви пристосуванства та національного нігілізму. Суттєві зміни сталися і в поезії Д. Павличка. З неї витіснялися штампи «соціалістичного реалізму», за якими дійсність розколювалася на дві непримиренно ворожі сили, що фарбувалися в контрастні чорний та білий кольори. Лірика дедалі глибше виповнювалася розмаїттям барв і форм, пізнавала принади яскравої метафори, проймалася насолодою творчого експерименту. Свідчення цьому – збірка «Гранослов» (1967). Високі морально-етичні критерії поет обґрунтовував і у великих віршованих формах («Поєдинок», «Вогнище» та ін.), до яких зверталися й інші поети. Можливо, найповніше в цьому жанрі розкрився талант Б. Олійника. Скромно дебютувавши у 60-х рр., він поступово саморозкривався у філософському осмисленні принципів явищ етичного змісту («Дорога», «Рух», «Урок». «Доля» тощо). Особливе місце в його доробку посідає поема-цикл «Сиве сонце моє». З переконливою силою художнього слова тут одухотворюється постать матері.

Багато в чому протилежної позиції послідовно дотримувалася Л. Костенко. Вона зуміла показати особистий приклад спротиву офіційній імітаційній літературі. У відповідь на те, що видавництва і редколегії журналів виставляли різного роду перешкоди і не приймали її рукописів, вона перестала їх надсилати, кинувши виклик тогочасному режиму. В її доробку відсутні поетичні акорди про «щасливе життя» під «мудрим керівництвом» компартії. Після збірки «Мандрівки серця» (1961 р.) лише у 1977 р. з'явилася її книжка під символічною назвою «Над берегами вічної ріки». Невдовзі в українській літературі сталась особлива подія, пов'язана з публікацією її історичного роману у віршах «Маруся Чурай» (1979 р.). Читача вразила не тільки нова, свіжа інтерпретація відомого сюжету про легендарну співачку часів Хмельниччини, а й потужний спалах історії. Ця надчутлива перейнятість пам'яттю роду і народу перетворилася на провідну в поемах «Скіфська одісея», «Дума про трьох братів неазовських» та у віршах, позначених історіософічною пристрастю («Лютіж», «Чигиринський колодязь», «Князь Василько», «Чадра Марусі» тощо). Поетеса змогла сфокусувати історичну

перспективу в одну точку. Але, на відміну від представників «празької школи», вона не так заглиблювалася в минуле, як переводила його в сучасне.

В одну неподільну сув'язь поєднував долю давнього і нинішнього Києва П. Загребельний у романі «Диво», а відтак поетапно висвітлив перебіг національного минулого українського народу («Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан» тощо). Він, як і деякі інші письменники, розширяв хронологічні межі української історії, зважувався полемізувати з офіційною історіографією, яка відмовляла українству в знанні свого справжнього родоводу. Тому брутальній критиці було піддано романи «Мальви» Р. Іваничука та «Меч Арея» І. Білика. Давню традицію самовидців-речників культурної опозиції продовжував В. Шевчук. У його творах часто зображені персонажі-книжники, наприклад, Семен-затворник («На полі смиренному»), Ілля Турчиновський («Три листки за вікном»). Подібна манера спостерігається і в його романах, присвячених сучасності («Дім на горі») ⁷⁰⁸. Дисидентський, а відтак і правозахисний рух опору советському тоталітаризму відіграв колосальну роль у захисті національних цінностей української культури, захисті української мови, свідченням чого є численні дослідження та документи, оприлюднені в останні роки ⁷⁰⁹.

Знаковим для руху шістдесятників було те, що він за три-чотири роки пройшов еволюцію від культурно-просвітницьких проблем до суспільно-політичного протесту. Це проявилось не тільки в «самвидаві», але й у створенні більш-менш стійких груп активно діючих однодумців. Тобто ми бачимо появу структурної опозиції існуючому режиму. Створюються необхідні програми дій. Крім роботи І. Дзюби, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» ⁷¹⁰ поширювалася стаття «Стан і завдання українського визвольного руху». Указавши на зв'язок теперішнього руху і попереднього, її автор зауважував, що за нових умов мають бути використані ідейні, легальні і нелегальні засоби, масова й індивідуальна агітація та пропаганда, використання різноманітних товариств, демонстрацій, зібрань тощо ⁷¹¹. Три антирадянські документи створила киянка Є. Кузнецова. Вона послідовно проводила думку, що російський шовінізм – джерело нещастя України, а її майбутнє бачиться таким, яке сьогодні має Болгарія або Чехія і Словаччина. Цими самими настроями була перейнята й харківська інтелігенція. А оскільки вже були й підпільні організації, то можна було говорити про

⁷⁰⁸ Див.: Українське шістдесятництво. Літературна енциклопедія. URL: <http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60>

⁷⁰⁹ Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років. Київ: Либідь, 1995. 130 с.; Рух опору в Україні: 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.

⁷¹⁰ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. 276 с.

⁷¹¹ Див.: Дисидентський рух в Україні у 60 – 80-х роках. URL: <http://histua.com/knigi/istoriya-ukraini-vid-najdavnishih-chasiv/disidentskij-rux-v-ukraini-u-60-80-rokax>

наявність стійкої політичної опозиції. Влада знала про це і вирішила вжити невідкладних заходів. Почалися широкі показові арешти і переслідування незгідних.

Однією з головних організаційних форм руху наприкінці 1960-х років стало виготовлення і розповсюдження «самвидаву». Національний рух згуртовувався за допомогою всеукраїнського підпільного видання. Це був «Український вісник» за редагуванням В. Чорновола. Отже, рух починав ясно усвідомлювати важливість організації справи, значення нелегального видання, різних методів і форм роботи. Таким чином, поєдналися у своєму поступі найкращі риси попереднього етапу з урахуванням досвіду підпільних груп. На таку переорієнтацію руху вплинула блискуча публіцистика В. Мороза, серед них «Репортаж із заповідника імені Берії» і «Серед снігів»⁷¹².

Уже на початок 70-х років національний рух опору тоталітарній системі можна назвати українським національно-визвольним. Влада відреагувала на його посилення черговими репресіями. У 1972 р. почалися нові масові арешти. Але вони не зупинили цей рух. Про що свідчить створення Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Її створили відомі українські письменники та політичні в'язні: М. Руденко, О. Мешко, О. Бердник, Л. Лук'яненко, О. Тихий, І. Кандиба. УГГ спробувала поєднати для більшої ефективності опору режимові боротьбу українців як нації з боротьбою інших націй за свободу. У статті «Наші завдання» правозахисний рух у середині 1978 р. ототожнював себе з національно-визвольним рухом.

На початку 1980-х років рух і далі існував як у вигляді організації «Українського патріотичного руху», так і у появі окремих осіб, які створювали і розповсюджували «самвидав», листівки тощо. З початком перебудови в СРСР національно-визвольний рух набув масовості. Свого часу Г. Плеханов зазначав, що «немає ні одного історичного факту, якому не передувало б, якого не супроводжувало б і за яким не наступав би відомий стан свідомості»⁷¹³. Політична дія, яка приводить до певного зрушення в суспільних відносинах – це історичний факт. Ця дія неможлива, якщо їй не передує відповідна зміна в свідомості групи людей. Вся історія засвідчила, що ця умова є абсолютною. Як підкреслював один з провідних соціологів сучасності П. Бурдьє, «політичний бунт передбачає бунт когнітивний, переворот у баченні світу»⁷¹⁴. Когнітивний бунт – це перебудова мислення, мови, порядку денного і логіки пояснення соціальної дійсності. Саме невдоволення цією дійсністю до політичного бунту не веде. Іншими словами, в процесі «перебудови», що привела до краху Советського

⁷¹² Рух опору в Україні: 1960–1990: енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олесь Обертаса. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.

⁷¹³ Baron S. Plekhanov in Russian history and soviet historiography. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1995. P. 171

⁷¹⁴ Бурдьє П. Социология политики. Москва: Sociologos, 1993. С. 53.

Союзу, зовсім немає сліду «народної революції або надзвичайно важкої економічної кризи», яка б штовхнула трудящі маси на барикади. Криза була створена самою владою «нової формації», яка розпочала демонтаж советської господарської системи в 1998 р., а роком пізніше – й політичної системи.

На думку дослідників: «Ні “селянські війни” і голод в селі, ані масові репресії, ані низький рівень життя не поставили під питання існування комуністичного режиму. Його крах став наслідком руйнування “соціальної теорії” і конфлікту в дискурсивному суспільстві і відносно стабільних політичних і економічних обставинах. Він був підготовлений рухом шістдесятників і вступив в критичну фазу в період “плюралізму думок”, позначеного атакою “докторальної публіцистики”, яка почала відігравати роль альтернативного мозкового центру країни. Атака відбувалася від ідеологічних видань, серед яких був і теоретичний орган партії журнал «Комуніст». Реформування “соціальної теорії” здійснювалося публіцистами перебудови шляхом форсування моральних вимог правди, справедливості, справжньої демократії і свободи»⁷¹⁵. Важливість цієї думки саме в тому, що крах Советського Союзу був підготовлений рухом опору, зокрема шістдесятників. Елітарність цього руху визначалася не соціальним складом і походженням його учасників, а рівнем освіченості. Советські інтелігенти в 1950-х роках усвідомили себе «шляхетним прошарком», відповідальним за долю країни. Один з відомих філософів того часу М. Мамардашвілі так описав типовий портрет шістдесятника в його розвитку: «Нормальний досвід людей мого покоління, пов’язаного з ідеологією... такий життєвий шлях, точкою відліку якого були марксизм або соціалізм і віра в ідеали марксизму і соціалізму... І всі вони проходили цей шлях, наслідуючи ту систему уявлень і образів, що були заповідані революцією... Отже, той, хто проходив цей шлях, усвідомлював себе, на відміну від консерваторів і догматиків, в термінах... шляхетності й інтелігентської совісті. І коли наступила хрущовська “відлига”, то це був, звичайно, їх час. Для них це була епоха інтенсивної внутрішньої роботи, роздумів над основами соціалізму, спробою винайдення нових концепцій, які виправили б його викривлення, тощо. Наприклад, вони активно включилися в розробку відомої хрущовської програми про наближення комунізму. Багато цим займалися. З’явилися такі люди в ЦК, як радники і референти у видавництвах, газетах тощо. Причому часто на ключових позиціях»⁷¹⁶. Але ці слова швидше належать російським шістдесятникам і меншою мірою українським, які були у своїх вимогах набагато радикальніші.

⁷¹⁵ Батыгин Г. Социальные науки в постсоветской России. Москва: Академический проект, 2005. С. 97.

⁷¹⁶ Мамардашвили М. Классический и неклассический идеалы рациональности. Москва: Логос, 2004. с. 85.

Чисельність – не головний фактор руху шістдесятників, оскільки вони були «дріжджами» і в період світоглядної кризи тоталітарного суспільства (1960 – 1990) постачали суспільство новими ідеями, які формували свідомість людей. Варто нагадати, що після XX партійного з'їзду суспільствознавці (включаючи гуманітаріїв) отримали більший доступ до інформації і аудиторії. Причому безпосередній, через особисте спілкування, а це, крім друкованого слова – кіно, радіо і телебачення, дуже важливий і дієвий канал переконання і навіювання. Хоч величезна армія викладачів суспільних наук, лекторів і журналістів була вихована і «наповнена» ідеологічними штампами і стереотипами, але в її середовищі вироблялися нові погляди і нове розуміння перспектив суспільного розвитку.

У цьому зв'язку постає чи не найскладніше питання: чому в 1970 – 1980 рр. більша частина советських людей виявилася сприйнятною до ідей, які були «упаковані» в знайомі гасла соціалізму і справедливості, але, по суті, заперечували головні принципи советського життєстрою. На наш погляд, психологічний захист проти таких ідей втратив силу через світоглядну кризу, викликану зміною способу життя населення в процесі індустріалізації і урбанізації. Це криза модернізації, яка вимагала перетворення ідеократичної системи легітимації советського ладу, що склалася в 1920 – 1940 роки й апелювала до традиційних обшинних цінностей. За М. Вебером, світоглядною основою російської революції був обшинний селянський комунізм, покритий, за висловом Х. Ортеги-і-Гассета, «тонкою плівкою європейських ідей» – марксизмом⁷¹⁷. Часто можна почути, що в період сталінізму марксизм був вульгаризований – інтегрований з селянським комунізмом і надзвичайно спрощений. В ньому ще сильніше проявилася його крипторелігійна компонента, на перший план вийшли моральні цінності і пророцтва. Криза модернізації, навпаки, вимагала раціоналізації дискурсу влади і кардинального посилення наукового потенціалу в ідеології. Для цього потрібний був «когнітивний бунт», але він, за словами П. Бурдьє, набуває антисовєтського характеру. «Все вказує на те, – пише далі П. Бурдьє, – що насправді в основі змін, які сталися нещодавно в Росії й інших соціалістичних країнах, лежить протистояння між утримувачами політичного капіталу в першому, і особливо у другому поколінні, й утримувачами освітнього капіталу, технократами і, головним чином, науковими працівниками або інтелектуалами, які частково самі вийшли зі сімей політичної номенклатури»⁷¹⁸.

Очевидно, тут криється ключ до розуміння нового змісту дисидентства в Україні у другій половині 1980-х рр. під впливом гласності та плюралізму.

⁷¹⁷ Ортега и Гассет. Восстание масс. Москва: AST Publishers, 2016. 236 с.

⁷¹⁸ Бурдьє П. Социология политики. С. 54.

Тогочасне суспільство виявилось готовим до змін не лише в економіці, соціальній і духовній сферах, але й в політичній організації самої системи, що й прискорило процес розвалу Советського Союзу. Не без тиску громадської думки М. Горбачов проголосив, що в країні повинна бути лібералізація суспільно-політичного життя. Гласність дала поштовх розвитку свободи слова. Влада була змушена послабити цензуру, змиритися з появою нелегальних видань, газет, журналів. Припинилася практика «глушіння» зарубіжних радіостанцій, унаслідок чого населення отримало більше інформації. Поступово народжувалися відкриті політичні сили як опоненти правлячої партії. В Україні в січня 1988 р. неформальні організації ініціювали створення громадського об'єднання на зразок народних фронтів у прибалтійських республіках⁷¹⁹.

Улітку 1988 р. у Львові на базі Української гельсінської групи (УГГ) сформувалася організація республіканського масштабу Українська гельсінська спілка (УГС) на чолі зі звільненим у грудні того року політв'язнем Л. Лук'яненком. Програмним документом УГС була Декларація принципів, написана В. Чорноволом та братами М. і Б. Горинями. Автори Декларації вимагали перетворити Советський Союз на конфедерацію незалежних держав, передати владу від КПРС до демократично обраних Рад, надання права Україні на власну дипломатичну діяльність, проведення українізації, легалізацію заборонених віросповідань, упровадження ринкової економіки й громадянського контролю над карними органами. Запропонована УГС програма була схвалена багатьма правозахисними і неформальними організаціями і взята за основу Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.). У квітні 1990 р. близько 500 делегатів з'їзду УГС, які представляли її однодумців з усіх областей республіки, заявили про розпуск УГС і створення Української республіканської партії (УРП), метою діяльності якої було проголошення Української незалежної держави. Головою партії було обрано Л. Лук'яненка. На травень 1992 р. УРП налічувала понад 14 тис. осіб. На III з'їзді (травень 1992 р.) від партії відокремилосся радикальне крило на чолі зі С. Хмарою, яке вирішило утворити нову партію. Головою УРП було обрано М. Гориня, почесним головою – Л. Лук'яненка.

Ще з вересня 1987 р. у Києві діяв Український культурологічний клуб (УКК) на чолі з Сергієм Набокою, Леонідом Мілявським, Олесем Шевченком та Ольгою Матусевич. У жовтні 1987 р. у Львові було офіційно проголошено створення Товариства Лева (хоча формально воно існувало з весни 1987 р.). На відміну від УКК, Товариство Лева об'єднувало переважно молодь – студентів, молодих митців, робітників, деяких комсомольських лідерів тощо.

⁷¹⁹Мельникова О. Дисидентська комунікація: причини та наслідки. URL: <http://www.kyumu.ed.ua/wsc/toms/09/031-034>

У жовтні 1987 р. 14 відомих політичних в'язнів (половина з яких – Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Ірина Сеник, В'ячеслав Горнович були почесними членами міжнародного «Пен-Клубу») проголосили створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Наприкінці 1987 р. у Києві виникла асоціація «Зелений світ», яка одразу протиставила свою програму офіційному опонентові – Українському державному комітетові з охорони зовнішнього середовища. Навесні 1988 р., під час святкування Великодніх свят у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, зародилася неофіційна студентська організація «Громада». Сама її назва говорила про традицію громадівського руху другої половини ХІХ ст.

Основними напрямками діяльності неформальних товариств було поширення ідеї демократизації суспільства і національного відродження. З цією метою організовувалися вечори й зустрічі, на яких обговорювалися заборонені сюжети й постаті (так звані «білі плями») української історії та літератури, конкретні заходи щодо охорони пам'яток культури. Наприклад, до них зараховували Український культурологічний клуб, заснований 1987 р. з метою, як указували його організатори в листі до редакції «Вечірнього Києва», «об'єднання зусиль шанувальників культури для конкретної роботи по її піднесенню». «В активі доброго десятка членів і керівників УКК, – наголошувалося в цій самій газеті, – 13 судимостей за статтями 62 і 187 Кримінального кодексу УРСР»⁷²⁰. У доповіді першого секретаря Київського міськкому партії К. Масика на пленумі міськкому партії (грудень 1987 р.) серед неформальних об'єднань, що «спекулюють» на реальних і вигаданих труднощах, схильних «до соціальної демагогії й екстремізму», передусім згадувався «так званий Український культурологічний клуб, керівники якого намагаються використати перебудову і гласність для пропаганди ідей, чужих радянському патріотизму і соціалістичному інтернаціоналізму»⁷²¹.

За офіційними відомостями ЦК КПУ, сформованими на підставі даних агентури советського КДБ, уже в березні 1989 р. в Україні нараховувалося близько 60 тис. «неформалів», які провели 1200 мітингів та зборів, до яких залучили 13 млн осіб⁷²². Неформальні організації об'єднували під своїм дахом широкий спектр різних опозиційних політичних напрямів – від «фонду-ючої» «номенклатурної» інтелігенції (членів різноманітних офіційних творчих спілок) аж до крайніх націоналістів. Їхній внутрішній розвиток характеризувався гострою боротьбою між поміркованими і радикальними крилами. Найчастіше це крайнє крило складалося з членів УГС. Окрім діячів

⁷²⁰ Яким має бути огляд листів? // Вечірній Київ. 1998. 21 лютого.

⁷²¹ Київський облдержархів. Ф.1., оп. 83, спр. 14, арк. 54.

⁷²² Там само. оп. 25, Оп. 83, спр. 14, арк. 4.

шістдесятників та дисидентів 1970 – 1980 рр., товариства об'єднували багато молоді 20 – 30-річних – тобто покоління, яке зробило свідомий вибір на користь української справи. Деякі з цих молодих людей були комсомольськими функціонерами, а їхня участь у неформальних товариствах свідчила про появу першої, хоча й невеликої, тріщини у системі державно-партійного апарату. Ця тріщина стала ще помітнішою, коли контактів з товариствами почали шукати й поодинокі представники партійної номенклатури середньої ланки, як-от перший секретар Подільського райкому партії Києва Іван Салій та мер Львова Богдан Котик. Це було провісником початку переходу партійної номенклатури на національні позиції, який стався декількома роками пізніше, після усунення В. Щербницького з посади першого секретаря ЦК. «Взагалі, ті чи інші вимоги товариств, якими б радикальними вони не здавались у 1987 – 1988 рр., – зазначає Я. Грицак, – ставали офіційною нормою у 1989 – 1990 рр. У тому сенсі програма «мінімум» українського опозиційного руху була повністю виконана»⁷²³.

Кінцем політики «перебудови» вважається заколот т. зв. Державного комітету з надзвичайного стану 19 – 21 серпня 1991 р. в Москві, після якого почався розпад існуючої державно-політичної системи. Дії ДКНС призвели до остаточної дискредитації компартії. Скориставшись певною деморалізацією Компартії України, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила історичний документ виняткового значення для долі українського народу – Акт проголошення незалежності України, який мав би бути підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р. В Акті зазначалося, що, виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР, і продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – Україна. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність винятково Конституція і Закони України. Цей Акт набирає чинності з моменту його схвалення. Цим було покладено край юридичному існуванню Советської України, а на геополітичній карті світу постала нова самостійна держава – Україна.

Зі сказаного видно, що «когнітивний бунт», який зародився в період хрущовської «відлиги», засвідчив зростання ролі антропологічного чинника в історії. Опозиційно налаштована найпередовіша частина інтелігенції почала

⁷²³ Цит. за: Дещинський Л. Національно-визвольний рух в Україні у 80-х рр. ХХ ст. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». 2008. № 612. С. 11.

розхитувати колос за назвою «Советський Союз», який виявився на глиняних ногах і, закономірно, впав, розсипавшись на друзки. Відрадно те, що чи не найбільшу роль у поваленні цього колоса відіграли представники української інтелігенції, відстоюючи відновлення незалежності України.

4.6. Антропологічні наслідки денаціоналізації українського суспільства

Досліджуючи антропологічний код української цивілізації і культури, ми постійно натикаємося на питання: чому, коли і в який спосіб українська модерна нація, яка заявила про себе на рубежі XIX – XX ст., почала втрачати свої національні особливості (мову, культуру, ментальність, релігію, зрештою, і національну державність), тобто зазнала *денаціоналізації*. У попередніх розділах говорилося, що український народ протягом тривалого історичного часу був позбавлений національного суверенітету, зазнавав принижень і переслідувань. У різні історичні періоди відбувалася як полонізація у складі Польщі, мадяризація на Закарпатті, румунізація на Буковині. Проте найбільш руйнівними виявилися наслідки денаціоналізації українців у кордонах Російської імперії у форматі *русифікації*, яка набула ще більш витонченого характеру в умовах советського тоталітаризму. Вона почалася з насильницького позбавлення українського народу власної державності, втрати політичної, економічної та культурної незалежності (знищення УНР та більшовицька окупація її території, ліквідація державних кордонів, митниць, власної грошової одиниці, війська, органів безпеки, можливості здійснювати самоврядування та ін.), а також можливостей проведення самостійної культурно-освітньої політики, розвитку національної науки, літератури, мистецтва тощо.

У партійних вождів та ідеологів на українське питання завжди була мало не однакова відповідь: «Ніякого, ні українського, ні національного питання в Советському Союзі немає. Ми його давно вирішили». Насправді, українське питання завжди існувало і точні дати його виникнення також відомі. Їх дві: 1 жовтня 1653 р., коли Земський Собор у Москві ухвалив рішення приєднати незалежну козацьку Україну до Московії. Друга дата – березень 1648 р., коли на підставі так званої ухвали Переяславської ради були підписані статті гетьмана Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем, за якими Україна опинилася під протекторатом Росії. Причому, в «Березневих статтях» говорилося про внутрішню автономію України зі збереженням гетьманства і структури його правління. Приєднання українських територій набуло катастрофічного характеру після Андрусівського

перемир'я 1667 р. Росії і Польщі, яким Лівобережжя Україн дісталось Росії, а Правобережжя Польщі. Ще через чотирнадцять років, за так званим «Вічним миром» 1686 р. з Польщею – Лівобережжя, Київ і Запоріжжя кінцево були закріплені за Росією, а Правобережжя і Галичина за Польщею. Поділля і Північна Буковина залишилися за Туреччиною, а Закарпаття – за Угорщиною. Ось так «звільнена» російським царизмом XVII ст., а потім і об'єднана в XX ст. в советській імперії, Україна понад триста років була позбавлена державної незалежності, що не могло відбитися на соціокультурній травмі її народу.

Денаціоналізація тісно пов'язана з національно-культурними і духовними травмами, сутність яких добре досліджена відомими вченими – П. Штомпокою, Д. Александером і Р. Аєманом, кожен з яких вніс суттєву частку в розумінні того, яким чином травма виступає не тільки психологічним механізмом, але й соціокультурним і антропологічним конструктом. Відомо, що найбільш суттєвим фактором виникнення травматичних ситуацій є середовище, у якому перебуває людина. Травма виникає не стільки внаслідок діяльності несвідомого, стільки через те, що соціокультурний контекст активізує психіку, запускаючи механізм травматизації. Для пояснення цього процесу необхідно визначити характерні риси як самої травми, так і тих умов, за яких різко підвищується шанс на її виникнення.

П. Штомпка виділив такі ознаки, які притаманні кожній травмуючій події: несподіваність і швидкість змін, що відбуваються; тотальність і кардинальний характер змін; екзогенність, сприйняття події, що відбулася, як такої, яка незалежна від волі і бажання самого індивіда; негативний характер події⁷²⁴. Таким чином, виникнення соціокультурних травм розглядається як наслідок подій, що відбуваються в суспільстві, а нездатність людини абстрагуватися від них стає природною реакцією на трансформацію соціального середовища.

Д. Александер, відштовхуючись у своїй концепції травми від функціоналізму Е. Дюркгейма, намагається прояснити, перш за все, яку роль відіграє травма в житті суспільства і людини. «Культурна травма має місце, коли члени певної спільноти відчують, що їх змусили пережити якусь жахливу подію, яка залишає сліди, що не заживають, в їх груповій свідомості, не завжди відбивається в пам'яті і корінним, і незворотним чином змінює їх майбутню ідентичність»⁷²⁵. Таким чином, травма виникає не в момент самої події, а процесі її репрезентації, точніше – в самому розриві між подією і репрезентацією, а фундаментальною підставою виникнення травми є наявність колективної ідентичності, загрозу якій людина здатна усвідомлювати. В цьому розумінні

⁷²⁴ Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социологические исследования. 2001. № 1. С. 6 – 16.

⁷²⁵ Александер Д. Смыслы социальной жизни: культурсоциология. Москва: Праксис, 2013. С. 255.

кожна колективна травма значною мірою має соціальний конструкт, утворений основною соціальною потребою людини – потребою в солідарності.

Р. Аерман доповнив думку Д. Александера, провівши різницю між дискурсом і нарративом. Дискурс – це безособовий опис травматичної події, а нарратив – це емоційно насичений опис, який властивий тому, хто підданий травмі, і саме подібність афективної реакції дозволяє представникам спільноти отримати додаткове підтвердження своєї колективної ідентичності⁷²⁶. Тому травму він позначає як «процес, мета якого – відновити або перебудувати колективну ідентичність за допомогою колективного уявлення; це накладе латку в тканині суспільства»⁷²⁷.

З антропологічної точки зору, травма не є одиничною подією, вона становить певну послідовність дій, що розгортається впродовж багатьох років, специфічну форму соціальної практики, тому коректніше говорити не про травму, а про травматизацію як процес.

П. Штомпка виділяв такі фази травматизації: наявність культурного середовища, що сприяє виникненню травми; травматичний інцидент; пошук необхідних репрезентацій і створення травматичного дискурсу; поширення травматичних симптомів на ту спільноту, якій вони адресовані⁷²⁸. Таким чином, та травматична ситуація, в якій опинився український народ з часів окупації його території як з боку Російської імперії, так і більшовицької Росії, повністю вкладається в наведену теорію щодо виникнення соціокультурної травми і її особливостей. Царизм і більшовизм, відкинувши можливість самостійного національно-державного розвитку українців, систематично проводили політику деукраїнізації. Визнання більшовиками права України на незалежність ще до революції було тактичною даниною цьому історичному факту. Прийшовши до влади, вони, щоправда, уточнили свою обіцянку, заявивши, що визнають самовизначення не народів, а трудящих, тобто визнають таку незалежність, яка залежить від Москви. Тому більшовики і не визнали Українську Народну Республіку часів Центральної Ради і Директорії, Українську Державу гетьмана П. Скоропадського, а сконструювали збройним шляхом Українську Советську Республіку з участю чужинців – Х. Раковського, Г. Пятакова, С. Орджонікідзе, Я. Гамарника, Ф. Дзержинського, М. Фрунзе та ін⁷²⁹.

⁷²⁶Айерман Р. Политическое убийство и культурная травма. URL: <http://urokiistorii.ru/memory/conf/51726>

⁷²⁷ Штомпка П. Социальное изменение как травма // Социологические исследования. 2001. № 1. С. 8.

⁷²⁸ Штомпка. Там само. С. 8.

⁷²⁹ Єфіменко Г. Утворення радянської України // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. Історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 135 – 149.

Однак саме визнання, нехай не української, а комуністичної незалежності України, декларування права українців розвивати свою «національну за формою, соціалістичною за змістом культуру» давало шанс повернутися до розв'язання українського питання. Й. Сталін як скрупульозний калькулятор у політиці, знав не тільки межі своїх можливостей, але й природу об'єкта, на який була спрямована його політика. Як політик серед карних злочинців і карний злочинець серед політиків, він знайшов у синтезі політики зі злочинністю і терором той універсальний і магічний рецепт, за допомогою якого діяв і в національній сфері. В його багатій кримінально-політичній кар'єрі не знайдеться ні однієї політичної акції, в якій він зазнав би, на перший погляд, поразки. Як нові рішення, так і перегляд уже прийнятих готувалися з розрахунком на абсолютний успіх. У всьому цьому його наступник М. Хрущов був до певної міри антиподом свого попередника. Й. Сталін ліквідував НЕП – і вцілів, Й. Сталін ліквідував вільне селянство, що складало вісімдесят відсотків населення – вцілів, Й. Сталін підмінив собою більшовицьку партію – і вцілів, але коли він підійшов до проблеми ліквідації національних республік і злиття всіх народів з російським в одну комуністичну націю зі спільною мовою – російською, то змушений був зупинився, відчувши, що тут вже не вціліє.

М. Хрущов, а ще більшою мірою Л. Брежнєв взялися за вирішення того, на що не зважився Й. Сталін. За дорученням нового вождя ідеологічний апарат партії під керівництвом М. Сулова розробив цілу комплексну програму денационалізації всіх народів, крім росіян, з тим, щоб підготувати їх до злиття з російською нацією. В цій програмі не було елементів прямого насильства, і названа вона по-фарисейськи: «розквіт і зближення націй». Але «розквіт» трактувався як прищеплення всім народам, зокрема й українцям, комуністичного світогляду, російської культури, а «зближення» – як перетворити російську мову на рідну мову всіх советських народів, як попередню умову створення єдиної комуністичної нації⁷³⁰.

Методи і канали русифікації передбачалися різноманітні. Назвемо основні з них:

1. У зв'язку зі шкільними реформами 1958 р. був прийнятий закон, згідно з яким вивчення національної мови і навчання національною мовою в національних школах вважалося справою добровільною. Від батьків залежало, в яку школу (російську чи національну (українську)) віддати своїх дітей. Батьки також вирішували, якою мовою в національній школі має вестися навчання – російською чи рідною. Зрозуміло, родичі, думаючи про

⁷³⁰ Котигоренко В. Етнічні та етнополітичні зміни в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х роках // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. Історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 475 – 498.

успішну кар'єру своїх дітей і добре знаючи, що дорога «нагору» йде через російську школу, віддавали своїх дітей туди.

2. У словниковий фонд національних мов свідомо вводилися російські слова і російська термінологія, незважаючи на наявність у цих мовах відповідних еквівалентів. Навіть нове російське словотворення у зв'язку з розвитком техніки автоматично включалося в національні мови.

Така русифікація неросійських народів почалася ще за Й. Сталіна і фактично не припинялася в десятиріччя М. Хрущова. Ентузіазм русифікаторів у галузі літератури інколи набував потворних форм. Москва, наприклад, не дозволяла літераторам національних республік перекладати рідною мовою іноземних класиків з мови оригіналу, тобто вони повинні були перекладати їх з російського перекладу. Партійні філософи навіть висунули абсолютно нову ідею щодо подальших перспектив розвитку національних культур советських народів СРСР. У її підставі була теза: неросійські народи можуть створювати свою національну культуру російською мовою. Наприклад, журнал «Вопросы философии» стверджував, що втрата рідної мови не означає для неросійських народів, що вони позбавляються тим самим можливості творити свою національну культуру⁷³¹.

Якщо у школах партія застосовувала до літератури прямі і відкриті методи русифікації, то існували сфери, де вона використовувала непрямі і приховані методи для досягнення тієї самої мети:

1. Масова міграція російського населення в неросійські республіки, насамперед в Україну.

2. Новобудови – заводи, фабрики, радгоспи – в національних республіках створювалися зі змішаним «інтернаціональним» контингентом робітників (як правило, переважаючим російським) з тим, щоб вони між собою розмовляли російською. Це чітко проявилось в Україні, коли в південно-східні регіони присилалися російські робітники на гірничодобувні та металургійні підприємства. Загальна кількість росіян в Україні сягнула близько 13 млн, багато з яких стали агентами впливу Кремля і підтримали анексію Криму та створення так званих «ДНР» і «ЛНР».

3. У червоній армії були ліквідовані будь-які національні формування не тільки через недовіру до націоналів, але ще й для того, щоби, змішуючи національних солдатів з росіянами, поставити їх в умови, щоб вивчати російську мову і долучатися до російської культури.

4. Місця ув'язнення (тюрми, табори, заслання) теж були «школою інтернаціонального виховання націй»⁷³².

Відмова від коренізації на початку 1930х рр. означала проголошення нового курсу національній політиці, що складався з двох пов'язаних між собою

⁷³¹ Цит. за: Аторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. URL: <http://aej.org.ua/history/1094.html>

⁷³² Там само.

елементів – мовна денационалізація знизу і декоренізація органів влади зверху. Про перший аспект ми вже сказали, але зараз звернемо увагу на другий аспект. Ще при Й. Сталіні були введені в національних республіках інститути «других секретарів» партії і «перших заступників» голови уряду, що призначалися прямо з Москви. Існувала неписана згода, що першого секретаря ЦК партії, голів уряду і «парламенту» республік можна було призначати з представників корінної національності республіки. З 1930-х років це нове положення мало стати нормою, хоча в Україні цю посаду обійняв зросійщений українець О. Кириченко уже після смерті Сталіна. Було уточнено функції «других секретарів», які повинні були керувати двома напрямками партійної роботи: розподіленням кадрів та «інтернаціоналізацією» республік. Цю посаду не міг посідати місцевий націонал або навіть місцевий росіянин. Її мав обіймати партапаратник, безпосередньо призначений з Москви і перед нею відповідальний.

Другий секретар – не тільки московське пильне око, але й фактичний правитель. Юридичний правитель – «перший секретар» – формально націонал – це знає точно, знає також, що у разі найменшого порушення правил гри його безцеремонно виставлять з крісла «першого».

М. Хрущов і далі дотримувався цього сталінського принципу. В кінці 1950-х років він дійшов висновку, що настав час подумати не тільки про конкретні терміни встановлення комунізму, але й про злиття націй, як це передбачає сама мета комунізму. Обидва ці завдання були поставлені у третій Програмі партії, встановивши для вирішення першого абсолютно конкретний термін – побудувати комунізм через двадцять років (1961 – 1980), а друге завдання було сформульоване в Програмі езопівською мовою партії і тому не було зрозумілим. Водночас розшифрувати езопівську мову було не важко. М. Хрущов хотів перетворити національні республіки в географічне поняття. Замість сталінської формули «розквіт національних за формою і соціалістичних за змістом культур» ідеолог партії М. Суслов висунув нову формулу, про яку вже говорилося: «розквіт і зближення націй». З цієї формули свідомо була виключена «національна форма», тобто національна мова як головне знаряддя будь-якої національної культури⁷³³. Причина зрозуміла: коли відбудеться «злиття націй» через «зближення», тоді і мова буде одна для всіх – російська. Першим щаблем до злиття націй і створення єдиної комуністичної нації мала стати нова соціальна спільнота – так званий «советський народ», про що зазначалося в партійній Програмі: «Завдання партії – це подальше зближення націй і досягнення повної єдності»⁷³⁴.

Варто подивитись, як формулювалась у Програмі партії доля союзних республік на найближчі два десятиліття. Вона проглядалася в інтерпретації авторитетного академічного журналу «Советское государство и право». Ось що

⁷³³ Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.

⁷³⁴ Програма КПРС. 1961. Київ: Політвидав, 1961. С. 112 – 113.

говорилось у ньому після прийняття Програми: «У теперішній час питання про національні взаємовідносини в ССРСР має лише прямо комуністичну постановку – досягнення всесторонньої єдності советських націй з кінцевою перспективою їх повного злиття... Якщо раніше ступінь федерування, характер національної державності, юридичний зміст національно-державних кордонів мали значення гаранта національної свободи, то тепер вони, по суті, не мають більше такого сенсу... Вже зараз можна з упевненістю сказати, що з цього боку національна державність і федерація в цілому виконали свою історичну місію»⁷³⁵. Іншими словами, оскільки федерація і федеративні республіки, мовляв, виконали свою історичну місію, вони підлягають ліквідації.

Першопочатково формула «советський народ» використовувалася для позначення людей різних національностей, що проживали у спільному для всіх советському режимі. «Советський народ», «Советський Союз», «советський уряд», «советська армія», «советська людина» – прикметник «советське» у всіх цих словосполученнях в сенсі національному – абсолютний нонсенс, а в сенсі політичному – свідомо дезінформація. Елементарно освічена людина знає, що советська влада в Росії існувала – і то наполовину (так зване «двовладдя») – тільки протягом восьми місяців: від Лютневої революції до більшовицького перевороту 1917 р. Після цього влада перейшла від Советів до більшовиків, і Совети перетворилися на ширму монопартійної диктатури. І ось на XXIV з'їзді в 1971 р. партія проголосила, що термін «советський народ» означає не те, що люди донині вважали, а дещо принципово нове і навіть феноменальне явище: «Советський народ, нова історична, соціальна й інтернаціональна спільнота людей, що мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзну загальнонародну державу і спільну мету – побудову комунізму... Спільною мовою є російська мова»⁷³⁶.

Й. Сталін говорив лише про соціалістичні нації, що також нісенітниця, оскільки в історії не було ні рабовласницьких націй, ні феодальних, як немає і капіталістичних. Л. Брежнев пішов далі Й. Сталіна, проголосивши формування нової єдиної советської нації. Не страшна була нова догма, страшними виявилися її наслідки. Після з'їзду було прийнято низку політичних рішень і в центрі, і на місцях про розширення програми вивчення російської мови в школах за рахунок різкого зменшення питомої ваги рідної мови. Ось тоді вперше виникла ідея не тільки про поступове переведення всіх типів шкіл на російську мову навчання, але й створення спеціальної мережі дитячих садків у національних республіках для неросійських дітей російською мовою. У зв'язку з цим пустили в хід і демагогію: «велика російська мова – це мова великого В. Леніна». Хто не посміє

⁷³⁵ Цит. за: Аторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. URL: <http://aej.org.ua/history/1094.html>

⁷³⁶ Большая советская энциклопедия. Т. 24. 2.1. Москва: Политздат, 1976. С. 25.

вивчати мову великого В. Леніна? Хоча кінцевою метою мовної політики Кремля на всіх етапах залишалося тільки перетворення російської мови в спільну і обов'язкову мову для всіх неросійських народів.

Щодо безпосередньо української мови, то вона в планах керівництва комуністичної партії вважалася неперспективною. Те, що у кремлівських великодержавників було в голові, у низових функціонерів на язиці і практиці. Ось тільки два приклади з книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На одному з українських підприємств відбувся літературний вечір українською мовою. Російський голова фабзавкому припинив читання віршів криком: «Перекладайте ваш виступ людською мовою, ми не розуміємо мову Бендері»⁷³⁷. Інший приклад. У справі відомого українського письменника і дисидента Василя Стуса, який загинув у таборі, лежало свідчення: «Василь Стус – націоналіст, оскільки постійно розмовляє тільки українською мовою»⁷³⁸. Безпосереднім поштовхом для написання цієї наукової праці стали проведені у 1965 р. в Україні арешти представників творчої молоді. Книга була оголошена антисоветською, автора виключили зі Спілки письменників, а згодом він теж опинився за ґратами. Починаючи з 1968 р. монографія багато разів виходила за кордоном українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською мовами. У Соєтському Союзі як політичне звинувачення висувалося проти кожного, хто читав її чи бодай тримав у руках, якщо це ставало відомо КДБ. Не набагато змінилася позиція і з початком «перебудови». Наприклад, член-кореспондент союзної Академії наук О. Трубачов, дуже невдоволений тим, що українці претендують на пріоритет як в утворенні давньослов'янської держави «Київська Русь», так і початкової слов'янської писемності, писав у «Правде» від 28 березня 1987 р.: «Доходить до того, що зараз у науковій літературі, а також у широкої спільноти набула сили думка, що ніби незручно називати нашу початкову писемність і її мову “русскіми”, оскільки це спільний спадок мови і культури не одних росіян, але й українців. Тобто, маємо приклад, коли з правильного посилення робляться неправильні висновки. Адже Русь X – XI століть ніяк себе інакше не називала, як Київська Русь. Зрозуміло одне: та традиція, яка живе з давнини щодо назви “Русь”, не повинна відмінитися або замінюватися»⁷³⁹. В словах автора проглядався не тільки необ'єктивний історик, але й неприхований шовініст.

Якщо М. Хрущов оголосив вивчення рідної мови справою добровільною, то при Л. Брежнєві було зроблено ще один крок у політиці русифікації – російська мова оголошувалася не тільки міждержавною мовою для

⁷³⁷ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 276 с.

⁷³⁸ Там само.

⁷³⁹ Трубачов О. О русской письменности и названии «Русь» // Правда. 1987. 28 марта.

національних республік, але й державною мовою для їх жителів. Третій крок був не менш антинаціональним: саме брежнєвське керівництво змусило істориків заново переписати всю історію народів, що входили до Советського Союзу, крім російського, заклавши в її підставу нову історичну концепцію. Ця концепція була не тільки антинауковою, але й кричуще антиісторичною. Зверху були задані три принципи, які лягли в основу цієї нової концепції: всі неросійські народи приєдналися до царської імперії ніби самі, добровільно; всі національно-визвольні рухи, що протидіяли цьому, були реакційними рухами; включення цих народів до складу старої царської імперії було історично прогресивним актом для них⁷⁴⁰.

Незважаючи на суцільну русифікацію в брежнєвську епоху «застою і негативних явищ», поступово відбувалося тихе відродження національної свідомості мало не в таких самих темпах і з тією самою впертістю, з якою в цих республіках запроваджувалася великодержавна пролітика – під фальшивим гаслом «інтернаціоналізації». Темпи цього відродження посилювалися в епоху «перебудови», що спровокувало загальнодержавну національну кризу.

В умовах горбачовської «гласності» Україна висунулася в авангард боротьби за повернення рідній мові узурпованого у неї партапаратом права бути державною мовою. В певному сенсі Москва була захоплена зненацька патріотичними виступами української інтелігенції. З усією вірогідністю, там, в Москві, не було єдиної думки з приводу того, як відповісти українцям, тим більше, що у їхніх вимогах йшлося про радикальний перегляд усієї національної політики Й. Сталіна, М. Хрущова і Л. Брежнєва. Судячи з публіцистики, Політбюро довго хиталося між двома позиціями – або незмінно продовжувати старий курс русифікації, або зробити спробу вирішити кризу в національній політиці шляхом укладення компромісу з національними патріотами. Кремль вибрав другий шлях, який знайшов втілення в Постанові ЦК партії України (14 серпня 1987 р.). «Про заходи реалізації в республіці рішень XXVII з'їзду партії і червневого пленуму ЦК КПРС 1987 р. в галузі національних відносин і патріотичного виховання трудящих»⁷⁴¹. Зазначимо, що серед цих заходів передбачалось ухвалити рішення «Про покращення вивчення української, російської та інших мов народів Української РСР». Кожен розуміє, що російська мова і мови інших народів пристебнули сюди для видимості, оскільки всі партійні постанови з кінця двадцятих років і до горбачовської «перебудови» були присвячені тільки вивченню російської

⁷⁴⁰ Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). 270 с.

⁷⁴¹ О мерах реализации в республике решений XXVII съезда партии и июньского пленума ЦК КПСС 1987 г. в области национальных отношений и усиления интернационального и патриотического воспитания трудящих // Правда. 1987. 16 августа.

мови серед неросійських народів. Вона мала долекоглядну мету – увічнити роль російської мови як державної мови України, запропонувавши за це умовне й обмежене розширення сфери дії української мови в побуті, мистецтві, в школі, частково навіть у партійних і державних установах. У постанові підкреслювалося, що все це робиться, виходячи з принципу нової доктрини – «національно-російської двомовності». А це означало, що живаються дві мови: для державних справ – російська, а для побутового спілкування – українська. Нова доктрина партійного керівництва – двомовність – це тільки новий псевдонім тієї самої русифікації і не реальна вимога, оскільки людина може знати багато мов, а думати тільки однією – своєю рідною мовою.

З'явилось ще одне нове поняття для національних республік – це «патріотизм» без прикметника «советський». Говорити прямо – такий патріотизм «малої батьківщини» обов'язково пов'язувався з інтернаціоналізмом, тобто з псевдонімом русифікації. Тут важливі не так пропагандистські виверти, як практика реального функціонування і безвідмовне визнання мови, культури й історії українського народу. Уривки з листів національних читачів «Правди», опублікованих 25 серпня 1987 р., свідчать, наскільки великим був розрив між словом і справою у партійних ідеологів. Наприклад, українець з тодішнього Дніпропетровська запитував: «Хіба це не призводить до збіднення мови – в російських школах українська мова необов'язкова для вивчення, вона як факультативна. Англійська чи німецька обов'язкові, а українська за бажанням. Чи не парадокс це?»⁷⁴². Інший українець з Харкова повідомляв, що «можна навести десятки сумних прикладів чорносотенного ставлення до української мови» і що в Харкові «панує українофобія»⁷⁴³. Але, як не дивно, «Правда» не знайшла жодного прикладу великодержавного шовінізму в діях і вчинках російських бюрократів не тільки в Україні, але і в інших національних республіках, зате постійно піддавала остракізму приклади місцевого націоналізму. Навіть учинок російського голови міськради Харкова, який викинув у місті всі вивіски українською мовою як зайві, «Правда» не засуджувала як прояв великодержавного шовінізму. Навпаки, автор огляду листів українських читачів, захищаючи великодержавних шовіністів, заявляв, що ось він за національністю українець і тому його «особливо обурюють такі наклепи земляків на адресу жителів другої столиці України»⁷⁴⁴.

Можна народитися українцем, але бути крайнім «великоруським держимордою» – за термінологією самого В. Леніна (скільки їх ще чимало є в Україні навіть після майже тридцяти років незалежності). Людям, які й донині

⁷⁴² Обзор писем читателей // Правда. 1987. 25 августа.

⁷⁴³ Там само.

⁷⁴⁴ Там само.

схиляють голову перед Леніним чи Сталінінм, пошановують Брежнєва і Щербицького, варто було б уважно переглянути свої погляди з національного питання. Ось що писав Ленін проти «великоруських держиморд» з неросійських народів: «Необхідно відрізнити націоналізм нації, що пригнічує, і націоналізм нації пригніченої, націоналізм великої нації і націоналізм нації малої. Щодо другого націоналізму майже завжди ми, націонали великої нації, виявляємося винуватими у безкінечній кількості насильства і образень і, навіть більше того, – непомітно для себе здійснюємо велику кількість насильства і образ... Тому інтернаціоналізм зі сторони... так званої «великої» нації (хоча великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великий держиморда) має бути не тільки в дотриманні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка відшкодовувала б зі сторони нації великої ту нерівність, яка усталюється в житті фактично»⁷⁴⁵.

Підсумовуючи розгляд антропологічних наслідків денационалізації українського суспільства в 50-х – до кінця 80-х рр. ХХ ст. (хоча правильно говорити – негативні наслідки антропологізації національних процесів), необхідно підкреслити, що цей процес став продовженням усієї попередньої політики царизму і сталінізму, спрямованої на знищення української нації. Адміністративно-репресивний ресурс перетворився на головний важіль національної політики, як-то державне управління, господарську діяльність, освіту й науку, літературу і мистецтво. Пріоритетним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики визначалася двомовність (у перспективі – бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно через згорання мережі закладів з національними мовами викладання збільшувалася кількість російських шкіл і, відповідно, російськомовних громадян. Міста перетворювалися на осередки русифікації, яка набирала обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. Нова уявна спільнота «советський народ» проголошувалася історичною реальністю⁷⁴⁶.

Незважаючи на негативні наслідки денационалізації, такі як акультурація, асиміляція, маргіналізація, що поводитися з боку комуністичної партії щодо українського народу, національно усвідомлена його частина активно опиралася цим процесам: відстоювала право на національну незалежність України. Як не дивно, нерідко цьому «допомагала» сама антиукраїнська політика влади. Для самовизначення і самоідентифікації окремо взятої особистості необхідний «Інший», порівняно з яким вона ніби визначає контури свого образу. Тут, як говорив Е. Гуссерль, «Я»

⁷⁴⁵ Ленин В. О национальном и национально-колониальном вопросе. Москва: Госиздат политической литературы, 1956. С. 518 – 59.

⁷⁴⁶ Див.: Якубова Л. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. Історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 577.

конституюється за контрастом з «Ти»⁷⁴⁷. Таким чином, образи націй формуються на перетині взаємних мотивацій до само- і взаєморозуміння один іншого. З питання «Хто я?», яке людина ставить собі й іншим, впливає інше питання: «На кого я подібний?». Відповідно, на питання: «Хто ми», яке той чи інший народ ставить собі, впливають питання: «На кого ми подібні?» і «Чим ми відрізняємося від «Них», тобто інших?» Інакше кажучи, ідентифікація досягається шляхом зіставлення, порівняння з іншими людьми, що належать до якогось іншого, стороннього суспільства. В цьому розумінні ідентичність включає певний образ кордону, що відділяє себе від інших, своїх і чужих, друзів і ворогів тощо. На цьому перетині виникають симпатії, антипатії, неприязне або дружнє ставлення, ненависть, образи ворогів або друзів тощо. Тут «Інший» відіграє своєрідну роль референтного тла для самоутвердження.

Інакше кажучи, сутність і призначення ідентичності проявляється за допомогою образу або образів ворогів. Як і будь-яка конструкція, вона, відповідно, містить у собі уявлення про антипода. Можна погоджуватися з моральними, виховними чи іншими етичними нормами, але, як зазначав К. Шмітт, «те, що народи групуються за протилежностями “товариш – ворог”, що ця протилежність і сьогодні дійсна і дана як реальна можливість кожному політично існуючому народу, – це розумним чином заперечувати не можна»⁷⁴⁸. В такому розумінні поняття «ворог» просякнуте ідеологічним, політичним, публічним початком, воно тісно пов'язане з поняттями «протиріччя», «конкуренція», «конфлікти», «агресія», «боротьба», «війна», що трактуються як зіткнення сил, що протиборствують, організованих політично.

Згідно з законом суперечностей і за аналогією протиставлення «ми – вони», «свої – чужі», «товариш – ворог» ідентичність обов'язково має бути підкріплена образом супротивника, зовнішнього ворога, який може бути потужним стимулятором досягнення консолідації і ефективності людських спільнот. Але українцям непотрібно було вигадувати ворога, він був постійно, і ним була Московія, відтак Росія, включаючи більшовицьку і путінську. І опір цьому ворогу завжди відчувався, нехай не завжди, виходячи як з об'єктивних, так і суб'єктивних причин, але він був. Особливо почав посилюватися з початку «відлиги» і набув свого найгострішого прояву зі середини 80-х рр., коли об'єднавчою основою процесів національного державотворення стала відроджена за нових історичних обставин ідея Соборної України, побудованої на демократичних засадах.

⁷⁴⁷ Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // Сучасна зарубіжна філософія. Течія та напрями. Київ: Ваклер, 1996. С. 69 – 83.

⁷⁴⁸ Шмітт К. Понятие политического // Вопросы социологии. 1992. Т. 1. № 1. С. 43.

РОЗДІЛ 5

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОВОРОТ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ, СУЧАСНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Ідеєю антропологічного повороту пронизані всі попередні розділи, переконливо доводячи, що Людина, як найбільша цінність, наділена категоріями думання та дії. Ці її унікальні властивості найповніше розкриваються на поворотних етапах історії, одним з яких і стало відновлення державної незалежності України. Відповідний Акт Верховної Ради, а відтак Всеукраїнський референдум започаткували новий період нашої історії. З усамостійненням України почалася нова фаза дезінтеграції Московської імперії, перевишколення і перенавчання кожного українця, всієї української нації. Здійснилася заповітна мрія багатьох поколінь борців за волю і незалежність України, мрія, яку Олена Теліга виклала в поезії «Поворот» (1932):

*«І те, що мрією було роками,
Все обернеться в дійсність і можливість, –
Нам буде сонцем кожний куц і камінь
У ці хвилини – гострі і щасливі!»⁷⁴⁹.*

На тлі Майдану, Революції Гідності, Угоди про асоціацію з ЄС, путінської війни проти України, надання Томоса на автокефалію Православної церкви України переконливо видно, як народжується, формується і мужніє нове покоління українців – не покірних рабів, а гідних і гордих будівничих власної національної держави, її захисників. Дедалі дужче заявляють про себе молоді реформатори, менеджери, бізнесмени, фінансисти, політики, дипломати, працівники правоохоронної системи. Омолоджуються сфери науки, освіти, культури, мистецтва, творчі спілки, засоби масової інформації. До розбудови держави долучилося чимало висококваліфікованих фахівців, які

⁷⁴⁹ Теліга О. О краю мій. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. С.9.

здобули освіту в зарубіжних університетах, пройшли стажування в установах та підприємствах Європи і США.

Становлення особистості нового українця наштовхується на пост-совковий синдром, носії якого все ще живуть ілюзіями тоталітарних часів. Надто кволо відбувається адаптація людини з минулого до нових умов відкритого інформаційного суспільства, з ринковою економікою, конкуренцією і свободою творчості. Україна зіткнулася з такими вкрай негативними явищами, як корупція, криміналізація, які, як іржа, роз'їдають моральні і духовні цінності людини, принижують її гідність, підривають правові та демократичні основи держави.

Революція Гідності та євроінтеграційні процеси засвідчують не тільки появу нового антропологічного простору та соціокультурного ландшафту постіндустріальної доби, але й його динамічне розширення за рахунок комунікацій, міграції і формування потужних діаспор світового українства.

1.1. Людський фактор відновлення державної незалежності України

Хто сприяв відновленню незалежності України і чия заслуга в цьому? Хтось скаже: Народний Рух України, Українська радикальна партія, Народна рада у Верховній Раді і т. д. І не помилиться, але в усіх цих та інших об'єднаннях, рухах, партіях були конкретні люди, скажімо, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, брати Горині, Євген Сверстюк, Дмитро Павличко, Ігор Юхновський, Володимир Яворівський, творці Декларації про суверенітет і Акта незалежності, Конституції України, перші керівники парламенту і президенти – Леонід Кравчук, Іван Плющ, Олександр Мороз, Віктор Ющенко, депутати, члени уряду і сотні інших. А до них? До них – тисячі, мільйони борців, що представляли різні покоління українства, починаючи з княжих і козацьких часів, духовні провідники нації – Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, фундатори і лідери перших українських політичних партій, Української Центральної Ради, Директорії УНР, Української Національної Ради, творці соборної України в 1919 р., учасники опору тоталітарним режимам, підпільники ОУН, бійці УПА, шістдесятники і дисиденти. Якщо підсумувати, то незалежна Україна, як і вся її історія – це творіння української Людини.

Уже майже тридцять років ми постійно чуємо і часом самі повторюємо такі слова, як «незалежність», «реформи», «демократизація», «трансформації», «зміни», «інтеграція», «верховенство права» тощо. Ми живемо в атмосфері цих слів. Крім того, багато хто оцінює підсумки цієї трансформації,

ступінь новизни суспільства порівняно з тим, в якому люди жили до набуття Україною незалежності. Попри великі зміни в деяких сферах, за відчуттями громадян, країна не так уже далеко відійшла від суспільства, яке називалося советським.

Ідеться про те, що процес якісного переродження будь-якого суспільства тривалий і суперечливий. Якісне переродження передбачає типологічні зміни, тобто зміну самого типу суспільств. Складність і своєрідність ситуації полягає в тому, що люди більш-менш знають, від якого типу суспільства ми відходимо, але на питання, куди йдемо і де знаходимося зараз, єдиної думки немає в середовищі інтелектуальної еліти. Наукові уявлення про напрями соціальних трансформацій формуються або дедуктивним, або індуктивним шляхом. Прибічники першого підходу йдуть від теорії до практики. Вони беруть готові теорії, зокрема, типологію людських суспільств, дивляться на практиці, що чому відповідає, і роблять відповідні висновки. Цей підхід легший від другого, тому що є готова наукова мова, тому що є теорія і певна практика, є куди вбудовуватися. Але водночас одяг з чужого плеча – взята теорія, яка розроблялася з абсолютно іншою метою, – природно, може «висіти мішковиною».

Прибічники іншого підходу практикують, намагаються конструювати певний простір, в якому можна було б фіксувати зміни, що реально відбуваються. Свого часу, ще в період «перебудови», природно, використовувався перший шлях: соціологи звернулися до тих теорій, які вони на той момент мали, і найбільшою популярністю користувалася теорія суспільно-економічної формації і різні теорії модернізації.

Відома формула «від соціалізму до капіталізму» мала досить широке поширення. Сьогодні не тільки видаються сумнівними самі поняття «комуністична формація» або «соціалізм, як перша фаза цієї формації», але, крім того, стало очевидним, що советська система мала досить далекий стосунок до будь-якого трактування поняття «соціалізм». Реально ніякого соціалізму не було. Тогочасне суспільство становило специфічний, соціально особливо жорсткий варіант державного тоталітарного капіталізму мілітарного характеру. Відповідно, і посткомуністичні трансформації, як нам видається, відбуваються в просторі однієї формації, яка панує в сучасному світі, а саме – капіталістичної, але вона реалізується в найрізноманітніших формах, і будь-які трансформації «вплавляються» в неї. Час засвідчив, що використати цю парадигму не вдається і реальні процеси з неї вириваються, заштовхнути їх туди силоміць неможливо.

З часом невідповідність реальних процесів відомим і добре апробованим парадигмам ставала очевидною, і тоді вчені, зокрема соціологи, звернулися до більш конкретних понять, якими були, наприклад, «рух від

плану до ринку», «від тоталітаризму до демократії». Однак і ці формули теж не є точними. Наприклад, наскільки трансформації в Україні за роки незалежності можна оцінити як рух у напрямі до відкритого суспільства, демократії і правової держави? Неоднозначна ситуація і з переходом до ринку: хоча в цілому рух більшості постсоціалістичних країн у цьому напрямі не викликає ніякого сумніву, але вся проблема в тому, що ринки бувають абсолютно різними. Якщо в одних країнах ринкові відносини базуються на вільній конкуренції і правових відносинах, а в інших вони пов'язані з монопольним і найчастіше неправовим використанням адміністративних, політичних і соціальних ресурсів, то, на нашу думку, необхідно визнати, що це якісно різні суспільні системи⁷⁵⁰. Звернемося до конкретного прикладу: загальновідомо, що Україна за рівнем розвитку корупції посідає одне з перших місць у світі. Але річ у тому, що корупція – це пряма протилежність вільному конкурентному ринку. Зрозуміло, що це абсолютно інші відносини. І в умовах високорозвиненої корупції говорити про ринок взагалі некоректно.

Варто зазначити, що спроби точно сформулювати траєкторію руху «звідки і куди» щодо трансформаційного процесу в певному сенсі неадекватні, оскільки сама природа цього процесу дуже далека від руху подорожнього з пункту А до пункту Б. Насправді, трансформаційний процес значно більше нагадує блукання подорожнього незнайомою місцевістю, де його очікує багато різних небезпек. За цих умов наукове прогнозування найближчого і середнього майбутнього України досить ускладнене, враховуючи також нинішню міжнародну кон'юнктуру. І завдання зводиться до того, щоб по змозі точно й адекватно оцінювати те, що насправді відбувається на практиці, якою мірою воно відбиває очікування людей.

Пригадаймо, зокрема, 60-ті роки минулого століття, коли у частини людей були очікування фантастичного комунізму. Далеко не всі вірили і мріяли дожити до незалежності України. Подібне і в сучасного покоління 2000-х років. Справді, не впізнаєш країну – польоти до інших планет космосу, автоматизовані системи, комп'ютери, Інтернет, мобільні телефони, скайп і таке інше... Але що стосується соціального устрою, то, звичайно, суспільство просунулося не так далеко. А саме він, соціальний устрій, крім усіх інших факторів, першочергово залежить від людського і покликаний служити йому.

Термін «людський фактор» виник унаслідок буквального перекладу і скорочення американського вислову «інженерія людських факторів» (human factors engineering). Вихідний зміст цього вислову полягає в акцентуванні активної ролі особистості і перетворенні дійсності в розгляді людини як

⁷⁵⁰ Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. Вид. 2-ге. Київ: Кондор, 2004. С. 240 – 249.

творчої сили, синкретично включеної до структури своєї діяльності. Вважаємо, що дискурс про людський фактор має розроблятися в руслі парадигми антропологізації, що пронизує в пізньокласичній науці всі елементи наукового знання і вимагає визначати людину як основну фігуру, навколо якої концентруються об'єкти, зв'язки і відносини в економіці, політиці, праві, етиці та інших сферах соціального життя. Ця парадигма передбачає комплексний підхід до діяльності суб'єкта в різних сферах суспільства через вивчення всієї сукупності властивостей людини, які визначають можливості її функціонування в соціумі, і умови їх реалізації.

Соціально й екологічно значущу розробку проблеми активності людини як суб'єкта політико-економічної діяльності здійснили вчені Чиказької школи ще на початку 1930-х років у процесі формування теорії «людських відносин», де, по суті, вперше в соціальному знанні була емпірично і теоретично обґрунтована роль антропологічних і соціально-психологічних параметрів у політичному й економічному житті (Е. Мейо, Д. Макгрегор, А. Маслоу). Один із засновників Чиказької школи У. Томас ще в 1928 р. сформулював функціональну тезу: «якщо люди визначають ситуації як реальні, то вони реальні за своїми наслідками»⁷⁵¹. Акцент був зроблений на важливості того, що думають люди і як це впливає на те, що вони роблять. Додамо – і на важливості того, що становить собою людина як цілісність характеристик і як вона впливає на реалізацію думки. Питання формування і ефективного використання потенцій людини як головної інтелектуальної і виробничої сили суспільства були предметом досліджень і об'єктом дискусій і в українській соціально-філософській і економічній науці, починаючи з 80-х років ХХ ст. Унаслідок цих дискусій стало очевидно, що в трактуванні людського фактору склалися два підходи, які дають змогу говорити про широке і вузьке розуміння цього терміна. В широкому сенсі людський фактор – поняття, що використовується в соціогуманітарних дисциплінах для характеристики комплексу впливів на ефективність суспільного розвитку, пов'язаних з мотивацією, системою цінностей, матеріальними і духовними умовами існування людини.

У вузькому розумінні поняття «людський фактор» фіксує функціональну діяльність людей у конкретних сферах суспільного життя. Сумарними людського фактору дослідники вважають: 1) рівень професійної і загальної підготовки людини; 2) рівень кваліфікації робочої сили; 3) соціальну активність; 4) виробничу ініціативу; 5) громадянську відповідальність; 6) стан здоров'я тощо. Власне, від цих перелічених факторів, у широкому і вузькому

⁷⁵¹ Цит. за: Ритцер Дж. Современные социологические теории. Москва: Питер, 2002. С. 69.

розумінні, маємо відштовхуватися, аналізуючи трансформації українського суспільства за минулі 28 років.

Отже, 1991 рік. На політичній мапі світу, в центрі Європи, з'явилася нова, велика і за територією, і за кількістю населення країна. Відбулася значна історична подія. Хто тільки не називає себе героєм тих днів, хто тільки не вважає себе причетним до українського державотворення! Але минув час, і країна, якій пророкували недалеке світле майбутнє, опинилась у глибокій кризі, увійшовши в неї м'яко, всерйоз і надовго. Стагнація, за визначенням, не може мати героїв. Проте... Кажуть, що не існує народу без історії. Але ж не буває історії без народу і не буває народу без людей. Отже, без розмови про людський, або суб'єктивний, у широкому розумінні цього слова, фактор і водночас про ідеї, цінності, міфи, технології сучасного політичного й соціального життя не обійдемося. В усякому разі, констатації на кшталт «винні усі» або «винних немає» вже виголошувалися повсюдно, до того ж у блискучих афористичних формах, як-от: «Маємо те, що маємо» і «Хотіли як краще, а вийшло як завжди». Г. В. Гегель торжествує! От тільки в устах діючого політика – це ніяка не філософія, а риторика, що входить до його політичних технологій. Суть її зрозуміла: де успіх – там «роль», де поразка – «об'єктивні обставини», анонімність великих історичних закономірностей, дія потойбічних сил.

Ілюзії кінця 1980-х – початку 1990-х років не були безпідставними. Україна справді мала добрі стартові умови, шкода тільки, що ніхто не збирався стартувати. Вона й сьогодні має величезний людський і економічний потенціал – працюючих людей, запаси орної землі, кращі у світі чорноземи, поклади залізної руди, кольорових металів, вугілля, ліси, гранітні кар'єри, глинозем, курортні й туристські зони і т. ін. Крім того, широку мережу транспортних і енергетичних систем, достатньо розвинуту видобувну промисловість, машинобудування, хімічну промисловість, потужний військово-промисловий комплекс, на яких працювали численні науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро, експериментальні заводи тощо. Одним із найкращих у світі був показник кількості людей із середньою та вищою освітою, отже, людський ресурс.

Українські романтики, зухвало проспівавши «гудд бай, Раше!», вирішили, що вони в один день опиняться у світі західної цивілізації і благоденства. 70 років життя, сповненого ілюзій та утопій, а по суті – бездумності й безвідповідальності, однаково позначилися на настроях і свідомих українців, й «іногородців». Дива не сталося. Падіння в економіці вражає – удвічі-втричі знизилося виробництво, порівняно з 1990-м роком, практично у всіх галузях, упали рівень і якість життя більшості людей. Незалежні експерти Україну називають однією з чи не найбільш криміналізованих країн світу, з великою мірою ризику щодо інвестицій та будь-якого економічного

партнерства. Зі статистичних даних і аналітичних досліджень очевидними є два прикрі факти – висока смертність та активна еміграція. При цьому емігрують переважно представники «титульної нації», а зі старої еміграції повертатися на рідну землю, крім кілька десятків людей на кшталт героїчної Слави Стецько, ніхто не бажає. Цікаво б тільки знати, чи усвідомлювала пані Слава, що потрапила в обійми не однодумців, а людей, що вдають із себе таких⁷⁵².

Так, у «стартових умовах» можна віднайти вади – і застарілі технології, і відсутність замкнених виробничих циклів, і перекоси в структурі економіки, і військовий ухил промисловості, й багато чого іншого. В тому й полягало завдання нової держави, щоб позбутися цих вад, розумно використати наявні багатства і наявний потенціал, вийти якнайшвидше з кризи, що в ній перебувала Україна як частка агонізуючого Советського Союзу. За всієї нашої схильності до гордості за наші великі природні багатства, атомні електростанції, наукові і промислові комплекси, що здатні випускати «Бурани» й «Антеї» та інші гуманні або негуманні, потрібні або й непотрібні речі, маємо визнати, що головною перешкодою для побудови сучасної ефективної економіки, для входження України в сучасну цивілізацію є імітація реформ і корупція. Шлях країн колишнього соцтабору до світових стандартів пролягав не через повернення у феодалізм, а через становлення – іноді дуже своєрідне – модерного суспільно-економічного життя. Національне становлення можливе в цьому разі не через міфічне «відродження», а через сучасні трансформації і, передусім, трансформації психології та свідомості людей. І знов-таки наївно думати, що на цю свідомість можна вплинути лише набором ідей просвітницької доби.

Не менш наївно вважати, що для виходу з кризи українським можновладцям не вистачає знань про реальний стан економіки і програм, більш чи менш адекватних ситуації. Навіть якщо подивитися на опубліковані на початку 1990-х рр. програми новоутворених партій, то в кожній з них виразно й чітко були окреслені головні завдання реформування економіки, зокрема, роздержавлення й приватизація, демонополізація, структурна перебудова, конверсія, створення умов для появи й успішного функціонування середнього класу. Це були вимоги часу, тоді й тепер зрозумілі кожному, хто мав бажання чи нагоду замислитися над майбутнім країни. Розуміли це і парламент, і уряд, і майбутні президенти. Власне, ці положення були задекларовані вищими органами влади. Інша річ, чи мали наміри реалізувати їх люди, що були й нині залишаються при владі. І тут треба сказати прямо: робили те, що хотіли, і мали те, що хотіли, використовуючи неординарну

⁷⁵² Климчук В. З погляду ліберала. URL: <http://www.ldpu.org.ua/partners/lib/klimchuk/45d875e0819c9/>

історичну ситуацію. Ніяких консультацій і порад не потребували і надалі не потребують, а всі посилання на зовнішні причини, пошуки винних, найрізноманітніші виправдання – це здебільшого симуляція, демагогія і риторика.

Чого тільки не було у нас за ці роки незалежності – прийняті й успішно провалені президентсько-урядові програми, створені фахівцями високого рівня із залученням експертів світового масштабу, розмови про рузвельтівський, ерггардівський, чилійський, китайський, японський чи південноазійський досвід розвитку, про пріоритети, моделі, концепції, ідеї і шляхи. Лишень реальних і дієвих реформ не було. Справа не лише в досконалості програм, конституції чи законів, а передусім у тому, з якою метою вони ухвалюються і як виконуються. Це положення, висловлене в такій категоричній формі, не вкладається в суспільну практику цивілізованого світу. Проте воно є фундаментальним для тоталітарного й посттоталітарного суспільств, а для українського – взірцевопоказовим.

Ножиці між декларацією і реальністю, між проголошеними цілями і діями, між формою і змістом були буднями соціалізму. Вони несуть у собі небезпеку провалів, скандалів, катаклізмів. Та в тім то й річ, що за десятиріччя було вироблено безліч найрізноманітніших технологій і прийомів захисту такої різночотї подвійної бухгалтерії. Подвійна, потрійна бухгалтерія увійшла в підсвідомість, якщо не в генетичний код, совєтської людини. «Людина без якостей» і «технологічна людина», що їх відкрив Захід, – це лише слабкі тіні нашого homo soveticusa, такий собі совок і ще більшою мірою в постсовєтський період ламає усі класичні уявлення про суспільну реалізацію особистості – настільки його особисті програми не співвідносяться з тими, що їх декларує суспільство. Її світогляд, життєві інтереси, норми співіснування, моралі, прагнення перебувають в іншій площині.

Наука і в нас, і на Заході, осмислюючи явища соціалізму, що поширився на половину земної кулі в просторі і ледь не на сторіччя в часі, дослідила і описала в ньому все – державні інституції і їхні функції, роль партії і КДБ, структуру суспільства і структуру економіки, рівень життя і ефективність праці, репресії, голодомори, концтабори, злочини проти людства... Певною прогалиною залишилася структура свідомості совєтської людини, зокрема тої, що була активно присутньою на публічній сцені. А таке знання є найголовнішим, бо, знов-таки, людське життя упорядковується ніким іншим, як людьми. Ми, власне, й досі не усвідомили, що являє собою людина, яка переходить чи мала б перейти з однієї епохи в іншу⁷⁵³.

Оцінюючи роки незалежності з позиції людського фактору, просто неможливо обійти постать Леоніда Кравчука – як найпоказовішу,

⁷⁵³ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 385 – 391.

найяскравішу, найколеритнішу, що виросла до символу епохи і національної характерології. Не применшуючи його заслуги у відновленні незалежності України, маємо звернути увагу і на допущені прорахунки і помилки. Професійний політик з науковим ступенем, представник вищого ешелону комуністичної номенклатури, головний ідеолог партії наприкінці 1980-х рр., він багато в чому демонстрував зразки поведінки «советської людини». Людина, що проходила між краплинами дощу, – так сприймала його масова свідомість. Л. Кравчук є настільки видатною, наскільки й типовою фігурою перехідної доби, більше того, він і досі залишається учасником номенклатурних технологій і ритором. Можна згадати, що, будучи завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, він блискуче демонстрував це в публічних теледебатах з активістами Народного Руху, «перегравши» професора філософії М. Поповича, докторів філології В. Дончика і В. Брюховецького, поета І. Драча. Відчувши наближення розпаду советської імперії, звернувся до націонал-комуністичної ідеології, а після заколоту ДКНС терміновою заборонаю компартії врятував партноменклатуру, зберігши її владу в нових умовах. На неї він спирався в період головування у Верховній Раді і в період президентства. У метаморфозах Л. Кравчука відбилася подвійна лояльність і безпринципність партапаратника і советського інтелігента.

Мало не кожен крок і слово Л. Кравчука набрали семіотичного змісту: партквиток, покладений на всяк випадок у шухляду, «принципова» безпартійність, «підтримка» різноманітних претендентів на пост президента, відомі його п'ять Д (кожне з яких треба розшифровувати як демагогія), заснування фондів, славнозвісна «хатинка», компартійно-футбольний популізм, перейнятий з рук В. Щербицького, і багато чого іншого. Йому належить чи не головна роль у збереженні, розвитку й удосконаленні системи «номенклатурної колоди». Мало не всі прем'єр-міністри фактично були людьми з його оточення. Варто згадати, що свого часу Л. Кучму на прем'єра покликав Л. Кравчук, а потім Л. Кучма запросив Л. Кравчука керувати адміністративною реформою. Не зайвим нагадати, що під час виборів 2004 р., коли претендентами на посаду Президента України були В. Ющенко і В. Янукович, у останнього першою довіреною особою був Л. Кравчук. По всій країні висіли білборди з зображенням В. Януковича, а внизу менше зображення Л. Кравчука з написом його слів, що стосувалися В. Януковича: «Тому, що він усе знає». А в президентських виборах 2019 р. він активно підтримував Ю. Тимошенко. Правда, в опублікованій наприкінці 2018 р. з нагоди свого 85-річчя книзі⁷⁵⁴ Леонід Макарович досить критично оцінює усіх президентів, спікерів Верховної Ради прем'єр-міністрів, багатьох політиків, вказує на їх прорахунки і помилки, уникаючи при цьому самокритики.

⁷⁵⁴ Кравчук Л. Перший про владу. Київ, 2018.

Так ось, перефарбована червона номенклатура з самого початку трансформації суспільства під виглядом економічних реформ розпочала перекачування капіталів у створені нею ж таки підприємства-посередники, пірамідальні фінансові побудови. Система компартійних зв'язків була, а подекуди ще й залишається основою накопичення капіталу, розвитку так званої тіньової економіки. Особливу активність у цьому процесі виявили партійно-кримінальні клани, утворені ще в часи Брежнєва – Щербицького, функціонери комсомолу, структури КДБ і МВС, Держпостачу, зовнішньої і внутрішньої торгівлі. Влада вже не заперечує того факту, що близько 60% економіки України перебуває «в тіні», що суспільство наскрізно корумповане. Вона визнає навіть, що корупція – це поєднання карного елементу з владою. Але визнає виключно в абстрактному плані. Публічне обурення, праведний гнів, питання, адресовані в нікуди, – прийоми, що їх застосовують з метою самозахисту вищі посадові особи. Часом створюється враження, що національні програми й комітети боротьби з корупцією були створені не з метою викриття, а захисту корумпованого можновладця.

Впадають у вічі щонайменше дві підміни понять, зроблених в Україні, які деморалізували громадське життя, продовжили й поглибили стан загальної кризи. По-перше, комуністичні функціонери перелицювалися в демократів, по-друге, номенклатура та її ідеологічна обслуга переназвалися національною елітою. Створення демократичних інститутів обернулось, як і можна було очікувати, чистісінькою симуляцією, що продовжувала практику комуністичних часів, відомою під назвою «показуха». Колись письменник-дисидент Юрій Домбровський написав роман «Факультет зайвих речей»,⁷⁵⁵ самою назвою визначивши сутність демократичних інституцій, зокрема юриспруденції, при владній сваволі. Але ролі цих утворень, соціального змісту їхньої діяльності він досліджувати не став. Між тим, комуністична влада постійно нарощувала інституційний досвід, а постсовєтська ще інтенсивніше розвинула його. Кадрів, до того ж найвищої кваліфікації, їй не бракувало⁷⁵⁶.

Але людський фактор у період становлення української державності – це не тільки Л. Кравчук і його найближче оточення, але й те, що прийнято називати політичним класом, формуванню якого передувала брежнєвська доба й горбачовська «перебудова». Цей період в житті України так чи інакше пов'язують з процесами становлення совєтської партійно-господарської номенклатури, тобто правлячої еліти. Однією з характерних рис тогочасного

⁷⁵⁵ Домбровський Ю. Факультет ненужных вещей. Москва: Азбука классика, 2003. 544 с.

⁷⁵⁶ Климчук В. З погляду ліберала. URL: <http://www.ldpu.org.ua/partners/lib/klimchuk/45d875e0819c9/>

українського політичного життя було те, що республіканське партійно-державне і господарське керівництво належало до дніпропетровського клану, до «старої гвардії», до «геронтократів», вихідцями з якого були Л. Брежнев і В. Щербицький. З останнім пов'язують заподадливе проведення курсу на «злиття націй», посилення російщення України, переслідування діячів українського руху, намагання приховати масштаби чорнобильської трагедії. В. Щербицький не підтримав лінію М. Горбачова на «перебудову» і у вересні 1989 р. подав у відставку. Його замінив В. Івашко, але пост першого секретаря ЦК КПУ він обіймав недовго, оскільки був переведений на роботу до Москви. Процес обміну партійної влади на власність в Україні був значно коротшим і слабшим, аніж у Москві. Найспритнішими тут виявилися комсомольські ватажки, які згодом утворили одну з найпотужніших економічних груп у незалежній Україні.

Під кінець советського періоду номенклатура становила «виїдене яйце», під оболонкою якого склалися економічні і політичні угруповання (в більшості випадків слабо сформовані), що чекали свого часу для конверсії накопичених різнобічних ресурсів в економічний капітал⁷⁵⁷. Як свідчать дослідження українських та зарубіжних учених, переважну частину нової владної еліти становили люди, які посідали високі і середні щаблі в ієрархії старої влади, тобто вони належали до партійно-державної номенклатури. Принагідно нагадаємо, що після розпаду Советського Союзу чимало представників колишнього республіканського активу з кар'єрних міркувань перейшли на позиції суверен-самостійників. Ця частина старої номенклатури почала перетворюватися на етнократію, вдаючися до антикомуністичної, популістської і навіть націоналістичної риторики. Йдеться про діячів зі старої когорти з націонал-комуністичними поглядами, з подвійною лояльністю, які виявилися політично гнучкими і швидко пристосувалися до нових обставин.

Ще один наслідок змін – те, що після проголошення незалежності України відбулася масова трансформація колишньої номенклатури в нову еліту шляхом конвертації старих посад в економічну або політичну владу. Серед старої еліти, яка досить успішно трансформувалася в нову, було чимало господарників – директорів великих підприємств, агрофірм, різноманітних постачальних баз, універмагів, голів колгоспів тощо. За час президентства Л. Кравчука і особливо Л. Кучми вони стали вагомою економічною, громадською, а отже, і політичною силою. Це викликало роздратування у правих політичних кіл, від яких пішов штамп «червоні директори». В період президентства Л. Кучми деформації структури економіки поглибилися, набули рис корумпованості. В організаційно-ідеологічному плані на перші ролі вийшли корпоративні, кланові об'єднання та їх інтереси.

⁷⁵⁷ Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. Киев: Институт социологии, 2007. С. 102.

Господарсько-фінансові клани набували більшої ваги в суспільстві, дедалі активніше впливаючи на політику, відстоюючи свої інтереси у парламенті, уряді, президентському оточенні. Таке поєднання в одній групі акторів політичних і фінансових дій дослідники називають політико-фінансовими групами, або олігархією. Завершення трансформації старої еліти супроводжувалося поступовою легітимізацією, зокрема, обранням до органів місцевого самоврядування, парламенту, проникненням на ключові пости в Адміністрації Президента, у Кабінеті Міністрів, у міністерствах, держкомітетах, входження до різноманітних правлін, наглядових рад фінансово-промислових груп тощо.

Для поглиблення розуміння характеру та сутності маргінального характеру нової еліти України необхідно з'ясувати, що сталося в Україні у серпні – грудні 1991 року. Це завдання вкрай складне і не входить безпосередньо до кола нашого дослідження, але воно проливає світло на процес маргіналізації нового політикуму, деформації його ментальності. Річ у тому, що ці події, по-перше, не мали українського характеру, а стали віддзеркаленням того, що відбувалося насамперед у Росії. По-друге, в цих процесах Україна не виступала лідером, швидше вона йшла за подіями, радикалізм яких для тодішньої влади та й для частини опозиції виявився несподіваним. По-третє, ще не всі тенденції, що зародилися тоді, чітко вимальовуються сьогодні. Отже, кілька думок вважаємо доцільним висловити.

Можливо, через те, що доля серпневого перевороту 1991 р. вирішувалася головним чином у Москві, тогочасні події в Україні лише умовно можна назвати революційними, хоча центр надавав їм важливого значення. Дослідники роблять акцент на проголошенні (фактично відновленні) незалежності. Можливо, через такий характер подій не сталося радикальних змін в Україні, а тим більше – повалення старої еліти. Саме вона – стара номенклатура – і визначила сутність того, що тоді відбувалося. Для самозбереження вона й погодилася на проголошення незалежності, зазнавши при цьому й певних втрат. Найбільше постраждала кадрова партійна еліта, оскільки була заборонена діяльність Компартії України. Решта номенклатури залишилася на своїх місцях. Пізніше, особливо після референдуму 1 грудня 1991 р., під тиском вимог контреліти – націонал-демократів стара еліта частково почала ділитися з нею владою.

Тому еліта 1990-х рр. – це досить строката за своїм складом соціальна група, до якої входять частково нові люди, які за старого режиму не мали відношення до влади, а також ті (і таких більше), хто і за советських часів був при владі. До складу нової еліти увійшли здебільшого ті представники старої номенклатури, які виявили (на словах) готовність до оновлення, хто політично, ідеологічно, психологічно та етично пристосувався до нових вимог

системи. Такий персональний склад нової еліти дає право одним дослідникам розглядати її як «постноменклатурний конгломерат», а іншим – «номенклатурною буржуазією». За роки президентства Л. Кучми досить чітко вималювалося походження тих, на кого він спирався в органах виконавчої влади у центрі та на місцях. Це колишні працівники периферійних міськкомів, райкомів партії, парткомів великих підприємств та комсомольські лідери, які швидко поміняли ідеологічні та політичні прапори, ставши «державниками».

Розглядаючи «стару» та «нову» еліти, слід звернути увагу на те, що ці дві групи не були тотально протилежними, відрізняючись тільки в окремих аспектах. Це стає зрозумілим, якщо застосувати до елітних груп такий критерій, як тоталітаризм і демократизм. Так, «нова» еліта є «посттоталітарною», але це не значить, що вона – демократична. Скоріше навпаки. І «посттоталітарна», і «стара» еліти почали формуватися в однакових умовах. Обидві вони «складалися з людей, вихованих в умовах панування тоталітаризму, який породжував советську ментальність, певні звички і стереотипи поведінки. А суперництво цих двох еліт ще не означає їх повної протилежності, часом близькі еліти конкурують особливо запекло»⁷⁵⁸.

З деякими уточненнями можна погодитися з тими науковцями, які виділяють декілька етапів становлення правлячої еліти України. *Перший* з них (1989 – 1995 рр.) характеризується існуванням «старої», советської еліти. У цей час відбувалася конвертація політичного й адміністративного капіталів старої еліти в економічний, формувалися і створювалися нові політичні партії⁷⁵⁹. При цьому тривало нагромадження фінансового капіталу в лідерів злочинних угруповань, створювалися приватні засоби масової інформації (ЗМІ) як база для легітимації великої приватної власності, виникли вищі на недержавній формі власності. Виправдовуючи несправедливий перерозподіл власності, інтелігенція (соціогуманітарна) погоджувалася з риторикою про безальтернативність реформ в ім'я розбудови Української незалежної держави.

На *другому етапі* (1996 – 2004 рр.) відбувалося накопичення капіталу за рахунок приватизації в усіх трьох групах еліт (старої правлячої, нової правлячої та нової кримінальної). Різно посилилася тіньова економіка, верхівка мафії влилася у владну еліту. Заявили про себе владно-економічні клани (дніпропетровський, донецький, київський, харківський тощо), розгонулося протиборство владних еліт як між собою, так і за контроль над

⁷⁵⁸ Ашин Г. Смена элит // Общественные науки и современность. 1995. № 1. С. 44; Див.: Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парахонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. Київ: Інститут соціології НАН України, 1998. С. 38 – 40.

⁷⁵⁹ Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 588 с.

центральною владою. Наприкінці цього етапу відбулося злиття трьох груп еліт (старої, нової і кримінальної) у нову (прокучківську). На цій базі сформувалися потужні олігархічно-кланові угруповання, побудовані за принципом зрощення влади і власності. Правляча еліта криміналізувалася, кримінальна еліта респектабілізувалася.

Третій етап (2005 – 2009 рр.) означав, що частина кланово-олігархічної еліти, великі власники дозріли до того, щоб вивільнитися від патронату вищих державних діячів, від позазаконного перерозподілу прибутків (між ними і державними чиновниками) через механізм корупції. Під час президентських виборів 2004 року поглибився розкол владної еліти і розпочалося протистояння владних еліт⁷⁶⁰. Події Помаранчевої революції (листопад – грудень 2004 р.) частково зруйнували механізм «видимої консолідації» українського суспільства, а разом з ним – і умови загальнонаціональної легітимізації. Відтак почався інтенсивний процес реконфігурації владних еліт, під час якого був задіяний важливий політичний ресурс України – розвинені механізми політичної конкуренції і багатопартійності⁷⁶¹. Такому повороту сприяла і та обставина, що політична система і партійно-політичне поле країни вибудовувалися в пострадянський період першочергово на підставі групових інтересів бізнес-олігархії, без урахування реальних (але політично не агрегованих і погано артикульованих у публічному дискурсі) інтересів масових верств населення.

На жаль, ідеали Помаранчевої революції були девальвовані. Їх лідери не виправдали очікувань суспільства і привели до влади В. Януковича, з яким пов'язують *четвертий етап* (2010 – 2013 рр.) формування правлячої еліти. Зупинимося докладніше на перерізі подій між Помаранчевою революцією і Революцією Гідності. Перша з них була результатом не тільки і не стільки масового невдоволення владою, скільки стрімкою (і, по-своєму, також революційною) трансформацією попереднього елітного консенсусу. Якщо раніше українська еліта наслідувала логіку політики лавірування між Росією і Заходом з метою зміцнення київської бюрократії, яку проводив Л. Кучма, то команда В. Ющенка запропонувала принципово інший проект з прицілом на недвозначну інтеграцію в політичні, військові й економічні макроструктури Заходу і настільки ж недвозначне дистанціювання від Росії. Спокуса нових перспектив на перших порах забезпечила надійну політичну ізоляцію як Л. Кучми, так і В. Януковича, що створювало умови для формування базового елітного консенсусу нового режиму.

⁷⁶⁰ Шульга М. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності // Соціологія. Теорія, методи, маркетинг. 2000. № 4. С. 34 – 36; Див.: Пилипенко В., Привалов Ю., Ніколаєвський В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. Київ: Фоліант, 2008. С. 36.

⁷⁶¹ Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014 – 2017 рр. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.

Разом з тим, інерція запущеної позаконституційною згодою 8 грудня 2004 року «політичної реформи», яка передбачала різке скорочення президентських повноважень, становила для В. Ющенка певну небезпеку. Йому залишалося сподіватися на те, що за підсумками парламентських виборів у березні 2006 р. вдасться сформувати уряд «помаранчевої коаліції», а потім повернути реформу, яка довершувала б розклад інституціональних підстав персоналістського режиму і повернула б президенту традиційні інструменти політичного контролю. Проблема, однак, полягала в тім, що нова влада виявилася демонополізованою і кожне владне зусилля потребувало великої кількості узгоджень між різними політичними силами. Політичний баланс в Україні забезпечувався «не особистістю президента, а парламентсько-президентською політичною системою, яка змушує кожну зі сторін йти на компроміси, щоб домогтися реалізації хоча б частини своїх цілей»⁷⁶². Уже перший «післяреволюційний» рік показав, що вся сукупність факторів, і інституціональних, і соціокультурних, і внутрішньополітичних – тепер почала «працювати» проти В. Ющенка.

Однією з причин зменшення народної підтримки лідерів Помаранчевої революції стало те, що не було сформовано розгорнутих стратегій. Команда «героїв Майдану» не зробила підготовчих дій щодо майбутніх змін в інститутах державного управління, які би могли закласти фундамент для системної його реорганізації. Прихильники «війни з режимом» нав'язали тактику відмови від позитивних послань і конструктивних (спільних зі суспільством) розробок нового проекту інституційного устрою держави. Натомість передвиборча кампанія зосереджувалася здебільшого на критиці і компрометації тогочасного уряду, до речі, не безпідставно. При цьому наголос робився на моральних якостях посадовців. Зміни на краще пов'язувалися з тим, що до влади мають прийти моральні і чесні достойники, котрі «не будуть красти».

Однак державники не хотіли думати про нову структуру управління, нові функції і вимоги, а намагалися «вставляти» у старі місця нових людей. Фактично це призвело до масштабної кадрової кризи: країна отримала черговий розрив інституційної та професійної ідентичностей – у політику почали «втягувати» спортсменів, підприємців, літераторів, професорів, журналістів, співаків і співачок. Разом з тим, випробовування виборами і «входження» у посаду президента стало складним для самого Віктора Ющенка. Його психосоматичні характеристики підходять для Президента західноєвропейської країни або Сполучених Штатів, але зовсім інша річ – боротьба за владу у традиціях «київського каганату», Гетьманщини, за

⁷⁶² Каспрук В. У задзеркалі української реальності // Сучасність. 2006. № 11, 12. С. 44.

правилами, які відрізняються від норм демократичного суспільства і правової держави ХХІ століття. Ця боротьба набула особливо жорстокого характеру на тлі протистояння президента і прем'єр-міністра (Ю. Тимошенко), супроводжуючись інтригами і готовністю до зради національних інтересів заради досягнення власних цілей. Країна стала свідком дезорієнтації і розколу, запеклої боротьби між прихильниками різних лідерів Майдану, котрі опинилися якщо не з різних боків барикад, то принаймні очолювали політичні сили, які конкурували між собою за долю «пакета влади». Так і не було вибудовано платформи, на якій попри різні світогляди та політичні переконання – і серед тих, хто підтримував події Помаранчевої революції, і тих, хто приєднався до загальноукраїнського революційного і загально-демократичного підйому пізніше, – стали б реально можливими спільні дії заради майбутнього України. Запізнілі проекти Нової України, угоди про регіональний розвиток і програми дій уряду все ще мали вигляд політико-агітаційних акцій. Вони вкотре не були спроможні ідейно інтегрувати багатоетнічну та політично різнобарвну Україну. Майдан – 2004 р. не переріс у масштабний проект позитивної участі мас у політичному процесі. Натомість стався виплеск політично заангажованої риторики, яка копіювала взірці політичної активності у формі протестів, акцій підтримки чи непокори, спрямованих на роздування скандалів, популяризацію окремих політичних партій, лідерів тощо⁷⁶³.

Дивно, але цю міжособну перманентну боротьбу за владу і сфери політичного й економічного впливу тогочасні політики виражали у формулі боротьби зі Злом, Темрявою, кожен з яких представляв себе як уособлення Добра, Світла. По суті – це елементи традиційної ментальності, яка виражається в маніхейській інтенції, але для політичної еліти прийняття цієї інтенції, нехай навіть ментальної, в ХХІ ст. є не чим іншим, як проявом маргінальності.

Заміна в Україні політико-економічної трансформації суспільства на імітування реформ призвела до деградації суспільної свідомості. Таких людей вже можна брати голіруч, зомбуючи їх за допомогою масової психологічної обробки (зокрема, політичної пропаганди через пресу, контрольовані інформаційні канали радіо й телебачення). Така ситуація робить людину віртуально й опосередковано керованою істотою, позбавленою можливості протидії. Ці методи можуть бути цілком придатними і для провокування соціально-політичних збурень із прицілним результатом, що дезорганізує або ж повністю змінює політичне і соціальне середовище народу. За роки

⁷⁶³ Див.: Луковенко Ю., Магера Н., Фурман А., Якушик В. Півтора роки після Помаранчевої революції. Оцінка ситуації і перспективи // Психологія і суспільство. 2006. №2. С. 7 – 10.

«розбудови держави» номенклатурою на свою користь відбулося різке викривлення суспільної свідомості, було втрачено динаміку розвитку соціальної структури.

Від гасла Леоніда Кучми: «Народ має стати повністю керованим» фактично не відмовилися його наступники. Тому хвиля за хвилею поставали нові й нові екстремальні умови існування, за яких людина або просто не виживає, або ж деформується її ментальність і психофізіологічний стан. Для того, щоб така людина стала цілком підконтрольною і не опиралася насильницькій зміні свого соціально-психологічного статусу, потрібна зміна стереотипу її поведінки. Все це відбувається на рівні підсвідомості й викликає як хаос у свідомості зомбованої людини, так і перепрограмування суспільства загалом.

Фактично було спроектовано суспільство тотальної нестабільності (коли мало не щоденно влада вводила нові правила гри), – а це призводить до того, що нестабільність поступово стає нормою життя і починає домінувати в усіх суспільних інституціях. Вплив нестабільності на перебіг трансформаційних процесів є значно вагомішим, аніж це могло би здаватися на першій погляд. Насильницька зміна соціального статусу для переважної більшості українських громадян стала однією зі складових негативних соціальних мутацій, котрі набули масового характеру. При цьому часто ігнорувалися процеси розмивання соціального базису суспільства та розбалансованості держави.

За такої ситуації держава стає утворенням, яке домінує над суспільством, а останнє є залежним від неї. Схоже на те, що утворився такий тип суспільства, в якому юридично розрегульовано соціальну сферу та, відповідно, зміщено орієнтири поведінки індивідуумів. Збереглася владна регуляція соціальної поведінки громадян, але за умов загальної нестабільної ситуації нормативні правила, котрі постійно зазнають непрогнозованої корекції, зводять нанівець зусилля до її впровадження. Вся парадоксальність полягає в тому, що застабілізувати окремі вибіркові соціальні сфери неможливо без усунення самих причин загальної дерегуляції і дестабілізації суспільства. Розмиті нестабільні соціальні норми та брак юридичного порядку часто спокушають тих, хто при владі, вдаватися до застосування примусу, замість того, щоб крок за кроком вибудовувати систему соціальної саморегуляції суспільства⁷⁶⁴.

У результаті держава, котра функціонально покликана виступати як своєрідний арбітр-посередник, що зважає на інтереси всіх без винятку

⁷⁶⁴ Див.: Головаха Е. И., Панина Н. В. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине // *Общественные науки и современность*. 2008. № 6. С. 5 – 10.

політично-соціальних прошарків та груп, забезпечує їх від конфліктів, утримує суспільство в межах порядку та забезпечує його стабільність, потрапила під тотальний контроль і економічну владу могутніх регіональних кланів і втратила свою соціальну самостійність, перетворившись на озвучувача вольових рішень корпоративної номенклатури. Номенклатура, намагаючись посилити свій контроль за суспільством, пішла на необмежене зростання бюрократичного апарату, який почав перетворюватися на самостійну силу, відокремлену не тільки від суспільства, а й від тих соціальних груп, інтереси яких він переважно представляє. І тут починає спрацьовувати закон зворотного зв'язку, і для контролю вже над самим чиновницьким апаратом потрібні все нові й нові структури.

Унаслідок різних причин, у тому числі й через маргінальність політикуму, економіка держави почала працювати на кілька десятків родин та їхню політичну, ідеологічну, правову та інформаційну обслугу, на вузьку верхівку, яку за духом і мисленням важко назвати українською. Вона живе з українським суспільством паралельним життям, щороку відправляючи за кордон в офшори мільярди доларів, які потім Україна змушена принизливо випрошувати в західних благодійників. Ця «еліта» нагадує радше купку внутрішніх окупантів, котрі залюбки використовують українську націю та державу задля власного збагачення. У цьому сенсі економіка України не є національною, такою, що працює на мільйони українців. На жаль, майже за тридцять років незалежності України не вдалося позбутися номенклатурно-олігархічного характеру її влади, її зорієнтованості на інтереси злодійкуватої бюрократії від сільради й районної адміністрації до найвищих кабінетів Києва й того клубу мільйонерів, що називається «Верховна Рада».

Феноменальна продажність деяких політиків пов'язана не тільки з браком міцних моральних засад у більшості «народних обранців» і браком національної самосвідомості, а й із тим прикритим фактом, що в Україні не відбулося відокремлення бізнесу від влади, а влади від бізнесу. Тому в нас бізнес (в особі олігархів) став владою, а влада перетворилася на прибутковий бізнес, де посади конвертуються в гроші, а гроші в посади. Український парламент часом нагадує чи то ринок, чи то біржу, на якій ділять владні повноваження, фінансові потоки, ще не розкрадене державне майно тощо.

Влада, правоохоронна система, на жаль, все ще працюють на захист наявної олігархічної структури в країні. Єдиним союзником громадянського суспільства у справі деолігархізації є війна на Сході країни. Але війна – це слабкий і непевний союзник. Олігархи швидко пристосувалися і до війни. Більше того, вони навіть заробляють на цій війні, причому держава слабо опирається цьому. Деякі олігархи в Україні мали і більше 300% прибутку, отже ані війна, ані втрата території країною, ані втрата частини бізнесу нічому

їх не навчили. Тим більше, що безліч кримінальних справ, які заведені на основних олігархів, не можуть бути ані розслідувані, ані передані до суду, бо немає політичної волі влади, немає правосуддя, яке було б здатне це здійснити. Ось чому один із поширених образів України, що склався на Заході з перших років її незалежності і пов'язаний з формуванням національної еліти, має загалом малопривабливий вигляд. Вважалося і до певної міри і зараз вважається, що в Україні панує криптокомуністичний режим, який показав свою цілковиту некомпетентність, скорумпованість, допровадивши похапцем незалежену республіку до політичної кризи й економічної розрухи⁷⁶⁵.

Якщо повернутися до питання про людський вимір формування еліти та політичного класу України, який рекрутується через політичні партії, то тут варто згадати олігархізацію елітних груп, їхнє відчуження від інших верств суспільства та перетворення на замкнену привілейовану касту. Найбільш рельєфним цей процес був під час переходу від комуністично-номенклатурного тоталітаризму до посткомуністично-номенклатурного неототалітаризму⁷⁶⁶. Негативний вплив на характер суспільства, його свідомість і поведінку має феномен «партії влади» як особливої інституції, котрій властиві високий ступінь кругової поруки та кланових зобов'язань, схильність до авторитаризму, поєднання номенклатури та олігархії, державного апарату та власності, прояви аморальності, корупції, деградації. Великої шкоди моральному клімату суспільства завдають перманентні публічні «війни еліт» та їхня консолідація навколо можливостей використання державно-адміністративних ресурсів з метою задоволення власних егоїстичних інтересів шляхом монополізації тих чи інших сегментів клієнтарно-патронажних мереж, їхню зміну та перерозподіл⁷⁶⁷. Чи не цим пояснюється прагнення частини людей увійти до когорти еліти та набути значного соціального статусу і майнового стану, незважаючи на відсутність у себе необхідних природних обдарувань та можливих потенцій, за рахунок здобуття престижної освіти чи професії або «зарахування» до прохідного місця у виборчому списку партії, які нібито відкривають шлях до «блискучої кар'єри».

Але маргінальна сутність еліти виявляється не тільки в цьому. Причина суспільної неефективності сучасного політичного класу України – не так у відсутності знань і вмінь, як в ігноруванні інтересів суспільства. Відчуття потреби служіння суспільству можливе за наявності високих моральних

⁷⁶⁵ Див.: Зливков В. Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти // Соціальна психологія. 2004. № 6. С. 2 – 4.

⁷⁶⁶ Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. кол.). Київ: Політична думка, 1995. 368 с.

⁷⁶⁷ Остренко С. Проблеми співвідношення політичної еліти та політичного класу. URL: <http://social-science.com.ua/article/10>

якостей еліти, політичної відповідальності, а також тиску з боку громадянського суспільства. Двох останніх чинників поки дуже не вистачає. Крім того, більшість регіонального політикуму є носіями традиційної культури, яка, поряд із безумовно позитивними і необхідними для сучасного урбанізованого суспільства рисами, містить трайбалізм – «схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості», простіше – містечковості, провінційності, клановості та кумівства.

Насамкінець, доцільно ще раз наголосити, що постсовєтський політикум України успадкував маргінальність, притаманну владним структурам комуністичних часів, і, за великим рахунком, так і не став українським. Чимало його представників не спілкуються українською мовою, а чужа мова несе з собою чужу історію, чужу культуру, чужі цінності, чужу інформацію. За словами О. Пахльовської, владна еліта України – це «безнаціональна сила», яка зневажає свою країну, розглядаючи її як бізнес-територію. Маргінальністю і національною аморфністю влади в Україні, наявністю в ній путінської агентури тривалий час послуговувалася Росія, використовуючи її у поширенні ідеології «руського міра» та проведенні інформаційної війни проти європейських цінностей. Свідченням маргінальності є низька ефективність роботи депутатів Верховної Ради і місцевих рад, керівників і службовців урядових структур, органів місцевого самоврядування, які часто своєю безвідповідальністю, недисциплінованістю, безтактністю, різного роду зловживаннями подають поганий приклад суспільству. Маргінальність політичних еліт, їх відірваність і відчуженість від народу вкрай негативно впливає на звичайні людські якості суспільства, деформуючи його традиційні риси, привносячи чужі для українців ідеали і цінності. Ключ до розв'язання цих проблем лежить у площині демократизації виборчої системи, підвищення ролі громадянського суспільства та його контролюючих функцій стосовно влади.

5.2. Цивілізаційні зміни на пострадянському просторі і декомунізація суспільства

Як уже зазначалося, цивілізація як соціокультурне утворення характеризує суспільні умови розвитку людини, її соціальне буття. Цивілізаційний вибір українського народу і суспільства, курс на євроінтеграцію має здійснюватися з урахуванням різниці в темпах реформ країн і народів, які пройшли схожі етапи свого розвитку. Щоб перейти на новий рівень цивілізації, треба досягнути змін цивілізаційного масштабу. В нашому випадку це ще й очищення суспільства від наслідків комунізації. Це вимагає

виявлення і максимального врахування досвіду тих країн, які порвали з комуністичним минулим і знайшли своє місце в Європейському Союзі.

Під цивілізацією трактується головна, максимально узагальнена типологічна одиниця класифікації країн і народів, яка фіксує найбільш істотні їх відмінності між собою й одночасно об'єднує їх на основні уявлення про єдність людської історії. В основі типології цивілізацій має бути достатня підстава, обґрунтований принцип. При цьому варто врахувати досвід двох напрямів вивчення цивілізацій. По-перше, цивілізація розглядається як спільність, що має в собі «центральний принцип» або «велику ідею», яка і формує Велику традицію – предмет вивчення історії світових релігій і культур. Цей підхід набув класичного вираження у працях М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, Д. Нідеба, С. Ейзенштадта. Другий напрям розглядає цивілізацію як мережу соціокультурних відносин між групами та спільнотами різного рівня і функціональної належності (М. Сінглер, Н. Еліас, Ф. Бродель, Р. Уілкінсон).

Автори розглядають цивілізації як особливі прояви всесвітньо-історичного процесу, єдиного й одночасно розчленованого людства, історії, що породжує різницю в якості своїх етапів і форм. Без такої конкретизації історії саме уявлення про неї, про її єдність втрачає реальний зміст процесу, який накопичує історичну різноманітність, саму можливість формування специфіки країн і народів.

Україна належить до регіональної цивілізації, серед рис якої є рефлексії про героїчно-знеславлене минуле (постімперський комплекс), почуття другорядності (синдром «молодшого брата» Росії); стійка толерантна компонента традиційної свідомості; особливе амбівалентне ставлення до Сходу і Заходу; небажання з наукових позицій подивитися на геополітичне і гео економічне становище України, а також мрійливо-химерні міркування про її унікальність. Будь-яке суспільство, всупереч зовнішнім і внутрішнім загрозам, має мати механізми свого відтворення і збереження. Під час цивілізаційного аналізу на перший план виходить дослідження здатності людей (спільнот) підтримувати свої відтворювальні суспільні механізми для подальшого існування. Якраз у цьому виявляється сутнісна різниця між народами, які всупереч зовнішнім і внутрішнім небезпекам продовжують ефективно самовідтворення, і народами, які не змогли (втратили здатність) відтворювати себе як суб'єкт історії. Останні складають довгий список зниклих народів і держав.

Ефективність відтворювальної діяльності людства і конкретних суспільств визначається двома головними чинниками: а) зовнішніми небезпеками, які можуть знищити потенції самовідтворення суспільства або стимулювати внутрішню його дезорганізацію; б) внутрішні небезпеки, які

дезорганізують, підривають життєвість, знижують рівень творчих потенцій суспільства (громадянські війни, нецивілізовані форми боротьби за владу; етнічні й релігійні конфлікти тощо), що склалися історично.

Саме існування суспільств залежить, зрештою, від здатності людей, які їх формують, зберігати потенціал відповідності своїх можливостей зростаючій складності зовнішніх і внутрішніх проблем, можливостей відповісти реальним і потенційним загрозам, дезорієнтуючим інноваціям (наприклад, вестернізація є інноваційною загрозою традиційним суспільствам). Водночас життєздатність суспільств у сучасну епоху багато в чому залежить і від здатності сприймати позитивні інновації внутрішнього і зовнішнього характеру, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу. Наприклад, тоталітарні і занадто традиційні суспільства, які стали закритими і працюють на досягнення застиглого або догматичного ідеалу («жити, як жили наші предки», «будуємо арійську державу», «створюємо ідеальну цивілізацію – комуністичну»), приречені на зникнення через неминучу боротьбу з іншим, відкритим світом. Культура, система цінностей відкритої суперцивілізації розвиваються ефективніше, тому що зорієнтовані на змагальність, конкуренцію, підвищення ефективності виробництва, науки, освіти, на освоєння нових форм діяльності.

Різниця між закритими і відкритими цивілізаціями має багато конкретних форм. Виявляється вона і на рівні людини. В тоталітарних і закритих традиційних суспільствах людина повністю підпорядкована тоталітарній системі, позаяк система цінностей таких суспільств вимагає придушення інновацій, свободи мислення. Відкрита цивілізація орієнтує особу, соціальні групи на розвиток інноваційних здібностей, на свободу мислення. У першому випадку функції особи жорстко підпорядковані державній або традиційній структурі, а в другому – держава прагне забезпечити простір розвитку особи і людських спільностей у межах демократичного закону⁷⁶⁸.

Історично склалося так, що доля України упродовж століть визначалася нашими сусідами, зокрема Росією, Австро-Угорщиною, Польщею, Османською імперією. Тривалий час «російський фактор» був домінуючим. Тому історичний розвиток України здійснювався начебто в тому самому напрямі, як і скрізь в Європі, в межах регіональних і культурних відмінностей. І одночасно Україна була в зоні великоросійського впливу гасел: «Москва – третій Рим», «Росія має особливу долю і місію», «шлях Росії – інший, ніж європейський, він – євразійський».

Цивілізаційна цілісність України на сучасному етапі теж поки що не беззаперечна, оскільки існує негативізм у ставленні частини населення до

⁷⁶⁸ Андрущенко В., Губерський Л. Михальченко М. Соціальна філософія, історія, теорія, методологія. Київ: Генеза, 2006. С. 617 – 620.

«українізації» (якої, фактично, немає), а збереження соціокультурного різноманіття як духовного багатства країни не завжди оцінюється як сильний бік українського державотворення. Водночас цивілізаційна цілісність України можлива через суперетнічний (політична нація), суперкультурний цивілізаційний характер державних інститутів громадянського суспільства, форм національної свідомості і самосвідомості. Питання стоїть жорсткіше. Чи зможуть органи влади і національні громади країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування у межах однієї держави.

Україна частково перебуває в лімітрофному стані (проміжному) між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Але в цьому є і позитивний момент – вона може у своєму самоствердженні як локальна цивілізація збагачуватися за рахунок запозичення від обох цивілізацій. Амбівалентність багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє більш «м'яко» входити в сучасні глобальні процеси, позитивно впливати на сусідів.

У взаємовідносинах наших людей багато широсердності, відкритості, а часом категоричності і ворожості, які на Заході приховуються за бронєю «цивілізованості», а в Україні є нормою спілкування. Надмірна емоційність, анархічність думок і дій часто-густо шкодять у суспільстві, а отже, додають певної специфічності українській цивілізованості. Необхідно також мати на увазі, що українська локальна цивілізація має багато рис порубіжної цивілізації. До таких цивілізацій зараховують ті, які відзначаються переплетенням характеристик базової (національної) культури і двох великих типів регіональних цивілізацій. З часом локальна цивілізація втрачає риси порубіжності, розчиняючись в одній великій регіональній цивілізації. У Європі до країн порубіжної цивілізації можна зарахувати пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону, навіть Іспанію та Португалію. Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших більш специфічним способом розв'язання докорінних проблем способу життя, більш різноманітною (синтетичною) культурою. З одного боку, це позитив. А з іншого – інколи порубіжність стає негативом: можуть ускладнюватися механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати дестабілізуючою силою цілісності суспільства.

Усі порубіжні цивілізації (великі і малі) характеризуються незавершеністю свого історичного буття. Сучасна українська цивілізація перебуває в процесі становлення, основні її риси ще не до кінця визначилися, в ній ще живучі залишки субцивілізацій, до яких входили різні частини України – російської, австро-угорської, польської, османської⁷⁶⁹. Сьогодні доводиться

⁷⁶⁹ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Киев: Институт социологии НАН Украины, 2001. С. 341 – 431.

констатувати, що майже за тридцять років незалежності Україна не впоралася зі стратегічним завданням європейської, регіональної та субрегіональної інтеграції: успіхи на цих напрямках мали в основному інституційно-процедурний характер (Рамкова угода про партнерство і співробітництво з ЄС, Угода про асоціацію між Україною і Європейським Союзом, членство в Раді Європи, Центральноєвропейській ініціативі, ОЧЕС, СОТ, безвізовий режим тощо) ще належним чином не позначилися на конкурентних позиціях національної економіки. Більше того, перманентне геополітичне «розпуття», на якому перебувала Україна через відсутність національно-державного консенсусу та відповідної послідовної ідеології інтеграції до європейської та світової спільнот, призвело до наростаючого відставання не лише від передових і найбільш динамічних держав світу, а й від орієнтованих на європейські цінності держав-сусідів⁷⁷⁰.

Багато з того, що робиться в Україні з погляду інтеграції, все ще має лімітрофний, проміжний характер. До речі, що термін «лімітрофні держави» активно використовувався в європейській геополітиці міжвоєнного періоду. В політології це визначення дещо осучаснене і пов'язується з поняттям так званого «міжцивілізаційного поясу». В українській політології термін «лімітроф» стосовно України ввів до наукового обігу відомий український філософ, політолог і соціолог, член-кореспондент НАН України М. Михальченко, який визначає ним особливий, прикордонний стан України, вигідний країнам Заходу і Росії, оскільки дозволяє їм уникнути безпосереднього військового контакту на кордоні⁷⁷¹.

Ось характерні риси держави-лімітрофа, цілком властиві сучасній Україні: а) лімітроф не є самостійним суб'єктом геополітики, виступаючи об'єктом у геополітичній грі великих держав та інших акторів міжнародних відносин; б) внутрішня політика лімітрофа визначається його роллю в протистоянні геополітичних центрів сили і підпорядкована логіці такого протистояння; в) національно-державна зовнішньополітична ідентичність лімітрофа визначається його перебуванням на «санітарному кордоні», у прикордонній «сірій зоні» тощо, а тому формальне визнання суверенітету та державної самостійності супроводжується дефіцитом реального визнання лімітрофа («тонке» визнання, замість «щільного» визнання), як, наприклад, фактичне невизнання Росією права України на членство в НАТО.

Для лімітрофів «санітарного кордону» 20 – 30-х рр. ХХ ст. була характерна потужна етнічна мобілізація титульної нації, що виявилася в чітко

⁷⁷⁰ Піляєв І. Україна – 2012: проблема цивілізаційного та геополітичного вибору // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Вип. 18. Київ: ДАУ при МЗС України, 2012. С. 168 – 169.

⁷⁷¹ Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? // Людина і політика. 2000. № 3. С. 34 – 39;

заявленій і твердо обстоюваній національно-державній та етнополітичній ідентичності (Польща, Фінляндія, країни Балтії). Для нинішніх лімітрофів (Україна, Молдова, з істотними застереженнями Білорусь) характерні конфліктуючі етнополітичні та культурно-цивілізаційні ідентичності. Для України та Молдови це виявляється в різких коливаннях курсу внутрішньої (у тому числі культурно-гуманітарної) і зовнішньої політики: від квазіпроросійського, що спирається на пострадянську ментальність, до формально ультрапроєвропейського (насправді ж дуже далекого від європейських стандартів демократичності, верховенства права, етнонаціональної толерантності тощо).

Таким чином, Україна протягом майже всіх років незалежності залишалася «маятниковою» лімітрофною державою, «прикордонним швом-протокою» між цивілізаційними платформами Євросоюзу та Росії⁷⁷², і тільки після Революції Гідності і в ході війни Росії на Сході України остання визначилася у своєму геополітичному виборі. Для лімітрофності характерний пріоритет інституційних цілей над реальними національно-державними завданнями, як-то: домогтися «входження до СОТ», «членства в НАТО», «асоційованого членства в ЄС», etc, замість того, щоб висувати пріоритети структурних реформ, міжнародної конкурентоспроможності, стабільності і процвітання, підбираючи під них відповідні інституційні рамки та інструменти. Як відзначає відомий вітчизняний політолог проф. Г. Почепцов: «Матеріальне виробництво в лімітрофах відсувається на задній план порівнянню з іміджевими, культурними, споживацькими завданнями»⁷⁷³.

Лімітрофність була вигідна частині української політичної еліти: вона обмежує відповідальність за вироблення повнокровної національно-державної ідеології, звужуючи завдання національно-державної ідентичності простою, висунутою ще Л. Кучмою дихотомією «Україна – не Росія»⁷⁷⁴. В Україні фактично до анексії Криму домінувало сприйняття Росії як «значущого Іншого», забезпечення відмінності від якого лежить в основі міжнародної суб'єктності та зовнішньополітичної ідентичності України. З огляду на це будь-який інший зовнішньополітичний вектор сприймався в Україні насамперед як можливість урівноваження впливу з боку Росії, а вже потім мав наповнюватися конкретним змістом двостороннього співробітництва⁷⁷⁵. За цією логікою, незважаючи на глобальні ознаки гантінгтонського «зіткнення цивілізацій», зокрема краху політики мультикультуралізму в

⁷⁷² Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? С. 34 – 39

⁷⁷³ Інтерв'ю с профессором Георгием Почепцовым // Славянские вести. 2005. 18 – 24 апр. – № 13 (59). С. 9.

⁷⁷⁴ Кучма Л. Украина – не Россия. Москва: Время, 2003. 560 с.

⁷⁷⁵ Огризко В. Нова Росія, стара Маломосковія... / День. 2012. № 43, 13 березня/
URL: <http://www.day.kiev.ua/224984#>

Європі, Москва довго залишалася нашим найголовнішим викликом у всьому: історії, культурі, політиці, моралі⁷⁷⁶. Характерно, що Європа подібним чином усвідомлювала себе через сприйняття Сходу (у тому числі «Східної Європи») як «Іншого» ще в епоху Просвітництва⁷⁷⁷.

Разом з тим, треба мати на увазі, що в цивілізаційному вимірі Україна – це територія, країна (як єдність народу, природи і культури), а також суверенна, незалежна держава у Східній Європі, титульним народом і основним населенням якої є українці. Україну потрібно розглядати як етнонаціональну, соціокультурну, геокономічну та геополітичну реальність, основними складовими якої є українська природа, українська культура й український соціум⁷⁷⁸. За своїми основними соціопараметрами Україна розвивається як плюралістичне, європейськи орієнтоване суспільство, переважна частина її населення ідентифікує своє походження від Київської, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав, укорінених у європейські цінності із традиціями самоврядування, поваги прав і гідності особистості, приватної власності, багатокультурним та багатоконфесійним середовищем проживання. Ординська традиція управління ніколи не була для України органічною. У цьому плані Русь-Україна, Запорозька Січ, Гетьманщина, діяльність Києво-Могилянської академії, Кирило-Мефодіївського братства традиційно виступали лібертаріанською альтернативою євразійсько-ординській, авторитарно-деспотичній формі державного багатонаціонального об'єднання навколо Московського царства. У пострадянську епоху ці принципи відмінності знову стали очевидними.

Україна має багатообіцяючий потенціал для формування власної цивілізаційно-культурної моделі розвитку, що спирається як на традиції східнохристиянської та центральноєвропейської культурної спадщини, пасіонарно-інноваційний потенціал нової української мови та культури, так і на глибинну спадщину праматеринської дохристиянської культури українських земель, що сягає корінням VI – V тисячоліття до н. е., і заклала архетип українського міфу, орнаменту і народного побуту, одним із найяскравіших проявів якої є Трипільська культура. Отже, Русь-Україна має стати сакральним знаком ідентичності української нації, її прадавня історія, культура, вірування, традиції – стрижнем об'єднання всього світового українства.

Концепція Руси-України відтворює багатовіковий національний код українського народу, повертає органічний зв'язок, наступництво епох, робить

⁷⁷⁶ Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 560 с.

⁷⁷⁷ Піляєв І. Україна – 2012: проблема цивілізаційного та геополітичного вибору. С. 169 – 170.

⁷⁷⁸ Кононенко П., Кононенко Т. Україна в нас одна. Кн. 3. Тернопіль: Джура, 2015. 664 с.

наш народ не лише політичною, а й справді історичною нацією. Ідея, культура, ідеали та цінності європейської Русі-України здатні створити, по суті, потужну Soft Power на просторі Східної Європи, спроможну масово завойовувати серця і думки патріотів як усередині України, так і створити мільйони ідейних друзів і симпатиків нашої держави як у Європі, так і на всьому постсовєтському просторі⁷⁷⁹.

Цивілізаційний поступ України в Європу неможливий без декомунізації суспільного і політичного життя нашого суспільства. Новий етап реальної декомунізації почався після Революції Гідності. Те, що в Україні на центральних площах донедавна стояли пам'ятники Леніну, а населені пункти та вулиці були названі прізвищами комуністичних діячів, які доклалися до знищення мільйонів українців, не просто абсурд, а злочинна недбалість усіх попередніх керівників держави. По суті, декомунізація розпочалася стихійно саме під час Євромайдану, коли протестувальники 8 грудня 2013 року скинули пам'ятник «головному» ідеалу – Леніну, що стояв у центрі Києва. Після цього стихійний ленінопад пройшовся всією Україною. Як наслідок уже неминучих процесів, Верховна Рада України 9 квітня 2015 року ухвалила пакет законів про декомунізацію країни. Організацію втілення їх у життя покладено на Український інститут національної пам'яті, який очолює відомий історик Володимир В'ятрович, та місцеві адміністрації.

Після ухвалення декомунізаційних законів політика зміни історичного нарративу та формування культурної пам'яті набула офіційного та цілеспрямованого характеру. Цей процес мав об'єктивне підґрунтя, його каталізатором стали події Євромайдану, а ще, навіть більшою мірою, – російська агресія проти України – анексія Криму та війна на Донбасі, адже ухвалення декомунізаційних законів породжене війною – не тільки збройною, а й пропагандистсько-маніпуляційною.

Особливістю та водночас складністю процесів трансформації у сфері історичного знання та колективної пам'яті є те, що вони відбуваються в умовах військово-політичного та світоглядно-ідейного конфлікту, будучи, по суті, частиною інформаційної війни, в якій Україна протистоїть політичним проектам Росії. Оскільки ці проекти мають на меті повернення України в сферу політичного та ідейного впливу Росії й являють собою гібридні форми російської імперської та совєтської політичних моделей під дахом релігійної концепції «руського міра», декомунізація в Україні стає важливою частиною цього протистояння. По суті, вона має на меті остаточний розрив ідейного зв'язку з комуністичним минулим, у т. ч. у його символічних формах – у

⁷⁷⁹ Піляєв І. Україна – 2012: проблема цивілізаційного та геополітичного вибору. С. 171 – 172.

топоніміці і місцях пам'яті, та вихід з-під його впливу. Вихід України із советського простору та вироблення власного бачення минулого є, таким чином, і важливим елементом ментальної картографії, і формою інформаційного та ідеологічного протистояння зовнішньому агресору та внутрішнім агентам його впливу. Це подвійне завдання надає означеним процесам особливого звучання й дозволяє говорити про декомунізацію як водночас про форму деколонізації історичної – а відтак і політичної – свідомості українців. Зовнішні військово-політичні умови, на тлі яких відбувається декомунізація, надають цьому процесу певних особливостей і водночас викликають певні труднощі, наслідком яких є у т. ч. критика названих процесів. Однією з головних особливостей декомунізації є порівняно короткі терміни, під час яких вона здійснюється, принаймні у її «зовнішніх» формах – тож необхідно враховувати різницю між зміною назви та мисленням.

Нині офіційна політика декомунізації спрямована на вироблення національного історичного нарративу шляхом відмови, насамперед, від негативної спадщини тоталітарного минулого: фальсифікації історії, її комунізації⁷⁸⁰, від спогадів про злочини цього режиму в топоніміці та інших місцях пам'яті, насамперед – у пам'ятниках. Водночас має місце творення нової консолідованої картини минулого, яка б включала власний пантеон національних героїв. В основі національної політики пам'яті лежить процес українського державотворення та боротьби за незалежність, а серед кроків, зроблених у цьому напрямі – намагання поєднати різні явища, які донедавна видавалися конфронтаційними⁷⁸¹.

Йдеться про механізми впливу минулого на способи мислення та соціальні структури, тобто про історичну пам'ять. Історична пам'ять – сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле⁷⁸². Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле як основи самоідентифікації. Без історичної пам'яті неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді стереотипів в історичній свідомості народу. Одним із її виявів є спогади учасників історичних подій, їхні усні перекази, письмові свідчення. Своєрідним арсеналом історичної пам'яті є архіви, музеї,

⁷⁸⁰ Калакура Я. Методологічні засади декомунізації української історіографії // На межі між Сходом і Заходом. Вип.3. Львів, 2018. С.229 – 241.

⁷⁸¹ Кобченко К. Декомунізація в Україні: постколоніальний контекст // Українознавчий альманах. 2016. Вип. 19. С. 66 – 67.

⁷⁸² Цит. за: Довгалюк І. Переосмислення історичної пам'яті радянського періоду в Україні // Публічне управління: теорія та практика. 2014. Вип. 4. С. 195.

бібліотеки. Пам'ять, свідомість, історія взаємозумовлені і взаємозалежні⁷⁸³. Варто зазначити, що серед дослідників немає єдиної думки стосовно визначення сутності поняття «історична пам'ять». Так, на думку академіка П. Тронька, історична пам'ять – це сфокусована свідомість, що відображає особливе значення і актуальність інформації про минуле у тісному зв'язку із сучасним та майбутнім. Це вираження процесу організації, збереження і відновлення минулого досвіду народу для можливого його використання у діяльності людей чи для повернення його впливу до сфери суспільної свідомості. Водночас, як засвідчує досвід, у певні періоди розвитку суспільства внаслідок об'єктивних чи суб'єктивних причин історична пам'ять актуалізується стосовно певних історичних подій. Така актуалізація пов'язана із важливістю генетичного зв'язку історичного досвіду і сучасних подій та суспільних процесів⁷⁸⁴.

У монографічному дослідженні П. Ситника й А. Дербак стверджується, що історична пам'ять відіграє особливу роль у формуванні національної самосвідомості. Вона не лише фіксує величезну кількість подій, а й синтезує, сплітає їх у єдине цілісне мереживо національної історії, де кожен факт, подія займає свою ціннісну нішу. Відбувається своєрідне сортування надбаного досвіду на позитивний, що належить засвоювати і примножувати, і негативний, який слугує застереженням. За цього історична пам'ять виступає не «німим свідком минулого», а «живим збудником людської волі» й водночас дороговказом, орієнтиром доцільної активності⁷⁸⁵. В. Масненко зазначає, що під історичною пам'яттю розуміють суто спеціалізовану частину культури⁷⁸⁶. Вона включає не лише історичні знання, а насамперед і здебільшого певну систему ціннісних суджень для орієнтації в теперішньому. Культурний аспект історичної пам'яті охоплює національні цінності і передусім традиції, звичаї, а також духовну культуру загалом⁷⁸⁷.

Трагедії, які переніс український народ у минулому столітті під час перебування України в складі кривавої «тюрми народів» Советського Союзу, спричинили появу негативних явищ у структурі історичної пам'яті: історичної

⁷⁸³ Горак Г. Пам'ять історична // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. для студ. вузів / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2002. С. 281.

⁷⁸⁴ Тронько П. Інститут національної пам'яті як засіб зцілення від пострадянської ментальності // Дзеркало тижня. 2005. № 45 (473). 19 – 25 листопада.

⁷⁸⁵ Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні. Київ: НІСД, 2004. 226 с.

⁷⁸⁶ Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. 2002. № 5. С. 49 – 62.

⁷⁸⁷ Довгалюк І. Переосмислення історичної пам'яті радянського періоду в Україні. С. 195 – 196.

травми, історичної амнезії, квазіісторичної пам'яті, фобій, історичних міфологем, відчуття історичної кривди та безвиході і, як наслідок, – історичної шизофренії, що виявляється в існуванні суперечливих моделей історичної пам'яті. Як зазначав Ю. Римаренко, – підміна пам'яті – це чи не найбільший злочин тоталітарного режиму⁷⁸⁸.

Аналіз тоталітарного суспільства дає підставу стверджувати, що важлива частина пам'яттєвих смислів, які сприяють формуванню нації і національної держави, витіснялася у сферу забороненого, тобто у сферу замовчування і перекручування історичних фактів. Як наслідок, кожне залежне суспільство, і українське зокрема, зіштовхнулось із негативним явищем колективної травми, яка, на думку Л. Нагорної, «залишає на колії історії сліди незбагненого. На історичній колії часового порядку вона викарбовує розломи й розриви»⁷⁸⁹.

Вплив історичних травм згубно відобразився на історичній свідомості українців, що спричинило амбівалентність історичної пам'яті та появу декількох моделей ідентичності. Зокрема, В. Артюх виокремлює три типи історичної пам'яті в сучасній Україні: українську, російську та советську⁷⁹⁰. Варто зазначити, що між цими моделями пам'яті існують нездоланні розбіжності, проте дві останні моделі є близькими за своїми сутнісними рисами. Формування української моделі пам'яті ускладнюється розмитістю національної ідентичності та руйнуванням досвіду передачі пам'яті поколінь як на колективному, так і індивідуальному рівні⁷⁹¹.

Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців та їх примирення. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок та стереотипів, формування об'єднавчої системи цінностей. За визначенням А. Киридон, посттоталітарна пам'ять базується на актуалізації «репресованої пам'яті», «пригадування» забутих імен, подій і дат, «реабілітація пам'яті»⁷⁹². Цілеспрямована державна політика пам'яті здатна сприяти реінтерпретації історичних подій і їх репрезентації у нових культурних формах: монументах, меморіалах,

⁷⁸⁸ Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. Київ: Юрінком, 1995. С. 105.

⁷⁸⁹ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 128.

⁷⁹⁰ Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. URL: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11

⁷⁹¹ Гурик М. Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2016. Вип. 11. С.26.

⁷⁹² Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини». Вип. 3. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 112.

ландшафтах, музеях, архівах, кіно, різних жанрах усних історій та біографічних конструкціях.

Особливо активну позицію у сфері історичної пам'яті і політики пам'яті в сучасній Україні відіграє Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Варто зазначити, що основні зусилля УІНП зосереджені на подоланні тоталітарного минулого (десовєтизація), дослідженні та популяризації української історії, фіксації в національній пам'яті новітніх подій – Майдану та війни з Росією. За порівняно короткий час науковцями інституту було реалізовано низку важливих проєктів, що спрямовані на прощання українців з комуністичним минулим та конструюванням нового проукраїнського світобачення в контексті європейської історії. Зокрема, як уже згадувалося, УІНП спільно з громадськістю підготував основні тези чотирьох законів про декомунізацію, які були ухвалені 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України: про заборону пропаганди комуністичного та нацистського режимів, щодо відкриття архівів КДБ, ушанування борців за волю України у ХХ ст., увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Декомунізація України передбачала здійснення таких вагомих кроків, як перейменування 240 населених пунктів і вулиць, які були названі на честь комуністичних діячів. Зміна назв вулиць у руслі комеморативної практики забезпечує, по-перше, зв'язок між поколіннями українців, а по-друге, дає змогу послідовно сформувану україноцентричну модель історичної пам'яті, очищену від імперської та особливо комуністичної історичної спадщини⁷⁹³.

Характерно, що перші спроби позбутися деяких елементів совєтської політичної системи розпочалися в Україні ще в період хрущовської «відлиги», критики культу особи Сталіна та «перебудови». Реконструкція радянської історичної спадщини пройшла щонайменше чотири етапи. Перший етап можна датувати рубежем 1989 – 1990-х рр., коли місцеві ради Донеччини й Луганщини зініціювали перейменування міста Жданова на Маріуполь, а Ворошиловграда – на Луганськ, відповідно. На другому етапі, після проголошення незалежності України, Президія Верховної Ради України своїм Указом від 30.08.1991 року позбавила КПУ статусу легальної політичної партії, а її власність передала на баланс місцевих рад. Загалом протягом 1990 – 1993 років, переважно на Заході України (вперше у м. Червонограді

⁷⁹³ Гурик М. Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті. С. 27.

Львівської обл.), було повалено майже 2 тис. пам'ятників і постаментів тоталітарної доби, а в 1994 – 2004 роках ще близько 600 у Центральній Україні⁷⁹⁴.

Якщо місцева влада Галичини та частково Волині схвально ставилася до спроб партій та громадських організацій правого гатунку перенормувати історико-культурний контекст, то за межами цих регіонів десовєтизація відбувалася повільно й без ентузіазму з боку органів місцевого самоврядування. Практично всі 1990-ті роки відзначалися певним електоральним тріумфом лівих сил, а також наміром президента Л. Кучми здійснювати політику обережного лавірування. Третій етап десовєтизації припав на час президентства В. Ющенка. Ініційований ним Закон «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» (2006), який установив юридичну відповідальність за заперечення факту Голодомору як геноциду (термін «Геноцид-Голодомор» імпліцитно ототожнює це явище) та стимулював політичне пожвавлення правих радикалів з ВО «Свобода», підготував належне підґрунтя для організованого демонтажу пам'ятних знаків більшовикам, визнаних виконавцями політики голоду в Україні. Саме тоді за ініціативи громадських організацій було створено в Києві Комітет декомунізації. Його представляли: Всеукраїнське об'єднання «Свобода», УНА-УНСО, ВО «Тризуб» імені Степана Бандери, ГО «Люстрація», Асоціація дослідників голодоморів в Україні, Товариство «Меморіал» імені Василя Стуса, Оргкомітет Міжнародного суду над злочинами комунізму, ОУН, ВО «Просвіта», Спілка офіцерів України, МНК, Студентське братство та інші українські праві партії та громадські організації, а також громадський Комітет декомунізації⁷⁹⁵.

З погляду антропології, дуже важливо залучити до політики історичної пам'яті у посттоталітарному суспільстві якомога більше людей і соціальних груп, а її реалізація потребує цілеспрямованих дій, послідовних меморативних практик на загальнодержавному рівні. Тобто, головними суб'єктами політики пам'яті мають стати державні інституції, політичні партії та громадянське суспільство загалом.

Українці наполягають на удосконаленні системи державних і національних символів, які б сприяли, по-перше, подальшому витісненню тоталітарних засобів впливу на колективну свідомість, а по-друге, внутрішньо-національному примиренню. Одним із таких символів уже стала квітка маку, яку було обрано для вшанування пам'яті українців, котрі загинули під час Другої світової війни. Червоний мак – це традиційний для України символ скорботи, що оспівується в народних думах як образ пролітої козацької крові.

⁷⁹⁴ Декомунізація // Український Інститут національної пам'яті (Інфографіка). URL: <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>.

⁷⁹⁵ Назва з екрана. URL: <https://www.unian.ua/society/240795-komitet-dekomunizatsiji-vimagae-demontuvati-pamyatniki-leninu.htm>

Водночас мак – це прийнята в Європі емблема пам'яті жертв Першої та Другої світових війн. Наявність героїчного минулого, яке солідарно визнається й усвідомлюється членами однієї спільноти, є основою її усталеності та ідентичності. На цьому наполягав британський етносоціолог Е. Сміт, говорячи, що «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізація братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих спільноти, – ось головні функції національної ідентичності...»⁷⁹⁶. Героїчні постаті уособлюють усіх, хто творив, захищав, виборював, прокладав шлях у майбутнє своєму народові. Євромайдан і війна Росії проти України на теренах Донбасу кардинально змінили національну свідомість українців і вивели на перший план нових героїв і нові символи, що здатні об'єднати українців. Сьогодні формується національний пантеон героїв, які визнаються в усіх регіонах нашої держави, що є важливим для становлення етнополітичної нації зі спільною історичною пам'яттю. Такі постаті, як Сергій Нігоян, Михайло Жизневський, Роман Сенік, Юрій Вербицький та інші, які загинули на Майдані, тисячі патріотів, котрі поклали своє життя за незалежність України на Сході, стали загальнонаціональними героями, «чий голос», за твердженням А. Міцкевича, «слухати треба»⁷⁹⁷.

Таким чином, реформування колективної пам'яті українців в її антропологічному вимірі є частиною цивілізаційного поступу України. Вона охоплює необхідність відповідей на виклики різного характеру, спрямовані на декомунізацію суспільства і очищення його від тоталітарної спадщини. Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців і їх примирення. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок і стереотипів. Результатом цієї діяльності має бути сформована об'єднана система цінностей як основа україноцентристської моделі історичної пам'яті.

5.3. Українська особистість і постсовковий синдром

Сучасна наука трактує «особистість» як стійку систему соціально значущих рис, що характеризують особу як члена того чи іншого суспільства або спільноти. Поняття «українська особистість» характеризує суспільну сутність української людини, пов'язану зі створенням та засвоєнням

⁷⁹⁶ Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.

⁷⁹⁷ Гурик М. Декомунізація як шлях побудови україноцентричної моделі історичної пам'яті. С. 28.

різноманітного досвіду у відповідних сферах суспільного життя. Звичайно, поняття «особистість» не тотожне концепту «людина», воно вужче, адже коли йдеться про особистість, то мають на увазі суспільну сутність і соціальні функції індивіда.

Доленосні зміни української особистості започаткували знакові події межі 1980 – 1990 рр., пов'язані з ухваленням Декларації про державний суверенітет та Акту проголошення незалежності України, а відтак з Помаранчевою революцією, Євромайданом і Революцією Гідності. Ці зміни мають дихотомний характер: з одного боку, відроджуються традиційні національні ментальні риси українців, понижені або спотворені в часи советського тоталітаризму, а з іншого, українська нація, кожен її індивід набувають нових якостей, зумовлених державотворчими та євроінтеграційними процесами, потистоянням російському неоімперіалізму. Однак національне відродження, повернення до питомих традицій українського народу наштовхуються на прояви неофеодалізму, маргінальності, архієзації та комунізації соціокультурного простору, суспільної свідомості та ментальності, тобто реанімацію міфів минулого, умисне консервування і наслідування негативних рис ментальності у професійній діяльності, поведінці, звичаях, мові, літературно-мистецьких стилях. Неофеодальні ментальності підігриваються олігархізацією, деморалізацією та деградацією частини суспільства, поширенням таких ганебних явищ, як синдром збагачення, злочинність, корупція тощо. Крім названих негативних рис, що проявляються в українському суспільстві, варто вказати і на таку особливість, як постсовковий синдром української людини.

У середині 80-х років ХХ ст. один з авторів цієї монографії, працюючи над докторською дисертацією, вперше потрапив у спеціальне відділення бібліотеки ім. В. Леніна в Москві. Опинившись там, був вражений, що навіть наявність спеціального допуску до секретних матеріалів не дозволила йому ознайомитися з наявними матеріалами. Виявилось, що на отримання кожної книги або статті, що зберігалися в сейфах, необхідно мати спеціальний дозвіл. Зрештою, розібравшись з тим, що саме сховано тут від советської людини, він був буквально приголомшений, що бібліотека відрізана від світової і власної культури: в орвеллівському спеціальному сховищі зберігалися праці великих мислителів, філософів і соціологів, советологічні дослідження на багатьох мовах світу, книги, видані російською та іншими мовами народів Советського Союзу за кордоном, праці дисидентів, «русофобські» твори К. Маркса і Ф. Енгельса, книги Л. Троцького, М. Бухаріна й інших «ворогів народу», величезна кількість післяреволюційної преси, включаючи більшовицьку «Правду». Глибоко вражений тотальною ізоляцією від культури, дослідник зрозумів, що отримав доступ до «клондайку» інформації, яка приховувалася від народу. Коли на початку 1990-х рр. ледь-ледь відкрилася завіса над

реаліями «совка» як системи, науковці вже в найдрібніших деталях знали й описували феномен «відбитих мізків», про що раніше писали не тільки О. Гаксі і Дж. Орвелл, але й мало не вся плеяда наших вітчизняних в'язнів, праці яких охоронялися в спецвідділеннях бібліотек і архівах КДБ.

Пізніше лауреат Нобелівської премії українського походження Світлана Алексієвич напише: «У комунізму був божевільний план – переробити “стару” людину, – вдалося... Можливо, єдине, що вдалося. За сімдесят з лишнім років у лабораторії марксизму-ленінізму вивели окремий людський тип – *homo soveticus*. Одні вважають, що це трагічний персонаж, інші називають його “совком”»⁷⁹⁸. О. Зінов'єв, який увів у широкий обіг поняття *homo soveticus*, констатував: «Більшість “гомо советікус” розпрощалася з комуністичними ідеалами, а стереотип поведінки виявився досить сумісним зі суспільством споживання. Однак між сучасним “гомо советікус” і західною людиною, як і раніше, прірва». Він вважав, що *homo soveticus* без опору сприймає суспільну патологію, несправедливість, абсурд, сирість життя. Відмирає відчуття людської гідності, зникає ініціатива і всі творчі процеси»⁷⁹⁹. Тому й досі живуть поряд з нами ті, хто не готовий визнавати злочини комуністичного режиму, ностальгує за рабством і страхом, мріє про диктатуру. Інколи це можуть бути навіть молоді люди, які народилися вже за часів незалежності, адже совок – це важка спадкова хвороба, яка може передаватися від батьків, дідусів та бабусь дітям і онукам. Водночас ця система поглядів усе ще залишається небезпечною ідеологічною зброєю в руках пропагандистів «руського міра». Щоб не повернулося жахливе минуле, щоб уникнути ризику стати жертвами російської пропаганди, необхідно знати основні ознаки совка.

Насамперед, це **рабська психологія**, небажання бути вільним, страх свободи, відсутність свідомої громадянської позиції, невміння і неготовність боротися за свої права, відстоювати честь та гідність. Це і синдром маленької людини, запопадливість перед щонайменшим начальством, боягузтво, готовність стати на бік сильного, не розбираючись, чи він має рацію. З цією психологією пов'язані **консерватизм**, коли свідомість людини повернена в минуле, а сама вона жаліє за минулим, ідеалізованим комуністичною пропагандою. Для неї характерне небажання змін, страх будь-яких реформ, підозріливе ставлення до технічного прогресу.

По-друге, це **патерналізм** (від лат. *pater* – батько), як система поглядів, що ґрунтується на ідеях опіки, виховання та контролю держави («батька») щодо народу («дітей»). З боку людей – відсутність віри у власні сили,

⁷⁹⁸ Алексієвич С. Час сэкандхэнд: канец Чырвонага чалавека. Менск: Логвінаў, 2014. 384 с.

⁷⁹⁹ Зиновьев А. Гомо советикус. Пара беллум. Москва: Московский рабочий, 1991. С. 157.

неготовність брати відповідальність за свою долю, очікування, що все має дати держава – безкоштовно і найвищої якості. Тому для совка є знаковими – «цар-батько», «батько народів». Совок мріє про стабільність, передбачуваність, державні гарантії, відсутність необхідності самому дбати про своє благополуччя. Він, як вередлива дитина, вважає, що «всі йому винні», не бажає важко працювати, вмикати мізки і аналізувати, які суспільні блага є реальними, а які – всього лише утопічна казочка для дорослих. Патерналізм є живильним середовищем для популізму безвідповідальних політиків.

По-третє, це *синдром «твердої руки»*, з яким пов'язані соціальний мазохізм, сталінізм, готовність жити в тоталітарній державі в умовах диктатури, масових репресій та відсутності свободи слова, демонізація спецслужб, перебільшення їхніх можливостей («вони знають усе»). Йдеться також про хворобливий пошук тієї сили, якій можна підкоритися і яка пояснить, як треба жити, у що вірити, кого ненавидіти. З усіх церков совок обере ту, в якій найбільшою мірою панує диктат, де в категоричній формі наказують, як діяти, проти чого протестувати, за кого голосувати. Якщо претендента на диктатора немає в своїй країні, совок шукатиме його в сусідній – аж до втрати державної незалежності. На побутовому рівні – культ «міцного керівника», брутального і матюкливого, на відміну від «нездари-інтелігента» в окулярах⁸⁰⁰.

По-четверте, *пошук зовнішніх і внутрішніх ворогів*. Створення образу ворога і боротьба з ним – одна з мало не головних рис совка. Для нього бажано, щоб у кожний окремих період був один, чітко означений об'єкт для ненависті. Все це відбувається в контексті чорно-білого сприйняття світу: правда і кривда, добро і зло, «наші» і «вороги». До речі, конструювання образу ворога – це одна з особливостей російської політики, пропаганди та історіографії⁸⁰¹. З цим відчуттям ворога пов'язана *ксенофобія* (від двох грец. слів – «чужинець», «незнайомиць» та «страх») – ненависть до чужинців, страх щодо будь-чого незвичного, дивного, культурно відмінного. Це й різке (до агресивності) неприйняття чужої культури, релігії, мови, способу життя. Наприклад, успадкована від комуністичних часів ненависть до США та Європи, расизм, антисемітизм, гомофобія, нетерпимість до іммігрантів, біженців, ромів, іноземців, будь-яких «особливих» людей.

По-п'яте, *страх і боягузтво*. Совки бояться всього – бідності, голоду і репресій; начальників, чиновників і спецслужб. Бояться говорити не ті слова,

⁸⁰⁰ Кириленко М. Совок: шкідливі стереотипи, згубні омани, світоглядні прогалини, безглузді упередження. URL: <http://fp.com.ua/articles/sovok-shkidlyvi-stereotyru-zgubni-omany-svitoglyadni-progalyny-bezgluzdi-uperedzhennya/>

⁸⁰¹ Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди // Україна – Європа – Світ. Вип.16. Тернопіль, 2016. С. 179 – 188.

підтримати не ту силу. Через тваринний страх і прагнення фізичного виживання совок підтримує тих, хто найбільше здатен вдаватися до злочинних дій та репресій. В уяві совка демонстрація лояльності до найбільш загрозливої сили має врятувати йому життя. Совок не здатен жертвувати собою (навіть частиною свого благополуччя та комфорту) заради ідеї⁸⁰².

По-шосте, **правовий нігілізм і соціальна пасивність**. Совок переконаний, що закони існують лише для того, щоб їх обходити (закон – як дишло...). А звідси поблажливе ставлення до корупції, визнання того, що сильні та багаті мають право обходити закони, бажання й самому потрапити до цього «кола обраних», мрія прорватися на «тепле місце». Совок вважає нормальним дурити державу, тягнути з роботи все, що «погано лежить», маніпулювати з податками та оплатою за комунальні послуги. Улюблена теза «Комуністи крали і нам давали». Дешеве критиканство, звичка лаяти керманців (якщо вони не викликають страху) і водночас нічого не робити для покращення своєї долі, життя громади, рідного міста, села, країни. Нерідко це і почуття зверхності та презирства до тих, хто діє (волонтерів, активістів), теоретизування, чому нічого не треба робити. Це відлуння «кухонного дисидентства» (інакодумства на словах у приватних бесідах), яке не передбачало жодних дій. Саме з типових совків складається «диванна сотня», яка розганяє в соцмережах «зраду» і не робить нічого суспільно корисного.

По-сьоме, це **невміння робити свідомий вибір, уніфікованість та безальтернативність, відсутність критичного мислення**, неготовність брати реальну участь у демократичному процесі, самостійно визначатися, нести відповідальність за свій вибір. За часів тоталітаризму були безальтернативні «вибори без вибору – в бюлетені вносилося прізвище лише одного кандидата від «блоку комуністів та безпартійних». Декілька поколінь звикли голосувати «як скажуть», тому й досі чекають, щоб усе за них вирішував хтось інший, щоб знайшлися ті, хто накаже, як діяти. Серед совків також багато «протівсіхів», які відмовляються від вибору взагалі, та «більшовиків», які бездумно обирають силу, що прогнозовано має перемогти.

Совка переслідує тяжіння до зрівнялівки, відмова від конкурентності, презирство до індивідуального, бажання, щоб навколишній світ був передбачуваним, рутинним і сірим, не лякав буйством кольорів, нестандартними особистостями, епатажними проявами. Це і мрія, щоб усі були однаковими, жили «правильно» і просто, мали примітивні і зрозумілі прагнення, типову поведінку. Несмак, відмова від власного стилю в одязі, зачісці, манері поведінки, страх виділятися, стремління сховатися в натовпі, бути «як усі», бажання до когось доєднатися, відчути себе частиною якоїсь спільноти – це

⁸⁰² Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. С. 429 – 443.

теж риси совка – людини колективу, натовпу, стада. Будь-яка незалежна людина, що здатна самотійно мислити, виявляти ініціативу, діяти на свій розсуд, викликає у совка шалене роздратування.

3-поміж інших рис, які характеризують пересічний образ совка, – це **пріоритет матеріального над духовним, неповага до приватної власності, гігантоманія**, байдужість до внутрішнього світу людини (і свого також), зневажливе ставлення до тих, хто мислить, шукає сенс життя, керується вищими ідеалами, має власну думку, готовий пожертвувати своїм благополуччям заради соціального прогресу. У совка все перемагає «шлунок» як гарантований мінімум для фізичного виживання⁸⁰³. Йому властива демагогія, пафосність, дешева риторика, гучні слова, за якими немає смислу, схильність говорити штампами, невміння продукувати ідеї, часом сліпа (на кшталт релігійної) віра в радянські міфи, небажання визнавати факти, свідчення очевидців, історичні дослідження. Відчуттям власної обмеженості совки намагаються компенсувати уявленнями про свою належність до чогось великого, потужного, загрозливого і переможного. Совки приписують собі вигадані чи перебільшені подвиги та успіхи, шкодують за належністю до імперії, що становила 1/6 земної кулі, захоплювала нові території, підкорювала народи. Гігантоманія виявляється також у бажанні розставляти величезні войовничі скульптури та статуї вождів. Совків переслідує хвороблива заздрість до заможних людей, вони виправдовують свою нездатність досягти матеріального достатку тим, що «всі інші крадії», «корупціонери». Звідси і бажання «все забрати і поділити» – за більшовицьким лозунгом «Грабууй нагробоване!».

Квінтесенція цих рис совка є **моральна нищість і культурна обмеженість**, агресивність, побутове хамство, нестриманість, лихослів'я, презирство до інтелігентності та гарних манер як до вияву слабкості. Совку властиві невихованість, відсутність такту, безпардонність, звичка втручатися в особисте і навіть інтимне життя інших, а також безлад і жахливі стосунки у сім'ї, нехлюйство у власній хаті і водночас – купа інтересу до життя інших, звичка всіх судити і повчати. Він схильний виправдовувати негідні вчинки «вищими інтересами», доцільністю, обставинами, тим, що «мета виправдовує засоби», «так роблять усі», тощо. Совок не є людиною честі, не дотримується слова, здатен надурити, принизити і при цьому агресивно доводить свою правоту⁸⁰⁴.

Крім того, для совка притаманна інфернальна суміш зі зверхності, підлості, дволикості, агресії. Деякі дослідники цього феномену вважають, що

⁸⁰³ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації.

⁸⁰⁴ Кириленко М. Совок: шкідливі стереотипи, згубні омані, світоглядні прогалини, безглузді упередження. URL: <http://fp.com.ua/articles/sovok-shkidlyvi-stereotypy-zgubni-omany-svitoglyadni-progalyny-bezgluzdi-uperedzhennya/>

важливою рисою совка є ірраціональна схильність до нульової продуктивності: якщо звичний ледацюга не хоче нічого робити, тому що йому ліньки витрачати свою енергію, то совок ладен з ентузіазмом будувати величезні потьомкінські села будь-якої складності і витрачати на них багато енергії. Але зробити щось справжнє або ефективне – нижче його гідності. Основне завдання совка, яке стало безумовним рефлексом, – збрехати, вкрати тощо.

Совку притаманне чорно-біле мислення, що видається ним за діалектичне. Він ділить світ на «своїх» і «чужих»: свої – високодуховні й інтелектуальні, чужі – погані, з низьким духовним розвитком. Совок представлений літературними персонажами: це «герої» О. Вишні, П. Глазового, С. Олійника тощо.

Тут доречно порівняння совків з персонажами демонологічного бестселера Г. Крамера і Я. Шпренгера «Молот відьом»⁸⁰⁵. Цей трактат, написаний у 1486 р., яскраво висвітлив психологію середньовічних недолюдків, які спаливали у вогні всіх, хто не вписувався у їх людодські правила. Совки і є героями нового «Молота», але вже не відьом, а сфінтовських ієху, що випали з еволюції і прогресу. Тому нинішній російській владі нічого не залишається, як стати на бік регресу, перетворивши величезні території на заповідник темного середньовіччя без майбутнього.

Мутація людини на совка підтверджується статистичними даними: низька народжуваність і тривалість життя, висока смертність, вічно кульгава економіка, недолуга медицина, відсутність мотивації праці і низька її продуктивність, злочинність і соціальна несправедливість. Історичний досвід свідчить, що перетворити країну на совок, а жителів на совків досить просто, а ось зворотний процес десовковизації вкрай складний навіть за наявності надзвичайних зусиль. Східні німці багато в чому залишилися совками і до сьогодні.

Совок і постсовок не навчені розпоряджатися власним життям, свідомо чи безсвідомо вважаючи, що «життя – ламаний гріш». Відчуття безправності, безпомічності і беззахисності вони намагаються будь-яким чином витіснити зі свідомості, але відчуття фрустрації все одно залишається. Звідси – підвищена агресивність, яка часто переходить на істерію. Постсовок напружено очікує повернення сильної руки, любить говорити про минулу могутність, соціалістичні завоювання і надзвичайну геополітичну катастрофу. Фактично він повторює всі помилки совка, безперервно наступаючи на ті самі граблі.

Маніакальна зацикленість постсовка на минулому відбиває лише його нездатність увійти в майбутнє. Постсовок реакційний, йому притаманна схильність до старого, яка часто вважається тільністю. Але психологи знають, що за старе схильні чіплятися люди обмежені, неспроможні брати участь у чесній життєвій грі.

⁸⁰⁵ Крамер Г., Шпренгер Я. Молот ведьм. Москва: Изд-во политической литературы, 1932. 357 с.

У читача може виникнути питання: чи варто приділяти таку увагу ментально-психологічним особливостям совка і постсовка? На наш погляд, не тільки варто, але й необхідно. По-перше, це дозволяє чітко усвідомити, від чого цивілізована людина має рішуче відмовитися. По-друге, і в сучасному суспільстві все ще багато залишається реальних носіїв совковості, і з цим теж треба рахуватися. Ось чому видається доцільним докладніше зупинитися на живучості синдрому постсовковості.

Крах колишньої економічної, політичної і соціокультурної системи створив для основної маси населення незалежної України радикально нову ситуацію, що характеризувалася нестабільністю і відсутністю правових, матеріальних і соціальних гарантій життєдіяльності. Перш за все, були ослаблені механізми соціального захисту, гарантована зайнятість, відносна стабільність цін і рівня життя. Випарувалися заощадження минулих часів. За згодою Президента України Л. Кравчука вся наявна грошова маса, що перебувала на збереженні громадян України, за одну ніч була вивезена в Росію. Еквівалент цієї суми в перерахунку на умовні одиниці становив 110 млрд американських доларів. Уявімо собі, які модернізаційні проекти можна було здійснити в Україні, якщо б були виставлені умови Росії за еквівалентним обміном? Багато раніше безкоштовних і порівняно дешевих соціальних послуг (хоча й дуже низьких за якістю) стали недоступними, посилилася нерівність у сферах охорони здоров'я, освіти, розподілу житла. Виникли небачені раніше феномени непрацюючих підприємств, невивільненої місяцями і роками заробітної платні⁸⁰⁶.

Особливо відчутні соціально-психологічні наслідки мала відсутність нових правил економічного і соціокультурного життя. Ліберальні українські реформатори не виявили бажання або здатності пояснити людям свою політику, нові принципи і завдання, покликані визначати віднині соціальну поведінку. Єдиним нормативним уявленням про виникаючий соціально-економічний порядок, який можна було зрозуміти з реформаторського курсу, був принцип конкуренції між індивідами, а найбільш заохочуваною якістю громадянина – особиста заповзятливість. За кілька років «невидима рука» перенесла вчорашню «совєтську людину» з жорстко організованого ієрархічного суспільства в царство безладу – хаотичний соціум, позбавлений чітких і обов'язкових правил гри. По суті, цій людині було запропоновано єдине правило: принцип індивідуального виживання і успіху, який відкрито пропагували багато прибічників ліберальних реформ, засоби масової інформації і реклама. Після краху державного контролю і захисту, коли підтримувані ним

⁸⁰⁶ Юрій М., Алексієвєць Л., Калакура Я., Удод О. Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний вимір. Тернопіль: Астон, 2012. С. 488 – 517.

колективістські цінності і практика перестали служити індивідам психологічною і моральною підставою, індивідуалізм кінцево перетворився в невідворотну життєву стратегію⁸⁰⁷.

Постсовєтське суспільство створило умови для розвитку кількох форм цієї стратегії. З одного боку, воно відкрило перед людьми небачені в советські часи можливості для індивідуального успіху, збагачення, соціального зростання і самореалізації особистості. З іншого – воно прирєкло широкі верстви населення на економічну і соціальну деградацію, передумови якої були закладені структурами планової економіки. В подібній ситуації глибокі відмінності в індивідуальних долях почали залежати від багатьох факторів, включаючи фізіологічні, психологічні й інтелектуальні дані індивідів, їх вік, стан здоров'я, рівень освіти і культури, сімейний і професійний стан, місце проживання і, нарешті, їх «соціальний капітал» – ті зв'язки, якими вони обзавелися при соціалізмі, ту «мережу» відносин, в яку вони були включені.

У загальному вигляді можна виділити три основні типи реакції українців на нову ситуацію: а) *пасивна байдужість*. Схильним до такої реакції притаманна психологічна установка на терпіння, досить звична для традиційної української ментальності. Для них характерні стан тривоги, безнадії або непевної надії на якісь об'єктивні позитивні зміни в майбутньому, а також виражена ностальгія за минулим, відчуття соціальної безпорадності. Притаманна цій категорії людей інерція колективістських цінностей впливає на їхні соціальні уявлення: вимушені обставинами орієнтуватися на індивідуальне виживання, вони сприймають таку ситуацію як гнітючу самотність; б) *активна адаптація*. Найбільш показова ознака схильності до цього типу реакції – енергійний пошук можливостей виживання або навіть успіху, відкритих новими соціально-економічними умовами, незалежно, чи зміна професії, перехід у приватний сектор економіки з відносно стабільною зарплатнею, або просто приробітки (часто на підставі неформальної, тіншової зайнятості). Наочний приклад активної адаптації проявляється в «човнярстві», однак її конкретні форми відрізняються значною різноманітністю; в) *орієнтація на максимальний індивідуальний успіх*. Серед його носіїв – «нові українці», легітимні і кримінальні підприємці, службовці і ті, хто робить кар'єру в керівництві великих фірм, в бюрократичному апараті, в пресі або в публічній політиці. Така орієнтація досить характерна для молоді – від студентів, які готують себе до престижних професій, до тих, хто живе на прибутки від кримінальної діяльності.

Посилення індивідуалізму – очевидний наслідок розвитку всіх названих типів реакції, але й одна з ознак традиційності українців. Більшою

⁸⁰⁷ Юрій М., Алексієвєць Л., Калакура Я., Удод О. Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний вимір. С. 488 – 517.

мірою це стосується тих, хто активно адаптується та орієнтується на максимальний економічний і соціальний успіх, але і терплячі, і пасивні все більше привчаються – об'єктивна ситуація змушує – розраховувати винятково на власні сили. Водночас часте поєднання в одних і тих самих людей протилежних орієнтацій становить одну з характерних особливостей постсоветського менталітету⁸⁰⁸. Крім фактору зміни колективної форми свідомості і соціальної поведінки на індивідуалістичний та наслідків, які прирекли людину на виживання, котрій дуже важко це вдається за відсутності патерналістської опіки з боку держави, постсоветська сутність проявляється часто-густо і в інших формах. Від початку комуністичний проект базувався на експлуатації ентузіазму тих, хто повірив, а також експлуатації соціально цінного людського матеріалу, сформованого у попередню епоху. Незалежно від свого ставлення до тоталітарної влади, основна маса людей чесно працювала тому, що інакше жити не могла. Люди, які сформувалися в нормальних умовах (в конкурентній ринковій економіці), виростили зі стійкого традиційного середовища, просякнуті з юних років етичними поняттями – до кінця життя зберігали високу трудову етику, професіоналізм, елементарну порядність. Ідеться про експлуатацію як перших, так і других, коли позитивна поведінка не тільки не нагороджується адекватно, але призводить до конфліктів з оточенням. Природа таких конфліктів заслуговує окремої уваги. Поряд з чесними працівниками в советському суспільстві завжди вистачало людей, орієнтованих на мінімізацію зусиль і максимізацію соціальних благ. Зрозуміло, що такий тип людей був опонентом чесного працівника, оскільки заперечував його і намагався вижити за чужий рахунок.

Советська влада від початку орієнтувалася не на міцного господаря, а на соціальні низи, особливо на селі. Серед незаможних були й чесні працівники, але був і значний прошарок, далекий від працелюбства. Швидко зрозумівши для себе ситуацію, що склалася, найактивніші пішли назустріч новій владі. У статусі комбідівця (досить детально описаного М. Стельмахом у його романах) і свідомого пролетаря, що вирвався нагору в місті, вони могли гнобити справжнього господаря, нищити його господарство, наживатися на ньому⁸⁰⁹. Інший аспект пов'язаний з тим, що на всіх етапах існування тоталітарної системи працівник перебував у ситуації, коли він був вимушений брехати і приписувати (інакше не закриють наряди і не отримаєш зарплатню), красти колоски для того, щоб діти не померли з голоду, тягнути з роботи дерев'яні обрубки для пічки, оскільки дрова населенню не продавалися, красти в колгоспі соломку, тому що кормів для худоби не купиш і т. д. Це стало

⁸⁰⁸ Андрущенко В., Губерський Л., Михальченко М. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. Київ: Генеза, 2006. С. 601 – 648.

⁸⁰⁹ Іванченко Р. Історія без міфів. Київ: МАУКП, 2004. С. 358 – 401.

мало не універсальним і повсюдним явищем, охоплювало міста і села, проникало у життя всіх верств советського суспільства. Советська система господарювання, модель правовідносин і соціальних практик склалася таким чином, що брехня, порушення законів і підзаконних актів, а також приписки були необхідною умовою існування кожного, хто був утягнений у реальне життя.

Аналізуючи подвійне дно успадкованого советського психотипу, слід нагадати, що він формувався на неписаному кодексі поведінки (навіть після затвердження так званого Кодексу будівника комунізму), який передбачав жорсткі правила гри: є простір «правильних» декларацій і советських ритуалів; і є простір реальної діяльності, регламентований абсолютно іншими, досить непривабливими нормами, що дозволяв більш або менш успішно існувати в заданих умовах. Усвідомлення і прийняття цієї реальності нічого, крім цинізму, не породжувало. Погоджуємося з дослідниками, які вважають, що з цього не варто робити висновок, ніби в тоталітарному суспільстві не було чесних і порядних людей. Зрозуміло, були. Однак усвідомлюючи реальність, вони оберегали себе: чесно працювали і жили відповідно до традиційних принципів моралі, не претендуючи на особливу турботу за загальну справу. Ці люди вимушено здійснювали необхідні компроміси і мінімізували свою участь у нечесних діях. Вони ставилися до влади скептично. По суті, то була внутрішня еміграція.

Поряд з названою категорією людей жив і «нормальний» середній обиватель, конформіст, що прилучався до правил гри, не замислюючись над чимось серйозним, переймався своєю кар'єрою, статком, сім'єю. Важко відповісти на питання: наскільки ці люди вірили в те, що декларувала влада. Для цієї категорії імператив «бути як всі» обмежений і неподоланий. Там, де прокинувся особистісний початок, належність до домінуючої більшості безальтернативна. Обиватель легко засвоював правила гри: підтримував і схвалював, таврував і висловлював відданість, коли потрібно, перекладав роботу і відповідальність на іншого, розтягував усе, що погано лежало. Зазвичай свідомість таких людей не спроможна побачити логічну і моральну проблему, що виростала з кричущої дистанції між словами і справами. Всі так роблять. Тим більше, зазначена категорія становила більшість суспільства в умовах кризи комуністичного проекту.

Тут варто зауважити, що так звані советські активісти, на яких спиралася влада, в постсталінські часи зазнали певної еволюції. Якщо в перші десятиліття «ідейні» становили суттєву частину політичного класу, то внаслідок руху спротиву більшість «начальства» середньої ланки представлена енергійними і достатньо амбітними людьми кар'єрно-конформістського типу орієнтації. Від звичайного обивателя вони відрізнялися мірою

суб'єктності і вищою становою позицією. Більш широкий кругозір і притаманні будь-якому управлінському апарату навички аналізу робили цих людей циніками.

З двох перерахованих груп – типових советських обивателів і типових управлінців у часи брежнєвщини і горбачовської «перебудови» виділявся найбільш енергійний і амбітний прошарок, який формував нові якості советської ментальності. Її представники використовували найменші можливості для власного збагачення, перш за все активно засвоюючи ті ніші, які і через специфіку соціалістичного суспільства залишалися «порожніми». Вони крали у держави і колгоспів сировину і матеріали, виготовляли у тіні дефіцитну продукцію, торгували нею через дрібні торговельні точки і кіоски, залучалися до сфери послуг, ремонту квартир, до організації похоронів і виготовлення пам'ятників, паралельно продукували і реалізовували порнопродукцію, продавали наркотики тощо. Щодо інтелігенції, то здебільшого вона намагалася триматися подалі від цього прошарку, демонструючи житейську обережність у спілкуванні з людьми, що знаходилися в полоні криміналітету, дистанціюючись від них з морально- етичних міркувань.

А щодо психології обивательського й управлінського прошарку, то він представляв советський проект, але найчастіше підсвідомо працював на його руйнацію. Проростаючи через асфальт, в який була закатана реальність, нові суспільні відносини заперечували систему і проробляли ескізи історичної альтернативи. Голова облвиконкому чи райвиконкому, в кишеню якого надходила данина від цеховиків, або офіцер міліції, який прикривав бандитський бізнес, не тільки втілювали певний етап деградації і переродження соціалістичного проекту, але й підсвідомо працювали на його згортання.

Чому ми так докладно зупинилися на постсоветських характеристиках різних категорій партійно-советської номенклатури, профспілкових і комсомольських активістів? Річ у тому, що після відновлення незалежності України ці прошарки перетікали у нову систему. Як уже говорилося, на початку 1990-х років розгорнувся дивовижний процес – «червоні директори», найрізноманітніші начальники, представники партійно-державної номенклатури кинулися розтягувати соціалістичну власність. Як результат, велика питома вага цієї власності була «приватизована» названими верствами у приватну власність. Там, де приватизація об'єкта управління була неможлива, наприклад, в армії, «загальнонародне» добро спускалося наліво, передавалося в спеціально створені кооперативи і підсобні підприємства, просто розкрадалося.

Обмін влади і розпорядчих функцій на власність – основа утаємниченого суспільного договору, на підставі якого колишня еліта здала стару ідеологію і не прийняла новий суспільний устрій. Доба Л. Кучми – це

суспільний грабіж країни, народу, що набув тотального продовження при його ставленнику В. Януковичу: почалася загальна криміналізація і олігархізація суспільства. Почалося утвердження тієї кримінально-злодійської ментальності, яка зародилася в тоталітарні часи і посіла, на жаль, панівну нішу в незалежній Україні. Крах комуністичного експерименту продемонстрував велич і «незнищенність» людської природи. Йдеться не про моральну велич; ця субстанція за визначенням може бути чесною небагатою, а про той сегмент, який, відповідно до біологічної систематики, належить до розряду всеїдних.

Розглядаючи совковий синдром, не можна оминати ті явища і події, що мали місце на Сході України. Аналітичну розвідку у цьому ключі зробив М. Смуток, наголосивши, що проблему варто шукати не тільки в русофільстві, тяжінні до сепаратизму і хто перший заселився на цих теренах, а в умовах, в яких мешканці цих регіонів перебували, починаючи з імперських часів і сталінської індустріалізації⁸¹⁰. Дослідники «донбаської совковості», регіоналізму і сепаратизму зосереджуються на таких явищах: по-перше, Донбас упродовж двох століть був «плавильним котлом», де змішувалися різноманітні етнічні, мовні, релігійні, культурні традиції. Як люди з різних теренів Російської імперії, часто-густо навіть із місць позбавлення волі. Російський і кримінальний суржик та авторитарно-злочинний тип нової міської ментальності розмивав і нівелював етнічну належність. По-друге, на відміну від європейських міст, Донбас не пройшов етап «міського ренесансу», місто регіону було типовим продуктом запізнілої модернізації за умов гіпертрофованої індустріалізації. За своїм внутрішнім змістом модернізація Донбасу залишалася незавершеною, неповноцінною, вихолощеною, він ніби застряг у ХІХ ст. за своїми соціально-нормативними та ціннісними орієнтаціями, життєвими орієнтирами та способом життя. По-третє, тяжкі умови праці, відірваність від традиційного селянського простору, як правило українського, складна криміногенна обстановка примушувала людей об'єднуватися у земляцтва. Відтак переважна більшість населення, відірвавшись від селянської громади, її традиційного світогляду і українських цінностей, потрапила в маргінальний стан. Адаптуючись до нового середовища, ці люди опинилися в умовах симбіозу міських і сільських традицій феодального типу.

Саме процеси індустріалізації, пов'язані насамперед з розвитком металургійної і вугільної промисловості, зумовили специфіку цього регіону, про що детально писав історик Гіроакі Куромія. Процес освоєння краю він порівняв з американським Диким Заходом, зі складними умовами життя,

⁸¹⁰ Смуток М. Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://newzz.in.ua/politic/1148853452-donbaska-identichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

злиденністю, постійною небезпекою для життя, пов'язаною з особливостями праці шахтаря та металурга, безжальною експлуатацією і майже повною відсутністю соціокультурного середовища. Крім того, на відміну від Європи, в Донбасі не відбулося становлення органів місцевого самоврядування. З часу індустріального освоєння краю монопольні позиції захопила «Новоросійська спільнота» (якою керувало керівництво заводу Юза, у власності якого був увесь Донецьк!), яка не тільки володіла активами, а й регулювала всі аспекти життя міста. Населення не брало участі в муніципальній діяльності, не обирало владу, не несло відповідальності за підтримання ладу в місті. Це блокувало розвиток громадянського суспільства. За советських часів розквітли патерналістські за змістом і патронально-клієнтські за структурою відносини⁸¹¹.

Оцінюючи систему суспільних відносин, життєву атмосферу Донбасу, автори звернули увагу на таке: брак культури, тяжка фізична праця, втрата етнічності, гнітюча фабрично-заводська система й інші фактори сформували типаж мешканця краю – образ заробітчанина, людини, що не має власної історії і традиції, сталих гуманістичних цінностей, особи, що була налаштована ставити матеріальні цінності понад ідеальні та духовні, що значною мірою викривленими настановами створює навколо себе певну маргінальну культуру, яка, з одного боку, є суцільним відокремленням тутешніх мешканців від традицій та цінностей інших культур, а з іншого – утвердженням специфічного виміру існування в площині буттєвої тимчасовості, відчуженості людей від творчої праці, влади, культури, історії⁸¹². Таким чином витворилася регіональна ідентичність зі своєю ментальністю, яка серед ієрархії інших стала домінуючою.

Ця регіональна ідентичність на Сході України, тісно пов'язана зі советською ідентичністю, протиставляла себе традиційній українській. У советські часи Донбас був найшанованішим з огляду на його внесок у важку промисловість та оборонний комплекс. Але 1990-ті роки принесли віяння капіталістичного буття й поставили типового мешканця Донбасу між вибором: або працювати на запропонованих власниками монополій непаритетних умовах, або померти з голоду. Саме цим і скористалися олігархічні фінансово-промислові групи, які в умовах гострої соціально-економічної кризи вдалися до маніпуляції свідомістю і

⁸¹¹ Головка В., Якубова Л. Конфлікт на Донбасі // 25 років незалежності: нариси історії творення нації і держави. Київ: Ніка-Центр, 2016. С. 638 – 696.

⁸¹² Пасько І., Пасько Я., Коржов Г. Плавильний басейн донецької ідентичності // Критика, 2006. Т. 9. №107. С. 2 – 5; Донбас в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В. Котигоренко (керівник), О. Калакура, М. Панчук, О. Рафальський та ін. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.

поведінкою людей. Створення монозаводських міст лише посилювало владу й авторитет керівників підприємств. Такі форми патронально-клієнтальних відносин перетворювало робітників ледь не на кріпаків.

Ситуація загострилася після того, як Росія взяла курс на відтворення Союзу, хай навіть у його символічних рисах (згадаймо відновлення союзного Гімну, гасла «збирання земель», «двополюсний світ»), коли на зміну ліберальним почалося відтворення старих стереотипів, заявили про себе проросійські настрої. Обивателі вважали, що тільки Росія може повернути пріоритетність розвитку Донбасу в совєтські часи. Усе це породжувало ситуацію «тутейшості», яку добре описав білоруський науковець І. Чарський, розглядаючи Донбас як частину великого прикордоння постсовєтського простору між Росією та ЄС, де існують нечіткі ідентичності усталеної необхідності в одному ряді з Білоруссю, Кримом, Закарпаттям та Придністров'ям. Домінування територіальної (земляцької) компоненти і креольська культура місцевого буття, зведена в позитив (Донбас – «донор України»), популістська «мешковщина» в АРК Крим, створення бази сепаратистських політтехнологій на Закарпатті, підтримуваних такими одіозними фігурами, як І. Різак чи В. Медведчук, зрештою, і підтримка на Донбасі В. Януковича, незважаючи на його судимості. У вказаних регіонах спільним було позиціонування місця проживання індивіда як головного критерію його ідентичності й оцінки свого співвідношення з ним. Усе це на тлі великого відсотка росіян, білорусів, україноросів, русо-молдован – подвійної, змішаної, ситуативної ідентичності⁸¹³.

Нерозв'язаність соціально-економічних проблем Донбасу, криміналізація та олігархізація зводили нанівець усі намагання держави до збільшення ролі української ідентичності в регіоні. Накладання різних ідентичностей, як проекція консервативного Донбасу, незавершеність формування громадянського суспільства й страх перед змінами патерналістських відносин, що витворився внаслідок об'єктивних обставин, і стали історично зумовленими причинами загострення сепаратизму і регіоналізму, яке завдяки втручанням і підтримці Росії переросло у збройний сепаратистський конфлікт⁸¹⁴. Для підтвердження сказаного можна навести частину журналістського репортажу О. Степової, її бачення ситуації на окупованій Росією території зсередини. «...Як важко пояснити собі зміни, що відбулися в людях, які залишилися в окупації і за якими я спостерігаю з початку війни.

Зараз терористи (ті, хто з місцевих, жителі Луганської і Донецької областей) обурюються в соціальних мережах, що вони, безрукі і безногі

⁸¹³ Див.: Смуток М. Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій. URL: <http://newzz.in.ua/politic/1148853452-donbaska-identichnist-analiz-kilkox-koncepcij.html>

⁸¹⁴ Там само.

інваліди, нікому не потрібні. Їм не виплачують пенсії, не займаються лікуванням і протезуванням. Вдови “героїв ополчення” залишилися без чоловіків і утримання. Посмертні їм також не платять. Але найбільше “новоросів” дивує ставлення до них людей. Їм відмовляють у допомозі люди. В “Новоросії” немає волонтерів, які б турбувалися про армію й інвалідів. Їм, “новоросам”, не допомагають, ті хто в соцмережах страждає за “руській мір”, в житті виявляються жорстокими циніками, які кричать в обличчя “герою Новоросії”, – ми вас туди не посілали.

Що стосується мирного населення, то їх випалена війною мораль уже давно має сліди від куль. Шрами, рани, покриті моральним, гнилим розкладом. Мародерство в зоні окупації виправдовується. Люди намагаються вирвати хоча б щось, навіть непотрібне. Вкрасти. Будь-якою ціною, навіть якщо фінансовий стан і дозволяє обійтися без півлітрової банки, винесеної з покинутого сусідом будинку. Гуманітарна допомога, будь-яка роздача непотрібної або зіпсованої їжі викликає моментальні зміни у стані людини. Тваринний погляд, тремтливі руки. Люди, які отримують зарплату, дві пенсії, б'ються в черзі за російські прапорці, консерви, труси з зображенням В. Путіна. Сини вбивають матерів, батьків. Сестри вбивають братів, сусіди кидають у двір сусідам гранати, обливають один одного бензином. Карта злочинів, що здійснюється мирним населенням щодо мирного населення, перенасичена цинізмом і жорстокістю. Концентрація матеріалу, концентрація зла і концентрація безкарності в зоні відродила постсовковий соціум у найгіршій, хижачкській формі, який не вмів жити за правилами, мораллю, законами. І це необхідно визнати.

Війна – це не тільки зброя. Війна – це те, що всередині нас. Перший постріл тільки розкриває людину. Ми часто говоримо про відповідальність за агресію однієї людини – В. Путіна. А подивіться, на що перетворилася Росія: педофілія, зоофілія, канібалізм, шовінізм, фашизм, нацизм, сектантство, потреба крові, ненависть, відсутність моралі. Але ж у них не стріляють. Їх просто так виховують. Мені страшно, що для багатьох війна – це постріли й армія. Але це видима частина війни. І ми повинні бути готові побачити, ким стануть наші сусіди, якщо... Якщо не дай Бог. Якщо раптом!

Інколи мені видається, що там, у зоні, люди самі стали бездумною машиною знищення. І коли ми говоримо про реінтеграцію окупованої частини Донбасу, ми маємо, ми просто зобов'язані пам'ятати і про посттравматичний синдром, і про синдром заручників, і про постсовковий синдром, і про те, що люди, які бачили кров, вбивства і безкарність, навряд чи зможуть жити за моральними принципами і законами. А ще пам'ятати про головне. Найстрашніше в тому, що не всі там, в окупації, стали божевільними злочинцями. Звичайно ж, ні. І це лякає найбільше. Немає ні механізму

відділення зерна від лушпиння, ні механізму допомоги всім нам, пораненим війною. І це ще один фронт. І програти або не помітити його – поранити всю Україну, поставити її під удар морального розкладу.

Що буде з країною, яка має розвинений волонтерський, соціальний рух, що рятує солдат і біженців, згуртований, співчутливий, що аналізує помилки суспільства і держави, що бачить всі гострі кути війни? Ми зможемо перемогти, вистояти і побудувати Державу! Я в це вірю!»⁸¹⁵.

Підбиваючи підсумки, варто нагадати, що хоч Советського Союзу вже давно немає, але совок все ще живий. Уже давно немає тієї країни, а совкове мислення, як не парадоксально, залишається. Вже і ковбаси стало скільки хочеш, але дехто і далі порівнює, де її більше – там, у минулому, чи тут, і де вона смачніша. Ми навчилися використовувати і цінувати західні матеріальні цінності, але нам важко дається відтворення власних і запозичених цінностей. Духовні цінності для певної частини наших громадян ще чужі, тому що їх не можна купити, як ковбасу або одяг – переодягнувся і все – я європеєць! Ці цінності можна виростити тільки у власній душі і у власній свідомості, тільки так засвоюються елементарні істини, що чисто не там, де прибирають, а там, де не сміять. Що корупції немає не там, де не беруть хабарі, а там, де їх не дають. Що закони працюють і захищають громадян не там, де їх бояться, а там, де їх поважають.

Таке розуміння не можна купити, вкрати або позичити. Воно виховується – довго, багатьма поколіннями. Але альтернатива тільки одна – совкове мислення і філософія розумової плісняви. Звичка до державної подачки – безкоштовного житла, безкоштовної освіти і медицини, обов'язкового працевлаштування, практичної відсутності соціальної конкуренції й інших викривлень соціалізму закріпилася на генетичному рівні. Тієї держави давно вже немає, але ми все-таки не припиняємо чекати, коли нас нагодує, взує і одягне «невидима рука ринку», коли нашим матеріальним благополуччям потурбуються роботодавці-капіталісти, коли приватні будівельні комплекси побудують для нас гарне і доступне (а краще – безкоштовне) житло тощо. А оскільки цього нічого немає, ми будемо сидіти у своїх старих будинках і шукати винуватих – державу, будь-яку владу, президента, політичні партії, євреїв, патріотів, націоналістів, але тільки не себе улюблених. Совковий менталітет дуже важко витравити з душі. Мабуть, це станеться, коли не стане носіїв цього менталітету, але біда в тому, що совок усе ще народжується, певною мірою, на генетичному рівні.

⁸¹⁵ Степова Е. Яд «русского мира»: социум зоны как отражение «русской» морали.
URL: <http://sprtyv.info/ru/news/kiev/yad-russkogo-mira-socium-zony-kak-otrazhenie-russkoy-morali>

Напередодні кожних виборів як панацея на поверхню витягується вже давно затерта ідея знову змінити всю владну верхівку, оскільки тій, що існує, в черговий раз не вдалося побудувати рай на землі. Всім давно відомо, що «старшина погана» і «гетьман не справжній», зате «демократія – вираження волі народу шляхом чесних і вільних виборів». Однак якщо ми не навчилися навіть на місцевому муніципальному рівні вибирати і контролювати сільських голів, районних начальників, депутатів громад, тобто тих, хто безпосередньо впливає на умови і рівень нашого життя в кожній конкретній місцевості, то чи варто говорити про прозорі і справедливі всеукраїнські вибори. При цьому, в кожному населеному пункті чудово знають в обличчя своїх «слуг народу», знають, для чого і яким чином вони пролазять у місцеву і вищу владу і як потім нею користуються, але при цьому всі звично мовчать щодо цього. З верховною владою боротися легше і безпечніше – вона далеко, нічого про вас особисто не знає, з роботи не звільнить, електрику не відімкне і в місцевий приготований суд на розправу не потягне. І місцеву владу така «боротьба» також влаштовує – вона теж давно звикла за всі свої недолугості показувати на «верхи» – і грошей не дали, бюджет обрізали, закони прийняли. А ми тільки виконуємо рішення, які диктують нам зверху. При цьому у цих маленьких «гвинтиків» державної машини все досить пристойно в особистому житті, незважаючи на кризи – житлом себе і всю рідню забезпечили на кілька поколінь наперед, і нерухомість зростає, автопарк змінюють за розкладом, діти вчаться в найкращих місцях, і самі відпочивати не забувають по кілька разів на рік у теплих морях. І на чергових виборах ми знову підемо їх вибирати. А кого ще? Інших же немає! А все невдоволення реальністю чітко переливається туди – наверх, адже способів безліч – тут і Інтернет, і ТВ, і преса, і «незалежні» популярні блогери і «правозахисники». І всі одні іншими задоволені. А верховна влада – відбрешеться, якщо щось, хіба їй вперше.

Однак для «недолугих» американців у будь-яких маленьких містечках вибори місцевого шерифа завжди більш важлива подія, ніж вибори президента країни. І явка на цих виборах завжди набагато вища, ніж на федеральних, і пристрасті там набагато живіші і гостріші. Можливо, в цьому і полягає наша головна різниця, адже у них немає «славного советського минулого» і пов'язаного з ним способу мислення.

5.4. Антропологія влади і соціокультурного простору

Під антропологією влади розуміють її людський вимір, а також галузь знань про владу над людьми. Вона охоплює сукупність уявлень про існування людини в інтер'єрі влади і про сприйняття влади людьми. Найближче до

дослідження цієї проблеми підійшла політична антропологія, об'єктом якої є людина, котра в тій чи іншій формі займається політичною діяльністю, бере участь у структурі влади. З історії відомо, що люди дуже часто, якщо не завжди, незадоволені владою. Це видно і на прикладі України. Майже протягом тридцяти років суспільство демонструє свою невдоволеність результатами реформ. І ця невдоволеність притаманна не тільки противникам реформ, для яких таке ставлення до перемін цілком зрозуміле, але й представникам різних верств населення, включаючи частину політиків реформаторського крила. При цьому думки останніх про причини невдач суттєво відрізняються. Одні заявляють, що так необхідні країні ліберальні реформи ще не починалися, будучи заблоковані корисливою бюрократією, хоча Україна нічим не відрізняється від інших країн і затримка реформ лише гальмує наш закономірний вихід на траєкторію прогресивних перетворень. Інші бачать першопричини невдач у соціокультурних особливостях українського буття, в діяльності політичних партій, в їх боротьбі за владу і безвідповідальності перед суспільством⁸¹⁶.

Тут важливо не забувати, яку владну традицію отримала Україна від советського минулого, де панувала азійська модель державного управління, замінена на адміністративно-командній системі. Влада була сконцентрована в руках партії-держави, наділеній необмеженими повноваженнями. Монополізувавши джерела існування переважної більшості населення, вона перерозподіляла їх відповідно до становища у вибудованій нею владно-ідеологічній ієрархії, що охоплювала не тільки так звану номенклатуру всіх рівнів, але й громадян, які не належали до неї⁸¹⁷.

Загальновідомо, що у всій багатотисячній первісній історії людства змагалися лише дві генеральні соціополітичні і соціоекономічні структури – звичайна командно-адміністративна, яку можна вважати своєрідною нормою, і незвична, заснована на свободі особистості, індивіда, громадянина, що виникла в процесі на зразок своєрідної мутації в середземноморській античності і після цього дала початок аномальній (порівняно зі стародавньою нормою) структурі – ринково-приватновласницькій. Якщо вважати першу тенденцію нормою, а другу аномалією, то виходить, що перша логічно виросла з первісності, як така, що відповідала їй всіма своїми параметрами, тоді як для виникнення іншої потрібний був унікальний збіг сприятливих умов, що, власне, і дає підставу бачити в цьому процесі не стільки революцію, скільки мутацію, тобто щось непередбачуване в тому розумінні, що з парламентів

⁸¹⁶ Кармазіна М. С. Між історією і політикою. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С.143 – 156.

⁸¹⁷ Юрій М., Алексієвцев Л., Калакура Я., Удод О. Україна ХІХ – початку ХХІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання. С. 638 – 643.

попередньої структури нова сама собою виникнути ніяк не могла. Але з часом аномальна структура, що виникла в процесі мутації, перетворилася на нову норму, яка витіснила стару. Однак у цьому процесі бувають і рецидиви, про що свідчить історія XX ст. з її кривавими спробами відродити стару норму в її марксистській, тоталітарно-соціалістичній модифікації⁸¹⁸.

Разом з тим, за детальнішого погляду виявляється, що ці дві соціо-політичні, соціоекономічні і соціокультурні лінії все-таки не виступали в абсолютно чистому вигляді. Навіть в умовах східних деспотій або ж у сталінський період розквіту командно-адміністративної системи в дрібних щілинах, здавалось би, міцного моноліту знаходилося місце для приватного економічного і культурного життя. Аналіз умов, за яких починаються мутації однієї системи в іншу, вимагає спеціального розгляду. Модель «влада-власність» набувала широкого розвитку у тих зонах, де перш за все за природними умовами на одиницю вкладеної праці отримувався найбільший при тому розвитку технологій вихід кінцевого продукту. Цей продукт мав переважно рентний характер. Крім того, деспотична влада мала можливість присвоювати і частину необхідного продукту. Не мало значення, на які цілі йшов цей продукт – на будівництво пірамід чи освоєння космосу.

Так звана стійкість советської системи трималася, з одного боку, на доходах від природної ренти, а з іншого – на можливостях присвоєння значної частини необхідної праці, пов'язаних з насиллям, примусом і більшовицьким терором. Саме тоді, коли почалося розмивання цих факторів, спочатку в зв'язку з неможливістю підтримки необхідного для надзвичайної експлуатації рівня терору, а потім і в зв'язку з різким падінням доходів від природної ренти, зумовленим падінням світових цін на нафту, тут склалися умови для розкладу советської системи «влади-власності». Але такі умови могли скластися тільки в цій системі, оскільки вона намагалася підпорядкувати собі все саме тому, що в ній збереглися нехай і малопомітні щілини (наприклад, дозволене дрібне ремісничє виробництво або особисті підсобні господарства), а також тіньові господарські зв'язки, які існували в сталінські часи, а потім почали швидко розвиватися в умовах застою і розкладу системи. В той самий час і в сучасній західній економіці також можна віднайти елементи, які вимагають застосування адміністративних принципів управління. А об'єктивні процеси концентрації виробництва, що призводять до гігантських транснаціональних корпорацій, якщо їх не обмежувати жорсткими рамками закону, цілком здатні створити серйозні проблеми для демократичного суспільства⁸¹⁹.

⁸¹⁸ Васильев Л. Традиционный Восток и марксистский социализм // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. Москва: Наука, 1993. С. 146.

⁸¹⁹ Бураковський І., Новицький В. Економічні перетворення в Україні // Політичні та економічні перетворення в Росії і Україні. Москва: Три квадрата, 2003. С. 71 – 75.

Вочевидь, саме таке співвідношення і тих, і інших принципів відкриває можливість для мутації однієї системи в іншу, і у разі віднесення конкретного суспільства до тієї чи інших структури важлива міра, в якій там присутні елементи цих структур. Переважаюче панування традиціоналістських або ліберальних елементів і дає можливість говорити про командно-адміністративну або ліберально-ринкову організацію суспільного виробництва. Таким чином, між двома структурами – традиціоналістською і ліберальною – немає непрохідного бар'єра. Одна структура здатна мотивувати, перетворюючись на іншу, в нових умовах більш прогресивну і життєздатну. Водночас і ця, здавалося б, життєздатна структура, в свою чергу, за певних умов також виявляється здатною піддаватися зворотній мутації. Визнаючи її подібність до східного прототипу, не можна забувати і про те, що советська модель «влади-власності» з'явилася в сучасному суспільстві, що складалася вона зовсім не з тих «цеглин», з яких створювалися конструкції стародавніх східних деспотій, що в її підставі лежали конструкції, принесені з ринково-ліберальної моделі. Причому саме переродження цих конструкцій було як закономірним результатом вільного ринкового розвитку, так і наслідком певних політичних процесів, пов'язаних і з внутрішньополітичною кризою в Російській імперії, і з усією сукупністю проблем країни, втягнутої у світову війну, і з тією роллю, яку відіграла на початку ХХ ст. марксистська ідеологія не тільки в Росії, але й і інших країнах⁸²⁰.

Отже, не існує «китайської стіни» між системою «влади-власності» і приватновласницькою ринковою системою. Так звана соціалістична система «влади-власності», що з'явилася внаслідок мутації, сама містила в собі можливість для зворотнього процесу. Передумови для нової мутації власності визріли в країні на середину 1980-х років. Це проявилось в найрізноманітніших формах. Можна говорити і про те, що, розпочавшись на початку 1960-х років, спроби реформування советської господарської системи з метою надання їй динамізму, яка ґрунтувалася на вплетенні в її структуру деяких елементів ринку, насправді вели лише до деформації вихідної конструкції, яка набула на кінець 1980-х років обвального характеру.

Видається, що найбільш важливим моментом аналізу ситуації, що склалася як у Советському Союзі, так і в Україні, має стати визнання того факту, що верховним власником «влади-власності» була партія-держава – комуністична партія. Вона, як легітимний власник, внаслідок розпаду Союзу припинила своє існування, не залишивши прямого «спадкоємця». І саме тоді виникла ситуація «нічийності» власності, яка, однак, не могла тривати довго.

⁸²⁰ Гарань О., Максеєв С. Політико-державні перетворення в Україні // Політичні та економічні перетворення в Росії і Україні. С. 177 – 212.

З неї було два виходи. Перший – інституалізація власності як державної (тобто вироблення чітких правил і норм функціонування цієї власності як одного з видів власності приватної, але належної державі, що передбачає наявність чітко розписаних правил, за якими чиновники розпоряджаються і керують державним майном). Другий вихід пов'язаний з тим, що права власника «перехоплюються» тими, хто раніше здійснював від імені власника функції володіння, розпорядження і використання майна. Такий варіант з самого початку таїть у собі небезпеку того, що повноцінної мутації «влади-власності» не відбувається, змінюються лише деякі стійкі форми, які зберігають в той самий час здатність підпорядковувати собі інститути, що приносяться з іншої системи, змінюючи їх початково-приватно-ринкове призначення. При цьому, враховуючи загальну тенденцію, обумовлюючи об'єктивну необхідність повноцінної мутації «влади – власності», можна вважати такий варіант розвитку певним проміжним кроком, що уповільнює процес, але не замінює його⁸²¹.

У тому, що на час відновлення незалежності України було обрано другий варіант розвитку, багато в чому провина лежить насамперед на компартійному керівництві, яке зберігало важелі управління навіть після заборони комуністичної партії. Воно бачило тоді свою місію зовсім не в тому, щоби відкрити нові горизонти розвитку країни, а в «модернізації соціалізму» з дозованим принесенням у нього кілька демократичних і ринкових інститутів, за якими воно сподівалося зберегти свій контроль, дещо змінивши його форми й інструменти. Насправді така конструкція вела лише до подальшої деформації старої конструкції як «зверху», так і «знизу». Вже в перший період акціонування державних підприємств, коли право на такий крок представлялося ще тільки в окремих випадках, керівництво такими підприємствами доручалося особливо довіреним особам, які, очевидно, *de facto* брали на себе досить конкретні зобов'язання перед керівництвом. Це й дозволило спрямовувати фінансові потоки в потрібне «модернізованому» власнику русло⁸²². Ці фактори суттєво вплинули на приватизацію: фактичні розпорядники власності намагалися за будь-яку ціну зберегти контроль над нею. Так почалося «захоплення державності» України групами інтересів, яке поступово ставало тотальним явищем⁸²³. Саме в цій ситуації, в сукупності з популярною міфологемою «народної приватизації», кореняться причини того, що масова приватизація була проведена порівняно безболісно, не зіткнулася з масовим суспільним опором.

⁸²¹ Драбак М. Помилки влади: сім рішень, які зруйнували економіку України. URL: <https://p.dw.com/p/1JpKE>

⁸²² Лановий В. Економіка «навиворіт», або чому потрібно викоринити владу товстосумів. URL: <https://glavred.info/opinions/462803-ekonomika-navivorit-abo-chomu>

⁸²³ Бураковський І., Новицький В. Економічні перетворення в Україні // Політичні та економічні перетворення в Росії і Україні. С. 71 – 111.

Ось тоді й склалися умови, які заблокували повноцінну мутацію системи «влади-власності» у справжню приватновласницьку і ринкову, яка б сприяла відродженню її в нових інституціональних формах. В українській бюрократії і пов'язаних з нею нових бізнесменів не було тих зобов'язань перед суспільством, які хоч формально мала партія-держава (згадаємо, що «суспільний договір» советського періоду передбачав низку зобов'язань держави перед населенням, замість вилучення у нього частини необхідного продукту; внаслідок розподілу в Україні власності зобов'язання щезли разом з їх гарантом, але вилученого у населення ніхто не повернув)⁸²⁴.

Небезпечність ситуації поглиблювалася в зв'язку з тим, що «нова» бюрократія складається з численних кланів і угруповань, які готові були на будь-що в боротьбі за ту чи іншу власність. Кожен клан, який опинився зверху, прагнув у максимально стислі терміни витягти вигоду, а тому діяли жорстко і цинічно. Як результат цього, на жаль, в Україні так і не визріла мутація системи «влади-власності», що передбачає перш за все відділення владно-державних функцій від тих економічних функцій, які мають перейти як до приватного бізнесу, так і до господарського менеджменту. В наших умовах, як відомо, успішність бізнесу безпосередньо залежить від стосунків з владними структурами, точніше – з тими чиновниками, які в певний конкретний момент керують ними. Складалася чітка система взаємовідносин державних чиновників, включаючи «силовиків» і бізнесменів, в якій останні все більше й більше потрапляли в пряму залежність від перших. Причому структура відносин на різних поверхах «владної вертикалі» ідентична. Якщо вище керівництво буде свої відносини з олігархами в рамках інституціональних форм, які можна визнати сучасною модифікацією відносин «влади-власності», то регіональна влада відтворює такі самі форми на своєму рівні, а місцева влада, відповідно, вибудовує за тими самими принципами відносини з малим і середнім бізнесом на своїй території.

Україна потрапила в своєрідну інституціональну прірву. Головна загроза для неї вбачається в тому, що вона може надовго залишитися суспільством перманентного перерозподілення, в якому «перерозподільна лихо-манка» змінюється періодами стагнації, коли чергова правляча верхівка безуспішно намагається включити механізми економічного зростання або хоча б зберегти status quo. Причому перерозподільна активність веде до різкого збільшення витрат реформування суспільства, але, в той самий час, самі реформи стають мотором перерозподільних процесів⁸²⁵. Саме функціонування перерозподільчих коаліцій як необхідного елементу передбачає

⁸²⁴ Бураковський І., Новицький В. Економічні перетворення в Україні. С. 71 – 111.

⁸²⁵ Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи: культура, багатство та влада в ХХІ столітті. Київ: К.І.С., 2005. 470 с.

наявність сильних владних важелів, що дозволяють угрупованням, які опинилися поряд, перерозподіляти на свою користь наявні економічні ресурси. Тобто можливість повноцінного володіння або управління тими чи іншими активами ставиться в пряму залежність від відносин з владними угрупованнями. Все це призвело до своєрідної моделі держави, яку можна назвати корпоративістською, для якої характерна ситуація непідконтрольності державної власності її номінальним власникам-громадянам України, відсутність в економічних відносинах єдиних правил (безмірні пільги для «своїх» і лояльних владній корпорації і санкції для «чужих» тощо), надання права «своїм» розпоряджатися фінансовими потоками, панування принципу приватизація прибутків і націоналізація збитків⁸²⁶, на принципах системи «влади-власності».

Є ще одна риса, яка інтенсивно розвивається в рамках нової інституціональної системи «влади-власності», – розвиток корупції. Причому корупції, в тому числі й політичної. Власне, саме переформування інститутів системи «влади-власності», пов'язане з перехопленням позицій власника у партії-держави, яка припинила своє існування, різними елітними кланами з необхідністю передбачало не просто поширення хабарництва серед чиновників, але формування розгалуженої стійкої корупційної мережі. Це наслідок патрон-клієнтських відносин, що розвиваються в умовах панування системи «влади-власності», що стало соціальним явищем і характеризується відносинами домінування, панування і підпорядкування. Патрон-клієнтські відносини формують своєрідну мережу особистих відносин, які пов'язують чиновників з конкретними приватними і корпоративними інтересами в сферах бізнесу і фінансів. Інколи такі зв'язки передбачають підкуп конкретного чиновника в інтересах однієї конкретної структури, але набагато частіше він змушений включатися в мережу взаємних послуг без отримання і передачі хабарів, оскільки інакше не зможе надалі обіймати свою посаду. При цьому примус до втягнення в корупційну мережу для чиновника супроводжується корисливим інтересом: як правило, він отримує певну частку доходів корупційної мережі у вигляді нелегальних виплат, пропорційних своєму статусу і ролі в корупційних угодах.

До того ж, за новою інституціоналізацією системи «влади-власності» пересічним громадянам так і не була повернена у вигляді збільшення заробітної плати та частина необхідного продукту, яка забиралася у них за попередньої системи під певні (часто, нехай, уявні) гарантії. Сьогодні ж можна сказати, що корупційний тиск на бізнес, що змушує його проводити як неформальні відрахування на користь конкретних чиновників, так і примусові легальні відрахування (в різні фонди, на підтримку потрібних політичних

⁸²⁶ Юрій М., Алексієвць Л., Калакура Я., Удод О. Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання. С. 63 – 643.

заходів, на ті чи інші соціальні проекти загальноукраїнського або місцевого значення), не тільки гальмує розвиток економіки, але й не дає можливості стрімкого покращення матеріального становища рядових працівників⁸²⁷.

Отже, початок XXI ст. наша країна зустріла новою інституціоналізацією системи «влади-власності», нехай менш суперечливою, ніж попередня, але й вона демонструє свою стійкість. Закономірно постає питання: чи не є ця система проявом живучості тоталітарного минулого і результатом невдалих спроб перейти до повноцінної системи, заснованої на принципах демократії і приватної власності? Тут знову виникають певні суперечності. З одного боку, низка соціокультурних особливостей України, і перш за все певна роль держави в організації життя українського соціуму, підводить багатьох дослідників до думки про обмеженість багатопланового державного втручання в економічне життя, що спонукує постійне відтворення системи «влади-власності». З іншого боку, сучасна економіка не може ефективно розвиватися в рамках цієї системи, хоча передумови для її мутації в приватновласницько-ринкову систему визріли ще в 1960 – 1980 рр. Нова інституціоналізація системи «влади-власності» спирається вже не на монополію єдиного власника, а на панування бюрократії, тобто набагато суперечливіша, ніж попередня, і тому не можна зробити висновок про її проміжність. Ця суперечливість проявляється в різкому збільшенні, порівняно з попереднім періодом, розмитості в самому визначенні власника. Якщо советська «загальнонародна (державна) власність» попри всі суперечності її тлумачення все ж спиралася на чітку ідеолого-політичну визначеність відносин, яка виводила як верховного власника партію-державу, то за нових умов, фактично перехопивши права власності, владні клани позбавлені навіть такої визначеності. Не кажучи вже про те, що реально вони постійно ухиляються від формалізації економіко-юридичної визначеності, без якої неможливий розвиток приватновласницько-ринкової системи, елементи якої були втілені в нову інституціональну конструкцію. І як результат: що би ми не говорили про зростання національного ВВП – на сьогодні ми все ще серед бідних країн в Європі. Причому ця розмитість відносин власності, яка суперечить самій їх суті і вимагає чіткої визначеності, є важливим джерелом поповнення доходів для владних кланів. Тут можна говорити і про інтереси владних еліт, спрямованих на вирішення деяких загальнодержавних завдань, оскільки для держави, яка прагне до поповнення своїх бюджетних ресурсів, розмитість – незахищеність від безвідплатного вилучення – прав власності підданих часто є вигідною, оскільки полегшує розв'язання проблеми забезпечення необхідного рівня державних витрат⁸²⁸.

⁸²⁷ Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз. – Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 616.

⁸²⁸ Архіпова Є. Проблема корупції в контексті сучасних трансформацій суспільства // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: збірник наукових праць. Київ, 2008. №3. С. 12 – 15.

У межах так званих соціальних реформ простежується спроба перекласти на населення тягар витрат у таких сферах, як комунальні послуги, охорона здоров'я, освіта. Така політика влади розглядається переважною більшістю українців як несправедлива, а то й грабіжницька. Крім того, у зв'язку з тим, що велика частина працівників, перш за все в бюджетній сфері, не отримують у формі заробітної плати всього необхідного продукту, спроби проведення таких «соціальних реформ» невідворотно призводять до централізованого фінансування витрат у «реформованих» сферах у вигляді різних пільг, субсидій тощо.

Як не прикро повторювати, але біля витоків сьогоденних політичних, економічних і соціокультурних проблем України стоять представники усіх гілок влади: *законодавчої* (Верховна Рада), *виконавчої* (Кабінет Міністрів) і *судової* (Верховний Суд та інші органи судочинства), а також інститут *Президента*. Незважаючи на певні заслуги у формуванні української державності депутатів Верховної Ради та її Голів: Л. Кравчука, І. Плюща, О. Мороза, О. Ткаченка, В. Литвина, А. Яценюка, В. Рибачка, колишніх Президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко, В. Янукович, а також Прем'єр-міністрів В. Фокіна, В. Симоненка, Л. Кучми, Ю. Звягільського, В. Масола, Є. Марчука, П. Лазаренка, В. Дурдинця, В. Пустовойтенка, В. Ющенко, А. Кінаха, В. Януковича, Ю. Тимошенко, Ю. Єханурова, М. Азарова, С. Арбузова, А. Яценюка – всі вони більшою чи меншою мірою були причетні до формування і функціонування режиму «влада-власність», який сприяв перетіканню заводів, фабрик, шахт, підприємств легкої, харчової промисловості, сільського господарства, торгівлі із загальнодержавної у приватну власність. Причому вона передавалася, як правило, «своїм», щоб потім, вони – ці «свої» – під час наступних виборів вкладали кошти для голосування за потрібного кандидата. Це тільки один із аспектів зрощення влади з бізнесом, часом кримінальним, що є ознакою олігархату. Повертаючись до антропологізму влади, нагадаємо просту істину: «Влада покликана служити людям!». Ось під цим кутом зору торкнемося проблеми реформ. Тут на думку спадають слова американського економіста Джеффри Сакса, який брав участь у втіленні економічних перетворень на початку 1990 рр: «Ми поклали хворого на операційний стіл, розкрили грудну клітку, але виявилось, що у нього інша, невідома нам анатомія»⁸²⁹. В перекладі з метафоричної українською мовою це означає лише те, що спроби реформування, здійснювані без урахування інтересів людей і національної (а насправді цивілізаційної) специфіки, приречені на невдачу. Парадокс полягає у тому, що склався розрив між «парадним фасадом» життя, де все, ніби як у людей – і ринок, і політичні

⁸²⁹ Сакс Дж. Постсоветское пространство и экономические преобразования. URL: http://sociognosis.Narod.ru/docs/course_elitology.htm

партії, і демократія, і конституція, і життям людей, за фасадом було «життя за поняттями», зневажання і прав, і законів.

Можливо, проблема в тому, що за проведення реформ взяли, як інколи кажуть, «не ті люди!»? До певної міри – так. Реформуванням у нас займалися переважно економісти, які впадали і впадають в економічний фетишизм. Хоча, якщо б за справу взялися, наприклад, юристи, результат навряд чи був би кращим. Глибинна причина невдачі, незавершеності, незакінченості реформ в Україні полягає в ігноруванні реформаторами того факту, що на успіх можна розраховувати у двох випадках: 1) якщо завдання реформи не виходять за межі менталітету; 2) якщо реформа охоплює програму зміни наявного нині менталітету як одне з основних своїх завдань.

Специфіка української цивілізації і ментальності, що історично склалися, залишають мало простору для реформаторів. Так звана еліта, опинившись у ситуації реальної необхідності невідкладного перетворення країни, починала здійснювати реформи, які виходять далеко за «контрольні прапорці» українського ментального простору. Зокрема, українська ментальність блокує всі спроби автоматичного і механічного «перемикання» на західну систему цінностей, відштовхує сценарії імітації або імпорту західної моделі високопродуктивної ринкової економіки. Внаслідок такого запозичення відбувається не стільки трансплантація стереотипів соціальної поведінки, ґрунтованих на протестантській етиці «розумної аскези», скільки впровадження в українську культуру тієї психології, носії якої зовсім не готові працювати «як на Заході», але прагнуть «по-західному» споживати.

Виникає своєрідне замкнене коло: об'єктивну необхідність реформ усвідомлює все суспільство (чи, в будь-якому разі, значна його частина) – і в той самий час українська традиція диктує такі механізми їх реалізації, які цією самою традицією з невідворотністю будуть призупинені⁸³⁰. Щоб уникнути такого фіналу, необхідно рішуче відмовитися від звичних для нас способів планування, організації і проведення реформ. Традиційний для України погляд на реформи як на спосіб миттєвого розв'язання всіх нагромаджених проблем, насамперед економічних, як на певний разовий акт модернізації має бути замінений поглядом антропо- і культуроцентричним. Це імператив; він продиктований тим незаперечним фактом, що сьогодні суттєві завдання реформ далеко виходять за межі інтересів і менталітету основної маси населення, а залишаючись у його просторі, відповіді на виклики ХХІ ст. неможливі.

І все-таки варто пам'ятати: стратегія розвитку не може ігнорувати цивілізаційної специфіки як фундаментального об'єктивного фактору. При

⁸³⁰ Пешко А. Завдання економічного реформування в контексті європейського вибору України // Актуальні проблеми державного управління. 2005. Вип.1. С. 255.

цьому, звичайно, можна порушувати питання про цілеспрямовані механізми корекції цієї специфіки, особливо щодо тих її компонентів, які ускладнюють адаптацію до модернізаційних реалій. Однак необхідно розуміти, що цей процес невідворотно виявиться надзвичайно тривалим і болісним.

Хоча правомірне й інше формулювання питання: чи всі базові характеристики української ментальності потребують зміни? Чи немає серед них таких, які, навпаки, можуть бути з успіхом використані для завдань модернізації? Безумовно, є. Наприклад, відома здатність української людини, не змінюючи своєї природи, переймати риси інших культур і надбання інших народів. Але навіть з цим застереженням залишаються актуальними багато складних питань. Чи просто змінити ментальність – нехай не всю, хоча б деякі її особливості? Чи потрібно до цього прагнути і чи можна взагалі до такого прагнути? В пошуках відповіді на них бажано звернутися до досвіду інших цивілізацій, наприклад, японської або китайської.

Так, конфуціанська концепція «середньозабезпеченої сім'ї», що Ден Сяопін поклав у основу першого етапу реформ у Китаї, відіграла в економічному розвитку цієї країни таку саму роль, як «протестантська етика» у побудові західного капіталізму. В зв'язку з цим доречно нагадати знаменитий його афоризм: «Неважливо, якого кольору кішка, чорна чи біла, лише б вона ловила мишей»⁸³¹. Є й інші приклади цілеспрямованих, «планових» ментальних переналаштувань. Як один з прикладів фахівці часто згадують Туреччину ХХ ст. Однак бачимо, що і зараз, на початку ХХІ ст., питання про невідворотність турецької вестернізації, про можливість переважання в Туреччині цінностей радикального ісламізму не зняте з порядку денного. Перш ніж можна буде впевнено констатувати кінцевий успіх настільки радикальних «ментальних революцій», потрібно, щоб минуло чимало часу.

Погодьмося, питання «корекції» культурного ядра людини – надзвичайно тонка матерія. Україна пройшла в своїй історії через низку спроб здійснити подібні «корекції», однак їх результати виявилися скромними – базові риси ментальності змінилися слабо. Звичайно, інколи ментальні переналаштування відбуваються і, можна сказати, «природним шляхом» – внаслідок спонтанної соціальної еволюції. Наприклад, середньовічне західноєвропейське суспільство мало багато подібних рис, близьких до української традиції, однак Реформація (в широкому розумінні слова) дала змогу Європі побудувати динамічне суспільство, увійти в «модерн», не втративши при цьому власної ідентичності. Проблема в тому, що цей «природний» процес зайняв у Європі кілька століть, а ліміт часу України

⁸³¹ Головченко В. Ден Сяопін // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С.196.

вичерпаний. Завдання цілеспрямованої корекції системоутворюючих характеристик української культури вже не може бути предметом усвідомленої дискусії – ця проблема стала імперативною.

Життя засвідчує, що мало не головний недолік сучасних реформ в Україні полягає в неспроможності «реформаторів» підняти їх до статусу соціокультурного проекту, який має на меті не більше і не менше, як зміну менталітету більшості населення. Але щоб подібне відбулося, потрібні цілком інший понятійний апарат, інший рівень мислення. Від соціально-економічних і політтехнологічних методів необхідно перейти до соціокультурних та цивілізаційних. Справді, великі завдання сьогодні можуть бути сформульовані тільки мовою цивілізаційної території, і лише на цьому шляху можливо нарешті знайти ту надихаючу «національну ідею», пошуки якої все ще тривають, а шукати її необхідно не стільки у сфері політичних технологій та піару, скільки в культурі і духовності. Саме культурно-цивілізаційний базис надає суспільству динаміку змін і розвитку.

Антропологізм влади передбачає розглянути співвідношення проблеми – народ і державність. Драма історії в тому, що народна стихія завжди прагне до самодостатності, сподівається на уклад, традицію і звичай як регулятори повсякденних відносин, але стикається з енергіями (внутрішніми та зовнішніми), з якими ці регулятори не спроможні справитися. Тоді настає «покликання варягів». Згадаймо хоча б Нестора-літописця: «Земля наша велика і багата, а порядку в ній немає: ідіть князювати, володіти нами»⁸³².

Народу, який не впорався зі спокусами первинного раю, доводиться погоджуватися на жорсткіші політичні умови існування: змиритися з упокорюючими путами державності, інколи чужої. Українська політична історія має чимало прикладів такого ракурсу. Згадаємо козацько-гетьманський період. Неспроможність миритися між собою навіть у межах автономії в Російській імперії, залучення чужих сил для боротьби зі самим собою призвели, зрештою, до повної залежності від російських колонізаторів і перетворення давнього і гордого народу на менш вартісне малоросійство. Або інший період – 1917 – 1921 рр. Внутрішні чвари, відсутність єдності стали одним із чинників російської окупації і насадження більшовицької влади в Україні.

Трагедія української історії часто зумовлювалася тим, що народ відмовлявся від діалогу з державою в той самий момент, коли вона повністю ослабла, тверезіє від усвідомлення власних крайнощів, глухих кутів, виявляється, нарешті, дозрілою для діалогу. Історія розвивається за законами драми, коли дія одного персонажа викликає несподівану відповідь іншого,

⁸³² Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. С.591.

обидва потрапляють у неординарну ситуацію. А. Тойнбі зазначав, що цивілізація розвивається за логікою виклику та відповіді. Особливість нашої історії, яка стосується, зокрема, відносин народу і держави, полягає в тому, що кожна сторона, отримавши виклик, нерідко вважала за необхідне втікати від чіткої відповіді, передаючи ризик і важкість вчинку іншій. Українська держава за ті недовгі періоди свого існування поводитися зазвичай так, ніби мала справу не з власним, а чужим народом – малозрозумілим і малоцінним. Це стосується певною мірою й сьогоднішнього. У чому ж річ?

Україна, як і кожна колонія, зазнавала всебічного впливу з боку метрополії, одним з наслідків (і метою) якого було нав'язування «тубільцям» негативного self-image, негативного уявлення про самих себе. Фактично відбувалася своєрідна інверсія стереотипів: колонізований етнос під тиском колонізаторів змушений приймати – й засвоювати як власну – чужу систему стереотипів, і то не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу. Своє уявлення про колонізованих як про «варварів», «недолюдків», «носіїв хаосу» колонізатори різними методами нав'язують колонізованим, і воно поступово стає їхнім власним уявленням про себе, вкрай негативним і руйнівним автостереотипом. «Космос» колонізованих таким чином руйнується, й вони справді стають носіями нав'язаного їм «хаосу», з якого мають лише один вихід – асиміляцію й інтеграцію в «космос» колонізаторів, у чужу й, по суті, ворожу, неприхильну до них цивілізацію, або ж мусять і далі грати накинута їм «хтонічну», «деструктивну», «недолюдську» роль⁸³³.

В юнгівських термінах ці негативні стереотипи можуть бути потлумачені як своєрідна матеріалізація «колективної тіні»⁸³⁴ – темної частини свідомості, всього негативного й деструктивного, що неусвідомлено існує в колективній (як і в індивідуальній) психіці. «Коли цю тінь жорстко пригнічують, – написала зі згаданого приводу американська дослідниця Оксана Грабович, – негативні аспекти підсвідомості активізуються й енергійно спрямовуються на зовнішні об'єкти... Чим суспільство пригніченіше, тим воно лицемірніше і тим небезпечнішим виявляється перенесення його з власних негативних рис назовні, де вони сприймаються як риси іншої особи, групи чи нації»⁸³⁵. Дослідниця стверджує, що колонізований народ не лише змушений переносити на собі тіньову частину домінуючої культури, а й діяти

⁸³³ Див.: Рябчук М. Від «Малоросії» до «Індоевропи». Стереотип «народу» в українській суспільній свідомості та громадській думці // Політологічні питання. 1994. № 2. С. 124.

⁸³⁴ Див.: Jung C. G. The Undiscovered Self // The Collected Works of C. G. Jung. Princeton, 1970. Vol. 10.

⁸³⁵ Grabowicz O. The Legacy of Colonialism in Contemporary Ukraine: Some Key Issues. Доповідь на II конгресі Міжнародної асоціації україністів (Львів, 1993 рік). Україномовний переклад див.: Ратуша, 1993. 4 жовтня; Арка, 1994. Ч. 2. С. 53 – 55.

в її межах. Більше того, оскільки колонізований народ унаслідок усєї політичної, економічної й загальної залежності від колонізатора не має змоги проектувати на нього власні негативні риси (колективну тінь), він змушений проектувати їх на себе. Засвоюючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт зі самим собою. Абориген починає ненавидіти себе й тим поглиблює власне приниження та поневолення. Поневолена група стає врешті зневаженою меншістю на своїй землі.

Український досвід блискуче вкладається в окреслену теоретичну парадигму. «І під польським, і під російським правлінням, – наголосила у згаданій праці О. Грабович, – українці перейняли й інтерналізували негативні проєкції домінуючих культур, зокрема – комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпоширенішою проєкцією з російського боку стали образи “провінційної Малоросії, що співає і танцює”, “хитрого малороса” (простакуватого, неосвіченого, але шахраюватого і зрадливого) та “хохлацької галушки”. Тим часом із польського боку сформувався (й утвердився у численних писаннях – від Кристини Перацької до Герхарда й Валаха) стереотип українців як бандитів, гвалтівників, анархістів, тупих, неотесаних варварів, яких не торкнулася цивілізація»⁸³⁶. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема, підступності), яке колонізатори впродовж тривалого часу проектували на українців, є сьогодні чи не найбільшньою частиною колоніальної спадщини нашого краю. Глибоко інтерналізоване у колективній психіці (взяте на віру) і трансформоване у негативний власний образ, це відчуття істотно ускладнює процес переходу до нових, демократичних форм існування. Але найстрашніше у такій ситуації те, що ставлення влади, починаючи з проголошення незалежності й до сьогодні, до власного народу нагадує відносини колонізатора з колонізованими. При цьому влада дуже часто не помічає, що суспільство змінилося, люди виростили.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що у будь-якій національній політичній культурі одним з головних, змістотворних компонентів є образи соціального й онтологічного Порядку і Хаосу. Саме комбінацією цих парадигм задається й описується набір уявлень, установок свідомості, стереотипів індивідуальної та групової поведінки людей, моделей функціонування політичних інститутів, з яких, власне кажучи, і складається політична культура.

Україна з погляду поєднання стійкості та нестійкості парадигм Хаосу і Порядку – цікавий феномен. Наша політична культура має безліч характерних рис, що відрізняють її від політичної культури сусідніх народів якраз різним

⁸³⁶ Grabowicz O. The Legacy of Colonialism in Contemporary Ukraine: Some Key Issues. P. 44.

розумінням загроз, створюваних Хаосом, та цінностей, породжуваних Порядком. Інакше кажучи, необхідно розділяти центральний Порядок (або Хаос) та локальні порядки (або хаоси). Українська політична дійсність влаштована так, що макрорівень майже завжди нестійкий, у ньому спостерігаються різні форми «воєн всіх проти всіх», бракує чітких ціннісних орієнтацій, заважає різновекторність пріоритетів. Тоді як на макрорівнях багато позитивних прикладів упорядкованості й самоорганізації⁸³⁷.

У контексті української політичної культури Хаос упродовж осяжної історії не трактували тільки в негативному світлі: з ним намагалися боротися (деякі українські гетьмани, наприклад, конфліктували із ватажками Запорозької Січі), з ним могли миритись, але він завжди був важливою складовою української моделі буття. Із погляду української історичної антропології козаки, гайдамаки, опришки, махновці та всілякі партизани, які об'єктивно були носіями нестійкості й Хаосу, – особистості насамперед героїчні, гідні поваги і шани. Можна навіть говорити про специфічний український героїзм, архетип «бунтівного героя», що поєднує у собі риси «героя-громадянина» і «героя-розбійника». Архетипічною постаттю для нашої свідомості та політичної культури був уже згадуваний у попередніх розділах український «Че Гевара» – Нестор Махно, сотисячна армія якого під чорним прапором анархії є підтвердженням динамічної стійкості українського суспільства на макрорівні та спроможності його до самоорганізації і саморегуляції.

Влада в незалежній Україні концентрується в руках не однієї, а кількох політичних сил, пов'язаних конкурентними відносинами і складною системою взаємного стримування, однак, коли складова Хаосу збільшується, зростає і ризик підвищеної ентропії – тоді велику частину енергії політична еліта витрачає на боротьбу між угрупованнями. Помаранчева революція, як і Революція Гідності, були приголомшливим за масштабами свідченням ефективного в українських умовах саморегульованого соціального механізму: вони викликали величезний викид людської креативної енергії, і лише неефективне керівництво політичною системою призвело до певної державної та соціальної ентропії. І в епоху Руїни, і в революційну добу 1917 – 1921 рр., і в часи Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича працювали приблизно однакові механізми ентропії (розсіювання) соціальної енергії: Хаос для України виявлявся мало не природним, не продуктивним середовищем існування. Письменник Панас Мирний ще наприкінці XIX ст. дуже точно називав українську соціальну ентропію «пропащою силою»⁸³⁸.

⁸³⁷ Окара И. Игры с Хаосом: Динамическая неустойчивость как основная матрица украинской политической культуры. URL: <http://translate.googleusercontent.com/translate>

⁸³⁸ Там само.

На співвідношенні влади і суспільства негативно позначається етнічна маргінальність і недостатній рівень самоідентифікації. Досвід засвідчує, що чим вищий рівень структурної організації тієї чи іншої цивілізації, тим більше ідентифікаційних підсистем (державних, національних, етнічних та конфесійних) у ній наявні. Якщо ідентифікація тією чи іншою мірою порушена, це свідчить про кризу соціальної структури (етнічної, конфесійної та ін.). Коли кризові явища стають радикальними, створюється реальний механізм деградації культури, розколу цивілізаційного поля, в крайньому разі, опускання рівня ідентифікації на нижчий щабель (наприклад, з цивілізації – на націю чи етнос). Але останній варіант здійснений тільки в тому разі, якщо ці структури зберегли здатність до саморегуляції і самовідтворення в рамках громадянського суспільства. Інакше все одно відбудеться атомізація соціуму, ліквідація його цілісності, поява в ньому лише тимчасових структур, неспроможних до відтворення, які не несуть стабільних соціокультурних стереотипів поведінки.

Причиною кризи ідентичності, про що частково говорилося, можуть стати найрізноманітніші фактори, зокрема: інший цивілізаційний вплив унаслідок міжетнічних контактів; асиметрія етнокультурних контактів, а також поєднання різних моделей соціалізації (традиційних і сучасних) в етнічно неоднорідному суспільстві; міграція та урбанізація, котрі багато в чому зумовлюють проходження соціалізації поза сферою перехресного тиску звичних культурних і поведінкових стереотипів; культурна диференціація взаємодіючих соціумів, унаслідок чого процес асиміляції накладається на специфіку ментальності⁸³⁹; цілеспрямовані заходи, що держава здійснює, формуючи нові соціальні структури: під час розщеплення соціуму, його ціннісно-змістовного ядра внаслідок політичної боротьби, культурних конфліктів тощо, внаслідок формування негативної компліментарності між владними структурними системами нижчого рівня⁸⁴⁰; розмивання цілісності соціуму через впровадження культурної багатокладності; встановлення норм поведінки, що не відповідають культурним стереотипам; виникнення нових домінантних груп з особливою, невідповідною традиціям нормативно-ціннісною системою; розрив зі звичною культурою і наступна зміна ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності, стереотипів поведінки та мислення на індивідуальному рівні у значної групи осіб.

Наслідком й індикатором кризи ідентичності (групової або індивідуальної) служить маргінальність, яка може актуалізуватися на рівні: статусу (форми існування); явища (особливої субкультури в сфері взаємодії різних соціальних груп); ситуації, що складається на стику несхожих форм

⁸³⁹ Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление: психологический очерк. Москва: Наука, 1997. С. 58.

⁸⁴⁰ Там само.

соціального побуту; дискретності соціальної регуляції поведінки і, нарешті, руйнування етнокультурних стандартів.

Останній тип маргінальності – етнокультурний⁸⁴¹. Етномаргінальною прийнято вважати особистість, яка перебуває на умовній межі між культурами двох або й більше етносів, і жодну з них не визнає сповна своєю. Відповідно, до етномаргінальної групи або прошарку належать люди, чия соціалізація відбувалась у рамках двох культур, двох систем цінностей, двох стереотипів поведінки, – словом, усі ті, хто є носієм різних ціннісно-культурних стереотипів поведінки. Маргінальна група, як і маргінальна особистість, перебуваючи на межі двох культур, має ідентифікацію з кожною з них і водночас стверджує власну систему норм і цінностей. Для цієї групи з її невизначеним статусом і нестійким становищем характерна зовнішня та внутрішня суперечливість і, як наслідок, потенційна полівекторність.

На практиці це виявляється у використанні людьми подвійних стереотипів поведінки, дотриманні різних, інколи несумісних між собою традицій, що на рівні суб'єктивного сприйняття призводить до лабільності та нестійкості світоглядних установок і орієнтації.

Поєднання лабільності та нестійкості міжетнічних установок з відчуттям кризи ідентичності й прагненням бути в групі, з якою людина відчуває позитивну компліментарність, детермінує її різну поведінку в кризових соціально-політичних ситуаціях. Розглянемо основні варіанти такої поведінки, які мають безпосереднє відношення до проблеми «людина і влада». Насамперед, це апатія як засіб психологічного захисту та механізму гальмування у разі перевантаження. Вона настає в ситуації, коли особистість сприймає її як безвихідь, хоча може бути індикатором персонального конформізму і тимчасовим станом. По-друге, зняття особистісних суперечностей шляхом ототожнення себе зі соціальною структурою вищого рівня – не етнічного, а державно-політичного. По-третє, відновлення ідентичності з одним із етносів унаслідок подолання наявної всередині нього реальної дистанції між маргіналами та «ядром». Найкоротший шлях до нього лежить через демонстрацію підвищеної значущості для людини атрибутів бажаної етнокультури. І, по-четверте, спроба вселити представникам домінуючого етносу ідеї переваги ціннісно-культурних норм абсолютно іншої етнічної, метаєтнічної або цивілізаційної системи і тим створити передумови для його трансформації (за допомогою інкорпорації у нову систему або асиміляції в ній).

Оскільки в повсякденній реальності наслідком четвертого типу поведінки є руйнування власних етнічних і навіть цивілізаційних основ, замість, можливо, і необхідних еволюційних перетворень, настає Хаос. Це

⁸⁴¹ Див.: Сергеева О. А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем // Общественные науки и современность. 2002. № 5. С. 104 – 105.

важливо для аналізу етномаргінальної ситуацію в Україні з погляду її впливу на розвиток державності і системи влади. Як зазначив Я. Балановський, в українській етнічній суперкультурі сформувалась етномаргінальна субкультура через процес її цілеспрямованої, жорстокої, почасти кривавої русифікації. Підґрунтям того є той факт, що саме російська етносоціальна система стала основним чинником формування в структурі української етнічної суперкультури етномаргінальної субкультури та, відповідно, в етнічній структурі українського суспільства етномаргінальної соціальної спільності є те, що східні землі України найдовше перебували під владою чужої для українців російської держави, а отже, на українську етнічну культуру найдовше, порівняно з іншими етнічними культурами, що діяли на неї асимілююче, впливала саме ця етносоціокультурна система. Крім того, правителі саме цієї держави докладали найбільше зусиль для асиміляції як українського етносу, так і тих етнічних меншин, котрі проживали та проживають на теренах України.

Варто зауважити, що у представників етномаргінальної субкультури немає чіткої ідентифікації з українським громадянським суспільством та соціальними структурами і, як наслідок, виникає своя, негативна ідентифікація, базована на несприйнятті української інституціональної системи цінностей. Оже, маргінальність стає нормою, а негативізм у сприйнятті чинних правил – цінністю антикультури.

Окрім зазначеної сформованої етномаргінальної субкультури маргінальність в українському суспільстві проявляється також у таких особливостях, як: активізація міграційних процесів; рубіжність України (між Заходом і Сходом); наявність двох основних мов; недостатня сформованість загальнонаціональної державної еліти; розподіл віруючих у межах держави за різними конфесійними вподобаннями; відсутність належної правової бази для захисту інтересів титульної нації і прав національних меншин⁸⁴².

Звичайно, маргінальність може бути як позитивною, так і негативною. Але стосовно того, що належить до українського суспільства, його цивілізаційної цілісності, можемо говорити тільки про негативність цього явища, яке виконує суто дестабілізуючу роль. Зокрема, за розхитуванням суспільства, в цьому випадку українського, з маргіналами не може зрівнятися ніхто. І тут їх регулярно використовують політики як знаряддя ламання тих чи інших соціальних структур та інститутів, соціокультурної цілісності українського народу. Українська письменниця Катерина Мотрич цілком слушно зауважила: «Маргінальність духу породжує вторинність у всіх проявах життя, що ми й спостерігаємо нині. Людина, яка випала з культурного простору свого народу,

⁸⁴² Матета О. А. Політична та етнокультурна маргіальність у трансформаційних процесах пострадянської України: дис. канд. політ. наук. Харків, 2007. URL: <http://disser.com.ua/content/340927.html>

чинить як кочівник. Вона не відчуває в собі минулого і не несе відповідальності за майбутнє. Вона готова винищити на століття те, що створювалося довгі століття попередниками, в ім'я свого короткого туземного існування»⁸⁴³.

Накреслені тут деякі лінії антропологічного виміру проблем «суспільство і влада», «народ і держава», «людина і влада», «людина і культура» дозволяють акцентувати увагу на тих питаннях, які заважають реформуванню суспільства через набуті стереотипи історичною спадщиною, через небажання по-іншому сприймати світ і себе, нерозуміння того, що життя можна будувати і творити інакше, ніж це робиться. І одна з причин – це недостатня компетентність влади, ефективність її діяльності та комунікацій із громадянським суспільством. Сказане означає, що адаптація успадкованих структур влади, її ставлення до людей, до нових обставин, що змінилися, потребує суттєвих корекцій. Звернення до західного проекту і запозичення його базових принципів: верховенства закону і первинності прав та свобод громадян щодо держави, їх втілення в українське повсякдення – важлива умова реалізації цивілізаційного вибору України.

Советський період вже має власну історію, але це – історія незавершеної сучасності, й підбиття будь-яких підсумків, навіть попередніх, дуже складне за визначенням. Незавершена сучасність не задає кутів зору для оцінки глибини протидіючих у ній тенденцій. Ретроспективний погляд допомагає вловити її своєрідність і новизну, порівняно з попереднім минулим, відслідкувати спадковий зв'язок з ним і спрогнозувати контури подальшого розвитку.

5.5. Людина в інтер'єрі постмодерну та соціокультурної кризи

У попередніх підрозділах автори вже торкалися понять «постмодерн» та «постмодернізм», що означають новітній цивілізаційний і соціокультурний злам, значною мірою пов'язаний із переоцінкою аксіологічних орієнтацій сучасної людини. Незважаючи на суперечливий характер цього процесу, в умовах постмодерну людина отримує небувалу досі свободу, що базується на конструктивній основі духовності, завдяки якій вона дістала можливість самостійно і критично осмислювати усі аспекти і сфери життєдіяльності суспільства⁸⁴⁴. Культура постмодерну є одним з виявів постіндустріального

⁸⁴³ Мотрич К. Маргінальність духу породжує вторинність у всіх проявах життя. URL: [http:// dialog.org.ua.ru/dialog/page77-282html](http://dialog.org.ua.ru/dialog/page77-282html)

⁸⁴⁴ Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти // Вісн. ДАКККІМ. Соціогуманітарні проблеми людини, 2010. №5. С.151 – 166.

світу, історія якого зумовлена змінами в технологіях, в економіці, соціумі та культурі. Ці зміни, які зріли та вдосконалювалися протягом другої половини ХХ століття, багато в чому визначили оточуючу дійсність та світогляд людини. На наш погляд, саме постмодернізм як нова культурна парадигма, з його еkleктичностію та плюралізмом, є виразником основних тенденцій, установок і орієнтирів антропологічного осмислення історії.

Актуальність звернення до дослідження феномену постмодернізму зумовлена специфікою його українського варіанта, певною невизначеністю його статусу у вітчизняній культурології, залежністю тлумачень від особистого бачення дослідниками, часто негативного. І це тоді, коли ще недостатньо вивчені сутність, детермінанти, закономірності, динаміка та тенденції розвитку постмодернізму як явища української культури. Актуальність дослідження українського постмодернізму в культурологічному аспекті полягає ще в подоланні методологічних суперечностей між масивом емпіричного матеріалу з означеної проблеми у філософській, культурологічній, мистецтвознавчій літературі та відсутністю цілісного структурного і культурологічного понятійного апарату цього явища культури⁸⁴⁵.

Постмодернізм як філософський напрям зарубіжних студій набув теоретичного та практичного обґрунтування у працях Ж. Бодріяра, Е. Гіденса, Ф. Джеймсона, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, П. Козловскі, Ж. Ф. Ліотара, І. Ільїна, В. Халіпова та інших. У вітчизняній культурології питанням постмодернізму як явища культури і його вираженням в мистецтві досліджують В. Андрущенко, С. Балакірова, А. Данилюк, Г. Гуменюк, О. Колесник, В. Лук'янець, Г. Меднікова, І. Старовойт, В. Шалюта та ін., у дослідженнях яких здійснено аналіз феномену постмодернізму в художній і науковій творчості⁸⁴⁶.

З'ясовуючи сенс і призначення постмодернізму як нової культурної парадигми, не можна оминати проблему термінології. По-перше, зв'язок постмодернізму з широким колом явищ у різних галузях культури створює складнощі його інтерпретації. Отже, основна проблема полягає у відсутності більш-менш чіткого уявлення про сутність постмодернізму. По-друге, «іманентно фрагментарна природа постмодернізму зумовила й уривчастість категоріального апарату явища, і насамперед у постсоветських країнах, де, до всього ж, термінологічним лісом пройшли дроворуби соцреалізму, не залишивши за собою жодної живої гілки. Тож легкість у вживанні терміна «постмодернізм» в українському контексті – помітна ознака як термінологічної, так і інтерпретаційної незавершеності вітчизняної теоретичної думки з

⁸⁴⁵ Уварова Т. Постмодернізм як нова парадигма української культури // Аркадія. Культурологічний та мистецтвознавчий журнал. 2009. № 2 (24). С. 12.

⁸⁴⁶ Там само.

цього питання. Саме тому за термінологією приховується значно глибша і складніша проблема постмодернізму – його цивілізаційний контекст⁸⁴⁷.

Відправною точкою в поясненні смислу цього непростого поняття може бути твердження, що постмодернізм – це світогляд, який виражає основні тенденції, установки і орієнтири суспільства на сучасному рівні розвитку. Причому він не зводиться до єдиного вчення чи теорії, скоріше його слід розглядати як широке коло різноманітних підходів та точок зору, які стосуються різних напрямів знання, але які мають щось спільне, об'єднуюче. Таким чином, під постмодернізмом розуміють не окрему течію в літературі, науці тощо, а *загальне вираження світогляду конкретної епохи, яка й має назву «постмодерн»*. Але слід розрізняти поняття, оскільки «постмодерн» буквально означає «період, який настає після модерну», а «постмодернізм» – це самосвідомість культури на певному історичному етапі⁸⁴⁸.

Не заглиблюючись в історію проблеми постмодернізму, зазначимо, що в сучасній світовій і вітчизняній культурології склалося два напрями уявлень про нього: перший дотримується точки зору, за якою постмодернізм становить особливий тип світобачення, орієнтований на формування такого життєвого простору, в якому головними цінностями є свобода у всьому, спонтанність діяльності людини, ігрове начало, відмова від пріоритетів. Його прихильники стверджують, що стану постмодернізму підвладна будь-яка епоха, а не тільки сучасність⁸⁴⁹. Інший погляд представляє постмодернізм як особливу епоху, що почалася з виникненням постіндустріальної цивілізації, як напрям культури, метою якого є подолання духовної кризи сучасного суспільства та усунення розриву між масовою та духовною культурою⁸⁵⁰. Виходячи з того, що постмодернізм – це «час розпаду, хаосу в культурі, коли йде визрівання нового порядку»⁸⁵¹, спробуємо визначити загальні особливості, характерні для цього суперечливого феномену культури. Загальні риси постмодернізму стосовно попередніх парадигм полягають у сполученні класичних і модерних принципів. Для класичних теорій притаманні пошуки інваріантів, універсальних законів. На противагу цьому модернізм приділяє увагу унікальності, одиничним явищам. Постмодернізму притаманний плюралізм основ, множинність ключових причинних зв'язків, детермінант. Він не

⁸⁴⁷ Пахльовська О. Ситуація постмодернізму в Україні: український постмодернізм як клонування без правил // Кіно. Театр. 2001. № 6. С.2 – 12.

⁸⁴⁸ Ермилова Г. Постмодернизм как феномен культуры XX века. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/4/Ermilova>

⁸⁴⁹ Автономова Н. С. Возвращаясь к азам // Вопросы философии. 1993. № 3. С.17 – 22.

⁸⁵⁰ Кюнг Х. Религия на переломе эпох // Иностранная литература. 1990. №1. С.65 – 79.

⁸⁵¹ Шалюта В. М. Вплив постмодерністського світогляду на процес десакралізації. URL: http://reiated:www.filosof.com.ua/Jornel/M_59/Multiversuni_59.htm.

прагне спростовувати одну теорію на користь іншої, а готовий розглядати різні підстави як рівнозначні. Художній принцип постмодернізму «полістилізм» виявляє себе у множині основ соціального мислення. Якщо класичному принципу властива цілісність, підпорядкованість частини цілому, то в постмодерністському значенні – частина претендує на статус цілого, а ціле може бути частиною. Співвідношення частини і цілого набуває невизначеного характеру (наприклад, статус СНД чи Європейського Союзу). У гносеологічному аспекті ця властивість виявляється у тому, що соціальні факти розглядаються не просто з різних позицій: філософської, феноменологічної, антропологічної у певному симбіозі, а в тому, що немає назви філософському, аксіологічному та іншим аспектам. Взагалі постмодерністські феномени не мають назви. Постмодернізм не просто більш витончена новітня методологія соціального пізнання, а є характеристикою соціальної реальності, в якій ставлення до Хаосу – це своєрідний різновид порядку⁸⁵².

Як правило, в науковій літературі розрізняють постмодернізм як явище мистецтва і як стадію розвитку суспільства. Але згідно з соціологією культури в самому понятті «культура» відбувається синтез соціального і символічної культури (мистецтва). Постмодернізм у рамках соціології культури може бути розглянутий паралельно і однопорядково як характеристика і суспільства, і мистецтва. Саме мистецтво має культурно-історичний, соціальний вимір⁸⁵³. У визначенні постмодернізму в мистецтві можна опиратися на характеристики, наведені літературним критиком Іхабом Хасаном. На його думку, важливою рисою постмодернізму в мистецтві є невизначеність. Друга риса постмодернізму – це фрагментарність і принцип монтажу. Іншими словами, художнє полотно створюється за рахунок змішування різних за вихідною логікою та тематикою фрагментів буття. Немає ідеї, що підпорядковується зовнішній логіці, лінії повідомлення. Ціле зберігається за рахунок внутрішньої логіки мотиву, а фрагменти немов би зібрані навколо невизначеного ядра. Третьою рисою постмодернізму І. Хасан називає «деканонізацію, боротьбу з традиційними ціннісними центрами: сакральне в культурі, людина, етнос, логос, авторський пріоритет. І, нарешті, четверта риса – це все те, що відбувається на поверхні постмодерністських творів, у них відсутні психологічні та символічні глибини⁸⁵⁴. Доповнює сказане шляхом виділення формальних рис постмодернізму в мистецтві Н. Мірошніченко, а саме: «... використання елементів стилів минулих епох як «цеглинок», своєрідне цитування, визнання вторинності, принципової неможливості створити щось

⁸⁵² Уварова Т. Постмодернізм як нова парадигма української культури. С. 13

⁸⁵³ Там само. С. 14

⁸⁵⁴ Вайнштейн О. Б. Философские игры постмодернизма // Апокриф. 1991. № 2. С. 23 – 25.

нове, але цитування не формальне, а переосмислене (до пародіювання включно). Як похідні цих принципів – застосування гри, багаторівнева організація «тексту», розмивання кордонів жанрів, родів, стилів...»⁸⁵⁵. І, як висновок, наголошено: «Ця пульсуюча химерність не лишається в межах мистецтва – поступово зникає межа між високим і низьким мистецтвами, між мистецтвом і немистецтвом»⁸⁵⁶.

Викладені положення є передусім теоретичного характеру, але так чи інакше вони мають практичний вияв у мистецьких явищах сучасної України. Почнемо з літератури і «адептів постмодернізму» Ю. Андруховича, Ю. Винничука, О. Забужко – авторів творів, найбільш характерних для постмодернізму, наприклад, «Переверзії» Ю. Андруховича, «Мальва Ланда» Ю. Винничука. В цих творах простежується така якість, як «когерентність», що означає наявність синхронізованості різноманітних, здавалось би, не пов'язаних одна з одною подій, які, накладаючись одна на одну, впливають на соціальні процеси.

Після розпаду Советського Союзу на Заході України появилось таке явище, як Станіславський феномен – феномен наявності у місті Івано-Франківську (до 1939 р. – Станіславів, у 1939 – 1962 рр. – Станіслав) групи письменників та художників, у творчості яких найбільш яскраво проявився український літературний і художній постмодерністський дискурс. Станіславський феномен охоплює таких письменників і художників, як Юрій Андрухович, Юрій Іздрик, Тарас Прохасько, Володимир Єшкілев, Степан Процюк, Р. Петросаняк, Р. Микицей, Я. Довган та ін. Творча та організаційна діяльність цієї групи уможливила низку синтетичних проєктів, які відкрили і довели до певної повноти ознак постмодерністський дискурс в українській сучасній літературі. Серед цих проєктів стрижневу позицію займали і займають концептуальні часописи «Четвер», «Плерома», редакційні проєкти Юрія Андруховича під егідою часопису «Перевал». У ширшому культурологічному аспекті Станіславський феномен коректно розглядати як виникнення «специфічної соціокультурної ситуації», географічно локалізованої в Івано-Франківську, що розгорталась і знаково, проєктно та організаційно кристалізувалась у 1989 – 1996 рр.⁸⁵⁷.

Прикладом кінематографічного постмодернізму можна вважати фільми Кіри Муратової «Другорядні люди», Сергія Маслобойщикова «Співачка Жозефіна і мишачий народ» та інші, в яких проявляється

⁸⁵⁵ Мірошніченко Н. Неоритуальність у театрі постмодернізму // Кіно. Театр. 1999. № 1. С. 28 – 30.

⁸⁵⁶ Там само.

⁸⁵⁷ Павлишин М. Українська культура з погляду постмодернізму // Сучасність. 1993. № 12. С. 55 – 62.

кінематографічний образ Хаосу, нова художня мова. Художній постмодерн спостерігається в творчості театральних режисерів Р. Віктюка, А. Жолдака зі своєрідною образністю їх вистав, розрахованою на новий процес сприйняття та механізм впливу. Вистави А. Жолдака тривають 4–5 годин і є випробуванням для акторів, яких він саджає у клітки, змушує бігати голими по сцені й виставляти напоказ все, що є гарного і поганого в людській природі. Сумнівною видається думка Андрія Жолдака про те, що театр жорстокості, театр шоку є театром майбутнього. Незмінною і непідробною епатажністю й оригінальністю, незаангажованістю в судженнях, у тому числі і з питань історії та сучасності, персоналій, характеризується режисерська творчість Р. Віктюка⁸⁵⁸.

У живописі до представників постмодернізму можна віднести О. Клименка, В. Сидоренка. В проєкті останнього «Ритуальні танці» чітко простежуються постмодерністські тенденції: метафора танцю як сенсу буття, відкритий прийом цитування (К. Д. Фрідріха та Ф. О. Рунге), синтез інтересу до минулого з відкритістю до майбутнього.

Архітектура постмодернізму символізує повернення на новому рівні до архітектурної традиції, до «дотепності, орнаменту і знаку», як говориться в деяких джерелах. Постмодернізм протиставляє себе холодності і формалізму інтернаціонального стилю та інших напрямів модернізму. Від зосередженості на функції, характерної для модернізму, постмодерністська архітектура повертається до естетики заради естетики, химерної гри стилів, частого цитування архітектурних рішень минулого. На наших теренах прикладом характерної для постмодерністської культури споруди з неузгодженістю стилів є пам'ятник Незалежності на Хрещатику⁸⁵⁹, будівля театру на Подолі в Києві.

Як музичний стиль, постмодернізм характеризується полістилістикою, самовідносністю та іронічністю, стертям кордонів між «високим мистецтвом» та кітчем. В українській симфонічній та камерно-інструментальній музиці він визрів у 1990-х рр. Нова генерація композиторів досить вільно почала використовувати принципи полістилістики, з'явилися перші мінімалістичні опуси, а також майже невідомий досі в Україні жанр музичного перформансу. З одного боку, представники колишнього авангарду В. Сильвестров, В. Годзяцький, В. Загорцев поступово стають більш «помірними»: в їх творчості посилюються неоромантичні тенденції, схильність до більш простих формотворчих структур. З іншого боку, з'являється нове покоління

⁸⁵⁸ Андрухович Ю. Постмодернізм – не напрям, не течія, не мода // Слово і час. 1999. №3. С. 65 – 66.

⁸⁵⁹ Пилева Г. Постмодернізм як явище культури українського постіндустріального суспільства кінця XX – початку XXI ст. URL: http://ukrconf.fi.kpi.ua/?page_id=23

композиторів, дуже різноманітне у своїх творчих уподобаннях, яке шукає власні шляхи. Серед них є композитори, що розвивають неоромантичні традиції, а також тяжіють до «духовної» тематики (І. Щербаков, А. Гаврилець), композитори, які сповідують принципи мінімалізму (О. Гугель, О. Грінберг), композитори, що тяжіють до «постеріального» структуралізму (О. Щетинський, С. Пілютіков), композитори найрадикальнішого напрямку, які часто використовують у своїх творах провокативні, позамузичні засоби виразності, зі схильністю до перформансу та хепенінгу (С. Зажитько, В. Рунчак, К. Цепколенко). Найбільш резонансні твори молодих композиторів 1990-х рр., що представляють вищезгадані стилістичні напрями: «Покаянный стих» для скрипки та струнного оркестру (1990) І. Щербакова, «Присвята Арво Пярту» для симфонічного оркестру (1990) О. Гугеля, «Глосолалії» для симфонічного оркестру (1991) О. Щетинського⁸⁶⁰.

Тож, український постмодернізм подарував вітчизняній та світовій культурі нові імена та яскраві твори, окреслив множину проблем і тем у мистецтві, запропонував новий підхід у пошуках смислів і принципів прийдешньої культури, сприяв виробленню нового цілісного, хоча й іронічного, погляду на світ, сприяв пошуку модерного стилю життя, розв'язанню проблем самоідентифікації, самоствердження. Впровадивши в українську культуру як позитивні, так і негативні риси, постмодернізм зумовив оптимальний перехід від однієї культурної парадигми до іншої, став перехідною ланкою від тоталітарної до демократичної епохи.

Позитивно оцінюючи новаторські надбання представників модернізму в українській соціокультурній сфері, не можна оминати й кризових явищ. Під соціокультурною кризою розуміють глибоку переоцінку цінностей, які відбуваються на тлі зміни поколінь, суспільно-політичної системи, революції в науці, освіті, ідеології, релігії. Вона спроможна охопити всі галузі культури і духовного життя. Епохальні соціокультурні перетворення, які відбувалися упродовж останніх століть, супроводжувалися появою у філософській літературі таких термінів, як «криза», «кризова свідомість» і «кризовий соціум». До теми кризи культури зверталися представники західноєвропейської філософії, зокрема, К. Ясперс вказував на існуючу кризу людського буття, на необхідність подолання пересічності як пануючої ознаки особистості шляхом усвідомлення небезпеки та втрати справжнього буття⁸⁶¹; Х. Ортега-і-Гассет виявив глибинну суть кризових процесів у новому феномені – «людинні маси», котру не цікавлять культурні цінності, а власне життя вона будує за принципом легкості та ситості, без трагічних обмежень, бунт же

⁸⁶⁰ Зажитько С. Перспективи розвитку сучасної української симфонічної та камерної музики. URL: <http://culturalstudies.in.ua/2011-3.php>

⁸⁶¹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

людей маси не допускається активною діяльністю духовно багатой меншості;⁸⁶² Р. Гвардіні акцентував увагу на неможливості буття в індустріальному суспільстві вільної творчої особистості, що самореалізовується, вона вже не є ідеалом для розвитку індивіда, котрий прагне залишатись «анонімним», що породжує кризу, яка знімається його відмовою від свободи й автономності та концентрації на внутрішньому персональному ядрі⁸⁶³. Означені проблеми були предметом дослідження у працях Г. Зімеля, Е. Гуссерля, М. Бубера, Е. Муньє та інших.

З плином часу кризи охопили майже усі сфери життя, набуваючи все нових і нових форм прояву. На початку нинішнього століття можна констатувати, що людство так і не зуміло усунути причини їх виникнення, залишається ймовірність кризового існування ще не одне десятиліття. Саме ж суспільство, котре переживає патологічну соціокультурну кризу, характеризується як кризовий соціум, а його основною ознакою є унікальне сполучення параметрів соціального та культурного розвитку, які зачіпають культурну, власне соціальну, політичну, економічну та виробничі сфери.

Антропологічний вимір соціокультурного розвитку України теж характеризується поєднанням суперечливих та іноді протилежних за спрямованістю процесів. З одного боку, відповідно до доповідей ООН щодо людського розвитку Україна є країною з високим рівнем розвитку людського потенціалу (76-те місце в Доповіді 2011 р.), хоча її місце в рейтингу коливається між групами країн зі середніми та високими показниками (в 1990 р. Україна посідала 45-те місце, а у 2009 р. – 85-те). З іншого боку, неможливо заперечувати наявність в українському соціумі кризових явищ, зумовлених як складнощами на шляху системних перетворень в Україні, так і погіршенням соціально-економічної ситуації у світових масштабах. Безперечно, процеси демократизації та ринкових перетворень зумовили зростання творчої активності громадян, виникнення громадських об'єднань, зростання різноманіття ринкових послуг, зокрема і в гуманітарній сфері. Водночас, процес неефективної модернізації українського суспільства призвів до певних проявів культурно-етичної та правової аномії. До того ж, дедалі виразнішою стає тенденція до скорочення участі держави в підтримці програм, пов'язаних з гуманітарним розвитком, і, як наслідок, – зменшення її впливу на формування життєвих цінностей і орієнтацій населення.

Україна перебуває у стані демографічної кризи, одним із проявів якої є зменшення кількості її населення. Сучасний рівень народжуваності нижчий, ніж той, що потрібен для забезпечення простого відтворення населення, у

⁸⁶² Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас // Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. 420 с.

⁸⁶³ Гвардіні Р. Кінець Нового времени // Вопросы философии. 1990. № 4. С. 127 – 163

зв'язку з чим у середньостроковій перспективі відсутня можливість відновлення 50-мільйонної чисельності населення. Хоча низький рівень народжуваності мають більшість розвинутих країн світу, в Україні він поєднується з високою смертністю населення. Середня очікувана тривалість життя при народженні становить близько 68,6 років, що значно нижче, ніж у провідних країнах світу, де цей показник коливається між 78 – 82 роками.

Забруднення навколишнього середовища, погіршення умов життя, відсутність належного контролю за якістю продуктів харчування, поширення шкідливих звичок, слабкість державної політики у сфері охорони здоров'я, поширення таких захворювань, як туберкульоз і СНІД, зниження якості медичного обслуговування негативно позначилися на здоров'ї громадян України. Як наслідок – значно збільшилася загальна захворюваність населення. Погіршення стану здоров'я населення не лише зумовлює зростання потреб у медичній та соціальній допомозі, а й додаткове навантаження на бюджет.

Країна втрачає надто багато своїх громадян у найпродуктивнішому віці, а самі громадяни позбавляються можливостей для підвищення рівня добробуту шляхом самореалізації, набуття освіти й професійного досвіду. Виникає замкнене коло: зниження рівня людського розвитку звужує можливості для суспільних реформ, а відсутність реформ позбавляє можливостей для реалізації людського потенціалу, сприяючи таким чином його деградації⁸⁶⁴. Залишаються нерозв'язаними проблеми молоді, серед яких – нерівний доступ до освіти й працевлаштування, забезпечення житлом. Кожна третя молода людина не задоволена своїм соціальним статусом, і лише третина молоді бачить власну соціальну перспективу в Україні. Серед молоді спостерігається найвищий рівень безробіття, що пов'язано з пошуком першого робочого місця. Особливо гостро ці проблеми постають перед сільською молоддю, і розв'язання їх неможливе без якісних змін у сфері освіти та соціальної політики.

З часу набуття незалежності вектор мовної політики в Українській державі залежав від бачення цієї проблеми лідерами політичної сили, яка вигравала президентські або парламентські вибори. Однак жодній політичній силі не вдалося впровадити оптимальне бачення мовного розвитку держави, тобто такої державної мовної політики, яка б цілісно враховувала всі аспекти мовної ситуації всередині країни, а також можливі геополітичні виклики. Нерідко на дії державних чинників впливали зовнішні фактори, особливо російський. За таких підходів мовне державне планування не могло здійснюватися, а мовна політика залежала від поточної політичної ситуації.

⁸⁶⁴ Див.: Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року // Національна академія наук України. Київ: НАН України, 2012. С.5 – 6.

Пріоритетною сферою, яка стоїть чи не найближче до потреб людини, є система освіти. У процесі її реформування за два десятиліття незалежності досягнуто певних успіхів. Національна освіта набула ознак цілісності, самодостатності, відповідності новим суспільним відносинам, зроблено конкретні кроки в напрямі її інтеграції до європейського та світового освітнього простору. Проте ці та інші позитивні зміни не набули системного й завершеного характеру, що зумовлено головним чином відсутністю в освітній галузі послідовної, науково обґрунтованої та відповідальної державної політики, недостатнім усвідомленням суб'єктами прийняття рішень пріоритетного значення освіти для суспільного розвитку. За роки незалежності кількість студентів вищих навчальних закладів постійно зростає. Кількість абітурієнтів, які обирають престижні спеціальності, збільшується за рахунок розширення мережі вищих навчальних закладів (ВНЗ) не лише державної, а й недержавної форм власності. Під час набору до ВНЗ недостатньо враховуються довгострокові тенденції попиту й пропозиції робочої сили, що призводить до зростання напруженості на ринку праці України та структурного безробіття. У найближчі роки очікується скорочення контингенту випускників загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) та професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ), зумовлене демографічними чинниками, що може спричинити ряд проблем: 1) у ВНЗ – пов'язаних з погіршенням їх фінансового стану, масовим скороченням педагогічних та науково-педагогічних працівників, дестабілізацією їх загальної діяльності; 2) на національному та регіональних ринках праці – через значне зменшення пропозиції кваліфікованої робочої сили й фахівців з вищою освітою. Зростаючі темпи економічних і технологічних змін також призводять до необхідності зміни працівниками роботи і навіть професії, що дедалі більше потребує переходу від традиційної до гнучкої форми зайнятості та використання в процесі професійного навчання інноваційних навчальних технологій.

Таким чином, основними проблемами на шляху адаптації системи освіти до вимог часу є: зниження доступності освіти та невідповідність її якості сучасним вимогам; невідповідність ринку освітніх послуг потребам ринку праці, що спричиняє диспропорцію між підготовкою спеціалістів та попитом на них з боку роботодавців; неефективність механізмів державного фінансування системи освіти при постійному збільшенні бюджетних видатків на освіту; збереження надто централізованого керування освітнім процесом. Як наслідок, вітчизняна освіта в останні десятиліття зазнала значних втрат, вона не позбулася до кінця старих перекосяв та диспропорцій, обтяжилася новими прорахунками. З-поміж них варто назвати такі: допущено руйнування

мережі дошкільних навчальних закладів; належним чином не оновлено матеріально-технічну базу загальноосвітніх шкіл, яким гостро бракує, зокрема, сучасних інформаційно-технологічних засобів навчання, особливо з природничо-математичних предметів; недостатньо ефективно функціонує система професійно-технічної освіти, що в поєднанні з падінням виробництва спричинило зниження «питомої ваги» кваліфікованих робітничих кадрів у загальному контингенті робітників до менш як 10 % (у Німеччині цей показник становить майже 60 %, у США – близько 50 %); суперечливо розвивається вища школа, яка за ступенем ефективності та витратності помітно поступається західній системі. У вищу освіту Україна вкладає понад 2% ВВП, проте цих коштів хронічно не вистачає, оскільки їх поглинає надмірна кількість малопотужних університетів та інститутів, а кількість ліцензованих місць для прийому студентів часто перевищує чисельність випускників загальноосвітніх шкіл. Недостатньою є науково-дослідницька складова діяльності ВНЗ, на яку припадає лише 3 % загального обсягу їх фінансування, отже, це негативно відбивається і на якості підготовки фахівців; діяльність закладів вищої та професійно-технічної освіти недостатньо враховує потреби економіки, ринку праці; кволо реалізовується ідея безперервної освіти⁸⁶⁵.

Головною причиною цих недоліків є те, що освітні реформи здійснювались, як правило, без належної підготовки, моніторингу та принципового оцінювання досягнутих проміжних результатів, не узгоджувались у часових і змістових вимірах на різних рівнях освіти, проходили без належної участі громадськості в їх плануванні та реалізації, унаслідок чого нерідко наштовхувалися на нерозуміння в суспільстві, не знаходили його підтримки. Усе це вимагає рішучої корекції процесів реформування та модернізації освіти, політичної волі в здійсненні реформ⁸⁶⁶.

Україна належить до країн з багатою історико-культурною спадщиною, яка покликана дедалі повніше служити запитам людей. На державному обліку перебуває понад 130 тис. пам'яток, з яких 57 206 – пам'ятки археології (у тому числі 418 – національного значення), 51 364 – пам'ятки історії (142 – національного значення), 5926 – пам'ятки монументального мистецтва (44 – національного значення), 16 293 – пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні (3541 – національного значення). Крім поділу пам'яток на об'єкти місцевого й національного значення,

⁸⁶⁵ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 419 – 425.

⁸⁶⁶ Див.: Нечипоренко С. А. Стратегічні напрями освіти, науки і техніки Української незалежної держави. Болонська система в Україні. URL: <http://5fan.info/merpolmagasotr.html>

найвідоміші пам'ятки світового значення включаються до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, зокрема, собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська лавра, історична частина Львова та резиденція митрополитів Буковини. До того ж, ще два українські об'єкти мають транскордонний статус – це Геодезична дуга Струве, що простяглася територією 10 держав, і букові праліси Карпат, які Україна ділить зі Словаччиною. Крім того, в Україні 61 історико-культурний заповідник, 13 з яких надано статус національних. 1399 населених пунктів та понад 8 тис. сіл мають більше 70 тис. об'єктів культурної спадщини, які ще потребують дослідження та взяття на облік. Майже 70 % історичних пам'яток перебувають у незадовільному технічному стані, 10 % – в аварійному.

Через брак експозиційних площ лише частина музейних фондів доступні для відвідувачів. Між тим, пласт рухомих пам'яток історико-культурної спадщини, що зберігається в музеях, бібліотеках, архівах, є досить потужним. Музеї, мережа яких в Україні нараховує 437 закладів, у т. ч. 47 державних, 383 комунальних і сім приватних, володіють значним просвітницьким, культурним та естетичним потенціалом. Музейний фонд України налічує близько 11 млн історико-культурних пам'яток. Предмет писемності як об'єкт історико-культурної спадщини зосереджений у системі державних архівних установ. Національний архівний фонд України нараховує близько 60 млн одиниць зберігання⁸⁶⁷.

Ситуація у сфері культури характеризується зростанням масових видів культури: виникло чимало театральних колективів, розширилася мережа музеїв, художніх виставок, майже вдвічі зросла кількість концертних організацій, нового розвитку набули сучасні форми мистецтва, активізувалися міжнародні контакти. Разом з тим поточні суспільні негаразди негативно позначаються на розвитку вітчизняної культури. Вони продукують суттєві відмінності в ціннісних орієнтаціях, поглядах на минуле й майбутнє країни, на шляхи її подальшого розвитку. Водночас спостерігається спад деяких масових культурних практик, зокрема, читання книжок і періодики, відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв тощо. Нові форми культурних практик та організації дозвілля через свою високу вартість стали сферою споживання здебільшого заможних верств населення. Відчувається дисбаланс у задоволенні культурних потреб населення залежно від місця проживання. За статистичними даними, мешканці міст сьогодні витрачають на відвідування культурних закладів та відпочинок у 3,5 рази більше коштів, ніж селяни.

⁸⁶⁷ Див.: Збірник нормативних і методичних документів з охорони культурної спадщини. Довідник. Київ: Культура, 2009. 575 с.

Зберігається розрив у можливостях доступу до каналів телебачення, друкованих ЗМІ, Інтернету мешканців великих міст та сільської місцевості. Помітною стала тенденція зниження державної підтримки інфраструктурної бази аматорства й самодіяльності, у незадовільному стані перебуває чимала кількість будинків культури та технічної творчості. Триває скорочення чількості учнів у школах естетичного виховання, недостатнім є стан матеріальної бази цих шкіл.

Трансформаційні перетворення в суспільстві слабо торкнулись інституціональної структури культури, що негативно вплинуло на фінансову ситуацію галузі, особливо в її бюджетному секторі. Кошти, які виділялися державою, покривали лише необхідні поточні потреби соціально-культурних закладів. Основні проблемні питання культурної діяльності (доступність, якість послуг, фінансування) залишаються складними. Невизначеними є питання удосконалення управління культурною діяльністю та її економічного механізму. Технічне переоснащення і модернізація матеріально-технічної бази відбувається вибірково й не підкріплюється відповідними програмними заходами.

Усе ще недостатньою є конкурентоспроможність та популярність національних культурних індустрій, унаслідок чого в мовно-культурному просторі України все ще великий відсоток зарубіжної культурної продукції. Ситуація ускладнюється слабким захистом авторських та суміжних прав, наявністю великого за обсягом «піратського» ринку культурної продукції. Українська культура занадто повільними темпами інтегрується у європейський та світовий культурний простір. Сучасне національне мистецтво, література, культурні індустрії далі демонструють певну ізольованість від європейських тенденцій і практик.

Кризові явища особливо виразно даються взнаки в книговидавничій справі. Упродовж першого десятиліття ХХІ ст. видання книг на одного громадянина України не перевищувало показник 1,2 примірника на рік, тоді як у Німеччині цей показник становив дев'ять книг, при цьому мінімальний поріг самодостатньої культурної індустрії має становити не менше трьох-чотирьох видань на рік. Усе це спостерігається на тлі різкого скорочення мережі книжкової торгівлі та критичного зниження рівня поповнення фондів бібліотек.

Деякі позитивні зрушення намітились і в українському кіно. Однак повільно створюються належні умови для залучення інвестицій, унаслідок чого кіновиробництво лишається на низькому рівні, тоді як наявний потенціал (кадровий склад кіностудій, підготовка кіномитців тощо) дає змогу знімати в Україні кілька десятків повнометражних картин на рік. Не налагодженим залишається й масове виробництво вітчизняних якісних телесеріалів, теленовел, культурно-пізнавальних телевізійних програм.

Чималі проблеми існують у сфері музичних культурних індустрій, де все ще велика питома вага низькопробної музичної продукції, недостатньою є пропаганда високого академічного мистецтва, що знижує соціальний статус митців та негативно впливає на культурний рівень людей⁸⁶⁸.

Усунення цих та інших недоліків, вузьких місць і кризових явищ у соціокультурній сфері дозволить повніше націлити культурну політику держави на потреби людини, на задоволення її етичних, естетичних та моральних запитів, сприятиме міжнаціональному та міжконфесійному діалогу, гармонійному поєднанню загальнонаціональних та регіональних інтересів у культурній сфері, забезпеченню громадянських прав і свобод.

5.6. Антропологічні контури Революції Гідності та її уроків

Події кінця 2013 – початку 2014 р. в Україні, які в публіцистичній і науковій літературі здобули назву «Революція Гідності», підтвердили роль Людини на переломних етапах історичного розвитку і справили значний вплив на пришвидшення демократичного транзиту, зміцнення інститутів громадянського суспільства, формування національної самосвідомості та євроінтеграцію України. Революція Гідності засвідчила нові зсуви в суспільній свідомості, які, по суті, визначали цивілізаційний вибір України. У ході громадянських виступів відбувся не лише злам кланово-олігархічної структури політичної влади В. Януковича, але й корінна трансформація політичної та правової свідомості. Масові дії українців привели до революційної трансформації/реінституціалізації суспільства. По суті, тогочасні суспільно-політичні процеси стали прикладом небаченого досі стану громадсько-політичної мобілізації, зумовленої не лише значенням для громадян проблеми геополітичного вибору України, а насамперед «якістю» політичного режиму, в тому числі мірою можливості реалізації громадянами своїх прав та свобод, ставленням правлячої еліти і силових структур до тих чи інших форм громадянського спротиву⁸⁶⁹.

Як справедливо зазначає А. Киридон, Революція Гідності стала маркером і потужним імпульсом процесів у новітній історії України, а також лакмусом європейської спільноти в цілому.

⁸⁶⁸ Див.: Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. С. 11 – 12. +

⁸⁶⁹ Цит. за: Кривошеїн В. Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства // Вісник національного університету «Юридична академія України» ім. Я. Мудрого. 2016. № 2 (29). С. 37.

Зокрема: а) у внутрішньополітичному відношенні вона внесла істотні корективи в процеси самоідентифікації (переформатування ідентичностей) та творення політичної нації; б) у зовнішньополітичному вимірі – в уявленні про місце України у світі як суб'єкта міжнародних відносин⁸⁷⁰.

Такий потужний вибух масового невдоволення владою, як Революція Гідності, не могла не відбитися у політико-правовій сфері. Під її впливом відбувається (оскільки процес ще не завершений) трансформація політичної і правової культури як мас, так і правлячої еліти, яка поступово стає національною і незалежницькою, тобто реабілітуються і легалізуються цінності, що сформувалися в періоди існування суверенних українських утворень, ідеали національно-визвольної боротьби, загальнолюдські цінності та актуальні потреби українського народу.

Дивовижна сила духу і енергетика вільної української людини чи не найбільше виявилася в Революції Гідності та воєнного конфлікту на Сході України. Ці події справили потужний вплив на політичну та правову культуру, сприяла консолідації української політичної нації та формуванню цивілізаційної та загальноукраїнської ідентичності. Остання інтегрує як етнічну та культурну, так і професійну, статеву, вікову та інші види ідентичності українців. Разом з тим загальноукраїнська ідентичність може співіснувати з наднаціональною ідентичністю (європейською чи космополітичною)⁸⁷¹. Революція Гідності та післямайданні процеси стимулювали згуртування громадян, стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості та національної гордості. Люди по-справжньому відчули себе українцями. І справа не тільки у вишиванках, які стали популярним і модним брендом серед різних верств населення. Іншим змістом наповнилося ставлення до українських національних і державних символів, відзначення Днів Незалежності, Соборності, Конституції як загальнонародних свят. Українці почали усвідомлювати себе громадянами, які здатні впливати на події, що відбуваються в державі. Загальноукраїнська ідентичність набуває рис громадянської ідентичності, що передбачає не тільки усвідомлення себе громадянином цієї країни, але й активну участь у її житті⁸⁷².

Післямайданівський період показав важливу рису національної ідентичності українців: наша історія, на яку всі звикли нарікати, дає нам не

⁸⁷⁰ Киридон А. М. Євромайдан // Революція Гідності: причини, характер, основні етапи // Історична пам'ять. 2015. Вип. 33. С. 17 – 32.

⁸⁷¹ Кривошеїн В. Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства. С. 39.

⁸⁷² Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: монографія / [Т. А. Бевз., О. О. Зорич, А. А. Зуйковська та ін.]. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 65.; Кармазіна М. С. Між історією і політикою. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 560.

тільки негативні, а й позитивні уроки, містить зразки, варті наслідування: спонтанної демократичної творчості народу, народного волевиявлення і замозахисту. Як стверджують прихильники історичного неоінституціоналізму, ці зразки мають здатність до відтворення, і за нових умов – інформаційного, глобалізованого, постмодерного суспільства – вони можуть дати набагато більший ефект, ніж це було в минулому. Революція Гідності сприяла поновленню розірваної ниточки української історії, відновленню тих національних традицій, які здатні подолати надзвичайно важку спадщину тоталітарного минулого і створити оригінальні форми функціонування демократичних інституцій, прийнятних і придатних для функціонування в умовах постмодерного суспільства.

Сьогодні інколи можна почути, що внаслідок Революції Гідності Україна втратила частину території, замовчуючи збройну агресію Росії. Крім того, дехто відносить до негативних наслідків Майдану зниження рівня життя українців, а також темпів зростання економічного розвитку країни. Але падіння рівня економіки, грабунок, гроші, які вивозилися до офшорів – все це ще в більших масштабах було й до Майдану. Ще до підписання Угоди про асоціацію України з ЄС експерти говорили, що економічна політика режиму В. Януковича скерована на підтримання ситуації лише до президентських виборів 2015 року, на які планувалося спрямувати великі кошти з використанням нових політтехнологій. Країна настільки збідніла, що В. Янукович став перед дилемою: де шукати фінансові ресурси? Врешті-решт, він вирішив обміняти відмову від асоціації на російські три мільярди кредитів. Уже тоді обговорювалося, що єдина причина його метушні між Європою та Росією полягала в намаганні виторгнути побільше грошей, щоб протриматися до виборів. Тож пов'язувати спустошену казну з Майданом не тільки не коректно, але й хибно. Майдан фактично врятував країну від банди крадіїв і дав їй можливість взяти курс на відновлення економіки та проведення реформ.

Що ж стосується зарахування українсько-російського конфлікту і втрати частини територій до наслідків Майдану, то і тут спостерігаються логічні неув'язки. Росія почала повзучу експансію задовго до виникнення протесту. Інкорпорація російських агентів на найвищі посади в уряді, армії, спецслужбах та в бізнес-середовищі почалася з перших днів президентства В. Януковича. Якщо раніше про російську належність українських топ-чиновників можна було тільки здогадуватися, то за президентства В. Януковича керівні посади в стратегічно важливих секторах віддавалися росіянам відкрито. Харківські домовленості, запрошення на ключові посади російських громадян, офіційний дозвіл ФСБ на роботу в Україні. Що це, як не підготовка до збройного вторгнення?

Щось подібне відбувалося під час першої спроби анексії Криму в 1994 році. Тоді новообраний президент Криму Юрій Мешков, який, серед іншого, проголошував, що його метою є приєднання Криму до Росії, одним з перших рішень після обрання запросив на посаду віце-прем'єра Криму російського громадянина Євгена Сабурова та готувався до підписання російсько-кримського «Договору про взаємну військову допомогу».

Закон про мову Ківалова–Колісниченка, намагання утвердити «Закон про референдум» – усе це була підготовка до втягування України до складу РФ частинами. Додамо до цього той факт, що російські диверсанти І. Гіркін та І. Безлер, які відіграли ключову роль у захопленні українських територій, опинилися в Україні ще у 2012 році. Змінивши імена, маючи українські паспорти, вони спокійно будували мережі, які потім використав загарбник. Закид в Україну диверсантів, створення та підтримка таких рухів, як «Русское единство» С. Аксьонова, почалися тоді, коли про ніякий Майдан ще не йшлося. Все це свідчить, що активні дії із демонтажу української державності, які почалися з приходом Путіна на пост президента РФ, особливо активізувалися після обрання В. Януковича Президентом України. Та й саме його обрання здійснювалося за кремлівським сценарієм. Його правління мало стати катализатором народного гніву і сигналом до початку російської експансії. Швидше за все введення «російських миротворців» готувалося після виборів 2015 року, виграти які мав В. Янукович. Майдан зірвав ці плани, змусив ворога поспішати. То ж твердження про те, що якби не Майдан, В. Путін не рушив би на Україну, не відповідають дійсності.

Щоб не бути голослівними, змодельємо ситуацію «м'якого» захоплення України Росією, яке відбувається не на тлі народних протестів, а за зразком Білорусі. Чи вдалося б суспільству швидко мобілізуватися та дати відсіч російській окупації, якщо б на вулицях не було стільки протестувальників? Чи були б створені структури для порятунку поранених, якщо б режим В. Януковича засідав у Києві та підписував «мирові» із загарбником? Відповідь очевидна. Можна згадати протести проти мовного закону та Харківських угод. Вони теж були численні, але їх виявилось недостатньо, щоб зупинити російську експансію на далеких підступах. Уявімо, що російські бази з'являються в «російськомовних регіонах», які вже провели референдуми про мову та активізували транскордонне співробітництво з Росією. Скрізь виникають «народні ради». Цей процес міг зайняти кілька років, під час яких проукраїнські сили витискалися б на маргінес. Якщо б режим не було повалено, якщо б Росія не змушена була поспішати, політична, культурна та економічна руйнація України, розпочата «януковичами», поступово призвела б до повного її поглинання.

Тож наслідки Майдану очевидні. Україна є, вона збереглася як держава, розвивається та рухається за маршрутом євроінтеграції. Майдан створив умови, окреслив вектор демократичного розвитку та дозволив українцям відчути власну силу. Без Майдану не було б соціальних мереж, які стали основою для рекрутингу перших добровольців. Так і добровольців не було б узагалі. Єдине, на що могла б розраховувати Україна – це на партизанський рух, який навряд чи був би в змозі зупинити поглинання країни агресором. Урок Майдану полягає в усвідомленні, наскільки все ще крихкою є українська свобода та суверенітет. Наш власний досвід говорить, що без держави, тобто національної системи інституцій, навіть патріотична більшість не може протистояти системній агресії ззовні. Урок Майдану – це розуміння, що для гідного майбутнього українському народу потрібна власна держава. І що твориться вона вже після Майдану. На підставі вивчених або проігнорованих уроків⁸⁷³.

Застосовуючи антропологічний підхід до Революції Гідності, варто зазначити, що головним її рушієм були люди, молодь, зокрема студентська, що й забезпечило їй статус загальнонаціонального руху. Для когось це кривавий переворот хунти, а для більшості людей – це волевиявлення громади. Для одних Революція була поразкою України, для інших – вона стала перемогою України. Комусь досягнення Революції здаються дуже малими, а комусь – великими та надзвичайними. Хтось думає, що Революція закінчилася, а хтось вважає, що вона триває. Для глибшого розуміння сутності Революції, перманентного характеру варто розглянути її складові. С. Дацюк назвав такі напрями Революція Гідності: 1) антиолігархічний; 2) соціально-економічний; 3) геополітичний; 4) антиколоніальний; 5) національний; 6) громадянський. Зупинимось докладніше на основних її сегментах:

1) антиолігархічний сегмент

Головне антиолігархічне досягнення Революції Гідності – це руйнування олігархічного консенсусу, яке сталося як завдяки громадському тиску, так і через жорстку міжолігархічну конкуренцію зі застосуванням політичної влади. Разом з тим, довести цей сегмент до логічного завершення не вдалося, оскільки відбулася концентрація банківського капіталу за рахунок знищення малих банків з боку Національного банку України, що сприймається як олігархізація банківської системи; продовжували діяти олігархічні групи в парламенті, особливо посилилися впливи олігарха Р. Ахметова, наростали масштаби корупції, розкрадання держбюджету, створюючи загрози для безпеки країни; при цьому бракувало адекватної реакції з боку НАБУ та Генеральної Прокуратури; олігархам вдалося зберегти

⁸⁷³ Волошина Л. Уроки та наслідки Майдану. URL: <http://www.facenews.ua/columns/2018/324644/>

і значно посилити свій вплив через ЗМІ на всю інформаційно-пропагандистську сферу. Україна захлинається в продукуванні так званого «гібридного телебачення», натомість майже до нуля скоротилися теле-трансляції фільмів, серіалів, документалістики, дитячих передач, загально-мовний розвиток суспільного мовлення.

2) соціально-економічний сегмент

З антиолігархічною революцією пов'язана реформа децентралізації, яка дала поштовх місцевому самоврядуванню; реформи прокуратури, поліції, судова реформа, ефективність останньої поки що проглядається слабо; досить контрверсійні пенсійна і медична реформи; прийняття низки європейських норм, які дозволили Україні отримати безвізовий режим.

Отже, основна боротьба, яка велася і ведеться зараз навколо Революції Гідності, може бути зосереджена в оцінці її статусу: Революція Гідності все ще діюча, чи вона здобула статус «меморіальної революції»? Тут є проста і логічна відповідь – доки Революція не досягла своїх кінцевих цілей, не виконала всі свої завдання, не отримала бажані для більшості оцінки, вона не може претендувати на статус «меморіальної революції».

3) геополітичний сегмент

До основних геополітичних наслідків Революції Гідності можна віднести: підписання та набрання чинності асоціації з ЄС, що стало геополітичною переорієнтацією України із Росії на Європу і привело до впровадження європейських стандартів, але пришвидшило прихід європейського та світового бізнесу на ринок України; запровадження безвізового режиму України з ЄС, що попри позитивні наслідки призвело до значного відтоку трудових ресурсів і особливо вдарило по охороні здоров'я; у зовнішній політиці, зокрема у питаннях війни з Росією, Україна змушена значно більше орієнтуватися на США, ніж на Європу, оскільки процеси декомунізації, українізації та незалежної гуманітарної політики в Україні конфліктно сприймаються у сусідніх країнах (Польща, Угорщина, Румунія тощо); в українського правлячого класу відсутня чітка концепція зовнішньополітичної безпеки, тому є ряд проблем, які досі не мають рішення: проблема «ядерної парасольки», проблема військового блоку (НАТО), проблема покарання Росії за військові злочини тощо; немає не те що відповіді на проблеми, але навіть немає усвідомлення масштабу кризи Європи, щодо викликів якої потрібно формулювати принципово нову політику інтеграції в ЄС (чи, можливо, навіть життя України в ситуації дезінтеграції ЄС).

4) антиколоніальний сегмент

Російська агресія зупинена, «Мінський процес» дозволив частково відволікти ворога і створити боєздатну Українську армію; здобуто військово-технічну незалежність України від Росії за критичними військовими

технологіями, а також газову незалежність України від Росії, тобто постачання російських енергоносіїв перестало бути важелем геополітичного диктату; зміцнена інформаційна та культурна незалежність України від Росії; започатковано концептуальну незалежність України від Росії в сфері гуманітаристики (зокрема, історії та політології), здійснено декомунізацію простору символів України, іде масштабний процес мовно-культурної українізації освіти, науки та ЗМІ.

Однак «Мінський процес» значною мірою перекинув відповідальність за військовий конфлікт на зовнішньополітичних союзників України, дозволив українському правлячому класу уникати військових та соціальних інновацій; олігархи та неолігархічний клан усе ще залишаються провайдерами економічного тиску Росії на Україну; російське лобі має місце і в парламенті, знаходить певну підтримку частини громадян на Сході і Півдні України; російська агентурна мережа в Україні послаблена, але повністю ще не знищена (свідченням є шпionаж, терористичні акти, зрадництво). І все ж основний результат – Україна позбувається постколоніального синдрому.

5) національний сегмент

Револуція Гідності мала яскраво виражене національне обличчя і досягла низки результатів: переорієнтація суспільної свідомості українців, у тому числі і частини російськомовних, від Росії та усього російського на Україну та український контекст; прискорився процес формування української політичної нації, почалася лібералізація етнічного націоналізму; помітно підвищилася національна самосвідомість українців; прискорились українізація освіти, науки та ЗМІ, державного апарату, частково підприємств, закладів торгівлі та побуту; намітилася підтримка з боку держави та вітчизняного бізнесу розвитку української літератури, кінематографу та мистецтва. Прямим продовженням Револуції Гідності є подальше утвердження національної, етнокультурної, духовної та релігійної ідентичності українців⁸⁷⁴.

б) громадянський сегмент

Револуція торкнулася ключових питань формування громадянського суспільства, яке поступово перетворюється у потужну силу в усіх сферах життя. Однак у цій ділянці залишається чимало вузьких місць і прогалин: гальмується процес створення об'єднаних громад, повільно реалізується реформа децентралізації; все ще низькою залишається активність громадських ініціатив щодо тиску на владу, особливо антикорупційного, а недовіра до влади породжує апатію, байдужість, депресію тощо⁸⁷⁵.

⁸⁷⁴ Рафальський О. О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 400 с.

⁸⁷⁵ Орішко А. В. Національно-релігійна ідентичність у реаліях сьогодення. /наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Культурологія. 2009. Вип. 4. С. 162 – 166.

Чого найбільше прагнули громадяни в Революції Гідності? На нашу думку, трьох речей – свободи, гідності та справедливості. Однак усі ці цінності досягаються вибірково, не системно і не послідовно. І все ж, Революція показала, що суспільство спроможне змусити владу зважати на нього. А це дуже важливо. А от до справедливості ще досить далеко. Корупція не зменшується, олігархічне здирництво продовжується, владне приниження зберігається, брехня у ЗМІ триває. Тому Революція продовжується, і її рано переводити в статус «меморіальної».

Щодо євроінтеграційних процесів, то варто зазначити, що тут чи не найбільше досягнень після Революції Гідності. Саме процеси євроінтеграції впливають на реформи, які відбуваються у нашій країні, що зумовлює необхідність узгодження нормативно-правових актів України відповідно до вимог Європейського Союзу. Інтеграційні процеси з ЄС – це не тільки нові економічні перспективи та інвестиції для України, але й можливість подолання технологічної прірви, яка існує між Україною та ЄС, розбудова нової системи державного управління та господарювання і побудова дійсно правової держави, заснованої на прозорих механізмах використання бюджетних коштів та повазі до прав людини. Саме ці пріоритети лежать сьогодні в основі усіх реформ, які відбуваються в Україні.

Відповідно до положень Угоди про асоціацію (далі – Угода), Україна та ЄС визначили основні пріоритети, зокрема, у сферах реформування Конституції, судової та правоохоронної систем, виборчого законодавства, протидії корупції, державного управління, економіки та системи оподаткування, які є для України найголовнішими напрямками реформ⁸⁷⁶. Як зазначають експерти, жодні реформи в економічній, політичній та соціальній сферах не можуть відбутися без першочергових реформ судової та правоохоронної систем та подолання корупції. Оскільки інтеграція у європейський політичний, економічний та правовий простір з метою набуття членства у ЄС є однією з основних засад зовнішньої політики України, що визначено Законом «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», після довгих років співпраці Європарламенту та Верховної Ради 16 вересня 2014 р. нарешті вдалося ратифікувати політичну частину Угоди, і це стало для України історичною подією.

За останні роки у політичній, соціально-економічній та правовій сферах України відбулися значні зміни, започатковано широкомасштабні реформи на виконання Угоди про асоціацію з ЄС, що дає можливість зробити висновки щодо ефективності та доцільності дій сторін Угоди. Якщо розглядати її в розрізі основних положень, то слід виокремити такі напрями

⁸⁷⁶ Мігдаль О. Україна-ЄС: підсумки асоціації. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/ukrayina--es-pidsumki-asociaciyi.html>

співробітництва України та ЄС, як політичний діалог та реформи; співробітництво у сфері зовнішньої та безпекової політики; співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки; співробітництво у сфері торгівлі та економіки; співробітництво у фінансовій сфері. Саме за цими напрямками Україна здійснювала планові заходи на виконання Угоди, про результати яких щорічно звітують Кабінет Міністрів та Національна рада реформ⁸⁷⁷.

Чого вдалося досягти у конституційній реформі? Конституційна комісія, створена указом Президента України, підготувала проекти змін до Конституції у частині правосуддя, децентралізації влади та прав людини. Нагадаємо: 26 жовтня 2015 р. проект змін до Конституції у частині правосуддя отримав схвальний висновок Венеціанської комісії; визнано, що зміни до Конституції у частині децентралізації влади та правосуддя відповідають європейським стандартам; відбулися експертні обговорення проекту змін до Конституції України у частині прав людини. Верховна Рада 9-го скликання продовжує працювати над оновленням Конституції України, приведення її у відповідність з викликами сучасності, у тому числі щодо розширення народовладдя, права законодавчої ініціативи для народу, скасування недоторканності депутатів, дострокового припинення їх повноважень та ін.

Чого вдалося досягти у судовій реформі: Рада з питань судової реформи розробила та затвердила Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2016 – 2020 рр., а також детальний план дій щодо реалізації її положень; прийнято Закони України «Про забезпечення права на справедливий суд», «Про судоустрій і статус суддів», які передбачають механізм очищення суддівського корпусу, інститут суддівського досьє, прозорі правила формування Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів, що удосконалює процес добору суддів, відновлює роль Верховного Суду як найвищого судового органу в системі судів; проведено реформування системи виконання судових рішень. До речі, після виборів президента В. Зеленського і нової Верховної Ради оновлено склад Комісії з питань правової реформи при Президенті України. Законодавча діяльність у цій сфері триває.

Чого вдалося досягти у реформі правоохоронної системи? Створено Національне антикорупційне бюро (НАБУ), яке почало активну роботу у 2016 р. Підвищена увага детективів НАБУ до діяльності суддів, прокурорів та інших держслужбовців; сформовано Національне агентство із запобігання корупції (НАЗК), яке розпочало роботу 15 серпня 2016 р.⁸⁷⁸; прийнято Закон

⁸⁷⁷ Климпуш-Цинцадзе І. Амбїтна угода. URL: <https://www.5.ua/polityka/ambitna-uhoda-klympushsyntsadze-nazvala-iaki-haluzi-obraly-dlia-bilsh-tisnoi-intehratsii-ukrainy-z-yes-172880.html>

⁸⁷⁸ Мігдаль О. Україна-ЄС: підсумки асоціації. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/ukrayina--es-pidsumki-asociaciyi.htm>

«Про Національну поліцію», відповідно до якого розпочала роботу нова патрульна поліція; у структурі апарату Національної поліції створене управління забезпечення прав людини; розпочата робота з реформування існуючої системи ізоляторів тимчасового тримання; з листопада 2015 р. почав працювати департамент організації діяльності Корпусу оперативно-раптової дії (КОРД). Ухвалені законодавчі акти і сформовані органи зорієнтовані на приведення українських правоохоронних органів до стандартів країн ЄС. На подальшу модернізацію правоохоронної системи, удосконалення її законодавчої бази, підвищення оперативності, дієвості, якості й ефективності боротьби зі злочинністю і корупцією спрямована діяльність нової Верховної Ради і Президента України. Продовжується активна співпраця з іноземними партнерами з надання допомоги діяльності всіх ланок правоохоронної системи.

Окремо слід виділити регулювання економічної сфери та імплементацію законодавства ЄС до податкової системи України. Запроваджено систему ринкового нагляду за принципами, що існують в європейських країнах. Затверджено та розпочато реалізацію комплексного Плану заходів з виконання Угоди, яке дозволило визначити вузькі місця процесу європейської інтеграції загалом. Цей аналіз допоміг сформувати чітку дорожню карту урядово-парламентської взаємодії, визначити спільні з ЄС пріоритети виконання Угоди та належним чином організувати роботу як всередині міністерств, так і міжвідомчу координацію. Найбільш значні успіхи простежуються в освітньому та фінансовому секторах, енергетиці, енергоефективності та підприємстві, удосконаленні нормативно-правової бази з питань банківського регулювання та нагляду. Водночас, є сектори, у яких імплементація необхідних реформ не відбувається настільки швидко, як це потрібно. Це, передусім, сектор громадянського здоров'я, реформування вітчизняної наукової сфери, узгодження законодавства України з європейським у секторах транспорту та поштових послуг⁸⁷⁹.

Зрозуміло, що жоден міжнародний процес, особливо такий складний, як асоціація України з ЄС та проведення в Україні реформ на виконання Угоди, не може обійтися без певних проблем та відповідної критики з боку європейських країн. Затягування проведення реформ, їх недосконалість, а часом і невідповідність директивам Ради ЄС, тривалий процес створення нових державних органів та призначення керівних кадрів, неспроможність влади подолати корупцію в країні та забезпечити прозорі механізми використання державних коштів, а також складна ситуація у східних регіонах України призводять до дедалі більшої критики з боку ЄС. Ці негативні явища

⁸⁷⁹ Климпуш-Цинцадзе І. Амбітна угода. URL: <http://www.5.ua/polityka/ambitna-uhoda-klympushtsyntsadze-nazvala-iaki-haluzi-obraly-dlia-bilsh-tisnoi-intehratsii-ukrainy-z-yes-172880.html>

посилюються нестабільною, слабкою економікою та статусом України як міжнародного боржника, нездатного самостійно відповідати за свої зобов'язання. Звичайно, усе це не сприяє позитивному іміджу України.

Разом з тим, необхідно розуміти, що європейська інтеграція для України є шляхом інтенсифікації та модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вільний рух всередині інтеграційного об'єднання кваліфікованої робочої сили, товарів, послуг, факторів виробництва, а також це все передбачає вихід на єдиний спільний ринок. Співробітництво України з ЄС сприятиме наближенню нашої держави до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя та добробуту населення.

Конкретні результати з реалізації програми цінностей, євроінтеграційної співпраці після Революції Гідності були б набагато вагомішими, якби не створений путінським режимом конфлікт Російської Федерації і України. Здійснивши військову анексію АР Крим та окупувавши частину Донбасу, агресор наштовхнувся на неочікуваний опір усього українського народу, на вкрай негативну реакцію світової громадськості. В цей час заявили про себе нові Збройні сили, заявили про себе добровольчі батальйони, з'явився волонтерський рух.

Причини і характер шестирічного російсько-українського конфлікту на Сході України, джерелом якої стала експансіоністська політика Російської Федерації на постсовєтському просторі, чітко названі в Постанові Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» від 27 січня 2015 р. В документі наголошувалося, що «Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації, яку вона здійснює, серед іншого, і через підтримку та забезпечення масштабних терористичних атак. ... Беручи до уваги норми Статуту ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН № 3314 "Визначення агресії" від 14 грудня 1974 року, Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором...»⁸⁸⁰.

Фактично нинішні події на Сході України є продовженням експансіоністської політики Москви, яку вона веде проти України впродовж кількох століть. Усі її елементи мають у своєму арсеналі генетичне коріння попередників Путіна і спрямовані на знищення нашої державності, асиміляцію українців. Ця політика набула особливої войовничості і

⁸⁸⁰ Постанова «Про звернення...» Див.: Сайт Верховної Ради України. URL: <http://rada.gov.ua/news/Top-novyna/102554.html>

віроломства після відновлення незалежності України, Євромайдану, курсу Києва на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Стратегічна мета путінського режиму – зберегти Україну як підконтрольну територію, яка б залишалась у фарватері відродження неоросійської імперії. Нагадаємо ключові події російсько-українського конфлікту у їх людському вимірі.

Як уже зазначалося, у ході реалізації геополітичних планів Кремль вдався до прямої агресії. На межі лютого – березня 2014 р. перекинуті з Росії і кримських баз Чорноморського флоту РФ війська окупували Кримський півострів, створивши із так званих російських «козаків» «самооборону Криму». 16 березня 2014 на території Криму і міста Севастополя під дулами автоматів відбувся псевдореферендум, на основі сфальсифікованих результатів якого Державна дума включила Крим до складу РФ. Анексувавши Крим, путінський режим розгорнув військову експансію на Сході України, окупувавши частину Донецької та Луганської областей і проголосивши там так звані «народні республіки». Внаслідок цієї ситуації Україна зазнала масштабних людських, територіальних, економічних і морально-психологічних втрат. Понад два мільйони мешканців прифронтових і окупованих територій були змушені покинути свої домівки і опинилися в статусі внутрішніх переселенців або біженців. У боях за Донецький аеропорт, за оборону Слав'янська, Маріуполя, Лисичанська, Дибальцево, на Світлодарській дузі, у Іловайському котлі понад 10 тис. осіб загинули, у т.ч. близько 3 тис. солдатів і офіцерів, більше 25 тис. поранені, сотні потрапили у полон.

Військовий конфлікт на Сході України – це не локальне явище і не «громадянське протистояння», як його намагаються представити офіційні російські кола. Він набув не регіонального, а глобального характеру, оскільки стала загрозою світовій системі безпеки. Провідні країни Заходу, міжнародні організації не визнали анексію Криму, продемонстрували політико-дипломатичну солідарність з Україною, підтримали Україну в її боротьбі з російською агресією на Донбасі. Україна отримала вагому зовнішню моральну, дипломатичну, фінансову та матеріально-технічну допомогу. Проти Росії запроваджені «стримуючі» санкції.

Українсько-російські відносини набули критичного і непередбачуваного стану: порушені базові угоди та домовленості; фактично зруйнована система інституційних міждержавних відносин; загострюється економічне, енергетичне протистояння, триває інформаційний тиск з боку РФ.

Звичайно, Україна зацікавлена в припиненні конфлікту, звільненні військовополонених, заручників і політв'язнів, які утримуються у російських в'язницях. Нинішнє керівництво держави і громадське суспільство усвідомлюють, що так не може тривати вічно.

Підсумовуючи викладені погляди на Революцію Гідності, євроінтеграційні процеси, на російсько-український конфлікт, можна з упевненістю сказати, що за цей короткий і багато в чому драматичний період Україна досягла головного – вона утвердилась як самостійна, правова, демократична держава, захистила свій європейський вибір. За успіхами і втратами стоїть українська людина, наш народ, що прагне змін саме в людському вимірі. Його відстоювання своєї гідності, свободи і справедливості є рушійною силою подальших перетворень в українському суспільстві, які, хоч і важко, але здійснюються.

5.7. Вибори шостого Президента України та нового парламенту як дзеркало постмодерну

Перед кожною людиною, незалежно від її віку, статі, етнічної чи релігійної належності мало не щодня в тій чи іншій формі постає проблема вибору, зокрема між добром та злом, вибір моральних цінностей, професії, друзів тощо. Особливе місце серед об'єктів вибору посідають кандидати на посаду глави держави – президента, в органи центральної і місцевої влади. Формування влади в демократичному суспільстві – надзвичайно відповідальна процедура, а саме усвідомлення цієї відповідальності виступає сутнісною ознакою людини, оскільки йдеться про відповідальність як перед собою, перед своєю родиною, нацією, так і перед навколишнім світом.

З княжої, а ще більшою мірою з козацької доби беруть свій початок традиції українців, сформовані на основі звичасового права, вільно і відкрито обирати своїх провідників – гетьманів, кошових отаманів, старшинську раду. На цих традиціях з урахуванням зарубіжних практик сформувалося виборче законодавство як система правових норм і принципів, які встановлюють порядок, організацію та процедуру проведення виборів, референдумів тощо. У виборчому праві закладені основи народовладдя, свобода і право громадянина обирати та бути обраним. У попередніх розділах уже говорилося про антропологічний вимір парламентських та президентських виборів, а тут видається доцільним стисло зупинитися на виборах шостого Президента України, другий тур яких відбувся 21 квітня 2019 р., а 20 травня пройшла інавгурація новообраного президента Володимира Зеленського. Подія ця заслуговує на увагу, причому не стільки з фактичного боку, скільки з історико-філософського та антропологічного, позаяк хронологічно вона стосується постмодерну і багато в чому віддзеркалює його провідні тенденції, з якими не так давно зіткнулися Сполучені Штати Америки, країни Західної і Центральної Європи, а тепер й Україна. Очевидно, не випадково оглядач «Нью-

Йорк Таймс» Девід Брукс назвав Дональда Трампа «постмодерністським президентом»⁸⁸¹.

Нагадаємо, що постмодерністські ідеологеми за допомогою медіа, насамперед телебачення, Інтернету, смартфонів, соціальних мереж «увірвалися» в усі сфери суспільного життя: культуру, освіту, науку, мораль, політику. Сформувалися численні «пост»: постіндустріальне суспільство, посткласичні література, мистецтво, наука, постісторія і постхристиянство тощо. Чимало науковців називають епоху постмодерну (друга половина ХХ – перші десятиріччя ХХІ століття) словами Сартра як епоху «ніщо». Гору беруть постмодерністські принципи філософії маргіналізму, вседозволеності, безоцінюваності, що веде до дестабілізації будь-якої системи цінностей. Епоха тотальної свободи і ціннісної рівності призводить до того, що ніщо не засуджується і не возвеличується, немає ані нижчих, ані вищих цінностей, усі цінності рівні. Відбувається їх розмивання, нівелювання, вульгаризація. Зрештою, постмодерн – це химера, тобто примарна і нездійсненна мрія. Його примарність зумовлена тим, що в ньому, як у сновидінні, співіснують непеєднуване: несвідоме прагнення, нехай і в парадоксальній формі, до цілісного і світоглядно-естетичного осягнення життя і чітке усвідомлення початкової фрагментарності, принципово несинтезованої роздробленості людського досвіду.

Зрозуміло, що все це не могло оминати людину, її свідомість, світогляд, цінності, повсякдення. Епоха постмодерну породжує нову «людину, яка грає», що становить собою синтез *homo ludens* і *homo mobilis*, для якої гра стає не просто елементом культури,⁸⁸² а способом буття в культурі і житті. При цьому елемент несерйозності гри поступово згладжується, вона перетворюється на досить серйозне заняття, все частіше підмінюючи собою життя. Ось і маємо людину розваг, людину-жарт, що виступає як беззмистовний казус, носій іронії, яка виявляється у грі, алегорії не тільки у побуті, але й у мистецтві, політиці. З позицій постмодерну, світ – це або гра, або текст, де правила, як і текст, народжуються на очах і водночас організують гру, не дають їй «розтікатися», втратити енергію змагальності. Людина має справу лише зі знаками, симулякрами (симулякр, дослівно, – копія, якої не існує в реальності), створюючи все нові і нові інтерпретації, здійснює щоразу нову реконструкцію. Ж. Бодріяр визначав соціальну реальність як симулятивну: образ реальності має не менше значення, ніж сама реальність, симулякри живуть власним життям: народжуються, старіють, помирають незалежно від

⁸⁸¹ Назва з екрана. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-igrayuschiy-v-epohu-postmoderna>.

⁸⁸² Хейзинга Й. *Homo ludens*. Опыт исследования игрового элемента в культуре // Самосознание европейской культуры XX века. Москва: Наука, 1991. С. 69 – 92.

значень, що їх породили. Імперативом буденної свідомості стає задоволення, воно присутнє у всіх артефактах повсякдення, постійна розмова про задоволення створює ілюзію його постійної присутності у світі⁸⁸³.

У постмодерністській реальності людина втрачає свою самобутність і самодостатність, вона губиться в масі, різноманітності і численності «Я» як сукупності відносно незалежних однієї від іншої позицій, кожна з яких володіє своїм специфічним набором рис, ролей, станів тощо. Кожна грань людського «Я» розчиняється в мережі, гри, тексті. З філософсько-антропологічної позиції очевидно, що для людини гра перетворюється на необхідний спосіб суб'єктивної інтерпретації реальності як подолання інформаційного і ціннісного хаосу буття. Відбувається гранізація буття людини, а інформаційні технології стають найдоступнішим способом отримання розваг і відволікання від проблем реальності, поступу, швидким способом задоволення антропологічних потреб через електронні ігрові і видовищні формати. Людина, яка грає, використовує ігрові практики як спробу можливого буття і ризику для порушення одномірності і рутинності повсякденності, сприймає їх як особисту знахідку, інновацію. Деконструюючи смисли і породжуючи нові, вона еклектично грає з традиційними формами і якостями життя, встановлюючи нові форми інтертекстуальної, мовної гри, намагаючись вписатися в той чи інший наратив, стратегію особистого життя, що задаються грою⁸⁸⁴. Заперечуючи обумовленість людини традиціями, системою цінностей і ігноруючи її самоідентифікацію, ігрова інформація знеособлює людину. У свідомість проектується нейтральний стосовно людини світ. Безповоротний розрив з традицією обертається руйнуванням найстійкіших компонентів свідомості, втрачається значущість колишніх ідеалів, цінностей, що склалися. Швидка зміна ціннісних орієнтирів, їх еклектичність суперечать фундаментальній потребі цілісності особистості. Система цінностей, як каркасна основа духовності людини, виявляється досить нестійкою, позбавляється самої якості системності.

У пошуках сенсу буття і свого місця в ньому людина епохи модерну поступово втрачає свою персональну ідентичність і набуває нової форми ідентичності – рольової, що характеризується множинністю і ситуаційністю. Введення альтернативних сценаріїв життя через ігрові практики дозволяє змістити час і простір, поєднавши воедино реальне і віртуальне в полі гри. Віртуальне буття людини робить її залежною в соціокультурному й антропологічному сенсах, формуючи ставлення до життя як до гри, в якій є можливість з легкістю змінювати ситуації та отримувати різнопланові відчуття й емоційні стани.

⁸⁸³ Бодриар Ж. Символический обмен и смерть. Москва: Добросвет, 2000. 390 с.

⁸⁸⁴ Дебор Г. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертаса. Москва: Логос, 2000. 183 с.

Ж. Бодріяр з цього приводу писав: «Усе змішалось, хворі клітини зі здоровими, живе тіло зі штучними органами і чужими вкрапленнями імплантатів, статевий акт зі чашкою Петрі, запахи з дезодорантами. В цьому плюралістичному транспостмодернізмі щезає межа між поверхнею і глибиною, між верхом і низом, між правим і лівим, між дійсністю і віртуальністю, між дією і симуляцією. Чи є сенс у цій ситуації говорити про межу добра і зла?»⁸⁸⁵.

Дивного і нового в цьому давно вже немає. Можна згадати коня Інцитата і його «політичну кар'єру». Спочатку Калігула зробив його громадянином Риму, потім сенатором, жерцем і, зрештою, кандидатом на посаду консула. Консулом Інцитату стати не вдалося, не встиг – Калігулу вбили. Але, до слова, «втіленням усіх богів» кінь усе-таки став, і до державної присяги додалися слова «заради благополуччя й удачі Інцитата». Легенди минулого лише відтіняють реальність теперішнього, де безумне і безвідповідальне змішання всього стало практикою буденного постмодерну, оскільки не тільки мистецька, художня, побутова, сексуальна, але і політична культура перейшла на бік маскараду. Справді, і Рональд Рейган був актором, а Дональд Трамп залишається чудовим шоуменом на посту президента. Певні паралелі проглядаються і в Україні. Ще у 2007 р. міфічна Верка Сердючка (Андрій Данилко) заявила про те, що йде у велику політику. Ця звістка викликала не веселий сміх, а щось протилежне: страх і розгубленість – у одних, непорозуміння – в інших і задоволення – в третіх.

Ці реакції мають під собою глибинні підстави, пояснення яких вимагає звернення як до історії масової культури, зокрема карнавальної, так і до історії політичного життя України, особливо її останнього періоду. Але для початку зазначимо, що політика і карнавал завжди були тісно пов'язані між собою, що в політиці є багато від лицедійства. Практично від трагедії, рольової гри не звільнений жодний політик. Міфи, легенди, образи, ідеальні політичні біографії, озвучування промо (реклама), створення і підтримка іміджів, грамотний політичний хід, прийом тощо – це політична щоденність, до якої ми вже звикли. Сценічне, віртуальне супроводження політики стало мало не обов'язковим. Кризи наступають тоді, коли на зміну віртуального світу приходять реальність, коли слово втрачає свій сенс або набуває іншого змісту, сенс протилежний, коли залишається гола демагогія, гарні слова і нічого іншого, коли все перетворюється на брехню, примару. Ось тоді й починається невдоволення: «Дістали!» Про політиків кажуть – «загратися» або й «заїлися».

Нинішня політика – мало не суцільна імітація, лицедійство, карнавал. Про це знають її діючі особи, але до цього зникає й народ, який не тільки

⁸⁸⁵ Бодрияр Ж. Общество потребления: его мифы и структура. Москва: Культурная революция: Республика, 2006. 269 с.

поступово перетворюється на глядача, але й стає учасником поганого спектаклю. Як зазначав Іван Дзюба, масова культура продукує «масову людину», появу якої свого часу передбачав Хосе Ортега-і-Гассет. Така людина втрачає самобутність, легко піддається кон'юктурі, відгукується на заклики демагогів-популістів⁸⁸⁶.

Як відомо, політики покликані вирішувати суспільні справи, запобігати та вгамовувати конфлікти. Коли на острові був лише Робінзон – ніякої політики не існувало, коли ж з'явився П'ятниця – виникла й політика. У саму її основу покладено дискусію і прагнення до консенсусу. Коли соціальні конструкти ускладнювалися, виникало багато запитань: яким має бути наше суспільство, яка роль приватного і державного тощо. Політики (частіше філософи) викладали свої ідеї, цінності, якими вони керуються. З роками їх доповнювали, розпочиналася полеміка і дискусії. Було написано тисячі книг. Ідеї систематизувалися і починали виникати системи ідей – ідеології. Чому системи? Бо вони збалансовані – усі неточності у перебігу дискусій виправлялися і ці ідеї активно втілювалися у життя політичними силами. Партії з різних таборів конкурували і цим удосконалювали власні ідеї. Подібні процеси відбуваються і до наших часів. Але уроки історії багато в чому оминули Україну.

Чимало політиків в Україні вирішили створити свій «велосипед», причому не кращий, а такий, що має обслуговувати винятково їхні інтереси. З початку незалежності партії створювалися та фінансувалися бізнесом. Цей процес активно розпочався у другій половині 1990-х, коли просто прийти і домовитися з політиками у парламент уже було недостатньо. Щоб лобювати інтереси власного бізнесу, підприємці (зараз – олігархи) йшли в політику, аби мати більший вплив на розвиток подій у державі. Після тотальної приватизації і деформації деяких інститутів держави утворилася клієнтелістська система олігархів. Відслідковується і її мотив: політика як одна з гарантій для бізнесу і самозбагачення. Нині кожен читач знає, що політика передбачає боротьбу за владу, а інструментом у цій боротьбі слугує партія. На жаль, у нас політичні партії створювалися як короткострові проекти, щоб прийти до влади. Вони як одноразовий посуд, за яким не потрібно доглядати, мити, а можна просто викинути і придбати новий.

Фактична мета мало не більшості політичних партій в Україні – прийти до влади за будь-яку ціну, а їх методи та риторика часто не відповідали жодному із законів логіки. До прикладу, Радикальна партія Олега Ляшка разом з її лідером за своїми гаслами і суттю є лівацькою. У програмі «радикалів» ідеться про «створення суспільства рівних можливостей та загального

⁸⁸⁶ Дзюба І. «Масова» людина легко піддається на заклики демагогів// Експрес, 2004, 29 січня – 5 лютого. С. 19.

добробуту», податки на багатство, втручання держави, значні соцвиплати тощо. До речі, це не зупинило «радикалів», які всією фракцією проголосували за зміни до закону, що поклав початок новій хвилі приватизації стратегічно важливих державних підприємств. Епатажна поведінка, гра стали ледве не нормою для деяких політиків: то Олег Барна виносить із трибуни прем'єра Арсенія Яценюка, то Олег Ляшко приходять у Раду з вилами, недвозначно демонструючи їх, то «кулеметниця» Надія Савченко босоніж хизується у залі засідань, то Юрій Бойко, Володимир Парасюк, Нестор Шуфрич та ін. затіюють бійку. Все це теж елементи гри, які, на жаль, знайшли продовження і у Верховній Раді дев'ятого скликання. Неетичну поведінку вже встигли продемонструвати депутати Ілля Кива, Богдан Яременко, а Роман Іванісов намагався приховати свою судимість у минулому.

Для багатьох нинішніх політичних партій властиві популізм, відчуття відповідальності, відсутність чітких ідейних засад. Вони підпадають під визначення «catch-all» (всеохоплюючі) партій у найбільш збоченому популістському вигляді⁸⁸⁷. Серед їх членів є неодноразові перебіжчики від проекту до проекту, оскільки членство в партії сприймається багатьма як спосіб підзаробити грошей, отримати нерухомість, посаду, власну вигоду, уникнути відповідальності. Таким способом відбувається знецінення і нівелювання політичного життя, тобто все те, що характерне для постмодерну і що постає як його віддзеркалення.

З постмодерном переплітається і вихід на політичну арену найбільш масової за історію незалежної України президентської і парламентської гонки 2019 р. маловідомої, але добре зрежисованої і розрекламованої партії «Слуга народу» з виконавцем головної ролі в однойменній кінострічці Володимиром Зеленським. Чому саме тепер з'явилася людина-гумор на українській політичній сцені? Річ у тому, що персонажі масової культури й народжуються, як правило, у важкі, нерідко кризові часи великих депресій, суспільних потрясінь, революцій, воєн, радикальних змін режимів, очікування реформ тощо. Йдеться про період певного розпаду і різкої зміни життєвого укладу, а головне – зміни цінностей і підриву моральних засад – за В. Шекспіром, «розпаду зв'язків часу».

Після першого туру президентських виборів далеко не всі українські інтелектуали та міжнародне експертне середовище усвідомили, що йдеться про виняткову ситуацію, зумовлену новими викликами. Її можна порівняти з Brexit у Великій Британії. Через сучасні технології на суспільство індукується своєрідний стан тимчасового потьмарення, коли більшість не спроможна

⁸⁸⁷ Безека М. Трюкачі української політики. URL: <http://sdplatform.org.ua/blogs/55/trukaci-ukrainskoi-politiki>

прийняти адекватне рішення в інтересах власної безпеки. Важливою ознакою емоційно-психологічного стану британського суспільства став розкол, поділ, розпад єдності. Фахівці оцінюють такий стан як індукцію емоційного хаосу. Щось подібне після першого туру виборів сталося в Україні. Вперше до другого туру поряд з чинним президентом Петром Порошенком вийшов, по суті, віртуальний кандидат без чіткої політичного досвіду і чітко окресленої програми. П'ять з половиною мільйонів виборців проголосували за кандидата, якого можна порівняти з ведмедиком Волдо зі серіалу «Чорне дзеркало». Там анімаційний синій ведмедик посідає друге місце на виборах. Він стає популярним унаслідок того, що людина, яка його озвучує, весь час нищівно критикує чинних політиків. Коли він показує середній палець з екранів, це викликає захоплення і схвалення широкої аудиторії. Ніхто реально не знає, хто його озвучує, хто пише сценарії і хто є режисером цієї п'єси. І ведмедик-віртуал, набір пікселів, голограма, – вступає на політичну арену в ролі політичного симулякра⁸⁸⁸.

У чому ж феномен В. Зеленського? Політологи звертають увагу на низку факторів зростання його рейтингу, завдяки яким він поєднав три потужні електоральні групи⁸⁸⁹.

По-перше, ядро електорату В. Зеленського становили виборці «проти всіх», адже рівень довіри до влади не перевищував 9%. Вони від початку були готові проголосувати за будь-якого антисистемного кандидата. Це форма висловлення їхнього протесту проти традиційних еліт, передусім П. Порошенка. Такий протест, запит на антисистемні обличчя не є чисто українським явищем, його можна спостерігати і в багатьох зарубіжних країнах.

По-друге, у січні 2019 р. В.Зеленський почав схиляти до себе другу групу – проросійський електорат, який з відомих причин утратив єдиного кандидата після розколу опозиційного блоку на дві частини з різними лідерами. Багато проросійських виборців зневірилися у кандидатах – Ю. Бойка та О. Вілкула, побачили «свого» в особі кандидата: російськомовний, не апелює до патріотизму, вважає необхідним за будь-яку ціну припинити війну. За таких обставин він підвищив свій рейтинг, здобув другу групу виборців і шанс стати лідером перегонів.

І, по-третє, на етапі другого туру чітко заявила про себе група під умовною назвою «аби не Порошенко». Це виборці, для яких основним завданням нинішніх виборів було усунення чинного президента (спектр причин різноманітний: від розчарування наслідками боротьби з корупцією, постійними

⁸⁸⁸ Забужко О. 21 квітня Україна здає тест на почуття реальності. URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_21-kvitnya-ukrayina-zdaye-test-na-pochuttya-realnosti-zabuzhko/897310

⁸⁸⁹ Феномен Зеленського URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2670208-fenomen-zelenskogo-preparovano-pid-mikroskopom.html>

корупційними скандалами в наближеному до влади середовищі, невдоволення результатами проведення реформ до реакції на євроінтеграцію, співпрацю з НАТО, декомунізацію та українізацію країни, отримання Томоса на помісну Православну церкву України тощо).

Чимало з цих виборців не визначилися або були готові голосувати за Ю. Тимошенко як кандидата з надією, що вона переможе П. Порошенка. Коли В. Зеленський стрімко вирвався вперед, вони побачили майбутнього переможця в ньому. Голоси почали перетікати від Ю. Тимошенко до В. Зеленського. Безумовно, це не ліваки-патерналісти, бо їм В. Зеленський нічого не пропонував; це виборці, для яких головною рисою Ю. Тимошенко була не її особистість, погляди чи програма, а її майбутня перемога над П. Порошенком.

Стисло розглянемо методи та інструментарій В. Зеленського і його команди в боротьбі за президентство на тлі постмодерну.

1. Очевидно, найголовнішим інструментом став серіал «Слуга народу» і його привабливий і симпатичний кіногерой В. Голобородько в ролі президента. Нам невідомі подібні аналоги в інших країнах, хоча відеокліпи так само використовуються досить широко на Заході. Такий спосіб маніпуляцій суспільною свідомістю розрахований насамперед у першу чергу на людей з некритичним мисленням (а таких в Україні понад 60%), які часто ототожнюють особу актора і персонажа, роль якого він грає. Так, дитина вірить, що перед нею справжній Дід Мороз, навіть якщо бачила, як тато вдягав бороду. Звичайно, що серед виборців В. Зеленського чимало і людей з розвиненим критичним мисленням, але на частину аудиторії серіал вплинув досить суттєво.

2. Digital. Команди інших кандидатів навіть не намагалися використовувати сучасні канали та інструменти. Вони всі застрягли у ХХ ст. з його бордами і рекламними роликами, хоча значна частина виборців усе ж мислить категоріями ХХІ ст. Активна робота іміджмейкерів у цьому сегменті формацийного простору помітно вплинула на виборців, особливо молодих, у яких ще зі шкільної партії сформувалася прихильність до В. Зеленського як учасника і головного героя «Кварталу-95».

3. «Дзеркальна технологія». Так можна назвати підхід команди В. Зеленського, який полягає у відсутності або приховуванні чітких заяв із ключових проблем його програмних пріоритетів, а також мовчання і ухиляння від дебатів, зустрічей та інтерв'ю. Оскільки В. Зеленський поєднав три різні й часто несумісні цільові групи, то явне висловлювання позиції з питань, які є основою ідентифікації і розмежування, могло легко когось відвернути. Мовчання дозволяло кожному виборцю переконувати себе, що кандидат, можливо, в душі поділяє його цінності та позиції. Наприклад, багато виборців вважали, що В. Зеленський виступає за євроінтеграцію, а багато інших

відшукували у нього наявність проросійських позицій. Іншими словами, кожен намагався побачити у кандидаті себе, як у дзеркалі.

4. Комунікація Дитини до Дитини. Відомий психолог Ерік Берн у книзі «Ігри, в які грають люди» визначає три «Я – стани» особистості: Батько, Дорослий та Дитина. Майже всі кандидати формують політичний образ Батька чи Матері і з цієї вершини звертаються до виборця як до Дитини («Я вас захищатиму, турбуватимуся, забезпечуватиму тощо»). В. Зеленський чи не першим звернувся з позиції Дитини до Дитини («Зробимо їх разом», «Сформуємо програму разом» та інші подібні гасла), і це виявилось політехнологічним маневром в українській політичній рекламі, відрізняючи таке послання від інших, заяжонених та стереотипних.

5. Shot gun (короткий забіг). Як відомо, «ранній старт» Ю. Тимошенко призвів до швидкого вичерпування ресурсів у підвищенні рейтингу: бракувало оригінальних і переконливих меседжів, а також не знайшлося нових груп підтримки. Команда В. Зеленського вдало розрахувала час старту, щоб на момент виборів його популярність досягнула піку.

Підсумовуючи наведені міркування, можна сформулювати попередній висновок однією фразою: в українську політичну реальність прорвався постмодерн з усім арсеналом його інструментарію. Розгорнулася битва не так програм, ідеологій чи позицій, як публічних іміджів, віртуальних образів⁸⁹⁰, про що вже говорилося. Прорив постмодерну в країну, яка в умовах війни і економічної кризи намагається вийти зі середньовіччя до модерну, здатний призвести до непередбачуваних і неочікуваних результатів.

Аналіз взаємовпливів орієнтирів постмодерну і атмосфери президентських виборів дозволяє звернути увагу на ще один, досить важливий аспект. Він стосується метушні навколо «масовості» електоральної підтримки «проєкту Зеленський». Насправді, доволі очевидно, що високий відсоток голосів жодним чином не засвідчує ані наявності особливого «виборця Зеленського», ані монолітної підтримки його кандидатури. Цей проєкт кон'юнктурно поєднав багато різних, а іноді навіть протилежних одна до одної груп, які з різних причин обрали цю опцію для виявлення своєї електоральної позиції. Єдине, що їх об'єднувало станом на квітень 2019 р., – це втрата чи істотне спотворення поведінкових мотивацій і критеріїв ухвалення рішень. Тому вони схвально реагували на еkleктичні варіанти «простих рішень».

Подібне є характерним для спільнот, що перебувають у стані соціальних трансформацій, коли руйнуються усталені соціальні групи, відбувається активна їх кластеризація, докорінно перебудовуються соціальні

⁸⁹⁰ Пекар В. Феномен Зеленського. Препаровано під мікроскопом. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2670208-fenomen-zelenskogo-preparovano-pid-mikroskopom.html>

зв'язки, багато людей відчувають себе маргіналізованими в антропологічному сенсі, втрачають здатність довгострокового бачення цілей і пріоритетів. Позначаються й стреси, викликані війною, корупцією, що теж виступають потужним чинником групової дезорієнтації.

Електоральна суміш «виборців Зеленського» склалася не без участі зовнішнього чинника. Твердження російської пропаганди, що «Порошенко розпочав війну» і зацікавлений у її продовженні, що його політика призвела до «зубожіння», «занепаду», «небаченої корупції», слугує лише «збагаченню олігархів», спрямовувалась на компрометацію влади в Україні загалом. Тим часом вітчизняні медіа, телевізійний і видавничий простір, перебуваючи під тотальним контролем олігархів і майже в повній залежності від корумпованих власників, опинилися поза впливом громадськості і суспільства, генерували дуже специфічний контент: понад 70% показово негативних новин, із яких близько половини (38 – 45%) були депресивними, а інші – мали збуджувально-істеричне емоційне навантаження⁸⁹¹.

Ну й, нарешті, не слід забувати про специфічне застосування адміністративного ресурсу, який в українських реаліях теж опинився в руках олігархічних груп Ахметова, Коломойського, Медведчука Пінчука, Порошенка, Фірташа та ін. Маємо такий приклад, коли симулякри, тобто копія того, що не існує в реальності, породжують феномен маси як мовчазної більшості. Вони поєднують у собі надкерованість та катастрофічну загрозу тотальної дерегуляції. На думку Ж. Бодріяра, маси не можна збити зі шляху або містифікувати, оскільки вони нікуди не рухаються і нічим не зайняті⁸⁹².

Для повнішої характеристики виборів шостого президента важлива ще одна деталь: за В. Зеленського проголосував значний відсоток молодих людей. Яка причина? Перша причина – це їх протестні настрої, зумовлені нерозв'язаністю проблем молоді. Справді, нині чимало молодих людей опинилися за соціальним бортом. Відсутність робочих місць змушує їх покидати країну в пошуках кращої долі за рубежом.

Друга – традиційний конфлікт поколінь – батьків і дітей. Юнаки і дівчата, які народились у незалежній Україні, були і є свідками або й учасниками тих соціальних і політичних негараздів, що відбуваються у державі. Крім того, молоді люди, зазвичай, не люблять правил та принципів, до яких закликають представники старшої генерації, а звідси неприязнь до них. За загальною депресивною ситуацією, багато з них або не мирилися з режимом П. Порошенка, або не усвідомили того, що зробив чинний президент за п'ять років своєї каденції. І хоч зробив він чимало, особливо в царині

⁸⁹¹ Назва з екрана. URL: <http://trim-c.livejournal.com/2938416.html>

⁸⁹² Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. – Київ: Основи, 2004. С. 128 – 129..

зовнішньої політики і зміцнення Збройних сил, але, як і його попередники, багато зі своїх обіцянок не виконав, насамперед стосовно боротьби з корупцією та кумівством.

Третя обставина, яка сприяла найбільшому відсотку голосів за В. Зеленського, – це голосування «за свого хлопця», «по приколу», оскільки «прикол» – це роль, вибрана для гри в житті. А життя, за цією логікою, про що вже говорилося, є своєрідним карнавалом, сповненим розваг і веселощів.

Принагідно зазначимо, що постмодерн – це об'єктивна реальність, яку ніхто не спроможний скасувати чи заперечити. А це означає, що сучасна епоха постмодерну як сукупність ігрових практик «людини, яка грає», будучи динамічною і хаотичною формою, неминуче впливатиме і на наступні процеси. Гра як спосіб буття людини і модель її поведінки породжуватиме альтернативні сценарії, де імітація реального життя розігрується активною дією індивіда, заснованою часто на мімікрії, наслідуванні, маскуванні, копіюванні. Реклама, ідеологія, соціальна реальність змушують людину формувати власний світ, в якому вона, залежно від ситуації, настрою і стану, вимушена надягати ту чи іншу маску, щоби відповідати світові, який швидко змінюється. Вона постійно переходить від одного життєвого проекту до іншого, адаптуючись до реалій життя у вигляді ігрової естетизації своїх інтелектуальних і фізичних сил, намагаючись надати свого змісту хаотичному буттю в повсякденності. І з усім цим необхідно рахуватися.

Отже, у чому феномен Володимира Зеленського на виборах і що означає його перемога для українців? Він став президентом насамперед тому, що в суспільстві тривалий час формувався запит на нові, молоді обличчя, на реальні реформи, справедливість і законність, на зміни, в тому числі й застиглої та консервативної «політичної еліти», яка інфікована бацилами кланово-олігархічної системи. Переважна більшість учасників виборчого процесу пішла на ризик, виявила довіру і дала шанс представнику молодого покоління очолити очікувані зміни. Звідси впливає одне з найголовніших завдань шостого президента – виправдати високий рівень довіри, а для цього необхідно опанувати високим мистецтвом політичного менеджменту, забезпечити ефективну діяльність парламентської більшості у Верховній Раді і сформованого уряду. В. Зеленському і керівництву партії «Слуга народу» важливо позбутися ілюзій, ніби об'єднання виборців автоматично закладає основу для «зшивання» України. Завдання це набагато складніше, адже суспільство залишається розколеним. За даними загальнонаціонального дослідження, проведеного фондом Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова 13–18 грудня 2019 р., серед респондентів далеко не однакові орієнтири, адже 64,2 % із них підтримує вступ України до ЄС, 12,7 – до Євразійського економічного союзу, 51,2% –

членство в НАТО, 21,6 % – за нейтральний статус, 5,5 % – за військовий союз з Росією, 14,1 % – не визначились⁸⁹³. Ці дані дозволяють стверджувати, що і в електораті В.Зеленського немає моноліту, його немає і серед тих, хто голосував за П. Порошенка. А його підтримка була приблизно такою, як і в В. Чорновола в 1991 р.

Перед новообраним президентом постало складне завдання: консолідувати націю, «зшити» регіони. Його реалізація наштовхується на певні відцентрові сили, дії яких підігруються також і ззовні. Частина прихильників В.Зеленського готова забути протистояння виборчої кампанії і закликає працювати разом на Україну. Інша частина все ще залишається в екстазі гострої риторики і боротьби з «порохоботами». Не сприяють єдності суспільства провокативні заяви деяких представників команди президента про можливість перегляду основоположних норм Конституції, відміну ключових положень Закону про використання української мови як державної, про ринок землі, про винесення на референдум питання про те, чи є Росія агресором та ін. Насторожують і викликають подразнення громадськості й деякі кадрові призначення в Офісі Президента, Кабінеті Міністрів, в Офісі Генерального Прокурора, в антикорупційних органах. Справедливо дорікаючи своєму попереднику за прояви кумівства в кадровій політиці, президент і сам не відмовився від пагубної практики непотизму (надання родичам або знайомим посад без врахування їхніх професійних здібностей і моральних якостей), висуваючи на важливі державні посади деяких своїх друзів дитинства, партнерів по бізнесу і «Кварталу-95».

Заради справедливості варто зазначити, що непотизм в українській політиці має давнє коріння. Він існував ще в советські часи, але з новою силою відновився за президентства Л. Кучми, зберігся при В. Ющенку, посилювався з приходом до влади В. Януковича, коли виникло таке явище як «сім'я». Майже кожен з українських президентів намагався здійснювати владу через наближених до себе осіб (клієнтів)⁸⁹⁴. Крім того, викликає також занепокоєння і те, що команда нового президента схиляється до розширення його повноважень і побудови централізованої вертикалі влади.

Як відомо, відповідно до указу президента В. Зеленського 21 липня 2019 р. відбулися дочасні парламентські вибори. Вони мали багато в чому інноваційний, дещо поспішливий, а отже, певною мірою такий характер, який властивий для доби модерну. Їх проведення і результати засвідчили

⁸⁹³ Назва з екрана. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/12/26/7104610/>

⁸⁹⁴ Титко А. В. Фаворитизм, непотизм, кронізм, клієнтелізм як форми конфлікту інтересів: *quid pro quo*. Форум Права, 55 (2). 80 – 90. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.2635567>.

сюрпризність і непередбачуваність поствиборчої ситуації, досягнути яку можна лише з врахуванням антропологічного коду української цивілізації і ролі людського чинника в політиці. Старий поділ еліт на «помаранчевих» і «біло-блакитних» частково відійшов у минуле, а в епіцентрі подій опинилося своєрідне зіткнення «нових» і «старих» облич.

«Нових» стало непередбачувано багато. За даними ЦВК, їхній головний трамплін – партія «Слуга народу» – привела до Верховної Ради України 254 депутати, що дозволило їй сформувати однопартійну парламентську більшість, наближену до конституційної, обрати своїх представників Дмитра Разумкова головою, Руслана Стефанчука – першим заступником, взяти під контроль парламентські комітети, а відтак сформувати Кабінет Міністрів. Нові обличчя представила й новостворена партія «Голос» на чолі з В. Вакарчуком. Певне омолодження депутатів характерне для ВО «Батьківщина» та «Європейської солідарності». Натомість «старі» пройшли до Верховної Ради здебільшого від «Опозиційної платформи – За життя!», в складі яких чимало вихідців з колишньої Партії Регіонів.

Перемогу В. Зеленського на президентських і парламентських виборах дехто назвати «ефектом Голобородька» – в серіалі «Слуга народу», який сміливо боровся з корумпованими чиновниками, намагався «зшити» Україну, утвердити мир. Однак і голосування на виборах у Верховну Раду теж можна розглядати як явище постмодерну: не так за конкретні партії і кандидатів, за їх програми, як за бренд «Слуга народу». Більшість з тих, хто голосував за В. Зеленського як президента, віддала свої голоси за кандидатів від партій «Слуга народу» і «Голос», які свою передвиборчу агітацію часом вели у форматі концертів «95 кварталу», ліги сміху, мюзиклів, ток-шоу і шоу коміків, не враховуючи, що країна перебуває в стані війни. Виборці теж нерідко демонстрували своєрідний азарт гри, керувалися емоціями, не здоровим глуздом, а заклик «Ми їх зробимо!»

Як впливає нова ситуація у складі парламенту на подальший розвиток українського суспільства ?

Виходячи з результатів виборів і практики функціонування політичної влади в постсоветських політичних культурах, можна зробити певні прогнози. Тогочасний досвід знає декілька прикладів того, як діють правителі, коли їхня партія контролює виконавчу, законодавчу і судову гілки влади, а також ЗМІ: авторитарна система з однією правлячою партією, автократія з фасадною багатопартійністю і демократія з однопартійним правлінням.

Неприкритий авторитаризм (наприклад, довгий час зберігається в Білорусі та Узбекистані) виявляється в тому, що президент контролює парламент і місцеві ради, а також готує, відбирає і розставляє кадри за допомогою єдиної правлячої партії. У цій системі все підпорядковано центру,

зокрема, і неформальні владні клани. Ці групи чітко контролюються владою і доповнюють формальні інститути з метою більшої ефективності режиму. Однак така система явно далека від реалій сучасної України, політичної культури населення.

Автократія з фасадною багатопартійністю (наприклад, Казахстан і путінська Росія) створює «партію влади», яка, як і в першому випадку, контролює місцеві ради і парламент, а також забезпечує монополію в кадровій та інформаційній політиці. Однак при цьому «партія влади» змушена брати участь у ритуальних виборах. Завжди є партії «системної опозиції», які допомагають створювати демократичний фасад і випускати пару населенню під час малоконкурентних виборів. Такій системі допомагають і неформальні організації – клани, «усиновлені політичні сім'ї» – які беруть участь у функціонуванні «вертикалі влади», контролюючи з меркантильних позицій офіційні інституції. В історії сучасної України мали місце спроби вдаватися до такої системи не раз, але вони завершувалися майданами, кольоровими й електоральними революціями.

Проте і серед країн Балтії, а також у практиці інших постсоветських країн були періоди, коли партія-переможець у конкурентних виборах отримувала мандат на повний контроль кабінету міністрів. У цьому випадку демократичний ефект залежав від того, наскільки правляча партія залежала від неформальних кланових структур і чи є сама система парламентською.

Беручи до уваги наш досвід і досвід сусідніх країн зі схожим укоріненням владних інститутів у комуністичне минуле, є підстави для певної стурбованості рецидивами однопартійності. Вихід на політичну сцену наспіх сформованої партії «Слуга народу» за назвою однойменного телесеріалу, яка контролює більшість у Верховній Раді, більшість парламентських комітетів, Кабінет Міністрів і водночас контролюється президентом, таїть чималі ризики. Назвемо лише декілька з них.

Перший ризик – концентрація влади в руках однієї групи еліт. Це, безумовно, може поставити під загрозу усталені принципи парламентаризму і демократії. Нагадаємо найсвіжіший приклад з нашої історії, пов'язаний з 2014 роком, коли правляча коаліція не дала опозиційним партіям і групам жодного комітету в керівництво. Це, в свою чергу, звузило можливості для підтримки діалогу між представниками різних груп населення і призвело до реформ без урахування інтересів більшості українських громадян. Водночас правління небагатьох – дослівно «олігархія» – дозволило кланам повернутися в політику і зберегти за собою політикоекономічне домінування в обмін на лояльність до правлячої «дев'ятки».

Другий ризик – нестабільність державного правління, коли ухвалення рішень відбувається в межах однієї партії. Однопартійна більшість – серйозна

спокуса встановити свій лад, відсунути суперників і опонентів на узбіччя, вивівши їх із процесу ухвалення рішень. За таких умов рішення виявляються суб'єктивними, однобічними, часом помилковими і здатними спричинити політичну нестабільність і кризу. Нестабільність за умов перманентної війни на Сході країни і експансіоністської політики путінської Росії, досить великої концентрації зброї серед частини мирного населення може призвести і до втрати державності, до великих людських жертв, до економічного краху.

Як засвідчує досвід цивілізованих країн, головною передумовою для продуктивної стабільності виступають демократична система правління, пріоритет права, збалансоване правління, ухвалення рішень після обговорень і консультацій з усіма зацікавленими сторонами з урахуванням інтересів суспільства. Натомість однопартійне правління зазвичай веде до звуження кола тих, хто залучений до процесу ухвалення рішень. Звідси – збільшення кількості політичних, економічних і соціокультурних помилок, лавина яких найчастіше призводить до політичних криз і революційних ситуацій, коли легітимній владі протиставляються альтернативні центри влади.

Проте однопартійне правління в сучасній Україні може мати й певні позитивні наслідки з урахуванням того, що недолугість реформ і невиконані обіцянки в 2005 – 2010 та 2015 – 2018 роках викликали розчарування, підірвали довіру громадян і до демократії, і до держави, і до її лідерів. А невиконані обіцянки і зволікання реформ багато в чому зумовлені розбіжностями в позиціях партій, що входили до правлячих коаліцій. Таким чином, нині у президента В. Зеленського і його монокоаліції у Верховній Раді опинився не лише мандат довіри, але й політичні інструменти для побудови ефективної демократії та економіки, подолання корупції, закінчення війни, звільнення тимчасово окупованих територій і повернення Криму.

Опитування весни – літа 2019 засвідчили, що основні запити українців до уряду складаються з трьох завдань: 1) встановлення миру (або припинення війни); 2) ефективність уряду, його здатність не заважати громадянам і надавати їм критично важливі послуги; 3) підвищення доходів домогосподарств (і зменшення витрат, зокрема, у зв'язку зі зростанням цін на комунальні послуги). Отримавши всю повноту влади і підтримку суспільства, Володимир Зеленський має великий шанс виконати ці завдання.

Однак не слід ігнорувати той факт, що «партія В. Зеленського» – це досить аморфна група людей, зібраних багато в чому випадково, за різним розумінням критеріїв новизни і, почасти, невідомості. На сьогодні в цієї групи людей ще немає загального ідеологічного та організаційного каркасу, та й як політична солідарна одиниця вони ще не сформовані. Чи досить у команди президента потенціалу, щоб бути єдиною силою ухвалення рішень на користь реформ? Перші місяці роботи ВР у так званому «турборежимі» посягли

сумніви в цьому. Не виключено, що доволі скоро ця велика група активних і амбітних людей може розділитися на внутрішні утворення, управляти якими буде непросто, що може викликати політичну кризу.

Лідери партії і фракції мають докласти величезних зусиль, щоб навчити своїх парламентарів азам політики і парламентської роботи. Керівникові фракції доведеться постійно вдаватися до надзусиль, аби підтримувати дисципліну, комунікацію та солідарне голосування.

Ще на один, дуже важливий аспект варто звернути увагу.

Період, що минув з часу парламентських виборів 2019 року, засвідчує тенденцію до віддалення України від моделі парламентсько-президентської республіки, що викликає певне занепокоєння постмайданівського суспільства. Не слід забувати наслідки прийнятого десять років тому рішення Конституційного Суду України, що створив для Віктора Януковича можливість повернутися до президентсько-парламентської форми правління. Це дозволило йому в 2010 р. узурпувати владу. Тепер ситуації інша. У 2019 році демократичним шляхом завдяки волевиявленню майже половини виборців, без узурпації і конституційних змін у країні сформувалася монобільшість однієї партії у всіх структурах влади. Однак громадяни України у своїй переважній більшості проголосували не за партію «Слуга народу» – такої партії на той час насправді ще не було. Вони проголосували за персональну відповідальність однієї людини – Володимира Зеленського. Це означає, що частина громадян ще не сприймає державу як інструмент цілісності і балансу національних, регіональних, політичних та соціокультурних інтересів. Багато з них не хочуть самі брати активну участь у розбудові держави через своїх обранців у парламенті. Вони не усвідомлюють глибини накопичених суперечностей, які можуть бути розв'язані тільки у вільній парламентській дискусії та в атмосфері широких суспільних комунікацій. Всю відповідальність за розв'язання цих суперечностей, за ухвалення необхідних рішень, за зміни в країні вони покладають на одну людину. І в цьому сенсі позиція українців у ставленні до своєї держави і влади набагато більшою мірою нагадує ситуацію в Росії чи Білорусі, ніж у Польщі або Чехії.

Проте відмінність української моделі держави від російської чи білоруської закладена насправді не тільки в Конституції, а в самій суті функціонування суспільств у трьох сусідніх країнах. Росіяни і білоруси здатні зберігати багаторічну довіру до своїх лідерів, щоб ті не робили, тому, що ототожнюють їхні режими із самими державами. Довіра українців до Володимира Зеленського сьогодні має вигляд довіри до власних надій на краще майбутнє. Створюється враження, що багатьом українцям не потрібен парламент, не потрібна дискусія, не потрібна власна участь у житті країни тільки тому, що вони все ще вірять, що краще майбутнє настане само собою.

Ось чому найважливішим у цьому сенсі є не сам факт незвичного голосування 2019 р., а можлива реакція українців на розуміння ними того простого факту, що ніякого кращого майбутнього і кардинальної зміни ситуації у найближчі роки навряд чи слід очікувати без власних зусиль, консолідації суспільства, подальших реформ і євроінтеграційних процесів.

Саме тут пролягає й головна інтрига розвитку країни: або більшість нації слухняно заплющить очі на реалії, щоб не зізнаватися самим собі у силі ілюзії, в якій перебувало суспільство, – і тоді можна отримати авторитаризм білоруського зразка, авторитаризм бідних, якими буде управляти невелика група ситих «слуг» на чолі з «вождем» нації; або ми збережемо звичну для української ментальності інфантильність до будь-якої влади, засвідчимо здатність узгоджувати інтереси, об'єднуватися, посилювати роль громадянського суспільства і парламентаризму.

Отже, президентські, а відтак парламентські вибори 2019 р., які відбувалися ще за змішаною системою, – важливий етап у новітній історії України. Вони проходили загалом вільно, прозоро, демократично, за певної конкурентності претендентів. Оцінюючи ці вибори, Європейський Союз висловився на підтримку демократичної, стабільної і процвітаючої України, її незалежність, суверенітет і територіальну цілісність у межах міжнародно визнаних кордонів, закликав до продовження розвитку політичної асоціації та економічної інтеграції та прискорення процесу реформ, що лежать в основі Угоди про асоціацію і мають сприяти зміцненню правопорядку, посиленню боротьби з корупцією, забезпечення енергетичної і макроекономічної стабільності на благо громадян.

Яка позиція і тактика громадянського суспільства в новій ситуації? Відповідь на це питання зрозуміла і проста: вона корениться в антропологічному коді українського народу, в його готовності підтримати президента і парламент у тих починаннях і діях, які відповідають його національним і державницьким інтересам. І, навпаки, будь-які спроби нової влади піддати ревізії національну ідею, євроінтеграційний вибір України, її устремління до членства в ЄС і НАТО неминуче наштовхнуть на організований і відчайдушний спротив національно-демократичних сил, волонтерів та добровольців. Тобто, останнє залежить як від здатності новообраного президента комунікувати із суспільством, прислухатися до нього, так і від кожного з нас, від усвідомлення міри персональної відповідальності, від готовності відмовитися від розколювання України, пошуку внутрішніх ворогів та апріорі в усьому винних, а натомість вдатися до вироблення й застосування універсальних спільних критеріїв та процедур ухвалення колективних рішень і їх реалізації.

5.8. «Віднесені вітром»: українська людина на чужині

У антропологічному вимірі українства мало не третину становлять українці, які в різний час і через різні причини опинилися на чужині. За неповною статистикою нині їх кількість перевищила 20 млн. Тим не менше, вони залишаються органічною частиною нашого космосу, а тому їх доля і життєдіяльність належать до кола проблем, які досліджуються в цій монографії. Понад століття тому в нашій лексиці появився термін *«українська еміграція»*, під яким розумілася та частина українського населення, яка вимушено чи добровільно з економічних, політичних або релігійних причин переселилася за межі етнічної території в іншу країну на постійне чи тимчасове проживання. Це явище бере початок з другої половини – кінця XIX століття і з часом стало чинником створення *українських діаспор* (грец. *Διασπορά* – «розсіяння») – частини народу, яка живе на чужині. Феномен української еміграції та діаспори як досить великого сегмента світового українства є унікальним явищем антропологічної культури й історії України.

Дослідники визначають чотири хвилі переселенського руху в історії української еміграції, хоча на сьогодні вже можна говорити і про п'яту хвилю. *Перша хвиля* почалася з останньої чверті XIX століття і тривала до початку Першої світової війни. Здебільшого це масова трудова еміграція: до США розпочалася у 1877 р., до Бразилії – у 1880-ті рр, до Канади – з 1891 р., до Російського Сибіру – після революції 1905 – 1907 рр. Українці виїздили й до Аргентини, Австралії, Нової Зеландії, на Гавайські острови. Цю першу хвилю еміграції спричинили як аграрна перенаселеність українських територій, так і утиски: економічні, соціальні, політичні – і національний гніт з боку Австро-Угорської і Російської імперій. Нашадки цієї хвилі еміграції зараз у шостому-сьомому поколіннях і більше схильні звати себе українцями за походженням – радше, ніж емігрантами, у країнах проживання.

Відомо, що у 1891 – 1901 рр. зі Східної Галичини емігрували до Канади і США 78 тисяч українців. У 1901 – 1911 рр. виїхало 224 тисяч осіб. Таким чином, на початку XX століття лише зі Східної Галичини емігрувало понад 302 тисячі українців⁸⁹⁵. Наприкінці XIX століття еміграційний синдикат, створений канадським урядом, відправив на західні терени України понад 6 тисяч вербувальників. Агент, що завербував сім'ю до Канади, отримував від 2 до 5 доларів за кожного переселенця.

⁸⁹⁵ На Прикарпатті відзначають 120 років еміграції до Канади. URL: <https://www.unian.ua/society/539381-na-prikarpati-vidznachayut-120-rokiv-emigratsiji-do-kanadi.html>

Друга хвиля еміграції українців охоплювала період між Першою і Другою світовими війнами ХХ ст. і була зумовлена поєднанням соціально-економічних та політичних причин. Емігрували в основному ті українці, які зі зброєю в руках боролися проти більшовицької влади, підтримували Центральну Раду, Директорію, Гетьманат, ЗУНР. Це були великі і середні землевласники, торговці, службовці, священнослужителі, інтелігенція, солдати і козаки українських військових з'єднань. Вони виїздили до Польщі, Чехословаччини, Австрії, Румунії, Болгарії, Німеччини, Франції, США і Канади та ін. країн.

Третя хвиля еміграції була викликана головним чином політичними мотивами і розпочалася наприкінці Другої світової війни. Більшою мірою це українці-репатріанти з англійської, американської, французької окупаційних зон. Найчисленнішими серед них були колишні військовополонені, яких сталінсько-беріівський режим вважав зрадниками. Істотну частину переміщених осіб становили люди, силоміць забрані на роботи до Німеччини. Були тут також, звичайно, і біженці, хто відверто сповідував антирадянські погляди. Більшість емігрантів цієї хвилі осіла в Канаді, США, Великій Британії, Австралії, Бразилії, Аргентині, Німеччині, Франції. За відомостями британсько-канадського політолога Тараса Кузьо: «Десятки тисяч українських солдатів та примусових робітників (нім. *Gastarbeiter*) приїхали до Великої Британії в кінці 1940-х років, і нестача українських жінок призвела до того, що вони одружувалися з іншими католицькими іммігрантами з Італії, Ірландії та Австрії»⁸⁹⁶.

Четверта хвиля – так звана «заробітчанська» – розпочалася у 1990-х роках. Її головні причини – економічна скрута перехідного періоду в Україні. Деякі дослідники наголошують на умисному створенні безробіття, головним чином на Заході України. Внаслідок цього на тимчасову роботу в країни Європи, Америки і в Росію виїхало більше 7 – 8 млн людей. Частина з них, ймовірно, вже не повернеться в Україну. За оцінкою директора Інституту досліджень діаспори (Київ) Ігоря Винниченка на 2001 р. за межами України проживало 10 – 13 млн українців.

Унаслідок того, що активна частина нації була вимушена виїздити за межі власної країни під тиском економічних, політичних і воєнних обставин, а також через відсутність повноцінної Української держави на етнічних землях українців, за кордоном українство продовжувало і розвивало національні державні (УНР, Гетьманат), політичні (практично весь спектр політичних партій у діаспорі), громадські, культурні, наукові, духовні інституції. Для української діаспори однією з найвищих соціокультурних цінностей стала мета відновлення повноцінної Української держави. Зорганізована українська діаспора в США сприяла українським емігрантам четвертої хвилі в пошуку

⁸⁹⁶ Кузьо Т. Кореспондент.net: Українська культура ближча до італійської, ніж ви думаєте. URL: <https://blogs.korrespondent.net/celebrities/blog/taraskuzo/a24606/>

роботи, житла, налагодженню бізнесових контактів тощо. З цією ціллю створено сайт оголошень української діаспори в США: *www.ukrdiaspora.com* – головною метою якого є підтримування зв'язків як між самими емігрантами, так із Батьківщиною.

1. З погляду антропології важливо з'ясувати, хто ці люди, які опинилися за межами своєї країни, торкнутися складу української еміграції. Першу хвилю умовно можна назвати «трудовою». Загалом це було «перекачування робочої сили». До пошуку кращої долі переважно вдавалися молоді, самотні чоловіки, бідні й неписьменні та молодь, яка не бажала служити в російській чи австрійській арміях. Вони швидко осідали на нових землях, створювали сім'ї, ставали громадянами тих країн, в які потрапляли, хоча все життя сумували за Батьківщиною. За політичними мотивами виїздило, як правило, небагато людей, ті, хто намагався уникнути переслідування (М. Драгоманов, Ф. Вовк, Д. Донцов та ін.). Відплив інтелектуальних сил зумовлювався здебільшого тим, що чимало їх представників не могли реалізувати себе в межах Росії чи Австрії. Серед них був і всесвітньо відомий геній *Ігор Сікорський*, який народився у 1889 р. в Києві, а 24-річним здобув перше світове визнання – його літак «Ілля Муромець» став рекордсменом у вантажопідйомності. В 1918 р. авіаконструктор подався у США, де відкрив власну компанію Sikorski Air Engineering. Його гелікоптери використовували Збройні сили США. І саме «пташки» українського інженера першими в історії перелетіли Атлантику і Тихий океан.

2. Друга хвиля еміграції пов'язана не так з економічними, як соціально-політичними чинниками. Її основу становили переважно ті, хто був незгодний з режимами, які встановилися після війни і революції, або ті, хто зі зброєю боровся проти советської влади. В еміграції опинилися керівники та громадяни Української Народної Республіки, Гетьманату (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський та ін.), великі і середні землевласники, власники промислових підприємств, торговці, службовці, священники, люди вільних професій. Частина з них виїздила до США, Канади та Південної Америки, однак основна маса осідала в країнах Західної Європи – Австрії, Чехословаччині, Польщі, Німеччині. На відміну від першої, друга хвиля еміграції мала значний інтелектуальний потенціал, тим більше, що у її складі виявилися відомі українські письменники, публіцисти, культурно-освітні та наукові діячі. Осередком української наукової еміграції того часу були Чехословаччина та Німеччина⁸⁹⁷. Серед емігрантів цієї хвилі виявився і *Сергій (Серж) Лифар*, родом з Київщини, якого до Парижа забрала вчителька

⁸⁹⁷ Атаманенко А. Україна і закордонне українство // Наукові записки НУ «Острозька академія»: історичні науки. Острог, 2014. Вип. 21. С. 8 – 26.

танців, Броніслава Ніжинська, яка емігрувала в 1922 р. Він став засновником Академії танцю при «Гранд-Опера», ректором Інституту хореографії та Університету танцю Парижа, почесним президентом Всесвітньої ради танцю ЮНЕСКО. С. Лифару судилося стати світовим «богом танців». Від громадянства Франції танцюрист відмовився. «Я українець – і цим пишаюся», – так він відповів на пропозицію Шарля де Голя.

Основними представниками третьої хвилі еміграції, яка отримала назву «політичної», стали учасники антирадянського руху опору, військово-полонені та люди, вивезені до Німеччини на примусові роботи, які з різних причин не змогли повернутися на Батьківщину. З 1970-х рр. склад української еміграції поповнився дисидентами. Стосовно їх інтелектуального рівня, то, крім частини представників другої хвилі еміграції, в неї влилися нові сили як із Советського Союзу, так і ті, хто виріс і був вихований в діаспорі. Що стосується третьої хвилі, тут варто зупинитися детальніше. Її становили люди, які співчували українському визвольному рухові і належали до військових формувань. Політична українська еміграція увібрала в себе в основному людей освічених, свідомих. Це були вихідці з міст, містечок та сіл. Поневіряння «переміщених» у таборах, їхні пошуки пристановища у новому для них світі зображені в багатьох мемуарах та свідченнях як учасників, так і свідків цієї драми. Дещо інший погляд виклав О. Субтельний, який подав таку характеристику соціального складу повоєнної еміграції: «Серед українських “переміщених осіб” були різні люди. Меншість склали ті, хто став вигнанцем через свої політичні переконання. Це були переважно представники інтелігенції, що негативно ставились до радянського режиму і втекли на Захід перед поверненням Червоної армії. Більшість “переміщених осіб” становили робітники, примусово вивезені до Німеччини. Відмовившись від репатріації, вони ставали вигнанцями»⁸⁹⁸. Чимало дітей та підлітків разом з батьками теж опинилися за межами України. Серед них був і майбутній економіст зі світовим ім'ям *Богдан Гаврилишин*. Він народився в 1926 р. у містечку Коропець на Тернопільщині. В 1954 – 1960 рр. був дослідником інженерної справи та менеджменту в Канаді. З 1960 р. – мешкав у Швейцарії, де в 1976 р. здобув ступінь Ph. D. з економіки у Женевському університеті. Був членом Римського клубу, ініціював проведення Всесвітнього форуму у Давосі з участю економістів, представників світового бізнесу, політиків. З 1988 року працював на громадських засадах в Україні, а після відновлення незалежності України Б. Гаврилишин був радником декількох Президентів України, Прем'єр-міністрів та Голів Верховної Ради, заснував благодійний фонд Богдана Гаврилишина (помер 24 жовтня 2016 р. у Києві).

⁸⁹⁸ Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1993. С. 680 – 696.

На відміну від емігрантів попереднього періоду, серед «переміщених осіб» було чимало людей зі спеціальною освітою. З-поміж них майже тисяча вчителів, 400 інженерів, 850 юристів, 300 лікарів та стільки само духовних осіб, а також близько 200 вчених та інших. Стосовно відомостей про професійний та віковий склад українських емігрантів існує чимало розбіжностей: по-перше, українці досить часто видавали себе за представників інших національностей, наприклад, поляків, румунів та інших. Робили вони це для того, щоб уникнути примусової репатріації або скористатися з переселенських можливостей різних організацій. По-друге, різні організації найточніші дані наводять за зонами, в яких вони безпосередньо працювали, і дають надто приблизну інформацію стосовно тих зон, в яких вони не працювали або не мали впливу взагалі. Хоча жодне з джерел не претендує на абсолютну точність, проте загальний висновок зробити можна. Суть його в тому, що третя хвиля української еміграції за своїм соціальним складом була надзвичайно строкатою, але значно краще освіченою, ніж будь-яка попередня. Саме це справило відчутний соціально-економічний вплив на закордонну українську громаду. Емігранти, що прибували після війни в країну свого поселення, не тільки поповнювали українську діаспору в кількісному відношенні, а й зробили великий внесок у розвиток економіки, науки, культури країн свого поселення. Професійний та соціальний склад еміграції, як і її масштаби, частково визначався потребою тих країн, які приймали переселенців. Так, у перші повоєнні роки емігрантами були некваліфіковані робітники міста та села.

Українські повоєнні емігранти мали чимало труднощів. Найважливішими серед них були: проблема людей старшого віку та проблема розміщення української еміграційної інтелігенції. Що стосується першої проблеми, то з боку тих організацій, які виступали від імені переселенців, не було рішучого опору вербуванню не лише молодих, фізично сильних українців. Щодо емігрантської інтелігенції виявилось, що ця соціальна група в основному своєму загалі стала зайвою для країн, яким потрібна була робоча сила. Освічені представники української нації опинилися в незавидному становищі. На щастя, така ситуація тривала недовго. На початку 1950-х років західні країни почали надавати перевагу дипломованим спеціалістам. Отже, спершу серед емігрантів значно переважали чоловіки молодого та середнього віку, працездатні особи. Для післявоєнних років характерне значне переважання міської еміграції над сільською. Остання значно краще заохочувалась урядами країн, що приймали емігрантів, особливо на початку 1950-х років. Аналіз соціального складу української еміграції 1945 – 1947 років дозволяє виділити їх найхарактерніші риси: 1) по-перше, українська еміграція, переконавшись в антигуманній суті советського режиму, продемонструвала перед світом рішучий протест проти його постулатів і таким способом продовжувала

боротьбу проти комуністичного тоталітаризму. Вся еміграційна діяльність була скерована під цим кутом. Таким чином, причини для цієї еміграції були дуже серйозними, а її склад виявився різноманітним за соціальними, демографічними, політичними чинниками.

Четверта хвиля, або «заробітчанська» розпочалася у 1990-х роках уже з незалежної суверенної України. Загалом станом на грудень 1994 р. за її межами проживало близько 16 млн українців. У кількісному відношенні картина розселення українців мала такий вигляд: Росія – 4,4 млн, США – близько 2 млн, Канада – 1 млн, Казахстан – 896 тис., Молдова – 600, Польща – 600, Бразилія – 400, Румунія – 300, Білорусь – 291, Аргентина – 200, Узбекистан – 153, Словаччина – 150, Киргизстан – 108, Латвія – 92, Югославія – 55, Грузія – 53, Чехія – 50, Литва – 45, Естонія – 44, Таджикистан – 42, Франція – 40, Китай – 30, Німеччина – 25, Австралія – 35 (це число постійно зростає), Британія – 20, Уругвай – 15, Парагвай – 10, Туреччина – 10, Венесуела – 6, Австрія – 5, Бельгія – 4 тис. осіб. У таких країнах, як Греція, Іран, Іспанія, Нідерланди, Скандинавські держави, проживає від 1 тис. до 200 українців⁸⁹⁹.

Що являє собою західна діаспора? В її межах діє 94 українські громадсько-політичні організації, 32 професійні об'єднання, 38 церковних, 17 молодіжних та 12 жіночих організацій, 17 видавництв, виходять 184 українські газети та журнали. Найбільш впливовими громадсько-політичними об'єднаннями західної діаспори є Світовий конгрес українців (СКВУ), який об'єднує близько 130 політичних угруповань з центром у Торонто (Канада); Український народний союз (УНС), заснований 1894 р. у США (Нью-Джерсі); Українська робітничка спілка (УРС), заснована в США (Пенсильванія) у 1910 р.; Конгрес українців Канади (КУК) – центр у Вінніпезі; Організація українських націоналістів (ОУН), організована у 1929 р. у Відні; Український демократичний рух (УДР), організований у 1976 р. у США; Українська революційно-демократична партія (УРДП) – в своєму сучасному вигляді оформлена у 1946 р. з центром у Торонто; Українське національне об'єднання (УНО) – має 100 відділків, центр організації м. Едмонтон (Канада) та ін.

Функціонують також регіональні та територіальні українські громадсько-політичні організації, які об'єднують українців тієї чи іншої країни або регіону, численні об'єднання українських колективів, земляцьких товариств. Серед партій найбільш впливовою і масовою залишається

⁸⁹⁹ Ключковська І. Нова українська присутність у світі. Контекст східної української діаспори та «четвертої хвилі еміграції» // Діаспора як чинник утвердження держави України у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори): зб. матер. III Міжнарод. наук.-практ. конф. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2010. С. 70 – 75.

Організація українських націоналістів-революціонерів (ОУНрев), головою якої був С. Бандера. Партія обстоювала революційний шлях до незалежності України, тяжіючи до авторитарного стилю, намагаючись контролювати всі галузі суспільного життя, намагалася підпорядкувати своєму впливові всі громадські, релігійні, культурно-освітні організації.

Досить значною, якщо не найбільшою у західній діаспорі є група партій національно-демократичного напрямку, пов'язаного з активізацією ОУНС (мельниківці), УРДП та УГРВ-ОУНЗ (Організація українських націоналістів за кордоном). Перша з названих організацій була створена Є. Коновальцем, А. Мельником, О. Штум-Ждановичем. Своїм завданням вона вважала боротьбу проти Російської більшовицької імперії, а не проти російського народу. Борючись проти комунізму, партія підтримувала тих комуністів, які обстоювали людські та національні права, виступали за надання Україні політичних атрибутів суверенної демократичної держави. Органами ОУНС були газета «Новий шлях» (Торонто), «Українське слово» (Париж), «Наш клич» (Буенос-Айрес), журнал «Самостійна Україна» (Чикаго). УРДП часто називають партією українців зі східних областей. Вона підтримує демократично-революційні та національно-визвольні рухи, однак виключає тоталітаризм, комунізм і фашизм. Партія видає газету «Українські вісті» (Детройт), часописи «Український Прометей», «Наші позиції». ОУНЗ відділилася від ОУНрев, відібравши найбільшу частину інтелігенції. Партія виступає за демократичний вибір, не сприймаючи авторитаризму. Вона стала організатором видавництва «Пролог», видання «Енциклопедії української діаспори», «Літопису УПА», часописів «Патріархат», «Українське слово», «Сучасність».

Цілком очевидно, що великий людський масив західної української діаспори, поділений полярними політичними орієнтаціями, крім громадсько-політичних установ та організацій зі своїми видавництвами, газетами, журналами, має також 46 наукових та навчальних закладів, 41 культурно-мистецьку організацію, формування яких має свою історію ще з перших часів другої хвилі еміграції. Так, у 1920 р. у Відні був організований Український вільний університет, перенесений пізніше до Праги. На початку 1920-х років у Чехословаччині було організовано Українську господарчу академію (1922), Вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923), Студію класичних мистецтв (1923), Український інститут громадознавства (1925 р., на базі Віденського українського соціологічного інституту, заснованого ще М. Грушевським), Українське історико-філологічне товариство (1926).

У Німеччині з листопада 1926 р. почав діяти Український науковий інститут. Щоправда, в роки Другої світової війни працював тільки Український вільний університет, переведений з Праги до Мюнхена, а Українська господарча академія стала Українською технологічно-господарською академією із заочною формою навчання.

У 1968 р. був організований Український науковий інститут Гарвардського університету. На сьогодні основними науковими та культурно-освітніми центрами західної діаспори є Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Асоціація діячів української культури (Нью-Йорк), Українська академія мистецтв та культури (Нью-Йорк), Українська вільна академія наук (Аугсбург, Німеччина), Український науковий інститут Гарвардського університету (Кембридж, Массачусетс), Український інститут Америки (Нью-Йорк), Канадський інститут українських студій (Едмонтон), Український католицький університет (Рим), Український вільний університет (Мюнхен). У названих закладах провадиться значна наукова діяльність, плекаючи та збагачуючи українську літературу, мову, культуру, національні традиції українського народу, поряд з якими значна увага приділяється дослідженню філософських та соціально-політичних проблем⁹⁰⁰.

Сьогодні, як уже зазначалося, Україна переживає п'яту хвилю міграції. Війна на Донбасі та анексія Криму стимулюють мільйони українців шукати кращої долі для себе та своїх родин за кордоном. За різними даними, нині за кордоном працює 7 – 8 млн українців. Про це заявила голова Європейського конгресу українців, перший заступник голови Світового конгресу українців, депутат парламенту Угорщини Ярослава Хортяні під час виступу на Форумі мігрантів УГКЦ Центральної та Західної Європи, що відбувся у Фатімі⁹⁰¹. Вона зазначила, що загалом за останні 20 років, за різними даними, з України виїхало від 10 до 15% громадян. «Декі поселились назавжди за кордоном. Інші продовжують плекати надію, що повернуться в Україну з кращими економічними можливостями», – зазначила депутат. При цьому є тенденція до збільшення кількості молодих українців, які хочуть здобувати вищу освіту в Європі. «Якщо у 2008 / 09 навчальному році у Польщі здобули освіту 3 тис українських студентів, то в 2014 р. – 20,5 тис студентів», – додала голова Європейського конгресу українців⁹⁰².

Як показують соціологічні опитування, відзначила депутат, 65% українців від 14 до 30 років хочуть виїхати з України. «Аналітики стверджують, 2/3 українських студентів, які навчаються в іноземних вишах, шукатимуть продовження навчання в тій країні, де є можливості почати стажування і знайти роботу. Тільки в разі, якщо цього не відбудеться, вони готові

⁹⁰⁰ Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. С. 494 – 515

⁹⁰¹ Хортяні Я. Форум мігрантів УГКЦ Центральної та Західної Європи. URL: <https://pmv.ugcc.org.ua/latest-news/item/469-khortiani-pochynaiuchy-z-2013-roku-my-mozhemo-hovoryty-pro-5-tu-khvyliu-emihratsii-ukraintsiv-i-aka-pid-chas-viiny-na-skhod-nabyraie-obertiv.html>

⁹⁰² Там само.

повернутися в Україну», – наголосила Ярослава Хортяні. Нині 83% українських офісних працівників розглядають варіант працевлаштування за кордоном, між тим роботодавці в самій Україні відчувають брак висококваліфікованих робітників. «Поки що Українська держава не в змозі зупинити процес відтоку робочої сили», – відзначила перший заступник голови Світового конгресу українців⁹⁰³.

Що змушує людину покидати дім і перебиратися за сотні чи тисячі кілометрів? Скільки людей, стільки й відповідей. Одні шукають ліпших можливостей для особистісного розвитку, інші просто хочуть побачити світ. Хтось не ідентифікує себе з місцем, де народився. Когось нічого не тримає: сім'ї немає, родичі давно вже не рідні. Усіх об'єднує одне: пошуки кращої долі, бо ніхто не покидає місця, де йому добре. І хай там як по-різному люди собі її уявляють, дуже часто все зводиться до вищого рівня добробуту, а саме – хорошої роботи та достойної зарплати. Щоб вирушити в далеку дорогу й, можливо, ніколи не повернутися, треба мати певну мотивацію. Вищий рівень добробуту – це, мабуть, головний фактор міграції, ключовий мотив, яким керуються емігранти. Є й інші, як зовнішні, так і внутрішні, але їх не так уже й багато.

Про проблему еміграції українців зараз чимало говорять. Це одна з поширених тем у суспільстві та серед політиків. Але в її висвітленні багато міфів, бо немає чітких публічних даних про те, скільки людей поїхало та скільки з них не повернулося. За офіційними даними Держстату, у 2016 році з України емігрувало 6,5 тис. осіб (у попередні роки кількість коливалася в діапазоні 14 – 22 тис.). Якби ця цифра відповідала дійсності, проблема не варта була б виїденого яйця й ніхто не говорив би про напівпорожні села, у яких мешкають тільки діти та літні люди. А враховуючи те, що торік в Україну іммігрувало 14 тис. осіб і що міграційний приріст населення додатний від 2005-го, політики могли б узагалі плескати в долоні й розповідати, мовляв, у нас так добре жити, що маємо перманентний приріст населення від міграції.

Як зазначав Любомир Шавалюк, насправді, все не так: офіційні цифри не відповідають дійсності, бо враховують тільки тих емігрантів, котрі перед виїздом заповнили стоси документів, без яких факт еміграції не зафіксують і про нього не відзвітує Держстат. У більшості випадків люди їхали, уникаючи цього бюрократичного ярма. Їм і без того було нелегко, адже переїзд за тридев'ять земель – це глибокий стрес для будь-кого. Зрештою, багато українців думали, що повернуться, чимало й поверталось через якийсь час, нехай навіть просто для того, аби побачитися з родиною. Усе це окремі пласти міграції. Офіційна статистика не здатна їх охопити. Тому справжні масштаби еміграції можна оцінити тільки приблизно. Якщо кількість українців, які

⁹⁰³ Хортяні Я. Форум мігрантів УГКЦ Центральної та Західної Європи..

виїжджають із країни за рік, перевищує чисельність тих, хто в'їжджає, то різниця – сальдо – це де-факто чиста еміграція за цей період. Якщо той, хто виїхав, повернеться в наступному періоді, то або чиста еміграція зменшиться, або замість нього виїде хтось інший і вона не зміниться.

Результати аналізу зазначених даних дуже цікаві. По-перше, від 2013-го кількість українців (фактичних перетинів кордону, бо дехто їздить по багато разів на рік), які за рік виїжджають в усі країни, крім РФ (основна частина – країни ЄС, зокрема Польща), збільшилася на 62% і за результатами 2017-го впритул наблизилася до 30 млн осіб. Ця цифра помітно зростала після 2013-го, тобто ще до отримання безвізового режиму із ЄС, який, до речі, почав підтримувати Україну після Євромайдану 2004 р.⁹⁰⁴

Ключова складова міграції – мешканці прикордонних областей. Вони заробляють тим, що купують товар у сусідніх країнах і продають тут або навпаки. Інколи можуть перетинати кордон по кілька разів на тиждень, а це зо сто перетинів за рік в обидва боки. Десяток тисяч таких «човників» забезпечує до мільйона перетинів кордону за рік, а в реальності їхня кількість може бути значно більшою. Новорічні свята вони, зазвичай, святкують удома, в Україні, то ж у чисту еміграцію не потрапляють. Їх не можна вважати мігрантами, хоча вони добряче наганяють статистику.

Наступна складова – сезонні мігранти, тобто ті, хто їде на роботу, наприклад, до Польщі чи Угорщини на сезон, передовсім весною і влітку. Вони можуть перетинати кордон по кілька разів за рік, приїжджаючи посеред сезону додому на свята чи з особливої нагоди. Але Новий рік та Різдво також святкують удома, бо взимку роботи за кордоном значно менше, тож у чисту міграцію не потрапляють. Оці дві групи разом становлять левову частку тих, хто перетинає кордон. У них немає проблем із візами та паспортами. Тому вони нейтрально сприйняли отримання Україною безвізового режиму з ЄС. Через них сам факт безвізу практично не вплинув на статистику перетину кордону, бо інтенсивність поїздок цих двох груп людей не змінилася.

Ще одна складова – люди, які не мають жодного стосунку до міграції. Туристи, студенти, учасники ділових поїздок – більшість із них асоціює себе з Україною, принаймні на нинішньому етапі, тож обов'язково повернеться. Багато їх чи мало – оцінити важко, але якщо брати до уваги чутки, то ця кількість зростає. Нарешті, сухий залишок – ті, хто перетинає кордон із квитком в один бік (навіть коли вони мають зворотний на випадок, якщо спитають). Таких щороку близько 200 тис. (дані ДПСУ не дають змоги сказати точніше). Цікаво, що їхня кількість лишається приблизно на однаковому рівні протягом останніх п'яти років і була такою навіть до Революції Гідності. Про

⁹⁰⁴ Шавалюк Л. Трудова міграція: там, де нас нема. URL: <https://tyzhden.ua/Economics/208309>

що це може свідчити? Про те, що для твердо налаштованих виїхати з України немає перешкод: незалежно від того, жорсткі чи ні умови перетину кордону, вони їдуть. Імовірно, їхня мотивація не обмежується матеріальною складовою. Адже у 2013-му країна мала відносну «стабільність», порівняно низький курс долара, а водночас європейська криза була в розпалі. Це мало сприяти тому, щоб люди залишалися в Україні чи поверталися із заробітків додому, але на ділі не зменшило потоку еміграції. Можна припустити, що значна частина тих емігрантів – люди, які байдуже або й просто негативно сприймають Україну й не бажають тут жити за жодних умов, або ті, для кого немає різниці між \$200 і \$400 зарплати, бо їм потрібно щонайменше \$2000. Мабуть, кожен із нас знає таких. А от чи їх настільки багато, щоб сформувати основну частину чистої еміграції, – питання відкрите. У будь-якому разі протягом останніх п'яти років соціально-економічні умови життя в країні змінювалися не раз і дуже кардинально, а потік чистої еміграції з України до інших країн (окрім РФ) не змінювався. Це статистичний факт.

Цікаво, що пом'якшення умов перетину кордону з ЄС, увінчане безвізовим режимом, майже не вплинуло на чисту еміграцію з України. Знову-таки, той, хто хоче виїхати, перешкод не бачить. Звідси випливає, що твердження про активізацію еміграції після Євромайдану не відповідає дійсності. Це міф: скільки людей виїжджало безповоротно, стільки виїжджає й зараз, просто тепер про це дедалі частіше говорять. Привід завжди знайдеться: за В. Януковича причинами були безперспективність, зниження рівня свободи та безпрецедентна корупція, а зараз – економічна криза, війна, масштабна пертурбація соціальних імперативів. Водночас лібералізація умов перетину кордону з ЄС, США, Канадою тощо створила дуже багато можливостей для тих українців, які хочуть поїхати навчатися, полікуватися, помандрувати, тимчасово попрацювати тощо, але планують повернутися. Саме тому кількість перетинів кордону зростає щороку протягом тривалого періоду. І, мабуть, зростатиме й надалі.

Щодо Росії, то за останні чотири роки кількість українців, які їдуть до РФ (фактично кількість перетинів контрольованої ділянки українсько-російського кордону, бо дані, що стосуються ОРДІЛО, сюди не входять), зменшилася на 22%. Люди стали менше їздити до Росії. Пояснень тут кілька. По-перше, надзвичайно важливий політичний фактор. Дуже високий ризик того, що вас звинуватять у шпигунстві чи без суду та слідства посадять до в'язниці. Навіщо ризикувати? По-друге, не менш важливий економічний фактор. Санкції Заходу та падіння цін на енергоносії призвели до глибокої рецесії російської економіки та знецінення рубля. Наслідок – доходи суттєво зменшилися, тепер вони бачаться не надто високими на тлі зарплат в інших країнах. Працювати в Росії стало просто не вигідно. По-третє, світоглядний

фактор. Очевидно, що значна частина українців й зі Сходу, і зі Заходу України після початку російсько-української війни на Донбасі якщо не прямо вважає РФ ворогом-агресором, то принаймні ставиться до неї неприязно. Мабуть, дехто вирішив, що краще бідувати вдома, ніж працювати на агресора. І цей мотив дуже сильний для багатьох наших співвітчизників⁹⁰⁵.

Після загального огляду проблеми, можна перейти до характеристики долі українських мігрантів, особливо жінок, оскільки, за уже наведеними цифрами, приблизна кількість мігрантів становить близько 8 млн, з яких майже 6 млн – це жінки. Зараз, майже після 30 років незалежності, питання життєдіяльності наших співвітчизників і співвітчизниць на чужині змушує все більше хвилюватися. Що саме відбулося насамперед з поколінням «комсомолок, спортсменок, красунь і відмінниць», заслуги яких перед суспільством ціняться так невисоко? За чією милістю довгоочікувана свобода пересування перетворилася на свободу вибору, коли нерідко зводяться рахунки з життям, чому є безліч прикладів.

Справді, хто з тих, хто народився в роки хрущовської «відлиги» на межі 1950 – 1960 рр. або трохи пізніше, міг подумати, що долі цих жінок стануть типовими для багатьох. І навіть на початку 1990-х, коли захоплювалися силою волі і впертістю в боротьбі за життя і любов героїні популярного фільму «Розвіяні вітром», чи можна було на той час уявити собі, що доля його героїні невдовзі стане долею не тільки колишнього радянського покоління, але і вже теперішнього, молодого, українського, тобто те, що трагічні події в США середини XIX ст. можуть трансформуватися в сценарії нашого власного життя на межі XX і XXI століть? Хто міг собі уявити, що нова влада України початку 1990-х залишить мільйони, тепер уже пострадянських людей, без достатніх засобів до існування, належних соціальних гарантій, без упевненості на майбутнє? Хто міг уявити, що свіжий вітер демократичних змін переросте в смертоносне торнадо і перетворить частину людей на «перелітних птахів», «пташок без гнізда», що літають по світу у пошуках надійної гілки, де можна звити гніздо і позбутися розбитих сподівань довгоочікуваного «світлого комуністичного майбутнього», з яким жили покоління колишніх піонерів і комсомольців, «рознесених вітром» – зловісним вітром «неорабства?»⁹⁰⁶.

Наведемо кілька жорстких, але реальних прикладів з життя наших співвітчизниць на чужині. «Українка, що працювала прислугою в Сан Філі (Італія), вбила свого господаря і покінчила життя самогубством. Вона проживала тут упродовж багатьох років і, за відгуками її сусідів, була доброчесною і благочестивою жінкою»⁹⁰⁷. Інше повідомлення, що з'явилося в

⁹⁰⁵ Шавалюк Л. Трудова міграція: там, де нас нема.

⁹⁰⁶ Толстокорова А. «Унесенные ветром»: постсоветское поколение украинских женщин-мигранток // Лабиринт. 2013. № 2. С. 31.

⁹⁰⁷ Там само. С. 28

період надзвичайних морозів, які охопили Європу на початку лютого 2012 р. «Через морози уже загинули як мінімум сім людей. Зокрема, жертвою морозів стала сорокавосьмилітня українка, яка померла від переохолодження в прибережному містечку Остія, ночуючи в бараку разом з іншими іммігрантами»⁹⁰⁸. Таких прикладів можна наводити сотні і, найголовніше, що цьому немає кінця. Гірка доля наших вітчизняних жінок на чужині. В яких нелюдських умовах потрібно було опинитися, щоб закінчити своє життя таким страшним способом? Які черстві серця повинні бути у людей, що прирекли на таку страшну смерть уже немолодих, навряд чи здорових і, зрозуміло, не дуже щасливих жінок, які гнуть спину зранку до ночі далеко від сім'ї. Без будь-якої підтримки, майже без вихідних і свят, щоби заробити на проживання собі і своїм дітям?

Причинами, що стимулюють міграційні настрої наших громадян, є поширення бідності і низька вартість робочої сили. Мотивації трудової міграції мають яскраво виражений меркантильно-економічний характер: основною причиною виїзду на роботу за кордоном для більшості потенційних мігрантів є можливість заробити там за короткий час незрівнянно більше, ніж в Україні. Виникнення нерівності в доступі до вищої освіти в постсовєтський період є додатковим фактором, що стимулює економічну мобільність, у першу чергу молоді. Серед інших економічних причин – це бажання покращити своє матеріальне становище, заробити стартовий капітал для власного бізнесу, забезпечити гідний рівень життя своїй сім'ї і дітям. Некономічні мотивації, як, наприклад, можливість побачити світ, засвоїти міжнародні стандарти ведення бізнесу, набути професійного досвіду, бажання володіти іноземними мовами відіграють порівняно незначну роль у формуванні мотивації виїзду за кордон.

Варто зазначити, що більшість опитаних мігрантів стверджували, що вони ніколи б не поїхали на роботу за кордон, аби могли б розраховувати на аналогічні заробітки в Україні. Це підтверджує думка експерта МОП Патріка Тарана, висловлена в інтерв'ю радіокомпанії Deutsche Welle, що трудові мігранти залишалися б вдома, коли б не було для них кращої роботи, наприклад, у Німеччині⁹⁰⁹. Очевидно, що якщо б у нашій країні були кращі умови для економічного розвитку, люди подумали б двічі перед прийняттям рішення про міграцію⁹¹⁰. Тому стосовно трудових мігрантів з України

⁹⁰⁸ Аномальні морози в Італії: Українська заробітчанка загинула від переохолодження. URL: https://censor.net.ua/news/196267/anomalnye_holoda_v_italii_ukrainskaya_zarobitchanka_pogiblaot_pereohlajgeniya

⁹⁰⁹ Gerter H. Labour Migration: regulations are needed (in Ukrainian) // Deutsche Welle. URL: <http://www2.dw-world.de/ukrainian>

⁹¹⁰ Петренко Л. Чи можливо контролювати міграційні потоки? // Deutsche Welle. URL: <http://www2.dw-world.de/ukrainian>

міграційний міф про добровільний характер закордонного працевлаштування, особливо у сфері секс-бізнесу і низькостатусної праці, є необґрунтованим.

Дослідження показують, що міграція поглибила традиційний розподіл гендерних ролевих моделей. Згідно з доповіддю про захист прав українських громадян за кордоном⁹¹¹, у багатьох країнах українські чоловіки, як правило, працюють будівельниками, водіями, механіками і слюсарями, в той самий час як жінки найчастіше наймаються прибиральницями офісів, прислугами або робітницями на фабриках, доглядальницями за літніми людьми, танцівницями в ресторанах і кав'ярнях. Тому жінки зосереджені на роботі у приватній сфері – в приватних домогосподарствах, тоді як чоловіки задіяні у суспільній сфері: на підприємствах, в організаціях і фірмах⁹¹².

Говорячи про міграційне життя наших співвітчизників, не можна не зачепити питання соціальних дивідендів цього життя. На запитання однієї з іммігранток про позитивний вплив міграції на її подальше життя і повчальний досвід, взятий з роботи за кордоном, вона відповіла так: «Що доброго? Нічого доброго. Плачуть жінки з ранку до ночі, тому що працюєш як кінь, так що світу білого не бачиш. Кому до нас якась справа?» (Інна, хатня робітниця в Італії)⁹¹³. Водночас це інтерв'ю свідчить про те, що хоча метафори «ходіння по муках» і «океан сліз» є лейтмотивом переважної більшості життєвих історій, в цій «бочці дьогтю» є і своя «ложка меду». З міграцією жінки пов'язують надії не тільки на якісний стрибок у матеріальному благополуччі, але й на зміну свого соціального статусу, а інколи і зміну всього способу життя. Майже всі жінки вважають досвід роботи за кордоном важливим для їх особистісного зростання, зазначають, що для них цінність полягає у тому, що він дозволив краще пізнати себе: «Ви знаєте. Я подивилася на себе іншими очима. Я зрозуміла: я це зможу! Я повірила у свої сили. Ким я раніше була? Сиділа все життя вдома, нікуди ніколи не їздила, крім свого міста нічого не знала. І коли перший раз їхала на заробітки, дуже хвилювалася, а чи вийде у мене? Тепер у мене немає страху перед невідомістю. Я знаю: я сильна, я справлюсь» (Тетяна, професійний психолог, заробляє регулярними поїздками в Москву для роботи нянею)⁹¹⁴.

Вважається, що одним з аспектів соціальних дивідендів мігрантів є зміна установок щодо тілесно-фізичних практик, більш свідоме ставлення до

⁹¹¹ Уповноважений з прав людини в Україні. Доповідь про стан дотримання і захисту прав громадян України за кордоном, 2017. URL: <https://www.ombudsman.kiev.ua>

⁹¹² Населення України. Трудова еміграція в Україні. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. С. 131.

⁹¹³ Толстокорова А. Героини нашего времени: женская трудовая миграция из Украины // Диаспора. 2012. № 1. С. 198 – 226.

⁹¹⁴ Там само.

здорового способу життя, відмова від згубних звичок під впливом соціального оточення зарубіжних країн, як правило, більш вимогливих у питаннях фізичного здоров'я. Однак дослідження показують, що ці спостереження не завжди підтверджуються. По-перше, найбільша частка заробітчан працює у тих країнах, де здоровий спосіб життя ще не став пріоритетом суспільної свідомості: у Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, Чехії тощо. По-друге, працюючи, як правило, на нелегальних умовах, на важких роботах, проживаючи в закритих іммігрантських анклавах з їх нелюдськими побутовими умовами, мігранти не відчують тиску зовнішнього середовища в плані необхідності турботи про своє здоров'я, а навпаки, часто-густо погані звички починають розвиватися у них як спосіб захисту від стресів, а також під тиском нездорового оточення в самих анклавах.

У цьому контексті не дивно, що дослідження стану здоров'я мігрантів з України, які працюють у Чехії, свідчить про те, що, порівняно з місцевим населенням, вони набагато частіше курять і вживають алкоголь⁹¹⁵. Матеріали української преси підтверджують цей висновок. В інтерв'ю газеті «Україна молода» український заробітчанин розповідає: «Ті посилення грошей в Україну замучують, вбивають людину. Хтось співається. Скажіть, як він може утриматись, коли в день заробляє більше десяти літрів вина? А люди самі, без контролю сім'ї і, відповідно, кожен день влаштовують гуляння з різних причин. Інколи мене просили – підемо у «Вестерн Юніон», вишлемо гроші в Україну, а то я сам не донесу. І багатьох водив, як малих дітей» (Володимир, робітник у Барселоні)⁹¹⁶.

Як свідчать дослідження, міграційний досвід відбивається не тільки на ставленні мігрантів до норм здорового способу життя, але й на їхньому реальному фізичному і психічному стані. Так, вибіркоче обстеження трудових мігрантів із Закарпатської області показало, що трудова міграція призводить до погіршення, інколи суттєвого, стану здоров'я заробітчан, оскільки вони виконують роботу, яка не відповідає їх основним і додатковим професіям, вимагає фізичного напруження, вони працюють у незвичних погодних і побутових умовах⁹¹⁷. Разом з тим, міграція породжує нові хвороби, які діагностуються тільки у заробітчан. Вітчизняна преса рясніє повідомленнями про те, що в українських жінок, які повернулися з Італії, розвивається «італійський синдром», який проявляється, крім фізичного нездоров'я, в депресії, параної, агорафобії, соціальній дезадаптації та інших психічних

⁹¹⁵ Майданік І. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. 176 с.

⁹¹⁶ «В Україні, сину, ти робив би все це для своїх...» // Україна молода. 2008. № 212.

⁹¹⁷ Цит. за: Толстокурова А. Героини нашого времени: женская трудовая миграция из Украины. С. 198 – 226.

розладах. Лікарі констатують, що багато жінок страдають від проблем з хребтом, оскільки їм доводиться переносити на собі немічних клієнтів похилого віку. Тривала відсутність вдома і фрагментарність транснаціонального сімейного життя нерідко призводять до небезпечних статевих зв'язків, що неблагонадійно відбивається на репродуктивному здоров'ї жінок. Таким чином, соціальні дивіденди мігранток з питань здоров'я, як правило, мають негативну вартість.

Результати дослідження показали також, що одним з різновидів соціальних дивідендів мігранток є зміна їх гендерного менталітету і трансформація гендерної ідентичності. Занурення в соціальний простір суспільства з більш демократичною гендерною культурою, здобуття економічної незалежності й усвідомлення своєї владної позиції в сім'ї приводять до зміни їх сприйняття своєї соціальної ролі і статусу, підвищують індивідуальні гендерні стандарти. Це дає підставу стверджувати, що позитивним ефектом міграційного досвіду жінок є акумуляція дивідендів гендерної рівності як механізму трансформації їх ідентичності на підставі засвоєння більш демократичного «гендерного коду» суспільств проживання⁹¹⁸. Однак унаслідок такої переоцінки цінностей у себе вдома жінки опиняються в ситуації конфлікту із традиційним гендерним середовищем, яке чуже їх новому «гендерному дисплею». Чоловіки і сім'ї не готові приймати їх у ролі «годувальниць», наділених відповідними владними повноваженнями.

Таким чином, з гендерної точки зору, гендерне сальдо міграції (на відміну від фінансового) для жінок виявляється негативним, оскільки їх гендерні інвестиції в транснаціоналізм і економічну мобільність як матерів і дружин-годувальниць, які виконують зазвичай чоловічі ролі в доповнення до традиційно жіночих, не приносять їм відповідних гендерних дивідендів, а навпаки, переломлюються, як зазначають дослідники, в «нові форми залежностей, що ведуть до втрати позицій (disempowerment)»⁹¹⁹.

Загалом необхідно підкреслити, що виїзд громадян на роботу за кордон перетворився не лише на найчисленніший, а й на найбільш значущий для суспільства міграційний потік, що має численні психологічні, світоглядні, культурні, політичні, економічні та інші наслідки. Породжені міграцією виклики та проблеми вимагають адекватних відповідей засобами міграційної, соціально-економічної, зовнішньої політики, захисту прав людини. Далеко невітнішими є демографічні наслідки міграції. За даними обстеження Держслужби статистики, 24% трудових мігрантів не планують повернутися на

⁹¹⁸ Цит. за: Толстокорова А. Героїни нашого времени: женская трудовая миграция из Украины. С. 198 – 226.

⁹¹⁹ Petrozziello A. J. Feminized Migration Flows 11 Gender & Development. 2011. Vol. 19. № 1. P. 17.

Батьківщину, причому частка орієнтованих на постійне проживання поза Україною жінок-мігранток сягає майже третини. Цілком ймовірно, що більшість українців, які працюють у країнах зі значно вищими, ніж в Україні, заробітками легально, можуть розраховувати на професійне та соціальне просування, набуття статусу постійних жителів, залишатися там принаймні до закінчення трудової кар'єри. Певна частина заробітчан залишиться також і в Росії. На думку російських експертів, вона становитиме від 5 до 10 % працівників-мігрантів з України. Перетворення значного сегмента тимчасової трудової міграції на стаціонарну є найбільш загрозливим її наслідком для демографічного розвитку. Проте навіть у разі повернення працівників-мігрантів на Батьківщину, демографічні втрати неминучі через порушення сімейних стосунків унаслідок тривалої відсутності одного із подружжя, відкладених народжень або відмови від народження дітей, погіршення стану здоров'я через праці за кордоном.

Вплив трудової міграції на ринок праці неоднозначний. З одного боку, це – чинник, який послаблює тиск на нього. За розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, за відсутності трудових міграцій рівень безробіття в Україні був би в 1,6 раза вищим за фактичний. Водночас, у регіонах масового відпливу мігрантів навіть нині, в умовах ще не подоланої кризи, спостерігається нестача медичних та педагогічних працівників, будівельників, зварювальників, водіїв, фахівців нафтодобування тощо.

Найсерйознішу проблему становить «відплив мізків», що зумовлює погіршення якісних характеристик зайнятих, хоча підготовка спеціалістів упродовж років незалежності не лише не скорочувалася, а й зростала. Перший всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував погіршення показників рівня освіти молодих поколінь. За оцінками експертів, у 1990-ті рр. Україна втратила 15 – 20% свого інтелектуального потенціалу внаслідок еміграції та переходу фахівців на роботи, що не потребували професійної праці та фахових знань. Ці втрати не надолужуються внаслідок повернення мігрантів на Батьківщину. По-перше, виконуючи за кордоном у більшості некваліфіковану роботу, мігранти втрачають кваліфікацію. По-друге, повернення часто пов'язане з завершенням трудової кар'єри: значна частина мігрантів, які повертаються, не є в Україні економічно активними. По-третє, набуті за кордоном знання та вміння часто неможливо використати в Україні через труднощі з нострифікацією зарубіжних дипломів, відсутність механізму визнання кваліфікації, набутої під час практичної роботи.

Щодо впливу еміграції на економіку, то слід зазначити, що заробітки працівників-мігрантів перетворилися на важливий чинник соціально-економічного розвитку України. За даними Національного банку, країна

отримує понад 9 млрд доларів США приватних переказів з-за кордону щорічно. Зароблені мігрантами за кордоном кошти витрачаються передовсім на споживання. Вони мають велике значення для добробуту домогосподарств, проте інвестиційне їх використання незначне. За даними різних опитувань, до відкриття чи розширення бізнесу за рахунок зароблених за кордоном коштів вдаються лише 7 – 8 % мігрантів. Причина – в недостатніх для серйозних інвестицій сумах заробітків, недоступності дешевих кредитів, несприятливому для малого бізнесу інвестиційному кліматі в країні.

Разом з тим, значне підвищення завдяки переказам платоспроможного споживчого попиту має мультиплікуючий вплив на економіку. Наприклад, житлові інвестиції мігрантів зумовили швидке зростання введення житла в експлуатацію в регіонах зі значною трудовою міграцією за кордон, показники якого помітно перевищували середньоукраїнський рівень. Ці капіталовкладення, вочевидь, спричиняли зростання зайнятості, що особливо важливо для сільської місцевості. До того ж, вони зумовлювали збільшення попиту на будівельні матеріали, сантехніку, меблі тощо, що в сукупності позитивно впливало на економіку. Водночас, є докази впливу приватних трансфертів на зростання цін та імпорту. Зокрема, саме перекази з-за кордону значною мірою сприяли економічно невиправданому зростанню цін на нерухомість. Ще у 2005 р. економісти попереджали, що трансферти можуть розглядатися одним із каталізаторів формування спекулятивної «бульбашки» на ринку нерухомості, яка, у свою чергу, загрожує стабільності фінансових інституцій та надійності збереження заощаджень громадян, що цілком підтвердилося в роки фінансово-економічної кризи.

Незаперечно негативним є вплив відсутності одного або й обох з подружжя на сімейні відносини та виховання дітей. Якщо в цілому по Україні порівняно з 1995 р., який можна вважати початком розгортання трудової міграції, кількість розлучень залишається практично незмінною і становить 3,8 на тисячу населення, то в охоплених масовою міграцією регіонах коефіцієнт розлучень помітно збільшився: в Івано-Франківській області з 2,5 до 3,0, в Чернівецькій – з 3,3 до 3,8, в Тернопільській – з 2,1 до 3,1. За оцінками колишнього Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, всього в Україні нараховується до 200 тис. неповнолітніх, у яких один або й обоє батьків виїхали на роботу за кордон. Найбільша їх частка в охоплених міграцією регіонах. Наприклад, у Чернівецькій області таких дітей 11 %, а є райони, де й 28 %. Причому, за свідченням місцевої влади, понад половину цих дітей проживали в умовах відсутності одного чи обох батьків більш ніж 3 роки. 47 % з них проживали з одним з батьків, 43 % – з бабусею і (або) дідусем, близько 4 % – з братами і сестрами. Разом з тим, 5 % дітей мігрантів проживали з більш далекими родичами, 0,5 % – у знайомих або сусідів, 0,2 % – самі.

Саме з останніми групами, вочевидь, у першу чергу пов'язана проблема бездоглядності дітей внаслідок трудової міграції батьків. За оцінками, з-поміж проблемних сімей з дітьми, що потрапили у поле зору соціальних служб (у всеукраїнській базі даних нараховується приблизно 280 тис. таких сімей), 12 % становлять сім'ї, де хтось із дорослих виїхав на роботу за кордон. Проблема з дітьми мігрантів інколи виникає й у тих випадках, коли батьки вивозять своїх неповнолітніх дітей за кордон. Часом вони перебувають там без належних документів (хоча батьки мають дозвіл на перебування, вони не можуть отримати дозволу на возз'єднання сімей і привозять дітей за туристичними візами), тобто не мають доступу ані до належної освіти, ані до медичного обслуговування.

Варто звернути увагу і на вплив міграції на соціальну сферу. Більшість мігрантів працює за кордоном за наймом, проте, за даними обстежень, трудовий контракт має лише третина з них, решта – усну домовленість. Причому лише половина тих, хто має контракт, охоплена соціальним страхуванням. Головна причина соціальної незахищеності – нелегальне працевлаштування (за даними обстеження Державної служби статистики, чверть заробітчан не мала жодних дозволів на проживання та працевлаштування в зарубіжній державі). Проте інколи позбавлені можливості скористатися своїми виплатами в соціальні фонди країн перебування й мігранти, які працюють цілком легально. На перешкоді – відсутність міждержавних угод про соціальне страхування.

Таким чином, основний тягар соціального забезпечення трудових мігрантів несе Україна. Це, по-перше, збільшує навантаження на соціальні фонди, до яких під час роботи за кордоном мігранти не роблять жодних внесків, по-друге, спричиняє втрату соціальних внесків, які мігранти сплачують у країнах працевлаштування, проте скористатися з них у більшості випадків не можуть, по-третє – обмежує соціальний захист мігрантів через врахування їхнього страхового стажу лише в Україні. Останнє може спричинити бідність їхніх родин, а отже, необхідність виплати адресної соціальної допомоги⁹²⁰.

Незважаючи на деякі проблеми і негативні моменти міграційного життя наших співвітчизників, необхідно все ж зазначити, що де б не перебували українці, вони пишаються своїм українством і пам'ятають, хто вони і звідки. Для підтвердження цього назвемо кілька імен наших одноплемінників, які вже народилися на чужині, але відчували або відчувають себе українцями, які прославили своїм інтелектом, талантом і творчістю не тільки Україну-Вітчизну, але й увесь світ.

⁹²⁰ Малиновська О. Наслідки міжнародної міграції населення України та політико-управлінські дії щодо їх врегулювання. Аналітична записка НІСД. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/562>

Ідеться, зокрема, про всесвітньо відому оперну та естрадну співачку *Квітку Ціцик*. Батько її родом з Коломийщини, а мати – зі Львова. З нею працював видатний продюсер Майкла Джексона Квінсі Джонс. Вона створила телевізійну програму «Думки про Україну» («*Thoughts of Ukraine*»), випустила два альбоми українських пісень. Її голос звучав на радіо, телебаченні, в кіно. На жаль, померла у віці 45 років у 1998 р. Світову славу здобув *Стів Возняк* – один із творців першого в світі персонального комп'ютера і засновників усім відомої компанії Apple. Його родовід бере початок із західноукраїнських земель, а сам він розповідає: «Багато хто в мене запитує: Стів, ти поляк? Бо моє прізвище Возняк. Я відповідаю: Ні, я українець». Українського походження ніколи не цурався і *Джек Паланс (Володимир Палагнюк)* – голлівудський актор, який нагороджений «Оскаром» у 1992 році. У 2004 р. він відмовився від звання народного артиста Росії, наголосивши, що нічого спільного з Росією не має, адже є українцем. Подібних прикладів можна навести безліч. Всі вони так чи інакше доводять, що українці, які народилися і зростали на чужині, генетично відчують себе в духовній єдності з Україною.

Отже, на різних континентах сучасного світу, за межами України, сформувалася багатомільйонна українська громада, яка не відрікається від свого етнічного коріння і є частиною світового українства. Закордонні українці покликані доносити голос України. У травні 2018 р. Кабінет Міністрів затвердив Державну програму співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року, реалізація якої сприятиме задоволенню їхніх національно-культурних і мовних потреб, залученню потенціалу української діаспори для утвердження позитивного іміджу України в світі, просування економічних інтересів держави. Разом з тим, економічні, соціальні умови, які склалися на теперішній час в Україні, спонукають значну частину наших співвітчизників виїжджати за кордон у пошуках кращої долі, хоча в соціальному, особистісному плані вона часто-густо не є кращою, особливо це стосується цінностей людської гідності. Тому варто пам'ятати, що формування закордонного українства має два погляди: негативний і позитивний. Перший веде до ослаблення потенціалу українського соціуму всередині країни, вимивання його інтелектуальних і творчих сил, працю на чужі держави; другий – презентує українство і створює обличчя України у світі.

ПІДСУМКОВІ ВИСНОВКИ

У процесі реалізації задуму дослідити антропологічний код української культури і цивілізації автори монографії виходили з актуальності проблеми і спиралися на загальну теорію соціокультурних та цивілізаційних процесів, на методологію антропологічного і цивілізаційного пізнання, на найновіші досягнення вітчизняних і зарубіжних дослідників з цієї проблематики, на актуалізовані і ще невідомі джерела, включаючи й електронні, на власні спостереження. Було залучено комплекс дослідницьких загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, зокрема історичних, антропологічних, етнологічних, культурологічних та психологічних. Це дозволило з'ясувати витoki, зародження, становлення та провідні тенденції розвитку антропологічного коду української культури і цивілізації, починаючи з міфологічних часів і закінчуючи сьогоденням, викласти авторське бачення його сутності, розглянути сучасні підходи до дискусійних питань, заповнити чимало прогалин у знаннях, сформулювати низку пропозицій щодо подальших студій, подолання негативних явищ, успадкованих від імперського та комуністичного минулого. Алгоритм дослідження побудований на концепті: *Людина, її життя – найбільша цінність в антропологічному, історичному, філософському, культурологічному та цивілізаційному вимірах*. Відтак йшов пошук відповідей на ключові питання кожної епохи: що таке людина і в чому сенс життя? Символічно, що одна з підсумкових праць видатного українського філософа сучасності Мирослава Поповича побачила світ за назвою «Бути людиною»⁹²¹. Оця одвічна проблема – що означає «бути людиною», «яке її покликання», не втрачає актуальності з часів Сократа, Платона і Спінози і залишається дилемою для майбутніх поколінь, адже кожна нова генерація, як і кожна людина, по-своєму розуміє і трактує сенс і орієнтири людського життя. Осмислюючи цінності сьогодення, ми не просто звертаємося до досвіду минулого, але й обдумуємо, як зробити наше життя кращим, як самоудосконалити себе і як реалізувати свій потенціал.

Дослідження унікальності та загадковості української людини, її історичного, соціокультурного і цивілізаційного образу в контексті етногенезу та антропологічного підходу засвідчує, що наш народ належить до найдавніших і самобутніх європейських етносів. За гіпотезою британського

⁹²¹ Попович М. Бути людиною. Видання 3-тє, перероблене. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2017. 336 с.

генетика і мікробіолога Пітера Форстера, після льодовикового періоду прапращури українців створили на теренах нинішньої України одну з найдавніших у Європі цивілізацій. Це блискуче підтверджують численні знахідки українських археологів, унікальні пам'ятки Трипільської, Мізинської та інших культур. Антропологічний код – це своєрідний ключ для проникнення в таємниці культури і цивілізації того чи іншого народу. Завдяки його транзитному характеру український народ вижив, зберіг спадщину предків, свою окремішність, ідентичність, менталітет, свої культурні та духовні цінності, виборов національну самостійну державу і нині вибудовує стратегію подальшого розвитку в контексті євроінтеграційних та глобалізаційних процесів. На думку багатьох учених, у тому числі й українських⁹²², на межі ХХ – ХХІ ст. світ пережив новий цивілізаційний вибух, який вніс глибинні корективи в розвиток світової і регіональних цивілізацій. Він зумовлений як розпадом так званої соціалістичної співдружності та СРСР, утворенням низки нових незалежних держав, так і сучасними інтеграційними та глобалізаційними процесами, масштабними геополітичними змінами в світі, його тотальною інформатизацією. На жаль, ці зміни супроводжуються рецидивами «холодних» і «гарячих» воєн, гонки озброєнь, техногенними катастрофами, проявами тероризму, зростанням міграції населення, появою біженства і заручництва тощо. Все ці явища і процеси не є локальними і не можуть не викликати необхідності адекватної реакції з боку інтелектуального співтовариства і відповідного наукового осмислення.

Новітня антропологія, як і інші галузі знань про людину, вийшла за межі своїх традиційних рамок і набула міждисциплінарного характеру, інтегруючись з філософією, історією, етнологією, соціологією, психологією, правознавством, культурологією та іншими науками, створюючи таким чином принципово нове інтелектуальне середовище для системного пізнання і осмислення сутності людини, сенсу її життя. Під впливом антропологічного повороту відбуваються істотні зміни у вітчизняній і зарубіжній гуманітаристиці, які можна назвати *антропологізацією науки, тобто поверненням усіх її галузей обличчям до Людини*. У цьому зв'язку не оцінимо значення і актуальність має дослідження особливостей антропологічного коду соціокультурного розвитку в межах української цивілізації, з'ясування тих змін, в епіцентрі яких стояла і перебуває сьогодні українська людина. Нині в українському соціумі чітко окреслюються кілька основних типів людини: постколоніальна людина, пострадянська людина, європейська людина, підприємницька людина, людина опору, патріотична людина, кризова людина, маргінальна людина, людина споживання, розчарована людина, комфортна людина тощо. І все ж

⁹²² Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже ХХ – ХХІ веков. Киев: Парламентское изд-во, 2016. 504 с.

для української людини властиве загострене відчуття справедливості та гідності – людської, а відтак і національної. Таке відчуття в ідеалі має стати природним і не обтяжувати нікого психологічно, не напружувати якимись зобов'язаннями, показним патріотизмом – це все має бути в крові.

При цьому українська людина розглядається в інтер'єрі регіональної цивілізації як історично сформованої людської спільноти, яка протягом тисячоліття утверджувала самобутність на основі спільної території, мови, культури, духовності, виробила порівняно стійкі і значною мірою особливі риси в соціокультурній, духовній, політичній, економічній та інших сферах, сформувала на базі християнських орієнтирів більш-менш спільні духовні цінності та ідеали, самобутню ментальність, світогляд, спосіб життєдіяльності та мислення світового українства.

Отже, антропологічний код можна трактувати як *історично сформований соціокультурний і морально-психологічний стан суб'єкта – етносу, нації, народності, громадян, влади, що втілює у своїй пам'яті, в підсвідомості, в життєдіяльності результати тривалого й усталеного впливу історичних, природно-географічних, етнічних, соціокультурних, духовних, економічних умов розвитку людських спільнот*. Кожна цивілізація, включаючи й українську, має свій антропологічний код, самобутній соціокультурний простір і свій час, але її життєдіяльність невіддільна від світових цивілізаційних процесів.

На основі проведеного дослідження вдалося сформулювати, окрім уже викладених у першій частині, низку *підсумкових положень та висновків*.

1. У антропологічному коді української культури і цивілізації, який складався упродовж віків, акумульований багатовіковий історичний, генетичний і етнокультурний процес етногенезу українців, який за певної самобутності цілком уписується в універсальні закони етнічного розвитку інших європейських народів⁹²³. За висновками вчених, *антропологічний склад українців, порівняно зі сусідніми народами, є досить однорідним*. Усі антропологічні типи українців за пріоритетними ознаками дуже близькі, а за деякими рисами навіть тотожні. За оцінкою одного з провідних сучасних антропологів Сергія Сегеди в антропологічному складі українського народу знайшли відображення багатовекторні етногенетичні процеси, що мали місце на Південному Заході Східної Європи упродовж тисячоліть. У них брали участь різні за походженням морфологічні компоненти, витоки котрих можна знайти як на території України, так і за її межами, насамперед тих слов'янських племен, які заклали основу давньої української народності⁹²⁴.

⁹²³ Залізник Л. Українці: витоки та історичні долі. Київ: Темпора, 2011. 424 с.

⁹²⁴ Сегеда С. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України. Київ: Наш час, ВД «Києво-Могилянська академія», 2013. 432 с.

До антропологічного осмислення української культури і цивілізації автори підійшли як до специфічного **способу** аналізу історичних подій, фактів, явищ і процесів, при якому пріоритетне місце відводиться Людині як найбільшій цінності, рушію історичного прогресу. Людиноцентричне розуміння історії сформувалося на основі гуманістичного та антропологічного принципу філософії, який особливо актуалізувався в середині ХХ ст. на Заході і набув статусу **антропологічного повороту** в усіх галузях гуманітаристики. Як наслідок, помітно підвищився інтерес дослідників до проблем людини, сім'ї, родоvodu, менталітету, вірувань, норм поведінки тощо. Відповідно змістився сам об'єкт наукового дослідження: від описування і пояснення, як правило, «знелюднених» подій, явищ і процесів до Людини як їх пріоритетного суб'єкта творення і пізнання. З відновленням незалежності України антропологічний поворот разом з цивілізаційним осмисленням історичного процесу знаходить дедалі більшу підтримку з боку представників української гуманітаристики.

2. Витоки модернізаційних процесів, перехід від традиційно-аграрного до світського, міського й індустріального суспільства, **зародження модерну** в соціокультурній сфері пов'язані з Просвітництвом. Епоха модерну створила новий інтелектуальний ландшафт для формування української національної ідеї, для наукового і художнього осмислення природи, сутності, ролі і покликання Людини як суспільної цінності, її інтелектуальних ресурсів, для обожнення людського розуму. Вона супроводжувалася посиленням опозиційного руху за права і свободу людини. Важливим чинником піднесення свідомості українців стало зростання інтересу до національної історії, поширення козацького літописання, поява «Історії Русів», творчість Івана Котляревського, заснування університетів у Львові, Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях, діяльність «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства, українських громад і Просвіти.

Рубіжний етап у розвитку людиноцентризму, правдолюбства, нового розуміння сенсу життя людини, її щастя пов'язаний з іменем **великого українського просвітителя Тараса Шевченка**, його літературною і художньою творчістю та громадянською позицією. Шевченкова Людина: чи то козаки, гетьмани, гайдамаки, чи «старенька» або «заплакана» матір, чи «нешасна вдова», наймичка або «опухла дитина» мають українські риси. Поет наділяє їх індивідуальністю, виявляє небайдужість до кожного з них, до їхньої долі, готовність боротися за їхні права.

3. Новий концепт людини як поєднання душі і тіла, психічного і фізичного, інтелектуального, духовного й матеріального пов'язаний з **переходом від модерну до модернізму** як нового мислення і стильового вияву в культурі та мистецтві на межі ХІХ – ХХ ст. Модернізм став одним із проявів

протестної свідомості проти застарілих поглядів та традицій, прагнення його прихильників створити нову, ідеальну модель пізнання і відмовитися від класичних зразків минулого. Ідеологи модернізму заперечували голий реалізм, чистий гуманізм, схилилися до філософії ірраціоналістичного волюнтаризму і анархізму.

Доба українського модернізму невіддільна від антропологізму Т. Шевченка і започаткованих ним революційно-демократичних і модерністських ідей, на яких розгорнулася творча і громадська діяльність Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Бориса Грінченка, Гната Хоткевича, Василя Стефаника, Миколи Лисенка, братів Василя і Федора Кричевських та ін., яка дала новий імпульс національно-культурницькому руху. На концепції романтизму і людиноцентризму завдяки працям М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського та ін. сформувався народницький напрям в українській історіографії. Все це дало поштовх українському пробудженню і націєтворенню, появі Братства тарасівців, перших політичних партій, започаткувало політизацію українського суспільства і активізацію національно-визвольного руху, який наштовхувався на ідеї малоросійства та москвофільства як проявів вторинності і меншовартості маргінальної людини, на поширення ідеології революційного тероризму та анархізму.

4. Для розуміння загадковості та особливостей антропологічного коду української цивілізації і культури важливе значення має людинознавче осмислення подій і явищ першого двадцятиріччя ХХ століття, пов'язане з потрясіннями воєн і революцій. Людство вперше у своїй історії зіткнулося з війною світового масштабу, нечуваною досі за жорстокістю і насиллям, яку сучасна історична наука схильна оцінювати як «точку неповернення» західної цивілізації, як культурно-цивілізаційну катастрофу і кризу політичного мислення. У війні відбилось не так протистояння нової зброї, як мільйонів людей різних країн, національностей і віросповідань, їх культур і ментальностей. Справжнє потрясіння викликали небачені досі матеріальні, інтелектуальні і духовні втрати, найголовнішою і найболіснішою з яких стало вбивство понад 9 млн вояків, у т. ч. 500 тис українців, і близько 7 млн мирних жителів.

Війна призвела до зростання чисельності армій, прискороного розвитку озброєнь, мілітаризації і модифікації свідомості людей, до зіткнення ціннісних орієнтирів і способів життя, до маргіналізації суспільства та інших явищ, які не оминули й Україну. Водночас у горнилі війни постали українські військові формування – Січове стрілецтво, відбулося братання східних і західних українців, загострилася тотальна криза і сформувалася революційна ситуація.

Знаковою подією цієї доби стала *Українська національно-визвольна, демократична революція 1917–1921 рр.*, у ході якої відродилася національна державність, були проголошені самостійні Українська Народна Республіка і Західно-Українська Народна Республіка, досягнута їх Соборність, зблизився цивілізаційні вибір українців Сходу і Заходу, окреслилися контури їх європейських орієнтирів.

Антропологічний погляд на війни і революції підтверджує, що людина виступає в ролі їх пріоритетного і головного суб'єкта і об'єкта, але самі вони, як правило, не приносять блага людям, а виступають як серйозні випробування для них, призводять до великих жертв, моральних травм, страждань і потрясінь. Водночас війни і революції породжують численні екстремальні ситуації, в яких людина розкривається як особистість, демонструє свою громадянську позицію, виявляє героїзм, хоробрість і кмітливість або, навпаки, – зраду, страх і розгубленість. І все ж, людина народжується не для воєн і революцій, не для смерті, нищення і руйнувань, а для життя і творення. Війни і революції, з одного боку, дають величезний матеріал для історичного, політологічного, правничого і літературно-художнього осмислення, для винесення повчальних уроків і пошуку відповідей на питання, в чийх інтересах вони розгортаються, як запобігти насиллю та агресії, а з другого, помітно змінюють людей, відкривають шанс для їх волевиявлення, для консолідації і об'єднання проти ворога.

5. У процесі політичної та культурної експансії російського більшовизму, знищення УНР, насадження советського тоталітаризму в Україні антропологічний код української культури і цивілізації зазнав серйозних травм. Заглиблюючись із висоти сучасності у трагічні наслідки комуністичних експериментів 1920–1980 рр., у сутність антропології тоталітаризму, стає зрозумілішою пагубність марксистської доктрини суспільного розвитку і ролі людини. Як уже зазначалося у Вступі, для тоталітарної доби характерне *тотальне приниження людини, ігнорування її прав і свобод, відчуження від власності, політичної влади та інших людей, монополія однієї партії та ідеології, всеосяжний контроль компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства*. Все це разом із насадженням жорстокості та безбожництва призвело до знеособлення і знецінення людини як такої, приниження гідності, зрештою, до перетворення її в політичний «гвинтик», умонтований у механізм партійно-державного управління суспільством.

У контексті антропології найбільшим злочином комунізму проти людства був червоний терор, масові сталінські репресії, депортації, голодомори, наслідком чого стали не лише масштабні демографічні втрати, мільйонні жертви українців, але й руйнація моральних засад людяності, деформація традиційної ментальності, нівелювання споконвічної

прив'язаності українців до землі, козацько-лицарської гідності, почуття гордості та свободолюбивого духу, формування, за словами Дж. Мейса, постгеноцидного синдрому страху і зневіри, хворобливого стану злості, підозри, пригніченості, безвиході, відчаю. «Страх, який «проник у кістки»⁹²⁵, передався з покоління в покоління, а його наслідки відчуються й досі.

Як уже акцентувалося, важким випробуванням для української людини виявилися роки Другої світової війни і повоєнних лихоліть, включення західноукраїнських земель до складу Советського Союзу, гітлерівська окупація України, які докорінно змінили її традиційне повсякдення, перекроїли життя, змусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитися від ілюзій і вчитися жити за новими правилами. Війна і повоєнне лихоліття призвели як до величезних людських і матеріальних втрат, так і помітно вплинули на свідомість, ментальність і морально-психологічний стан мільйонів українців, дали поштовх новому етапу національно-визвольного руху, засвідчили героїку Української повстанської армії та націоналістичного підпілля.

Антропологічний вимір мають політичні та соціокультурні зміни українського соціуму в період переходу від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги», брежневщини і горбачовської «перебудови». Він супроводжувався, з одного боку, продовженням і новим спалахом всеохоплюючої політики денаціоналізації українського суспільства, ігноруванням екологічних проблем і техніки безпеки, що призвело до Чорнобильської катастрофи, з другого – наростанням нової хвилі спротиву тоталітаризму, розгортання шістдесятництва, дисидентського та правозахисного руху, який загострював тотальну кризу, наближав крах Советського Союзу і відновлення незалежності України.

6. Багатомільйонний український народ, який упродовж століть виборював своє природне право на життя, волю і самостійність, Соборність та державність, став **найголовнішим чинником** відновлення державної незалежності України. Як зазначалося в «Акті проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.), ця рубіжна подія новітньої історії української нації символізувала вияв тисячолітньої традиції державотворення і реалізацію права народу на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами⁹²⁶. Волевиявлення українців однозначно підтвердив загальнонаціональний референдум 1 грудня 1991 р., в якому взяли участь понад 84 % громадян, з яких більше 90 % висловилися на підтвердження Акту за Незалежність України. За цими цифрами стояли

⁹²⁵ Мейс Д. Ваші мертві вибрали мене. Київ: Укр. прес-група, 2008. – С. 267.

⁹²⁶ Резолюции 7-й сессии (1952–1953 гг.) Генеральной Ассамблеи ООН. URL: <https://www.un.org/ru/ga/7/docs/7res.shtml/>

конкретні люди з усіх регіонів України, включаючи Крим, з різними політичними уподобаннями, представники різних національностей, яких об'єднала українська національно-державницька ідея і розчарування в так званих ідеалах «розвинутого соціалізму». Поряд з представниками національно-демократичного, правозахисного і антикомуністичного спрямування, Народного Руху України (Л. Лук'яненко, брати Михайло і Богдан Горині, І. Калинець, В. Чорновіл, І. Дзюба, Є. Сверстюк, О. Шевченко, С. Хмара, та ін.) до творення незалежної держави долучилася й значна частина членів КПУ націонал-комуністичного спрямування (Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, К. Морозов, І. Драч, Б. Олійник, Д. Павличко, І. Плющ, І. Юхновський, В. Яворівський ін.). Волелюбний дух українців, їх інтелектуальний потенціал і нескореність знайшли втілення у таких знакових, тепер уже хрестоматійних, подіях, як прийняття Конституції України, Помаранчева революція, Євромайдан, Революція Гідності, укладення Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Третя Стаття Основного закону України зафіксувала, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю.

Оксамитові революції в країнах Центральної і Східної Європи, розвал співдружності соціалістичних країн, крах Варшавського договору, відновлення незалежності України та інших республік стали потужним детонатором розпаду Советського Союзу і оцінюються як один із проявів **НОВОГО ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБУХУ** на рубежі тисячоліть. Для України він відкрив шанс вийти, спираючись на очищення та оновлення антропологічного коду, на новий рівень соціокультурного розвитку, формування цивілізаційної свідомості та ідентичності українства, складовими якої виступають самобутній традиційний менталітет, здатність українського соціуму сприймати і критично засвоювати найновіші надбання зарубіжної культури та, відповідно, робити свій внесок у скарбницю світового культурного простору. Однак ці позитивні за своїми устремліннями процеси наштовхнулися на серйозні перепони об'єктивного та суб'єктивного, внутрішнього та зовнішнього характеру, зумовлені новизною і масштабністю завдань переходу від тоталітаризму до правової держави і ринкової економіки, непослідовністю демократизації та декомунізації суспільства, повільністю економічних і соціокультурних реформ, їх суперечливістю, розпорошеністю політичних сил, слабкістю правових регуляторів, зародженням олігархату, кризою моральних і духовних цінностей, високим рівнем корупції.

Олігархи – наш головний внутрішній ворог, вони руйнують економіку, знищують середній клас, підривають і спотворюють ментальні, моральні і духовні цінності нації, паразитують на здирицтві, корумпують усі сфери життя суспільства, включаючи управлінський апарат, правоохоронні органи,

збройні сили, науку, освіту і культуру. Свідченням живучості травмованої антропології є наявність глибоких метастазів моральної деградації і деструктивної поведінки частини людей у сучасному повсякденні: криміналізація суспільства, рейдерство, виправдання крадіжок, пасивне ставлення до громадського життя, сповідування принципу «моя хата скраю».

7. Далеко не останню роль у гальмуванні державобудівних процесів і дестабілізації суспільства відіграє агресивна і підривна політика Російської Федерації, особливо її нинішнього режиму, який усіма силами намагається дискредитувати державність України, перешкодити її інтеграції у європейські та трансатлантичні структури. Серйозним і важким випробуванням для українців, їх молодого покоління, в тому числі й жінок, стали **російська анексія Криму і збройний конфлікт на Донбасі**. Беручи участь в Антитерористичній операції, а відтак у Операції Об'єднаних Сил, десятки тисяч українців виявили героїзм, саможертвоність, любов і відданість Батьківщині. У процесі війни сформувалася, по суті, нова Українська армія, народився масовий рух добровольців і волонтерів. За образним висловлюванням Ю. Андруховича, конфлікт на Донбасі – це війна культур, війна «русского міра» проти «вільної європейської України»⁹²⁷. Однак за період після Другої світової ця війна породила нечувані за масштабами лихо і горе: тисячі загиблих і біженців, сотні полонених, заручників і зниклих безвісти, сплюндровані міста і села, затоплені шахти і зруйновані підприємства. У цій ситуації дуже важливо посилювати мобілізуючу, об'єднавчу і консолідуючу функції української національної ідеї.

На соціокультурному та цивілізаційному розвитку України, її перспективах так чи інакше відбиваються **ознаки фронтиру**: вона ніби затиснута європейською, азійською та ісламською цивілізаціями, що, з одного боку, закладає умовну «замкнутість», певну специфіку власної цивілізації, підкреслює її унікальність, а з другого, робить її територією відкритого для транзиту і комунікацій. Сама вона зароджувалась як «країна дороги», «шляху з варяг у греки», як територія руху. І це мають враховувати політичні еліти, виробляючи стратегію модернізації держави і реалізуючи її європейський вибір, інтенсифікувати співробітництво з країнами ЄС, підтримувати створення більш ефективних Балто-Чорноморських мереж та розвитку співпраці в рамках ГУАМ.

Під впливом цивілізаційного вибуху антропологічний код української культури і цивілізації, його ідейне осердя – національна ідея зазнають суттєвих змін, оновлюються, осучаснюються і модернізуються. Автори монографії поділяють думку тих науковців, які не відкидають національну ідею в умовах глобалізму, а висловлюються за надання їй цивілізаційного та

⁹²⁷ Андрухович Ю. Конфлікт на Донбасі ... URL: <https://life.pravda.com.ua/society> › 2015/03

інноваційного характеру, орієнтації на подальшу трансформацію, модернізацію та декомунізацію суспільства, на культивування інтелектуалізму та лідерства, на формування української політичної нації.

Отримані результати і викладені підсумкові висновки дають підстави сформулювати низку *пропозицій* щодо подальших досліджень антропологічного коду української культури і цивілізації та використання його механізмів у соціокультурних процесах сучасної України з урахуванням її європейського вибору. *По-перше*, реалізуючи антропологічний поворот, українська гуманітаристика у співпраці з природознавством покликана глибше розкрити пріоритетну роль людини у забезпеченні взаємодії культури і цивілізації в контексті інтеграції, глобалізації та інформатизації сучасного світу, динамічних міграційних процесів. З відновленням державної незалежності перед людністю України відкрилися якісно нові можливості для розвитку культури і долучення до її скарбів завдяки демократизації суспільства, розриву з тоталітаризмом, його комуністичним і атеїстичним минулим, відродженню національних цінностей, реформуванню та комп'ютеризації системи національної освіти, появі нових наукових галузей, українізації засобів масової інформації, інтеграції науки, літератури і мистецтва в європейський та світовий культурний простір. Водночас країна нашттовхнулася на непередбачені кризові явища, зумовлені олігархізацією суспільства, залишковим принципом фінансування культурної сфери, поширенням низькопробної продукції масової культури.

По-друге, з погляду сучасного розуміння цінності людини важливо заглибитись у причини і наслідки демографічної кризи в українському соціумі: старіння нації, зниження народжуваності, великий відтік українців, особливо молоді, за кордон, зростання смертності, зниження середньої тривалості життя і погіршення здоров'я людей. Натомість реформування системи охорони здоров'я відбувається повільно, зростають непосильні для більшості населення ціни на медикаменти, комунальні послуги, на продукти харчування. Вчені б'ють на сполох щодо техногенного, радіоактивного, хімічного та екологічного забруднення атмосфери, водойм, ґрунтів, нищення лісів, парків, що загрожує появі мутантних ушкоджень генів. Не меншу стурбованість викликають інфраструктурні та демографічні проблеми, масовий відтік українців за кордон, збільшення мігрантів з країн Південно-Східної Азії та Африки, що неминуче приводить до зміни генофонду України.

По-третє, актуальними видаються й проблеми антропології політичних процесів та інститутів, адже задіяні в них люди відіграють важливу роль у розвитку української регіональної цивілізації. Йдеться про подальше утвердження української ідентичності і Соборності, формування політичної свідомості, політичної культури і політичної компетентності соціуму, зростання політичної та громадянської активності людей. Маємо дати відповідь на питання: чому за наявності в Україні сотень політичних партій і громадських

об'єднань досі не вдалося сформувати національну політичну еліту, структурувати суспільство на ідеологічній основі, чому воно все ще перебуває у стані пошуку «добрих Пастерів» для підтримки і захисту людей. На окрему увагу заслуговує управлінська антропологія, людинознавча складова менеджменту, ціннісний пріоритет людини в управлінському процесі. Йдеться про людинознавчу компетентність управлінців усіх рівнів, їх орієнтацію на моральне, розумове і фахове самовдосконалення, на утвердження справедливого, відкритого і поважного ставлення до кожної людини.

По-четверте, на поглиблену увагу заслуговує дослідження антропології міжнародних відносин і міжнаціонального простору України, впливу людини на зовнішню та національну політику держави і, навпаки, іонаціональної культурної репрезентації. В таких умовах важливо навчитися розуміти і сприймати «чужого» як «іншого», пізнавати один одного, не протиставляючи себе «іншому», усвідомити його і своє право бути іншим. Історичний досвід засвідчує, що завдяки цій інакшості ми цікаві один для одного як на внутрідержавному, так і міжнародному рівнях. Важливо в будь-яких умовах зберігати свій ідентифікатор – національний код, тобто свою мову, культуру, звичаї, пізнаючи і поважаючи відповідний код представників інших етносів і груп. У цьому ряду важливу роль може відіграти кооперація зусиль українських і зарубіжних учених, зокрема країн, представники яких проживають в Україні, і навпаки, для спільного дослідження антропології міжнародних і міжнаціональних взаємин. Маємо неухильно нарощувати присутність української гуманітаристики у світовому просторі, підвищувати роль українських діаспор за рубежем.

Нарешті, *по-п'яте*, продовження наукового осмислення сутності і феномену антропологічного коду української культури і цивілізації дасть змогу відкрити ще чимало таємниць з історії нашої минувшини, ще повніше зрозуміти багатомірність цього транзитного механізму етногенезу українського народу, його самопізнання, починаючи від ідеї тілесності людини дохристиянських часів, відкриття її душі і Божого походження на ґрунті християнства, визнання гуманізму та пріоритетної ролі людського розуму в добу Ренесансу і Просвітництва і, завершуючи, сучасним образом Людини як найбільшої цінності. Антропологічна гуманітаристика сповідує принцип відкритості питання про сутність людини і готовність до сприйняття неочікуваних відповідей на нього. Актуально звучать і сьогодні слова із «Пошуку істини» відомого французького філософа на межі XVII – XVIII ст. Ніколя Мальбранша про те, що із усіх знань, вироблених людством, найбільшої уваги заслуговують знання про людину⁹²⁸.

⁹²⁸ Мальбранш Н. URL: <https://iphlib.ru> > library > collection > newphilenc > document

Summary

The historical, theoretical and methodological principles of scientific knowledge of the anthropological code of Ukrainian culture and civilization, their identity and mysteriousness, in the epicenter of which a person is unique and of the highest value, is found out. It reveals its essence as a set of images, means of biological and socio-cultural nature, associated with a certain set of stereotypes of consciousness of an individual or group of people, expressed in archetypes, mentality, intellectual, moral and material life, in the political and social organization of society, his culture and civilization, transit character and ability to inherit.

The content and functions of the anthropological code of culture and civilization at different stages of the history of Ukraine from the ancient times to the present as a system of meanings and types of human thinking, its psychology and mentality, ways of perceiving its values, intellectual and emotional assimilation of the world, a certain culture and civilization are analyzed. Namely: the anthropological code of the pre-Christian culture of ancient Ukraine; the formation of anthropological models of the culture of Rus-Ukraine under the influence of Christianity; anthropocultural and mental processes in Ukraine during the Renaissance and Reformation; anthropological dimension of the culture of the Cossack Ukraine of the Enlightenment; Man against the background of the upsurge and modernist crisis: the Ukrainian context; anthropology of Ukrainian culture at the turn: from modern to modernism; cultural anthropology of Ukraine during the times of wars and revolutions; cultural expansion of Russian Bolshevism into Ukraine and exacerbation of the anthropological crisis; anthropological turn in the conditions of strengthening of independence and European integration of Ukraine. It is indicated that man is the core of the anthropological code of culture, and an anthropological code of civilization is a society.

Different kinds of theory of loss of value-semantic form of human existence in the conditions of the globalization of the modern world, the paradigm of the "Russian measure", the code of the so-called «obscherurskoy» (all Russian) culture and civilization, common roots, genetic and cultural development of the Ukrainian and Russian peoples are refuted.

Designed for scientists and teachers of history, philosophy, cultural studies, political science, ethnology, teachers, graduate students and students, a wide range of people interested in anthropological understanding of Ukrainian culture and civilization.

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**Рафальський Олег Олексійович,
Калакура Ярослав Степанович,
Коцур Віктор Петрович,
Юрій Михайло Федорович**

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОД УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Книга 2

Монографія

Підписано до друку 09.07.2020 р. Формат 70x100/16. Папір офсет.
Гарнітура Royal Times. Ум. др. арк. 43,22. Обл.-вид. арк. 36,39.
Тираж 500 прим. Зам. № 1850

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова (Кутузова), 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ippiend.gov.ua, e-mail: office@ippiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.